

عہلی و ہرلی

کڑمہ لگای عیراقی
لہ سر وستی
لہ کڑمہ لگای و حیدرک

فہیسہل خلیل
وہر گیلہ



عہلی و ہر دی

لیکۆلینہ و ہیک لہ
سروشتی کۆمہ لگہ ی عیراقی

وہرگیرانی
فہ یسہ ل خہ لیل

ناوهندی ئاویڤر بۆ چاپ و بلاوکردنهوه
ژماره‌ی بلاوکردنهوه: ۲۸۷

AWER
Nawendi Awer

لێکۆڵینه‌وه‌یه‌ک له سروشتی کۆمه‌ڵگه‌ی عێراقی
نووسه‌ر: عه‌لی وه‌ردی
وه‌رگیرانی فه‌یسه‌ڵ خه‌لیل
ده‌ره‌ینانی هونه‌ری ناوه‌وه: لاوین خه‌لیل هیدایه‌ت مام شیخ
به‌رگ: ناکار جه‌لیل کاکه‌وه‌یس
تیراژ: (۱۰۰۰) دانه
نرخ: (۹۰۰۰) دینار
شوێنی چاپ: چاپخانه‌ی روژه‌لا‌ت/هه‌ولێر
له به‌ریوه‌به‌رایه‌تی گشتی کتێبخانه‌ گشتیه‌کان ژماره‌ی سپاردنی
(۷۵۳) ی سالی ۲۰۱۵ ی پێدراوه.

ناوه‌ندی ئاویڤر
بۆ چاپ و بلاوکردنه‌وه
ئاوێشان: هه‌ولێر - یشت باریزگا - نه‌راله‌ر - ده‌رگای فه‌لات

ژماره‌ی موبایل: 07504209495 07504242101

ئیمه‌یل: Nawendi.awer@yahoo.com
فەیس بووک: www.facebook.com/nawendiAwer

نەم كىيىم پېشكەش دەگەم بەوانەى بە بېرۆكە
بەرزەكان سەرقال، ھەولیش دەدەن لە كۆمەلگاگەى
خۆيان جىبەجىيى بگەن، بەچاوپۆشىن لەسەر سىروشتى
كۆمەلگا و بارودۆخەگەى.
ئىستا كاتى ئەو ھاتوو ھە كۆشكى بلوورين دابەزن و
پىويستىيەكانى واقىيى كۆمەلگاگەى خۆيان لەبەرچا و
بگرن.

غەلى وەردى

پيشه كى

ئەم كىتەبى كە ئىستا دەيخەمە بەردەستى خوينەر، لەگەل ئەو كىتەبى بەدواوہى دىن، برىتىن لەپوختەى لىكۆلینەودەيەكى درىژ وسەخت. من زياتر لە بىست سال دەبىت توژىنەوہ لە بارەى كۆمەلگای عىراق دەكەم. لەسالى ۱۹۵۰ يشەوہ، ئەم توژىنەوہى زياتر وردەبىتەوہ دەبىت. ئەمەش ئەو سالە بوو كەوہك مامۆستای كۆمەلناسى لە كۆلىژى (ئاداب و علومى) بەتەدا دامەزرام.

لىرەدا دەبىت نامازە بۆ ئەو بەكرىت، من پىشتەر لە ھەندىك كىتەب وموحازەرە گشتىيەكانم لەبابەتى توژىنەوہ، لەبارەى كۆمەلگای عىراقى نزيك بوومەتەوہ، لەوانە:

۱- لەسالى ۱۹۵۱ موحازەرەيەكى گشتىيم لەھۆلى (مەلىكە عاليە) پىشكەش كرد، بەناونىشانى (كەسىتى تاكى عىراقى) ئەم موحازەرەيە، دواى زىدەكردنى وەك كىتەبىكى بچووك لەھەمان سال بلاكرايەوہ.

۲- لەسالى ۱۹۵۴ كىتەبى (واعىزى سولتانەكان) بلاكرايەوہ، كە لەبەشەكانى پىشەوەيدا، باسى سروشىتى كۆمەلگای عىراقم كردووە، لەسەروپەندى دەركەوتنى ئىسلامدا. لەگەل باسكردنى ئەو ھۆكارە كۆمەلایەتییانەى كارىگەريان لەسەر پىكەنەى كەسىتى تاكى عىراقى ھەبوو.

۳- لەسالى ۱۹۵۸ دەستەى توژىنەوہى عەرەبى لەزانكۆى ئەمىرىكى لەبەرووت، بانگەيشتيان كردم بۆ پىشكەشكردنى موحازەرەيەك لەسەر بابەتى "گومبىوون لەداھاتە ئاكارىيەكان لەولتانی عەرەبى" لەم توژىنەوہيە، بەشىوہەيكى تايبەت زياتر جەختم لەسەر ئاكارى خەلكى عىراق كردۆتەوہ. موحازەرەكەشم لە مانگى حوزەيرانى ھەمان سال لەگۆڤارى (الابغا) بلاكرايەوہ كە ھەر لەلایەن زانكۆى ناوبراو دەرەچوو.

۴- له‌سالی ۱۹۵۹ له‌ کۆنگره‌ی جیهانی کۆمه‌لناسی به‌شداربووم، که‌ له‌ شاری شتیرزای باکووری ئیتالیا نه‌جام درا. له‌و کۆنگره‌یه‌دا توێژینه‌وه‌یه‌کم له‌باره‌ی (بیابانتشینی و کاریگه‌رییه‌که‌ی له‌سه‌ر کۆمه‌لگای عێراق) پیشکه‌ش کرد. له‌وێ هه‌لی نه‌وه‌م بۆ ره‌خسا گه‌نگه‌شه‌ له‌گه‌ڵ دوو زانای گه‌وره‌ی کۆمه‌لناسی یکه‌م له‌باره‌ی توێژینه‌که‌مه‌وه و سوودێکی زۆرم له‌وان بیتی.

۵- له‌سالی ۱۹۶۲، بانگه‌ێشت کرام بۆ نه‌وه‌ی له‌فیسقفالی ئیبن خه‌لدون ناماده‌م، که‌ له‌قاھیره له‌ژێر چاودێری ناوه‌ندی مه‌رکه‌زی قه‌ومی بۆ توێژینه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و تاوانناسی نه‌جام درا. له‌وێ موحازه‌ره‌یه‌کم پیشکه‌شکرد تیایدا هه‌ولمدا تیۆری ئیبن خه‌لدون تاونوێ بکه‌م له‌رووی گرنگه‌یه‌که‌ی بۆ تینگه‌یشتن له‌کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی و کۆمه‌لگای عێراقی به‌شێوه‌یه‌کی تایبه‌ت. نه‌و مه‌رکه‌زه‌ موحازه‌ره‌که‌ی من و ته‌واوی موحازه‌ره‌کانی دیکه‌ی له‌کتییکی تایبه‌ت چاپ کردبوو به‌ ناوینشانی (کاره‌کانی فیسقفالی ئیبن خه‌لدون).

۶- هه‌روه‌ها له‌سالی ۱۹۶۲، چه‌ندین موحازه‌ره‌م له‌ په‌یمانگای بالای توێژینه‌وه‌ی عه‌ره‌بی له‌ قاھیره، پیشکه‌ش کرد. په‌یمانگا که‌ دواتر نه‌و موحازه‌ره‌انێ به‌ ناوینشانی "لۆژیکی ئیبن خه‌لدون له‌ژێر رۆشنایی شارستانیه‌ت و که‌سیتییه‌که‌ی" وه‌ک کتیییک بلای کرده‌وه. له‌و کتیییه‌ و له‌موحازه‌ره‌کان بانگه‌شه‌م بۆ پتویستبوونی دانانی "کۆمه‌لناسی عه‌ره‌بی" کرد، که‌ ره‌گوریشه‌که‌ی له‌ تیۆره‌که‌ی ئیبن خه‌لدونه‌وه‌ وه‌رگیراییت. له‌توێژینه‌وه‌ی دیارده‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ جیاجیاکانی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی پشت به‌و تیۆره‌ بیه‌سترایت.

مه‌به‌ستم له‌ناوه‌ینانی توێژینه‌وه‌کانی پێشوو، نه‌وه‌یه‌ سه‌رنجی خوێنه‌ر بۆ نه‌وه رابکێشم که‌ نه‌و بۆچوونانه‌ی له‌و توێژینه‌وانه‌ هاتووه‌ کۆنای نین، هه‌ندیکیان گۆراون، هه‌ندیکی دیکه‌ش وه‌ک خۆیان ماونه‌ته‌وه. نه‌مه‌ش بابه‌تیکه‌ پۆزشی بۆ ناھینمه‌وه، چونکه‌ توێژینه‌وه‌ی زانستی ده‌کریت بگۆڕیت و پێشبخزیت. نه‌مه‌ش به‌پێی گۆڕانی نه‌و زانیاریانه‌ ده‌بێت، که‌ جار له‌وای جار توێژه‌ر وه‌ریانده‌گریت. بۆیه‌ تکام له‌خوێنه‌ر نه‌وه‌یه‌ سه‌رسام نه‌بێت له‌وه‌ی: (نه‌وه‌ی له‌م کتیییه‌ گوتراوه جیاوازه‌ له‌وه‌ی له‌توێژینه‌وه‌کانی پێشووترم هاتووه).

لە راستىدا، مەن لەمىيانە ئۆيۈرۈنۈپتۇم بۇ كۆمەلگەي عىراقى، زۆرۈر
 دۇرى خۇم بولمىتەتۇ. لەوانە يەنە مەن بۇ بۇچۇرلارنى ھەيىت، بەيىنى ۋازم لى ھىناۋە.
 دواتر گە پۈتمەتەتۇ سەرى. قوتابىيە كانى تېيىنى شۇ يەن كىرەتۇ، كاتىك بىنيان
 مېتۇدى خۇيىدىن لە بابەتەي كۆمەلگەي عىراق سال لەدۋاى سال دەگۈرۈم.
 بەدۋىرىشى نازام دۋاى دەرىچۈنى ئەۋ كىتەي، زۆرىك لەۋ بۇچۇرلار بگۈرۈم كە
 تىندا ھاتۇۋە. لەوانە شەخىز خۇيىدەر لە كىتەي داھاتۇمدا بۇچۇرلار پىچەۋانە بېيتى.
 سەرجاۋەي كىتەيەكە:

لەنرۈسىنى ئەم كىتەيە ۋ كىتەيە كانى داھاتۇ، پىشتم بەچەندىن سەرجاۋەي
 جۇراۋچۇر بەستۈۋە كە دەكرىت بەمشىۋەيەي خوارەۋە پۇلەن بىرىن:

۱- كىتەي ۋ ۋىتار ۋ بىلاۋكرۈۋە: بەمدۋايىيە ژمارەيەكى زۆر لەوانە بىلاۋكرۈۋەتەتۇ.
 دەمەۋىت بەتايىيەتى ئامازە بەۋ تۈيۈنەتۇ زانستىيە بىكەم كە خاۋەنە كانىيان بىق
 ۋەرگىرنى بىروانامەي دىكتۇرا پىشكەشيان كىرەتۇ. ھەندىكىيان ۋەك كىتەي
 چاپكرۈن، ۋەك كىتەيەكەي دىكتۇر فازل جەمالى، دىكتۇر مەتە قىراۋى، دىكتۇر
 شاكىر مەستەفا سەلىم، كىتەيەكەي مەمەد سەلمان جەسەن، چەندانى دىكە، كە
 ھەر ھەمويان بەشىۋەيەك لەشىۋەكان تۈيۈنەتۇ لەبارەي كۆمەلگەي عىراقەۋە.

۲- راپۇرتى قوتابىيان: ئەمەيان سالانە لەبارەي كۆمەلگەي عىراقەۋە داۋام
 لەقوتابىيان دەكرە ئامادەي بىكەن. لەمىيانەي ئەۋ سالانەدا ژمارەيەكى زۆر لەۋ
 راپۇرتانە لەلام كەلەكەتۇ. تىكۈلى لەۋە ناكەم ھەندىك لەۋ راپۇرتانە ھىچ ۋىچىن
 ۋىيەھى زانستىيان نىيە، بەلام بەشىكىيان، كە بىنگۇمان ئەم جۇرەيان كەمە، تېيىنى
 ۋدەرئەنجامى كۆمەلەيەي بەسۈۋە لەخۇيانەۋە دەگىرن. بەھەرچال ئەم جۇرە
 راپۇرتانە، سال لەدۋاى سال ھەلىكى زۇريان بۇ رەخساندەم، بۇ زىت ۋىرەتۇنەۋە
 لە كۆمەلگەي عىراق. قوتابىيە كانىش لەسەرتاسەرى عىراق لەدۋىر ۋىزىكەۋە،
 تەننەت ھەندىكىش لەۋلاتانى ەرىيەۋە دەھاتن. جا راپۇرتە كانىيان لە بارەي
 نەرىت ۋىيەھى ناۋچە كانىيان كەم تا زۆر زەيىن رۇشەن دەكاتەۋە. مەن كاتىك ئەۋ
 كىتەيە پىشكەش دەكەم دەبىت ئىعتىراف بە چاك ۋىپايشى ئەۋ قوتابىيانە بىكەم
 لەبەدەستەيىنەي ئەۋ زانباريانەي لەۋ كىتەيە ھاتۇۋە.

۳- گفتوگۆکانی ته‌له‌فزیۆن: شه‌وه‌یان له‌ سالی ۱۹۶۰ له‌ ته‌له‌فزیۆنی به‌غدا شه‌نجام دودا. ناوینشانی شه‌گفتوگۆیان به‌ بریتی بوو " تۆ ده‌پرسی ئیمه‌ گه‌نگه‌شه‌ی ده‌که‌ین" - له‌میان‌ه‌ی شه‌و به‌رنامه‌نه‌ ژماره‌یه‌کی زۆری نامه‌م بۆ هات، که‌ خاوه‌نه‌کانیان له‌ باره‌ی کێشه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کاته‌وه‌ پرسیاریان ده‌کرد. سوود وه‌رگرتنم له‌و نامه‌نه‌ که‌م نه‌بوو. ئیستاش ده‌یانپاریزم و به‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی ده‌زانم بۆ توێژینه‌وه‌ له‌ باره‌ی کۆمه‌لگای عیراقه‌وه‌. ناوه‌پۆکه‌کانیان بریتین له‌و کێشه‌ جۆراوجۆرانه‌ی شه‌ه‌دیک له‌خه‌لکی عیراق گه‌لێیان له‌ باره‌وه‌ هه‌یه‌، به‌تایبه‌تی شه‌وه‌ی نوێ. شه‌مه‌ش مملانییه‌کی ده‌روونییه‌ و له‌ ژێر باری شه‌و کێشانه‌وه‌ به‌ ده‌سته‌یه‌وه‌ ده‌نالێن. جیگه‌ی داخی منه‌ که‌ ده‌لیم به‌رپرسیان له‌و به‌رنامه‌نه‌ رازی نه‌بوو، دلایان ئاوی شه‌ده‌خواردوه‌ و فرمائی راگرتنیان دا. به‌مه‌ش له‌و نامه‌نه‌ داپرام که‌ بۆ ده‌هات.

۴- تیبینییه‌کانی خۆم: ماوه‌یه‌کی کورت نییه‌ له‌وه‌ راهاتووم چه‌ندین لایه‌نی کۆمه‌لگای عیراق بگه‌رێم، گوێ له‌ قسه‌ی خه‌لکی عه‌وام بگرم. به‌تایبه‌تی قسه‌ی عه‌مامه‌ به‌سه‌ره‌کانیان. زۆر به‌رۆشی شه‌وه‌م. له‌ شه‌نجاسی شه‌و په‌رۆشییه‌م شه‌که‌تی وشه‌رمه‌زاریم ببنیه‌و. زۆریک له‌خه‌لکی عیراق ناتوانن له‌وه‌ بگه‌ن قسه‌ی خه‌لکی عه‌وام سه‌رچاوه‌یه‌که‌ بۆ زانست. شه‌وان له‌وه‌ راهاتوون و سه‌یری زانست بگه‌ن ناستیکی به‌رزى هه‌یه‌ وناکریت بۆ ناستی هه‌مبائ و به‌قال ده‌به‌زیت، بۆیه‌ شه‌گه‌ر ببینن که‌ سیکی خۆینه‌وار تیکه‌ل به‌خه‌لکی ره‌ش ورووت ده‌بیت و گوێ له‌ قسه‌وقسه‌ ئۆکیان ده‌گزیست، شه‌وان شه‌وان نکۆلی له‌و پیاوه‌ خۆینه‌واره‌ ده‌که‌ن و سوکایه‌تی پێ ده‌که‌ن.

له‌ راستیدا کۆمه‌لناسی به‌سروششتی خۆی، ساده‌ و ساکاره‌. زۆرتیر زانیارییه‌کانی خۆی له‌خه‌لکی ره‌ش و ورووت و تاوانبار و نا‌ژاوه‌کانیان وه‌رده‌گزیست. شه‌وان به‌ نه‌نگی و شانازییه‌کانیان به‌وه‌ به‌ هاوکاری و رکابه‌رییان، راستگۆترین ئاودنی به‌ها

یه‌کێک له‌ رۆژنامه‌گاش به‌غدا راپرسییه‌کی له‌ باره‌ی چا‌کترین به‌رنامه‌ی ته‌له‌فزیۆنی شه‌وکات شه‌نجام دا‌بوو. نامه‌نجی راپرسییه‌که‌ شه‌وه‌بوو. به‌رنامه‌ی " تۆ ده‌پرسی ئیمه‌ گه‌نگه‌شه‌ی ده‌که‌ین چا‌کترین بوو. ماوه‌یه‌کی زۆر به‌سه‌ر شه‌و راپرسییه‌ تیبیه‌نه‌بوو. به‌رنامه‌که‌ بێ پۆش و سه‌تا، شه‌مه‌ش شتیکی سه‌رسوپه‌ین نییه‌ له‌ ولاته‌ له‌مینه‌

باوه‌کانی کۆمه‌لگان، به‌مه‌ش ئه‌وان باشتێن له‌خوێنده‌واره‌کان. خوێنده‌وار مه‌یلی بۆ خۆه‌لکێشان و خۆده‌رخستن هه‌یه‌ به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌ی له‌ناخی دایه. که‌چی که‌سیک له‌عه‌وام ناتوانی ئه‌و گری و به‌هایانه‌ بشاریته‌وه‌ که‌ له‌ناخی هه‌یه. ئه‌مه‌ش له‌و کاته‌ی رکا به‌ری ده‌کات و جێبو ده‌دات، یان ئه‌و کاته‌ی شانازی ده‌کات و هاوکاری ده‌کات، ده‌رده‌که‌وی.

کێشه‌ی زۆریک له‌خه‌لکی عیراق ئه‌وه‌یه‌ له‌مه‌ ناگه‌ن و درکی پێناکه‌ن. وه‌ک ده‌رده‌که‌وێت ئه‌وان تا ئیستا له‌چوارچێوه‌ی عه‌قلی کۆن ده‌ژین. که‌واته‌ ئه‌وان وا ده‌زانن، ده‌بی‌ت زانست له‌ناستی جه‌ماوهر به‌رزتر بی‌ت. هه‌رچه‌نده‌ش به‌رزیته‌وه‌ و هه‌لکشی ئه‌وا به‌هاکه‌ی زیاتر ده‌بی‌ت. ئه‌م تێگه‌یشنه‌ش ره‌گه‌که‌ی له‌سروششی ئه‌و چینه‌ وه‌رگیراوه‌ که‌ له‌کۆندا په‌ره‌ی به‌ زانست ده‌دا. (واته‌ چینی ده‌سه‌لا‌تداره‌ خۆشگوزاره‌نه‌کان)، ئه‌م چینه‌ زانستی وه‌ک جوانکارییه‌ک ده‌ویست بۆ ئه‌وه‌ی خۆی پێ‌ ده‌ربخات و خۆی له‌عه‌وام گه‌وره‌تر بکات. که‌چی ئیستا ده‌وله‌تی ئه‌م چینه‌ نه‌ماوه، مه‌به‌ستیش له‌زانست ئه‌وه‌یه‌ هۆکاریک بی‌ت بۆ خزمه‌تکردنی جه‌ماوهر نه‌وه‌ک رووکه‌شی و خۆه‌لکێشان بی‌ت به‌سه‌ر خه‌لکه‌وه‌.

ره‌خنه‌یه‌کی قبول نه‌کراو:

هه‌ندیک له‌ره‌خنه‌گران، ره‌خنه‌ی ئه‌وه‌یان لێگرتووم، گوايه‌ من له‌توێژینه‌وه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌م شیوازی ناماری سیسته‌ماتیک جێبه‌جێ ناکه‌م که‌ له‌ئه‌مریکا و ولاتانی دیکه‌ی پێشکه‌وتوو په‌یره‌و ده‌کرێت. ئه‌و ره‌خنه‌یه‌ قبول ناکه‌م سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی له‌رووکه‌شدا ماقوله‌. کۆمه‌لگای عیراقی له‌کۆمه‌لگای ئه‌مریکی جیاوازه‌. له‌وێ توێژه‌ر ده‌توانی له‌ده‌رگا‌کان بدات و هه‌ر پرسیا‌ریک به‌خه‌یالێ دابیت له‌ کابانی مال بپرسیت. ئه‌وانیش ریزی ده‌گرن و له‌زۆریه‌ی کات وه‌لامی دروستی ده‌ده‌نه‌وه‌. که‌چی له‌لای ئێمه‌ بارودۆخه‌که‌ ته‌واو جیاوازه‌.

له‌میژده‌ عیراق به‌ده‌ست ئه‌و که‌لێنه‌ فراوانه‌ ده‌نالی‌تی، که‌ له‌نیوان گه‌ل و حکومه‌ت هه‌یه. گه‌ل حکومه‌ت به‌و دوژمنه‌ ده‌زانێ که‌ هیچ سوودێکی نه‌بی‌ت و هه‌ر زیانی لێ ده‌باری. له‌نیو عه‌وامی خه‌لکدا به‌روونی تێبینی ئه‌وه‌م کردووه‌. بۆیه‌ ئه‌وان کاتیک ده‌بینن ئه‌فه‌ندییه‌ک بۆلابان ده‌چی و قه‌له‌م و ده‌فته‌ری به‌ده‌سته‌وه‌یه‌،

ئەوا وا دەزانن بۆ باج کۆکردنەوە یان بۆ بەسەربازکردن هاتووه. یانیش دەیانخاته زیندانەوه. لەبەرئەوه‌ش وا راها‌توون بەهەموو شتێوازێک لەو‌لامەکانیان درۆ بکەن، ئەوەک تووشی شتێکی نەخ‌وا‌زراو بن.

جا کاتێک توێژەرێکی کۆمه‌لایه‌تی ده‌چێته‌ لایان به‌ دارده‌ستی حکومه‌تی ده‌زان، چونکه‌ ئەو له‌جلوبه‌رگ ئەه‌ندیه‌ و قه‌لەم و ده‌فته‌ری به‌ده‌سته‌وه‌یه. ئەگه‌رها‌توو توێژەر جلی ناسایی ئەوانی پۆشی. ئەوا وا ده‌زان سیخو‌ره و حکومه‌ت به‌سیخو‌ری ناروویه‌تی. لەبەرئەماته کاتێک من ده‌مه‌وێ توێژینه‌وه‌یه‌ک بکەم، هه‌ول ده‌دم متمانه‌یان به‌ده‌ستبه‌ێتم به‌ر له‌وه‌ی ده‌ست به‌پرسیار بکەم. من به‌شیوه‌یه‌کی هه‌رهمه‌کی پرسیارم لێ ده‌کردن، له‌رێگای وروژاندن و پێدانی جۆش و خه‌ڕۆش و شانازی هانی ئەوانم ده‌دا، وه‌لام به‌ده‌نه‌وه.

به‌بۆچوونی من دروس‌ترین رێباز بۆ توێژینه‌وه‌ له‌کۆمه‌لگای عێراق، ئەو رێبازه‌یه‌ که زانای به‌ناویانگی ئەلمانی ماکس شیه‌ر دایه‌ینساوه و ئەم رێبازه‌ش پشت (به‌تیگه‌پشت) پیکه‌یتانی (هموونه‌یی) ده‌به‌ستێت. ئەمه‌یان گونجاوه‌ بۆ سروشتی کۆمه‌لگاکه‌ی ئێمه‌ و با‌رو‌دۆخه‌ تایبه‌ته‌که‌ی. به‌لام سه‌باره‌ت به‌ رێبازه‌ ئەمریکیه‌که‌ ئەوه‌یان گونجاو نییه‌، چونکه‌ تووشی کێشه‌ی وه‌له‌ی ئەوتۆمان ده‌کات، ئێمه‌ی دوورین لێیان. هه‌رچۆنێک بێت، پتویسته‌ هیوای به‌کاره‌ینانی ئەو رێبازه‌ بخ‌وا‌زین، ئەمه‌ش کاتێک ده‌بێت که کۆمه‌لگای عێراق له‌رووی ناوه‌ڕۆک و رووخسار هاوشیوه‌ی کۆمه‌لگای ئەمریکی بێت. ئەمه‌ش هیوایه‌کی دووره‌.

کۆمه‌لگای عێراقی و عه‌ره‌بی:

ره‌خنه‌یه‌کی دیکه‌ له‌لایه‌ن ره‌خنه‌گرانی دیکه‌، روبه‌رووم کرایه‌وه. ئەوان پێیانوابه‌ ده‌بێت په‌که‌مجار توێژینه‌وه‌ له‌باره‌ی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی بکەین. که‌چی سه‌باره‌ت به‌عێراق ئەوان پێیانوابه‌ ئەمه‌ ته‌نها به‌شیکه‌ له‌ کۆمه‌لگا گه‌وره‌که‌ی عه‌ره‌ب. ده‌شێن سه‌ره‌تا ده‌بێت هه‌مووه‌کی تاوتوێ بک‌رێت ئینجا به‌شه‌کی.

من له‌م بۆچوونه‌دا ته‌واو له‌گه‌ڵیان جیاوازم. لێره‌دا ده‌مه‌وێ لێیان بپرسم: چۆن ده‌ک‌رێت توێژینه‌وه‌ له‌باره‌ی کۆمه‌لگای گه‌وره‌ بکەین، بێئەوه‌ی توێژینه‌وه‌ بۆ هه‌ر

بەشىكى بچووكى بگەين. وەك لە شىۋازى نوئ (ئىستقرا) ناسراۋە^۲ تويزىنەۋەى بە تاوتوئىكرىنى بەشەكان دەست پىدەكات و دواتر بەوانە دەگاتە تىگە يىشتىنىك لەبارەى ھەموۋەكى. كەچى ئەو رەخنەگرانە دەيانەۋى بگەپىنەۋە سەر شىۋازى ئەنجامسازى (استىتاج)ى كۆن. ئەمەش بابەتتىكە لەگەلئان كۆك نىم.

بىگومان ھەندىك سىقاتى گىشتى بۆ عەرەب ھەپە، لەھەموو ولاتانەكانيان، لەگەلئەۋەشدا دەپىت ئىعتىراف بەۋە بگەين كە چەندىن سىفەتى دىكە ھەپە لەولاتىكەۋە بۆ ولاتىكى دىكە جىاۋازە. ئىمە ناتۋانن لەو سىفەتانە بگەين بە جىاۋاز ولېكچىۋەكانىۋە، ئەگەر تويزىنەۋە بۆ ھەر ولاتىك نەكەين بەتەنيا. دواترىش تويزەران دىن ھەموو ولاتەكان بەپەكتەرۋە بەراۋرد دەكەن، بۆ ئەۋەى ئەنجامە خۋازراۋەكانيان دەست بگەۋىت.

يەككە لەتايىبەتمەندىيەكانى ئىشتىمانى عەرەب ئەۋەپە پانتايىيەكى غراۋانى گۆى زەۋى دەگىرتەۋە، ھەر لەزەرىيە ئەتەسىيەۋە بۆ كەندلۋى عەرەبى دەكشى، بەشنىۋەپەك خۆر لە تىيەپىۋونى بەو خاكەدا زىاتر لەسى كاترەمىر دەخاپەنى. زەمانىكى زۆر بەسەر ئەۋنىشتىمانە تىيەپىۋە كە گۋاستنەۋە و گەياتدن لەنىۋان لايەنە دوور لەپەكتەرەكانى زۆر زەحمەت بوۋە. لەگۋاستنەۋە وىشتر و بارگىر و كەشتى چارۋىگەدارى ھىۋاش بەكارھاتۋە. ئەمانە چەندىن زۆر و مانگى خاپاندۋە.

ئەم دورىيەى ولاتانى عەرەبى لەپەكتەر، واىكردۋە ھەر ولاتىك لەبارودۇخى تايىبەت بەخۇى بنالئىنى و جىاۋازى لەگەل بارودۇخى ولاتانى دىكە ھەپىت. بۆ نمۇنە فەتھكارىكى ولاتانى عەرەبى ئەيتۋانۋە ھەموو ناۋچەكانى راستەوخۇ لەزىز دەسلالنى خۇى بھىلئىتەۋە. لەبەر ئەمەشە دەپىنن ھەر ولاتىكى عەرەبى مىژۋى تايىبەتى خۇى ھەپە، لەلايەنى سىياسى و ئابۋورى و ئايىنى و ھەموو لايەنەكانى دىكەۋە.

^۲ (ئىستقرا) و (ئىستىتاج) دوو شىۋازى ئەركۋمىنئىسازى لۇزىك. يەكەمىيان لە بەشەكانەۋە بۆ ھەموۋەكى دەچىت. كەچى دوۋەمىيان لە ھەموۋەكىيەۋە بۆ بەشەكان دەچىت و دەپەۋى خوكى لۇزىكى لە ھەموۋەكى (الكل) بەسەر بەشەكان پەگىشتى بكات. وەرگىر.

ئەمەش زۆر بەروونى لە جياوازى شىۋەزارەكانى ولاتى جياوازەكانى عەرەبى دەردەكەوئىت. لەمارسىليا لەسالى ۱۹۵۰ دوو پىاوى جەزائىرىم بىنى، لەخەلگى عەوام بوون و خوئىندەوار نەبوون. لەقسەكانيان ھىچ شتىك تىنەگەيشتم وەك ئەودى بەزمانى عەرەبى قسە ئەكەن. وەك دەرىش دەكەوئىت جياوازى شىۋەزارەكان ئەستەمى برى پەيوەندى كۆمەلایەتى نيوان ولاتەكان زياتر دەكات. ئەودى شاينى باس بىت ھۆكارە نوئيەكانى گواستەو، بلاويونەو، كىتەب و رۆژنامەو و ئىزگەكان، واىكرىووە ولاتە عەردىيەكان لەيەكتر نرىك بىنەو. بىگومان ئەمەش وادەكات بەرەبەرە جياوازيە كۆمەلایەتەكان و زمانەوانىيەكان كەمتر بىتەو. پىشېينىش دەكرىت تارادەيەك جياوازيەكان نەمىنى. جا ئەمە زۆر دەخايەتى يان كەم. بەلام لەگەلئەوەشدا دەبىت ئەود لە بىرنەكەين كە ئىمە لەقۇناغى ئىستا دەرىن و ئەو جياوازيانەش ھىشتا ماونەتەو و ناكرىت بەكەم بزانرىن. ئەمەش دروست نىيە كىشەكانى ولاتىك لەژىر رۆشنايى توئىزىنەو، مان بىۆ ولاتىكى دىكە چارەسەر بگەين.

ئەركى نەتەو، يەكە كىشەكانى ولاتىك لەژىر رۆشنايى بەھا و بارودۇخى تاييەتى خۆى چارەسەر بگەين. گشتاندى رەھاش لەو بواردەدا گونجاو نىيە.

ئاراستەيەكى نوئى

ماو، يەكى زۆر دوور نىيە، چەندىن كىتەب تاييەت بەتوئىزىنەو، كۆمەلگەي عەرەبى دەردەچىت. چەند سالىك لەمەوبەر كۆنگرەيەك لەسەر ئاستى ئەكادىمى لە ئەسكەندەريە بەسترا. مەبەست دانانى مېتۆدىك بوو بۆ توئىزىنەو، كۆمەلگەي عەرەبى. بابەتى كۆمەلگەي عەرەبى خستە كۆلىزە جياچياكانى كۆمارى يەكگرتووى عەرەبى. وا پىندەچى زانكۆى بەغداش ھەول دەدات لەگەل ئەو ئاراستە نوئيە بىت.

ئەو ئاراستەيە ھەرچۇنىك بىت پەرەمى سوودبەخشى دەبىت. بەلامى ئەودى تىيىنىم كىردووە زياتر بە ئاراستەى ھۆشياركردنەو و رىنمايى دەبىت نەو، ك توئىزىنەو، بابەتيانە و واقىعيانە. زۆرترىن ئەو بلاوكراوانەى لەو بارەيەشەو دەرچووە بەمەبەستى ئەو نووسراو، ئەو، يەكە گەنجى نەتەو، يى و ھۆشيار

دروست بکات، له‌وانه بۆ نموونه ناماژه به یه‌کتکیان ده‌که‌ن که له‌وانه‌یه گرنه‌ترینیان بێت و کۆمه‌ل مامۆستای زانکۆی قاهره به‌شداریان تێدا کردووه، ناوئیشانه‌که‌ی "کورته‌یه‌ک له‌ توێژینه‌وه‌ی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی" به‌ له‌پێشه‌کیه‌که‌ی ها‌تووه:

"لوا‌ی ئه‌وه‌ی چوار سال ئه‌و ماده‌یه‌مان له‌مه‌زنه‌ترین کۆلیژه‌کان وتوته‌وه، ئێستا ده‌توانین بپیار له‌سه‌ر ئه‌وه‌ بده‌ین که ئه‌زمونه‌که‌مان به‌راستی سه‌رکه‌وتووه‌، دانانی بابته‌ی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی له‌ میتۆدی خۆیندنی زانکۆکان ئامانجی خۆی به‌ده‌سته‌یناوه‌ که بریتی بوو له‌دروسکردنی لاوانی وشیار و رۆشنییر، که بپروایان به‌خوا و عه‌ره‌بیته‌ی هه‌بیته. بزانی چۆ هه‌یه و چۆ له‌سه‌ره، زانیاری له‌باره‌ی بارودۆخی نیشتمانی عه‌ره‌بی هه‌بیته، له‌گه‌ڵ زانیی ئاوانی ئه‌و ته‌وه‌یه له‌کۆمه‌لگایه‌کی عه‌ره‌بی ته‌ندروست و یه‌کانگیر. هه‌ر تاکیک تیایدا هه‌ست به‌ ئاده‌میزادبوونی خۆی و که‌پامه‌تی خۆی و که‌پامه‌تی ته‌وه‌که‌ی بکات".

گومانم له‌وه‌ نییه ئه‌و رنباژه (نامۆزگار)یه‌ له‌توێژینه‌وه‌ی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی گرنه‌ک و به‌سووده. به‌تایه‌تیش ئه‌وه‌مان له‌به‌رچا‌وگرت که ئه‌و نووسینه‌نه بۆ ئه‌وه‌ نووسراوه، بخه‌رته‌ به‌رده‌ستی ئه‌و قوتابیانه‌ی له‌ قوناغی به‌که‌می خۆیندنی زانکۆ دان. بۆیه ده‌بیته به‌شیوازیکی رێنمایی کردن و ئامۆزگاریی بێت، بۆ ئه‌وه‌ی چا‌وی قوتابیان له‌وه‌ بکاته‌وه‌ که ئه‌رکیکیان له‌به‌رده‌م نیشتمانه‌ گه‌وره‌که‌یان له‌سه‌رشانه. له‌گه‌ڵئه‌وه‌شدا پێموا‌یه ناکه‌رێت له‌لای ئه‌و توێژینه‌ نامۆزگارییانه بوه‌ستین و به‌لکو ده‌بیته به‌ره‌و توێژینه‌وه‌ی قولتر بچین که نزیکتر بێت له‌ میتۆدی کۆمه‌لناسی نوێ.

من له‌وه‌ ده‌ترسم ئه‌گه‌ر زنده‌پۆیی له‌و ئاراسته‌یه‌ بکه‌ین وه‌ک واعیزه‌کانی سولتانمان لێ بێت، که عه‌قڵی خه‌لکیان پێ ده‌کرد له‌ نموونه‌ی یوتوپیی، خوشیان چا‌ویان له‌واقیعی کۆمه‌لگا ده‌توقاند، که نه‌یاندته‌وانی له‌و نموونه‌ بالا‌یانه بگه‌ن

* (الوجیز فی دراسة المجتمع العربي) ص: ٧٧

بەشى يەكەم

مەلانىي نىوان بىاباننىشىنى و شارستانىتى

لەمیانە ئى توپۇنەنە دەم بۇ كۆمەلگە ئىراقى. بۇ ھەر لایەكى جىباۋى رۇشت بىم، لەمە كات وشوئىتىكدا، تېبىنى دىاردە يەكى كۆمەلە تېم كىدو، كە بە دىاردە يە مەلانىي نىوان بىاباننىشىنى و شارستانىتى ناۋى دەم.

زانايانى شوئىنە وار لەسەر ئەو كۆكن كە عىراق لىكە شارسىتە تىك بوو، بە كۆنترىن شارستانى جىهان دادە تىت. لەو تايىبە تەندە شىدا مىسەر ھاۋىە شى عىراقە. ھەرچەندە ناكۆكى لە نىوان زانايان ھەيە، لەسەر ئەو كەمىيان پىشتر بوو، كەچى ئىمە لىرەدا بە لامانە ۋە گرنگ تىبە عىراق لەو بواردە پىشەنگ بىت، بەلكو ئەو بە لامانە ۋە گرنگ، ئەو يە بزانىن عىراق ھەر لەسەرەتەي مىژۋى مۇقايەتى شارسىتە تىكى گەشە سەندوۋى بەخۇيە ۋە بىنىۋە. جا دۋاى ئەمە گرنگ تىبە ئەم شارستانىيە تە يەكەم بىت يان دۋەم.

دۋاى ئەو جارجارە شارسىتە رۋى لە عىراق كىدۋە، ماۋە يەكى رۋى بەسەر تىبە رىۋە كە لەسەرۋەندى دامە زىاندنى دەۋلەتى عەباسى، عىراق بوو بەمەلەندى شارسىتە جىھانى، تەنەت بەغدادى پايتەخت بوو بە بۆتە يەكى كۆمەلە يەتى مەزىن پوختەي دامەتەنى مۇقايەتى لەكولتورى ئەو كاتى تېدا دەتۋايە ۋە.

لەلەكى دىكە ۋە عىراق، كەتۋتە سەر كەنارى يەكەك لە سەرچاۋەكانى بىاباننىشىنى، ئەۋىش كەندۋاى عەرەبىيە. جا عىراق ھەر لەسەرەتەي مىژۋى خۇى دا تاكو ئەمۋەك لەدۋاى يەك تەۋمى بىاباننىشىنەكان (البىدو) رۋى تىدەكەت. ھەندەك لەو (بەدو) ئە لەرنگەي ھىرشى سەرباز بوو ۋەندىكى دىكە يىشى لەرنگەي كۆچكردنى بەرەبەرە بوو. ھەردو جۆرى ئەم تەۋمانە كەم يان زۆر كارىگەرى

له‌سه‌ر کۆمه‌لگای عێراقی ده‌بی‌ت و به‌های بیاباننشینی تیدا بلاوده‌بیته‌وه و هه‌لده‌دات به‌هه‌موو توێژ و چینه‌کانی ئەم کۆمه‌لگایه‌ شۆڕیته‌وه.

لێره‌دا ده‌بینین گه‌لی عێراق که‌وتۆته‌ نێوان دوو سیسته‌می درێژه‌یه‌کتری به‌ها کۆمه‌لایه‌تیه‌کان. به‌های بیاباننشینی بیابانی دراوسی هاتووه و به‌های شارستانییه‌شی له‌کۆلتوره‌که‌ی شارستانیته‌ی کۆن بۆ ماوه‌ته‌وه. شوه‌ش شتیکی چاوه‌پوانکراوه، له‌حاله‌تیکه‌ی وه‌هادا گه‌ل نه‌وه له‌دوای نه‌وه له‌مملانییه‌کی کۆمه‌لایه‌تی و ده‌روونی بژیت. له‌لایه‌ک ناتوانی ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ به‌ها شارستانییه‌کانی دلتیابیته‌وه، چونکه‌ بیابان ناوه ته‌وژمی خۆی بۆده‌هێنی و ئەمه‌ش دلتیابوونه کۆمه‌لایه‌تیه‌که‌ی نیگه‌ران ده‌کات. له‌لایه‌کی دیکه‌شه‌وه ناتوانیت (به‌دو) بی‌ت وه‌ک کۆری بیابان، چونکه‌ شارستانییه‌ته‌ گه‌شه‌سهندووه‌که‌ی به‌ بوونی ناو و به‌پیتی خاکه‌که‌ی ناچاری ده‌کات به‌های، بیاباننشینی بگۆڕیت بۆنه‌وه‌ی له‌گه‌ل بارودۆخه‌ تایبه‌ته‌که‌ی بی‌ت.

بۆیه‌ شیاوه‌ گه‌لی عێراق به‌گه‌لێکی سه‌رسام وه‌سف بکه‌ین، دوو رێگای پێچه‌وانه‌ی له‌به‌رده‌م کراوه‌ته‌وه، ناچاره‌ له‌یه‌ک کاتدا به‌هه‌ردووکیان بپروات. کاتی‌ک بۆماوه‌یه‌ک له‌رێگایه‌کیان ده‌پروات، ئەوا بۆماوه‌یه‌کی دیکه‌ ده‌چیته‌وه سه‌ر رێگاگه‌ی دیکه‌.

سروشتی (پێچه‌وانه‌بوون):

ئهو‌هی له‌بابه‌تی بیاباننشینی و شارستانیته‌ی جیگای سه‌رنج بی‌ت، ئهو‌یه‌ هه‌ردووکیان له‌زۆر به‌های کۆمه‌لایه‌تی پێچه‌وانه‌وه‌ی یه‌کترن، ئەمه‌ بابه‌تیکه‌ به‌وردی له‌شوێنیکه‌ دیکه‌ تاوتوێی ده‌که‌ین. لێره‌دا ته‌نها ئهو‌نده‌ به‌سه‌ر بلێین ئاماژهی سه‌ره‌کی که‌ بیاباننشینی به‌دوای ده‌گه‌رێت ته‌واو پێچه‌وانه‌ی ئهو‌یه‌ شارستانییه‌ کۆششی بۆ ده‌کات.

دوو بوار هه‌یه‌ ئهو پێچه‌وانبوون و درێژه‌یه‌کتری نێوان شارستانییه‌ت و بیاباننشینی، به‌روونی تیدا ده‌رده‌که‌وێت، ئەوانیش بوازی ده‌وله‌ت و پێشه‌گه‌رییه‌. له‌بوازی یه‌که‌مدا ده‌بینین به‌دو به‌هۆی سروشتی پێکهاته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌یه‌وه‌ مه‌یلی پاشه‌کشه‌ی له‌ده‌وله‌ت هه‌یه‌ و له‌ملکه‌چبوونی راده‌کات. ده‌مارگیریه‌ی هۆز له‌بیاباننشیندا شوێنی ده‌وله‌ت ده‌گۆڕته‌وه و نه‌رکه‌کانی ئه‌نجام ده‌دات. که‌سی

سروشنى كۆمەلگەي غىراقى

بەدو شانازى تەواو بەھۆزەكەي دەكات، ھەربۆيە ھۆز بە ھۆي مانە ھەي خۆي
وسەرچاۋەي كەپامەتى خۆي دەزانى، كەچى دەولەتى لەتېروانىنى ئەودا تەنھا
سىستەمىكە بۇ سەرشۆرى و پىدانی باج. زۆر شەرمە بۇ كەسى بەدو ملکہ چى
دەولەت بىت بۇ ئەو ھەي باج بدات و ئەگریش سەرىپچى كۆرد بە قامچى لىنى بدات.
ئەو شانازى بەو دەكات سەرانە لەكەسانى دىكە وەردەگرىت، جا نامادە نىيە
بەھەر كەسىكى بدات. بەتېروانىنى ئەو پىدانی سەرانە يان باج ئىعتراڧكردن بە
كۆيلايەتى وسەرشۆرى.

دەتوانىن لەبارەي پىشەگەرىشەو ھەر ئەمە بلىن. مەبەستمان لەپىشەگەرى
ئەو ھەي مەۋە پىشەيەك ئەنجام بدات و بىرئوي خۆي بەھۆي پىشەكەي و بەدەست
وناردەقەي نىۋچەوانى بەدەست بەيتى. كەچى كەسى بەدو پىشەگەرى بە
سەرشۆرى وسوكايەتى دەزانىت، وا دەردەكەوئ وشەي پىشە لەزمانى ەردەبى دا
(المەنە) لەوشەي (المەنە) وەرگىراود كە ماناي سوكايەتى دىت، يان ھەردووكيان
سەر بەيەك چاۋگن. بەدو كەسىكە رىز لە لەتالان و داڭىركردن دەگرىت. رقى لەو
بىرئويەيە كە لەرىڭاي كاركردنەو ەيت. بۆيە لەدىرەمانەو ە بىنيومانە شەرم لەو ە
دەكات بىتە بەرگىدروو و سەنەتكار و بەقال يان مامۇستا و كاسب، يان ھەر
پىشەيەكى دىكە كە لەشارستانىەتدا ناسراو ە. بەتېروانىنى بەدو ئەو كەسانە
سەرشۆرن، ئەگەر تۆزىك پىاودەتيان ەبىت دەبىت ەز لەو پىشە بىزراوانە بەيتن
وشمشىريان ەلەكشەن بۇ ئەو ە بىرئويەيە كە بەرىز پەيدا كەن كە وەك ەي ئەو
شايەنى پىاۋ بىت.

دىاردەي ھەنگشان وداكشان:

كاتىك كەسىك تويژىنەو ە لەبارەي مېرۋى كۆمەلەتى غىراق دەكات، ھەر
لەسەدەكەنى كۆنەو ە تا ئىستا، دەبىنى بەھاي بىابانتشىنى ماو ەيەك گەشە
دەكات وماو ەيەكى دىكەش كەم دەبىتەو ە. ئەمەش بەيى بارودۇخى دەولەت
دەبىت لەرووى لاوازي و بەھىزىيەو ە. دەولەت بىنەمايەكى گىرنگى شارستانىيەتە.
ئەگەر ھاتور لەولەت كەدە بىت بەھىز بىت بەشىودەك بتوانى سەركوتى ملەلانىنى
ناوخۇ بكا، لەدز و رىگىر بدات، ئەوا بەرھەمى كشتوكالى و بازىرگەنى و پىشەسازى

دەبوژىتەۋە، شارەكان ئاۋەدان دەبنەۋە وخەلك بەپىشەكانى خۇيانەۋە سەرقال دەبن ولەھىچ شىتەك ناترسن. ئەمە چەند جارىك لەعىراق روويداۋە. بەشىۋەيەك بەھاكانى لەكورتى دەدەن و ئەۋبەھا شارستانىانە شوپىيان دەگرنەۋە كە لەسەر گوپرايەلى وپىشگەرى ۋەستاۋە.

كەچى لەھەندەك قۇناغى دىكەى مېژوۋى عىراق دەۋلەت لاۋازە، ناتوانى سەر ومالى خەلك بپارېژىت. لەۋكاتەشدا دەبىنن خەلك ناچار دەبىت پەنا بپاتە بەر بەھاكانى بپاباننشىنى، ھەرچەندە دەۋلەتېش لاۋاز بىت ئەۋا خەلك زياتر دەست بەۋ بەھايانەۋە دەگرن. بۆيە دەمارگېرى ھۆزگەرەبى ودياردەى تۆلەسەندەۋە و پەنابردن بەرەكتەر و لەگەل رۇيشتن و فرىاكەۋتن و ميواندارىكردن، ئەۋ جۇرانە بەشىۋەيەك لەلايان زىاد دەبىت، كە بەتەۋاۋى دەسەلەتى بەسەر پىكەتەى كۆمەلەتيان دەبىت. ئەمەمان زۆر بەرۋشنى لەسەردەمى عوسمانىەكان بىنى، تا ئەمپۇش ھەندەك پاشماۋەى كۆمەلەتەى ئەۋ دياردانە دەبىنن- كە لەبەشەكانى داھاتودا باسيان دەكەين.

دەكرىت ئەمەى سەرەۋە بە دياردەى ھەلەكشانى و داكشانى نىۋان بپاباننشىنى وشارستانىتى لەعىراق ئاۋبەين. تەۋژمى بپاباننشىنى دىت ۋەسەر كۆمەلگەى عىراقى زال دەبىت وداۋتر بەرەبەرە پاشكشە دەكات وتەۋژمى شارستانىتى دەردەكەۋىتەۋە.

كىشەى عىراق ئەۋەيە كاتەك تەۋژمى بپاباننشىنى تېدا پاشەكشە دەكات، ناتوانى خۆى بەخىزايى لەگەل شارستانىەت بگونجىتى. ماۋەيەكى زۆر يان كەم دەست بە بەھاكانى بەدو دەگرىت، ئەمەش بەپىتى ئەۋ بارودۇخەى ئەۋكات روۋبەروۋى دەبىتەۋە. بەشىۋەيەكى گىشتى سروشنى بەھا كۆمەلەتەيەكان ئەۋەيە كەماۋەيەكى زۆر كارا دەبىت تەننەت دۋاى رۇيشتى ئەۋ ھۆكارانەى ھاۋكارى مانەۋى دەكەن. خەلك كاتەك لەبەھايەكى ديارىكراۋ راھاتۋون ئەستەمە بشۋان بەكتوپرى دەستبەردارى بن. گومان لەۋە دانىيە بەرەبەرە لەلايان لاۋاز دەبىتەۋە دۋاى نەھانى ھۆكارەكان، بەلام ئەمەش پىتۋىستى بە زەمەنىك ھەيە، لەماۋەى ئەۋ زەمەندە مىللاننى لەنىۋان بەھايى نۆى ۋبەھاي كۆن دروست دەبىت ولەئەنجامى

ئەو مىللىتىيەش چەندىن كىشەنى كۆمەلەيتى دەردەكەويت كە جىڭگائى ئەو ئەينى بەكەم بىزائىن،

ولاتانى غەرەبى :

ئەو دىاردەنى ھەلەكشان وداكشانى لەغىراقمان بىنى، بەشىۋەك لەشىۋەكەن نىزىكەكەنى يان ھاۋشىۋەكەنى لەرۋىبەنى ولاتانى غەرەبى دەدۋىنەۋە.

كاتىك لەبەردەستمان نەخشەنى جىھان دەكەينەۋە، سەرنجى نىشتىمانى غەرەبى دەدەين، تىبىنى دىاردەكەنى جوگرافى سەرنجراكىش دەكەين، زىاتر لە رىزبەرىك (شان) دەجىت. ئەو نىشتىمانە گەۋرەترىن درىۋىۋەنى بىبابانى لەسەر گۆنى زەۋى لەخۇيەۋە دەگرىت. لەرۋىھەلەۋە لەچىياكانى ئىران دەستىدەكەت ولەرۋىتاۋا لەكەنارەكانى زەرياي ئەتلەسى كۆتايى دىت. ھىچ شىتەك دوولايەتەكەنى لەيەكتر جىياناكاتەۋە ئەنھا دەريايەك نەيىت، كەلتىك لەنىۋانان دروست دەكەت. ئەۋىش دەريايى سوۋرە.

نكۆلى لەۋە ناكەين، گۆنى زەۋى ناۋچەنى بىبابانى دىكەنى لەخۇيەۋە گرتۋە، كە لەدرىۋى و گەۋرەيىدا، نىزىكە لەناۋچەنى غەرەبى، لەۋانە ئەۋەنى دەكەۋىتە باكورى كىشۋەرى ئاسيا، لەچىنەۋە لەرۋىھەلات درىۋى دەيىتەۋە تا لەرۋىتاۋا بەدەرياي خەزەر دەكەت. ئەم ناۋچەنى لەلەيەكەۋە لەناۋچەنى غەرەبى دەجىت وئىستاشى لەگەل دابىت سەرجاۋەكەنى ھەلقولانى بەدۋەكانە، بەلام لەلەيەكە دىكەۋە جىاۋازى لەگەل ناۋچەنى غەرەبى ھەيە و جىاۋازەكەشى كەم نىيە.

چەندىن ھۆكار واىكردۋە ناۋچەنى غەرەبى، لەھەندىك پانتايى خۇيدا ناۋە ناۋە شارستانىەتى گەشەسەندۋ بەرھەم بەيىنى. پىشتر ئامارەمان بۇ شارستانەيتى مىسېر و غىراق كىرد. لەۋ بارەيەۋە دەكرىت ئامارە بۇ شارستانىەتەكانى يەمەن و شام وتونس ومەغرىب و ئەۋانى دىكە بكرىت. لەراستىشدا ناۋچەنى غەرەبى لە ھىچ قۇناغىكى مىژۋى درىۋى غەرەب خالى نەبۋە لە شارستانىەتەك. ئەمەش ۋەك روۋنە بەپىچەۋانەنى ناۋچەكەنى ئاسىيا.

دەتۋانن لەمەدا بگەينە ئەو ئەنجامەنى كە ناۋچەنى غەرەبى بەۋە لەسەرچەم ناۋچەكانى دىكەنى جىھان جىادەكرىتەۋە، كە سەرجاۋەكانى بىباباننىشىنى

سروشتی کۆمهلگەى عىراقى

وشارستانىيەتى بەشىۋەيەكى تاييەت ولەمەودايەكى فراوان بەيەكەۋە كۆكرىدۆتەۋە، بۆيە راستە ئەگەر بگوتىن كۆمەلگەى عەرەبى يەككە لەو كۆمەلگەيانەى زۆرتىن مەينەتى مەملەتتىى نىۋان بىاباننىشىنى وشارستانىيەتى بەخۆيەۋە بىنيۋە و بەم دووانەش كاريگەر بوۋە.

جىاۋازى لە پىلە:

كە پىشتەر وتەمان ناۋچەى عەرەبى يەككە لەو ناۋچەانەى جىهان كە زۆرتىن مەينەتى بەدەست مەملەتتىى نىۋان بىاباننىشىنى وشارستانىيەتى بىنيۋە، مەبەستمان ئەۋە نىيە كە ئەمە لەو لايەنەۋە تاكە ناۋچە پىت لەجىهاندا، لەراستىدا زۆر ناۋچەى جىهان ھەيە بەشىۋەيەك لەشىۋەكان شىك لەو مەملەتتىيەى بەركەوتوۋە، بۆيە ئەۋەى ئىمە دەمانەۋى سەرتجى خويشەرى بۆ رابكىتىشىن ئەۋە ناۋچەى عەرەبى لەگەل ناۋچەكانى دىكەى بە پىلەى توندى مەملەتتىيەكە و بە بەردەۋامبوۋنى لەنەۋە دۋاى نەۋە، جىيادەكرىتەۋە.

با نموونە ناۋچەى بىابانى ئاسىيا ۋەربگىن كە پىشتەر ئامازەمان بۆ كىرد، لەراستىدا ئەۋ ناۋچەيە لەھەندىك قۇناغى مېژوۋىدا خالى نەبوۋە لەم مەملەتتىيە. ئەۋ ناۋچەيە لەرۇژھەلەۋە نىزىكە لەشارستانىيەتى چىن. لەرۇژئاۋاشەۋە شارستانىيەتى (ولاتى دۋاى رووبار)^{*}. ئەم دوو شارستانىيەتە زۆرجار بەدەست شەپۆلى بىاباننىشىنەكان ئالاندوۋيانە كە ئەمېژوۋدا بەچەندىن ناۋى جۆراۋجۆر ھاتوۋن ۋەك مەغۇل ۋ تەتەر ۋ تۈرك ۋ قىرغىز...

دەتۋانن بلىن ھەر ۋەك ئەمانەى سەرۋە ناۋچەى دىكەى جىهان؛ ۋەك لە ئىران ۋ ھىندىستان ۋ باشۋورى ئەقىيا، پانتايى بىابان دەبىنن ۋلەنزيكىان شارستانىيەتى كۆن وتۈى دروست بوۋە. لەۋجالەتەشدا دەپىت پىشېبىنى مەملەتتىى نىۋان بىاباننىشىنى وشارستانىيەت بىكەن. لەگەلئەۋەشدا ئابىت لەبىرى بىكەن كە ئەم مەملەتتىيە لەو جۆرە نەبوۋە كە ناۋچەى عەرەبى بىنيۋەتى، چۈنكە زۆرجار

^{*} (ولاتى دۋاى رووبار) شارستانىيەتىك سۈرە لەناۋەراستى ئاسىيا لەمېژوۋدا لەلايەن ئەۋروپىيەكان بە (ترانساۋكسانىيا) ئاسراۋە، مېژوۋنوسە عەرەبەكانىش بە(ولاتى دۋاى رووبار) (بىلە ھا وراە النھىر) ناۋيان بەردۋە. ۋەرقىز

شارستانىيەت لەو ناوچانە تواناي وەرگرتنى شەپۆلەكانى كۆچەرى ھەبوو،
توانىويەتى بە ماوەيەكى كورت بياننۆيىتتەو، بە شىۋەيەك كارىگەرى گەورەي
كۆمەلەيە تيان نەمىنى.

بۇ نموونە شارستانىيەتى چىن وەرىگەر، ھىندە فراوان وچىر بوو، توانىويەتى
ھەزمى شەپۆلەكانى مەغۇل بىكات ولەپۆتەي چىنى گەورەدا بياننۆيىتتەو، ئەمەم
بەروونى لەكاتى سەردانىكەم بۇ چىن يىنى لەسالى ۱۶۵۸، بە شىۋەيەك ھىچ
شۆيىنە وارىكى شەپۆلى بىاباننشىنەكانم نەبىنى كە پىشتر روويان كوردبوو، چىن.
دەتوانىن چاكەي ئەمەش بۇ شورا مەزىنەكە بگىرىنەو، كە پاشاكانى چىن لەكۆندا
بۇ خۇياراستن لە ھىرشى مەغۇلەكان دروستيان كوردبوو. تەنانت خەدى شوراكە
بەلگەيەكى بەرھەستە كە شارستانىيەتى چىن لەئاستىكى فراوان وچىر دابوو، بۆيە
توانىويەتى ئەو كارە مەزىنە ئەنجام بەت.

كەچى لەناوچەي عەرەبى بابەتەكە جىاوازە، لەبەرئەو، ئەو شارستانىيەتەنى
تەيدا دروستبوو، لەچەند ناوچەيەكى پەرز وىلازبوو، وەك ئەو، لەمىرگىك بىن
چوار دەورى بىابان بىت، بۆيە مەملەتتى نىوان بىاباننشىنى وشارستانىيەت توند
ويەك لەدواي يەكتر بوو، ئەمەش واپكردبوو، شارستانىيەتى و بىاباننشىنى جار
لەدواي جار لەھەلگىشان وداكشان دابىت.

تيۇرئىكى ھەتە:

يەككە لەو تيۇرئەنى لەنيو، ندى زانستىدا، لەلای ئەو، رابردوو رەواجى ھەبوو،
تيۇرئەك بوو لەبارەي بىاباننشىنى و پەيوەندى يەو بابەتى ئىستاي ئىمەو، ھەيە.
پوختەي تيۇرەكە ئەو، يە: بىاباننشىنى قۇناغىكى كۆمەلەيەتە ھەموو نەتەو، كان
بەر لەچوونيان بۇ قۇناغى شارستانىيەت پەيدا ئىپەر دەين.

ئەو، شايەنى ياسە ئەم تىسۆرە، لەتيۇرە بەناويانگەكەي (گەشەكردن)
وەرگىراو، كە لەسەردەمى (داروين) ھەو لەنيو، نوو، سەدەي رابردوو، بۆتە
مۆدەيەكى زانستى. ئەو كاتە زانايان واپانزانى كە كۆمەلگەي موقايەتە وەك ھەر
زىندەو، دىك دەبىت لەمىژووى خۇيدا، بەزىچىرەيەك قۇناغى خەتمى تىدەپەرىت،
ئەو قۇناغانەش وەك ئەوان خەيالىان كوردبوو. بەقۇناغى سەرەتاي دەست

پىدەكات كە مرقۇ لەسەر راوكردن و كۆكردنەوہى بەرۋبوومە خۆرسەكەكان دەژىت. دواترىش قۇناغى بىباباننشىنى دىت كە مرقۇ بەشوانكارەيى دەژىت. دواتر قۇناغى كشتوكالى و قۇناغى پىشەسازى ...

ئىستا ھەلەى ئەم تىۆرە دەرگەوتوۋە، بەتايىبەتى لەوہى پەيوەندى بە بىباباننشىنى ھەيە. زانايان ئەمىرۋ ئارەزوويان ھەيە بلىن بىباباننشىنى قۇناغىكى مەرچدار ئىيە بۆگەشەسەندى كۆمەلەيتى، لەچارەنووسى ھەر ئەتەوہيەك ئىيە لەمىژوۋدا بەو قۇناغە تىپەپىت، بەلكو بىباباننشىنى لەواقىعدا سىستەمىكى كۆمەلەيتە وتەنھا لەبىبابان دەپىت. ئە دەگۆپىت ونە گەشەدەكات، تا بىبابان مابىت دەمىنى، بەلام كاتىك بۆژىنگەيەكى دىكە دەردەچىت ئەوا بەرەبەرە دەگۆپىت، ئەوكات بەرەو كشتوكال، بازىرگانى، پىشەسازى دەچىت، بەپىي باروۋۇخى پىويست.

ئەمە وامان ئىدەكات بلىن بىبابان و بىباباننشىنى ھاۋاتاي يەكترن. ئەو ئەتەوہيەكى كە لەبىبابان نارىت ناتوانى بۆتۈى خۆى لەسىستەمى بىباباننشىنى دابىن بىكات. ئەو ئەتەوہيە لەسەرەتا لەقۇناغى راوكردن و كۆكردنەوہ دەژىت و ئەگەرھاتوو بۆتۈى ئەستەم بوو بەمۆى ھەر ھۆكارىكەوہ ئەوا ناچار دەپىت ئەو قۇناغە جىپپىلى و بەپىي سروششى زەوييەكەى بۆ قۇناغىكى دىكە بچىت. لەزۆرەيى ھالەتەكانىش ناتوانىت سىستەمى بىباباننشى وەرېگىت ئەگەرھاتوو خاكەكەى بىبابان ئەبوو.

جىگاي داخە ئەم تىۆرە، سەرەپاي ئەوہى دواچار ھەلەكانى دەرگەوت، كەچى ھىشتا لەھەندىك ناۋەندى زانستىمان باۋە، ھىشتا ھەتدىك لەنووسەران لەولاتى ئىمە كارى پىدەكەن گوايە بەدروسى دەزانن. يەككە لەوان دكتور ەلى حوسنىيە كە دەلى "ەرەب لە جاھلىت لە قۇناغى كۆچەرى دەزبان، ئەمەش قۇناغىكى كۆمەلەيتە ئاسايىيە، ئەتەوہكان كاتىك بەرەو شارستانىت دەچن پىيدا تىپەردەبن"^۱.

^۱ ەلى حسنى الخزىمى (المجتمە العربى) ص ۱۵۳

لەۋانەيە پېۋىستمان بەۋە نەبىت، بلىن ئەم تىۋرە كۆسپى بۇ تىگە يىشتمان لە راستى كۆمەلگەي غەرەبى ومىژۋە كەي وسروشنى پىكپاتەكەي دروستكردۋە. جگە لەمە بۇمان ئەستەم دەبىت درك بە تاييە تەندىيە كانى كۆمەلگەي غەرەبى بگەين، كە بەو تاييە تەندىانە لە كۆمەلگە كانى جىا دەبىتەۋە، ئەگەرھاتوۋ بىابانىشنى بە ديار دەيەكى گشتى بزانين كە ھەموو كۆمەلگە كانى مرقۇبايەتى تىدا ھاۋيەشە.

ھەلەيەكى دىكە ھەيە لە بارەي بىاباننىشنى لە لايەن ھەندىك كۆمەلناس تىبىتىم كرد لە فىستقالى ئىبن خەلدون كە سالى ۱۹۶۲ لە قاھىرە ئەشجام درا. ئەۋان بىيانۋايە گىرنگىزىن خەسلەتە كانى بىاباننىشنى برىتتە لە گۋاستنەۋە وجىگىرنە بوون لە زەۋى. بەمەش كەسى سەدو بە قەرەج و ئەسكىمۇ و دەشۋىبەينن ئەمەش ھەلەيەكى گەۋرەي زانستىيە، پېۋىستە خۇمانى لى بە دوور بگىرن.

لە راستىدا بىاباننىشنى يان بەدۋىتى كولتورىكى كۆمەلەيەتى خۇي ھەيە، لە سروشتى زىانى بىابانەۋە ھەلقولۇۋە، بۇيە بە كولتورى قەرەجەكان و ئەۋانى دىكە ناچىت كاتىك بەكۋچىكردنى ھەمىشەيى وەسەف دەكرىت. لە بارەي بابەتە كانى دىكەشەۋە جىاۋازى زۆر ھەيە، لە بەشە كانى داھاتوۋدا تاۋتۋى دەكەين. بەرواردىكردن و پۇلىنكردن:

دەكرىت بگوترىت مىلانىتىنى نىۋان بىاباننىشنى وشارستانىيەتى جىاۋازى جۆر وتۈندى كارلىكردنى ھەيە، لە ۋلاتىكى غەرەبى بۇ ۋلاتىكى دىكە جىاۋازە.

بە ھەرھال دەتۋانن سى جۆر پۇلىنكردنى سەرەكى لەم روۋەۋە بۇ ۋلاتانى غەرەبى بگەين. جۆرى بەكەمى پۇلىنكردنەكە ئەۋ ۋلاتانەيە كە تارادەيەكى زۆر لە عىراق دەچن. لە ۋەي بىاباننىشنى وشارستانىيەتى لەتەك يەكترن. ھەندىك چار شارستانىيەت بەسەر زال دەبىت ۋەندىك جارى دىكەش بىاباننىشنى. لەم پۇلەدا زۆرىيە ۋلاتانى غەرەبى جىگايان دەكرىتەۋە ۋەك شەردەن و شام ومەغرىپ و تونس و جەزائىر و يەمەن. بە بېۋاي من عىراق لەسەرۋى ھەموو ئەۋ ۋلاتانەيە لەروۋى تۈندى مىلانىتىيەكە و دوۋا قىدا. ئەمەش لە پەرچەندىن ھۆكارە كە دواتر دىينەۋە سەرى.

پۆلی دووهم ئه‌وه‌یه که بیاباننشینی توندتره و کاریگه‌ری به‌سه‌ر شارستانییه‌تی زیاتره، پۆیه ململانی تێیدا ده‌ریاکه‌وێت ته‌نها له‌چوارچێوه‌یه‌کی ته‌سك نه‌ییت. نموونه‌کانی ئهم پۆله نه‌جد و نه‌حسا و عه‌سیر و لیبیا، به‌شی بیابانی جه‌زائیر و عوممان و جه‌زیره‌مه‌وته. تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌و ناوچانه ئه‌وه‌یه دانیش‌توانیان که‌مه و نۆزینه‌ش (به‌دو)ن. سیمای شارستانییه‌تی تێدا نییه ته‌نها به‌شێکی که‌م نه‌ییت له‌و می‌رگانه‌ن که ئاو و پیریا‌ن تێدا‌یه و له‌ده‌ورویه‌ری ئهم ئاوانه‌ش شاری بچووک دروست ده‌بن و خه‌لکه‌که‌ی به‌کشتوکال و یازرگانییه‌وه خه‌ریک ده‌بن. ئه‌و جو‌ره خه‌لکه‌ له‌ نه‌ریت و به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌کانیان جیاوازیان له‌هه‌وزه بیاباننشینه‌کانی ده‌ورویه‌ریان نییه.

هه‌ندێک جار له‌و ناوچانه چه‌ند ده‌وله‌تێک دروست ده‌بن، به‌لام له‌واقیعه‌دا ئه‌وانه ده‌وله‌ت نین به‌مانا شارستانییه‌ته ناسراوه‌که‌ی. له‌وانه‌یه ئه‌گه‌ر شی‌او بێت بگوتریت کۆمه‌لێک شی‌خایه‌تی به‌هێزن له‌سه‌ر بئه‌مای ده‌مارگیریه‌ به‌دو. ده‌وله‌ت به‌مانا شارستانییه‌که‌ی دروست نابێت، ته‌نها له‌و ناوچانه نه‌بێت که به‌ره‌می ئابووریان رێکخراوه، جا کشتوکال بێت یان پیشه‌سازی، به‌مه‌ش ده‌وله‌ت ده‌توانی پالێشتی خۆی بکات، به‌و باجانه‌ی سال له‌دای سال وهریده‌گیریت.

ئه‌وه‌ی ماوه پۆلی سێهه‌م و پۆلی کۆتاییه له‌ولاتانی عه‌ره‌یی. ئهم پۆله پێچه‌وانه‌ی پۆلی دووهم که پێشتر باس‌مان کرد. به‌شێوه‌ی شارستانییه‌ته به‌هێزتره و کاریگه‌ری به‌سه‌ر بیاباننشینی هه‌یه و زیاتر به‌ناو ژبانی کۆمه‌لایه‌تی شو‌ربو‌ته‌وه. لی‌ره‌دا ده‌بێت ئیعترا‌ف به‌وه بکه‌ین به‌شی ده‌گه‌م له‌ولاتانی عه‌ره‌یی له‌م پۆله‌دا ته‌نها می‌سره ئه‌ویش رووه ده‌ریاییه‌که‌ی (الوجه البحری). که‌چی رووی سه‌ره‌وه‌ی که به (الصعید) ناسراوه ئه‌وه ده‌توانریت له‌پۆلینکردنی یه‌که‌م دابنریت و تارا‌ده‌یه‌کی زۆر له‌ عیراق ده‌چیت.^٧

^٧ له‌مێژوودا، جو‌گرافای می‌سر پۆ دوو به‌ش دابه‌ش ده‌کړت (الوجه البحری) که به (الوجه السفلی) ناوه‌دبریت له‌سه‌رووی قاهره‌وه ده‌کړته‌وه ئه‌ ده‌گاته سه‌ر ده‌ریای ناوه‌راست، به‌لام به‌شه‌که‌ی دیکه‌ که به (الوجه القبلی) یان (مصر العليا) ناوه‌دبریت ئه‌وا به‌شی باشووری قاهره‌یه و به‌شی باشووری ولاته‌که‌یه که به (صعید) ناوه‌دبریت. وهرگیر

ئەۋەي شاينى باسكردنە، ئەۋ پۆلىنكردنە تەۋاۋ گىشتىگىر تىبە. بابەتەكە لەۋەي باسماڭ كىردۈۋە فراۋانتر وقولتەرە، ئەمەش ۋامان لىدەكات داۋا لەتۈيۈرەنى ۋالاننى غەرەبى بىكەين تۈيۈرەنەۋە لەپارەي كۆمەلگا تايبەتەكەي خۇيان بىكەن، لەپىتاۋ ناسىنى ھەريەكەيان بەتەنيا لەچۈرچىۋەي گىشتى غەرەبىدا.

لەپىتاۋ كۆمەلناسى غەرەبىدا:

لەيەككە لەكتىبەكانى پىشۋوم^۱، پىشنىبارىگم كىردىۋە، لىرەدا دەمەۋى دووبارەي بىكەمەۋە. پىشنىبارەكەم ئەۋەيە تۈيۈرەنى غەرەب دەپىت لەنئوخۇياندا رىك بىكەۋىن بۇ دانانى سۆسىۋلۇرپايەكى تايبەت بەخۇيان.

ئەۋەي دەپىت سەرنجى پىشنىرىت، ئەۋەيە سۆسىۋلۇرپايەي (كۆمەلناسى) كە ئىستا لەزانكۇر بىيانىيەكان دەخۇيىرىت، ھىشتا سىماكەي تەۋانەبوۋە. ھىشتا ھەندىك لەپنەما ۋكۆلەگەكانى كارىگەرە بەۋ دوروبەرە كۆمەلەيەي تىيدا گەشەي كىردۈۋە. ئەگەر دروست بىت دەلىم ھىشتا كۆمەلناسى، نەگەيشتۈتە ئاستى زانستەكانى دىكە، كە ماۋەيەكى زۆرە گەشەيان كىردۈۋە، ۋايان لىھاتۈۋە لەسەر بىنەماي گىشتى چەمكەكانى خۇيان بونىاد دەننن، بەشىۋەيەك لەھەموۋ كات وشۇيىنىك جىبەجى بىكرىن.

كۆمەلناسى نىزىكەي سەد سالىك دەپىت پەيدابوۋە. ئەم تەمەن بەچاۋ تەمەنى زۆرپەي زانستەكانى دىكە بىچۈكە، جىڭاي داخە دەبىن ھەندىك لەپراپامان لەئۈۋسەر وتۈيۈرەن، دىك بەم بابەتە ناكەن و تىناگەن. بۆيە دەبىنن بەككە كۆمەلناسى لەزانكۈيەكى بىنئاي دەخۇيىنى، كە دەگەپىتەۋە كۆمەلگاكەي خۇي دەپەۋى تۈيۈرەنەۋەي پىت بەپىت بىكات لەزىر رۇشنايى ئەۋەي لەۋى خۇيىندۈيەتى، جىاۋازى نىۋان كۆمەلگاكەي ۋ ئەۋ كۆمەلگايە لەبىر دەكات كە تىيدا خۇيىندۈيەتى، ۋا تىدەكات ئەۋ دىپاردە كۆمەلەيتىانەي لەۋى خۇيىندۈيەتى (ياساي گىشتى)ين، بەبى جىاۋازى بۇ ھەموۋ كۆمەلگاكانى جىهان دروستە.

نىكۈلى لەۋە ناكەين كۆمەلناسى نۈي چەندىن تىۋرى گىرنگى تىدايە رىگا لەبەردەم تۈيۈرەي كۆمەلەيتى رۇش دەكاتەۋە بۇ ھەركۈيەكى گۇي زەۋى بىچىت. لەگەل

^۱ علي الوردي (منطق ابن خلدون في ضوء حضارته و شخصيته) الفصل الثالث عشر.

ئەمەشدا نایبیت وەك دەستورێكی داخراو سەیری بكەین وكوێزانە لاسایی بكەینەو.

لەمیانەى خوێندنى زانستىم لە ویلايەتە یەكگرتووەكان، تێبینى ئەوەكرد زانایانى كۆمەڵناسى بایەخێكى زۆر بە بابەتى بیاباننشینی ئادەن. لەمەشدا گەلییان لى ناكړیت، ئەوان شوێنەوارى بیاباننشینی لەولاتی خۆیان نادۆزنەو، لەسەریانە زیاتر بەو بابەتەنەو سەرقال ین كە پەيوەندیان بەو كۆمەلگایەى خۆیانەو هەیه. لەكەسانى بیانى ئەوانەى بایەخیان بەم بابەتە داو، زانایانى كۆمەڵناسى نین، بەلكو زۆرینەیان رۆژەلناس وگەشتیار وهاوشیوێى ئەو جۆرە كەسانەن. ئەوانیش سەرەرای كۆشتە گرنگەكانیان تووشی هەلەى زانستى زۆر بوونەتەو. ئەمەش توێژەرانى عەرەب دەخاتە بەردەم ئەركێكى قورس، چونكە ئەوان بەرپرسن لەئەنجامدانى توێژینەوێى بیاباننشینی و مەملانییەكانى لەگەڵ شارستانیەت. بۆیان گونجاو نییه پێشبینى بكەن كەسانى دیکە ئەم توێژینەوێە ئەنجام بدات وریچكەیان بۆ خووش بكات، ئەوانیش بێن لەدواو رێگەى ئەوان بگرن.

گرنگی ئیبن خەلدون:

ئیبن خەلدون بە دوو خەسلەت جیاوەكړیتەو، هیچ كەسێك لە نێو توێژەرانى كۆمەڵناسى هەموو نەتەوەكان هاوتای نییه. یەكەم توێژەر بوو لە جیهان، توێژینەوێى واقعیى دور لە ئامۆژگارى لەبارەى كۆمەلگاوە ئەنجام داو. بەمەش یە پێنج سەدە بەر لەزەمەنى خۆى كەوتوو. خەسلەتى دووهم، هەتا ئیستاش مەزنترین كەسە توێژینەوێى لەبارەى كۆمەلگای عەرەبى لەسەر بنەمای سروشتى پێكهاوە تایبەتەكەى ئەنجام داو. واتە لەسەر بنەمای ئەو مەملانییەى لەنێوان بیاباننشینی و شارستانیى تێیدا دەگوزەرى.

كاتێك تاوتوێى تیۆرەكەى ئیبن خەلدون دەكەین، دەبینین زۆریەى لایەنەكانى لەبارەى بەراوردكردنى نێوان بیاباننشینی و شارستانییە. كەچۆن لە مەملانیى كەوتۆتە نێوانیان، بۆیه دەكړیت بگوتریت، ئەم تیۆرە سەرەرای كۆنییەكەى، چاكترین سەرچاوەیه بۆ توێژینەو لە كۆمەلگای عەرەبى. ئەو تیۆرە لە سروشتى

سروشستی کۆمەلگەى عىراقى

ئەو كۆمەلگايە ھەلقولارە، ۋەك ئەو تىۋرانە دىكەى كۆمەلناسى، لەو كۆمەلگايانە ھەلقولون كە تىيىدا دەرگە وتوون.

ھەرچۇنىك بىت ئەۋەى لەبارەى ئىبن خەلدونەۋە دەيلىن، ماناى ئەۋە نىيە تىۋرەكە تەۋا دروستە بەھەموو وردەكارىيەكانىيەۋە. بەلگۇ نموونەى ھەموو تىۋرە مەزنەكان دەبىت ھەلە ۋەكەموكۇرى لەخۇيەۋە بگىرىت، ھەروەك چۇن داھىتان و رەسەنايەتىش لەخۇيەۋە دەگىرىت.

يەككە لەو ھەلەئە ئەۋەيە كاتىك تويىزىنەۋەى لەبارەى مەملانىتى نىۋان بىبابانتىشىنى ۋشارستانىتى كىرد لەكۆمەلگاي عەرەبى، پىيۋابو ئەو مەملانىتيە لەگىشتى كۆمەلگاي مەۋقايەتى ھەيە، بۇيە دەبىنن ھەول دەدات شىۋەى مەۋقايەتى ھەموو بەۋە يكات گوايە گوزراشتىكىردن لەخولانەۋەى ھاۋشىۋەى يەك لەدواى يەك، عەرەبىش لەمەدا جىاۋازى لەگەل تەۋەكانى دىكە نىيە. ئەو پىيۋايە ھەر خوليك لە ئەتجامى ھىزىشى بەدۋەكان بۇ سەر شارستانىتى ھاۋسىيان دەستىدەكات، دواتر دەۋلەتتىكى گەشەسەندو دروست دەكەن، بەلام دواتر ئەو دەۋلەتە ھەلدەۋەشىتەۋە و بەرەبەرە لاۋاز دەبىت لەئەتجامى خۇشگوزەراتى و رابورادىدا، تا لەكۇتايىدا لەئەتجامى ھىزىشكى نوي بىبابانتىشى لەناۋدەچىت. بەمشىۋەيە يەك لەدواى يەك دەۋلەت دروست دەبىت و لەناۋدەچىت.

شىتىكى شارەۋە نىيە ئەم تىۋرەى ئىبن خەلدون تارادەيەكى زۇر بۇ مەۋقايە كۆمەلگاي عەرەبى دروستە، كەچى زۇر كەم بۇ مەۋقايە ھەندىك كۆمەلگاي دىكە شىاۋ دەبىت، ۋەك پىششىش بىنيمان. بەھەرچاللىك بىت، نابىت بۇ تەۋاى كۆمەلگانى مەۋقايەتى گىشتاندنى بۇ بگىرىت.

جگە لەمەش ئىبن خەلدون كەۋتۇتە ھەلەيەكى دىكەۋە. ئەو پىيۋايە عەرەب توندترىن نەتەۋەن بۇ بىبابانتىشىنى و دوۋرى لە شارستانىت، لەبەر ئەمەش دەبىنن عەرەب بەھەموو ئەو خەسەلەتەنە ۋەسەف دەكات كەدۇى شارستانىيەتن لەكاۋلىكارى و ۋەخشىگەرەبى و توندوتىزى... ھەتد. ھەر ئەم ۋەسەقەنەشى واپىكرد ھەندىك

لەنەتەوه خوازه کانی عەرەب لەم سەر دەمەدا بە خراپ وەسفى بکەن و پێشنیاری سوتاندنی کتێبه کانی و هەڵته کاندنی گۆپەگەیی بکەن بە ناوی نەتەوه ییه وه^۹.

سەیر ئەوه یه ئێبن خەلدون ئەو بۆچوونه توندڕەوانەیی لەبارەیی عەرەبە وه وتووه، گەچی خۆی لە سەر دەمەیک ژیاوه وەحشیگەرایی مەغۆل و کاولکارییە کانیانی لە هەموو شوێنێک بپتراوه و باسکراوه. تەنانت کاتێک ئێبن خەلدون لە شام بووه تەیمورلەنک هێرشى کردۆته وه سەر ئەو ناوچاتە. هەموو کاولکاری و سوتاندن و کوشتارییه کانی بپنیه گەلە سەر دەستی وەحشییه تگەری تەتەر ئەنجام دراوه^{۱۰}. ئێبن خەلدون دەیزانی تەیمورلەنک چى بە سەر شارە کانی دیکە هیناوه، دەشیزانی هۆلاکۆ و جەنگیزخان بەر لەو چیان ئەنجام داوه.

لە راستیدا عەرەب لە هەموو فەتحکردنە کانی خۆیاندا، هێندە کاولکاری و کارەساتیان ئەنجام نەداوه. هەندێک نەتەوه ی فەتحکراو شاھیدی ئەو دیان بۆ دەدەن کە جوامیری و مروەتی عەرەب گەم نەبووه^{۱۱}. وەك دەر دەکەوێت دوو هۆکار وای لە ئێبن خەلدون کردووه عەرەب بە وه وەسف بکات، گوايه نەتەوه یه کە زۆرتەری کاولکاری و بیا بانهشی نی هەبێت.

یه کە میان: هەولێ ئێبن خەلدون بووه بۆ خۆ نزیککردنە وه لە تەیمورلەنک بۆ وەرگرتنی پلە و پایە. نابێت ئەو هەش لە بیر بکەن کە ئێبن خەلدون لە ژبانی تایبه تی خۆی دا زۆر هەلپەرس ت بووه. دەبوو یست لە پاشا کان نزیك بێتە وه و لە پێناو ئەواندا هەقی دەکرد بە ناهەق^{۱۲}.

دوو هە میان: ئەوه یه ئێبن خەلدون لە مەغریب گەوره بووه و درکی بە بری ئەو کاولکارییه کردووه کاتێک هۆزه عەرەبیه کان ماوه یه کی دوور نییه لە کانی داگیرکردنی ئەو ی ئەنجامیان داوه. ئەمەش لە ئەفسانە ملییه کان بە (تەغریبه ی بەنی هیلال) ناسراوه. جا وەك دەر دەکەوێت ئێبن خەلدون لە دەورووبە رێکی کۆمە لایه تی وە ها ژیاوه پرسیو

^۹ ساطع الحصري (دراسات عن مقدمة ابن خلدون) ص ۱۵۱

^{۱۰} ابن خلدون (التعريف) ص ۳۷۴

^{۱۱} ادوار برون (تاريخ الاثب في ايران من الفروسي الى السعدي) ترجمة ابراهيم الشوابي ص ۵۵۲

^{۱۲} علي الوردي (منطق ابن خلدون...) الفصل الحادي عشر

له‌نه‌نگیه‌کانی ئەو هۆزه کاولکارانه، بۆیه له‌بۆجیوه‌کانی به‌شێوه‌یه‌ک له‌شێوه‌کان که‌وتۆته ژێر کاریگه‌ری ئەو بارودۆخه‌وه.

له‌واقیعه‌دا هۆزه عه‌ره‌بییه‌کان مه‌غریبیان به‌ته‌واوه‌تی وێرانکرد^{۱۲}. له‌گه‌شه‌وه‌شدا ناتوانین کاولکارییه‌کانیان له‌ناستی کاولکارییه‌کانی مه‌غول و ته‌ه‌ه‌ژمار بکه‌ین، چونکه‌ ته‌وانه سه‌ره‌رای ئەوه‌ی تیکده‌ربوون، شه‌وا درنده‌ و سه‌رپریش بوون. ته‌نها به‌داگیرکردنی شار نه‌ده‌وه‌ستان به‌لکو ده‌یانویست سه‌رحه‌م دانیشتیوانی شاره‌که‌ش بکوژن.

بۆیه ده‌توانین بلێن عه‌ره‌ب به‌شێوه‌یه‌کی گشتی که‌مه‌تر له‌ مه‌غول و ته‌ه‌ه‌ر که‌وتیوه‌نه ژێر کاریگه‌ری بیاباننشینی. هۆکاری شه‌مه‌ش ئەوه‌یه هه‌ر له‌کۆنه‌وه بیاباننشینی و شارستانی ته‌له‌ناوعه‌ره‌به‌دا له‌مملاتی بوون، بۆیه شه‌وان زیاتر له‌مه‌غول و ته‌ه‌ه‌ر، نزیکترین له‌وه‌ی له‌شارستانییه‌ت بگه‌ن و خێراترین بۆ گونجان له‌گه‌لیدا. له‌به‌شی داهاوو دینه‌وه سه‌ر شه‌و بابه‌ته.

لاتکه‌ی شارستانییه‌ت:

وتمان یه‌که‌م شارستانییه‌ت له‌جیهان ئەوه‌یه که له‌میسرو عیراق ده‌رکه‌وتوو، شه‌مه‌ش نزیکه‌ی پێش شه‌ش هه‌زار ساڵ بووه. ئەو پرسیاره‌ی لێره‌دا رووبه‌پوومان ده‌بێته‌وه ئەوه‌یه: بۆچی شارستانییه‌ت له‌و دوو ولاته‌ به‌ر له‌ ولاتانی دیکه جیهان ده‌رکه‌وتوو؟

هه‌ندێک له‌توێژه‌ران له‌سه‌ده‌ی رابردوو هه‌ولیان داوه، وه‌لامی ئەم پرسیاره‌ به‌ده‌نه‌وه، به‌گۆته‌ی ئەوه‌ی سیفه‌تی ئەم دوو ولاته‌ زۆری ئاو، به‌پیتی خاکه‌که وکه‌شووه‌وای مامناوه‌سد بسو، له‌ته‌نجامی شه‌مه‌شدا کشتوکال په‌یدا بووه، که شه‌مه‌ش به‌مه‌ی شارستانییه‌ته. له‌راستیدا ئەم وه‌لامه سه‌ره‌رای ئەوه‌ی له‌رووکه‌شدا ماقوله، که‌چی کێشه‌که‌مان به‌ته‌واوی چاره‌سه‌ر ناکات. ئێمه نکۆلی له‌کاریگه‌ری ئاو و خاک وکه‌شووه‌وا ناکه‌ین له‌گه‌شه‌کردنی کشتوکالدا، به‌لام ئەو خه‌سه‌لانه به‌س نییه بۆ دروستبوونی شارستانییه‌ت. وه‌ک ده‌زانین له‌جیهاندا زۆر ولات هه‌یه هاوشتیوه‌ی عیراق

^{۱۲} محمد قه‌یمی عبداللطیف (ابوزید الهالکی) ص ۵۱-۵۴

سروشتی گۆمەلگەى غىراقى

ومىسر ئەم خەسلەتەنى تىدايە. ئەى بۆجى لەزۈرۈدە ھاوشىۋەى ئەم دوو ولاشە
شارستانىەنى تىدا دروست نەبوو؟

مىژوونووسى بەناوبانگ ئارنولد توئىنبى لەمبارەيسەۋە تىقۇرىكى ھەيە، دەرگىت
بەچاگىرەن چارەسەرى بزانىن بۆ ئەم كىشەيە. بوختەى تىۋرەكەى ئەۋەيە ئەۋ ناۋچە
بىبابانە فراۋانەى ئەمىق دەيىنن لەزەريارە بەرەۋ كەنداۋ كىشاۋە، لەسەرەتادا ۋەھا
نەبوو. توئىرنەۋە نۆيەكان ئامارە بۆ ئەۋە دەكەن ئەم ناۋچەيە رۆژىك لەرۋژان
بارانى رۆر بوو و بەپىت بوو، جۆرەھا روودەك و گيانەۋەرى تىدايوو، داتىشتوۋانى
لەسەر راۋكردى ئازەلەن وگۇكردەنەۋەى بەروبوۋمەكان دەژيان ۋەمىشۋەيە نەبوو
ھەندىك بىباباننىشەن و ھەندىك شارستانى بىت ۋەك ئەۋەى پىشتر باسماۋ كىرد.

ئەم ناۋچەيە بەمىشۋەيە بوو، بەزىكەى دە ھەزار سال لەمەۋىەر. ئەمەش ئەۋ
چاخە بوو كە زانايان بە (چاخى چۈرەمى سەھۆلبەندان) ئاۋى دەيەن. لەم چاخەدا
سەھۆلبەندانى جەمسەر بەرەۋ باشۋور كىشاۋە تا نىزىكبوۋتەۋە لە باكوۋى ناۋچەى
غەرەبى، بۆيە باى جەمسەرىي لەمەۋو ۋەزەكانى سالىدا بەۋ ناۋچەيەدا ھەلىكردوۋە.
لەنەتجامى ئەمەش باران رۆر دەبىت و گۇگىيا وگيانلەبەران زىاد دەكەن.

لەبەر ھۆكارىك كە تائىستا نازانىن، سەھۆلبەندان بەرەبەرە بەرەۋ باكوۋ قەتەس
دەبىت. بەھۆكارى ئەمەش باران كەم دەبىتەۋە ۋەتەنپەرۋى رۆژگار ناۋچەكە وشك
دەبىت. توئىنبى دەلى داتىشتوۋانى ناۋچەكە روۋبەرۋى كىشەيەك دەبىنەۋە، پىشتر
نەپانزانىۋە. بەۋ كىشەيە بوۋى بۆتويان لەبەردەم تەسك دەبىتەۋە ۋەبۆيە بىر لەۋە
دەكەنەۋە سەرچاۋەيەكى دىكەى بۆتويى بدۆرنەۋە و نازو نىعمەتى ژيانى پىشۋوتريان
نامىش.

ھەندىك لەدانىشتوۋانى ناۋچەكە ناچار دەبن، دوو شىۋازى نۆى بۆ ژيان دابەينىن كە
جىياۋزىۋە لەۋەى پىشۋو لىي راھاتبوۋن، ئەم دوو شىۋازەش كىشتوكالە و
شۋانكارەيە. ئەۋانەى ويستيان لەبىبابان بىمىنەۋە ئەۋامەپومالائىيان پەرۋەردە دەكرد
ۋەبەۋاى لەۋەرگا دەگەرەن. كەچى ئەۋانى دىكە بۆلاى سەرچاۋە ئاۋىيەكانى نىزىك

خۆیان دهچوون و خاکه کهیان بۆ کشتوکال دهکێلا، بهمشێوهیه شارستانیته له لای ئهوان دروست بوو.¹⁴

چیرۆکی ئادهم:

هه ندىك له توێژه ران ئاره زوو دهكهن بۆین، چیرۆکی ئادهم كه له كتيبه پیرۆزهكان ياسكر داوه، تهنها چیرۆكێكى رهزنامیزه ئاماره ئه و رووداوه میژوو یانه دهكات كه پێشتر باسمان كرد. پوختهی چیرۆكه كه ئه ویه: ئادهم و حه وای هاوسهری له بهههشت به ناز و نيعمه ته وه ده ژيان و دواتر سه ره پینچی خودایان كرد به هاندانی شهیتان... خودا له بهههشتی وه ده رنان، به مهش بژوویان به ماندوو بوون و ئاره قه ی نیوچه وان په یدا ده کرد، خودا دواتر دوو کورێ به وان دا، ئه وانیش هابییل و قابیل بوون. هابییل پیشه ی شوانکاره یی ده کرد و قابیل پیشه ی کشتوکال. شه ی ده که وێته نیوانیان و له نه تجامدا قابیل هابییلی برای ده کوژیت.¹⁵

یه کێك له و توێژه رانه ی بایه خیان به و چیرۆکه داوه، توێنی میژوونو سه. به پڕوای توێنی ئه و بهههشته ی ئادهم و ژنه که ی تیدا ژیاوین، به رله که و تنیان بۆ زه و ی. ئاماره یه بۆ ئه و حاله ته پڕ دانیابوو نه ی که خه لک به ر له چیرۆکه وه ی چاخ ی سه هۆ لبه ندان تیدا ژیاوه. ئه و مملانییه ی له نیوان قابیل و هابییلش دروست ده بیته، بریتیه له و مملانییه ی له نیوان بیاباننشینی و شارستانییه ی په یدا ده بیته.¹⁶

توێژه رێکی دیکه که بایه خ ی به چیرۆکی ئادهم داوه، ئه ویش ئه ندازیاری ناسراو (وليام ویلکوکسه)، ئه و له م رینگایه دا دوو تر له توێنی رۆشنو وه. ئه و ویستویه تی به و ردی شوینی بهههشتی (عه دن) دیار بکات. به لیکۆ لینه وه کانی به وه گه یشتوو وه بلیت ئه و بهههشته له عێراق بووه، به دیار کر اویش له فوراتی ناوه راست بووه.

عێراقییه کان ویلکوکس ده ناسن؛ ئه و به و سه ره په ر شتی دروست کردنی پردی (هیندی) ی کرد. حکومه تی عوسمانی له سا لی ۱۹۰۸ بانگهێشتی کرد به و بۆ ئه وه ی تاوتوێی پڕۆژه کانی ناو دێری بکات له عێراقدا. ویلکوکس ئه مه ی بههه لزان ی بۆ ئه وه ی

¹⁴ Toynebee (A study of history)-Somervell abridgement-VOL I, p 68-74

¹⁵ ناوی (قابیل) م به کارمه ناوه ی یه یه ی که له کتيبه میژوویییه عه ره بیه کان ها نووه. که چی ناوه بنه ر ته ییه که که له توپرات ها نووه (قابیل). سه یری (سفر التکوین) بکه شعلهی چواره م. عه ی وه ردی

¹⁶ Toynebee (op.cit) VOL I, p 65-66

توێژینه‌وه له‌یاره‌ی شسۆینی ئه‌و چوار رووباره بکات که‌سه‌پیتی ته‌ورات خاکی به‌هه‌شتیان تێرناو کردوه. ئه‌مانیش خدافل و قورات و جیخون و فیشونه. له‌کۆتابی دا ویلکۆکس گه‌یشته ئه‌و بۆچوونه‌ی ئه‌و رووبارانه ته‌نها رووباره‌کانی سه‌قلاویه و به‌نداوی حيله و به‌نداوی هیندیه و نزماویه‌کانی حه‌بانیه و ئه‌بی دېس که‌له‌کاتی لاغاو پێرناو ده‌بن.^{۱۷}

بۆچی عێراق؟

جا له‌گه‌ڵ ئه‌م بۆچوونه‌ی ویلکۆکس کۆک بێن یان ئاکۆک بێن. کاتیک ئیمه گوی له ته‌واوی قسه‌کانی ده‌گرین له‌باره‌ی باب‌ه‌ته‌که‌وه؛ ئه‌وا هه‌ست ده‌که‌ین، له‌گه‌یشته‌ی به‌ بۆچوونه‌که‌ی هه‌ندیک له‌سه‌ره‌ته. من قه‌ناعه‌ت ده‌که‌م ویلکۆکس راست ده‌کات که وتویه‌تی بارودۆخی عێراق وایکردوه له‌هه‌موو وڵاتی جیهان گونجاوتر بێت بۆ مملانی ئی ئیوان بیاباننشین و شارستانیته‌.

هه‌لی ئه‌وه بۆ ویلکۆکس ره‌خساوه له‌میسر بژی و توێژینه‌وه له‌ خاک و رووباره‌که‌ی بکات، ئه‌مه به‌ر له‌هاتنی بۆ عێراق بوو. به‌مه‌ش توانیویه‌تی به‌راورد له‌نیوان سروشتی ئه‌م دوو وڵته بکات، که‌یه‌که‌م شارستانیته‌تی جیهانی تێدا ده‌رکه‌وتوه، به‌هه‌وای ئه‌و عێراق له‌لایه‌که‌وه له‌میسر ده‌چیت و له‌لایه‌کی دیکه‌شه‌وه له‌و جیاوازه، له‌لایه‌نی یه‌که‌مه‌وه ده‌بینین شارستانیته‌ له‌کاتیک نزیك له‌یه‌کتر له‌میسر و عێراق ده‌رده‌که‌وێت، له‌لایه‌نی دووهم ده‌بینین عێراق بارودۆخه تایبه‌ته‌که‌ی وای لێده‌کات زیاتر گونجاو بێت بۆ شۆربوونه‌وه‌ی به‌دوه‌کان و مملانی ئیوان له‌گه‌ڵ شارستانیته‌.

ویلکۆکس له‌باره‌یه‌وه ده‌ڵێ "نیل له‌هه‌موو رووباره‌کانی جیهان هاوسه‌نگتره، ئه‌و ماوه‌یه‌کی باش به‌ر له‌نزمبوونه‌وه و به‌رزبوونه‌وه هۆشیاری ده‌دات و به‌شێوه‌یه‌کی له‌ناکاو هه‌لسوکه‌وت ناکات. هێنده قور و لێنه له‌گه‌ڵ خۆی هه‌لده‌گریت که‌ به‌شی چاککردنی زه‌وییه‌کان بکات و نه‌بێته‌وه‌ی داپۆشینی به‌نداوه‌کان، جگه له‌مه‌ش خاڵیه له‌ سویری. وه‌ک نه‌ریتیکی خۆی له‌ مانگی ئاب و ئه‌یلول و تشرینی یه‌که‌ک له‌هه‌موو سالی که‌ لاغاو ده‌کات به‌مه‌ش ده‌بێته‌وه‌ی تێرناوکردنی کێلگه‌ رستانی و هاوینییه‌کان. له‌نیو ته‌پۆلکه‌کانیشی به‌ردی لمی و کلسی هه‌یه که‌ که‌ره‌سته‌ی بێناسازی لی دروست

^{۱۷} ولیم ویلکۆکس (من جنة عدن الى عبور نهر الأردن) تعریف محمد الیاس ص ۱۲-۱۳

ده‌کۆیت، که‌چی دیجله و فسورات بێ ئاگادارکردنه‌وه‌ی پێشینه به‌رزده‌بنه‌وه و به‌پرده‌وام به‌شیوه‌یه‌کی له‌ناکاوه‌ئسوکه‌وت ده‌که‌ن. پێنج هینده‌ی نیل قور و لیت له‌گه‌ڵ خۆیان ده‌هێنن. لافاوه‌کانیان له‌ نازار و نیسان و ئایار رووده‌دات. ئه‌مه‌ش بۆ کشتوکالی زستانه زۆر دره‌نگه و بۆ کشتوکالی هاوینه‌ش زۆر زووه. بریکێ زۆریش سوێزی و خۆی له‌گه‌ڵ خۆیان هه‌لده‌گرن و به‌نێو بیابانی گه‌چ و خاکه‌سوێرده‌کان تێده‌په‌ن^{۱۸}.

سه‌ره‌پای ئه‌مه‌ش ویکۆکس ده‌لی "خاکی عێراق لیژییه‌که‌ی له‌ خاکی میسر زیاتره، له‌میسر خاکی له‌هر میلێک یه‌ک پێ نزم ده‌بیته‌وه. که‌چی له‌عێراق له‌یه‌ک میلدا پێنج پێ نزم ده‌بیته‌وه"^{۱۹}. بێگومان زۆر لیژی‌بونه‌وه‌ی زه‌ویش ده‌بیته‌وه‌ی تیزپه‌وه‌ بوونی رووباره‌که. ئه‌مه‌ش واتای ئه‌وه‌یه‌ رووباره‌که توانایه‌کی زۆری هه‌یه‌ له‌تیکدانی به‌نداو و تێپه‌ربوون به‌زه‌ویییه‌ کشتوکالییه‌کان. به‌بۆچوونی ویلکۆکس ئه‌مه‌ ده‌بیته‌وه‌کاری زیادبوونی گێشه‌ی نیوان جووتیاران و شوانکاران. یان گێشه‌ی نیوان قابیل و هابیل. جووتیاره‌کان ده‌یان‌ه‌وێ به‌نداو له‌سه‌ر که‌ناری رووباره‌کان دروست بکه‌ن بۆ ئه‌وه‌ی کیله‌ کشتوکالییه‌کانیان له‌مه‌ترسی نقوم بوون رزگار بکه‌ن، چونکه‌ بوونی هه‌ر که‌لێنێک له‌و به‌نداوانه‌ کاره‌ساتێکی گه‌وره‌ بۆ ئه‌وان ده‌خولقێنی. که‌چی له‌به‌رزوه‌ندی شوانکاره‌کانه‌ که‌لێن له‌ به‌نداوه‌کان دروست بێت. له‌وانه‌شه‌ خۆیان هه‌ول بده‌ن ئه‌و که‌لێنانه‌ له‌به‌نداوه‌کان دروست بکه‌ن له‌وشکه‌سالی‌دا. ئه‌مه‌ش ده‌بیته‌وه‌ی تیرا‌بوونی مه‌رومالته‌کانیان.

ویلکۆکس ده‌لی دژایه‌تی نیوان هابیل و قابیل به‌رده‌وام ده‌بیته‌، وه‌ک ته‌وه‌ی له‌ته‌ورات هاتوه‌ خودا قوربانیه‌کانی هابیلی قبول ده‌کرد ورقي له‌قابیل و قوربانیه‌کانی ده‌بویه‌وه. ئه‌م دژایه‌تیه‌ش له‌نیوان ئه‌و دوو برایه‌ به‌رده‌وام ده‌بیته‌. قابیل جارێک واده‌زانی براکه‌ی به‌نداوه‌که‌ی ته‌قاندوه‌، بۆیه‌ ده‌چیته‌ لای وده‌یکۆزیت، توپه‌یی خوداش له‌و تاوانه‌ زۆر گه‌وره‌ بوو.

^{۱۸} احمد سوسة (قضايات بغداد في التاريخ) ج ۱ ص ۱۴۷-۱۴۸

^{۱۹} وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص ۲۰۰-۲۰۱

^{۲۰} وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص ۱۷

ويلكوكس پىيوايە شەو دىيەتەنى لە نىوان دوو براكە لە كۆنترىن سەدەكانى مېژوو ھەبوو، ھەتا سەردەمى نوپىش ماودەتەو. شەو بۆمان دەگىرئەتەو لەسائى ۱۹۰۹ دىيەتەنى نىوان ھابىل وقابىلى بەچاوى خۆى بىنيو، لەمانگى ئايارى شەم سالاەدا، كاتىك لافاوى فورات دەگاتە شەو پەرى. ويلكوكس لە كەنارى چەپى تىپە دەبىت، لە ھاكوردەو لە لای رومادى ھىت. دەبىنى پەنجا سەرەپ لە دۆلەك دەپوات لەدەرەوئى ناوچە بىيانىيەكە، شەو مېگە لە ھۆكارىك دەبىت بۆ ترس ونىگەرانى لەدلى جووتيارەكان. رۆژى دواتر، لەكاتى گەرانەوئى بەكەشتىك لەرنگاى رووبارەو، بەدواى يەكەو گۆنى لەدووتەقە دەبىت. لەدوورەو دەبىنى ژمارەيەك سوارچاك وخەلك بە پىادە بەرەو شوئى رووداوەكە رادەكەن، ھەندىكيان بىل ھەندىكيان تەنگيان بەدەستەوئە، نامادەبىيان ھەيە بۆ بەرگرکردن لەدژى شوانكارەكان ونەھىشتنى ترسى لافارەكە.

كاتىك ويلكوكس لەگەل يەكەل شەخەكان كۆدەبىتەو، لىنى دەپرسى "بۆچى زەويەكان لەنىوان خۆتان دابەش ناكەن، بەشەكيان پى ئاوبەكەن وەشەكەى دىكەى بۆ كشتوكالى گەنم وچۆ تەرخان بەكەن؟" شەخەكە وەلامى دەداتەو "ئىمە ناتوانىن لەنىوان خۆمان رىكبەكەين، بەلام ھىواى شەو دەخوازين سىستەم و ياسا لەو ولاتە پەيدا بىت، بۆ شەوئى جىگائى شەو رەقەكە بەردەوامە بگىرئەو... ھەروەھا شەخ دەلى" شەگەر لەولات ياسايەكى گونجاو ھەبىت، شەو جووتيارەكان كە زۆرىنە لەولات موكر دەبن لە رىزگرتنى شەو ياسايانە"^{۲۱}

گۆرپىنى رىزەوئى رووبارەكان:

لێرەو شەمە روون دەبىتەو، بارودۆخى رووبارەكان لەعىراق جىاوازيەكى زۆرى لەگەل بارودۆخەكەى مېسەر ھەيە. لەعىراق رووبارەكان بەردەوام پىيوستيان بەو ھەيە پاك بگىرئەو. كەمتەرخەمى لەمە دەبىتەھۆى شەوئى رۆژ لەدواى رۆژ قور ولىتە لەرپەرەوئى رووبارەكە كەلەكە بن. شەمەش لەلايەك دەبىتەھۆى دروستبوونى مەترسى لافا و لەلايەكى دىكە شەو دەبىتەھۆى گۆرپىنى رىزەوئى رووبارەكە، بۆيە ئىمە شەگەر سەيرى نەخشەى رووبارەكانى عىراق بەكەن لەمىژوودا، شەو بەردەوام لەگۆرپان دايە.

^{۲۱} وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص ۱۸

سروشتی کۆمهڵگهی عێراقی

جارتیک لهوێ جارێکی دیکهش لهشوێنێکی دیکهیه^{٢٢}. ئەمەش بابەتێکە ئەنجامی کۆمه‌لایه‌تی زۆر گرنگی هه‌یه، به‌تایبه‌تی له‌رووی ململانیی بیاباننشین وشارستاننیدا. ئەمەمان به‌روونی له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان بیهی کاتێک حکومه‌ت لاواز بوو وسیسته‌می ئاودێری فەرامۆشکرا بوو. بۆ نمونه قور ولیته له‌ رووباری (الغراف) که‌له‌که‌ بوو، ئاوی رووباره‌که‌ که‌م بوو، ئەمەش وایکرد ئاوی دیجله‌ به‌ره‌و عماره‌ بچیت له‌وێش ته‌هوار ولافاوی یه‌ک له‌دوا‌ی یه‌ک دروست بوو. نمونه‌ی ئەمەش هه‌ر له‌ فورات رویدا کاتیک ئاوده‌که‌ی له‌زێی حيله‌ به‌ره‌و لقی هیندیه‌ چوو، بۆیه‌ لایه‌ک نووشی وشکانی بوو، لایه‌که‌ی دیکه‌ش نقومی ئاو بوو.

بیگومان ئەم گۆرپانکاریانه‌ش له‌تیره‌وی رووباره‌کان، بووه‌ هۆی زیاده‌بونی ململانیی نێوان هۆزه‌ عێراقیه‌کان. هۆزێک ده‌بینی زه‌وییه‌کانی وشکه‌ه‌لا‌ئوه‌ له‌ ئەنجامی گۆرانی تیره‌وه‌که‌، بۆیه‌ ده‌ییت هه‌ولێ کۆچ کردن ب‌دات بۆ زه‌ویه‌کی دیکه‌. له‌وێش له‌گه‌ڵ ئەو هۆزه‌ روویه‌رووی یه‌کتر ده‌بنه‌وه‌ که‌پیشتر زه‌وییه‌کانی یه‌کاره‌یناوه‌. ده‌توانین ب‌لێن هۆزه‌ عێراقیه‌کان له‌سه‌ر زه‌وی کشتوکالی ململانی ده‌که‌ن وه‌ک چۆن به‌دوه‌کان له‌سه‌ر له‌وه‌رگا‌کانی بیابان ململانیان ده‌که‌ن. ئەمانه‌ش وا ده‌کات په‌یوه‌نده‌یه‌ ده‌مارگیریه‌یه‌کانی هۆزه‌ عێراقیه‌کان زیاتر ب‌یت وداگیرکردن وتۆله‌کردنه‌وه‌ له‌نیوانیان ب‌لاوبێته‌وه‌. له‌وانه‌شه‌ هه‌ندیک له‌ هۆزه‌کان ناچاربوون سه‌رله‌نوێ ب‌گه‌ڕێته‌وه‌ سه‌ر ژانی شوانکاره‌یی.

وا باوه‌ر ده‌کرێت ئەوه‌ی له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان له‌عێراق رویداوه‌، هاوشێوه‌ی ئەوانه‌ بووه‌ که‌ له‌سه‌رده‌مه‌ کۆنه‌کان رویدا‌بوو، بۆ نمونه ئاماره‌ بۆ ئەوه‌ ده‌که‌ین میژوونووسان بۆمان ده‌گێڕنه‌وه‌ که‌ چ‌ی به‌سه‌ر عێراق هاتوه‌ له‌کاتی مردنی ئەسکه‌نده‌ر. دکتور ئەحمه‌د ئەس‌یم سوسه‌ ده‌لی" له‌ئەنجامی مردنی ئەسکه‌نده‌ر شله‌ژانی سیاسی بالی به‌سه‌ر ولات کێشا، که‌ئەمەش به‌هۆی بیه‌شبوونی ولات بوو له‌سه‌قامگیری سیاسی که‌هۆکاری سه‌ره‌کی ئەمەش گه‌شه‌کردنی سیسته‌می ئاودێرییه‌. له‌ئەنجامیشدا سیسته‌می عه‌شایه‌ری له‌ولات به‌ریابوو. ئەم بارو‌بو‌خه‌ به‌رده‌وام بوو تاساسانییه‌کان هاتن، ئەوانه‌ سه‌قامگیرییه‌کی سیاسیان هه‌بوو. بۆیه‌

^{٢٢} گورین هسك (الأسس الطبيعية لجغرافية العراق) تعريب جاسم محمد الخلف ص ٦٢-٦٤

له‌دوای له‌ناوبردنی سیستهمی عه‌شایهر ده‌سه‌لاتیکه‌ی یه‌کگرتوو دانرا و کۆلگه‌یه‌کی بته‌ویان بۆ بوژانه‌وه‌ی ئاودانی دانا، که‌ بیان ودریژی ولاتی گرتیه‌وه...^{٢٢}

گرنگی ده‌وله‌ت:

پیشتر وتمان شارستانیته‌ به‌بوونی ده‌وله‌ت جیا‌ده‌کریتیه‌وه، ئه‌مه‌ له‌کاتیکدا بیاباننشینی به‌بوونی ده‌مارگیریه‌ی هۆزگه‌ری ده‌ناسریتیه‌وه. له‌توانای ده‌وله‌ته‌ رینگه‌ی له‌مملانی نیوان خه‌لک یکات، وایان لی یکات به‌تێپه‌رپوونی رۆژگار ده‌مارگیریه‌ی به‌رته‌سکیان له‌یادبکه‌ن. له‌سه‌رووی ئه‌مه‌شه‌وه‌ هه‌ر ده‌وله‌ته‌ بایه‌خ به‌ کاروباری کشتوکالی وبارزگانی وپیشه‌سازی ده‌دات، به‌مه‌ش خه‌لک سه‌رقاتی کساره‌ جیاجیاکاتیان ده‌بن وشارستانیته‌ش په‌وان گه‌شه‌ده‌کات و په‌ره‌ده‌ستینی.

ئوه‌ی شایه‌نی یاس بیت، عێراق له‌زۆر قۆناعی میژوویی خۆیدا ده‌وله‌تی به‌هیزی به‌خۆیه‌وه‌ بینیه‌وه‌ که‌ کاریان بۆ گه‌شه‌کردنی شارستانیته‌ت کردوه، به‌لام ئه‌و قۆناعه‌ زۆر به‌رده‌وام نه‌بون. هه‌ر قۆناعیک له‌وان قۆناعیکه‌ی دیکه‌ی مملانی وئاژه‌گیریه‌ی به‌داوه‌ ده‌هات وک ئه‌وه‌ی له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان یان ئه‌وه‌ی له‌سه‌رده‌می مردنی ئه‌سکه‌نده‌ر بینیمان.

یه‌کێک له‌و هۆکارانه‌ی له‌مه‌دا هاوکاربوه‌، ئه‌وه‌یه‌ عێراق له‌سه‌ر لیواری بیابانه‌، نه‌ ده‌ریا نه‌ چیاپه‌ک جیای ناکاته‌وه‌. ئه‌مه‌ش وایکردوه‌ بیابان جار له‌دوای جار شه‌پۆلی به‌دوه‌کان برژینیته‌ عێراقه‌وه‌. ده‌شتانریت بگوتریت ئه‌و شه‌پۆلانه‌ی به‌دوه‌کان هه‌لی دروستبوونی ده‌وله‌تیکه‌ی چه‌سپاو ودریژخایه‌ن نادات.

کاتیک له‌م لایه‌نه‌وه‌ عێراق به‌میسر په‌راورد ده‌که‌ین، ده‌بینن جیاوازی نیوانیان که‌م نییه‌. ئیمه‌ نکۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین که‌ میسر زۆریه‌ی لایه‌نه‌کانی به‌ بیابان ده‌ور دراوه‌، به‌لام ئه‌و بیابانه‌ی ده‌وری میسری داوه‌، وک ئه‌و بیابانه‌ نییه‌ که‌ به‌عێراقه‌وه‌ لکاوه‌. ئه‌وه‌ی میسر له‌زۆرحاله‌دا له‌ لمیکی رووت پیکه‌اتوه‌ که‌ هه‌موو چۆره‌کانی ژیا‌نی تیدا نه‌سته‌مه‌، له‌به‌ر ئه‌مه‌ش ئه‌و بیابانه‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی گرنگ نییه‌ له‌سه‌رچاوه‌کانی بیاباننیشی وبه‌دوه‌کان. که‌چی عێراق له‌سه‌ر لیواری بیابانیکه‌، له‌میژوودا به‌ مه‌زوترین سه‌رچاوه‌کانی به‌دو ناسراوه‌ له‌جیه‌اند. هه‌ر ئه‌مه‌ش به‌ دوورگه‌ی عه‌ره‌ب ده‌ناسریت.

^{٢٢} احمد سوسة (المصدر السابق) ص ٢٠٤

تۆفانەكەي نوح:

چېرۆكى تۆفانەكەي نوح، وەك چېرۆكى ئادەم و كۆرەكانى (هابىيل و قابىيل) لە كىتەبە پېرۆزەكان ھاتووە. ئەو ئى جېڭاي سەرنجە زۆر ئامازە شوینی ئەو تۆفانە لە غېراق دیار دەكەن. پشكەرائى شوینە وارى غېراقى كۆن چەند چېرۆكىكان دۆزیووە ئەو تارادەيەك لەو چېرۆكەي تۆفان دەجېت كە لە كىتەبە پېرۆزەكان ھاتووە. ھەندىك لەزانايان دەیانەوى بۆلین ئەو چېرۆكە رەمزی لافاویكى گەورەيە لە زەمەنىكى زۆر كۆندا لە غېراق روويداوە. لەوانەشە گەورەترین لافاوی بېت دانىشتوانى غېراقى كۆن بېنىويانە، بەشپۆەيەك رووداوەكانى ئەم لافاوە ئەو دواى ئەو لە يادە وەريان ماوە. ئەمەش يادى لافاوەكەي بۆ ماوەيەكى درێژ نەمر كردووە. سەرچاوەى ئىلھامى زۆر نووسەر و شاعىرى ئەو سەردەم بووە.^{١١}

وەك دەردەكەوێت پېغەمبەر نوح، ئەو كاتە لە غېراق ژیاوە. بەر لە كارەساتەكەش پېشبینى روودانى كردووە. ئەو ئاگادارى خەلكى دەكردەووە و ھۆشيارى دەدات واز لە دۆزمنایەتى ناوخۆيان بھێشن و رقیان لەبەكتر نەبێتەو، بەلام ئەوان گۆتپاھەلى نەبوون. لەوانەيە بە ملەلانیيە كۆنەكەيان خەريك بن، كە پېشتر ئامازەمان بۆ كرد. شوانكارەكان ھێرشيان دەكردە سەر پەندایى رووبارەكان و ھەولێ رووخاندنيان دەدا و جووتیارەكانیش بەرپەرچيان دەدانەو. بەمەش شەر لە ئێوانيان ھەلەدەگیرسا. ئەمە لەكاتێكدا مەترسى تۆفان بېھودە لێيان نزیك دەبوویەو.

تەورات ئامازە بۆ ئەو دەكات جېھان بەر لە تۆفان پېرۆزە لە دۆزمنایەتى و ستەم.^{١٢} ھەروەھا قورئانیش لەچەند ئایەتێكى خۆى دا ئامازەي بەر رووداوە داوە. قورئان باسى ئەو دەكات قەومەكەي نوح بەدكار بوون، ستەمكار و زۆردار بوون، خودا نوحى بۆ رەوانەكردن، بۆ ئەو ئى داواى خوداپەرستى لى بكات و داواى دووركەوتنەو لەخرايە و زۆردارىيان لى بكات. بەلام ئەوان گۆتپاھەلى نەگرت و گالەشیان پێكرد، بۆيە خودا فرمانى پێكرد كەشتیەك دروست بكات بۆ ئەو ئى خۆى

^{١١} أحمد سوسة (المصدر السابق) ص ١٦٥-١٦٦

^{١٢} التوراة، سفر التكوين، الإصحاح الثالث عشر

ولایه‌نگره‌کانی پی دریا ز یکت له تقوم بوونیک، که به‌سه‌رخه‌لک دیت له نه‌نجامی به‌دکاریه‌کانیان.^{۲۶}

ویلکۆکس ده‌لی "رکابه‌ری نیتوان گروپه جیاوازیه‌کان و نه‌نجام نه‌خوزاراوه‌کانی نه‌و رکابه‌ریانه مه‌ترسی خه‌سته نیتو دلی هه‌ندیک له‌بیرمه‌ندان که نوح یه‌کێک له‌وان بوو، نوح له نه‌نجامی بابه‌ته‌که ترسا بۆیه ئاماده‌کاری کرد بۆ رووبه‌رووبوونه‌وه‌ی رووداو هه‌تۆقینه‌ره‌که، که پێشتر پێشبینی کرابوو، بۆیه که‌شتیه‌کی له‌داری حور دروست کرد که له‌که‌ناره‌کانی قورات زۆره، به‌قیر سواقی دا. نه‌و قیره له‌هیت ده‌ره‌ساتوو. به‌همان شیوه‌ی که نه‌مرۆ (قوچه‌ی) ^{۲۷} له قورات پی دروست ده‌کریت ^{۲۸}

دواجار تۆفانه‌که روویدا وه‌ک نوح پێشبینی کردبوو، که‌شتیه‌که‌ی به‌وانه‌ی له‌سه‌ری بوو سه‌ر ئاو ده‌که‌وت، به‌ ئاراسته‌ی ئاو و بایه‌که ده‌رپوشت، به‌بۆچوونی نه‌حمه‌د سوسه " دواجار دوا‌ی نیشته‌نه‌وه‌ی تۆفانه‌که له‌یه‌کێک له‌به‌رزاییه بیابانیه‌کانی نزیک نه‌جه‌ف جیگیربوو. نه‌مه‌ش نه‌و به‌رزاییانه‌بوو که شه‌ست و پینچ مه‌تر له‌ رووی ده‌ریاوه به‌رز بوو ^{۲۹}

سه‌ره‌رای نه‌مه‌ش دکتۆر نه‌حمه‌د سوسه ده‌لی " که‌شتیه‌که‌ی نوح نه‌و رووداو هه‌مان به‌بیر ده‌هینیتته‌وه که له سه‌رده‌می ره‌شید له‌سالی ۱۸۶ کۆچی روویداوه، نه‌و کاته لافاوێکی گه‌وره روویدا ره‌شید ناچار بوو شوینی خۆی و که‌سوکار و ژنانی هه‌ره‌م و سامانه‌که‌ی له‌کۆشک بگوازیتته‌وه بۆ که‌شتیه‌ک. له‌وێ مایه‌وه ئا ئاستی رووباری دیجه‌ نزم بوویه‌وه، جا گه‌پایه‌وه سه‌ر و شکانی ^{۳۰}

^{۲۶} القرآن، سورة هود، وسورة الشعراء، وغيرهما.

^{۲۷} جۆره به‌هه‌میکی بجووکه - وه‌رگێر

^{۲۸} رلیم ویلکۆکس (المصدر السابق) ص ۲۱

^{۲۹} احمد سوسه (المصدر السابق) ص ۱۷۰- ۱۷۱

^{۳۰} احمد سوسه (المصدر السابق) ص ۱۶۶

به‌شی دووه

بیابانشینی چیه؟

قسه‌مان له‌سه‌ر ململانی بیابانشینی و شارستانیته کرد، به‌شیوه‌یه‌کی تایبته له‌عیراق و به‌گشتی له‌نیشتیمانی عه‌ره‌بی. لێره‌دا ده‌بیته پرسیارێک رووبه‌روومان بێته‌وه: بیابانشینی چیه؟ ئه‌ی شارستانیته چیه؟ ئیمه تاتوانین له‌توێژینه‌وه‌که‌مان به‌رده‌وام بین، ئه‌گه‌ر له‌سروشتی هه‌ر یه‌که‌یان نه‌گه‌ین^{٢١}.

زه‌حسه‌ته پێناسه‌یه‌کی تێروته‌سه‌لی شارستانیته بکه‌ین، چونکه دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی گۆراوه، به‌پێی کات و شوێن سیما و تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ده‌گۆرێت. که‌چی بیابانشینی پێناسه‌که‌ی نه‌سته‌م نییه، چونکه زۆریه‌ی کات ناگۆرێت و به‌پێی گۆراوانی کات و شوێن گۆراوانکاری زۆری به‌سه‌ردا روونادات. ئه‌و هه‌ر له‌و دۆخه‌یه‌که‌ سه‌د سال له‌مه‌وبه‌ر یان سه‌دان سال له‌مه‌وبه‌ر هه‌یبوو، هه‌روه‌ها له‌ناوچه جیاجیاکانیش هه‌ر هاوشیوه‌ی یه‌کتره. هه‌ر ئه‌مه‌ش وا له‌توێژی میژوونووس کردووه بیابانشینی به‌ (شه‌رستانیته‌ی چه‌قه‌ستوو) وه‌سف بکات^{٢٢}.

به‌هه‌رحال کاتی که‌می بیابانشینی تێده‌گه‌ین، ئه‌وا ده‌توانین به‌شیوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ شتی که‌ له‌باره‌ی شارستانیته‌وه‌ تێبگه‌ین. شارستانیته له‌زۆری که‌سه‌ته‌کانی پێچه‌وانه‌ی بیابانشینه، بۆیه ده‌کرێت که‌م یان زۆر به‌هۆی به‌راوردکردنی به‌ بیابانشینی خه‌سه‌ته‌کانی روین بێته‌وه.

روونکردنه‌وه‌یه‌ک له‌باره‌ی زاراوه‌که‌:

^{٢١} ده‌که‌ ده‌زانرێت پێشتر وشه‌ی (البداهه) له‌ زمانێ کوردی به‌ (کۆچه‌ری) ته‌رجمه‌ کراوه. پێموایه ئه‌گه‌ر ئهم وشه‌ کوردیه‌ له‌هموێ شوێنێک له‌به‌راوه‌ی (البداهه) دروست بێت، ئه‌وا له‌و کتێبه‌دا کارێکی هه‌له‌ و نازاوستی ده‌بیته له‌وه‌رگیراندا، چونکه‌ عه‌ل وه‌ردی له‌به‌شی یه‌که‌می ئه‌و کتێبه‌ وه‌ک یه‌نیمان داکوکی له‌وه‌ ده‌کات (البداهه) ته‌نها په‌یوه‌سته به‌ بیابانه‌وه. بۆیه تا‌کرێت ئه‌مه‌ وشه‌ی کۆچه‌ری به‌کاربه‌ێتین، چونکه‌ له‌گه‌ڵ کۆمه‌لایه‌کی که‌می دیکه‌ تێکه‌ڵ ده‌بیته. له‌به‌ر ئه‌وه‌ وشه‌ی (بیابانشینی) مان به‌کاربه‌ێتاوه، بۆ گه‌سی‌نکیش که‌ له‌بیابان بۆی، وشه‌ی (بیابانشینی) یان هه‌ر وشه‌ی (به‌دی) ی عه‌ره‌یه‌مان به‌کاربه‌ێتاوه‌ته‌وه. وه‌رگێڕ

Toynbee (A Study of history)-Somervell abridgement -VOL II, p. 164

بەر لەوەى دەست بکەين بە تاوتوێکردنى چىيەتى بىياننشىنى، دەبىت نارۆشنى لە زاراوەيەكى زانستى دوور بخەینەو کە پەيوەندىيەكى توندوتۆلى بە بابەتەكەمانەو هەيە. ئەويش زاراوەى (culture) ئەم زاراوەيە وایلتاتوو هەنگىيەكى گەورەى لە کۆمەلناسى زانستەکانى پەيوەست بە کۆمەلناسىيەو هەبىت. جىي داخە دەبىتىن نووسەرانى عەرەب لە وەرگێرانى ئەو زاراوەيە بۆ زمانى عەرەبى جياوازيان هەيە. هەندىکیان وشەى (رۆشنىيى) (الثقافة) بەکاردهيىن، هەندىكى دیکەش وشەى (شارستانىيەت) (الحضارة) بەکاردهيىن.

من ئاره‌زووى ئەوهم نىيە وشەى (شارستانىيەت) بەکاربه‌يىتم. هۆکارەكەش ئەو هەيە وشەى (الحضارة) لە زمانى عەرەبى لە دىر زەمانەو بەمانای (شارنشىنى) بەکارهاتوو. ئىبن خەلدون و سەرجهەم مىژوونوس و توێژەر و ئەدىبانى عەرەب بەم مانایە وشەكەيان بەکاريان هێناو. ئەوان واهاتوون خەلك بۆ دوو توێژى پێچەوانەى يەكتر پۆلین بکەن ئەوانىش : بىياننشىن و شارنشىن، بۆيە من خەز دەگەم مانای كۆنى ئەو وشەيە بيارىزم. لەلای من شارنشىنە. لە بەشەكانى ئەم كەتێبەشدا هەروا بەكارهاتوو.

سەبارەت بە وشەى (رۆشنىيى) كە ئىستا زۆرىك لە نووسەرانى مىسر و شوىنەكانى دىكە بەكارى دەهيىن لەبرى (culture) من دەمەوى لەگەڵيان برۆم، بەلام هەرحال ئەم وشەيەش بى كەموكۆپى نىيە. ئەو وشەيە لە بەكارهێنانى گشتیدا بەمانای مەعريفە و يان رىكبوون و پىگەيشنى زانستى دىت. ئەگەر هاتوو خەلك كە سىنكىيان بەرۆشنىير وەسف كرد ئەوا مانای ئەو هەيە رىكبويكەيان بەشێوەيەكى قول و پىگەيشتوو ناگادارى مەعريفەى نوێيە.

ئەو بەكارهێنانە باوەى رۆشنىيى، كاتێك بەمانا زانستىيەكەى بەكارديت، ئەوا تىگەلى وناپۆشنى لەلای خوێنەر دروست دەكات. بۆئەو هەي ئەم نارۆشنىيە دروست نەبىت من هەول دەدەم (رۆشنىيى كۆمەلایەتى) بۆ واتای (Culture) بەكاربه‌يىتم.

بەمەش دەتوانرىت جياكارى بۇ مانا زانستىكە ومانا باۋەكەي ئەو زاراۋە گرنگە بىكرىت^{۳۲}.

رۇشنىبرى كۆمەلایەتى چىيە ؟

رۇشنىبرى كۆمەلایەتى بۇ نەتەۋەپەك ۋەك كەسىتتىيە بۇ تاكىك. چۆن ھەر تاكىك كەسىتتى تايبەت بەخۆى ھەيە. بەۋكەسىتتىيە لەتاكەكانى دىكە جىادەكرىتەۋە. بەھەمان شىۋە ھەر نەتەۋەپەك لەنەتەۋەكان رۇشنىبرىيەكى كۆمەلایەتى تايبەتى دىاركرائى ھەيە ۋە رۇشنىبرى نەتەۋەپەكى دىكە ناچىت. دەكرىت ۋا پىئاسەي رۇشنىبرى كۆمەلایەتى بىكرىت، كە كۆمەلایك نەرىت ۋرئىسا ۋ بىركردنەۋەپەك لە لای ھەر نەتەۋەپەك ھەيە. ئەمەش ھەموو لایەنەكانى زىيان دەگرىتەۋە لەلایەنى ئايىنى، ئاكارى، ياسايى، ھونەرىي، پىشەسازى، زمانەۋانى، ئەفسانەيى... ھەند.^{۳۳} دەپىت ئەۋە بىزانىن رۇشنىبرى كۆمەلایەتى كۆمەلەپەكى سادە نىيە لەچەند بەشىكى جىاجىا پىكھاتىي، بەلكو ھەموۋەكى يەكانگىر ۋەپەيۋەستە بەيەكتەرەۋە، بەشىۋەپەك يەكەكانى ئىۋاتىيان بەھىزەۋە كار لەيەكتەر دەكەن، بەمەش دەپىتە خاۋەن سروشىتىكى نۆى كە پىئىشتەر ۋەھا نەبۋە كە بەتەنبا بۋە.

خاتىر ۋوس بىندىكت لەم بارەپەۋە بۆچۈۋىنىكى گرنگى ھەيە، ئەم رۇشنىبرى كۆمەلایەتى بە پىكھاتەپەكى كىمىيائى دەشۋەپىئى. لەمەش نەۋنەي بارۋد دەھىننىتەۋە. بارۋد ئاۋىتەپەكى كىچىيائە لە كىرىت ۋخەلۇز ۋئىراتى پۇتاسىيۇم پىكھاتۋە. ھىچ يەككە لەۋ ماددانە تۋائى تەقىنەۋەي نىيە، بەلام كاتىك كارلىك دەكەن. ئەۋا پىكھاتەي بارۋد دەردەچى ۋ كە تۋانايەكى زۆر بۇ تەقىنەۋە ھەيە^{۳۴}. لەنەۋنەي ئەمە رۇشنىبرى كۆمەلایەتى پىك دىت. ئەۋ ئاۋىتەپەك لەخۋدى خۆى

^{۳۲} لەۋانەپە ۋشەي (رۇشنىبرى) لەھەندىك شۆيىن بەكارھىتايى. ئەمە تەنبا لەپىئىناۋ كۆرتكردنەۋە بۋە. تىكام

لەخۋىتەر ئەۋەپە مانا زانستىكەكى تىيى رىكات لەمەر شۆيىنىكى ئەم كىئىيە. ھەل ۋەردى

Sutherland & Woodward (Introductory Sociology)p. 19^{۳۳}

Ruth benedict (Patters of culture)p.42-43^{۳۴}

دا. كۆمەلگى سادە نىيە لە بەشى جىاجيا. ئەو خاوەن كۆمەلگى تاييەتمەندىيە كە لە تاييەتمەندى ھەر بەشىكى بېكەتەكانى جىاوازە^{۳۶}.

ئەم راستىيە زانستىيە زۆر گرنگە. لە توۋزىنە ۋەمان بۇ بىاباننشىنى زۆر سىوودبەخش دەپت. بۇ نىمۇنە دەزائىت بىاباننشىنى زۆر رىز لەسيفەتى بەخشندەيى دەگرىت، بەلام كاتىك تاوتوتى سروشتى بەخشندەيى دەكەين لە بىاباننشىنى ئەوا دەيىن لەسروشنى ئەو بەخشندەيى ئاچىت كە لەشارستانىت و ژيانى سەرەتايى ھەيە، بەلكو شتىكى دىكەيە، چونكە سروشتى بىاباننشىنى ھەلگرتوۋە و رەنگى ئەۋى ۋەرگرتوۋە. دەكرىت ئەمە لەيارەي ھەموو سىفەتەكانى دىكەي بىاباننشىنى بگوترىت. ئىمە ھاۋشىۋەي ھەر يەكەيان لە رۇشنىرىيەكانى دىكە دەۋزىنەۋە، بەلام لىكچوۋنەكە تەنھا لەناۋوشىۋەي دەرەۋەيە، كەچى لەناۋەرۇكدا سىفەتە بىاباننشىنەكە جىاوازە لە ھاۋشىۋەكە (لەناۋدا) لە ھەر رۇشنىرىيەكى دىكە.

لەۋانەيە ئەمە واىكردىت كە ھەندىك لەگەشتىار وروژەلاتناس لەكاتى توۋزىنەۋەي بىاباننشىنى بگەۋنە ھەلەي گەرەۋە. ئەوان بەچاۋىلكەي رۇشنىرىە بىانيەكەي خۇيان سەيرى دەكەن، ئەمەش ۋا دەكات ناۋاقيەانە تىي بگەن، بەلام ئەگەر ھاتوۋ لەچارچىۋەي رۇشنىرى تاييەتى خۇيان سەيرىان بگردايە، ئەوا دركيان بەدەكرد كەۋتۈنەتە چ ھەلەيەكەۋە.

خەسلەتى رۇشنىرى بىاباننشىنى:

ھەر رۇشنىرىيەكى كۆمەلەيەتى خەسلەتتىكى گشتى ھەيە، لە رۇشنىرىيەكانى دىكە پىئى جىادەكرىتەۋە. ئەمەش لەلەين زانايانى كۆمەلناسى ۋەنترۇپۇلۇگيا بە (pattern of culture) دەناسرىت. لىرە پىۋىستە پرسىيار بگەين: ئايا خەسلەتى گشتى رۇشنىرى بىاباننشىنى چىيە؟.

^{۳۶} چارلىك ھەلۇم دا زاراۋەي (بېكەتەي كۆمەلەيەتى، لەبرى (رۇشنىرى كۆمەلەيەتى) بەكارپىنتم. لەبەر ئەۋەي كارىگەر بىۋەم بەتۈردەكەي رۇس بىدىكت، بەلام دىۋاجار تاجارىۋوم ۋازى لىبىنم و زاراۋەي (رۇشنىرى كۆمەلەيەتى) بەچاكتىر بزانم. ھەل ۋەردى

ئەوێ جیگای داخە، تێبینی ئەو دەکەین تا ئیستا رۆشنایی بایاباننشینی، لە ژێر رۆشنایی توێژینه‌وه‌ی کۆمه‌لناسی نوێ، توێژینه‌وه‌ی لەبارەو نەکراوە. زۆرینه‌ی توێژەرانی ش بریتی بوون لە گه‌شتیار و رۆژه‌لاتناسان وەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد. هه‌رحه‌نده‌ ئه‌وان له‌و باره‌یه‌وه‌ توێژینه‌وه‌ی زۆر و زه‌وه‌ند و به‌سوودیان پێشکەش کردوین؛ که‌چی ئه‌و توێژینه‌وانه‌ به‌مانای ته‌واوی وشه‌که‌ زانستی نین. ئه‌وان کۆششیان کردووه‌ بۆ ئەوێ به‌شەکانی رۆشنایی (به‌دو و بیاباننشینی) باس بکەن، بێته‌وه‌ی لێی قوڵ ببنه‌وه‌؛ تا له‌خه‌سله‌ته‌ گه‌شتی وشاراوه‌که‌ی بگه‌ن.

یه‌کێک له‌ رۆژه‌لاتناسان که‌ ئه‌ویش براونە ده‌لی "چاکخواییه‌ سه‌ره‌کیه‌کان (فه‌زیله‌ت) له‌ بیاباننشینی بریتیه‌ له‌ ئازایه‌تی و به‌خشنده‌یی و میوانداری و دڵسۆز بۆ هۆز و تۆله‌کردنه‌وه‌"^{٢٧}. مۆریش هه‌ولێ داوه‌ ئه‌و فه‌زیله‌تانه‌ له‌دووان چڕ بکاته‌وه‌ (ئه‌وانیش) شه‌ه‌ف و تۆله‌کردنه‌وه‌یه‌)^{٢٨}. که‌چی گۆلدزی هێر ته‌نها له‌یه‌ك فه‌زیله‌ت کورتیان ده‌کاته‌وه‌ ئه‌ویش مروه‌ته‌ (المروءه‌) ئه‌مه‌ش چه‌ندین جۆر له‌خۆیه‌وه‌ ده‌گه‌ریت وەك: ئازایه‌تی که‌سی، شه‌هامه‌تیکی بیستوو، به‌خشنده‌یی تاناستی ده‌ستبلاوی، دڵسۆزی ته‌واو بۆ هۆز، دڵره‌قی له‌تۆله‌کردنه‌وه‌، تۆله‌کردنه‌وه‌ له‌و که‌سه‌ی که‌ به‌گوفتار یان ره‌فتار هێرش ده‌کاته‌ سه‌ر خۆی یان که‌سیکی نزیکی یان هۆزه‌که‌ی^{٢٩}.

مه‌یلم به‌لای گریمانه‌یه‌که‌:

له‌خۆینه‌رانی ناشارمه‌وه‌، هه‌ر له‌سه‌ره‌تای توێژینه‌وه‌ی بیاباننشینی هه‌ولم داوه‌، له‌و کێشه‌یه‌دا به‌برباری یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ بگه‌م، که‌چی سه‌رکه‌وتوو نه‌بووم. من دانیام چاره‌سه‌رکردنی زۆر پتویسته‌ بۆ تینگه‌یشتن له‌ سروشتی کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی و عیراقی. کۆششم کرد له‌توێژینه‌وه‌ بۆنه‌وه‌ی له‌و پێناوه‌دا به‌ گریمانه‌یه‌کی تیرۆته‌سه‌ل بگه‌م. له‌ بووچوونیکه‌وه‌ چوومه‌ سه‌ر بۆچوونیکێ دیکه‌. جار له‌دوای جار، ناشرانم له‌ کۆتایی دا به‌کوێ ده‌گه‌م.

^{٢٧} Browne (A Literary History of Persia) VOL. I, P 190

^{٢٨} Ibid, vol p. 193

^{٢٩} أحمد أمين (فجر الإسلام) ص ٧٦-٧٧

له وباره یوه مه یلم به لای گریمانه په که. له وانه شه دواي کۆتایی چاپکردنی نه و کتیبه بۆچوونه که م بگۆږم. به هه ر حال من پیموایه کړوکی روشنبیری بیاباننشیني یان خه سله ته گشتیه که ی، ده کړیت له یه ک وشه دا کورت بکړیته وه شه ویش (خۆزالکردنه).

بۆ شه و ی له م بابه ته بگه یڼ ده بیت بلین هه روشنبیرییه کی کومه لایه تی چه ند پټکها ته یه ک، یان چه ند ته وه ریکی به شه کی، له خۆیه وه ده کړیت، شه مه ش له لایه ن زانایانی کومه لئاسی به (Cultural Complexes). هه ر پټکها ته یه کیش له مانه له چه ند خه سله تیکی جۆراوجۆر پټکدیت که به (Culture traits) ناوده بریت.

به بروای من پټکها ته کانی روشنبیری بیاباننشیني سیانن: ۱- ده مارگیری ۲- داگیرکردن (الغزو) ۳- مروه ت. جا تیبینی شه وه ده کړیت خه سله تی زالبوین له هه ر سى پټکها ته که هه یه. تاکی (به دو) یه که مجار ده یه وى به هیزی هۆزه که ی زال بیت. دووه میش به هیزی که سیتییه که ی، سییه م و دوا جاریش به هوی مروه ته که ی له کهسانی دیکه وه بالثر بیت.

شه و سه ر ه تا ده یه وى سه ر به هۆزیک بیت، تا پاریزگاری لى بکات، بۆیه ده مارگیر ده بیت بۆی وله پیناوی په تاده بانه به ر توله کردنه وه، چونکه درک به وه ده کات ناتوانیت بى هۆز له بیابان بریت که به ته واوی له ده سه لاتی حکومی خالییه، دووه م جاریش ده یه وى پیگه یه کی به رزی له ناو هۆزه که ی خوی هه بیت و که سوکاری شانازی پتوه بکه ن، بۆیه پتیویست ده کات نازا و به هیز بیت و فریاد پر هس و جوامیر بیت. جا کاتیک هۆزه که ی ناوچه یه ک داگیر بکات، یان رووبه رووی داگیر که ر بیتوه، شه و ده بیت له کاتی جهنگه که له سه رووی کهسانی دیکه وه بیت. ژسان له بیابان که سی لاواز و ترسنوکی ناوی، که له جهنگدا له دواوه ی هۆزه که ی بیت. شه گه ر که سه که وایت شه و ملکه چ و بیزاو ده بیت و په نا و پیگه ی له بیابان نایت.

پیاوی به دو دوا جار پتیویستی به وه هه یه مروه تیکی زوری هه بیت. ته نها نازایی و فریاد پر هسی و جوامیری (شه هامه ت) له جهنگدا نایتیه هوی به ده سته پینانی پیگه یه کی به رز، به لکو ده بیت بۆ خه لک سه لمینى به هیز و خۆسه پیتنه ره له جهنگ وناشتیدا. له ناشتیدا ده بیت پاریزگاری و به هانای هه ر که سیکه وه بیت که په نای بۆ

ده‌بات، جا ئه‌و که‌سه‌ میوان یان که‌مه‌رامه‌ت یا دراوسی بی‌ت، یان هاوپی و که‌سیک بی‌ت خۆی ده‌خیلی ئه‌و کرد بی‌ت. بۆیه‌ هه‌ر سوکایه‌تیه‌ک رووبه‌رووی ئه‌و که‌سه‌ پانه‌به‌ره‌ بی‌ته‌وه‌ ئه‌وا به‌ سوکایه‌تی خۆی ده‌زانێ.

پالەوانی پیاوی به‌دو له‌جه‌نگدا به‌ ژماره‌ی ده‌ستکه‌وت و غه‌نیمه‌کانی پێوانه‌ ده‌کرێت، به‌لام ته‌نها ئه‌و پێوه‌ره‌ش به‌ته‌نیا به‌س نییه‌، به‌لکو ده‌بی‌ت جگه‌ له‌ تالانکه‌ر، به‌خشنده‌ش بی‌ت. بۆیه‌ له‌دیزه‌مانه‌وه‌ و هه‌ا وه‌سفی پیاوی (به‌دو) که‌راوه‌ که‌ "تالانکه‌ر و به‌خشنده‌یه‌" (به‌عه‌ره‌بیه‌که‌ی: نه‌اب و وه‌اب) بۆیه‌ قه‌رچۆکی له‌لایه‌نی که‌سی به‌دو نی‌شاته‌ی ترس و لاوازییه‌. که‌سی نازا و به‌هێز قه‌رچۆک نییه‌، ئه‌وه‌ی هه‌بی‌ت له‌ میوان و ئه‌و که‌سانه‌ی خه‌رج ده‌کات که‌خۆیان ده‌خیلی کردووه‌. له‌وه‌ش دلنیا به‌ ئازاییه‌تی خۆی غه‌نیمه‌ و ده‌ستکه‌وتی دیکه‌ی ده‌بی‌ت. ئه‌و وته‌شی له‌سه‌ر زار ده‌بی‌ت "ئه‌وه‌ی ده‌ستت خه‌رج بکه‌، به‌یانی دیته‌وه‌ ریگات".

چه‌ند ناماژیه‌ک له‌شیعری جاهلییه‌وه‌:

له‌راستیدا شیعری جاهیلی وه‌ک گه‌نجینه‌یه‌کی پڕ به‌های زانسته‌یه‌ وایه‌، ده‌توانین بۆ توێژینه‌وه‌ له‌خه‌سه‌لتی رۆشنییری بیاباننیشینی سوودی لێ وهر‌بگیرین. نێمه‌ لێردا بایه‌خ به‌وه‌ ناده‌ین که‌دکتۆر ته‌ها حوسێن و ئه‌وانی دیکه‌ چیان له‌باره‌ی شیعری جاهلی وتووه‌، ئه‌و وتبووی ئه‌و شیعرا نه‌ی گه‌یشتۆته‌ ده‌ستمان زۆریه‌یان(ئینتقال کراون) (واته‌ خاوه‌نی راسته‌قینه‌یان دیار نییه‌ و دراونه‌ته‌ پال که‌سانی دیکه‌)^{٤١}، ئه‌گه‌ر ئه‌و ئینتقالکردنه‌ش راست بی‌ت ئه‌وا له‌رووی کۆمه‌لایه‌تیه‌وه‌ هه‌ر سوودی بۆ نێمه‌ ده‌بی‌ت، چونکه‌ ئه‌و که‌سانه‌ی ریاویه‌تیان کردووه‌ و ئینتقالیان کردووه‌ نه‌یان‌توانیوه‌ له‌ چوارچێوه‌ی به‌ها کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی بیاباننیشینی ده‌ربچن. که‌سه‌که‌ ناچاربووه‌ شیعریکی هاوشتیوه‌ی شیعره‌کانی جاهیلی به‌ی‌نی بۆ ئه‌وه‌ی له‌ناو خه‌لک پڕه‌وی پێ بدات و خه‌لک باوه‌ری پێ بکه‌ن.

^{٤١} (في الادب الجاهلي) يه‌کێکه‌ له‌کتێبه‌ به‌ناویانگه‌کاشی بیرمه‌ندی گه‌ردی عه‌ره‌ب ته‌ها حوسێن، ئه‌و له‌سه‌ر نهم‌ کتێبه‌ رووبه‌رووی چه‌ندین گه‌رت پوره‌یه‌وه‌. يه‌کێک له‌بووچوونه‌کانی ئه‌وه‌یه‌ ئه‌و شاعیرانه‌ی به‌ناوی ئه‌وانه‌ی شیعری جاهیلی پلاکراوته‌وه‌، که‌سانی راسته‌قینه‌ ئین. ئه‌مه‌شی به‌ (انتقال) وه‌سف کردووه‌ - وهر‌بگیر.

هەرچۆنێك بێت ئێمه كاتێك ئاوتوێى شیعەى جاھیلی دەكەین، تێببینى زۆریك لەسێماكانى رۆشنەبیری بیاباننشینى دەكەین. بۆ نموونه لیڤه‌دا بەشتێك لەقەسیدەكەى عەمرو بن كەلسوم وەردەگیرین، لەقەسیدەكەى شانازی بە ھۆزەكەى دەكات. ئەو قەسیدەى پەریەتى لە ئەفەسى خۆزەلكردن. ئێمه چەند دیرێكى دەگوازیڤه‌:

وَنَشْرِبُ بِالسَّيْفِ إِذَا غَشِينَا	لَطَاعُنْ مَا تَرَخَى النَّاسُ عَنَّا
لَطَاعُنْ دَوْلَةً حَتَّى يَبِينَا	وَرَثْنَا الْمَجْدَ قَدْ عَلِمْتَ مَعْدَا
فَمَا يَذْرُؤُنْ مَاذَا يَتَّقُونَا	نَجِدُ رُؤُوسَهُمْ فِي غَيْرِ بَر
وَشَيْبُ فِي الْخُرُوبِ مَجْرِيْنَا	بَشَانِ يَرُونَ الْقَتْلَ مَجْدَا
تَضَعَعْنَا وَأَنَا قَدْ وَتِينَا	أَلَا لَا يَلْعَمُ الْأَقْوَامُ أَنَا
فَنَجْهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَا	أَلَا لَا يَجْهَلُنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا
وَأَوْقَاهُمْ إِذَا عَقَدُوا يَمِينَا	وَلَوْجَدُ لَحْنُ امْتَنَعَهُمْ ذِمَارَا
وَأَنَا التَّارِكُونَ بَعِثْتُ شَيْبَا	وَأَنَا الْمَانِعُونَ لِمَا أَرَدْنَا
وَأَنَا الْأَخْدَانُ إِذَا رَضِينَا	وَأَنَا التَّارِكُونَ إِذَا سَخَطْنَا
وَأَنَا الْعَارِمُونَ إِذَا عَصِينَا	وَأَنَا الْعَاصِمُونَ إِذَا أَطَعْنَا
وَنَشْرِبُ غَيْرَنَا كَدْرًا وَطِينَا	وَنَشْرِبُ إِنْ وَرَدْنَا الْمَاءَ سَوَا
أَيْنَمَا أَنْ لَقَرْنَا النَّاسَ فِينَا	إِذَا مَا الْمَلِكُ سَأَلَ النَّاسَ خُسْفَا
وَمَاءَ الْبَحْرِ لَمْ يَلُؤْ سَفِينَا	مَلَأْنَا الْبَحْرَ حَتَّى ضَاقَ عَنَّا
تَخَرُّ لَهَ الْجَبَابِرُ سَاجِدِينَا	إِذَا بَلَغَ الْقَطَامُ نَسَا سَبِي

" ھەموو ئەو دێرانەى سەرەوێ و دێرەكانى ديكەى قەسیدەكەى ئێمەن كەلسوم بریتىە لە شانازیكردن بە ھۆزەكەى و پیاھەلگوتن بە قارەماتیتى ھۆزەكەى و چۆنەتى وەلامدانەوێ دوژمانى ھۆز- وەرگێر".

خوێنەر و ھەست نەكات ئەم قەسیدەى شیعەى جاھیلدا ریزپەرە. لەراستیدا ھەرچەندە لەتوێزینەوێ شیعەى جاھیلی قسول بپنەوێ ئەوا لەناوەرۆكە كۆمەلایەتییەكە چەندین دێرى ھاوشیوێ قەسیدەكەى ئێمەن كەلسوم دەدۆزینەوێ. ھەموو دێرەكانى ئاماژەىكە بۆ رەوتێكى توندی زالبو بەسەر دەروونى پیاوی بەدو، كەھەردەم بۆ ھێز و خۆزەلكردن و شانازیكردن ھانى دەدات. ئەو شانازی بەھۆزەكەى دەكات لەبەرئەوێ بەسەر ھۆزەكانى ديكە زالبوێ. ئەو شانازی بەخۆى دەكات چونكە پایەى لەھاوڕێیاكانى زیاترە لە ئازایەتى و زۆرى

^{۱۱} الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقة السبع) ص ۱۴۷، ۱۶۱

دەستكەوت. دواجار ئەو شانازى بەخۆى دەكات چۈنكە مروەتى لەگەنلىان ھەيە و كەس لەوچاكتىر نىيە.

كەسىتى بەدو:

بەشپوھەيەكى گشتى، كەسىتى دروستكراوى رۆشنپىرى كۆمەلەيەتتە. بەلگەى لەرۆرىيەى حالەتەكە وئەيەكى يچووكراوھى رۆشنپىرى كۆمەلەيەتتە. تاك تازە چاوى بەرئانەو ھەلئناو، دەبىنى رۆشنپىرى كۆمەلەيەتى دەورى داو ۋەسەرىدا زال بوو بە بەھا وپكەتە ۋەسەلەتە گشتىيەكانىو. كەواتە ئەو تاكە كەسىتتەكەى لەسنورى ئەو قالە دروست دەبىت كە رۆشنپىرە كۆمەلەيەتتەكە بۆى دروستكردو، ئەو دەبىنى كەسانى دەوربەرى بەپى بەھاكانى رۆشنپىرىيەكە شانازى دەكەن وچىتو دەدەن. بۆيە ئەو ھەست بە ئارەزوويەكى زۆر دەكات، بۆ بەدەستەپناتى بەھاى شانازى كردن بەخۆى و دووركەوتنەو ھەيە ھەي ناخەزىبون.

نكۆلى لەو ھەناكەين تاكەكان لەپەلى نواندى رۆشنپىرى كۆمەلەيەتى لەيەكتىر جياوان. ھەندىكىان زۆر سەركەوتون، ھەندىكىش سەركەون، ھەندىكى دىكە لەنئوان ئەم وئەويان دايە، بەلام ھەرھەمويان ھەز دەكەن ئەو شانازىيە بەدەست بەپىن كە رۆشنپىرە كۆمەلەيەتتەكە ديارىكردو ۋەتەنگى دوورىكەوتنەو، ۋەك سىمەنر ئامازەى بۆ دەكات¹¹ ئەم رۆشنپىرىيە برىتتە لە نىگەرانىيەكە بەرەو گونجاندىن و رىكەوتن¹²

بۆيە كاتىك توئىنەو ھەي لەبارەى بەدەكانى بىابان دەكەين، ئەو نىگەرانىيە بەرەو گونجاندىن لەگەل رۆشنپىرىيەكە بە رۆشنى دەبىن. ھەندىكىان گەيشتۆنەى ئەوپەرى مەبەست ۋەك (حاتەمى تاي) ۋ (عەنتەرەى عەبسى) ھەندىكى دىكەش بە ئاستى جياجىيا بەو ئامانجەكانىان گەيشتۆن، كەچى فاشىلەكە بىگومان چارەنووسى قىزەون دەبىت، دواتر تووشى دەردەسەرى دەبىت، چا زوويان درەنگ.

مەيلى خۆزەلگەردىن، كە وەك خەسەلەتلىكى گىشىتى رۆشەنبېرى بىابانئىشىن گىرمانەمان كىرد؛ زۆر يان كەم كارىگەرى روونە لەسەر ھەموو پىاويكى بىابان. وەك بىنيمان پىاوى بەدو لەدلەو دەپەيوى لەھەموو بوارەكانى ژيان سەرگەوتتو بىت، نەوەك زۆرگەوتتو. ئەو دەپەيوى بەھىزى خۆى، بەھىزى ھۆزەكەى، بە مەروەتى خۆى زال بىت.

خەرىكە بىروام يەكلايى بىتەو لەو دەپەي مەروەتى كەسى بەدو، شىتەك نىيە تەنھا رووخسارىكى خۆزەلگەردىن. لەبەر ئەو دەپەي بۆ كەسىكى بەدو ئەستەمە شاينى بەزەيى وچاودىرىيى بىت و لەلايەن كەسىكەو چاكەى لەگەل بىكىت. ئەمە لەتپوانىنى ئەو مانائى لاواز دەستەمۆبوونە. بەپىچەوانەشەو دەبىنن، شانازى بەو دەكات كەسىك بىت داواى چاكەيەكى لى بىكات و داواى دالەدانى بىكا. ئەمەش بە نىشانەى سەرفرازى و بەتوانايى خۆى دەزانى.

پوختەى قەسەكانمان لەوبارەپەو ئەو دەپە، مەيلى خۆزەلگەردىن بەسەر كەسىتى بەدو زال سوو. ھەر بەپىي ئەمەش سەيىر بابەتەكان دەكات. ئەو دەپەيوى تالانكەر بىت نەوەك تالانكراو، ھىرشىبەر بىت نەوەك ھىرشى بىكىتەسەر، بەخشندە بىت نەوەك قىرچۆك. داواكەر بىت نەوەك داواكراو، قىيادەرس بىت نەوەك ھانا بەر، تۈناندار بىت نەوەك تاوانەى كەسىكى دىكەى بەسەرەو بىت. پارىزەر بىت نەوەك پارىزراو، بەرپەرس بىت نەوەك بەرپەرسىيارىتى لەسەر بىت، تىكاي لىبىكىت نەوەك تىكاي، سوپاسگوزارى بۆ بىكىت نەوەك خۆى سوپاسگوزارى بىت... ھتە.

كلىكى كەسىتى بەدو لەوانەى سەرەو دەردەكەوتت و دروشمەكەشى ئەو دەپە " دەستى بالا چاكترە لەدەستى نزم "

تېننېيەكى گىرنگا:

لېرەدا پىويستە لەسەرمان تېننېيەك دەربخەين، كە خالى نىيە لەگىنگى. ئەو تېننېيەم لە قەسىدەيەكى فەرزەدەق دۆزىو تەو كەتپىدا ستايشى نىمام غەلى كوپى حوسىن دەكات و دەلى:

ما قال لا قط إلا في شهده لولا الشهد كانت لاؤه نعم

واته: هه‌رگیز نه‌یگوتوو (لا: نه‌خێر) ته‌نها له‌ گوزارشتی شه‌هاده‌ نه‌بیته‌ که ده‌لی "اشهد ان لا اله الا الله" نه‌گینا هه‌موو (لا) یه‌کی عه‌لی کوری حوسین بریتیه‌ له‌ (نعم: به‌لی): - وه‌رگێر.

له‌ راستیدا که بۆ یه‌که‌مجار گۆییبستی نه‌و دێره‌ بووم، نه‌وا تیگه‌یشتی به‌لامه‌وه‌ نه‌ستم بوو. نه‌متوانی له‌وه‌ یگه‌م که‌چۆن ده‌کریت پیاویک، هه‌رچه‌نده‌ سامان و ده‌سه‌لاتی هه‌بیته‌، داوی هه‌موو خه‌لک جێبه‌جێ بکات. بۆ هه‌موو داوایه‌ک بلی (به‌لی). به‌لام کاتی که‌ توتیینه‌وه‌ی له‌باره‌ی بیاباننشین کرد، درک به‌وه‌ کرد نه‌و کاره‌ به‌جۆری که‌ له‌جۆره‌کان ده‌کریت.

پێشتر له‌و دێره‌ی فه‌ره‌زده‌ق نه‌ده‌گه‌یشتم، چونکه‌ من به‌تێوانینی نه‌و کۆمه‌لگایه‌ سه‌یرم ده‌کرد، که‌ تێیدا په‌روه‌رده‌ بووم. گریمانێ بوونی پیاویکی زێده‌بۆ له‌به‌خشنده‌یی کرد له‌کۆمه‌لگای خۆمان وه‌ک نه‌وه‌ی فه‌ره‌زده‌ق وه‌سف کردوو، جا خه‌یالی نه‌و قه‌ره‌بالغیه‌م کرد، که‌ له‌به‌ر ده‌رگا که‌ی دروست ده‌بیته‌، نه‌وا له‌هه‌موو له‌یه‌که‌وه‌ داواکاری پێشکه‌ش ده‌کریت و به‌هه‌له‌یه‌وه‌ به‌ده‌وری کۆده‌بنه‌وه‌. هه‌ر یه‌کێ که‌ له‌وان داوایه‌کی تایبه‌تی ده‌بیته‌ و به‌هه‌موو هۆکاری که‌ی لێ ده‌کات. به‌مشێوه‌ پیاوه‌که‌ ناچار ده‌بیته‌ له‌به‌ریان رابکات. یان ده‌رگایان به‌روو داخات. نه‌وان زۆرن، هه‌رچه‌ندیش داوی هه‌ندیکیان جێبه‌جێ بکریت نه‌وا داواکاران ژماره‌یان زۆرتر ده‌بن.

ئه‌م بابته‌ زۆر له‌کۆمه‌لگای ئێمه‌ و نه‌و کۆمه‌لگایانه‌ رووده‌ات، که‌ نازه‌ که‌م یان زۆر شارستانییه‌تیان پێگه‌یشتوو، زۆرجار بێنیومه‌نه‌ که‌سی که‌ له‌شاره‌کانی عێراق به‌ مه‌روه‌ت و به‌خشنده‌یی ده‌ناسریت، به‌لام ئه‌مه‌ له‌بیابان ده‌گه‌مه‌ یان به‌ته‌واوی نییه‌.

که‌سی به‌دو نه‌وه‌نده‌ی به‌مه‌روه‌ت و به‌خشنده‌یه‌ نه‌وا هێنده‌ش به‌فیز و به‌شکر و نه‌فس به‌رزه‌، ئه‌م دوو لایه‌نه‌ له‌که‌سیتی به‌دو هه‌ر سه‌نگه‌، به‌شێوه‌یه‌ک ده‌کریت که‌سی که‌ به‌ زێده‌بۆیی به‌خشنده‌یی به‌ناویانگ بیته‌، پێشه‌وه‌ی خه‌لک ناپوره‌ له‌به‌رده‌رگای دروست بکات و هه‌له‌یه‌یان بیته‌.

دىۋەخانى كەسى بەدو ھەردەم كراۋەيە، خواردن بۆ ھەر مېۋان و رېۋارىك پېشكەش دەكرىت، بەخىرھاتنى گەرم و روۋى خۆش لەمېۋان دەكرىت. بېانيەكان يەمە سەرسام دەبن. ئەگەر ئەمە لەۋلاڭى ئەۋان بوۋايە ئەۋا پىر دەبىۋ لەمەزار و ئەدار تەۋاۋى ژيانىان لەۋى ئەدەپۇيشتن. كەچى لەبېابان كەسىك ناچىتە مېۋانخانە و دىۋەخانە تەنھا لەكاتى زۆر پىۋىست نەبىت. ۋەك ئەۋەى لەسەفەرىكى دوور دابىت و شەۋى بەسەرداھاتىي و ئەۋىش لە يەككە لە ھۆزەكان نزيك بىت. ئەۋا دەچىتە دىۋەخانى شېخ و لەۋى دەخەۋىتەۋە، يانىش بە خواستى خۇى بۆ مالىك دەچىت. بەلام ئەۋرەتى دەكاتەۋە، زىاد لەپىۋىست لەمال يان دىۋەخانىك بىننىتەۋە.

لەيەكك لەۋ چىرۇكانەى لەبارەى حاتەمى تاي ھاتوۋە، دەگوتىت حاتەم لە بېابان توۋشى پياۋىك بوۋ برسىەتى ھەرسانى كرېۋو. پياۋەكە حاتەمى ئەدەناسى. حاتەم بەپياۋەكەى گوت "بۆچى ناچىتە لاي حاتەم، خۇراك وشوئىنى خەۋانەۋەت دەستدەكەۋى؟" پياۋەكە بەۋ جۇرە ۋەلامى دەداتەۋە، برسىتى پى باشترە لەۋەى مەتبەارى كەسىك بىت. ئەمەش لەۋتەكەى شەنقەرا نزيكە كەدەلى: *استغفر اللہ الارض كيلا يرى لہ علي من الطول امرؤ متطول* "ۋاتە: پى باشترە خاك و خۆل قوت بدات، ئەۋەك مەتبەارى كەسىك بىت - ۋەرگىر".

لەنېشانەكاتى فېز ۋەنەفس بەرزى پياۋى بەدو ئەۋەيە ھەردەم پىداگرى دەكات لەۋەى دىارى و خواردن رەت بكاتەۋە. ئەمەش بۆتە شەرىتتىكى پەپرەۋكراۋ. تەننەت زۆرىك لەۋ نەرىتائە بۆ خەلكى غېراق مارەتەۋە. ۋا باۋە لەنئۋانىان، ئەۋەى دىارى دەبەخشى پىداگرى دەكات و ئەۋىترىش رەتى دەكاتەۋە، دەمەقالى ۋ ھىتان و بردنىكى سەير دروست دەبىت - ۋەك دواتر دەبىين.

ئەمە زۆر بەرۋىشنى لە دىۋەخانى پياۋى بەدو تېبىنى دەكرىت. خانەخۆى ھەۋل دەدات پاروۋ لەدۋاى پاروۋ بخاتە دەمى مېۋانەكەيەۋە "تكاىە بخۇ... توخوا لەمە بخۇ.. كەبەر خاترى من بخۇ...". مېۋانەكەش بېھۋەدە دەشلەزى ۋەھەۋل دەدات.

^{۱۲} أحمد محمد الحوفي (الحياة الغريبة في الشعر الجاهلي) ص ۲۳۶

سروششی کۆمەلگەى غىراقى

جاريكيان گەشتبارىك توشى حالەتتىكى لەمشىۋەيە دەيىت وتىۋەدەگلى وداۋاتىر
دەرشىتەۋە. گەدەى گەشتبارى رۇژئاۋايى لەو جۆرە خۇراكە چەۋرانە
رانە ھاتۇرە...

فىزى پىۋايى بەدو گەشتىۋەتە ئەو ئاستەى رەتى دەگاتەۋە پىرسىيارىكى سادە
لەكەسانى دىكە بىكات. بۆيە لەيەكك لەپەندەكانى بىيائىنشىن ھاتۇرە "پىرسىيار
شەرمەزارىيە تەننەت ئەگەر (رىگا لەكۆيىيە ؟) بىت".
دوو لايەنى ھاۋسەنگ؛

دەتوانىن بەشتىۋەيەكى گىشتى بلىين: رۇشنىرى بىيائىنشىنى دوو لايەنى
پىچەۋانەى يەكتىرى ھەيە. بەلام ھەردووكيان ھاۋسەنگن. بىنيمان پىۋايى بەدو
دەيەۋى تالان وداگىركارى بىكات. لەھەمان كاتىشدا يەخشىندەيى وپارىزگارىى ھەيە
ويەمروەتەۋە بەھانائى ھەركەستىك دەچىت شتىكى بخۋازى.

لەراستىدا ئاكرىت بى ھاۋسەنگى ئەم دوو لايەنە، ژيانى بىيائىنشىنى دروست
بىت و بەردەۋام بىت. ئەگەر گرېمانەى ئەۋە بىكەين لايەنى يەكەم بەتەنھا بەسەر
رۇشنىرى بىيائىنشىنى زال بىت، ئەۋا ژيان دەيىشە ئازاۋە، خەك وەك گورگ
دەكەۋنە گىيانى يەكتەرەۋە بى ھىچ بەرەستىك، بىگومان ئەمەش ژيانى
كۆمەلەيتى قىۋولى ئاكات. ئەگەرېش گرېمانە بىكەين لايەنى دوۋەم، واتە لايەنى
مىروەت، بەسەر ژيانى بىيائىنشىنەۋە زال بىت ئەۋا ئەۋ ژيانە بەرەۋفەئىۋون
دەچىت.

ژيانى كۆمەلەيتى لەھەموو قۇناغ و بەھەموو شىۋەكانىۋە دەيىت ھەردوۋ
لايەنى رىكەرى و ھاۋكارى ھاۋسەنگ بىت". لەمەشدا جىۋازى لەئىۋان
بىيائىنشىنى و جۆرەكانى دىكەى رۇشنىرى كۆمەلەيتى نىيە، بەلكو ئەۋ
جىۋازىيەى ھەيە لەئىۋان رۇشنىرىيە جىۋازەكان ئەۋا لەروۋى سروشتى
ھاۋسەنگىيەكە و جۆرى لايەنەكانى ھاۋسەنگىيەكەيە.

دەكرىت ژيانى كۆمەلەيتى لەم لايەنەۋە وەك تەزۋى كارەبا سەير بىكەين، دوو
جەمسەرى سالىپ (نىگەنىف) و مۇجەب (پۆزەنىف) بەيەكتەر دەگەن، بۆ ئەۋەى

ته زوی کاره با دروست بیت و مه به سته که بیت دهی. به مشیوه ش ژیان له بیابان
"ر شوینیکی جیهان به پتوه ده بیت.

لایه نی نیکه تیف له ژیانی بیابانشینی بریتیه له ده مارگیری وجه زکردن
له دایرکاری وتالان و هیزشکردن. که چی لایه نی پۆزه تیف بریتیه له مروه ت
به مه موو شتوازه جیاوازه کانیه وه. نه گهر نه م دوو جه مسهره نه بوايه نه وا ته زوی
ژیان له بیابان ده وه ستا.
وه بیر هینانه وه:

له وانه یه یه کیک بپرسیت "نایا نه و روشنبیریه کومه لایه تییه توژیته وه مان
له باره یه وه کرد، له سه ره مه موو نه ته وه به ده وکانی جیهان جیه جی ده بیت، یاخود
ته نها له سه ره بیابانشینی و به ده وکانی عهره ب جیه جی ده بیت؟"
نه سته مه بنوانم به وردی وه لامی نه م پرسیاره بده مه وه، چونکه من
توژیته وه یه کی ته واوم بۆ بیابانشینه کانی دیکه نه کردوه. له راستیدا
بیابانشینی عهره ب به ته نها ده توانریت توژیته وه یه کی قول و فراوانی بۆ بکرتیت،
چونکه نه مه یان په یوه ندیه کی پنه وی به میژووی نیسلامه وه هیه. بۆیه ش
سه رچاوه و توژیته وه ی له یاره وه ژۆره. که چی بیابانشینه کانی دیکه میژوویان
نارۆشنه، به شتیه یه کی ریژه بی توژیته وه یان له یاره یه وه که مته ره.

هه رچۆنیک بیت من ناره زوی نه وه ده که م بلیم، هه موو روشنبیرییه کانی
بیابانشین، به شتیه یه ک له شتیه کان خه سلته تی (خۆزاککردن) یان یه سه ره زاله،
به لام ناوه پۆکی نه و خه سلته تیان له رووی سروشتی پیکهاته و هاوسه نگییه که ی،
له یه کتر جیاوازه.

پیکهاته ی روشنبیری بیابانشینی ده که یتسه وه ژیر کاریگه ری سروشتی
جوگرافیه وه¹⁴. به پیی نه مه ش دروسته بگوتریت، روشنبیرییه کانی بیابانشین،
به پیی سروشتی بیاباته که وپیگه و بری په یوه ندیان به شارستانیه تی ده وروبه ریان
له یه کتر جیاوازه.

بۆنمۈنە كاتىك بەراوردىك لەنئوان ئەو بىبابانە دەكەين كە بىبابانئىشىنى غەرەبى تىدا دروستبۈۋە، لەگەل ئەو بىبابانەسى مەغۇلى تىدا دروست بۈۋە، جىاۋازىيەكى زۆريان لەنئواندا ھەيە، ئەو جىاۋازىيانەش لەو دىاردانەسى خوارەۋە دەردەكەۋىت:

۱- ئەۋەى تىبىنى بىبابانى غەرەبى بىكات، دەيىنى شۈينە جوگرافىيەكەسى گىرنگىيەكى كۆمەلەيتى ھەيە، چۈنكە يەكەم: دەكەۋىتە نىۋان سى كىشۈەرەۋە، ئەۋانئىش ئاسيا ۋەئورۇپا ۋەئەفرىقىيە. ئەو رىگايانەسى پىدا تىپە دەيىت كە ئەو كىشۈەرەتە يەيەكتەرەۋە دەيەستەۋە. دوۋەم چەندىن دەريا ۋەو كەندەۋ چەند روۋبارىكى دىژ لەخۋىيەۋە دەگرىت ئەمەش ۋادەكات پەيۋەندى دەرياۋانى لەگەل ھەموو دۇنيا ھەيىت. كەچى شارۋە نىيە بىبابانى مەغۇل ۋەك ئەۋەيە لەدۇنيا داپرايىت.

۲- بىبابانى غەرەبى دەكەۋىتە ئاۋچەيەكى گەرمەۋە. بەشۈۋەيەكى گىشتى ساردى كەمترە لە بىبابانى مەغۇل. كەچى بىبابانى مەغۇل نىزىكە لەئاۋچەسى جەمسەرى، ئەمەش ۋادەكات پەروۋى ھەلگىرنى باي سەھۆلبەندانى ئەو ئاۋچانە كراۋە يىت، بۆيە دەكرىت بگۇرتىت زەحمەتى ژيان لەۋى ئەستەمترە لە بىبابانى غەرەبى.

۳- گىرنگىر لەھەموو ئەمانە بىبابانى غەرەبى دەكەۋىتە نىزىك سەرچاۋەسى شارستانىيەتە دىرىنەكان ۋ زىدى ئايىنە كىتەبەكان. پەيۋەندىيەكى بىۋەى لەگەل ئەو شارستانىيەت ۋ ئايىناتە ھەيە. دۋاجارىش بىنيمان بانگەۋازى گەرەكەسى ئايىن لەخۋىيەۋە دەگرىت، كە ئەۋىش بانگەۋازى ئىسلامە. بەدەكان لەۋجىھانە دەرچۈۋى ۋ ئەو بانگەۋازىيان ھەلگىرتىۋە، بەمەش گۇرانتىكىيان لەمىژۋى جىھان ئەنجام دا، دەگمەنە ھاۋشۈۋەسى بىۋىزىنەۋە.

بەراۋردە ئەنئوان دوۋ دەرچۈۋى:

مىژۋى شارستانىيەتى جىھان دوۋ روۋداۋى بىبابانئىشىنى بەخۋىيەۋە بىنۋە كە بەدوۋ مەنزىرىن روۋداۋە كۆمەلەيتەكەكان دادەنرىت، ئەۋانئىش دەرچۈۋى بەدۋى غەرەبە پەرە جىھان لە ئەتجامى بانگەۋازى ئىسلامدا. دۋاترىش بەشەش سەدە

دەرچوونی مەغۆلە بەرەوجیہان لەئەنجامی جولانەوہیەکی جەنگیزخانەوہ، لەئەنجامی ئەم دوو دەرچوونەش دوو ئیمپراتۆریەتی عەزێن دروست بوون.

ھەندیک لەرۆژھەلاتناسان و مێژوونووسیان ھەولیان داوہ بەراورد لەنتوان ئەم دوو دەرچوونە بکەن. لەکۆتایی گەیشننە ئەوہی بڵێن ھەردووکیان لەسروشندا ھاوشیوہ، محەمەد جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ جەنگیزخان نیہ. ئەمە ھەلەبەکی گەورە نیہ لەگەڵیان نین. لەراستیشدا جیاوازییەکی زۆر گەورە لەنتوان ئەم دوو دەرچوونە و لەنتوان ئەو دوو پیاوہ ھەبە کە بوار بۆ پێوانەکردنیان نیہ.

کاتیەک توێژینەوہ لەبارەوی رەفتاری بیاباننشینی عەرەب دەکەین لەفەتھکردن، لەگەڵ رەفتار بیاباننشینی مەغۆل بەراورد دەکەین، ئەوا ئاستی جیاوازی نیتوان لەپێکھاتەیی رۆشنبیریە کۆمەلایەتیەکە دەردەکەوێت. خەریکە باوہرم وایێت کە عەرەب مەروەتیان زیاتر بووہ و لێرەقی و کاوڵکاریان لەمەغۆل کەمتر بووہ. وەک پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد.

نکۆلی لەوہ ناکەین عەرەب زۆریک لەولاتانی قەتھکراویان کاوڵکرد، تالانیان کرد و خەلکیان دیلکرد و خۆتیان رشت. بەلام ئەوہی لەو رێگایەوہ ئەنجامیان دا، زۆر لەوہ کەمترە کە مەغۆلەکان ئەنجامیان داوہ. لێرەدا بابەتەکە رێژەییە. بەراوردکردنیش دەبێت رەچاوی کاوڵکاری و خۆتێرشتن یکات و بیری ھاوسەنگبوونی مەروەت و ئاکاری سوارچاکی یکات. داگیرکاری بەمەروەت، تالان و کاوڵکاری دەکات، بەلام خۆی لەھەتھکردنی شاپروو و ھێرشکردنە سەر بێدەسەلاتان دەپاریزی. ئەو کەسە دەکوژی کە شەمشیری بەروو ھەلەدەکیشی، بەلام کاتیەک خۆی دەداتە دەستەوہ ئەوا لێی خۆش دەبێت و دەشپاریزی.

بارۆن دۆسوونی مێژوونووس، کە پەسپۆرە لەمێژووی مەغۆل، لە بارودۆخ و داگیرکارییەکانیان قوڵ بۆتەوہ، کتیبیکی لەبارەوی مەغۆلەکان نووسیوہ، بەسەرچاوەیەکی گەرگ دادەنرێت. ئاویشانەکە ی بریتیە "مێژووی مەغۆل لە جەنگیزخانەوہ تا تەیمورلەک" لەو کتیبەدا بارۆن لەبارەوی مەغۆلەکانەوہ دەلی "... لەدەرەقیدا لەتوندترین گەلاتی ھەمەجییان تیپەپاندوہ. لەپێکدا ھەموو ئەو کەسانەیان دەکوشت کە لەولاتی داگیرکراو دەکەوتە دەستیان. پیاویک یان ژن

ومندالیک نه‌ده‌ما، شار ولادییان سوتاند، مالی ناوادانیان کرده که‌لاوه‌ی چۆل... له‌وانه‌یه‌یه‌که‌یک پتیوابیت میژوو زیده‌پویی له‌وه‌سفرکردنی کاره‌سات ویه‌دکاری ئەوان کردووه، به‌لام هه‌موو ئەو سه‌رچاوانه‌ی له‌چه‌ندین ولاتی جیا‌جیا له‌باره‌ی ئەوانه‌وه‌ نووسراوه. به‌ته‌واوی له‌سه‌ر ئەوه‌ کۆکن ئەوان له‌ دلێه‌قی و دوژمنکاری یه‌که‌م بوون. له‌نه‌ریتی مه‌غۆله‌کان بوو، دوا پاشماوه‌ی خه‌لکی ئەو ولاتانه‌ بدزن که‌ داگیریان ده‌کردن و به‌توندترین شیوه‌ش ئازاری خه‌لکیان ده‌دا. به‌شیویه‌ک ئەگه‌ر یه‌که‌یک سه‌ری خۆی له‌شمشیری ئەوان نه‌جات ده‌دا، ئەوا نه‌یده‌توانی خۆی له‌سته‌می ئەوان ده‌ربازیکات. حکومه‌ته‌که‌یان کاری ده‌کرد بۆ بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی به‌دکاری، هه‌موو شتیکی له‌ناوده‌برد که‌یه‌یوه‌ندی به‌شه‌ره‌ف و خانه‌دانی هه‌بوویه. له‌هه‌موو شتیکی به‌دکاری و به‌دیه‌وشتی نزیك ده‌بوویه‌وه... بویه میژووی مه‌غۆل به‌ وه‌حشیگه‌ری و مله‌وریان بووه‌ تۆماریک بۆ کۆمه‌لێک رووداوی ترس و توقاندن^{١٦}

میژوونووسیکی دیکه‌ هه‌یه‌ هه‌مان ئەو قسانه‌ی له‌باره‌ی مه‌غۆله‌وه‌ کردووه، ئەو میژوونووسه‌ش پسپۆره‌ له‌ میژووی مه‌غۆل ناوی هارولد لامبه، خاوه‌نی کتیبی (چه‌نگیزخان)ه. لامب داگیرکارییه‌کانی مه‌غۆل به‌ گێژه‌لوکه‌ و بومه‌له‌رزه‌ی جیهانی وه‌سف ده‌کات. ده‌شلی "ئەوان به‌عه‌قلێک به‌جیهان تیپه‌پوون، هیچ جیاوازییه‌کی له‌گه‌ڵ عه‌قڵی ئازەل نییه‌ و گۆی به‌ ئازاردانی مرۆڤ نادات، که‌ هه‌موو شتیکی نوێ و بریقه‌داری بلا‌و‌کردۆنه‌وه. ئەوان وه‌ک منداڵ هه‌لده‌چوون که‌ له‌مانای به‌رپرسیاریتی ناگه‌ن"^{١٧}

زانای کۆمه‌لناسی به‌ناوبانگ، گۆستاف لۆیۆن، هه‌ولی داوه‌ به‌راوردیکی نێوان عه‌ره‌ب و داگیرکاری دیکه‌ بکات له‌ سه‌ده‌ کۆنه‌کاندا، له‌کۆتایی دا ده‌لی "عه‌ره‌ب داپه‌روه‌رت و به‌خشنده‌تر و سوارچاکتر بوون، له‌و ولاتانه‌ی داگیریان کردووه زیاتر له‌کا‌ولکاری هه‌ولیان داوه‌ هاوکاری گه‌شه‌کردنی شارستانیه‌ت بکه‌ن"^{١٨}

^{١٦} انوار د براون (تاریخ الادب في ایران من الفردوسي الى السعدي) - ترجمة ابراهيم الشواربي ص ٥٥٣-٥٥٢

^{١٧} Harold lamb (The Crusades, The flame of Islam)p, 337

^{١٨} غوستاف لویون (حضارة العرب) - ترجمة عادل زعتر ص ٢٢٠

ئىدوارد بىراونى رۆژھەلاتىناس ئامازەى بە بۆچوونىكى وەھا كىردوۋە كاتىك باس لە داگىركىدى ئىران دەكات لەلايەن ھەرىكە لەمەغۇل و ەرەبەۋە بەراوردىان دەكات بەيەكتەرەۋە. بىراون دەلى "فەتھىركىدى ئىران لەلايەن ەرەبەۋە ھۆكارىك بوو بۆ كاۋلكارى و ناخۇشى ئەۋولاتە، بەلام ەرەب بەقسەى دوزمىنە ئىسپانىيەكانىان "سوارچاك وپالەۋان و نەرمونىان و رەفتار بەرزى". لەراستىدا زۆرىك لەكاۋلكارىيان لەئىران ئەنجام دا. بەلام لەگەل خۇشيان چاكە و سوۋدىان ھىنا. ئەمەش بەپىچەۋانەۋەى كارەكانى مەغۇل بوو كە لەئىران و چەندىن ولاتى دىكە ئەنجامىان دابوو. مەغۇل بەمىردىن سزاي ھەركەسىكىيان دەدا كە روۋبەروۋىان دەبىتەۋە، كەچى ئەۋكەسانەى ملكەچىيان دەبوۋىن ھەرىكەسىيان مىردىن بوو. داپرەقى مەغۇل بەئەنقىسەت بوو بۆ ئەۋەى ترس بخاتە دلى دوزمىنانى بۆ ئەۋەى دەستەۋەستان بىن لەترسان و ئەتوانن بەرگىرى و داكۆكى لەخۇيان بگەن. پىيىانۋابوو بۆ سەلامەتى سوپا سەركەۋتوۋەگەيان واپاشترە تەنھا كاۋلكارى و تەۋورى پر لەجەستەى سوۋتاۋ بەجىبىيەلن. ئەۋان لەۋە دەترسان بەكك لەدۋاى جەنگەۋە لەزىان بىمىنى و دواتر ئازاۋە و نىگەرانىان بۆ دروست بكات"^{۱۱}.

شەرقە كىردىن و رەخنە :

لەشەرقە كىردى جىياۋزى گەۋرەى ئىران رەفتارى ەرەب لە فەتھىركىدىن و رەفتارى مەغۇل لە داگىركىدىن، دوو بۆچوونى باۋ ھەيە، ئەۋانىش شەرقە كىردى نەتەۋەىي و شەرقە كىردى ئايىنىن.

شەرقە كىردى نەتەۋەىي ئەۋ جىياۋزىيە دەداتەپال ئەۋەى گۈايە ەرەب بە سروشتى خۇيان خاۋەن چاكە ۋەزىلەتن. دەكرىت بەرىز مەحمۇد شوكرى ئالوسى بەيەكك ھاۋرايىنى ئەۋ رىيازەى شەرقە كىردىن داپتېن. بەبىۋاى ئەۋ جىياۋزى ئىۋان نەتەۋەكان لەپوۋى خەسلەت و ئاكارەۋە، بۆ عەقلىان دەگەرپتەۋە لەجىياۋزىيە سروشتىيەگەيدا. ئەۋ دەلى "لەبەر ئەۋەى ەرەب تەۋاتىرىن عەقل ۋەھشىيان

^{۱۱} ئىدوارد بىراون (المصدر السابق) ص ۵۵۲، ۵۵۳

سروشنى كۆمەلگەنى غىراقى

ھەيە. پاراوتىرىن زامانىان ھەيە، زۇرتىرىن تىگەيشىننىان ھەيە ئەوانە غەزىلەتلىان بىق دەھىنى. كارى چاكيان بىق دەھىنىتەۋە".^{۴۰}

پىتۈستىمان بەۋە نىيە بلىن، ئەۋ جۆرە شىرۋەكردىنە، زەمانى خىۋى بەسەرچىۋە، چۈنكە لەسەر جۆرىك لە (لەخۇبايى نەتەۋەيى) دانراۋە، كۆمەلئاسى نوئى قىۋىلى ناكات، ئىستىنا روون بۇتەۋە غەقلى نەتەۋەكان وخەسلەت و ئاكارىيان لەروۋى سىروشىتە بىنەپەتەپە. ئەۋە ھىچ جىياۋازىيان نىيە. بەلگۈبەپىي بارىدۇخى مېۋىۋىيى و كۆمەلەيەتى جۇراۋجۇر دەگۈرپىن.

ئەۋەى جىگاي سەرنىچ بىت، نىۋسەرىكى تۈرك دەپەۋى مەغۇل مەزىن بىكات لەسەر بىنەماي "لەخۇبايى نەتەۋەيى" ۋەك ئەۋەى ئالۋسى بىق مەزىنكىردىنە غەرەب كىردۈپەتى، ئەۋ نوۋسەرە تۈركە دەلى "مەغۇل كۆن خاۋەن غەقلى بەرىز بوون".^{۴۱}

كەچى شىرۋەى دوۋەم لەبارەى جىياۋازى رەفتارى غەرەب و مەغۇل لەداگىر كىردىنە، ئەۋەيە كە بە شىرۋەكردىنە ئايىنى ناۋمان بىرد. لايەنگرانى ئەۋ شىرۋەكردىنە دەلىن ئايىنى ئىسلامى كە لەلايەن غەرەپەۋە لەكاتى فەتھىكردىنە بانگەۋازى بىق دەكرا. ھەر ئەم ئايىنە واپىكردۈۋە كەمىر دىلەق بىن ومىۋەتلىان زىاتىر بىت لەمەغۇل. بەپىۋى مەن ئەم بۇچىۋەنە ماقۇلە. لەكتىيەكەشم بەناۋى (گالئەجارى غەقلى مەۋە) كە لەسانى ۱۹۵۵ يىلۋىكراۋەتەۋە، ئامازەم پىكىردۈۋە. لەراستىدا مەمەد گىيائىكى تەزى لەبىنەماكانى دادىپەرۋەر وپەكسانى بە پاران ۋەقلى بەيت داۋە. ئەمانەش لەگەل سوپايى فەتھىكارى ئىسلامى كىلىلى دىئىيىيى بوون. بەپىيى تۈنانايان رىگىريان لە خۈنپىزى و سەمكارى و كاۋلىكارى دەگىرت.^{۴۲}

مەن ھىشتا مەيلىم پەلاى ئەۋ شىرۋەكردىنەۋە ھەيە كە چەندىن سالا ۋەرمىگىرتەۋە، بەلام لىرەدا دەمەۋى بوەستىم و پىرسىيار بىكەم: "ئەگەر ئەۋ بانگەۋازخاۋازنەى دادىپەرۋەرى وپەكسانى، كە لەگەل سوپايى غەرەپىمان بىنى، لەگەل سوپايى مەغۇل بوۋايە، ئايلا لەتۈنانايان ھەبوو كارىگەرىيان لەسەر سوپا ھەبىت و ئەۋ رىگىرىيە بىكەن كە تۈنانايان لەگەل سوپايى غەرەپى ئەنجامى بەن؟".

^{۴۰} محمود شىركى (بلوغ الارب فى معرفة احوال العرب) ج ۱، ص ۱۴۶

^{۴۱} فؤاد المصباح (المغول فى التاريخ) ص ۲۳۵

^{۴۲} على الوردى (مبطل العقل البشرى) الفصل الثاني عشر

بەلەي مەنە دوو ھۆكار ھاۋكارى غەرەبىيان كىردوۋە بۇ ئەۋە زىياتر لە سوپاي مەغۇل بەرە حمە تر بن. يەكەمىيان: ھۆكارى ئايىنىيە كە پىشتەر باسماڭ كىرد. ھۆكارى دوۋەم ئەۋەيە ھەر لەر ھۆڭگارى جاھىليە ئەۋە خەسلەتى مروەت لەبىبابانىشىنى بەھىزىۋە. بۇيە دەكرىت بگوترىت ئەۋ مروەتە توندەي لەلەين سوپاي غەرەبى ھەبۋە، واىكردوۋە نامادەيى دەروونىيان ھەيىت. بۆ كارىگەر يىۋون بە بانگە وازخوازە كانى ئايىشى كە ئەۋانىيان دەپاراستىن لەھەلە. ئەگەر ھاۋاتىۋ ئەۋ بانگە وازخوازە لەگەل سوپاي مەغۇلىيان دەيۋون ئەۋا دروستىن بۇچوۋن ئەۋەيە كارىگەر يان نەدەبۋ.

وتماڭ بىبابانى مەغۇل دەكەۋىتە ئاۋچەيەكى ساردەۋە، ھەردەم روۋبەرۋى بايە ساردەكەي جەمسەر دەيىتەۋە. ئەمەش بابەتتىكە گىرنگىيەكى زۆرى كۆمەلەيتى ھەيە. لەبەر ئەمە مەغۇل ناچارىۋە خىۋەت وچلۈپەرگىيان ئەستۋور بىت. ئەۋان پىۋىستىيان بەخۇرىكاكى چەۋر ھەيە، بۇ ئەۋەي گەرمۇكەي پىۋىست بە لەشيان بىدات تا بەرگەي سەرما بگىرن^{۶۲}. ۋەك دەردەكەۋىت ئەم ھۆكارانە واىكردوۋە، مەغۇل زىياتر بايەخ بەلەينى ماددى بىدات، ئەۋەك بابەتى مەغەۋى ۋەك مروەت وناۋيانكى باش. بۇيە لەۋانەيە ستەمى ژيان ھۆكار بىت لەۋەي، ئەۋ مەيلەي ھەلچوۋن وخۆسەپاندىن كە بەرۋىتى لەبىبابانىشىنى غەرەبى ھەبۋە، لەلەي مەغۇلەكان دوۋمىندە بىت.

ئەۋانەي بانگە وازىيان بۇ بىنەماكانى ئىسلام دەكرد:

پاسى ئەۋەمان كىرد كەسانىك ھەبۋە كارىگەر يان لەسەر كەمكىردەۋەي دىلەرەقى وكاۋلىكارى لەلەين سوپاي غەرەبىيەۋە ھەبۋە. شاينەنى باسە ئەۋانە لەھۆزە بدۋەكان نەبۋون تا بىبابان ژىابىن. بەلگۈ ئەۋان ئەۋ كەسانە بۋون كە لەسەرەتادا بە (موھاجىر و ئەتسار) دەناسران. واتە خەلگى مەككە و مەدىنە بۋو. دۋاي ئەۋانىش (تابىن) ھاۋن: مەزىندە دەكرىت ئەۋانىش زۆرىنە خەلگى شارەكان

^{۶۲} ھارۋلا لامب (چىڭگىزخان) تىرجمە بىئە الدىن نۇرى-۶۰۵

بووين^{۲۱}، سىفەتى دىار لەلاي زۆربەي سەحابەكان و تابەين ئەو بوو كەم بىان زۆر كاريگەر بوون بە بەهاكانى شارستانىەت.

ئەمەش بەلگەيەكە، بۆ ئەو دەي بىابانى عەرەبى وەك بىابانى مەغۇل نەبوو لە جىهانى شارنشىنى داپراو بىت، بەلگە بەپىي تىنپەربوونى رۆژگار يەيوەندى لەگەل شارستانىەتەكانى دەورووبەري هەبوو، ئەمەش بەكەكە لەو ھۆكارانەي وا دەكات فەتھکردنەكانى عەرەب زياتر بونىادنەري شارستانىەت بىت، ئەو وەك تىكەدەري شارستانىەت بىت، بەپىچەوانەي داگىزکردنەكانى مەغۇل.

وەك دەردەكەويت، كاتىك مەغۇل بەرەو داگىزکردنى جىهان دەردەچىن، لە بەرامبەر جىهان ھەستىيان بەسەرسامى كردوو، لەوانەشە لە بەرامبەر ھونەرەكانى شارستانىەت و خۆشگوزەرانى ھەستىيان بەترس كردىت. مېژوونووس پىرسى سايكس لەوبارەيەو دەلى^{۲۲} خۆشەويستى مەغۇل بۆ كاولكار بۆ سروشتە سەرەتايىيەكەي دەگەرپتەو. بەشپۆەيەك كاتىك چوونەتە شارىكى شارستانى، دەستىيان بەكاولكارى كردوو، بەھۆي ئەو دەي ترسىيان لەو شارە هەبوو. ھەر لەبەرئەمەشە دەپىين كاتىك مەغۇل دەگەنە ولاتى چىن، بىنيان شارسانىەتى ھەيە، ئەمەش واىكرد رقىيان لەدژى ئەوان ھەلپىژن و پىاو و ژن و مندالەكانيان بكوژن، لادىكان دەسووتىنن و شارە ئاودانەكان دەكەنە بىابانىكى چۆل، بەشپۆەيەك شارىكيان لەدواي خۆيان جىئەھىشت كاول نەبىت و پىر لە لاشەي كوژراوەكان نەبىت^{۲۳}.

^{۲۱} احمد امين (فجر الاسلام) ص ۱۵۲-۱۵۵
^{۲۲} Percy Sykes (history of persia) vol II P 55-56

بەشى سىيەم

بىباباننىشىنى ومەيلى شەرخوازى

لەوانەيە زىدەپۇيى نەبىت، ئەگەر بلىم بەدوھەكان لەھەموو ئەتەھەكانى دىكەى جىھان، نامادەبىيان لەپىنار رىكابەرى و رق و كوشتار ھەيە، ئەوان لەمەدا لەھەموو ئەتەھە سەرەتايى وشارنشىنەكان توشدترن، ئەمەش بابەتتىكى سەير نىيە، ئەگەرھاتوو توپۇزىنەھە لەبارەى سروشتى زىان بگەين لەبىبابان، ئەوانەمەى سەرەھە بە بابەتتىكى ئاسايى دەزانين ومايەى سەرسوپمان نىيە، بەر لەھەموو شتىك دەبىت بزائين، ئەو بىنەرەتەى شىوازى بىزۇي لەبىبابان لەسەر پىك دىت، لەپەى يەكەمدا برىتە لە شوانكارەى. ئەم شىوازەش لە رووى ئەنجامە كۆمەلەيەتتەكانەھە جىياوازى لەگەل شىوازى راوگردن وگۆردنەھەى بەرپومەكان ھەيە، كە لەنىو ئەتەھە سەرەتايەكان پاو، ھەرەھا جىياوازىشى لەگەل كشتوكال وپىشەسازى و بازىرگاني ھەيە، كە لەنىو ئەتەھە شارشتاننەيەكان ھەيە.

ئىمە لەوئى بىباباننىكى زۆر فراوان دەبىين، تەنھا چەند گۆگىايەكى لىرەولەوئى، لى دەپۇيت، ئەمەش لەئەنجامى باراننىكى كەمەھە، بۆيە كەسى بەدو ناچار دەبىت پانتايەكى فراوان بىرپىت بۇ گەيشتن بەو گۆگىايە و لەو پاندنى ئازەلەكانيان.

لە زۆرپەى كاتدا لەو پىرگاكانى بىبابان كەم و وشكن، پىيۇستى ئەو دائىشتوانانە دابىن ناكات كە بەردەوام زىاد دەبن، دروستە بلىين بەدو زۆرتىن زاووزى ھەكات و زىاد دەبىت، لەوانەيە ھۆكارەكە ئەوھە بىت بىبابان دەرد ونەخۆشى تىدا كەم، ھەر لەبەرئەمەشە رىژەى مردنى سروشتى لەزۆرىنەى ناوچەكانى دىكە كەمترە، ئەمەش سەرچاھەى كىشەكەيە، بەدوھەكان ئەوھە لەدواى ئەوھە ژمارەيان زىاتر دەبىت، كەچى لەو پىرگاكانيان ناتوانىت زىاد بىت، بەگۆيرەى باران دەبىت و باراننىش لەبىبابان كەم و دەگمەنە، تەنانت ھەندىك لەتوپۇزىنەھە زانستىەكان ئامازە بۇ

ئەو دەگەن رێژە ی بارانبارین لە بیابانەکان لەگەڵ دوورکەوتنەوەی چاخی
سەهۆڵەبەندان کەمتر دەبێتەو، هێشتا ئەم کەمبوونەو هیه بەردەوامە تا سەدە ی
ئێستامان.

بەمشێوەیە بارودۆخەکە پێ دەبێت لەناسەقامگیرى وتەنگەژە ونەمەش
دەبێتەهۆی دروستبوونی کوشتن وپێن لەنیوان دانیشتوانی بیابان، هەر ئەمەش
بوو وایکرد داگیرکردن لەپێکھاتە سەرەکییەکانی رۆشنپیری بیاباننشینی هەرمار
بکەین. (فلیپ هەتی) ئ میژوونووس دەلی " داگیرکردن (غەزاکردن) لەژیانی بیاباندا
سوودی بۆ (بەد) هەیه،چونکە ئەو کوشتارانەى ئەنجامدەدریت ژمارەى ئەم
دەمانە کەم دەکاتەو کە خۆراک دەخۆن"^{٥٦}. هەرودەها دەلی " دانیشتوانی بیابان
لەژیانی ناسایی خۆیان هەردەم لەسەر لیواری برسییتی دایە. لەبەرئەمەشە
شەرخوازی لەلایە ئێوان وەك حالەتێکی زەنى هەمیشەیی لێهاتوو. کوشتار
وەك کلیلی سەقامگیریە بۆ رێگرتن لەزیادبوونی دانیشتوان بەوشێوەیە
لەسەرئووی بەرھەمە کەمەکانەو بەییت"^{٥٧}. واتە ئێوان کاتێک ناتوانن سەرچاوەکانی
داماتیان زیاد بکەن، ئەوا رێگایان لەبەردەم والایە بۆ ئەوێ ژمارەى کەسەکان
کەم بکەنەو. ئەمەش وەك نەریتێک لە جەنگ وداگیرکارییەکان روودەدات ناو
ناو کوشتاری لێ دەکەوێتەو.

یەکیك لەشاعیرانی جاهیلی لەستایشی هۆزەكەى دەلی:

قوم إذا نبت الربيع لهم نبتت عداوتهم مع النبل^{٥٨}

(واتە: هۆزێكە لەگەڵ سەوزایی بەهار، دوزمانیەتیان لەگەڵ گێا دەروی-- وەرگێن)

شاعیریکی دیکەش دەلی:

ونحن أناس لا حجاز بأرضنا... مع الفيت ما تلقى ومن هو غالب^{٥٩}

(واتە: ئێمە خەڵكانێكین شاخ لەزەوپییەكەمان نییه، بەیەك دەگەین و كێ زāl بێت

باران لەگەڵ ئەودایە.. وەرگێن)

^{٥٦} Philip Hitti (History of The Arabs)p.25

^{٥٧} Ibid, p89

^{٥٨} توری حمودی القیسى (الفروسیة فی الجاهلیة) ص ٤

^{٥٩} المصدر السابق ص ٩

بەراوردىك:

يىگومان مەيلى شەرخوازى ھېرشىكرىن وتالانكرىن، لەلەي ھەموو نەتەۋەكانى جىھان ھەيە، ئەمە لەسروشنى گىشتى مۇقايەتتە، بەلام بەيى بارودۇخى تايىتە ھەر كۆمەلەيەك خەك زىاد دەيىت و كەم دەيىت. بۇ نموونە مۇقە سەرەتايىيەكان ئەوانەي لەسەر راوكرىن و كۆكرىنەۋە دەيىن، ھېرش دەكەنە سەرەكتر ويەكتر دەكۆن، بەلام كەمتر لە بەدوۋەكان ئەمە ئەنجام دەدەن. مۇقە سەرەتايىيەكان بەشئەۋەيەكى رىزەيى لەگوندى جىگىر دەيىن، لەنرىك خۇيان بوارىك بۇ راوكرىن و كۆكرىنەۋەي بەرمەمە خۇرسكەكان دەدۆنەۋە. بۆيە ئەو ھۆكارانەي پالئەرن بۇ بەريەكەوتن و كوشتار لەلەي ئەوان كەمترە نەۋەك لەلەي بەدوۋەكان.

كاتىك ئاوتويى نەتەۋە شارستانىيەكانىش دەكەين، دەيىن مەيلى شەرخوازى كەمترە ولاوازترە لەنەتەۋەكانى دىكە، چۈنكە ۋەك ئىيىن خەلدىن ئامازەي بۇ دەكات، ئەو ھۆكۈمەتەي لەنئەۋان شارنشىنەكان دروست دەيىت، ۋا دەكات ئەۋان مەيلىان زياتر بۇ خۇشگوزەرانى ھەيىت و كەمتر بەرەۋ كوشتار و كىركى توند بۇند.

زۆرجارىش كوشتار وداگىركارى لەنئەۋان ھۆكۈمەتە جىاجىياكانى ولائانى شارستانى روودەدات، بەلام ئەمانە لەسەردەستى سەريازى راھىتراۋ دەيىت: كەچى عەۋامى خەك مەيلىان بۇ جەنگ وداگىركارى نىيە تەنھا لەبارودۇخى تايىتە نەيىت. رىكابەرى لەزۆربەي كاتدا لەنئەۋان شارنشىنەكان بەشئەۋەي رىكابەرى ئاشتىانە دەيىت، خويى تىدا ئارزىت و مالى تىدا تالان ئاكرىت - ۋەك دواتر باسى دەكەين.

دەۋلەت و بىيائىنشىنى:

ھۆكۈمەت يان دەۋلەت بەمانايەكى گىشتى، لەشارستانىيەت تەيىت دروست نايىت، زۆر دەگمەنە دەۋلەت لەژيانى سەرەتايى و بىيائىنشىنى دروست يىت. ۋەك زاناي كۆمەلئاسى سىم ئامازەي بۇ كرەۋە، دەۋلەت تەنھا لەكۆمەلگايەك دروست دەيىت، كە بەرمەمەتئانى لە بەكارىردن زياتر يىت.^{۱۱} دەۋلەت ھەردەم

^{۱۰} ابن خلدون (المقدمة) ص ۱۲۰-۱۲۶

^{۱۱} Newell Sims { Society and Its Surpuls}p. 223-228

سروشنى كۆمەلگەي عىراقى

لەسەر كۆكردنەۋەي باج بەرپۈە دەچىت. كۆمەلگاش ناتوانى باج بدات، تەنھا ئەو كاتە نەبىت بەرھەمە ئابوورىيەكەي لەپنويستى بۇيرى زياتر بىت. ئەم بابەتەش ئەتجام نادىت تەنھا لەشارستانىت نەبىت، كە بەرھەمەتتان تىيدا رىكخرا وفەراھەمە. بۇيە زۆر ئەستەمە دەۋلەت لەبىبابان دروست بىت، بەرھەمەتتان ۋەك بىنەيمان يەشى دانىشتوانەكەي ناكات. لەگەلئەۋەشدا ھەندىك لەمىژوونوسان دەگىرنەۋە گوايە دەۋلەتى سادە لەجاھىلىيەت لە بىبابانى عەرەب دروست بوۋە، لەۋانە دەۋلەتى كىندە، ئەو دەۋلەتە ھىندە سەرئەي لەھۆزە يەدەكان ۋەرگرتوۋە، دواجار نەيتوانىۋە. ماۋەيەكى زۆر يەمىنئەۋە، دواجار ھۆزەكان لەدۇي راپەرىن ۋەيەكجارى لەتاۋيان برد.^{۶۱}

بەھەرئال ئىمە ئىستا دەۋلەتتىكى بەھىز لەبىبابانى عەرەبى دەبىنەن، ئەۋىش شائىشىنى عەرەبى سەۋدىيە. بەلام تايىت ئەۋە لەبىر بىكەن ئەم دەۋلەتە پىشت بەۋەرگرتنى باجى ھۆزە بەدەكان نابەستى، بەلگۈ پىشت بە باجى كىشتوكال ۋشارەكان دەبەستى. بەمدوايەش داھاتىكى زۆر ۋەۋەندى نەۋتى ھەيە، بۇيە دەۋلەت بەھىز بوۋە. ئەگەر ئەۋ داھاتە نەبوۋايە ئەۋا لەۋانەبوۋ چارەنۋوسى دەۋلەتى سەۋدىيا ۋەك چارەنۋوسى دەۋلەتى كىندە بوايە.

دەمارگىرى ھۆزگەرايى:

دەتوانرىت بگوترىت ھۆز لەبىباباننىشىنى شوپنى دەۋلەت دەگىرتەۋە. تاك لەھۆزدا ئاسايش وزامن بوۋن ۋچاۋدىرى دەۋزىتەۋە. ئەگەر كەسىك لەبىبابان سەر بەھۆزىكى بەھىز نەبىت ئەۋا روۋبەروۋى لەناۋچوۋن دەبىتەۋە ھەرچەندە خودى خۆي نازا ۋەھىزىش بىت.^{۶۲}

تاكى بىباباننىشىن زۆرجار پىشت يە ئازايى ۋەيزى خۆي دەبەستى، بەلام ھەندىكجار ئەمە بەس نىيە، ئەۋ لەرىگاكانى بىبابان روۋبەروۋى مەترسى دەبىتەۋە، بەتەنيا ناتوانى خۆي نەجات بدات. ھۆزى بەھىز زۆرجاران كەسەكانى خۆي دەپارىتت بۇ ھەر كۆپىيەك بچن. ئەۋ ھۆزە ھەپەشەي تۆلەكردنەۋە دەكات ئەگەر

^{۶۱} جواد علي (تارىخ العرب قبل الاسلام) ج ۲ ص ۲۴۶-۲۴۷

^{۶۲} Philip Hitti (op. cit) p 26-27

يەككىيان ھېرىشى بىرگىتە سەر، ئەگەر كەسىك بە دەستى تاكىكى ھۆزىكى دىكە
بىكۆزىت ئەوا ھۆزى كەسە كۆزراۋەكە داۋاي تۆلە دەكات. ئەگەر ېش نەيتوانى
كەسى بىكۆز بىكۆزىت ئەوا ھەر كەسىكى دىكەي ھۆزەكە دەكۆزىت.

ئەۋەي شايەنى ياس بىت، يە بىرى ئەۋەي تاكىك چاۋەروانى پاراستن
لە ھۆزەكەي دەكات، لە بەرامبەرىشدا ھۆزەكە داۋاي قىداكارى وىلسۆزى لە تاكەكە
دەكات. ھۆزەكە بەخىرايى پارىزگارى لە تاكەكە دەكات و تۆلەي دەكاتەۋە،
ناكەكەش بە فرىاي ھۆزەكەي دەچى ولەكاتى كارەساتدا قوربىنى لە پىناۋ
ھۆزەكەي دەبات، ئەمەش بەرژەۋەندى ھاۋىيەشە لە نىۋان ئاك ھۆزەكە، ئەۋ بە
ھۆزەكەي بە ھىز دەبىت، لە بەرامبەرىشدا ھۆزەكەي بەم بە ھىز دەبىت.

فرىاكەۋىتى رەھا يەككىكە لە خەسلەتەكانى بىباباننىشىنى، ناكىت دەستبەردارى
بىت. ئەگەر ھۆزىك داۋاي فرىاكەۋىتىن لە كەسىك بىكات، ئەۋا كەسەكە ناپىت دىۋىلى
بىكات و پىرسىار بىكات، بەلكو دەبى بە پەلە چەكەكەي ھەلگىرىت و بە داۋاي ھۆزەكەي
راپىكات بۇ ھەر ئامانچىك. ھۆزىش ناپىت پىرسىار بىكات و دىۋىل بىت لە فرىاكەۋىتى
يەككىك لە كۆپەكانى كە ھانايان بۇ ھىناۋە. يەككىك لە شاعىرانى جاھىلى ستايشى
ئەۋ خەسلەتە دەكات و دەلى:

لا يسانون اخافم حين يندابهم في الثنايات على ما قال برهانا

(ۋاتە: ئەۋ كاتەي براكەيان ھانايان بۇ دەبات، لە بەر ناخۇشىيەك ئەۋا داۋاي
بەلگەي رىۋىداۋەكە لە براكەيان ناكەن- ۋەرگىپ)

شاعىرىكى دىكەش دەلى:

اذا استنجدوا لم يسألوا من دعاهم لا يمة حوب لم ياي مكان^{٦١}

(ۋاتە: كاتىك كەسىك ھانايان بۇ بىبات، ناپىرسن بۇ كامە جەنگ و بۇ كامە شوپىن-
ۋەرگىپ)

^{٦١} عمر السعوي (القوة عند العرب) ص ١٢٧

گرنگی ره‌چه‌له‌کناسی له بیاباننشینیدا :

هیچ نه‌ته‌وه‌یه‌ک نییه به‌قه‌د به‌دوه‌کان بایه‌خی به‌ره‌چه‌له‌کناسی دایه‌ت، له‌و باره‌یه‌وه‌ فلیپ هیتی ده‌لی " نه‌ته‌وه‌یه‌ک نییه له‌جیهان، جگه له به‌دوه‌کان، که ره‌چه‌له‌کناسیان گه‌یاندۆته‌وه‌ ناستی زانسته‌کان"^{٦٥}.

له‌راستیدا ناسینی ره‌چه‌له‌که‌کان وه‌زیه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی گرنگی له‌رۆشنییری بیاباننیشنی هه‌یه. هه‌ر به‌ناسینی ره‌چه‌له‌ک که‌سی به‌دو که‌سانی هۆزه‌که‌ی له‌که‌سانی دیکه جیا‌ده‌کاته‌وه. هه‌ر به‌مه‌ش دهرانی تۆله له‌کۆی کۆپه‌کانی هۆزه‌کانی دیکه بکاته‌وه. دیارنه‌بوونی ره‌چه‌له‌کی که‌سیک له‌ بیابان نه‌وا مانای نه‌وه‌یه هۆزێکی نییه بیپاریزێ و تۆله‌ی بۆ بکاته‌وه، بۆیه نه‌و که‌سه‌ ناچاره‌ هاوپه‌یمانی له‌گه‌ڵ یه‌کێک له‌هۆزه‌کان بکات بۆ نه‌وه‌ی به‌تێپه‌ربوونی رۆژگار ره‌چه‌له‌کی نه‌و وه‌ریگریت.

به‌دو پێیوايه هۆکاری بایه‌خدانی به‌ره‌چه‌له‌کناسی بۆ نه‌وه‌ی سیفه‌تی نه‌و تاکه دیاریکات که له‌وانه. به‌دوه‌کان باوه‌ریان وایه مرۆڤ هه‌موو سیفه‌ته‌کانی خۆی له‌باوکییه‌وه‌ وهرده‌گریت. له‌وانه‌یه نه‌مه‌یان به‌پێی نه‌زمونی خۆیان وه‌ریگریت به‌تایبه‌تی له‌گه‌ڵ نه‌سپ. نه‌وان تێبینیان کردوه‌و نه‌سپ سیفه‌ته‌کانی له‌باوکییه‌وه‌ ده‌مینێته‌وه. بۆیه نه‌وه‌نده‌ی بایه‌خ به‌ ره‌چه‌لی مرۆڤ ده‌ده‌ن، هینده‌ش بایه‌خ به‌ ره‌چه‌له‌کی نه‌سپ ده‌ده‌ن. نه‌وان نازانن ژینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی کاریگه‌ری له‌سه‌ر پێکهاته‌ی که‌سیتی مرۆڤ هه‌یه.

له‌حالی حازردا، به‌سه‌ره‌هاتنیک له‌باره‌ی که‌سیکی به‌دو هه‌یه، من له‌چه‌ندین که‌سه‌وه‌ گوتیبیستی بوومه. پوخته‌که‌ی نه‌وه‌یه پیاوێکی به‌دو زه‌واجی له‌گه‌ڵ ژنێکی خاوه‌ن ره‌چه‌له‌ک کردوه‌و. له‌رۆژانی زاویه‌تی دا ده‌یه‌وی نازده‌لیک راو ده‌کات و له‌ژێر عه‌باکه‌ی ده‌شارێته‌وه‌ بۆ نه‌وه‌ی دایکی نه‌بینی. نه‌و ده‌یه‌وی ژنه‌که‌ی به‌ته‌نیا له‌ نیچیره‌که‌ی بخوات، بێته‌وه‌ی دایکی بزانی. به‌لام ژنه‌که‌ توپه‌ ده‌ییت و داوای ته‌لاق ده‌کات. به‌ویاوه‌په‌ی مندا‌له‌کانی وه‌ک باوکیان نه‌و ره‌فتاره‌ ناحه‌زیان ده‌ییت، بۆیه به‌شێوه‌ی باوکیان، مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ دایکیان ده‌که‌ن.

^{٦٥} Philip Hitti (op. cit) p. 28

دەگوتریت ژنە کە داوای ئە لاق شوو دەکاتەو و پیاوێکەش ژن دەهینیتەو. منداڵەکانی هەریەکەشیان هەر ئەو سیفەتانەیان دەبێت کە ژنە کە پێشبینی کردبوو.

ئەو هەمان بە لاوێ گەرم نییە، چیرۆکە کە خەیاڵییە یان واقعیە. گەرمی ئەو یە بەدوێ کان لە دانیشتنەکانی خۆیان بایە دەکەن و مەتەنیان پێشەتی، ئەمەش بە لگەییە کە بۆ ئەو ی ئەوان پیاوێکیان وابە کۆر سیفەتەکانی لەباوکییەو و وەر دەگرت. ناتوانن ئەو دا لگەییان لێ بکەن، ئەوان دێرک بەو دەکەن بەهۆی خەسەلەتی هێزی و زالبوون توانیویانە لەو بیابانە سەختە بمێنتەو، بۆیە دەیانەوێ ئە لای خۆیان و منداڵەکانیان پارێزگاری لەمانەوێ ئەو خەسەلەتە بکەن. نایەنەوێ بەتێکەڵبوون لەگەڵ (خوینی لاوان) ونی بکەن. لەیەکیک ئە پەندەکانیان هاتوو "رەچەلە کە هەلخەلەتێنەرە".

بە هەرحال بایە خدان بەرەچەلە کە یەکیک بوو لە هۆکارەکانی نەهەوێ دۆزەنایەتی و رکابەری لە نێوان هۆزەکانی بەدو، جووچی زیدان لەو بارە یەو دەلی "لە نێوان پێشت و سکی هۆز و لەسەر ووی هۆزە کە شەو دەمارگیری رەچەلە کۆیان دەکاتەو - لە نێو کەو بۆ نێو، لە دوو و بۆ دوو - دوو پۆل لە پێشتیک لەدژی پێشتیکی دیکە کۆ دەبنەو، هەر چەندە لەیە ک سکیش بن، دوو سک لەدژی یە ک سەرخێل کۆ دەبنەو هەر چەندە هەموو شیان لەیە ک هۆز. بۆ ئەوێ مەن و براکەم لەدژی ئامۆزاکم، مەن و ئامۆزاکەم لەدژی کەسانی بێگەن. جا ئەوانە هەر یە کەیان شانازی بەخۆیانەو دەکەن و بایە خراپی خەلک دەکەن. چەندین شانازیکردن بەخۆیانەو هەییە کە باسکردنی درێژ دەکێشێ. بە ناویانگترین رووداوی رکابەری لە نێوان عەرەب ئەو بوو لە نێوان هۆزەکانی قەحشان (یەمەنی) و هۆزەکانی عەدنانی روویان داو...^{٦٦}

لە راستیدا مەلانی نێوان قەحشانییەکان و عەدنانییەکان مێژووییەکی دوو درێژی هەیی. شەر و شارواوێ نێوانیان هەموو ئەو ولاتانە ی گرتۆتەو کە قەحشانێکی نێوانیان پێشەو. بۆ ئەوێ مەن ئەندەلوس جەنگێک بەرپا بوو چەندین سال

^{٦٦} جرجی زیدان (التمن الاسلامي) ج ٤ ص ١٤

خوێن پێژا. هۆکاری ئەم شەڕەش ئەوە بوو پیاویکی عەدنانی گەلامیویکی لە پەڕزی پیاویکی قەحتانی لێکردبوو. ئەو دوژمنایەتە تا سەردەمیکی نزیک لە ئێستا بەردەوام بوو. لە سەرەتای سەدەی هەژدەمیش چەند جەنگێک لە نێوان عەدنانی و قەحتانییەکان روویدا.^{٦٧}

پاراستنی ئافرەت لە بیاباننشینیدا:

زێدە بایەخدان بە رەچەلەک وایکردوو بەدووەکان بایەخ بە پاراستنی ئافرەت بەدەن لە پووی ئاکار و پاکیزەییەوه. ئافرەت لە لای ئەوان دەفری رەچەلەکە. بۆیە ئەگەر دەفرەکەش پیس بیت ئەوا ناوەرۆکیشتی پیس دەبیت. بەدو بەر لە هەموو شتێک دەیهوێ ئافرەتێکی بەرەچەلەک بۆ کۆرەکەیی دەست نیشان بکات. ئەوان رەچەلەکی ئافرەتیان پێی باشترە لە جوانییەکەیی. بۆیە لە یەكێک لە پەندەکانی پێشینانیان هاتوو (یاکم وخضراء الذمّن) (مەبەست لەو پەندە ئەوەیە: خۆتان لەو ئافرەت بگرن، بەرووخسار جوانە، بەرەچەلەک خراپە - وەرگێڕ) مەبەست لەو پەندە هۆشیاریانە لە ئافرەتی نارەسەن و جوان، بۆیە ئەوا ئەم چۆرە ئافرەتە بە گۆلێکی جوان دەشوبهێت کە لە سەر زێلەکانێک روایی.

بەدو تەنها بەوەندە وازناهیشتی بەلکو موکڕ دەبن لەوێ ئافرەتەکە دەبیت لەو پەڕی داوینپاکی و ناویانگی باش بیت. وەک دەردەکەوێت نەتەوێەک نییە لە جیهاندا وەک ئەوان پێداگری لە سەر داوینپاکی ئافرەت بکاتەوه. ئەوان نەرمی ناوینن لە کوشتنی ژنی کە گومان لەرابردووێەکە بکریت. کە سێکیش چاپووشی لەمە بکات ئەوا نەنگی و خۆی و منداڵەکانیشی ناپارێزێن.

ئێستا لە بیابان هۆزێکی (رەچەلەک نادیار) هەیە بە سەلبە (الصليبة) دەناسرێت.^{٦٨} دەگوترێن ئەو هۆزە لە یاشماوەی سەلبیەکانن. ئەم هۆزە لە بیابان زۆر بێزارون بە شێوەیەک هێرش ناکەنەسەر کەس وکەسیش هێرشیان ناکاتە سەر. بەدووەکان خۆیان لەو بەدوور دەگرن شەریان لە گەل بکەن و دەستدریژیان بکەنەسەر. ئەوێ ئەو هۆزە پیتی ناسراوه ئەوەیە ژنەکانیان زۆر جوانن، بەلام

^{٦٧} Philip hitt (op. cit) p 280-281
^{٦٨} Jamali (The New Iraq) p17

بەدوھەكان خۇيان لەۋە بەدوور دەگىرن زەواجيان لەگەل بگەن، چونكە لەۋە دەترسەن خۇيتى مىندالەكانيان پىس ئەيىت.

جگە لەمانەش ئەم ھۆزە پىشەگەرى دەكەن، ۋەك بەرگىدروو و ئاسنگەرى و پزىشكى .. ھتە. كە ئەمەشيان لەلای بەدوھەكان بىزراۋە. ھەندىك لەژنەكانىشيان كارى فالچىيەتى و لەوانەشە ھەندىكيان كارى لەشفرۆشى بگەن. بەلام بەھەر حال ئەوان كاريان لەبىبابان مەيسەر دەيىت و كەس سەمىيان لى ناكات. چونكە لاوازن، بەدو ئايەوى ھىرش بگاتە سەر لاۋازەكان.

ئەۋەى شاينى باس يىت، ژن يەككىگە لەھۆكارەكانى نانەۋەى شەپ وئاۋازە لەنىۋان ھۆزەكانى بىبابان، ژنى بەدو لەشەپەرەكان تالان دەكرىت، ھاوشىۋەى تالانكرىدى كەلوپەل وحوشتەر، بەلام ھۆزى تالانكرەۋ لەتالانكرىدى ژنەكانى زياتر ھەست بەشەرمەزارى دەكات ئەۋە لەتالانكرىدى كەلوپەلە ماددىيەكان. بەپىي گوتەى (حاتەمى تاي) (سامان دى و دەپوا) كەچى ئاغزەت شەپەفى پياۋە ئەگەر ناۋى بىزىت، ئەمە چاك ئايىتەۋە. دەكرىت بگوتىن يەككى لەگىرنگىرەن ھۆكارەكانى ئەۋەى پالئەرە بۆبەھىزىبون و پالئەۋانىۋوتى پىباۋ، پالئەرى پاراستنى ژنە لەسوكايەتى و تالانكرىدى. ھەر شەم ھۆكارانەش بوۋە واىكرىدوۋە ھۆزەكانى جاھىليەت، راستەۋخۇ دواى لەدايكىبون، كچانيان زىندەبەچال بگەن.

ژنانى بەدو لەۋە راھاتوون لەجەنگەكاندا لەدواى پياۋەكانيان برون ۋەئانيان بدەن. ھەندىكجارىش ۋا روودەدات ژنەكان بەكرىدى خۇيان لەشەپەرەكان بەشدار دەبن. ئەگەرىش يەككى لەو ژنانە پالئەۋانىتى نوانىدىن، ئەۋا پىنگەى كۆمەلەيەتى بەرزىدەيىتەۋە ۋخوارىيىنى خۇي يان خوارىيىنى كچەكانى زور دەيىت. ئەۋكاتە بە دايكىكى مەزنى دەزانن كە كورانى پالئەۋانى دەيىت. ۋەك چۆن ئەسپى رەسەن ۋەچەى ناياب دەنيىتەۋە.

ۋەك لەسەردەمى ئىستامان زانراۋە، ھۆزەكانى بەدو لەجەنگەكانيان، كچىكى تاييەت بەكاردەھىتن بە (العمارىيە - سەرخىل) دەناسرىت. دەيىت كچىكى جوان يىت ۋخاۋەن رەچەلەك ۋرەسەنايەتى يىت. ئەۋ كچە سۈارى كەۋازەى سەر حوشتر دەكرىت و سەرى خۇي داناپۇشى. لەجەنگدا پىش ھۆزەكەى دەكەۋىت بۆ

ئەوێ هاتیان بدات. لە کاتی جەنگە کە ناوی یە کە یە کە ی پیاوێ کان دە بات و سەرفرازی رابردوویان وە بیردە هێنیتە وە. ئە گەر یە کێشیش بیه ویت لە جەنگە کە رابکات ئەوا گله یی لی دە کات و هەستی جوامیری و قارەمانیتی دە جۆلینی^{٦٩}.

هەروەها دە بێت پاسی ئەو بکریت، کە پیاوی بە دو لە بەرامبەر ژنی بەر چە ئە ک وجوان، زۆر هەستیارە، پیاو بە شانازی بە سەر بلندی بە بەردەمی تێدە پەڕی، بۆ ئەوێ بە پیاوێتی و پالەوانیتی خۆی سەرنجی رابکێشیت. لەوانە شە لە بەردە میدا کە سیتی دیکە بنوێنی کە خۆی لە کاتە کانی دیکە لێی رانە هاتووێ. زۆر جاریش شیتانە خۆی دە خاتە ناو جەنگە وە بۆ ئەوێ سەرنجی ئە و کچە بە دەست بهێنی، کە سەیری دە کات.

ژنی بە دو سل ئەوێ دە کاتە وە شوو بە پیاوی ترستۆک بکات، ئە و میردێکی سەربەرز و پالەوانی دەوێ بۆ ئەوێ سەرخۆی لە نیو ژنانی هۆزە کە ی پێ بەرز بکاتە وە. عەباس عەزاوی میروونوس بۆمان دە گێڕێتە وە، ژنێک لە هۆزی (بە نی لام) هەبوو، هاوسەری یە کێک لە سەر کردە کانی هۆزە کە بوو. کاتێک میردە کە ی دە مریت، لە گە ل شوو برا کە ی زەواج دە کاتە وە. ئە و پیاوێ لە رووخسار زۆر بە برا مردوو کە ی چوو، بە لام لە ئازایە تی و بویری لە داگیر کردن وە ک برا کە ی نە بوو. ژنە کە لە مە توپە دە بێت و شیعریکی بە زمانی بە دو لە بارە یە وە دادە نیێ و دە لی:

الزول زوله والعلايا حلايا والفعل ما هو فعل ضاقي الخصال

هەبەستی ئەوێ میردی ئیستا لە رووخسارە جوانە کە ی لە میردە مردوو کە ی دە چێ، بە لام خەسلە تە باشە کانی ئەوێ تێدا نییە. پیاوێ کە ئە مە بە سوکایە تیە کی قبوڵ نە کراو دە زانیێت. سوور بوو لە سەر ئەوێ کارێک ئە نجام بدات جێی یە سە ند کردنی ژنە کە ی بێت. بۆ یە دە چیتە غەزا و داگیر کردن، دە سکە و تێکی زۆر دە هێنیتە وە. ئە و کاتە ژنە کە هەست بە وە دە کات لە ئازایە تیش ئە م پیاوێ لە میردی یێشووی دە چیت و پێی رازی دە بێت.^{٧٠}

^{٦٩} عباس العزاوي (عشائر العراق) ج ١ ٣٥٧-٣٦٠
^{٧٠} المصدر السابق ج ١ ص ٣٥٠

پېشەگەرى و غەزا كۆردن:

پېشتر ئامازەمان بۇ ئەۋەككە بەدو ئەۋەك رەقى لەپېشەگەرى دەپىتەۋە. ئەۋان رەقىان لە بەرگدروو وسەنەتكار و تىزكەرەۋەي شمشىر و پېستەچى وسەرتاش ۋە ھەموو ئەۋەك سائە دەپىتەۋە كە بىزىيان بەدەست ۋ ئارەقى نىۋەچەۋان داپىن دەكەن. ئەۋان پىياناۋىيە ئەمە نىشانەي ترستۆكى و لاۋازىيە، كەسى بەھىز و پالەۋان بەتپوانىنى ئەۋان بىزىۋى خۆي بەھىزى بارو و شمشىرەكەي پەيدا دەكەت.

ھەرۋەھا رەقىان لەپېشەي فېكرىيە، ۋەك ئەۋەي رەقىان لەپېشەي دەست دەپىتەۋە. مامۇستا لەلەي ئەۋان بىزراۋە، ھەرۋەھا نووسەر ۋە لەكناس و گۇرانبىز و مۇسقىقاۋەن و پىزىشك، تەنانت رەقىان لەۋ كەسانەش دەپىتەۋە كە لە رەچە لەكناسى ۋەكە شناسى و شوونھەلگىرى بىزىۋى داپىن دەكەن.

مامۇستا خافىز ۋە ھەبە دەلى" بەدو ئەۋەك رەقى لەپەككە بىتەۋە ۋە يەرى ھەموو جىنۋەكان، تاكە جىنۋى پى بەت ئەۋەيە پى دەلى" كورى پېشەگەر) جارىك ۋا رىكەوت مەلىك عەبدولعەزىز ئەم جىنۋەي يەپەككە لە مېرەكان دەدات. ھاسەرى مېر گويىبىستى جىنۋەكە دەپىت ۋ دەلى" مەن لەگەلت نازىم، چۈنكە تۇ كورى پېشەگەرى ئەۋەك كورى ھۆز، كورى سەۋد درۆ ناكات".^{۶۸}

بەدو ئىستا ئەگەر بىەۋى لە بىزىۋى يەككە پېرسىت. ئەۋا ۋەك كەسى شارنىشىن ناپرسى" لەگەل كارت چۈنى؟" بەلكو دەلى" لەگەل بازووت چۈنى؟" ئەگەر بىزىۋى پىاۋىك ئەستەم بىت ئەۋا شمشىرەكەي ھەلدەگىت ۋ دەچىتە غەزا كۆردن. جا ئەگەر دەستكەۋتى زۆر بوو ئەۋا سەرەپاي پەيدا كۆردنى بىزىۋىيەكەي پىنگەشى لەناۋ ھۆز بەرز دەپىتەۋە.

عەبدولجەبار راۋى بەسەرھاتىك دەگىرپىتەۋە، پوختەكەي ئەۋەيە: شىخىك لە شىخەكانى ھۆز دوو زىنى ھەبوۋە؛ يەككە لە ژنەكانى قەرامۇش كىراۋە ۋە ۋەپەرى شوپىنى ھۆزەكە، لە خانروۋىيەكى بچوۋك زىاۋە، بەلام ئەۋەي دىكە بەختەۋەرە لەگەل مەدالەكانى لەمالى شىخى گەۋرە لەناۋەراستى ھۆزەكە دەزىت. زىنى يەكەم

^{۶۸} حافظ و حبة (جزيرة العرب في القرن العشرين) ص ۱۲۳

كوپىنكى ھەبوو، دايكەكە ھەردەم كۆپەكەى ھان داوھ بچىتە ديوەخانى باوكىيەوھ ولەگەل مېوانەكان دابنىشى. كۆپەكەى لەمیانەى گوڭگرتنى بۆ پىاوانى ھۆز ھەست بەوھ دەكات ناتوانى پىگەى لەلاى باوك و ھۆزەكەى ھەبىت تەنھا شەوھ نەبىت داگىركارىيەك (غەزايەك) بكات دەسكەوت بەدەست بەيتى، بۆيە بەتەنھا دەچىتە غەزاكردن، وا رىكەوت دواى نواندن پالەوانىتى و نەبەردى لەھۆزىك نەسپ و رمىك و كچىك تالان دەكات. كاتىك بەودەسكەوتانە دەگەپتەوھ ناو ھۆزەكەى دايكى بە شادى و ھەلەلەوھ پىشوازى لى دەكات و دەبىتە جنى سەرتجى خەلك... بەمەش خۆى و دايكى پىگەيان لەلاى باوكيان بەرزتر دەبىتەوھ...^{۷۲}

عەبدولجەبار راوى دەلى "غەزاكردن لەلاى بەدوھەكان پەسەندكراو و سەرقارازىيە، بەگلەى و كەموكۆرى دانانىت. ئەو داگىركردن و غەزاكردنە جىاوازى لەگەل رفاندن و فیل و دزى ھەيە، زۆرجار پىاوى بەدو خۆيەخشانە دەچىتە غەزاكردن و خۆى تووشى زەحمەتى دەكاتەوھ، سامان و گەنجىنەى دوو ھىندە دەسكەوتەكانى غەزاكەى دەبەخشى ئەمەش بۆ شەوھى ناويانگى چاك لەناو قەومەكەى بەدەست بەيتى. ئەوكاتەش شاعىران ستايشى دەكەن و خەلكىش باسى دەكەن. بەسەرھاتىك لەبارەى فەرھان دەگىرنەوھ، كە باپىرە گەورەى ھۆزى شەمەر بوو، ئەو ھۆزەش لەعىراق ناويانگى ھەيە. دەلىن رۆژىك چووتە گوندىكى باكورى بەغدا، لەوى پىاوانى زەبەلاح دەبىشى، پرسىارىان لى دەكات "ئىوھ غەزا دەكەن؟" ئەوانىش وەلامى دەدەنەوھ گوايە ناتوانن غەزا بكەن، چونكە ئەمەيان نەكردۆتەوھ پىشەى خۆيان. كەچى فەرھان پاشا دەلى "ھىرش بكەنە سەر ئەوانەى لەخۆتان بچووكترى"^{۷۳}. مەبەستى ئەوھبوو ئەگەر ئەوان لاوازن و ناتوانن غەزا بكەن، ئەوا با ھىرش بكەنە سەرکەسانى لاوازتر لەخۆيان.

^{۷۲} عبدالجبار الراوي (الباقية) ص ۲۴۲-۲۴۶
^{۷۳} المصدر السابق ص ۲۴۹

ماڧى مولگدارى:

مولگدارى لە شارستانىيە تدا ماف و سنوورى دىيارىكراوى ھەيە، دەولەت سەرپەرشتى جىيە چىگەردى دەكات. زۆر جار چەند شىواز بۇ تۆمار كەردى مافەكان و سەلماندنيان ھەيە، بە شىوہەيك يارى كەردن بەو تۆمارانە كارتىكى ئەستەمە، بەلام لە بىابا ئىشيتىدا ئەوا بابەتەكە تەواو پىچەوانەيە. ئەمەش لەبەر بلاوى دىيار دەي داگير كەردن وتا ئانكەردنە، لەگەل نەبووشى دەولەت.

چەندىن پەند لەناو بەدەكان ھەيە، ئاماژە بۇ ئەم دىيار دەي سەرەوہ دەكات لەوانە "حەلال ئەوہە بەدەستت بىت" يان "ھەق بە شمشىرە ئەوہى نەيتوانى شاھىدى دەوى". چەندىن پەندى دىكە بۇ ئەم بابەتە ھەيە، ھەمويان ئاماژە بۇ ئەوہ دەكەن بەدو بە پىچەوانەي شارنشىن لە ماناي مولگدارى دەكات.

لە راستىدا پىاوى بەدو سەل لەوہ دەكاتەوہ جگەلە بەكارھىنانى شمشىر و خۆزائگەردن، بە شىوازى دىكەي مافەكانى وەرگيرىت. ئەو رقى لە شارنشىنەكان دەبىتەوہ كاتىك بۇ وەرگرتنى مافەكانيان پەنا بۇ دادگاكان دەبەن. شارنشىن بەتپروانىنى ئەوان (لوسكە)ن، دەولەتى ئەخلاقى ئەوانى تىكداوہ.

ئەگەر بەدو مولگىكى ھەبىت، ئەوا دەبىت بە شمشىر داكوكى لى بكات، بەلام ئەگەر لاوازيو لەمەدا، ئەوا كەسانى دىكە ھىرشى دەكەنەسەر و بەسەر مولگەكەي زال دەبن. بۆيە شاعىرى بەناويانگى جاھىلى (زويىر بن ئەبى سولما) لەو بارەيەوہ دەلى:

ومن لم يلد عن حوضه بسلاحه يهدم ومن لا يظلم ويظلم^{١٠٩}

(واتە: ئەگەر كەسك بى چەك بەرگري لەخۆي نەكات، ژىر دەكەوى. ئەوہى ستەمىش نەكات ستەمى لى دەكەرت - وەرگيرى)

ھەزىرتىن شت لەلای پىاوى بەدو ئەوہە شانازى بەدەسكەوتەكانى بكات كە لەرىگاي كوشتار و خۆزائگەردن بەدەستى ھىتاوہ. ئەو دەسكەوتانەي بەچاكتىن مولگى حەلال دەزانىت. جا كاتىك كەسكى شارستان بىت و پىنى بلى دەسكەوتەكانى ھەرامن و خوا لى قبول ناكات، ئەوا پىاوى بەدو سەرسام دەبىت

^{١٠٩} الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقات السبع) ص ١٠٩

و نكۆلی ده‌كات. ئەو برۆی وایه‌ خۆدا وه‌ك ئەو رێز له‌ نازایی ده‌گرت و به‌ها بۆ ده‌ستكه‌وته‌كانی داده‌نێت.

هه‌ر له‌و سه‌رده‌مه‌ نزیكانه‌مان بینیمان، به‌دووه‌كان به‌مالی تالان خێر بۆ گیانی مردوووه‌كان ده‌كه‌ن. ئەوان هێرشێ به‌ره‌به‌یان به‌چاك‌ترین هێرشكردن ده‌زانن، گوايه‌ له‌خوداوه‌ نزیكه‌. هۆكاره‌كه‌ش ئەوه‌یه‌ به‌رووناکی ئەنجام ده‌دریت و به‌لگه‌یه‌ بۆ بویری و قاره‌مانیته‌ی ئەوان، پیاوی به‌دو له‌وه‌ توپه‌ ده‌بێت ئەگه‌ر پێ بگوتریت "خوا ئەو هێرشانه‌ی لی حه‌رام كردووی" عه‌باس عه‌زاوی ئەم پرسیاره‌ له‌ پیاویکی به‌دو ده‌كات و ئەویش وه‌لامی ده‌داته‌وه‌ و ده‌لی" له‌هێرشێ به‌یانیان حه‌لالتر هه‌یه‌، ئەو له‌روژی رووناك ئەنجام ده‌دریت، چۆن ئەم جۆره‌ هێرشكردنه‌ له‌من حه‌رامه‌".^{٧٥}

ناوێنان له‌ بیابانه‌شین:

ئەو ناوانه‌ی له‌تاكه‌كانی کۆمه‌لگه‌یه‌ك نراوه‌، وه‌ك جێپه‌وه‌كانی عه‌وام وایه‌، به‌لگه‌ن بۆ به‌ها کۆمه‌لایه‌تیه‌ باوه‌كانی ناو کۆمه‌لگه‌كه‌. كاتیك توێژینه‌وه‌ی له‌باره‌ی سروشتی ناوه‌كانی به‌دوی جاهیلیه‌ت ده‌كه‌ین، ده‌بینین له‌م رووه‌ ماناكانیان روونه‌.

پرسیار له‌به‌دویتی جاهیلیه‌ت كرا: بۆچی منداڵه‌كانتان به‌ناوی بێزراو ناوده‌نن و كه‌چی كۆیله‌كانتان به‌ناوی خۆش ناوده‌به‌ن؟ له‌وه‌لامدانه‌وه‌ وتی: بۆ دوژمن ناو له‌منداڵه‌كانمان ده‌نن و بۆ خۆشمان ناو له‌كۆیله‌كانمان ده‌نن^{٧٦}.

یه‌كه‌م تێبینمان له‌باره‌ی ناوه‌كانی جاهیلیه‌ته‌وه‌ ئەوه‌ ده‌بێت زۆریه‌یان ئاماژه‌ بۆ (بته‌وی) ده‌كه‌ن: وه‌ك (حجر، صخر، جندل، فهرجیل-) یانیش ئاماژه‌ بۆ هێز و زالبوون ده‌كه‌ن وه‌ك (مالك، غانم، غائب، غارم، فاتك، منازل، مقاتل، طارق، سيف، حرب، ضرار، هتد). ئەوه‌ی جێگای سه‌ره‌نجه‌ ئەوه‌یه‌ زۆریه‌ی ناوه‌كان له‌ناوی ئاژه‌لانی زیانه‌به‌خش ودرێنده‌ وه‌رگێراوه‌، كه‌ ئەمه‌ش نموونه‌ی له‌نیۆ نه‌ته‌وه‌كانی دیکه‌ نییه‌. وه‌ك (اسد،

^{٧٥} عیام العزاوی (المصدر السابق) ج ٤ ص ٢٣

^{٧٦} محمود شكري الألوسی (بلوغ الأرب في معرفة أحوال العرب) ج ٣ ص ١٩٣

سروشتی کۆمەلگەى عىراقى

سبع، ليش، ذئب، نمر، فهد، دب، كلب، ثعلب، هر، ضبع، حية، حنش، سرحان، اسامة، ابي جهل، نرك (كركدن) قزرا ببر، دلدل (قنقد) حريش ...^{٧٧}.

سەير ئەو ەيە ھەرچەندە بەدوھەکان زۆر ئەسپيان خۆش دەوێ، بەلام زۆر دەگمەنە کە سێك بە ناوھەکانى ئەسپەو ە ناو بىتێن. بۆ نموونە کە سێكمان نەبىنى ناوى (حسان) بىت. يان دەگمەنە بىيىن کە سێك بە ناوھەکانى حوشتر و بارگير و ھەر ئازەلێكى دىكە ناوبىرێت کە بۆ سوارىوون و بارھەلگرتن بەكارىيەت. ەك دەردەكە وىت ئازەلێك رێگە بدات کە سانى دىكە سوارى پشقى بىت و يان بارھەلگىرێت. ئەوا لە تىروانىنى ئەوان ئازەلێكى زەليلە. ئەوان رىز لە ئازەلى سەركيش دەگرن کە ھىرش بکاتە سەركەسانى دىكە، ئەو ەك رێگە بدات ھىرشى بکرىتە سەر. ەك ئەو ەى سوارى بن و لىى بدەن و يان بۆ سوودى تايبەت بەكارىيەت.

ھەر لەبەر ئەمەشە بىزراوترىن ئازەل بەلای ئەوانەو ە (کەر) ە، ئەوان ئەو ئازەلە بەو ە زانن کە بەرگەى زۆترىن ملکەجى و سەبرى بۆ زۆترىن ئازار ەيە. خراپترىن جىئو پىاوى بەدو پىى بدريت، ئەو ەيە پىى بگوتريت کەر. يەكێک لە بىزراوترىن ئەو ئازناوانەى کە مەپوان مەمەدى دواين مەلىكى ئەمەويەکانى پىناو ەبرا: (مەپوانە کەر) بوو. مەزندە ئەو ەش دەکەين مەپوان دوودل نەبوو ھەر کە سێك بگوتريت ئەو ئازناو ە لەبەر دەمى ئەو بەيتى:

يەكێک لە شاعىرەکانى جاھىلى دەلى:

إِنَّ الْهَوَانَ حِمَازُ الْقَوْمِ يَعْرِفُهُ	وَالْخَرُّ يُنْكِرُهُ وَالرَّسْلَةُ الْأَجْدُ
وَلَنْ يَقِيمَ عَلَى خَسْفٍ يُسَامُ بِهِ	إِلَّا الْأَذْلَانُ عِزُّ الْأَهْلِ وَالْوَتْدُ
هَذَا عَلَى الْخَسْفِ مَرْبُوطٌ بِرِمَّتِهِ	وَذَا يُشْجُ قَمَا يَرْتِي لَهُ أَحَدٌ ^{٧٨}

^{٧٧} مانای ھەندێک لەم ناوانە: أسد، شىر سبە، ھەر ئازەلێكى دەرەندە ددان و نىنۆنكى تىز بىت. ليش، شىر ذئب، گورگ نمر، فهد، پلنگ دب، ورچ كلب، سەگ ثعلب، رىئوى ھەر؛ پشیلە ضبع؛ کەم تيار حية؛ مار حنش؛ مارى رەش سرحان؛ گورگ اسامة؛ شىر ابي جهل؛ پلنگ نرك (كركدن) قزرا ببر؛ پلنگ دلدل (قنقد)؛ ژۆرك حريش؛ مارەزىو يان ھەزار پى - وەرگىر

^{٧٨} احمد محمد الحرفى (الحياة العربية من الشعر الجاهلى) ص ٢٨٠

سروشنى كۆمەلگەنى عىراقى

۱ ئەو چەند بەيتە باس لە زەلىل بوونى كەر دەكەت، شاعىر پىيوايە سەرەراي
 ھەمو ئەھمەتپەكان دواچار كەسك بەزەبى بەكەر نايتەتەو - وەرگىز

۲ وا خەيال دەكەم، رقى بەدو بۆ كەر واىكردوو، رقى لە ھەر مەزگىل بىت كە لە
 رەفتاردا بە كەر بچىت. واتە سوودى ھەبىت و زىانى نەبىت. بۆيە ئەو پىاوەى
 دەپەوى پىگەيەكى بەرىزى لەلای ئەوان ھەبىت ئەوا تەوانى سوود و زىانى ھەبىت
 لەپەك كاتدا. بۆيە شاعىرىكى جاھىلى دەلى:

ولكن قسى الفتىان من راح او غدا ... لشر عدو او لنفع صديق

۳ واتە: ئەو گەنجەى دىت و دەچىت. دەبىت زىانى بۆ دوژمن ھەبىت و سوودى بۆ
 دوست ھەبىت - وەرگىز

لەواقىعدا تەوانى زىان گەباندىن سوودبەخشى دوو بابەتى ھاوواتاى يەكتر
 لەلای كەسى بەدو، وەك بەخشندەبى و ئازابى، ئەوانە بەدەگمەن نەبىت ئەگىنا
 لەپەكتر جياناكرىتەو. ئەگەر وا رىكەوت پىاويكى بەدو بەكەوتتە بارىكى ئالەبارەو
 سەرپىشكى بگەن لەھەلئاردنى سوودبەخش و زىان بەخش ئەوا خۆى بەشايەنى
 ئەو دەزانىت زىانبەخشەكە ھەلئەرى. يەكەك لەشاعىرەكانى جاھىلى دەلى:

اذا انت لم تنفع ضر يرحى الفتى كيما يضروينفما *

۴ واتە: ئەگەر ناتوانى سوودبەخش بى، ئەوا زىانبەخش بە. مەبەستى پىاوا لەو دەپە
 زىان بگەنى يان سوود بگەنى - وەرگىز

يان شاعىرىكى دىكە دەلى:

ومن لم يكن ذنباً على الارض اجره كثير الاذى . بآلت عليه الشعالب

۵ واتە: ئەگەر كەسك گورگ نەبىت و زىانى لەسەر زەوى نەبىت، ئەوا رىويەكان
 دەورى دەدەن - وەرگىز

بۆيە ئەو پىاوەى ھەموو كارەكانى سوودبەخش بىت ئەوا پىاويكى زەلىلە،
 كەواتە وا باشترە بۆ پىاوى بەدو كاتىك نەيتوانى سوودبەخش بىت، ئەوا
 زىانبەخش بىت، بۆئەو زەلىلى لەخۆى و ھۆزەكەى دوورباختەو. دەكرىت
 ئەمە لەبارەى ھۆزەكانىش بگوتىت، ئەگەر ھۆزىك ئاويانگى باشى نەبوو، ئەوا

* محمود شكري الالوسي (المصدر السابق) ج ١ ص ٦٣

** علي الوردي (السطورة الأنثى الرفيع) ص ١٦٣

هێرش ده‌کات و رێگری ده‌کات، شه‌وا ته‌نها ده‌سکه‌وتی له‌و کاره‌ نابێت، به‌لکو به‌لایه‌نی که‌مه‌وه، ناویانگی له‌زیانبه‌خشی ده‌بێت.

که‌رامه‌تی پیاوی بیاباننشینی:

پیاوی بیاباننشین هه‌ستیکی زۆری بۆ که‌رامه‌تی خۆی هه‌یه. به‌رگه‌ی هه‌یج سوکایه‌تیه‌ک ناگرێت، هه‌رچه‌نده‌ سوکایه‌تیه‌که‌ بچووکیش بێت، چونکه‌ له‌وه دانیایه‌ شه‌و سوکایه‌تیه‌ بچووک هه‌ی گه‌وره‌تری به‌دواوه‌ دێت، له‌ بیابان هه‌یج کۆت و سنوورێک نییه‌ بۆ خه‌لك، بۆنه‌وه‌ی به‌رپه‌رچی سوکایه‌تی و ده‌سندرێژکردنیان بداته‌وه‌.

که‌سی به‌دو زوو توپه‌ ده‌بێت و سزای تونده‌، شه‌مش له‌ زۆر هه‌ستکردنیه‌تی به‌که‌رامه‌تی خۆی. شه‌و هه‌ر زوو شمشیر هه‌لده‌کێشی بۆ که‌سێک بۆی بچێت. شه‌و سلگردنه‌وه‌ و دوودلی له‌کاتی توپه‌بوون نییه‌، چونکه‌ پنیوایه‌ نه‌مانه‌ به‌لگه‌ی ترسێکی و بێ هه‌زیه‌، هه‌ر شه‌مش وایکردوه‌ شه‌وان ریز له‌و پیاوه‌ بگرن که‌ (فاتک) وه‌سفی ده‌کهن، فاتیک که‌سێکه‌ زوو لێده‌دا و زوو ده‌کوژی هه‌ر که‌شتیکی به‌مێشک دا هات و فرمانی پێ بکات. یه‌کێک (فاتیک) به‌وه‌ وه‌سف ده‌کات (نه‌گه‌ر و یستم ده‌یکه‌م)^{٨١}

کاتی که‌ مێژووی جاهیلیه‌ت ده‌خوینینه‌وه‌، ده‌بینین پریه‌تی له‌ جه‌نگی کاولکار و شه‌پی دوور و درێژ له‌باره‌ی ره‌چه‌له‌که‌وه‌. که‌ له‌نه‌تجامی شه‌و هه‌ستکردنی زۆر به‌که‌رامه‌ت و هه‌لچوونی پیاوی به‌دو روویان داوه‌، ئالوسی شه‌پێکی توندی ره‌چه‌له‌ک ده‌گێڕێته‌وه‌، له‌جاهیله‌ت روویداوه‌. هۆکاری شه‌و جه‌نگه‌ زۆر بێ مانا و بچووک بووه‌، پوخته‌ی به‌سه‌رهاته‌که‌ شه‌وه‌یه‌ سی پیاوی بیاباننشین سه‌فه‌رێک ده‌کهن. به‌کێکیان قرازی ده‌بێت و دووهمیان ته‌غلوبی ده‌بێت، شه‌وپتریشیان له‌هۆزی گه‌لبی ده‌بێت. به‌یه‌که‌وه‌ که‌ریکی کتوی راوده‌کهن، فرازییه‌که‌ ده‌چێت هه‌ندیک کاری تایبه‌ت شه‌نجام بده‌ت، دوو هاوپییه‌که‌ی گۆشتی که‌ره‌که‌ ده‌برێژین و ده‌یه‌خۆن. دواتر (کێی) که‌ره‌که‌ به‌برژاوی بۆ فرازییه‌که‌ هه‌لده‌گرن بۆ شه‌وه‌ی بیخوات. کاتی که‌ فرازییه‌که‌ ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ ده‌یخوات و شه‌وانیش پێده‌کهن. فرازییه‌که‌

^{٨١} محمد حبیب البغدادي (المحیر) ص ١٦٦

هەلەدەچى وشمىشپەرەكەى رادەكتىشى وفرمان بە دوو كەسەكە دەكات لەگەڵ بخۆن. يەككىيان رەتى دەكاتەو، ئەوا سزاكەى گوشتن دەبێت، بەلام دووهميان گۆشتەكە دەخوات و نەجاتى دەبێت.

دەبوايە ئەويش نەبخوات، ئەو ك بەرگەى ئەو سوكاىەتییە بگرێت. دەبوايە بمریت وەك ھاوپیەكەى، بەلام ئەو ترسنۆك بوو تىكشا، لەئەنجامیش خۆى و هۆزەكى بوونە ماىەى سووكاىەتى نىوان هۆزەگان. چەندین شاعیریش لەبارەى ئەووە قەسىدەى داشۆرىنيان دەنوسى^{٨١}. چاكترین مەژندە ئەوەيە، ئەو پیاووە لەكارەكەى پەشيمان بۆتەو. ئەو لەمردن رايكرد بەلام تووشى شەرمەزارى بۆيەو، لەلای كەسى بەدو مردن باشترە لەشەرمەزاربوون.

تیسگەرى توێژەر لەبارەى (يەدوى) ئەو سەردەمەمان دەلى "ئەوان قىن لەدل نىن، بەلام كاتىك پىيانوابوو سوكاىەتى بەشەرەفيان كراو، ئەوا رقيان هەلەدەستى ولەسەر تۆلەكردنەوە موكر دەبن. لە پیاوێكى بەدو بدە يەكسەر يان دواتر دەتكورێت. ئاسانە كەسى پىگانە بێشەوەى مەبەستى بێت سوكاىەتى پى بكات. جارێكىيان دەستم خستە مىلى نىين قىبنە، ئەو بەتورپىەو رووى لەمن كرد و پرسىارى ئەوێ لىكردم ئايا من بە كۆيلەى دەزانم، بىرۆكەيەكم لەبارەى ئەو كارەمەو نەبوو. كارەكە بەهەلەبوو،"^{٨٢}

گوێراپەلى و فرمانپەوايى:

كەسى بەدو لەهەموو كەسێك زياتر خەز لە سەرۆكاىەتى و فرمانپەوايى دەكات. لەهەموو كەسێكىش زياتر لە گوێراپەلى و ملكەچ بوون رادەكات. لەپەندىكى بەدوكان ھاوو "فرمانپەوايى ئەگەر لەسەر بەردىش بێت". "الامارة ولو على العجاة". فرمانپەوايى لەتپروانىنى ئەوانەو نىشانەى زالبوونە. گوێراپەلىش ماناى ژێردەستىە. ئەوان گوێراپەلى شىخەكەى خۆشيان نابن، بەلكو لەپىناو فرياكەوتن و شانازىيەو ھاوكارى يەكتر دەكەن. ئەگەر ھاوو شىخ و سەرۆك هۆز بەشپۆەى

^{٨١} محمود شكري الالوسي (المصدر السابق) ج ١ ٢٩٧-٢٩٨
^{٨٢} وفريد نيسنجر (رمال العرب) - تعريب هاجر و عبدالستار ص ١٦٩

فرمان و بەيجوك زانين داواي شىتىكى لى كىردن، ئەوا سەرىپچى دەكەن و رووبەرووى دەبنەوہ.

فەرەزدەقى شاعىر(القرزىق) ستايشى ھۆزەكەي خۆي دەكات و دەلى:
اذا نحن سنا سارت الناس خلفنا وان نحن اوماننا الى الناس توقفوا

(واتە : كاتىك ئىمە دەرۋىن خەلك بەدوامانەوہ دەپوا، كاتىك ئىمەش فرمان دەكەين خەلك دەوہستىن-وەرگىتر)

مەبەستى شاعىر ئەوہى ھۆزەكەي، سەرۋكەكانى فرمانى خۇيان بەسەر تەوايى ھۆزەكان سەپاندوۋە. بەمەش ئەو ئامازە بۇ كىشەيەكى گەرە دەكات كە بىاباننىشىنى بەدەستەوہ دەئالئىنى ئەويش رىكابەرىيە لەسەر فرمانزەوايى. ھۆزەكان كاتىك ملەكچى سەرۋك دەبن، ئەوا بارودۇخىك وەھاي سەپاندوۋە، ئاتوانرىت ماوہىكى زۆر بەردەوام بىت، ئەوا ھۆزەكان بەداي ھەلىك دەگەرەت بۇ ئەوہى لەسەرۋك ياخى بن و رووبەرووى بىنەوہ. ئەوان سەرۋكايەتيان دەوي وەك چۆن سەرۋك داواكارى فرمانزەوايى. زۆرجارىش لەمە پارچە پارچە بوۋى ھۆزەكە رىكابەرىيە دروست دەبىت.

ھەر ئەمەشە واپىكردوۋە، ھۆزەكانى بىاباننىش، مەيلىان بەلاي دابەشېرون بىت، كاتىك ژمارەيان لەسەرۋى ئاستىكى دىيارىكراو تىپەردەبىت. ئەو كاتە رىكابەرى وژايەتى لەنتوان سەرۋكى پىشتەكانى ناو يەك ھۆز دروست دەبىت، دىلجار شەپ لەنتوانيان روودەدا. بەسەرھاتەكانى جاھىلەت چەندىن جەنگى تىدايە كە لەنتوان دوو پىشتى يەك ھۆز ئەنجام دراوہ.

ئىبن خەلدون ئەمە خولايەي بەدەوكان بە(رىكابەرىيە لەسەر سەرۋكايەتى) ناودەبات و دەشلى ئەمە لەناو بەدەوكان زۆر بارە. تەناتەت و ايلتېھاتوۋە بەدو فرمانزەوايى رادەستى كەسى دىكە ناكات، تەناتەت ئەگەر پاوك و برا و سەرۋك ھۆزەكەشى بىت، تەنھا ئەگەر لەبەر ئابىرووى خۆي ناچار بىت. ئىبن خەلدون پىتقىوايە ھەر ئەم سىفەتە يەككىكە لەو ھۆكارە سەرەكايەنى كە وادەكات پىياوى بەدو بۇ حوكمرانى ولاتانى شارستانى گونجاو نەبىت، چۈنكە ئەمە وا دەكات بىتتە قىرە دەسەلات و قىرە فرمانزەوايى، لەئەنجامىشدا دەستى دەسەلات لەسەر

سروشنى كۆمەلگەنى غىراقى

رەعبەت و باج و فرمانەكان جىاواز دەبىت، كە دواچار دەبىتە ھۆى تىكدانى
كۆمەلگا و كەمكردنە ھەى گەشە كردن^{۸۴}.

ئۆلىرى رۆژھەلتاس پالېستىيەكى گەرە ئەم بۆچۈنەى ئىبن خەلدون دەكات
و دەلى "كەسى بەدو ھەستىكى زۆرى بۆ كەرامەتى شەخسى ھەيە. لەھەر
شېۋەيەك لەشېۋەكانى دەسلەت ھەلدەچى. ئەمەش وا دەكات سەرۆك ھۆزەكەى
يان سەرگردەى جەنگەكانى، لەيەكەم رۆژى سەرۆكايەتى خۆى بەسەر ئەو،
پېشېبىنى ئىرەيى و رق و خيانەتى لى بكات. تەنانەت ئەگەر دۆستىكى زۆر
ئىككىشى بىت، ھەلچۈننى بەدو بۆ سەر ھەر دەسلەتەك يەككە لەو نەپئىانەى
زنجىرەى ئەو تاوان و ئاپاكيانەمان بۆ شۆرقە دەكات كە بەشېكى گەرەى مېژۋى
عەرەب پىك دەھىتى. ئەزانىنى ئەو نەپئەش زۆرىەى ئەورۇپىيەكانى ئەو
رۆژگارەمانى خستە ھەلەو، چەندىن قورىانيان دا، كەدەكرەنەيدەن. زەحمەتى
فرمانرەوايى كردنى عەرەبە و رەتكردنە ھەى ملكەچى بۆ دەسلەت، ئەمانە
ئاستەنگ بوون لەبەردەم ئەو ھەى عەرەب بەرەو شارستانىەتى رۆژناوا بېرات^{۸۵}.

جەزكردن بە ئازادى :

ئۆلىرى ئەو خولىايەى پېشتر باسما كرد بۆ جەزكردن بە ئازادى دەگىرپتەو.
كەچى من مەيلم يەلاى بۆچۈنەكەى ئىبن خەلدونە كە بۆ كېچىكىنى فرمانرەوايى
گىرپتەو. ئازاى چەمكىكى شارستانىەتى لە ئەتجام شۆرشە ئۆيىسەكانى
مىللەتەنەو ھاتو، بەشېۋەيەك وائىلھاتوۋە شارنشىنەكان بەبالاى ئازادى ھەل
دەدەن و سرودى بۆ دەلئىن. بېوايان واىە ئازادى مەبەستىكە ھەموو بونەوەرەك
دەيخوازى بە بالئەدە وئازەل و موقىشەو. لىرەرە بىنىمان ھەندىك
لەشارنشىنەكان بەتايبەت لەولاتانى عەرەبى ستايشى بەدەكان دەكەن گوايە زۆر
جەز لە ئازادى دەكەن.

بە بېواى من بەدەكان لەماناى ئازدى ناگەن، بەمانا شارستانىەتە ئۆيەكەى.
كە ماناكەى بىرىتە لەو ھەى موقە لە گوشتار و رەفتار ئازاد بىت، تا ئەو ئاستەى

^{۸۴} ابن خلدون (المقدمة) ص ۱۵۰

^{۸۵} De lacy O'Leary (Arabia before Muhammad)p. 20-21

هێرش نه‌کاته سه‌ر ئازادی که‌سانی دیکه. ئه‌مه‌ش مانایه‌که زه‌حمه‌ته پیاوی بیابان‌دشین قبوڵی بکات، چونکه ئه‌و ده‌ستدریژی ده‌کات و زوڵم ده‌کات، هه‌روه‌ک چۆن غه‌زاده‌کات و به‌خشنده‌شه. ئه‌و مه‌یلی هه‌یه هێرش بکاته سه‌ر ئازادی که‌سانی دیکه بۆ ئه‌وه‌ی هێز و پاله‌وانی خۆی ده‌ریخات. هه‌رده‌میش شانازی به‌وه ده‌کات که هێرش ده‌کاته سه‌ر که‌سانی دیکه و که‌س هێرش نه‌کردۆته‌وه سه‌ر. هه‌ر به‌م شێوه‌یه عه‌مرو بن که‌لسوم ستایشی هۆزه‌که‌ی ده‌کات و ده‌لی:

بغاة ظالمون وما ظلمنا^{٨٦} ولکننا سنبدأ ظالمینا^{٨٧}

(واته: ئێمه زۆردارین و زوڵم ده‌که‌ین، به‌لام زوڵمان لێنه‌کراوه - وه‌رگیز)

یه‌کێک له‌ پیاوانی به‌دو له‌ بازاره‌کانی سه‌رده‌می جاهیلیه‌ت داده‌نیشی و قاچه‌کانی درێژ ده‌کات و ته‌حه‌دای خه‌ک ده‌کات، به‌وه‌ی که‌ سێک بوێری به‌ شمشیر قاچی بپێته‌وه. یه‌کێک له‌ ئاماده‌بووان به‌په‌له‌ شمشیره‌که‌ی هه‌لده‌کێشی و قاچی پیاوه‌که ده‌بێت. له‌ئه‌نجامی ئه‌مه ئازاوه‌یه‌کی گه‌وره دروست ده‌بێت.

جارێک وا رووده‌دات پیاویک میز ده‌کات و پیاویکی دیکه سه‌یری ده‌کات و ده‌لی "هه‌رگیز وه‌ک ئه‌مڕۆ عه‌وره‌تی و ده‌ها ناشیرینم نه‌دیوه" ئه‌ویش به‌جنیوێکی ناشیرینتر وه‌لامی ده‌داته‌وه. هه‌ردوو پیاوه‌که له‌جنیودان به‌رده‌وام ده‌بن. تا حاڵه‌ته‌که به‌وه ده‌کات هه‌ردوو هۆزه‌که له‌شه‌رئ ئه‌م دوو پیاوه به‌شدار ده‌بن. گوترا و گوتیان ئه‌مه زۆری کێشا، ناتوانین لێره‌دا ئاماژه‌ی بۆ هه‌مووی بکه‌ین^{٨٧}.

پوخته‌ی قسه‌کانمان ئه‌وه‌یه به‌دو به‌ مانا شارستانی و نوێیه‌که له‌ وشه‌ی ئازادی ناگات. کاتێک که‌سانی شارنشین بانگه‌شه‌یان بۆ ئازادی کرد و په‌روشی بوون، له‌به‌ر ئه‌وه بوو که‌وتنه‌ به‌ر چه‌پۆکی فرمانه‌وه‌ی زۆردار پێچه‌وانه‌ی خواستی ئه‌وان حوکمرانی ده‌کرد، که‌چی به‌دو که‌سێک نییه به‌سه‌ریان زāl بێت و سه‌مه‌یان لێتیکات و پێچه‌وانه‌ی ئاره‌زووی ئه‌وان بێت. ئه‌وان خوازیاری فرمانه‌پاویین زیاتر له‌وه‌ی خوازیاری ئازادی بن. ئه‌م بابیه‌ته‌ش بۆ ئێمه سوودبه‌خشه له‌ تیگه‌یشتن له‌هه‌ندێک سیمای کۆمه‌لگای عێراقی له‌رووی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه.

^{٨٦} احمد محمد الحوفي (المصدر السابق) ص ٢٧٢

^{٨٧} محمود شکري الألوسی (المصدر السابق) ج ١ ص ٢٩٠

تاکه‌راییه له بیاباننشیندا

فلیپ هیتی میژوونوس، پێیوایه تاکه‌راییه یه‌کیکه له خه‌سڵه‌ته‌کانی پیاوی به‌دو، ده‌شلی تاکه‌راییه و ده‌مارگری هۆکاری یه‌کلاکه‌ره‌وه بوون له هه‌لۆشاندنه‌وه و که‌وتنی ده‌وله‌تی ئیسلامی.^{٨٨}

لێره‌دا ده‌وه‌ستم بۆ ئه‌وه‌ی بپرسم: مه‌به‌ستی فلیپ هیتی له وشه‌ی تاکه‌راییه چیه؟ ئه‌گەر مه‌به‌ستی له‌ وشه‌یه ئه‌و تاکه‌راییه بێت، که له شارستانییه‌تی نوێ ناسراوه، له‌زمانی ئینگلیزی به (Individualism) ده‌ناسرێت. به‌پراوی من ئه‌مه‌یان زۆ له‌سروششی بیاباننشینیدا دۆره.

تاکه‌راییه به مانا نوێیه‌که‌ی واته هه‌ر تاکیک به‌پرێس بێت له‌خودی خۆی و له‌گه‌شتار و ده‌فتاری خۆی. که‌سیک له خزم و کوپانی گه‌ڕه‌ک و شار و هۆزه‌که‌ی به‌شێوه‌یه‌ک له‌شێوه‌کان لێ پرسینه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ نه‌کات. بۆ نمونه ئه‌گەر تاکه‌که تووشی شه‌رمه‌زاری بوو ئه‌وا هۆزه‌که‌ی بایه‌خی پێنا‌ده‌ن. ئه‌گەر تاوانیکێ له‌دژی که‌سیک نه‌جام دا ئه‌وا هۆزه‌که‌ی داواکراو نین. ئه‌مه‌ش له جێبۆدانی ولاتی پێشکه‌وتوو به‌دی ده‌کرێت. ده‌گه‌مه‌ به‌ هۆی ئابرووچوونی دایک و باوک و خوشک و ئامۆزا جێبۆ به‌تاکیک بدرێت. بۆ نمونه یی ده‌گوتریت: ئاپاک، دز، به‌درپه‌شت، فیلان. به‌لام له‌بیاباننشینیدا به‌ته‌که ته‌واو پێچه‌وانه‌وه‌یه. هه‌ر یه‌کیک له تاکه‌کانی هۆز کارێکی نه‌خواراو نه‌جام بدات، ئه‌وا ره‌نگدان‌ه‌وه‌ی بۆ ته‌واوی هۆزه‌که ده‌بێت، هه‌موو هۆزه‌که له‌نێو خه‌لک هه‌ست به‌شه‌رمه‌زاری ده‌کات. بێنیمان چۆن هۆزی فرزاری که‌وته سه‌رزاری جێبۆده‌ران، ته‌نها له‌به‌ر ئه‌وه‌ی پیاویکیان (کێی)ی که‌ره کێویه‌که‌ی خواردبوو. جا جێبۆی به‌دوکه‌کان هه‌ره‌مووی له‌باره‌ی ئه‌وه‌یه که‌یه‌کیک له‌که‌سه نزیکه‌کان تووشی شه‌رمه‌زاری بووه. له‌وانه‌یه‌ خودی که‌سه‌که بێ عه‌یب بێ، که‌چی عه‌یبه‌که به‌هۆی که‌سیک له‌به‌ر یه‌کیک له ئه‌ندامانی هۆزه‌که‌ی یان که‌سیک له‌باب ویاپیرانی به‌دوای ده‌که‌وی.

نه‌ریتی تۆله‌کردنه‌وه به‌روونی ئه‌مه‌مان بۆ روون ده‌کاته‌وه. ئه‌گەر یه‌کیک له تاکه‌کانی هۆز تاوانیکێ نه‌جام دا بێت ئه‌وا سه‌رجه‌م هۆزه‌که تاوانبار ده‌بێت، هه‌ر

^{٨٨} Philip Hitti (Op.cit) p 27-28

سروشنى كۆمەلگەنى غىراقى

يەككە لە تەكەكانى ھۆزەكە سزاي شەو وەردەگىرىت، كە يەككە لە كەسوكارەكانى
ئەتجاسى داوہ. ئەمەش قورئان رەتى كىرەتەوہ و قبولى ناكات، لەقورئان ھاتوہ"
ولا تزر وازرة وزر اخرى"^{۸۹}

كەواتە بۆمان دەردەكەوئەت، رەوتى جەماعى لەبىاباننشىنى شوئى رەوتى
تاكەگەرايى شارستانىيەت دەگىرىتەوہ. بۆيە بەدو دەلى "ئىمە" لەبرى ئەوہى بلى"
من".

جەنگى شمشىر و زمان:

وتمان مېژووى جاھىلىيەت پىيەتى لە شەپ و ملەلانىي كە لەبەر ھەستىارى بەدو بە
كەپامەتى خۆى ھەلدەگىرسىت. ھەر سوكاپەتەك تووشى يەككە لە تەكەكانى ھۆز
بىيئەوہ ئەوا تەواوى ھۆزەكە رووبەرووى سوكاپەتى دەيئەوہ. ئەو ھۆزەش ناچارە
بەھەموو ئامرازە رەخسائەكان رووبەرووى ئەو شەرمەزاريەوہ بىتەوہ. شەپەكانى ھۆز
كە لە ئەنجامەدا روودەدا دوو جۆرە: يەكيان لەئىو غەرەبدا بە (المنافرة) ئاودەبىرىت
ئەوا بىرىتە لە جىئودان ووتنى شىعرى داشۆرىن و ھەجو. جۆرەكەى دىكە بە (اليوم)
ئاودەبىرىت كە لەبرى زمان شمشىر بەكاردىت.

ھەر چۆنكە بىت، بەدوہەكان زمان بەگىرنگىرىن چەكى خۆيان ھەژمار دەكەن،
لەوانەشە لە شمشىر بەزەبىرى بزانن. ئەوان بە شمشىر و ھەندىكجارىش بە زمان شەپ
دەكەن، زۆرىي جارىش بەھەردوو چەك شەپ لەگەل يەكتر دەكەن.

وہك زانراوہ خەلكى جاھىلىيەت ئاھەنگيان بەبۆنەى دەرەكەوتنى شاعىرىك لەئىوياندا
دەگىرا. "ئەگەر شاعىرىك لەھۆزەكە دەردەكەوت، ھۆزەكانى دىكە پىرۆزباييان
دەكرد، خواردن دروست دەكرا، ئنان موسىقايان دەژەنى وەك ئەوہى لەبوك
گواستەنەوہ بن. پىياوان و كورپان مۇگىتيايان بەيەكتر دەدا، لەبەر ئەوہى ئەو شاعىرە
پارىژگارى لە ئابرويان دەكات، كارەكانيان نەمر دەكات، ئاويان بەرز رادەگىرئ. ئەوان
پىرۆزباييان لەيەكتر ئەدەكرد تەنھا، بە لەدايگبونى كورىك و دەرەكەوتنى شاعىرىك و
زانى ئەسپىك نەبىت"^{۹۰}

^{۸۹} القرآن، سورة الانعام، الآية: ۱۶۴

^{۹۰} احمد محمد الحوفي (المصدر السابق) ص ۱۱۰

شاعىرى بىباباننىشىن داككۇكى لەھۆزەكەي دەكات، وەك چۆن سوارچاكتىكى پالەوانى داككۇكى لى دەكات، ئەويان بە شىمشىر، ئەويىريان بە زمان. ئەمەش ھۆكارە شارەۋەكەيە واىكردوۋە خەلگى جاھىلىيەت بايەخ بە شىعر و قسەي رازاۋە بىدات. ئەم بايەخدانەي غەرەب شا ئىستاش ماۋەتەۋە. دروستە بلىين غەرەب يەككە لەۋ نەتەۋانەي زۆرتىن بايەخ بە شىعر دەدات و زۆر پىتى كارىگەر دەبىت. ئەمەشيان لە جاھىلىيەتەۋە بىۋ ماۋەتەۋە. پارىزگارلىشى لى دەكەن سەرەپاي گۆپانى بارودۇخ و ھەلۈمەرچە جىلۋازەكان.

رۇزگارى غەرەب:

ئەبۇغەرەجى ئەسفەھانى كىتەبىكى تايىت بە رۇزگارى غەرەب نووسىۋە، مەبەست لەۋ رۇزانەيە كە جەنگى ويرانكەر لەنئوان ھۆزەكانى جاھىلىيەت روويداۋە. ئەم رۇزگارەش بىرىتى بوۋە لە ھەزار و ھەقىسەد رۇز.^{۱۱} كاتىك ھۆكارى شەۋ رۇزگارەنە دەپشكتىن دەبىن، لە ئەنجامى سوكايتىكى سادەيە، روۋىروۋى پىاۋىك بۆتەۋە، ئەۋىش زۆر تورە دەبىت، دەيەۋى زوۋ بەرپەرچى ئەۋ سوكايتىە بىداتەۋە. ئەۋكاتەش جەنگ لەنئوان دوۋ ھۆزەكە بەرپا دەبىت و تەناتە ھۆزە ھاۋىيەمانەكانىش بەشدار دەبن.

بۇ نمۇنە جەنگى بەسوس يەككە لە بەناۋىبانگىرەن رۇزەكانى غەرەب، ئەۋ شەپە لەپىناۋ حوشترىك ھەلگىرساۋە كە لەلايەن شىخىكى بەنى تەغەلوب پىكراۋە. پىاۋىكى بەنى بەكرىش بەمە تورەبوۋە و دەچىتە لاي شىخەكە دەيكوزى. ئەۋ ئازاۋە كۆپرە ھەلدەگىرسى كە نىكەي چىل سال دەخابەننى ھەزاران بىرىندار و كوزراۋى لى دەكەۋىتەۋە.

دەكرىت ھەمان شىت لەبارەي جەنگى (داحس و الغبراء) بلىين، ئەم جەنگەش ناۋيانگى لەجەنگى بەسوس كەمتر نىيە. ھۆكارى راستەۋخۇى ئەم جەنگە كىبىركىتى سوارچاكتىك بوۋ لەنئوان ھۆزى غەبسى و زوييانى، ئەۋكاتە مشنومر لەنئوان خاۋەنى ئەسپەكان دروست دەبىت، ھۆزەكان و ھاۋىيەمانەكانىيان لە جەنگىكى سەخت بەشدار دەبن كە ھىچى كەمتر نىيە لە جەنگى بەسوس.

^{۱۱} محمود شكري الالوسي (المصدر السابق) ج ۲ ص ۶۸

دەتوانىت بىلەن ئەو سوڭاگەتتە سادەيە كە دەبوو ھۆي ھەلگىرسانى ئەو شەپە
گۆرانە ۋەك كەپەيەك بوو بەر بەرمىلى بارود بگەوئەت. دەروونى بەدو ھەردەم
سادەيى تىدایە بۇ شەپ وگوشتار، ۋەك بارودىكە بۇ تەقىنەو، تەنھا پىئوستى
بەككەپەكى بچوگە بۇ ئەوئى وشك و تەپ بەيەگەو، بسوتىنى.

پوختەيەكى مېژوويى:

ئەتخامدانى بەردەوامى شەپ لە بىاباننىشىنى واىكردو، بەدو تواناي سەرگەوت و
خۆسەپاندنى ھەبىت كاتىك بەرەو جىھانى شارستانىت دەردەچن و داگىرى دەگەن.
شارنشىنى ناتوانن خۇيان لەبەرامبەر كىشانى ئەوان رابگىرى تەنھا لەچەند حالەتتىكى
كەم نەبىت. بەدوكان لەكاتى داگىركردنە فراوانەكانيان لە ئاستىك يۈەستى، تەنھا
ئەو كاتە نەبىت كە لەنئوخۇيان دەگەونە مەملاننى خىلەكى، بەلام ئەگەرھاتوو
لەنئوخۇيان يەكگرتوو بن، ئەوا دەتوان دەست بەسەر ھەموو دونيا دابگرن.

لەرستىدا بەدوكان بەرەو جىھان دەرنەچن، تەنھا لەچەند حالەتتىكى دەگمەن
نەبىت. ھۆكارەكەش ئەوئە ئەوان زىاتر بەشەپرى ھۆزەكانى ناو بىابانەو سەرقالن.
بەلاي ئەوانەو زەخمەتە لەيەك بەردە يەكگرتوو بن بۆئەوئى لە چوارچىوئە بىابان
بەرەو جىھان دەرىچن.

يەكەم رووداوى لەمجۆرەش لە بىابانى عەرەبى لەسەر دەستى ئەم پىاۋە مەزەنە بوو
كە ناۋى مەمەد گۆرى عەبدوللايە. لىرەدا بواری ئەو نىيە باس لە مەزنى ئەم پىاۋە
بگەين. ئىعتراف بەو دەكەم كەم توانام لە وردبوونەو لە نەپنى مەزنىيەكەي.
خەلگانى دىكەش لەمەدا كەم توانان. لىرەدا دەكرىت ھەر ئەوئەندە بىلەين، دواي
خەباتىكى زۆر توانى ھۆزە دۇپەيەكەكان بگات بەيەك نەتەو و بەرەو جىھان
ئاراستەيان بگات. بەشىۋەيەك لەماۋەيەكى كەم توانيان ئىمپىراتۆرىيەتتىكى گەرە
دايمە زىنن.

لەكاتى لەدايىكبوونى ئەم پىاۋە بىابانى عەرەب ھەر لەسەر ئەو ئاراستەيە
دەپۇشست كە لە دىزەمانەو لىنى راھاتبو، بەلام لەكاتى مردنىدا ئەوا بىابان
كۆدەتايەكى گەرەي بەخۇيەو دەبىنى كە ھاۋشىۋەي لەمىژوودا دەگمەن.

ده‌گوتریت جه‌نگیزخان نوای چه‌ند سه‌ده‌یه‌ک له‌ بیابان مه‌غولی دروست کرد. هاوشیوه‌ی نه‌وه‌ی محمه‌د له‌ بیابانی عه‌ره‌ب نه‌نجای دابوو. نه‌مه‌ش هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌یه‌ وه‌ک له‌به‌شی پێشوو‌دا ئاماژه‌مان بۆ کرد و فه‌تکردنی عه‌ره‌ب و داگیرکاریه‌کانی مه‌غولمان بینی. بینیمان جیاوازیه‌کی گه‌وره‌یان له‌نیواندا هه‌یه. جه‌نگیزخان هۆزه‌کانی مه‌غولی یه‌کگرتوو کرد و به‌ره‌و داگیرکردنی جیهان سه‌رکردایه‌تی کردن. به‌لام نه‌مه‌ی ته‌نها له‌پێناو داگیرکاری کرد. له‌مه‌شدا جگه‌ له‌ شانازیکردن به‌ فراوانکردنی داگیرکاری و زۆری ده‌ستکه‌وت، مه‌یه‌ستیکی دیکه‌ی نه‌بوو. که‌چی محمه‌د هۆزه‌کانی عه‌ره‌بی له‌پێناو ئایینیکی نوێ یه‌کخست، نه‌م ئایینه‌ش بانگه‌وازی بۆ به‌ماکانی دادپه‌روه‌ری و یه‌کسانی ده‌کات.

نێمه‌ نکۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین؛ هۆزه‌کانی عه‌ره‌ب له‌پێناو شانازیکردن به‌داگیرکردن و ده‌سه‌که‌وت به‌ره‌و جیهاد ده‌چوون. به‌لام ده‌بیست ئیعترا‌ف به‌وه‌ش یکه‌ین بانگه‌وازه‌وانخوازانی ئاین به‌ناو هۆزه‌کان یالۆبی‌ونه‌وه‌ له‌ ولاتی فه‌تکردا، گیانی دادپه‌روه‌ری و یه‌کسانیان بلۆ ده‌کرده‌وه‌، له‌مه‌شدا سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌سته‌یتنا.^{٢٦} له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌مه‌دا، له‌بیابانی عه‌ره‌ب پیاویک به‌ناوی محمه‌د کو‌ری عه‌بدولوه‌هاب ده‌رکه‌وت، ده‌یویست لاسایی محمه‌د یکاته‌وه‌ له‌ یه‌کخستنی هۆزه‌کانی بیابان له‌پێناو ئاییندا. دواتریش به‌ره‌و جیهانی شارستانیته‌ ئاراسته‌یان بکات، به‌شیوه‌یه‌کی که‌م توانی سه‌ریکه‌وێت، به‌لام دواچار بزوتنه‌وه‌که‌ی روویه‌رووی شکست بوویه‌وه‌. ده‌کریت نه‌و شکسته‌ش به‌ینه‌ پال دووه‌ۆکار:

یه‌که‌م: محمه‌د عه‌بدولوه‌هاب فه‌قیه‌نیکی لاساییکه‌ره‌وه‌ بوو. پێغه‌مبه‌ریکی بلیمه‌ت نه‌بوو له‌شیوه‌ی محمه‌د کو‌ری عه‌بدوللا که‌ له‌سروشستی کۆمه‌لگه‌ی و زه‌مه‌نی خۆی گه‌یشتیوو. ده‌یزانی له‌ناو کۆمه‌لگه‌ی بېروات و چاره‌سه‌ری کێشه‌ هه‌نوکه‌یه‌کانی بکات. که‌چی محمه‌دی کو‌ری عه‌بدولوه‌هاب شتیکی له‌دو‌نیاکه‌ی نه‌ده‌زانی جگه‌ له‌ نه‌زبه‌رکردنی کتیب و سوننه‌ت نه‌ییت، به‌شیوه‌یه‌کی شکلی پابه‌ندبوو به‌و ئایینه‌وه‌. جیاوازیه‌کی زۆریش له‌نیوان بلیمه‌ت و لاساییکه‌ره‌وه‌ هه‌یه.

^{٢٦} علي الوردي (میزلة العقل البشري) ص ٣٥٠-٣٦٧

دوۋم؛ مەمەد عبدولەھاب لەسەردەمىك بوو، شارستانىيەت چەند جۆرى ھۆكەرەكانى جەنگ و چەكى داھىنا بوو كە پىشتر خەلك نە ياندە ناسى. يەكەمجار بارودى داھىنا، دواترىش تۆتۈمبىل و فرۆكە، بۆيە شارستانىيەت لەتواناى ھەبوو بەرەنگارى بەدوھەكان بېيىتەو، كاتىك بەناوى داگىر كۆرەو لە بىابان دەردە چوون. تەنەت دواتر تۈانى لەناوى خودى بىابان بکەوئە راونانى بەدوھەكانەو.

بەھەر حال شەبۆلى ۋە ھابىيەكان نەيتۈانى لەدەرەوھى بىابان پەلبھاوئى. چەند جارىك ھەولە ئەمەيان دا، بېھوودە بوو. دواچار تەنھا ھىرشىيان دەكرە سەر چەند شارىكى لىۋارى بىابان. داتىشتۈاننىكى زۆرى ئەم شارانەيان كۈشت و سامانەكانيان تالانكرد. دواتر بۆ بىابان گەرەنەو ۋە سىرودى سەرگەوتنىيان دەچىرى. گوايە ئەمەي كۆردىان جىھاد بوو لەپىتاوى خودا !

جەنگ لە بىاباننىشى و شارستانىيەتى:

دواى ئەوھى تاوتۈيى بابەتى سروشتى جەنگى بىاباننىشىنى كرد و تامارەمان بۆ پالئەرەكانى كرد. ئەو دواچار دەمانەوئى بە سروشتى جەنگى شارستانىيەتى بەراوردى بکەين. لە راستىدا جەنگىكى زۆر لە نىۋان شارنشىنەكان ھەلدە گىرسىت. لە ۋانەشە ھۆكەرەكانى بى مانا بىت و زىتەر نەبىت لەوھى لە رۆزگارەكانى عەرەبى جاھىلى بىنيمان. بۆ نموونە جەنگى يەكەمى جىھان لە ئەنجاسى گۈللەپەكى قوتابىيەكى سىرى بوو كە ئاراستەى جىننىشىنى نەمسای كرد. ئەو گۈللەپە ۋەك تىرىك بوو كە شىخى بەنى تەغلۇبى لە وىشترىكى بەسوس بگىرت.

ئەمە راستە، بەلام نابىت ئەو لە ياد بکەين، لەم بابەتەدا جىاوازييەكى گەرە لە نىۋان خەسلەتى شارستانى خەسلەتى بىاباننىشىنى ھەيە. رۆشنىرى بىاباننىشىنى ۋەك پىشتر باسماں كرد، لەسەر بىنەماى خۆزىلگىردن دادەمەزىت. واتە جەنگ و كۈشتار پىكھاتەپەكى سەرەكى ئەم رۆشنىرىيە. ھەر ئەمەش واپكرد جەنگ لە بىاباننىشىنى ھەمىشەى بىت و ئاگرەكەى خامۇش نەبىت. ماوھەك ناوەستى ئەنۆكەو دەست پىدەكانەو. بەھاي بىاباننىشىنى بەھەموو پىكھاتە و خەسلەتەكانىو لەدەورى مەزىكردى غەزا و سوارچاكي و خۆسەپاندن و شەر دەخولپتەو. ئاستىك بۆ ئەم بەھايانە نىيە. بىاباننىشىنى لە بىرسىيەتەكى ھەمىشەى

سروششی کۆمەلگەى عىراقى

دايە، بۆيە دەيىت كىيىرىكى مانەۋە تىيدا توند بىت. ^{۴۲} بەشئۆەك لاۋازى تىيدا ون دەيىت ويەھىزى تىيدا دەمىنىتەۋە. يەككىك لە شاعىرەكانى جاھىلىيەت ئەۋ بارودۇخەى لەدوۋ دىرە شىعەردا نىشان داۋە و دەلى:

بغار عىنا واترىن فيشتى ... بنا ان امينا او تغير على وتر
قسمنا بذاك الدهر شطرين بيننا ... فما ينقضي إلا ونحن على شطر ^{۴۳}

(ۋاتە: دوزمىنان ھىرئىمان دەكەنەسەر و تۆلەى خۇيان دەكەنەۋە، يانىش ئىمە ھىرئىيان دەكەين سەر، زەمەنمان لەنتوان خۇمان كىردۆتە دوۋىەش، يان ئەۋان ھىرئىش دەكەنە سەرمان و سەردەكەين، يانىش ئىمە ھىرئىش دەكەين و سەردەكەين - ۋەرگىي).

كەچى شارستانىيەت لەسەر بئەمايەكى دىكە بونىادىراۋە. خەلك بۆ بەدەستەيئانى مژئوى خۇيان پەنا بۆ پىشەى جۆراۋجۆر دەبن، يان پىشەى فيكىرىن ويانىش پىشەى دەستىن. بەشئۆەى ئاشتەۋايى كىيىرىكى لەسەر پىشەكانيان دەكەن، بئەۋەى خويىن بىرئىت و مال تالان بىرئىت. حكومەتئىكان ھەيە كاردەكات بۆ گەشەپىدەنى بەرھەم لەلاى دانىشتوان بۆ ئەۋەى داھاتى باج زىاتىر بىت. جگەلەمەش حكومەت ھەۋلە دەدات. ھەر مىللانئىيەكى توندى نىۋان خەلك سەركوت بىكاتەۋە، بۆئەۋەى بەرھەمەيئان لاۋز نەبىت و باج كەم نەبىتەۋە.

سەبارەت بەۋ جەنگانەى لەنتوان شارستانەكانىش ھەلدەگىرسى، ئەۋا زىاتىر سىياسىيە نەۋەك كۆمەلەيەتى. مەبەستەم ئەۋەيە ئەۋا جەنگانە لەنتوان دەۋلەتانى جىياجىاۋە لەئەنجامى مىللانئى لەسەر بەرئۆەندى و ئاماشجەكانىيەۋە دروست دەيىت. ھەر دەۋلەتئىك دەيەۋى سامان ۋدەسەلانى لەسەر خىسئىيى دەۋلەتانى دىكەۋە زىاتىر بىت. بۆيە كاتىك ھەست دەكات تواناى ھەيە ئەۋ جەنگىك بەرپادەكات.

نكۆلى لەۋە ناكەين دەۋلەتانى شارستانى، لەم لايەنەۋە لە ھۆزەكانى بىبابان دەچن، ھەرھەموۋيان لەپىنناۋ مانەۋە رىكابەرى دەكەن، بەلام سىروششى جەنگ لەبىبابانئىشنى جىياۋازى لەشەرى شارستانىيەت ھەيە. لەۋانەيە ھەلە نەبەم ئەگەر بلىم جەنگ لەبىبابان

^{۴۲} Jamali (op.cit) p.29

^{۴۳} أحمد محمد الحوقى (المصدر السابق) ص. ۲۶۰

بنه‌په‌ته و ئاشتی تییدا حاله‌تیکی راگۆزه‌ره، که‌چی له‌شارستانیته ئاشتی بنه‌په‌ته و چه‌نگ راگۆزه‌ره.

شارستانیته ناتوانی له‌حالته‌ی چه‌نگی هه‌میشه‌یی گه‌شه‌ بکات، چونکه‌ ژیا‌نی ئابووری شارستانیته‌ی نه‌ها به‌ ئاشتی ده‌ژی، بۆیه‌ کاتێک ده‌که‌وتنه‌ چه‌نگیکه‌وه ده‌یه‌وی به‌زۆت‌ترین کات کۆتایی به‌ینی و سه‌ر له‌نوی بگه‌رێته‌وه سه‌ر ژیا‌نی ئاشتیانه. به‌کورتی ده‌توانین بڵێین، ژیا‌نی ئابووری له‌شارستانیته له‌سه‌ر بنه‌مای کێپه‌کی هه‌ین نه‌جام ده‌دریت، که‌چی له‌بیابانشینی له‌سه‌ر به‌ته‌مای خۆزاکردنی توند ده‌بی‌ت.

ئه‌م‌ق تێبینی ئه‌وه ده‌ک‌ریت سه‌ر چه‌م ده‌وله‌ت بانگه‌شه‌یه‌کی به‌رز بۆ ئاشتی ده‌که‌ن. ئه‌مه‌ مانای ئه‌وه نییه ده‌وله‌تان ده‌یان‌ه‌وی ته‌ماعکاری و ئاما‌نچه‌ د‌ژه‌کانیان له‌گۆر بنه‌ین، یان واز له‌ رکابه‌ری مانه‌وه ده‌هه‌ین، چونکه‌ رکابه‌ری بۆ مانه‌وه له‌سروششی م‌رو‌یی حه‌تمیه و ناتوانی لێی ده‌رباز بی‌ت، به‌لام ده‌وله‌تان به‌مدوا‌یه‌ درک‌بان به‌وه کردووه، کێپه‌کی ئاشتیانه له‌ژێر چاودێری یاسایه‌کی نیوده‌وله‌تی وگشتی باشت‌ر و به‌سوود‌تره له‌ شیوا‌زه‌ کۆنه‌که‌ی چه‌نگ.

ئه‌و بانگه‌شه‌ به‌ره‌ی ئاشتی له‌نیو ده‌وله‌تانی شارستانیته‌دا، ده‌بی‌ت رۆژێک له‌رۆژان به‌ری هه‌بی‌ت. جا زوو یان دره‌نگ، رۆژێک د‌یت یاسایه‌ک به‌سه‌ر ده‌وله‌تانه‌وه زال ده‌بی‌ت. وه‌ک چۆن یاسا به‌سه‌ر دانیش‌توانی هه‌ر یه‌کێک له‌و ولاته‌نه‌ زال. به‌مه‌ش نه‌بی‌ت ئومێدێک بۆ گه‌شه‌کردنی شارستانی م‌رو‌یی نییه.

تێبینی کۆتایی:

شه‌پ و گوشتارمان به‌ یه‌کێک له‌گه‌رنگ‌ترین سیماکانی بیاباننشینی دانا. ئه‌مه‌ش له‌سروششی رۆشن‌بیری بیاباننشینی هه‌لقولاوه. ئه‌گه‌ر وانه‌بی‌ت ئه‌وا که‌سیکی به‌دو له‌بیابان نامێنی، چونکه‌ بیابان به‌ره‌می که‌مه، ده‌بی‌ت دانیش‌توانی هه‌رش بکه‌نه‌سه‌ر یه‌ک‌تر و یه‌ک‌تر تالان بکه‌ن بۆ ئه‌وه‌ی بژین.

ئه‌گه‌ر بینیمان به‌دو‌ه‌کان واز له‌ غه‌زا‌کردن و گوشتار ده‌هه‌ین، ئه‌مه‌ مانای ئه‌وه‌یه ئه‌وان به‌ره‌و خۆ ده‌رباز‌کردن له‌ رۆشن‌بیری بیاباننشینی و به‌ره‌و جیهانی شارستانیته ده‌چن. ئه‌مه‌ش ئیستا که‌م یان زۆر له‌هه‌ندێک ناوچه‌ی بیاباننشینی رووده‌دات. تێبینی

سروشتی کۆمەڵگەى عێراقى

ئەم دیاردەىە لە ئەجد و عێراق و لیبیا و جەزائىر دەكریت. ئەمانەش زۆرتىن ناوچەى بىابانى جىهانىان لەخۆىەوه گرتووه.

داهىتاتە نوێىبەكان، لە ئۆتۆمبىل و فۆركە و تۆپ و تفەنگ، هتد، وایكردووه بئوانزىت دەسلەلات بەسەر ئاسایشى بىابان فەرز بكرىت و كۆنترۆلى شەه و كوشتار بكرىت. شارستانىەتى نوێ دەتوانى بەناخى بىابان شۆر بێتەوه، بەشىو دەیهك وایكردووه بەدو بەره بەره قىرى پىشەكانى شارنشىنى ب.ت.

ئەمەش مانای ئەوێە رۆشنىبىرى بىاباننشىنى زوو یان درەنگ بەرهو ئەمان و لەناوچوون دەچىت. ئەو ناتوانى ماوێەكى زۆر خۆى لەبەردەم ئەوژمى بەهێزى شارستانىەت بگرىت. رۆشنىبىرى بىاباننشىنى كاتىك لەسەدەكانى پىشوو دا خۆراگر بوو، لەبەر ئەو بوو لەناخى بىابانەكەى خۆیدا گۆشەگىرىو، ئەوە دواى ئەوە دەژیا، لەشىوازىكى نەگۆردا. ئەوكات شارستانىەت توانای نەبوو تىیدا شۆر بێتەوه و كارىگەرى لەسەر هەبىت. تەنانەت زۆرجار بەدوكان لەبىابان دەردەچوون و كارىگەریان بەسەر شارستانىەتەوه دەبوو، بێئەوێ شارستانىەت بئوانى بەرپەرچیان بداتەوه. بەلام ئىستا بارودۆخەكە پىچەوانە بۆتەوه. سەردەست ژێردەستە و ژێردەستىش بۆتە سەردەست.

لەوانەىە یەكێك بلى: ئەگەر رۆشنىبىرى بىاباننشىنى وەك دەلىلى بەرهو لەناوچوون دەچىت. كەواتە بۆ ئىتمە خۆمان بەتوێژىنەوهى سەرقال بگەین؟

لەراستىدا ئىتمە بەتوێژىنەوه لەبارەى رۆشنىبىرى بىاباننشىنى، بۆ ئەو ئەمان نىیە كات بەچىزۆك و قسەكانى بەدوكان بەسەربەرىن، وەك هەندى كەس پىیانواىە. بەلكو دەمانەوێ لەخودى خۆمان بگەین. بىاباننشىنى لەدیزەمانەوه كارىگەرى خۆى لەسەر مێژوو و پىكهاەى كۆمەلگەمان داناوه. لەبەر ئەو ئەو ئىتمە ناتوانى لەو كارىگەرىە بگەین ئەگەر توێژىنەوهىەكى ورد بۆ ئەم رۆشنىبىرىە نەكەین.

ئەمرۆ دانىشتوانى نىشىمانى عەرەب دەگاتە ۸۰ ملیۆن كەس. رێژەىى ھۆزەكانى بەدو بە چارەگىكى دانىشتووان مەزەندە دەكرىت. ئەوەش شاراوە نىیە ئەم رێژەىە لەولاتىكەوه، بۆ ولاتىكى دىكە جىاوازه. بۆ نموونە لەسعودىا ھۆزەكان لە ۷۵٪

سروشنى كۆمەلگەى غىراقى

دانيشتوان پىكدەھىتن. لە غىراق ۲٪، لە سورىا ۱.۵٪ كەچى لەمىسر بەرپژەيهكى زۆر كەمە. لەوانەيه لە ۰.۵٪ دانيشتوان بىت.

لەواقىعەشدا كاريگەرى بىاباننشىنى لەنشتىمانى عەرەب تەنها لە وەزەنەوه قەتيس ناكريت، بەلكو دانيشتوانى گوندەكانيش دەگرێتەوه، ئەگەر بەرپژەيهكى كەمترىش بىت، تەنانەت بەشپۆهەك لەشپۆهەكان كاريگەرى بەسەر دانيشتوانى شارەكانيشەوه هەيه.

ئەمەش زۆر بەروونى لە غىراق تىيىنى دەكرىت، كە لەبەشەكانى داھاتویدا باسى دەكەين. خەلكى گوندەكان نيوەى دانيشتوان پىك دەھىتن. ئەوانيش لەباروڤۆخىكى كۆمەلایەتى دەژين، لە زۆر روووه لە بەدوكان دەچن. كەچى بەشەكى دىكە دانيشتوانيش خەلكى شارن، ئەوانيش كەوتوونەتە ژۆر كاريگەرى بەھای بىاباننشىنى، ئەمەش لەتەنجامى بەريەككەوتنىان لەگەل ھۆزەكانى بىابان و ھۆزە لادىسەكانى دەورووبەريان. ئەگەر دروست بىت دەلێين زۆرىك لەوان بەرووكەش شارنشىنە و لەتاوەرۆكىشدا بەدوہ. ئەمەش واىكردووه ھەندىك سىماى دووفاقى كەسىتى لەنيوايان دا بەريلاو بىت.

زانايانى كۆمەلناسى وا راھاتوون، دانيشتوان بۆ دوو جۆر پۆلين بكەن: خەلكى لادى و خەلكى شار، بەلام لەولائانى ئىمە دەبىت جۆرىكى دىكە زياد بكرىت ئەوش ھۆزە كۆچەكەرەكانى بەدوہكانە. ھەر يەكێك لەو جۆرانە لەولائى ئىمە لە باروڤۆخى كۆمەلایەتى تايبەت بەخۆى دەژى، كەچى ھەر ھەموويان كاريگەرن بە بەھای بەدوہكان، جىاوازى نىوانىشيان تەنها لە برى كاريگەرپوون بە بەھاكە و كارلێكردنىەتى لەگەل بەھاكانى شارستانى.

دەگەر ئىمەوه سەر ئەو قسەيەم و دەلێم زۆر پىويستمان بەو ھەيه كۆمەلناسىيەكى تايبەت بەخۆمان دابنێين، ھىواشم وايە توێژەرانى عەرەب ئاورىك لەمە بەدەنەوه و لەپىناويدا ھارىكار بن.

بەشى چوارەم

قولايىيەكانى رۇشنىرى بىاباننىشىنى

پېشىر وتقان زۆرىك لەتويزەرانى بىانى، ئەوانەى تاوتوتى بابەتى بىاباننىشىيان كىردوۋە بەرۇزھەلاتناس وگەشتىارەۋە، بەشتىۋەيەكى واقىيەنە لە بىاباننىشىنى نەگەپشتورن. لەئەنجامى ئەمەشدا كەوتونەتە ھەلەۋە و ژمارەى ھەلەكانىشىيان كەم نىيە. ئەوان لەدەرەۋە سەيرى بىاباننىشىيان كىردوۋە و نەچۋونەتە قولايىيەكانىيەۋە. ئەوان بەتتېروانىنى رۇشنىرى بىانى سەيرىيان كىردوۋە، بۆيە بەپىي بەھا وپتوەرەكانى خۇيان شۇقۇفەيان كىردوۋە، بەلام ئەگەر بە تېروانىنى رۇشنىرى تايىبەتەكەى بىاباننىشىنى سەيرىيان بىكرايە، ئەوامەزىندە دەكرا توۋشى ئەۋ ھەلەنە نەدەبوون.

جىي داخە ھەندىك لەتويزەرانى غەرەبىش دەكەۋنە ئەۋ ھەلەنەۋە، كە بىانىيەكان تىي كەوتوون. ئەوانە لەبەر لاسايى كىردەۋەى بىانىيەكان بېت، چۈنكە تا ئىستا لەلاى ھەندىك كەس بىانى بەكەسىكى دوور لەھەلە دەناسرېت و زىياد لەپتويست گەرە دەكرېت. ديارە ئەۋ كەسانە درك بەۋە ناكەن بىانىيەكانىش مۇۋىن و ۋەك ئېمە ھەلە دەكەن.

بۇچوۋنى ئۇلىرى:

يەكېك لەۋ تويزەرانى لە تىگەپىشتىنى بىاباننىشىنى ھەلەى كىردوۋە، ئۇلىرى رۇزھەلاتناسە. ئەم رۇزھەلاتناسە كۆمەلېك ۋەسفى بۇ بىاباننىشىنى كىردوۋە، لەواقىعدا دوورە. ئەۋ كىتېپكى لەبارەى غەرەبى جاھىليەت ئوسىۋە تىيدا ھاتوۋە " بىاۋى بەدو، لەروۋى سۆزدارىيەۋە قائىگىرە، خەيالى كەمە، زىاتر بايەخ بە ماددە دەدات، زىاتر لەۋەى بايەخ بەلەينى مەغنىۋى بەدات. تەماعارە،

تېروانىنكىكى ماددى بۆشەكەن ھەيە، تاكە پىوانەى بەو ئەنجامەو ەبەندە كەشتەكە چەند سوودى بەرھەستى بۆى ھەيە^{۹۰}.

لېرەدا وا دەردەكەوت تۆلىرى بەتېروانىنى گەشتيارىك يان بازىگاتىك سەيرى بىباباننىشىنى بىكات، لەلەين بەدوۋەكانەو ەرىگى لى كرابت و سامان و جلو بەرگى تالان كرابت. بۆيە ئەو بېيارە توندەى لەبارەى بەدوۋەكان داوۋە. ئىمە نكۆلى لەرە ناكەين پىاوى بەدو تالانكەرە، پىششترىش نامازەمان بۆ كىرد. بەدو زۆر حەز لە تالان دەكات، بەلام لەراستىدا ئەو خەزەى لەبەر بەھا ماددىكە نىيە، بەلكو ئەمە تواناى مروت و بەخشندەيى پى دەدات. وەك پىششترىش وتمان^{۹۱} پىاوى بەدو تالانكەرى بەخشەرە.

ئەگەر تۆلىرى لەناو بەدوۋەكان دەريا، بەقولى لەرۆشنىبىرى كۆمەلەيتى ئەوان تىدەگەيشت، ئەوا بۆچوونەكەى پىچەوانەى ئىستا دەبوو. بەدو كاتىك تالان دەكەن و بەدەستكەوتەكانىانەو دەگەرئىنەو ەناو ەزەكانىان، بۆئەو ەى لەگەلئان بەخشندەيى ئەنجام بەدن يانىش لەميوان و دراوسىكانىان خەرجى بىكەن.

لەراستى لانا دەم ئەگەر بلىم، بەدوۋەكان لەھەموو كەسىك زياتر حەز لەناوبانگى باش دەكەن. بۆيە دەبىنن يەككە لەوان قورىانى بەخۆى و ەموو شتەكانى خۆى دەدات، بۆئەو ەى لەناو خەلكدا بەبەخشندە و بەمروت پناسرىت.

گرنگىترىن ەۆكارىش كە دەبىتە ەۆى ئەو ەى پىاوتوانىت فرمانپەرەيى و ناوبانگ لەناو بەدوۋەكان بەدەست بېتى، ئەوا دەبىت ئازا و بەخشندە بىت، واتە تالانكەر و بەخشەر بىت. ئەو لەرى ەۆ و ئازابىيەتيەو دەسكەوتى دەبىت، دواتر ناوبانگ و فرمانپەرەيى لەرى بەخشندەيى و مروتەو ە بەدەست دەھىنى. ەدولجەبار راوى باسى ەۆزى شەمەر دەكات كە يەككە لە ەۆزە بەناوبانگەكانى عىراق، دەلى^{۹۲} عىيل ياور فرمانپەرەيى ەۆزى لەرىگەى داگىركىد و بەخشندەيى بەدەست ەىنا، ئەو غەزەى دەكرد و لەغەزاكانىشى سەركەوتوو دەبوو، دواتر دەستكەوتەكانى بەسەر مالەكانى شەمەر دابەش دەكرد^{۹۳}.

^{۹۰} de lacy o'leary (Arabia Before Muhammad)p. 20

^{۹۱} عبدالجبار الراوى (البادية) ص ۲۲۸

فەراھە مېۋون ئە بېيانتىشىتىدا :

پىياۋى بەدو لەماناى فەراھە مېۋون وگلدانەۋە ناگات، ۋەك ئەۋەي پىياۋى شارنشىن تىيى دەگات. شارنشىن لەۋە دەگات چاكتىن رىگىا بۆ ئەۋەي بۆتۈيى ۋەكە پامەتى خۆي لەرۇۋانى داھاتوۋدا مېۋىگەر بىكات، ئەۋەيە پار وسامان بەھەموو جۆرەكانىيەۋە بۆ خۆي گىلۋى بىداتەۋە، لەمەشدا دروشمى ئەۋە دەبىت " پارەي سېى بۆرۇۋى رەش". جا ئەگەرھاتوۋ رۇۋىك لەرۇۋان توۋشى ناخۇشى بوو، ئەۋ پارە فەراھە مېۋوۋ دەردەھىتىنى ۋەپىداۋىستىكە خەرجى دەگات، بەمەش كەپامەت ۋىيانى خۆي دەپارتىۋى.

كەچى بەدو لەمە ناگات ۋ قېۋلى ناكات. پارە بۆ ئەۋ سوۋدى نابىت كاتىك بىرسىتى روى تىدەگات. شاراۋە نىيە بەدو لەرۇۋانىدا زىاتر لەھەر شتىك لەبىرسىتى دەترسى. ئەۋ ناتۋانى پارە بىخوات يان خۇراكتىك لە بىپان بىرېت، بۆيە ئەۋ دەيەۋى ناۋبانگ كۆبىكاتەۋە ئەۋەك پارە. لىرەشەۋە ۋەكەي خاتەمى تاى ھاتوۋە، كاتىك ھاۋسەرەكەي لەبەر زىدەپۇيى لەبەخشىندەيى گەيى لىكرىۋە ۋەۋىش ۋەلامى دەداتەۋە ۋەلى:

أماوي! ان المال غاد ورائع ويبقى من المال الاحاديث والذكر

(ۋاتە: خاتەم ناۋى ژەكەي دەھىتى دەلى: ئەي ماۋىيە سامان دىت ۋ دەپرا، ئەۋەي لەسامان دەمىنېتەۋە تەنھا ناۋبانگە - ۋەرگىز)

لەۋانەيە يەكىك بېرسىت: كاتىك بىرسىتى توند دەبىت، سوۋدى ناۋبانگ بۆ كەسى بەدو چىيە؟ لەراستىدا ناۋبانگ سوۋدىكى زۆرى لەرۇۋانى (بەدو) داھەيە. لەلەيەكەۋە دەتۋانى فرمانەرەۋايى ۋەلەنگر بەدەستېھىتى، بەمەش دەتۋانى شەپ ۋەتالانكارى بىكات. لەلەيەكەي دىكەشەۋە ۋەلەخەك دەگات لەكاتى نەھامەتى بەھاناي بچن. ۋەك لەۋ پەندە ھاتوۋە " بەزەبىتان بە سەزۇك ھۆز بىتەۋە لە لاۋازىدا". بەدوۋەكان لەۋ ھالەتدا فرىاي يەكتر دەكەۋن ۋەكەسى بە بەخشىندەش بە (جابر عثرات الكرام) ۋەسەف دەكەن.^{۸۸}

^{۸۷} أحمد محمد الحوفي (الحياة العربية من الشعر الجاهلي) ص ۲۵۰

^{۸۸} چىزۇكى (جابر) يەكىكە لەچىزۇكە بەناۋبانگەكانى غەرەب، لەبارەي بەخشىندەيىۋە، لىرەدا دەرفەت نابىت ياسى بىكەن - ۋەرگىز

بەلام پىياۋى قىرچۇك و رەزىل، گلەيى لى دەكرىت و بىخۇپەرسىت و پولاتەكى دەناسرىت. خەك لىتى دوور دەكەۋىتەۋە و جىگاي رىق و سوكايەتى خەك دەبىت، بۇيە رۇد رووبەروۋى دەستىرىزى و تالانكارى دەبىتەۋە. ئەگەرەش رۇزىك توۋشى نەھامەتى بىت كەس بەفرايى ناكەۋى. سەرەپاي دۇراندنى سامانى، ناۋيانگىشى دەدۇرپنى. شاعىرىكى جاھىلى نامازەي بۇ ئەمە كىدوۋە و دەلى: **ومن يك ذا فضل فيبخل بفضل على قومه يستغن عنه ويدم^{۹۶}** (ۋاتە: ئەۋەي سامانى ھەبىت و لەگەل قەۋمەكەي بەخىل بىت، ئەۋا ۋازى لى دەھىنن و گلەيشى لى دەكەن - ۋەرگىي)

يەككە لەگىرىگىرىن شىۋەكان مال و سامان لەلەي بەدو، بىرىتە لەۋەي چەند بارگىر ووشىرى ھەيە. ئەمەش فەراھەم ناكىت لەشىۋەي گىلدانەۋەي پار و سامان لەشارستانىيەتدا. ھەردەم ئەۋ سامانەي بەدو رووبەروۋى داگىركىرەن و تالانكارى دەبىتەۋە. ۋەك بىنىمان لەۋ رۇزگارەمان بەدوۋەكان سامان بە(چىلگى دەست) ۋەسەف دەكەن، گىۋايە دىت و دەپۋا. كەۋاتە لەبەر ئەمە بەدو كۆكرىدەۋەي ناۋيانگ بەگىرىگىر دەزانى ئەۋەك كۆكرىدەۋەي سامان. بۇچوۋىتىكى دىكەي ئۆلىرى:

ئۆلىرى پىياۋى بەدو بە بىۋەفا ۋەسەف دەكات. تەنەت زىاتىر لەمەش پىۋايە بەدو رقى لەھەركەسىك دەبىتەۋە چاكەي لەگەل بىكات، چاكەكرىدەۋەستى ملىكەچى ۋلاۋازى پىگەي لەلا دەۋرۋىتىنى، ۋا ھەست دەكات قەرزارى ئەۋ چاكەكارەكە دەبىتەۋە. "ئەمەش ۋا دەكات سەۋك ھۈزەكەي پان سەركىدەي جەنگەكانى، لەيەكەم رۇزى سەۋكايەتى خۇي بەسەر ئەۋ، پىشىنى ئىرەيى ۋىق و خىيانەتى لى بىكات. تەنەت ئەگەر دۇستىكى رۇز نىزىكىشى بىت، ھەلچوۋنى بەدو بۇ سەر ھەردەسەلەتەك يەككە لەۋ نەيتىنەي زىجىرەي ئەۋ تاۋان وناپاكيانەمان بۇ شىۋە دەكات، كەبەشكى گەۋرەي مىۋۋى عەرەب پىك دەھىتى. ئەزانىنى ئەۋ نەيتىش رۇبەي ئەۋرۋىيەكانى ئەۋ رۇزگارمانى خىستە ھەلەۋە، چەندىن قوربانىيان دا، كەدەگرا ئەيدەن. زەھمەتى فرمانىۋەي كىردىنى عەرەبە

^{۹۶} الحسين بن احمد الزوزني (شرح المعلقات الصبيح) ص ۱۰۳

وره‌تکردنه‌وه‌ی ملکه‌چی بۆ ده‌سه‌لات، نه‌مانه‌ ئاسته‌نگ بوون له‌به‌رده‌م شه‌وه‌ی عه‌ره‌ب به‌ره‌و شارستانیه‌تی رۆژئاوا بپوات¹⁰⁰ لێره‌دا ده‌بینین ئۆلێری پێی‌وايه ئه‌وروپیه‌کان له‌تێگه‌یشتنی بیاباننشین هه‌ڵه‌یان کردوه‌، درکیش به‌مه‌ ناکات خۆی له‌هه‌موویان زیاتر که‌وتۆته‌ هه‌ڵه‌وه‌.

به‌هه‌رحال، به‌ بۆچوونی من به‌دو دور نییه‌ له‌ ئاکاری وه‌فاداری، له‌وانه‌شه‌ وه‌فادارییه‌کی زۆری هه‌بێت. ئەمەش له‌ ژێر رۆشنایی شه‌و توێژینه‌وه‌یه‌ی بۆ خه‌سله‌تی رۆشنییری بیاباننشین نه‌جاممان داوه‌ سه‌یر نییه‌. که‌سی به‌دو وه‌ک پێشتر ئاهاژه‌مان بۆ کرد نایه‌وێ که‌سه‌یک به‌هۆی شتیکه‌وه‌ له‌سه‌رووی شه‌و بێت، شه‌و ده‌یه‌وێ چاکه‌ له‌گه‌ڵ خه‌لکه‌وه‌ بێت، نه‌وه‌ک خه‌لک چاکه‌ی له‌گه‌ڵ بکه‌ن. باشتربوون واته‌ هێز و زالبوون. بۆیه‌ به‌دو ده‌یه‌وێ چاکه‌کردن روت بکاته‌وه‌، به‌پێی توانای خۆی، خۆدی خۆی زیاتر نه‌جامی بدات. ئەمەش وای لێکردم وه‌فاداری به‌ خه‌سله‌تیکی رۆشنییری بیاباننشین بزانم.

له‌گه‌ڵ شه‌وه‌شدا نكۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین، به‌دو له‌وانه‌یه‌ رقی له‌که‌سه‌یک بپێته‌وه‌ چاکه‌ی به‌سه‌روه‌ بێت، له‌وانه‌یه‌ رق وکینه‌ له‌و که‌سه‌ هه‌لگریت. ئێمه‌ له‌و لایه‌نه‌وه‌ له‌گه‌ڵ ئۆلێری کۆکین، به‌لام تا شه‌و خاله‌ له‌گه‌ڵی ناپۆین که‌پێی گه‌یشتووه‌، تا به‌دو به‌ناپاک و زالم وه‌سف بکه‌ین. ده‌کریت بگوتریت پیاوی به‌دو له‌به‌رامبه‌ر چاکه‌کاری هه‌ست به‌مملانی ئێوان دوو پالنه‌ری دژ به‌یه‌کتر ده‌کات. له‌لایه‌ک هه‌ست به‌رق و ئیره‌یی ده‌کات له‌ به‌رامبه‌ر چاکه‌کار و به‌ زالبووی ده‌زانی، له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ هه‌ست به‌ پێویستی به‌ وه‌فاداری ده‌کات بۆ شه‌و چاکه‌کاره‌، چونکه‌ نایه‌وێ قه‌رزار و ژێرکه‌وته‌ به‌مینته‌وه‌.

به‌هه‌رحال، ئاکریت له‌سه‌ر رق وکینه‌ی له‌چاکه‌کار، گله‌یی له‌ به‌دو بکه‌ین، چونکه‌ چاکه‌کاری به‌دو له‌ زۆر لایه‌نه‌وه‌ سروشتی فیز و خۆه‌لکێشان له‌خۆیه‌وه‌ ده‌گریت. ئەمەش واده‌کات رق و ئیره‌یی بکه‌وێته‌ دلی نه‌وکه‌سه‌ی چاکه‌ی له‌گه‌ڵ کراوه‌. چاکه‌کار زۆربه‌ی کات، به‌ پالنه‌ری به‌زه‌یی و موؤفایه‌تی و نزیکبوونه‌وه‌ له‌خودا چاکه‌ ناکات، به‌لکو به‌ پالنه‌ری خه‌زکردن به‌ ناوبانگ و غه‌مانه‌وایی

چاکه‌کاری ده‌کات، زۆرجاریش تێبینی نه‌وه ده‌که‌ین، هه‌ست بکات یان نا، ده‌یه‌وی کاریه‌ری چاکه‌که‌ی به‌سه‌ر خه‌لکه‌وه‌ بزانیت، به‌واته‌یه‌کی دیکه‌ نه‌و زیاتر ده‌یه‌وی شانازی به‌چاکه‌کارییه‌که‌ی بکات، نه‌وه‌ک بۆ نه‌وه‌ی بی‌ت به‌زه‌یی به‌خه‌لک بیته‌وه. له‌وانه‌شه‌ زیاده‌پۆیی نه‌بیته‌ پالنه‌ری ره‌حمه‌ت و مۆقاییه‌تی و نزیکیبوونه‌وه‌ له‌خودا له‌خه‌سله‌ته‌ ده‌گمه‌نه‌کانی بیاباننشینه‌، خۆسه‌پاندن و رکابه‌ری توند بۆ مانه‌وه‌ له‌وی، رێگه‌نادات نه‌وه‌ هه‌ست و سۆزه‌ ناسکانه‌ ده‌ریکه‌ون.

ئه‌گه‌ر چاکه‌کاری به‌دو، خه‌ز ده‌کات شانازی به‌چاکه‌کانی بکات، نه‌وا ده‌بیته‌ له‌به‌رامه‌به‌ردا پێشبینی نه‌وه‌ بکه‌ین رووبه‌رووی رق و ئیره‌یی شه‌و که‌سه‌ ده‌بیته‌وه‌ که‌چاکه‌ی له‌گه‌ڵ کردووه‌. ئه‌مه‌ هه‌قیقه‌تیکی دوولایه‌نه‌یه‌، هه‌ر یه‌که‌یان شه‌و و تیر نه‌واو ده‌کات و بێ شه‌و و تیر نابیت. به‌لکو هه‌وسه‌نگ و ته‌واوکه‌ری یه‌کترن!

شاعیریکی جاهیلی ده‌لی:

ومن يجعل المعروف في غير أهله يكن حمده ذمًا عليه ويندم^{١٠١}

(واته: که‌سێک چاکه‌ له‌گه‌ڵ غه‌یره‌ که‌سوکاری خۆی بکات، نه‌وا چاکه‌که‌ی گله‌یی لێ ده‌کړیت و په‌شیمان ده‌بیته‌وه‌ - وه‌رگێڕ)

لێره‌دا ده‌بینین شاعیر باسی دوو کۆمه‌له‌ خه‌لک ده‌کات، یه‌کیان گله‌یی له‌چاکه‌کار ده‌کات و ده‌یه‌وی ناوی بزپێنی. کۆمه‌لێکی دیکه‌ له‌وانه‌یه‌ ئه‌م کاره‌ نه‌کات. ئه‌و دوو کۆمه‌له‌ خه‌لکه‌ هه‌ردووکیان له‌ بیابان بوونیان هه‌یه‌. که‌سانێک هه‌ن به‌ پالنه‌ری وه‌فاداری کار ده‌کات رووبه‌رووی ئیره‌یی ده‌بیته‌وه‌. که‌سانێکی دیکه‌ش هه‌ن پێچه‌وانه‌ی نه‌مانه‌ن. هه‌موویان له‌یه‌ک سروشتن، به‌لام جیاوازی نیوانیان له‌ زالبوونی یه‌کێک له‌ پالنه‌ره‌کان دایه‌.

له‌یه‌کێک له‌ په‌نده‌کانی به‌دووه‌کان هاتووه‌ "خۆت له‌شه‌پی شه‌وکه‌سه‌ بپاریزه‌ چاکه‌ت له‌گه‌ڵ کردووه‌". له‌وانه‌یه‌ خۆینه‌ر ئه‌م په‌نده‌ی به‌لاوه‌ سه‌یر بیته‌، چونکه‌ ئه‌و ده‌بینی له‌لایه‌ک به‌دووه‌کانی هانی مروه‌ت ده‌دن، له‌لایه‌کی دیکه‌ خه‌لک له‌ نه‌جامدانی مروه‌ت هۆشیار ده‌که‌نه‌وه‌. وا خه‌یاڵ ده‌که‌م ئه‌مه‌ ته‌نها دژایه‌تییه‌کی

^{١٠١} الحسين بن أحمد الزوزني (المصدر السابق) ص ١٠٣

رووكەشە، ئەگىنا رۇشنىرى بىباباننىشىنى ھەمىشە ھانى مروەت دەدات، سەرەپاي ئەوۋەي ئەم مروەتە ئەنجامى خراپى لى دەكەۋىتەۋە. ۋەك ئەوۋەي بەكەسىك بلىنى؛ چاكە لەگەل خەك بەكە، گوى بەۋە مەدە خراپەت لەگەل دەكەن. بەمروەتى سەرفرازى و سەرىلندىيە، باجەكەشى گەۋرەيە. ۋەك شاعىرىك دەلى "لەپىناۋ ھەنگوين، دىكى ھەنگ قبول دەكەن".

ئىرەيى لەبىباباننىشىنىدا:

ئىرەيى خەسلەتلىكى مرقىيە ھىچ كەسىك نىيە خالى بىت لىتى، ھەركەسىك بىت، جا لەبەرئەۋەي رىكەبەرىس و كىپىكى لەزىيانى كۆمەلەيتى ھەيە، ئەۋا دەبىت ئىرەيىش روۋىك بىت لەروۋەكانى. لەۋانەيە ئىرەيى لەلەي كەسانىك ۋەكەلەكانىك لاۋاز يان بەھىز بىت، بەپى جىياۋازى ھۆكارە دەروۋىنى و كۆمەلەيتەكانىيان، بەلام دەبىت لەھەر ھەمويان ھەبىت.

پەندىكى باۋ ھەيە دەلى "چاۋ خەز ناكات لەخۇي راستىر بىپىنى" ياننىش دەلى "دوژمنى مرق ئەۋكەسەيە كارى ئەۋدەكات". نموۋەي ئەم جۆرە پەندانە لەھەموو زمانەكانى جىيەن زۆرە، ھەموۋشيان ئامازە بۆ ئەۋە دەكەن كە مرقۇ بەشئەۋەيەكى گىشتى جۆرىك لەرقى ھەيە لەۋكەسانەي رىكەبەرى لەسەر شىتەك لەگەل دەكەن يان لەۋ بالەتەن، ئەمەش بەئىرەيى ۋەسادەت ناۋدەبىت.

ھەرچۈنەك بىت، دەتۋاننىت يگۈرتىت ئىرەيى لە بىباباننىشىنى بەھىزىر وتۈندىرە ئەۋەك لەشارستانىت، ئەمەش چەندىن ھۆكارى جىياجىيە ھەيە، كە بەمانەي خوارەۋە پوختيان دەكەيتەۋە:

پەكەم: ھەرچەندە ئىرەيى لەشارستانىت بەھىز بىت، شارنىشىيان لەسەر ئاكارى مۇجامەلە ۋخۇھەلۋاسىن لە پەيوەندىيە كۆمەلەيتەكان راھاتوون. ئەۋان ئەگەرھاتو ئىرەيىيان ھەبو ئەۋا ھەۋلەدەن بەدەموۋى شىرىن و درۆزانە ئىرەيىيان بشارنەۋە. كەچى بەدو دۇي ئەۋنەرىتەيە، درۆ ۋخۇھەلۋاسىن بە نىشانەكانى لاۋازى ۋملكەچى دەزانىت. حكومت نىيە سەركۈتيان بكات و باجىيان لى ۋەرىگىت، بۆيە ئاچار نىيە، ئاكارى ملكەچى و درۆ ۋفرتوفىل بەكارىيەنن، ۋەك ئەۋەي شارنىشىنەكان لىنى راھاتوون. بەدو بەراشكاۋى و روۋىەروۋبوۋتەۋە

راها تووه، بۆیه به‌لای نه‌سته‌مه که فوکۆلی سۆزی خۆی سه‌رکوت بکات. ئه‌و نه‌گه‌ر رقی له‌یه‌کێک بێته‌وه یان ئیره‌یی پێ ببات، ئه‌وا به‌روونی له‌سیمای دیاره، دوودل نییه له‌وه‌ی وشه‌ی بریندارکه‌ر وجنیو به‌ به‌رامبه‌ره‌که‌ی بدات. زۆرجاریش شه‌ر و پێکدانان له‌ رۆژگاری جاهیلته‌ له‌ نه‌جامی نه‌مه روویداوه، وه‌ک له‌ به‌شی پێشوو بینیمان.

دووه‌م: شارستانیته‌، به‌تایبه‌تی کۆنه‌گه‌ی، به‌خه‌سه‌لته‌یک جیا ده‌کریته‌وه، ئه‌ویش بوونی سیسته‌می چینایه‌تییه. ئه‌و سیسته‌مه‌ش ده‌توانی مه‌یلی ئیره‌یی له‌لای خه‌لک لاواز بکات. تاک هه‌ستی به‌وه ده‌کرد زه‌حمه‌ته‌ چاوه‌ پێگه‌ی ئه‌وه‌که‌سه‌ بپریت که ئاستی چینایه‌تییه‌که‌ی له‌و به‌رزتره‌، بۆیه قه‌ناعه‌ت وره‌زانه‌ ندبوون به‌ به‌شی خودا به‌سه‌ری زāl ده‌بوو. بۆیه ده‌کریت بگوتریت کێبرکی له‌ شارستانیته‌ به‌شینه‌یه‌کی رێژه‌یی، له‌ چوارچێوه‌یه‌کی به‌رته‌سک نه‌جام ده‌دری، ئه‌و چوارچێوه‌یه‌ش چه‌ندین له‌ به‌رچاوه‌گرتن و کۆته‌ چینه‌یه‌تییه‌کانی خه‌لک دیاریان کردووه.

که‌چی له‌ بیابانه‌تشیینی بارووه‌خه‌که‌ جیاوازه‌. به‌دووه‌کان ته‌نها که‌می‌ک له‌باره‌ی سنووری چینایه‌تی ده‌زانن. سیسته‌می هۆزگه‌ری له‌لای ئه‌وان به‌هێزتره‌ له‌سیسته‌می چینایه‌تی. ئه‌وان له‌ناوه‌وه هه‌ست به‌وه ده‌که‌ن که له‌یه‌ک پشت و ره‌چه‌له‌کن، که‌سێک جیاوازی له‌وانی دیکه‌ی هۆزه‌که‌ی نییه‌، ته‌نها به‌هۆی چه‌ند توانسته‌یی که‌سی نه‌بێت وه‌ک به‌خشنده‌یی و نازایه‌تی و نه‌مجۆره‌ خه‌سه‌لانه‌. نکه‌وێ له‌وه ناکه‌ین هه‌ندیکجار فرمانه‌هواپی هۆز له‌لایه‌ن خێزانیکی دیاریکراو قه‌تیس ده‌بێت، به‌لام نه‌مه‌ بابته‌ی جینگیر نییه‌ به‌ پێی تیپه‌رپوونی رۆژگار ده‌گۆرێت. دواتر فرمانه‌هواپی له‌خێزانیکه‌وه بۆ خێزانیکی دیکه‌ ده‌گوازرێته‌وه. ئه‌و خێزانه‌ی پیاویکی به‌هوانای بۆ سه‌رکایه‌تی ئی هه‌لده‌که‌وی، ئه‌وا بێگومان پێگه‌که‌ی له‌ناوه‌هۆز به‌رزده‌یته‌وه، زوو یان دره‌نگیش فرمانه‌هواپی له‌ده‌ست ئه‌و خێزانه‌ نامینی. ئه‌مه‌ش مانای ئه‌وه‌یه‌ کێبرکی له‌سه‌ر پێگه‌ی به‌رز له‌ بیابان تونده‌، ئه‌مه‌ش ده‌بێته‌هۆی ئیره‌یی له‌نیوانیان. ئێین خه‌لدون ئاهازه‌ی بۆ ئه‌و دیاردیه‌ کردووه و ده‌لی "ئه‌وان رکابه‌ری له‌سه‌ر فرمانه‌هواپی ده‌که‌ن، به‌دو

فرمانىرەۋايى رادەستى كەسى دىكە ناكات، تەننەت ئەگەر باوك وىرا وسەرۇك
 ھۆزەكەشى بىت، تەنھا ئەگەر لەبەر ئابروۋى خۇى ناچار بىت. ^{۱۰۲۲}
 سىيەم: شارستانىەت لەسەردەمى نويدا، دەيەۋى ئەو كۆتەي چىنايەتى كەم
 بگاتەۋە، كە لەراپردودا ھەيوو. بۆيە زۆرىك لەخەك دەتوانن بەپپى تواناي
 كەسى وبارودۇخى تايىبەتيان بەپلەكانى چىنايەتى بەرژىبنەۋە. لەمەشدا ئەو
 كىپرەكى وئىرەيىان لەنىودا نىيە كە لەناو بەدوكان ھەيە. دەتوانن ھۆكارى
 ئەمەش بۇ سروشتى شارستانىەتى نوئى بگپىرنەۋە. ئەو ھۆكارانەي چاپ
 وگواستەۋە وگەياندن كە لەشارستانىەتى نوئى قەراھەم يوۋە، وا دەكات كەسىكى
 دەرەكەوتوۋ لەسەرتاسەرى ولاتەكەي ولەسەرتاسەرى جىپھانىش لايەنگر وسەرسامى
 بۇ پەيداىيىت، لەنىو ئەو ھەۋادار ولایەنگرانە بىگومان كەسانىكى بەئىرەيى ھەن
 دەيانەۋى پىلانگىرى بۇ كەسە بەناۋبانگەكە بگەن، بەلام كاتىك ئەو كەسانە
 بەراۋرد دەكرىن بە لىشاۋى ھەۋاداران ئەوا زۆر كەمن، بۆيە ناچارن لەبەرامبەر ئەو
 تەۋزە ئىعتراڧ بە دەرەكەوتى كەسەكە بگەن.

بەھەرچال، ئەستەمە ئەمە لەبىاباننىشىنى بدۆزىنەۋە. لەراستىدا ئىمە نكۆلى
 لەۋە تاكەين كەسانىك ھەيوو لەناو بەدوكان ناۋبانگىكى فراۋانىيان لەبىابان
 پەيداكرد، بەلام ئەوانە ژمارەيان كەمە، زۆرجارىش دۋاي مردنى ئەو ناۋبانگەيان
 ۋەرگرتوۋە. لەژاىاندا ئىرەيىان زياتر لە سەرسامبوون بىنيۋە.

كەسىكى بەدو ھەرەكە بەھۋى توانستە كەسىيەكانى خۇى بەرز دەبىتەۋە، ئەوا
 كەسانى بەئىرەيى ۋجەسود لەدەۋرۋپەرى زياد دەبن، ئەوان دەيانەۋى رىگرى لى
 بگەن و بەسەرى زال بن. ھەر يەكك لەۋان لەخۇى دەپرسى: بۆچى ئەۋكەسە
 پاىيە لەمن بەررتر بۇتەۋە؟ ئايا ئەو لەمن باشترە وئازايەتى ۋەخشندەيى لەمن
 زياترە؟ ئەو كاتە ھەست دەكات، مەيلى ئەۋەي ھەيە بەدۋاي نەنگىيەكانى
 پىاۋەكە بگەپت ۋەنەيتى وئاشكرا لەبەھاي كەم بگاتەۋە.

ھۆزەكانى بىابان، بەشئوۋەيەكى رىژەيى بچوۋكن، تاكەكانى بەشئوۋەيەكى
 شەخسى يەكتر دەناسن. ئەم جۆرە ناسىنەش ئاستى ئىرەيى لەتتۋان تاكەكان

به‌رزده‌کاشه‌وه، هاوشیوه‌ی شه‌مش له‌لای شارنشینەکان ده‌بینن کاتی له‌یه‌ک گه‌رەك ده‌ژین، به‌لام جیاوازییه‌که‌ شه‌وه‌یه‌ شارستانیەت توانستی شه‌وه‌ی به‌تاک به‌خشیه‌وه‌ به‌ره‌وجیهانیکی فراوان بجیت، پیگه‌ی به‌رز به‌ده‌ست به‌یتی، بیته‌وه‌ی کوپی گه‌رەك ریگری لی بکات. که‌چی له‌بیابان تاک ناتوانی له‌په‌یوه‌ندی هۆزه‌که‌ی به‌چریت، ده‌گه‌من نه‌بیت. شه‌ر له‌ناو هۆزه‌که‌ی له‌دایک ده‌بیت وله‌ویش ده‌مریت. هه‌ر له‌ویش مه‌ینه‌تی هه‌سوده‌کان ده‌کیشی. فه‌تاک و سه‌علوکه‌کان نه‌بیت توانیان له‌هۆزه‌کانیان ده‌ریجن، نه‌وانیش ژماره‌یان که‌م بوو.

دووڕوویی له‌ بیاباننشینیدا:

وتمان به‌دو مه‌یلیان بۆ راشکاوی وته‌حه‌دیکردن هه‌یه، بۆیه‌ رووخۆشی درۆزخانه له‌لای شه‌وان که‌مه. شه‌مش مانای شه‌وه‌یه‌ دووڕوویی (النفاق) له‌لای شه‌وان لاوازه‌یان ده‌گه‌مه‌ته، له‌مه‌شدا له‌گه‌ڵ شارنشینەکان له‌یه‌که‌تر جیاوازن، که‌چی لی‌ره‌دا روویه‌رووی کیشه‌یه‌ک ده‌بینه‌وه. شه‌ویش شه‌وه‌یه‌ قورئان به‌ راشکاوی به‌دووه‌کان به‌ دووڕو و هه‌سف ده‌کات "الاعراب اشد کفرا و نفاقا و اجدرالا یعلموا حدود ما انزل الله علی رسوله..."^{١٠٣} وه‌ک دیاره‌ وشه‌ی (الاعراب) له‌زمانی قورئاندا به‌دووه‌کان، بۆیه‌ ته‌به‌ری له‌ ته‌فسیرکردنی شه‌و ئایه‌ته‌ ده‌لی: شه‌عراب شه‌و که‌سه‌ته‌ن که‌ له‌ بیابان ده‌ژین، سه‌ره‌سه‌خته‌ترین که‌سه‌بوون له‌به‌رامبه‌ر توحیدی خودا. له‌خه‌لکی ناوه‌دانی، گوند وشاره‌کان، دووڕووتر بوون. له‌به‌ر زوڵم و دلپه‌قی شه‌وان، له‌به‌ر شه‌وه‌ی که‌مه‌تر چاو له‌خه‌لکی چاکه‌خواز ده‌که‌ن، بۆیه‌ خودا به‌مشیه‌وه‌یه‌ وه‌سفی کردوون. شه‌وان ره‌خته‌ترین دلایان هه‌یه، که‌مه‌ترین زانیاریان له‌باره‌ی خوداوه هه‌یه^{١٠٤}.

وه‌ک ده‌رده‌که‌ویت شه‌و دووڕوویی (نیفاق) که‌ قورئان و ته‌به‌ری باسی ده‌که‌ن، به‌و مانایه‌ نییه‌ که‌ کۆمه‌لناسی نوێ تیتی ده‌گات. شه‌وه‌ی لی‌ره‌دا شایه‌نی باسه‌ وشه‌ی (نیفاق) زاراوه‌یه‌که‌ له‌داهینانی ئیسلامه‌ بۆ وه‌سفکردنی کۆمه‌له‌ خه‌لکی ئیسلامبوونیان راگه‌یاندووه، کوفریان شارده‌وته‌وه، شه‌وانه‌ زۆریه‌یان دوا‌ی هه‌جیره‌ت

^{١٠٣} القرآن، سورة التوبة، الآية: ٩٨
^{١٠٤} أحمد أمين (فجر الإسلام ص ٨٢)

بوون و له‌دوای فه‌تح‌یش زیاتر بوون. به‌مه‌به‌ستی هه‌له‌په‌رستی و ته‌ماعاری ئیسلامبوونی خۆیان راگه‌یاندن، پێشبینی نه‌وه‌یان ده‌کرد پایه‌ و ده‌ستکه‌وتیان هه‌بێت. لێره‌وه ئیسلام جیاوازی له‌نیوان (المسلم) و (المؤمن) کرد، له‌و کاته‌شدا نه‌و ئایه‌ته‌ دابه‌زی که ده‌فه‌رموی "قَالَ الْاَعْرَابُ امَّا، قُلْ لَمْ تُوْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاِيْمَانُ فِي قُلُوْبِكُمْ..."¹⁰⁰

به‌هه‌رحال، به‌و مانایه‌ بێت که ئێستا ئاماژه‌کان بۆ کرد، زۆرترین به‌دو له‌سه‌رده‌می پێغه‌مبه‌ر و دوو خه‌لیفه‌که‌ی دوا‌ی نه‌و، موناغیق بوون. واته‌ نه‌وان به‌په‌روه‌ت ئیسلام بوون که‌چی له‌ناخی دلایه‌نه‌وه هێشتا جاهیلیبوون بۆ به‌ها کۆمه‌لایه‌تی و مه‌یله ده‌روونییه‌کانیان.

له‌وانه‌یه‌ به‌کێک بێ، ئێستاش هه‌روایه‌، به‌هه‌کانی بیاباننشینی به‌سه‌ریان زاته‌ و سه‌ره‌پای باوه‌ری ئیسلامیان. له‌راستیدا جیاوازییه‌کی زۆر له‌نیوان نه‌و باروودۆخه‌ی ئێستا و باروودۆخی سه‌ره‌تای بانگه‌وازی ئیسلام هه‌یه. نه‌وان نه‌وکات بۆ باوه‌ره نوێیه‌که‌یان داسۆز نه‌بوون، ته‌نها به‌په‌روه‌ت ئیسلام بوون، که‌چی باوه‌ره‌که‌ دواتر له‌ده‌روونیان قۆڵده‌بێته‌وه و به‌ره‌ به‌ره‌ دواچار ده‌بنه‌ توندترین که‌س له‌باوه‌ره‌تێنان به‌تایینه‌وه. له‌گه‌ڵنه‌وه‌شدا ده‌بێت ئیعترا‌ف به‌وه‌ بکه‌ین باوه‌ره‌پیان رێگری نه‌کردوه‌ له‌ ده‌مارگیرێ و داگیرکاری و تۆڵکردنه‌وه و هه‌موو به‌هاکانی دیکه‌ی بیاباننشینی، نه‌وان دژایه‌تیه‌ک له‌نیوان پایه‌ندبوونی توند به‌عه‌قیده‌ی ئیسلام و پایه‌ندبوونی توند به‌به‌هاکانی به‌دو ئادۆزنه‌وه، له‌وانه‌شه‌ ته‌مه‌ به‌ ره‌سه‌ن بژانن¹⁰¹.

به‌دوه‌کان ئێستاش هه‌روه‌ک سه‌رده‌می جاهیلییه‌ت خاوه‌ن راستگۆیی و راشکا‌ون، به‌که‌می نه‌بێت، شه‌گینا دوورپوویی و نیا‌قیا‌ن تێدا نییه‌، له‌و لایه‌نه‌وه نه‌وان له‌شارنشینه‌کان ئا‌کاریان به‌رزتره‌، عه‌باس عه‌ز‌اوی میژوونووس له‌باره‌ی به‌دوه‌کانی شه‌م سه‌رده‌مه‌مان ده‌لی "هه‌ندێک خه‌سه‌له‌ت هه‌یه‌ له‌لای به‌دوه‌کان هه‌یه‌، زۆر جار له‌لای شارنشینه‌کان نایدۆزینه‌وه. بیاباننشینی په‌یوه‌ست بووه‌ به‌راستگۆیی، دوور بووه‌ له‌غی‌ل و درۆ، که‌چی شارنشینه‌کان له‌زۆربه‌ی نه‌و

¹⁰⁰ القرآن، سورة الحجرات، الآية ١٤
¹⁰¹ Jamall (The new Iraq) p46

وه‌سفانه‌وه‌ نزیکن... ئەمەش وایکردووه‌ پیاوی شارنشین لەمامەڵەکردن لەگەڵ
بەدو له‌خۆی دانیایا بیست ، لەبەرەرامبەریشدا بەدو له‌خەڵکی شار و فیلبازیان
بترسیت...^{١٠٧}

هه‌روه‌ها عه‌زاوی ده‌لی "هه‌ر چۆنێک بیست بەدو، داگیرکاری وتالان و کۆشتار
ده‌کات، بەلام درۆ و ته‌له‌که‌ ناکات و ناپاکی له‌سپاردە ناکات. ویزدانی ئازاده‌،
راشکاوه‌، داوین پاکه‌ له‌زۆریه‌ی حاڵه‌ته‌کاندا...".

پوخته‌ی قسه‌کانمان ئەوه‌یه‌، پیاوی بەدو له‌درۆ و دوو‌پووی و فرتوفیل و
کوشکیشی^{١٠٨} سلّ ده‌کاته‌وه‌، چونکه‌ ئەمانه‌ به‌ ئاکاری ملکه‌چی ده‌زانیت، که
تووشی شارنشینەکان بۆته‌وه‌، بەدو خۆی به‌سوارچاک و پیاو ده‌زانی. ئاکاری
سوارچاکیش پێچه‌وانه‌ی ئاکاری زه‌لیل و بێ ده‌سه‌لاتانه‌.

ئێین خه‌لدون ئاماژه‌ی بۆ ئەو جیاوازیه‌کانی نێوان ئاکاری بەدو و شارنشینەکان
کردووه‌، جیاوازییه‌کانیشی داوه‌ته‌پال دوو هۆکار: حکومه‌ت و خۆشگۆزه‌رانی.
شارنشینەکان ملکه‌چی سه‌رکوتکاری حکومه‌ت ده‌بنه‌وه‌، بۆیه‌ ناچار ده‌بن
ره‌فتاری دوو‌پووی و درۆ و کوشکیشی، بۆ ئەوه‌ی سته‌م و زۆلم ده‌سه‌لاتدارن
بشارنه‌وه‌، جگه‌ له‌مەش ئەوان له‌هه‌ندیک رووه‌وه‌ خۆشگۆزه‌ران، له‌بابه‌تی
رازاندنه‌وه‌ مال و جلوه‌ریگ و خواردن و سواربوونیان راماتوون، بۆیه‌ ناچارن هه‌له‌یه‌ی
په‌یداکردنی سامان ده‌که‌ن و په‌نا بۆ هه‌موو هۆکاریکی ره‌وا و ناره‌وا ده‌بن، درۆ
ده‌که‌ن، فرتوفیل ده‌که‌ن....

بەلام بەدو به‌شێوه‌یه‌کی رێژه‌یی له‌مانه‌ دووره‌، ژیانیان له‌ویه‌ری سه‌ختی
وساده‌یی دایه‌، حکومه‌تیان نییه‌ سته‌میان لی بکات و یاجیان لی وه‌ریگریت. بۆیه‌
ئاکاریان زیاتر نزیکتره‌ له‌ زگمماکی، خۆواندن و خۆه‌لکێشانی تێدانییه‌،
به‌راشکاوی و رووبه‌رووه‌^{١٠٩}.

به‌جیگه‌یاندنی به‌ ئێن:

^{١٠٧} عباس العزاوي (عشائر العراق) ج ١ ص ٣٩٣-٣٩٤

^{١٠٨} وشه‌ی کوشکیشیمان له‌ بیری (موجامه‌له‌)ی عه‌ره‌یی به‌کاره‌ێناوه‌. وشه‌ کۆردییه‌که‌ له‌ نێو کۆرده‌واریدا
بیشتر به‌کارده‌یات. کاتێک یه‌کێک له‌ به‌ر به‌رژوه‌ندی قسه‌ی خوشی له‌گه‌ڵ یه‌کێک بگره‌یه‌، وه‌ریگریت.
^{١٠٩} این خلدون (المقمة) ص ١٢٣-١٢٧

پیشتر باسی سروشتی وه‌فاداری (به‌دو)مان کرد له‌به‌رامبه‌ر چاکه‌کاریدا. ئیستا ده‌مانه‌وی باسی سروشتی وه‌فاداری بکه‌ین بۆ به‌جیگه‌یاندنی به‌ئین.

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی وه‌ک زانراوه به‌دوکان ریز له‌به‌جیگه‌یاندنی به‌ئین ده‌گرن. ئه‌و وشانه‌ی بۆ به‌ئینیک له‌ده‌میان ده‌رده‌چی، پابه‌ند ده‌بن پێیه‌وه، وه‌ک قهرزکی داده‌نن ده‌بیت وه‌فادارییان بۆ دانه‌وه‌ی هه‌بیت. بۆیه ده‌بینن له‌یه‌کتک له‌په‌نده‌کانیان هاتوه "به‌ئینی مرقی شازاد قهرزه". له‌زۆر دیری شیعی جاهیلیش ستایشی وه‌فاداری و زهمی خیانه‌ت و بێوه‌غایی کراوه.

لێرده‌دا له‌به‌رده‌م کیشه‌یه‌ک ده‌وه‌ستین. شیعی جاهیلی سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی له‌چه‌ندین دێر ستایشی وه‌فاداری ده‌کات، که‌چی له‌هه‌ندیک له‌دێره‌کانی ستایشی ناپاکی و بێوه‌غاییش ده‌کات. یه‌کتک له‌شاعیره‌کانی جاهیلیه‌ت ده‌لی:

قبح الاله بني کليب انهم لا یغدرون ولا یفون لبحار^{١١٠}

(واته: خوداوه‌ند (بني کليب) دزێو بکات، ئه‌وان نه‌ ستم ده‌که‌ن و وه‌غاشیان بۆ دراوسی نییه‌ - وه‌رگیر).

له‌و دێره‌دا ده‌بینن شاعیر زهمی وه‌فا و غه‌ده‌ر به‌یه‌که‌وه ده‌کات. ئایا ئه‌مه‌ دژ به‌یه‌کتره؟ ده‌توانین بڵێین ئه‌و دژ به‌یه‌کتره‌ی له‌و دێره شیعییه ده‌بینرێت رووکه‌شه و راسته‌قیه نییه، ئه‌گه‌ره‌هاتوو له‌ژێر رۆشنایی خه‌سه‌له‌تی گشتی رۆشنییری بیاباننشینی تاوتوویی بکه‌ین ئه‌وا ده‌زانن چ نه‌تییه‌یه‌کی له‌پشته‌وه‌یه.

ئه‌وه‌ی له‌و باره‌یه‌وه شایه‌تی باس بیت ئه‌وه‌یه: وه‌فاداری به‌دو جیاوازی له‌گه‌ڵ وه‌فاداری شارستانیته هه‌یه. شارنشینه‌کان کاتیک وه‌فادار ده‌بن، چونکه ده‌زانن وه‌فاداری سودی بۆ بازرگانی و پیشه‌ی ئه‌وان هه‌یه، ئه‌و بازرگانه‌ی له‌نیو خه‌لک خاوه‌ن قسه‌ی خۆی نه‌بیت ئه‌وا زوو یان دره‌نگ له‌کاره‌که‌ی سه‌رتاکه‌وی، پتیه‌ی بازرگانی ئه‌و به‌نده به‌ به‌ئین و قهرزه‌کانییه‌وه. ئه‌مه‌ش مانای ئه‌وه‌یه وه‌فاداری شاربش به‌نمه‌یه‌کی به‌رژوه‌ندی ماددی هه‌یه.

که‌چی وه‌فاداری به‌دو بنه‌مایه‌کی دیکه‌ی هه‌یه، زیاتر په‌یوه‌سته به‌ خه‌سه‌له‌تی رۆشنییری بیاباننشینه‌وه. واته له‌سه‌ر بنه‌مای هیژ و خۆسه‌پاندنه. پیاوی به‌دو بۆ

^{١١٠} البصائر السابق، ص ٢٨٥

بەلئىنى خۆى وەفائى نىيە، تەنھا كاتىك تەبىت كە دەزانى وەك ھىمايەكە بۆ ھىز
 وىروەتى خۆى، بەلام كاتىك زانى ئەو وەقادارىيە ھىمايى لاوازىيە ئەوا ئەو كات
 دەبىتە ناپاك و پشت لەبەلئەكەنى دەكات، لەمەش شانازى بەخۆيە وە دەكات.
 پىاوى بەدو لەخۆيە وە دەچىتە لاي ئەو كەسەى بەلئىنى پىداو، يان راسپاردە
 وقەرزىكى لايە. ئەو كاتە وادەزانى مروەتى خۆى نواندو و سەرکەوتو وە ئەو كە
 ژىركەوتو. بەلام ئەگەر پىاوىك ھات داواى بەلئىنكى لىكرد و ياتىش پىداگرى كرد
 و تەھدائى كرد. ئەوا پىاوى بەدو لەكاتەدا وەقادارى بەھەرەشەيەك دەزانى بۆ
 سەر كەرامەتى خۆى و بەنىشانەى بېھىزى دەزانى، بۆيە بەھەموو شىئەيەك بەرەو
 پووى دەبىتە وە.

يەكەك لەشاعىرەكانى جاھىليەت ستايىشى خۆى و قەومەكەنى دەكات و دەلى:
 فما يستطيع الناس عقدا نشده و نطقه منهم وان كان مبرما^{۱۱۱}
 (واتە: خەلك ناتوانن خۆيان لەگرىيەستىك لابەدەن كە ئىمە ئەنجاممان داو،
 دەشتوانىن پاشگەزىيەتە و، تەننەت ئەگەر گرىيەستەكە بەسترا بىت. وەرگىڭ)
 مەبەستى شاعىر لەو دىرە شىعرە ئەو يە، گوايە ھۆزەكەى زالە، دەتوانى
 پابەند بىت بەبەلئىن، دەشتوانى پاشگەزىيەتە و، بەخواستى خۆيان، ئەوان لەھىچ
 كەس ناترسن و ملەكە چ نابن، ھەرچەندە كەسەكان بەزەبرىش بن.
دلىسۆزى ئە بىبابانئىنىيدا:

مەبەست لە (وەلاء) لىرەدا ئەو يە مەزۇق لايەنگرى ھاوپەيمان، سەرۆك،
 گرۇپەكەى پكات لە ناخۆشىدا. لىيان جيا نەبىتە وە ولەپشگىريان سل ئەكاتە وە،
 ئەمەش جۆرىكە لە وەقادارى و ھەندىكجارىش بە (دلىسۆزى) ئاودەبرىت.
 دەمانەوى بىرسىن: ئايا بەدو وەلاش ھەيە يان نا؟ حافز وەھبە بە (نەخىر)
 وەلامى ئەو پىرسىارە دەداتە وە. ئەو دەلى^{۱۱۲} بەدو دلىسۆزى لەدل نىيە.
 خەسلەتەكەى دوو پووى و رىبابازىيە. مىرەكان پشت بە ھىز و ژمارەى بەدوەكان
 نابەستن. زۆر جارىش بەدو خراپەن بەسەر ئەو مىردى لەسەنگەرى ئەو دەجەنگن،
 چونكە خەرىك دەبىت لەشكىست نرىك دەبىتە وە، دەبىنى بەدوەكان سامانەكەى

^{۱۱۱} المصدر السابق ص ۲۸۵

تالان دەكەن بەبىيانوى ئەودى سامانەكە بۇ ئەوان بىت باشتە ئەودەك بۇ دوزمەنان،
ھاوشىۋەى ئەم دىاردەيە لەسەرۋەندى جەنگى يەكەمى جىهان روويدا، ئەمەش
ئەفسەرىكى بەرىتانى سەرسام كەرد، كە ئايا چۆن كەسىك ھاۋرىيەكەى خۆى تالان
دەكات، بەلام لەبىياندا شىتەك نازانرى جگە لە تالانكارى نەبىت و دەستكەوت
وغەنىمەش لەپىش ھەموو شىتەك...^{۱۱۲}

بەبرۋاى من بەرىز وەھبە لەتىگەىشتىنى بۇ سروشتى بىاباننىشىن ھەلەى كىردوۋە،
ۋەك چۆن ئەفسەرەكەى ئىنگلىزىش ھەلە تىگەىشتوۋە. نكۆلى لەۋە ناكەين وەھبە
تىگەل بە بەدو بوۋە، ھەندىك چار لەنىۋان زىاۋە، ئەى چۆن ئەۋ يەكەك بوۋە لە
ۋەزىرەكانى شا عەبدولعەزىز بن سەعود، بەلام مەزىندەى ئەۋە دەكەم ئەۋ
لەدەرۋەى سەبرى بىاباننىشىنى بىكات، لەۋانەشە بەتپروانىنى خودى مەلىك
عەبدولعەزىز لە بەدوۋەكان بېروانى.

شاھىنى باسە مەلىك عەبدولعەزىز لەسەرەتەى فرمانرەۋايىدا پىشتى بەسۋاپايەك
دەبەست لە ھۆزەكانى بەدو پىكەتتوۋ. زۆرجار مەينەتى بەدەست ناسەقامگىرى
ونا دىلسۆزى ئەۋانەۋە ھەبوۋ. ئەۋان لەگەلى دەپوۋن كاتەك ھەستىيان
بەسەرەكەۋتنى ئەۋ دەكەرد، بەلام كاتەك نىشانەى ژىركەۋتن ولاۋازى لى دەردەكەۋت
ئەۋا بەدوۋەكان پاشەكشەيان دەكەرد، لەۋانەش ئەمە ۋايىردى بى بەرىز وەھبە بە
نادىلسۆزى ۋەبەۋىنى (ۋەلا) ۋەسقى بەدوۋەكان بىكات.

خەرىكە باۋەرى ئەۋەم ھەبىت، بەدوۋەكان لەمەموۋ كەسىك زىاتەر دىلسۆزىيان
ھەپە، بەلام دەبىت ئەم دىلسۆزىيە بە پىۋانەى بىاباننىشىنى ۋەسەلەتى رۆشنىبىرى
كۆمەلەيتى ئەۋان پىۋانە بىكرىت. ھەردەم بەدو ۋەلا تىكى تۈندى بۇ ھۆز ۋەسەرۆك
ۋاۋاپەيمانەكانى ھەپە. لەۋانەشە لەتەنگانە گىيانى خۆى فەيدا بىكات. لە مېژۋى
بىياننىشىنىدا نمونە ۋەسەرەتەى زۆد ھەپە جەخت لەسەر ئەۋ قەسەيەكان
دەكاتەۋە. لەگەلئەۋەشدا پىشېبىنى ئەۋە ناكەين بەدو دىلسۆزى بۇ ھىزىكى بىيانى
ھەبىت، كە لەبەر ھەر ھۆبىيەك چۆتە رىزەكانىيەۋە. دىلسۆزىيەكەيان بۇ ئەۋ ھىزە

^{۱۱۲} حافظ وھبە (جزيرة العرب في القرن العشرين) ص ۱۰، و ص ۲۷۵

بەقەد دىلسۆزىيان نىيە بۇ ھۆز و سەرۆكى خۇيان. لىزەدا ئەوان جىاوازيان ھەيە. لەرۇشنايى بەھاكانى بىباباندا ھەر حالەتتەك حىسبى خۇي بۇ دەكرىت .

بەدوھەكان لەو ە راھاتوون بچنە رىزى ھەر بزوتنەو ەيەكى نوئ، كە لەناويان دروست دەبىت، ئەمە كاتىك كە پىشسبىنى سەرگەوتن و دەستكەوت لەو بزوتنەو ەيە دەكەن، بەلام كاتىك ھەندىك نىشانەى ژىركەوتن و دۇپان بەدى دەكەن، ئەوا بەپەلە لىنى دوور دەكەونەو ە. لەوانەشە لەكاتى دۇراندە بىيانەوئى تالانى ئەو سامانائە بگەن كە ھى خاوەنى ئەو بزوتنەو ەيەيە.

وا مەزندە دەكرىت لەشپو ەى ئەو ھەلگەپانەو ەيە، كەم تا زۆر لەسەر ەبەندى بزوتنەو ەكانى و ەھابى لەنيو ەى سەدەى ھەزەمەرە لەبىبابانى ەرەب روويداو ە. ئەو بزوتنەوانە جار لەدوائ جار لەھەلگىشان وداكشان بوو، جارىك سەر دەكەوت و جارىك ژىر دەكەوت. مەن وا خەيال دەكەم ھىزەكانى بەدو لەكاتى سەرگەوتن دەچوونە پالايان و لەكاتى ژىركەوتنىش پاشكشەيان لى دەكرىن.

بەدوھەكان لەھەموو قۇناغەكانى مەژووى خۇيان لەو جۆرە ھەلگەپانەوانە راھاتوون. ئىمە كاتىك بەرۇشنىرى شارستانى خۇمان سەبرى ئەو ھەلگەپانەوانە دەكەين، ئەوا بەدوھەكان بە دووپوو ورياباز، يانىش بەتادلسۆز وەسفىيان دەكەين، بەلام لەراستىدا ئەوان وانىن. ھەمووان لەسەر ھەموو ھەلسوكەوتيان لەسەر پلانىكى نەگۇپا و دەپۇن، ئەوان دووپوو نابن لەگەل ئەو پلانە. ئەوان ھەردەم بەبايەخەو ە سەبرى سەرگەوتن و غەنىمە و دەسكەوت دەكەن، لەپىناویشيدا راستەى دەپۇن و لىنى لانادەن و ھەلناگەپىنەو ە. سەبارەت بەو ھەلگەپانەو ەيەى تىبىنمان كەدو ە ئەوا بۇ گۇپانكارى بارودۇخى دەروپەريان دەگەپىنەو ە، يان بەواتەيەكى دىكە ئەوان خۇيان ھەلناگەپىنەو ە بەلكو بارودۇخەكەيان ھەلەدەگەپىنەو ە. ئەوان لەسروشستى خۇيان جىگىرن و نازانن رۆز لەدوائ رۆز بىگۇرن.

كاتىك سەرۆكىكى شارنشىن ھارىكارى ھۆزەكانى بەدوى دەوى، ئەوا دەبىت لەو سروشتەيان تىبگات بەر لەو ەى لەگەليان تىو ەبگلى. جا كاتىكىش دوائ پىشتگىرى، پاشكشەيان كەد ئەوا ئەو سەرۆكە ھەقوايە تەنھا گلەيى لەخوى بكات.

بۆچۈنى ولفرىد تىسىنگەر (Welfred Patrick Thesiger)

تىسىنگەرى تويۇر لەبارى بىاباننىشىنى تويۇرئەنەنەدىكى تىروسەلى ھەيە. ئەم تويۇرە جلوبەرگى بەدوى پۇشپو و سواری حوشتر بوو، جا لەگەل ھاوپپەکانى بەبىابانى غەرەبى دەپوا. دواتر كىتیبك بلاۋدەكاتەو، تىیدا بەوردى پاس لەخەسلەتەکانى بەدو دەكات. ئەو بابەتەى زۆر سەرنجى راكىشاو و سەرسامى کردوو ئەو ھەيە زۆر خەسلەتى دژ بەیەكترى لەبەدوگان بىنیو. ئەو پىنیوایە بەدوگان توندروپى لەھەمور رەفتارەکانیان دەکەن، دەلى "ئەوان تارادەى زىدەپۇی بەخشندە دەبن، يانیش زۆر (یگر) دەبن تا ئاساتیک باوہ ناکریت. زۆر دان بەخویان دەگرن، ياتیئ تا ئاستى ھىستریا ھەلدەچن. باوہ ناکریت چەند ئازان، کەچى ھەندیکجار بى ھۆکارى دیار زۆر ترسۆك دەبن".^{۱۱۲}

ئەو تويۇرە وەسفی بەخشندەى بەدوگان دەكات وئەو دەگىرپتەو ھەبىابانى سوریا لەلایەن كۆمەلەك بەدو میواندارى كراو، خوانىكى گەرەى برنجى لەبەردەم دانراو لەگەل بەرخىكى برژاو، کە بۆ ئەو سەر براو، ھىندەش چەوریان بەسەردا کردوو، تا بەسەر لەمەكە رژاو، کاتیک تىسىنگەر لەو نارەزایى نیشان داو، ئەوان وتویانە "سەد جار بەخیرھاتى" ئەو زىدە بەخشندەى، ھەردەم تىسىنگەرى نیگەرەن کردوو، چونکە زانیویەتى بۆ چەند رۆژیک برسى دەبن. لەگەلئەو ھەشدا کاتیک بریارى رۆیشتنى داو ئەوان ھەولیان داو رازى بکەن بەو ھى بىمىنیتەو.

لەلایەكى دیکەو تىسىنگەر كۆمەلەك بەدوى بىنیو، بەدەنگى بەرز، دەمەقالیان بوو دەستیان بۆ ئاسمان راتەکاندوو. كۆشەيەكەش كۆن بوو لەسەر چەند دەرھەمەك بوو. تەنەت وا خەيالى کردوو ھىچ نەتەو ھەيەك نییە لەدۇنيا ئەو خۆشەويستى بەھیزەى بۆ پارە ھەبیت، بەلام ئەو لەوکاتەدا شىتیکى دیکەى بىر دەکەوتتەو. یەكکە لەو کەسانەى دەمەقالیان دەکرد، لەبۆنەيەکدا

^{۱۱۲} ولفرىد تىسىنگەر (رەمال العرب) تعريب هاجر وعبدالستار حسن ۱۷۵

وهك به‌خوشنده‌یی تاكه مه‌ندله‌كه‌ی خۆی به‌ هاوریه‌كه‌ی داوه، كه نه‌مه‌ش له‌لایه‌ن هیچ مرۆفیه‌كه‌وه ناكه‌یت به‌دو نه‌بیت.^{۱۱۱}

لێره‌دا ده‌مانه‌وه‌ی بۆ ماوه‌یه‌کی كورت له‌سه‌ر بۆ چوونه‌كانی تیسینگه‌ر بووه‌ستین. ئه‌وه‌ی تیبینی ده‌كۆیت ئه‌و به‌دوه‌كانی خۆشه‌ده‌ویست و سه‌رسام بوو به‌خه‌سه‌ته‌كانیان، كه‌وا ئه‌و وهك ئۆلێزی و ته‌وانی دیکه هه‌رشیان ناكاته‌سه‌ر، به‌لام له‌گه‌ڵته‌وه‌شدا به‌ خه‌سه‌له‌ته‌ درێیه‌كه‌كان وه‌سفیان ده‌كات. وهك ده‌رده‌كه‌وت سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی تیسینگه‌ر زۆر هاموشۆی ناو به‌دوه‌كانی كرده‌وه، كه‌چی به‌شێوه‌یه‌کی زانستی قول له‌وان نه‌گه‌پشتوو، به‌لگه‌ له‌تێروانیی بۆ ئه‌وان كاریگه‌ر بووه به‌ پێوه‌رده‌كانی شارنشین.

ئه‌وه‌ی به‌تایبه‌تی سه‌رنجی تیسینگه‌ری راكێشاوه، بابته‌ی به‌خوشنده‌یی وقه‌چۆكیه‌. ئه‌وان خۆشه‌ویستری شتی خۆیان بۆ میوان ده‌به‌خشن، له‌لایه‌کی دیکه‌وه له‌سه‌رچه‌ند دره‌مه‌ێك ده‌كه‌ونه‌ شه‌ر و ملامانییه‌وه. له‌راستیدا ئه‌مه‌ در به‌یه‌ك نییه. ئه‌وان له‌سه‌ر پارویه‌کی كه‌م به‌شه‌ر دێن كاتیك ده‌زانیت له‌ریگای ناچاركردن و خۆسه‌پاندن لێیان وه‌رده‌گیریت. ئه‌وان خه‌زناكه‌ن ژێر كه‌وتووین له هه‌رشتێكدا هه‌رچه‌نده شته‌كه به‌هاشی كه‌م بێت. وهك پێشتر باسمان كرد كاتیك میوانیش دێت یان كه‌سه‌ێك هانیان بۆ ده‌هێتی و داوای لێ ده‌كات دوو هێنده هاوكاری بكات، ئه‌وا پێی ده‌به‌خشی، چونكه به‌تێروانیی ئه‌و ئه‌مه‌ بابته‌ی پێچه‌وانه‌یه.

له‌یه‌كێك له‌ به‌نده باوه‌كانی به‌دو هاتوو (شیم البدوي وخذ عباته). به‌واته‌ی ئه‌وه‌ی تۆ ده‌توانی تاكه عه‌باكه‌ی به‌دو به‌ری ئه‌گه‌ره‌هاتوو هانات بۆ برد و داوات لێ‌كرد، به‌لام نه‌گه‌ر و یستت به‌هێزه‌وه عه‌باكه‌ی لێ وهرگیریت ئه‌وا لێت هه‌ڵده‌گه‌ڕێته‌وه لێ ده‌بێته ئاژه‌لێکی درنده، باکی به‌وه نییه له‌ پێناو عه‌با شه‌په‌كه‌ی بمه‌یت.

زه‌وتكردنی هه‌رشتێك له‌پیاوی به‌دو، مانای سوكاپه‌تی و مله‌چه‌یی ده‌گه‌ینی. زه‌حمه‌تترین شت به‌لای ئه‌و، ئه‌وه‌یه بگه‌ڕێته‌وه لای كه‌سوکاری بزانریت شتیکی

^{۱۱۱} المصدر السابق ص ۱۷۴-۱۷۵

بێمانای لێ زهوت کراوه. که سوکاره کهی له سههر لاوازییه که وناجوامیرییه کهی سه رگۆنه ی ده کهن. ته نانه ت ژنه کهشی رقی لێ هه لده گریت و به شایه نی خۆی نازانیت، له و حاله تشدا مر دن باشتره نه وه ک سه رشوپی.

زانراوه، به دو کاتی که شتی که ده گریت مامه له یه کی زۆر ده کات. له په ندیکی به دوه کان هاتووه "مامه له بکات تا نیتو چاو منت ئاره ق ده کاته وه" هه کاره کهش نه وه به چه زنا کهن فرۆشیار یه ک فلسیان زیاد لێ وه ریگریت. ئه و زیاده وه رگریته به تیروانینی ئه وان جۆری که له زالبوون، به لام کاتی که ئه و فرۆشیاره دوا ی ئه و مامه له دوور ودریژه بیته مالیان، چه ندین چار زیاتر له و په ره ی مامه له بیان له گه ل کردووه خواردنی پێده ده ن.

شارنشینه کان وا ده زانن ئه و ره قتاران ه ی به دو دژ به یه کتره، به لام له راستیدا خالییه له دژایه نی یه کتر. ره قتاری به دو ئاگۆری و دژ به یه کتر نییه. له هه مو جاله ته کان ئه و مه یلی به خۆ زاکردنه، بۆ هه ر کۆیی که بچیت ئه و مه یلی له گه لدا یه. **فیلاکردن له پیاوی به خشنده:**

له په ندیکی به دوه کان هاتووه "نه گه ر به و ی، فیلا له پیاوی به خشنده ده که ییت". وا هه ست ده که م نه م په ند له و په ند ده چیت که پینشتر ئامازه مان بۆ کرد "ریزی به دو بگره، ده توانی هه با که ی لێ وه ریگری". تۆ کاریکت به پیاوی به دو بوو، ستایشی مروه تی ئه وت کرد، وا نیشانی به دی گوا یه له دووره وه له به ر ناوبانگی به خشنده یی و پیاوه تی ئه وه اتووی، ئه و به دوه که ده که ویت هه وای خۆیه وه، هه رچییه کت بو ی پیت ده دا. خه لک له وه راهاتوون وا قسه له گه ل به دو بکه ن بلێن "یا معود" واته له پیاوه تی و چیا که راهاتووه. ئیستاش ئه و وشه یه له لایه ن عێراقیه کانه وه به کاری دیت و ته نها نووسه ری ئه و چه ند دیره ش بی مه به ست له گه ل ئه وان به کاری ده هینی.

سلیمان قه یزی باس ده گپێتیه وه، له سالی ۱۸۹۹ له ئاماده یی سه ربازی، له ئه حجامی شه ری نیوان قوتابیان هه سلکراوه. ئه م روودا وه ش بۆ ئه و کاره ساتیک ده بیته نه چاتبوونی ئه ده بوو، نه گه ر فرمانی سولتان نه بووا یه له ئه سته نبوله وه. سلیمان په نا ده با ته به ر عه بدوله یزی کوی ره شید که ئه و کات میری نه جد

دەبىت، لەمىيانەنى ئەو سەفەرەيدا تووشى زۆر ناخۇشى دەبىت تا بە مىر دەگات و داواكى لى دەگات، وەك دەزانىن پىشتىرىش مىرى نەناسىيە، بۇيە مىرى بەدو پىتى دەلى "مۇدەبىت ئەى سلىمان داواكەت سەركەوتو دەبىت" لەدوايىدا مىر بروسكەيەك بۇ سولتان دەگات وداوى لىبوردن بۇ سلىمان دەگات وسەرەراى ئەمەش داواى پلەيەكى دامەرزاندنى تايىبەتى بۇ دەگات.^{۱۱۵}

ئەوئى شاينەنى باسە ھەندىك لە شارنىشەكانى ئەم رۇزگارەمان ئەم ھەراى نەئسى سەركە ھۆزەكانيان بەھەل زانىو، بۇ ھىنانەدى داواكارىيەكانيان، ئەوان مستاوپىەتى بۇ ئەو سەركە ھۆزە دەكەن، وا دەزانن ئەوان قىل لەسەركە ھۆز دەكەن، كاتىك لەرئىگەى ئەو كۆشكىشىيەو داواكانيان بەجى دەگەين.

دەبىت ئەو بزانىن بەدوەكان بەشئوۋەيەكى گىشتى، بەتايىبەتىش سەركەكانيان، زىرەكىيەكى زىگماكى وتواناى پىشپىنىكرىدىان ھەيە، بۇيە فرىو ناخۇن، بەلكو وا خۇيان نىشان دەدەن، جا زۆرىك لە شارنىشەكان لەتئىگەيشتى ئەو خالەدا سەركەوتو نەبوون.

بەدو بەلەيەو گىرنگ نىيەكە تۇ بۇ پىداويسىتەكى خۇت ماستاوپىيەتى دەكەى، ئەو لەپىتاوتو، چاكە لەگەل تۇ ناكات. بەلكو دەيەوى ناويانگى پاشى خۇى لەئىو ھۆزەكان بلايىتەو. كاتىك بۇ پىويسى خۇت ھانات بۇ ئەو بردوۋە ئەو ئەمە ستايشى راستەقىنەيە بۇ ئەو. جا كاتىك بەزەمان ستايشى دەكەى، يان درۇ دەكەى، بەتپروانىنى ئەو گىرنگ نىيە. ئەو بەخشندەيە، بەخشندەش بەسروشەكەى خۇى فرىو دەخوات- وەك لەپەندەكە ھاتوۋە.

ئايىنپەرۋەرى لە يىباباننىشىنىدا:

ئولتېرى دەلى بەدوەكان زۆر مەيلان بەلەى ئايىنەو نىيە^{۱۱۶}. زۆرىكىش لە تويژەر وىژمەلەتسان، لەم بۆچوۋنەدا بەدوۋى ئەودا رۆيشتن. بەشئوۋەيەكى گىشتى ئەوان پىتانوايە ئايىنپەرۋەرى لەناو بەدوەكان لاوازە. ئەوان وا سەيرى ئايىنپەرۋەرى

^{۱۱۵} سلىمان غىنى (قى شىرة التىزال) ص ۱۵- ۲۶
^{۱۱۶} De Lasi oleary (op, cit)p 20

سروشتی کۆمەڵگەى عێراقى

بەدووەکان دەکەن، کە چۆن پێشتر بە ئێرانیی شارستانییه وانه سهیری خهسلهتهکانى دیکه‌ى به‌دووەکانیان ده‌کرد.

به‌ر له‌هه‌موو شتێک ده‌بێت بزانی، ئایینه‌یه‌وه‌ری به‌مانا کۆمه‌ڵه‌یه‌یه‌ گه‌شتیه‌که‌، سێ کۆلگه‌ له‌خۆیه‌وه‌ ده‌گرێت: ١- بیه‌یاده‌ی ٢- رێبهره‌سمه‌کان ٣- ئاكار. کاتێک تاوتوێی ئایینه‌یه‌وه‌ری به‌دووەکان ده‌کەین، ده‌بینین دوو کۆلگه‌ى یه‌که‌م به‌روونی بوونیان هه‌یه‌ وه‌یچیان که‌مه‌تر نییه‌ له‌شارنشینه‌کان. که‌چی له‌رووی کۆلگه‌ى سێیه‌یه‌وه‌، که‌ شه‌ویش ئاكاره‌، شه‌وا له‌ هه‌ندێک رووه‌وه‌ جیاوازیان له‌گه‌ڵ شارنشینه‌کان هه‌یه‌. بیه‌یامان شه‌وان راستگۆ وداوێتیاک وراسپارده‌پاریژن، که‌واته‌ له‌م لاینه‌وه‌ شه‌وان زیاتر له‌ئاكارى ئاینى نزیکن شه‌وه‌ک شارنشینه‌کان. له‌لایه‌كى دیکه‌شه‌وه‌ شه‌وان ده‌مارگیر وداگیرکه‌ر وتۆله‌سینن، له‌م لایه‌نه‌شه‌وه‌ شارنشینه‌کان له‌ ئاكارى ئایینه‌وه‌ نزیکترن شه‌وه‌ک به‌دووەکان.

که‌واته‌ بابته‌که‌ رێژه‌یه‌یه‌. ئێمه‌ ده‌توانین به‌دو به‌ دیندار یان به‌ نادیندار بزانی، به‌پێى شه‌وا لایه‌نى که‌ تێى ده‌روانین. ئێین خه‌لدوین له‌به‌شیکی کتێبه‌که‌یدا ده‌لێ "به‌دو زیاتر له‌ شارنشین نزیکتره‌ له‌ خه‌سله‌تى چاکه‌خوازى" مه‌به‌ستى شه‌وه‌یه‌ ئاماژه‌ بۆ سروشتى شه‌وان بکات که‌ زیاتر ئاماده‌ییان تێدايه‌، بۆ قبوڵکردنى شه‌وا رێنمايه‌ ئاكارییانه‌ى ئاین هه‌ناوێه‌تى. بۆیه‌ شه‌وان نزیکتر له‌زگماکی و دوورن له‌ داهێنراوه‌کانى شارستانیته‌ و به‌دکاریه‌یه‌کانى^{١١٧}.

پێشتر ئاماژه‌مان بۆ سروشتى نیفاق کرد له‌لای به‌دووەکان له‌کاتى ئیسلامبوویان، وتمان دواتر به‌ره‌ به‌ره‌ نه‌ما، به‌تایبه‌تى شه‌وا کاته‌ى به‌شداریان له‌ فه‌تحکردنى ئیسلامى کرد و سه‌رکه‌وتن و غه‌نیمه‌یان به‌ده‌سه‌سته‌ینا. شه‌وا جه‌غه‌رى نه‌قیب^{١١٨} ده‌لێ "ئىسلام له‌لای عه‌ره‌ب قبوڵ نه‌کرا وله‌دلیان جیگیر نه‌بوو، ته‌نها دواى مردنى پێغه‌مبه‌ر ته‌بێت. شه‌وا کاته‌ فه‌تحکارى شه‌نجام درا و غه‌نیمه‌ و سامان

^{١١٧} ابن خلیون (المقدمه) ص ١٢٢

^{١١٨} شه‌وا جه‌غه‌ر یه‌کێک بوو له‌ بیرمه‌نده‌ گه‌وره‌کانى سه‌ده‌ى شەشەمى کۆچى. به‌داخه‌وه‌ شه‌وا هیچ کتێبێكى دانه‌ناوه‌. به‌لام ئێین ته‌بى جەدیى میژووئووس هه‌ندێک له‌ بۆچوونه‌کانى بیستوه‌ تۆمارى کردوه‌، له‌ کتێبى (شرح نه‌ج البلاغه‌) به‌په‌رتویلاوى دایناوه‌. به‌پراى من شه‌وا جه‌غه‌ر یه‌کێک بوو له‌ بیرمه‌نده‌ کۆمه‌ڵه‌یه‌یه‌کان به‌په‌له‌ى یه‌که‌ن. له‌گه‌ر شه‌وا کتێبێكى دایناوایه‌ شه‌وا له‌ئاوانگ له‌سه‌رووی ئێین خه‌لدوین ده‌بوو. عه‌ل وه‌ردی

وده‌سکه‌وتیان هه‌بوو، ئه‌و کاته‌ تامی ژیا‌نیان کرد و له‌زه‌شی دو‌نیایان بیهیسی... ئه‌و قه‌ت‌ه‌کردنانه‌ و ده‌سکه‌وته‌کانیان وه‌ک به‌لگه‌ی دروستی بانگه‌وازه‌که‌ و راستی په‌یامه‌کیان ده‌زانسی. پێغه‌مبه‌ر به‌لێنی فه‌ت‌ه‌کردنی گه‌نجینه‌کانی کیسرا و قه‌یسهری پێدابه‌وون، کاتێک‌یش ئه‌مه‌یان بۆ هاته‌دی، پێغه‌مبه‌ریان به‌مه‌زن و شکرمه‌ند زانی. به‌مه‌ش گومان و نېف‌اق گاته‌کردن‌یان بوو به‌ ئیمان و په‌قین و دلسۆزی. ژیا‌نیان بۆ فه‌راهم بوو، ده‌ستیان به‌نایینه‌وه‌ گرت، چونکه‌ رێگه‌ی به‌ده‌سته‌نێنانی دو‌نیا بوو. ئایین و پێغه‌مبه‌ره‌که‌یان مه‌زن کرد. دواتر پێشینه‌ان نه‌ما و که‌سانی دیکه‌ هاته‌ سه‌ر ئه‌و باوه‌ره‌ حازره‌، به‌لاسه‌ای پێشینه‌یان وه‌ریانگرت، ئه‌مانیش رو‌یشتن و به‌همان شیوه‌ که‌سانی دیکه‌ هاتن... هه‌ت.

سه‌رکه‌وتن و نایینه‌روه‌ری پیاوی به‌دو:

هه‌ندێک له‌ رۆژه‌لاتناسان هێرشیان کردۆته‌ سه‌ر پێغه‌مبه‌ر محمه‌د، به‌ (پێغه‌مبه‌ری جه‌نگ) وه‌سف‌ی ده‌کەن، ئه‌وه‌ک (پێغه‌مبه‌ری ناشتی). وه‌ک ده‌رده‌که‌وێت ئه‌وان به‌ رۆشنی‌هێری مه‌سیحی خۆیان کاریگه‌ر بوون، به‌شیویه‌ک محمه‌دی‌ان به‌راورد کردوه‌ به‌ مه‌سیح، بۆیه‌ بینیویانه‌ محمه‌د جه‌نگ بۆ بانگه‌وازه‌که‌ی به‌ریا ده‌کات، که‌چی مه‌سیح بانگه‌وازه‌که‌ی له‌رێگای ناشتییه‌وه‌ ده‌بێت.

ئه‌و رۆژه‌لاتناسانه‌ ئه‌وه‌یان له‌بیرکردوه‌، محمه‌د له‌ژینگه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی ئه‌وتۆ ژیاوه‌ جیاوازه‌ له‌ده‌رویه‌ره‌که‌ی مه‌سیح. توێنێی می‌ژوونووس ئاماژه‌ی بۆ ئه‌مه‌ کردوه‌ و جه‌خت‌یش له‌سه‌ر کردۆته‌وه‌^{١١٩}. ئه‌وه‌ی شایه‌نی باس بێت محمه‌د له‌وکاته‌ی له‌مه‌ک‌ه‌ بووه‌ بۆ بانگه‌وازه‌که‌ی رێگای ناشتیانه‌ی به‌کارهێناوه‌. ژماره‌یه‌کی که‌می خه‌لک نه‌بێت که‌سی دیکه‌ پێوه‌ کاریگه‌ر نه‌بوون، ئه‌وانیش خه‌لکی شاره‌کان بوون. که‌چی هۆزه‌کانی به‌دو له‌به‌رامبه‌ر ده‌عه‌وی ئیسلام ساردوسر بوو، ته‌ماشاکه‌ر بوو وه‌ک ئه‌وه‌ی بابته‌که‌ په‌یوه‌ندی به‌وانه‌وه‌ نه‌بێت. کاتێک‌ له‌دوای هه‌جیره‌ت شه‌ڕ له‌نتیوان محمه‌د و قوربه‌یش هه‌لگیرسا، ئه‌وا هۆزه‌کانی

^{١١٩} مصطفی جواد (أبو جعفر التقي) ص ٣٨٧

^{١٢٠} Arnold Toynbee (A study of History) vol III p 468-469

بەدو چاودىريان دەكرىد بۇ ئەوئى بزانن دواچار كامەيان سەردەكەون. كە محەمەد سەركەوت وفەتھى مەككەنى كرىد، ئىنجا ھۆزەكان دركيان بەمە كرىد كە بەراستى محەمەد پىغەمبەر و ئىردراوى خودايە.

دكتۇر حەسەن ئىبراھىم حەسەن دەلى^{۱۱۱} فەتھىكرىنى مەككە و دەستگرتن بەسەر كەمبە لەلایەن موسلمانانەو گەورەترىن ھۆكار بوو بۇ سەركەوتنى بانگەوازی ئىسلام. ئەو ھۆزانەنى سەرەب كە سەرەتا بانگەوايان رەت دەكرىدەو، لەكاتى فەتھىكرىنى مەككە بىرواى ئەوئىيان ھەبوو موسلمانان چاودىريەكى خودايە ھەيە كە پىشتىر كەسى دىكە نەبىبوو. بۆيە بە پەلە و پۇل پۇل ھاتنە ناو ئىسلامەو^{۱۱۲}.

ئەوئى جىگائى سەرچە، ئەو ھۆزانەنى بەدو ھاتنە رىزى ئىسلامەو، دواتر لىئى ھەلگەپانەو، دواتر گەپانەو ناو ئىسلام. ھەر ھەموو ئەمانە لەماوئەكى زۆر كورت بوو، كە پىنج سالى تىپەر نەدەكرىد. ئەوان دواى فەتھىكرىنى مەككە ھاتنە ناو ئىسلامەو، دواتر دواى بىستىنى ھەوائى مەردىنى پىغەمبەر ھەلگەپانەو. كاتىكىش بىنيان مەسالىكەكان فەتھى دەكەن و دەسكەوتيان بەسەردا دەبارى، ئەوا دووبارە ھۆزەكان گەپانەو رىزەكانى ئىسلام. دەلىئ تەلخە كە لەسەردەمى ھەلگەپانەو بانگەشەى پىغەمبەرايەنى دەكرىد، دواتر ھاتووە زۆرتىن پەرۇشى بۇ جىھاد ھەبوو. تەنانت زۆرىك لەلایەنگرەكانى ئەوانەى پىغەمبەرانى ھەلگەپانەو بوون، لەمەدا لاسايان كرىدەو، لەناكاو لە ھەلگەپانەوى كافىرەو، بوون بە موسلمانى موحامىد.

ناكرىت بە چاويلەكى رۇشتىرى شارستانى سەيرى ئەو رووداوە سەيرانە بكەن، يانىش ناكرىت بەپىي بەھا و پىرەرى ئايدىالى و شوونەيى ھەلسەنگاندنيان بۇ بكەن، چونكە ئەمە سروشتى بەدوكانە لەمەر سەردەم و شوپىنىكا. ئەو مەيلى زالىبوون وداگىركارىيەى بەدوكان ھەيانە، وا دەكات تىروانىنيان بۇ ئايىن ھەرشىتىكى دىكەى زيان لەتىروانىنى شارنشىنەكان جياواز بىت. ئەگەر محەمەد لەئىو ئەوان وەك مەسىح بووايە ئەوا دەرەفەت بۇ بلاوبوونەوئى ئايىنەكەى نەدەبوو، بەم رۆزە نەدەگەيشت.

^{۱۱۱} حسن ابراهيم حسن (تاريخ الاسلام) ج ۱، ص ۱۳۹

ئەگەر مەھسەد ۋەك مەسىح فرمىنى بە پەيغەمبەرلىكى دەيدىكەن "ئەو ھۆزەكانى بەدو گالەيان پىدەكرد و بەلاۋازيان دەزىنى و دواترىش لەناۋيان دەيدىكەن، چۈنكى كەسى لاۋاز لە بىبابان مەنەۋى بۇ نىيە. ئەمەش سۈنەتى ژيانە لە بىبابان ھەر لە دىزىزە مەنەۋە !

بەرۋەردىگە ئە ئايىنپەرۋەرى:

بىنپىمان چۈن بەدوكان مەيلىيان بەلاى ئايىنپەرۋەرى، بۇ ئەۋەى بەرۋە سەرگەۋىن ۋەدەسكەۋىيان بىبات. لىزەدا پىنۋىستە لەم لايەنەۋە بەرۋەردى ئىۋان ئايىندارى شارنشىن و بەدوكان يگەين.

ۋىمان شارنشىنەكان بەدەست مەينەتى زۆردارى سەردارەكانىيان دەئالەتن. ئەم بابەتەش بەشۋەيەكى تايىت لەبارەى خەلكى شارستانىيەتە كۆنەكان درۋستە كە ژيانى نوپى دىموكراسىيان نەدېيۋو. ئەوان سەرەراى زۆردارىش بەدەست نەخۋىشى پەتاكەن دەياننالاڭد. لەپەر ئەو ھۆكۈمرانە خەسلەتى دىلەنگى ۋەدەبەختى ۋىلاۋىن بەسەر زۆرىيەنەۋە زالىۋو. كەۋاتە ئەوان لەو بارۋىخەدا پىۋىستىيان بە ئايىنپەرۋە دىلەۋايىيان بىكاتەۋە لە مەينەتپىيەكانىيان ۋىمانە ۋەگەشپىنپان لەلا درۋست بىكات. بەۋاتەيەكى دىكە ئەوان پىۋىستىيان بە ئايىنپەرۋە جىۋاز بىت لەو ئايىنپەرۋە لە بىبابان بىنپىمان.

ئەو ئايىنپەرۋە لە شارستانىيەتە كۆنەكان دەرگەۋىن ھەر ھەموۋىيان بەكۆمەلگە خەسلەتى تايىت ناسراۋنەتەۋە. ئىمە لەو خالەنى خوارەۋە كورتىيان دەكەينەۋە:

۹- زۆرى شەفاعەتكار: ئەو دياردەيە لەزۆرى ئەو مەزارگە پىرۋانە ئىپىنى دەكرىت، كە خەلگە ھاناىيان بۇ دەبات ۋىزا ۋىسكالەى دلىان لەۋى دەكەن. دەگمەنە شارۋچىگەيەك لەۋلاۋاننى شارستانى بىۋىزىنەۋە، بەجۆرگە لەجۆرەكان ئەو مەزارگانەى تېدا نەبىت. بەلاى شارنشىنەكانەۋە زەخمەتە راستەۋخۇ داۋاكارىيەكانىيان لەخودا بگەن، خودا لەدېدى ئەۋانەۋە سولتانىكى مەژنە لەعەرشە زۆر بەرۋەكەى خۆى لەئاسمان دانىشتۋە، بۇيە پىۋىستىيان بەنىۋەندىكە بۇ ئەۋەى لەلاى خودا شەفاعەتپان بۇ بىكات. ئەوان لەژيانى سىياسى خۇيان ۋا

پاهاتوون بۆ داواکارییه‌کانیان شه‌فاعة‌تکاریان له‌لای سولتان هه‌بیت، بۆیه‌ واهه‌ست ده‌که‌ن خوداش وه‌ک شه‌و سولتانه‌یه‌ داوایه‌ک قبول ناکات شه‌فاعة‌تکار وواسیته‌چی نه‌بیت.

له‌راستیدا مه‌زارگه‌ پیرۆزه‌کان زۆر هاوکاری شارنشینه‌کانیان کردووه‌ له‌شیفاکردنی نه‌خۆشی و‌لته‌وابیان. شه‌و هه‌سته‌ ده‌روونییه‌ی له‌ناو مه‌زارگه‌کان بۆیان دروست ده‌بیت، متمانیه‌ی ده‌روونیان بۆ دروست ده‌کات. شه‌مه‌ش بابه‌تیکه‌ گرنگی زۆری هه‌یه‌ له‌چاره‌سه‌رکردنی نه‌خۆشییه‌کان و‌چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌کان، وه‌ک زۆر لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی نوێش سه‌لماندوویه‌تی.^{١٢٢}

٢- باوه‌پ به‌فریاده‌رسی خودایی: شه‌مه‌ش دیاردیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی دیکه‌یه‌، خه‌ریکه‌ له‌هه‌موو شارستانیه‌ته‌کانی کۆن ده‌یدۆزینه‌وه‌. شارنشینه‌کان له‌دژی هه‌ستکردن به‌و ئازاره‌ی له‌ده‌ست فرمانڕه‌واکانیان ده‌کێشن، شه‌وا هیوای شه‌وه‌ ده‌خوازن خودا فریاده‌رسێکیان بۆ بنێرێت تا فریایان بکه‌وێت (زه‌وی پر بکات له‌ دادپه‌روه‌ری، که‌پشتر پر بوو له‌ سه‌تمکاری). شه‌م ئومێده‌ش به‌تێپه‌ربوونی رۆژگار ده‌بێته‌ باوه‌پ و‌عه‌قیده‌.

شه‌و عه‌قیده‌یه‌ش له‌ رووی شێوه‌ و‌ورده‌کاریه‌وه‌ له‌تایفه‌یه‌که‌وه‌ بۆ تایفه‌یه‌کی دیکه‌ ده‌گۆرێت، له‌گه‌ڵه‌وه‌شدا له‌زۆریه‌ی شه‌و ئایین و‌مه‌زه‌بانیه‌وه‌ هه‌یه‌ که‌ له‌نێو شارنشینه‌کان بلاوبۆته‌وه‌. شه‌مه‌ش له‌رووی ده‌روونییه‌وه‌ زۆر سوودیان پێ ده‌گه‌ینی. نه‌گه‌ر واهه‌بوایه‌ شه‌وا ژيان به‌لایانه‌وه‌ به‌رتسه‌ک ده‌بۆیه‌وه‌، شه‌وان به‌و باوه‌ره‌ خه‌یاڵ ده‌که‌ن که‌ چۆن له‌ئایینه‌دا تۆ له‌ دژومنانیان ده‌که‌نه‌وه‌، دواي شه‌مه‌ش ده‌که‌ونه‌ ناو خۆشگوزه‌رانی وناز و‌نیعه‌مه‌تی ژيانه‌وه‌.

٣- زۆری رێوره‌سمه‌ ئایینییه‌کان: شارنشینه‌کان نه‌وه‌ دواي نه‌وه‌ شه‌و رێوره‌سمانه‌ زیاد ده‌که‌ن بۆنه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی و‌ده‌روونی نوێیان بگۆنجه‌یت. شه‌و رێوره‌سمه‌ سادانه‌ بۆ شه‌وان به‌س نییه‌ که‌ ئایینه‌که‌ یه‌که‌مه‌جار هێناویه‌تی، بۆیه‌ ده‌بینین بېده‌ی (داهێنراو) به‌تێپه‌ربوونی رۆژگار زیاد ده‌بیت و‌ که‌له‌که‌ ده‌کات. شه‌گه‌ریش چاکسازێک بیت بیه‌وێ خه‌لکه‌که‌ بگه‌پێنێته‌وه‌ سه‌ر

سادەيەكە ئاينى، ئەو جىنئىي پىدە دەن وتەكفىرى دەكەن، بىدەكان پىئوستى
 دىيىنى ئەوانى تىركىدوۋە، ئەوان ئايانەۋى لە دەستى يەن و دواترىش گومرا بن.
 ئۆرى ئەوليا وپياۋانى پىرۋز: شارستانىيە تەكۋەكان، بەئىستاشەۋە
 -پىيەتى لەو جۆرە پىاۋانە، ئەوان ئەركىكى كۆمەلەيتى و دەروۋنى ئەوتۇيان ھەيە
 ماكرىت بەسۈك بزانرىت. ئەوان قوۋ لەسەرى نەخۆشەكان دەكەن، دىنەۋايى
 كۆستەكەۋتوۋان دەكەن، دىيەتتەيەكان ناھىلن، رىنمايى خەلگ دەكەن بۇ دوارۋز،
 بەۋاتەيەكى دىكە ئەوان بۇ خەلگ ئاينىتىكى واقىيى وزىندوۋ دەنۋىتن. ئەگەر
 يەككە لەكىشەيەك و دەردىك گلەيى ھەبو، ئەو پەنا بۇ ئەو جۆرە پىاۋانە دەبن و
 داۋايى ھەتۋا و ئامۇڭگارىيان لى دەكەن، بىگومان ئەوان ھەندىكجار فرىويان
 دەدەن، داۋى ئەۋەى لەروۋى دەروۋنىيەۋە سوۋدىان پىدەگەيىن و كەم يان رۆر
 دىنەۋايى دەخەنە دىيەۋە.

ئەو خەسلەتەن سەرۋەكە لە شارستانىيە ھەيە، دەگمەن نەبىت ئەگىنا
 ھاۋشپوۋەى لەبىيائىنشىنى نىيە. لەۋانەشە ھەندىك لەبەدو لەئەنجامى پەيوەندىان
 بەشارستانىيەتەۋە ئەو خەسلەتەن ئايان ۋەرگرتىت. ھەموو ئەمانە ۋايىرەۋە
 شپوۋەى ئىسلام لەبىيائىنشىنى جىياۋاز بىت لەگەل شارستانىيەت، تەننەت
 لەشارستانىيەتەش لەشۋىننىكەۋە بۇ شۋىننىكى دىكە بەپىي بارودۇخەكان جىياۋازە
 بەدوۋەكان ئەۋەيان لە ئىسلام دۆزىۋەتەۋە، كە بەرەۋ سەرەكەۋتن
 ۋەدەستكەۋتىان دەبات، ۋەك پىشتر ئامازەمان بۇ كىرد. شارنشىنەكانىش ئەۋايان
 لەئىسلام دۆزىۋەتەۋە كە بەپىي بارودۇخى ئايپەتى خۇيان سوۋدى لىۋەردەگىن،
 ھەر جەمەتتەك لەۋان ئەۋە لە ئايىن ۋەردەگىت كە بۇى دەگونجى، لەۋانەشە
 زىاندى بكات. بۇئەۋەى لەگەل پىئوستىيە كۆمەلەيتى ۋەروۋنىيەكانى خۇى نىزىك
 بىت.

جا بەدو پىيۋايە ئەو زىاتر لە شارنشىنەكان لە رۋحى ئايىنەۋە نىزىكە،
 بەپىچەۋانەشەۋە شارنشىن پىيۋايە ئەو زىاتر لە بەدو نىزىكترە لە رۋحى ئايىن،
 كەچى لەراستىدا ھەر ھەموۋيان ئەو شىتانەيان لەئايىن ۋەرگرتوۋە كە لەگەل

بارودۇخى كۆمەلەيەتى و دەروونى دەگونجى. ئەويتىشيان فەرامۇش كىردوۋە،
ئەمەش نەرىتى زۆربەي خەلگە لەھەر سەردەم و شوپىنىكدا.
دىموكراسىيەتى لە بىيائانشىندا:

لامانسى رۇژھەلئناس دەلى: بىيائانشىنى نموۋەي دىموكراسىيەتە. ئۆلىزىش
سەرەپاي ئەمە دەلى: دىموكراسىيەتىگە تا پادەيەكى زۆر زىدەرۇيى تىدا كراۋە.^{۱۲۲}
لىرەدا دەبىت بېرسىن ئەو دىموكراسىيەتە چىيە، كە ئەو دوو پياۋە (بەدو)يان پىي
ۋەسەف كىردوۋە؟ ئەگەر ئەو جۆرە يىت كە لەشارستانىيەتى نوئى ناسىيومانە، ئەوا
ئەو دىموكراسىيەتە زۆر لە بەھاي بەدوكان دوۋرە. لەگەلئەمەشدا نكۆلى لەۋە
ناكەين جۆرىك لەدىموكراسى لەناۋ بەدوكان ھەيە، لەگەل خەسلەتە رۆشنىپىرە
كۆمەلەيەتتەيەكەيان دەگونجى.

ۋەك يىتتىر باسما كىرد، بەدوكان لەۋە راھاتوۋن، ملكەچى فرمانى ھىچ
كەسىك نەبن. لەگەلئەۋەشدا رىز لەسەرۇكى ھۆز دەگىرن، ھاۋكارى دەكەن، بەلام
كوئرانە ملكەچى تابن ۋەك ئەۋەي شارنقىنەكان لەگەل دەسەلاتدارى خۇيان
لەكۆندا ئەنجاميان دەدا. دەكرىت ئەمەش بەمانايەك بەجۆرىك لەدىموكراسى
دابىرىت.

دەبىيىن بەدوكان سەرۇكى خۇيان دەبىنن، لەگەل دادەنىشەن وگفتۇگۆي
لەگەل دەكەن، بەشپەۋەيەكى ئاسايى و بىنەۋەي شەرم بەكەن. ئەۋان ۋەك نەرىتىك
بەناۋى خۇي يان كۈنىيەكەي بانگى دەكەن (ۋاتە باۋكى فلان و كوپى فلان).
لەرۆزگارى ئىستامان بە ۋشەكانى (يا محفوقا، يا طول العمر) قسەي لەگەل دەكەن،
ھەندىكچارىش قسەي رەقى لەگەل دەكەن و رەخنى تۈندى ئاراستە دەكەن.

دكتور جۆن غانىس دەگىرىتەۋە رۆزىكىان لە رەشمالى شىخىكى ئال سەعدون
بىۋە، كاتىك پىاۋىكى بەدو، لاۋاز ۋرەنگ پەريو، بەجلىكى شىپەۋە، ھاتۆتە
رەشمال و لەگەل خەلگەكە دانىشتوۋە. كاتىك يەككە لە بەدوكانى دىكە قاۋەي
پىشكەش كىردوۋە، تىكىكى لەقاۋەكە كىردوۋە ۋەسەر شانپەۋە فرىي داۋە. كاتىك
شىخ پىرسىارى ئەۋەي لى دەكات بۆچى ۋا دەكات، ئەو دەلى لەشەۋى راپىردوۋ

له‌لای شیخ نووستوو و له‌ئه‌ستۆی ئهو دابوو، كه‌چی خوشتره‌كه‌ی لی دزراوه‌ ده‌شلی^{١١٠} به‌خوا قاره‌ت ناخۆمه‌وه "شیخ فرمان ده‌كات له‌ سامانه‌كه‌ی خۆی خوشترێکی بۆ به‌ئین، دواتر شیخ جله‌وه‌كه‌ی له‌سه‌ر سه‌ری به‌وه‌كه‌ داده‌نیست و قاره‌ی پێشكه‌ش ده‌كات و ئه‌ویش ده‌یخواته‌وه^{١١١}.

ئه‌مه‌ دیاره‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی باوه‌ له‌بیاباندا، به‌دو پێیوه‌ سه‌رسام نابێت، چونكه‌ له‌سروشتی ره‌سه‌نی رۆشنه‌یه‌یه‌كه‌ی هه‌لقولاوه‌، ئێمه‌ش به‌دیموکراسی ناوی ده‌به‌ین، به‌لام جۆریك تیه‌ له‌و دیموکراسیه‌ی كه‌ ئێمه‌ له‌شارستانیه‌تی نوێ بینیمان.

وه‌ك ئێمێن خه‌لدونیش ئاماژه‌ی بۆ ده‌كات، شارنشینێه‌كان له‌سته‌می ده‌سه‌لاتداران راهاتوون، ئه‌وان ملکه‌چ و زه‌لیلان له‌ژێر ده‌ستیان. شمشێر له‌سه‌ریان ئاماده‌یه‌ بۆئهو‌ی له‌هه‌ر پیاویك بدریت بوێر بیت، بێته‌ده‌ب بیت، یان ملکه‌چ نه‌بیت، به‌لام له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ نوێیه‌كانه‌وه‌، گه‌لانی شارستانیه‌ت ده‌ستیان کردوو به‌شۆرشکردن له‌دژی ده‌سه‌لاتدارانیان، دوا‌ی خه‌باتێکی دوور ودریژ، توانیانه‌ زۆر یا که‌م ده‌سه‌لاتداران ملکه‌چی خۆیان بکه‌ن، له‌و پێناوه‌شدا خه‌بات به‌رده‌وامه‌...

مه‌به‌ستمان ئه‌وه‌یه‌ دیموکراسیه‌ت له‌ شارستانیه‌تدا راگوزاره‌ر و نوێیه‌، ره‌سه‌ن نیه‌، وه‌ك ئه‌وه‌ی له‌ بیاباننشینیه‌ هه‌یه‌. له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ دیموکراسیه‌تی به‌دو له‌بابه‌تێکی دیکه‌ جیاوازی له‌دیموکراسی شارنشین هه‌یه‌، ئه‌ویش بابه‌تی ره‌چه‌له‌که‌.

سیسته‌می فرمانه‌روایی له‌شارستانیه‌ت دا له‌ سه‌ره‌تادا له‌سه‌ر پنه‌مای ره‌چه‌له‌ك و سیسته‌میکی چینه‌یه‌تی داخراو دامه‌زراوه‌، چه‌ند چینه‌ی دیاریکراو هه‌یه‌، مرقۆ تێیدا له‌دایك ده‌بێت، زه‌حه‌مه‌ته‌ گۆپانکاری تێدا بکات، هه‌لکشی یان داکشی. شۆڕشه‌ نوێیه‌کانی دیموکراسی بۆ درایه‌تی ئه‌و سیسته‌مه‌ی چینه‌یه‌تی هاتوو، بۆیه‌ بایه‌خدان به‌ گرنگی ره‌چه‌له‌ك له‌ شارستانیه‌تدا به‌پێی تێپه‌ریوونی رۆژگار لاواز ده‌بێت. وایله‌ها‌توو خه‌لك له‌به‌رامبه‌ر یاسادا یه‌کسان بێت، جیاوازی له‌نیوان

^{١١٠} جون قاتیس (أقدم اصطفاي العرب) - ترجمة جليل حسن - ١٠٧-١٠٨

شەرقەند و ئاست نۆم نىيە لە ئەرك و ماڤدا. يان بەلايەتى كەمەو ەول دەدرىت
ئەم جياوازيانە نەمىتى...

كەچى لە بىابانئىشىندا شانازىكرىن بەرەچەلەك ەەر ماو ەك ئەو ەى
لە دىرژەمانە ە ەبوو. نكۆلى لەو ناكەين سىستەمى چىتايەتى داخراو ەو
شۆو ەى كە لە شارستانىيەتى كۆن ەبوو، لە بىابانئىشىندا نىيە. بىابانئىشىنى
لە سەر بنەماى دەمارگىرى ەۆز دادەمەزرىت ئەو ەك دەمارگىرى چىتايەتى، بۆيە
ئەركى رەچەلەكناسى جياكرىنەو ەى ەۆزەكان بوو لەيەكتر ئەو ەك بۆ
جياكرىنەو ەى چىنەكان بىت. ئەمەش ماناى ئەو ەى ديموكراسى بەدو دەمىتتەو ە
مادام لە بىابان بىت، بەلام كاتىك بەرەو جىهان دەردەچن، بۆ ئەو ەى داگىرى
بكن، ئەوا نەتەو ە داگىركراو ەكان ملكەچيان دەبن وئەوانىش واز لە
ديموكراسىيەتى بىابان دەهينن. لەبەرەمبەر نەتەو ەكانى دىكە دەبنە
ئەرسىتوكراتىيەتى مەزن.

لەو بەدوانەى ئىستا لە بىابان دەژىن، بىنيومانە سەرەپاى بوونى ديموكراسى
لە نۆوانىندا، مامەلەكرىيان لەگەل ەندىك تاك وگروپەكانى بىابان خالى نىيە
لەخۆمەزن كرىن وئەرسىتوكراتىيەت. بۆ نموونە رقىكى گەورەيان لە ەۆزى
(سەلبە) ە. ەروەها رقىيان لە كۆيلەكانيان دەبىتەو ە، رقىيان لە شوانكارە
وكەسانى پىشگەرى وەك بەرگدروو وئاسنگەر دەبىتەو ە. ئەو بەدوانەى خۆيان بە
خاوەن رەچەلەكى رەسەن دەزانن زەواج لەگەل كچانى ئەو جۆرە كەسانە ناكەن و
كچىشان پى نادەن. چونكە بەچىنىكى زۆر نزميان دەزانن.

ئەو ەى شاينەتى باسكردن بىت ئەو ەى بەدو ەكان ئەو شۆو تىپوانىنەيان بۆ
ەموو خەلكى شارنشىن ەيە، خۆشيان بەبەرزترىن خەلقى خودا دەزانن، كەچى
شارنشىن بە پلەى دوو ە دادەنرىت تەنات ئەگەر لە رەچەلەكى شەرفەمەندىش
بىت.

رەجەب، كە نەقىبى ئەشراقى شارى بەسرا بوو، لە سەردەمىكى زۆر دوور
نىيە، زۆر شانازى بە رەچەلەكى بەدو ەى خۆى دەكرد. رۆژىك دەچىتە بەغدا
بۆ ئەو ەى زەواج لەگەل كچىك بكات لە بنەمالەيەكى شەرقەمەند بىت. ناوى

بنه‌ماله‌ی باچه‌چی و جادرجی و چه‌ندین بنه‌ماله‌ی دیکه‌ی بۆ ده‌هینن. شه‌ویش ره‌تی ده‌کاته‌وه و ده‌لی "من له شه‌شرافه‌کانم ده‌وی" گوايه شه‌م بنه‌مالانه به شه‌شراف نازانی، چونکه پيشه‌ی شارنشین ده‌که‌ن. نه‌وانیش ده‌لین "له‌و مالانه شه‌شرفه‌تر نییه له‌به‌غدا، شه‌گه‌ر شه‌شرافت به‌پیی بۆچوونی خۆت ده‌وی شه‌وا بپۆ بیابان...

وه‌ك زانراوه، ژنیکی به‌دو ره‌تی ده‌کاته‌وه شه‌وو به (ابن المشری) بکات که حاکی ناوچه‌ی زوبیر بوو له سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان، گوايه شه‌و پیاوه له‌نه‌وه‌ی کۆيله‌کانه^{۱۲۴}. پوخته‌ی قسه‌مان شه‌وه‌یه، به‌دوه‌کان له‌نێو خۆیان دیموکراسین. که‌چی له‌به‌رامبه‌ر شارنشین و خاوه‌ن پيشه و ره‌چه‌له‌کی نزم شه‌رستۆکراتین. شه‌مه‌ش له‌کاتی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئیسلامی به‌ده‌رکه‌وت، کاتی که به‌دوه‌کان به‌ر نه‌ته‌وه‌کانی دیکه که‌وتن.

مەلانیی چینیایه‌تی لای به‌دوه‌کان:

بۆ شه‌وه‌ی له‌شه‌رستۆکراتیه‌تی (به‌دو) بگه‌ین له‌به‌رامبه‌ری که‌سانی دیکه، ده‌بیت ئاوتویی مەلانیی چینیایه‌تی بکه‌ین که له‌لای عه‌ره‌به‌وه له‌گه‌ل فراوانبوونی فه‌تحکاری و دانانی ده‌وله‌تی ئیسلامی ده‌رده‌که‌ویت. سه‌ره‌تا شه‌و مەلانییه‌تی له‌نێوان خودی عه‌ره‌به‌کان دابوو، دواتر به‌ره به‌ره عه‌ره‌ب له‌گه‌ل نه‌ته‌وه فه‌تحکاره‌وه‌کان شه‌نجامی ده‌دا.

مەلانیی چینیایه‌تی له سه‌رده‌می عوسمانی کۆری مه‌فقانی سییه‌م خه‌لیفه ده‌رکه‌وت. شه‌و مەلانییه‌ش له‌نێوان قۆره‌ش و هۆزه‌کانی دیکه‌ی عه‌ره‌ب بوو. وه‌ك ده‌رده‌که‌ویت ره‌گۆرپشه‌که‌ی له رۆژگاری جاهیلیه‌ته‌وه بوو. قۆره‌ش له‌جاهیلیه‌ت تاکه هۆز بوو بازرگانی له دوورگه‌ی عه‌ره‌بی شه‌نجام ده‌دا، کاری (ریبا)شی ده‌کرد، به‌مه‌ش سامانیکی بێشوووماری کۆده‌کرده‌وه. سه‌ره‌رای شه‌مانه‌ش سه‌رداری که‌عه بوون و خۆیان به (شه‌هلی به‌یتی خودا) ناوده‌برد، بۆیه هۆزه‌کانی عه‌ره‌ب ریزیان ده‌گرت و له‌هه‌مانکاتدا ئیره‌بیان له‌به‌رامبه‌ر هه‌بوو. دوا‌ی رووداوی فیل پینگه‌ی قۆره‌ش به‌رزتر بوو. قۆره‌ش شه‌وکاته بانگه‌شه‌ی شه‌وه‌ی

^{۱۲۴} حافظ و هبة (المصدر السابق) ص ۱۳۲-۱۳۳

دەكرىدا لەسەختى لەگەڵ دەووستى و لە دوژمنانى دەپارىزى. مەر لەبەرئەوئەش خودا بالئەدى ناردووە بۆئەوئەى ئەو حەبەشيانە لەناوئەرن كە لەيەمەنەو بۆتەكەنى كەعبە ھاتبوون^{١٢٦}.

كاتىك بانگەوازي ئىسلام دەرکەوت، قورەيش دژايەتچى توندى كرد، بەلام بېھودە بوو، بانگەوازەكە سەرکەوت. ئەوكاتە قورەيش ھاتە ژێر رەكەتەو. قورەيشمان بىنى لەسەردەمى ئەبووبكر و عومەر ھەستى بە نزمى و ملكەچى دەكرى، چونكە ئەو پىگە بەرزەى لەدەستدابوو كە لە رۆژگارى جاھىليەت ھەببوو. ھەندىك ئامارەى مېژووبى ئامارە بۆئەو دەكەن خەلىفە عومەر رقى لەقورەيش بوو مەيلى بەلای ئەعرابەو بوو، قورەيشش رقى لەعومەر بوو، تەنات ھەندىك لەتوێزەران پىيانوایە ئەوان پىلانيان بۆ كوشتنى عومەر دانائە.

كاتىك عوسمان خەلافەتى وەرگرت، قورەيش ھەولى دا، ئەو ھەلە بقۆزیتەو، پىگەى كۆنى خۆى بگۆزیتەو، قورەيش عوسمانى ژۆر خۆشدەويست، ھاوکارىشى كرد بۆ ئەوئەى خەلافەت بەدەست بھێنى، بۆ ئەمەش كۆششنىكى ژۆرى كرد. وەك دەرەكەوئەت قورەيش لەسەردەمى عوسماندا بەشنىكى گەورەى لەپۆست وويلایەت و دەستكەوت بەدەستھێناو، بۆيە جارێكى دىكە ملانئى نىوان قورەيش و ھۆزەكانى دىكە دەرەكەوئەو.

مېژوونوسان دەگۆرەوئە كە والى كوفە لەو سەردەمەدا، قورەيشى بوو، رۆژىك دەلى "خەلىكى عەوام بىستانى قورەيشن" خەلىكى لى ھەلدەستەو و نكۆلى لەقەسەكەى دەكەن. ئەو خەلىكە دەچنە لای معاویە لەشام و لەوئەشتومرێكى توند دروست دەيەت. معاویە بەگورتەكەى پىيان دەلى "ئىو قەومىكەن لەعەرەب... پىي راگە ياندووم ئىو قورەيش بەدوژمن دەزانن، ئەگەر قورەيش نەبووایە ئەوا جارانتان لى دەھاتووە..." يەكێك وەلامى دەداتەو "چەند فرمانەرەوايى قورەيشمان بەسەر ھەلدەكێشى... عەرەب بەشمشێرى خۆيان دەژین، كەچى قورەيش بازگەشت..."^{١٢٧}.

^{١٢٦} علي الوردي (أسطورة الأندلس الرفيع) ص ١١٧-١٢٣

^{١٢٧} أبو بكر بن العربي (العواصم من التواصم) ص ١٢٠

هەرچۆنكى بىت مەملەتتى نىوان قورەيش ۋەزەكانى دىكە يەككە لەگەنگەرتىن ھۆكارەكانى شۆرش بوو لەدۆى عوسمان. قورەيش تىوانى ھەلى بەكوشتىنى عوسمان بقرزىتەۋە، ھەرۈەك چۆن خەلافەتەكەى كەردە ھەلىك. كراسەكەى كەردە دروشمىك، دواچارىش تىوانى سەرگەوتتو بىت كاتىك دەۋلەتى ئەمەوى دامەزرا، ئەم دەۋلەتەش لەسەر دەمارگىرى قورەيشى دامەزرايوو، ۋەك تىپىن خەلدون نامازەى بۇ كەردوۋە ^{۱۲۸}.

قورەيش لەسەردەمى ئەمەۋىيەكان چەند چىنىكى بالاي لەكۆمەلگەى ئىسلامى دروست كەرد. لەمەشدا ئەۋقەرەمۇدەى ھاۋكارىكەردن كە دەلى "رئىبەران لە قورەيشىن" بۆيە قورەيش خۇى بەشاىەنى خەلافەت دەزانى و پىتۋابوو نابىت خەلافەت لەدەرەۋەى ئەۋ بىت. ۋەھا بەناۋ خەلك بلاۋىبوۋە گۋايە خوا قورەيشى بەسروشستىكى تايىبەت دروست كەردوۋە، ھاۋشىۋەى نىيە. جورجى زىدانى. مېژوونووس دەلى "باۋەرى ئەۋەيان ھەبوو قورەيش چاكەى بەسەر ھەموو خەلكەۋە ھەيە، تەنەت لە ژيان و لەدايكېۋونىشدا، وتوۋيانە ژن لە شەست سالى دوۋگيان نابىت، تەنھا قورەيشى نەبىت، لەپەنجا سالى دوۋگيان نابىت، تەنھا ەرەبى نەبىت... قورەيشى نابىتە زىدىق، قورەيش نابىت لەزانستە قولبىتەۋە تەنھا لەمەسەلەى زانىارى نەبىت. سەرۋاكايەتىش ھەر لەناۋ قورەيش بوو ركاپەرىيان نەبوو تا سەردەمىكى نىك نەبىت ^{۱۲۹}.

ۋا خەيال دەكەم بەدوۋەكان لەسەردەمى ئەمەۋىيەكان ملكەچى فرمانپەۋايى قورەيش بوون و لىتى رازى بوون. لەۋانەشە لەمەدا بىق سەردەمى جاھىلىيەت گەپابنەۋە، رىزىيان لەقورەيش ناۋە ۋىرەبىيان لەبەرەمبەر ھەبوۋە. دەتوانىن بلىن بەدوۋەكان لەۋ كاتە ھەستىيان بەمەترسىەكى گەرە كەردوۋە، كە ھەرەشە لەخۇيان ۋە قورەيش دەكەت، ئەۋىش مەترسى مەۋالىيەكانە. ژمارەى مەۋالىيەكان بەتپەپوۋنى رۆزگار زىاد دەبوو، ۋا لىھاتبوو ژۆرىنەى كۆمەلگەى ئىسلامىيان پىكەدەھىنا. بۆيە دەبوو بەدوۋەكان لەگەل قورەيش روۋپەروۋى ئەۋ مەترسىيە

^{۱۲۸} ابن خلدون (المقدمة) ص ۲۱۶

^{۱۲۹} جرجى زىدان (تارىخ التمدن الاسلامى) ج ۴، ص ۳۶

بینه‌وه. به‌مه‌ش ده‌چنه‌وه سه‌ر رێبازه کۆنه‌که‌یان که ده‌لی "من و براکه‌که‌م له‌به‌رامبه‌ر ئامۆزاکه‌م، من و ئامۆزاکه‌م له‌به‌رامبه‌ر که‌سی بیانی."

مەملانییە ئێوان عەرەب و مەوالییەکان:

ئەو مەملانییە له‌مێژووی ئیسلامی ناسراوه، له‌ بنه‌ما کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی مەملانییەکی چینه‌یه‌تییه. به‌شێوه‌یه‌ک له‌ واقیعه‌دا کاریگه‌ری زیاتر و فراوانتر بوو له‌و مەملانییەکی له‌نیوان قورەیش و هۆزه عەرەبییه‌کانمان بینی.

تویژه‌ران له‌سه‌ر ئەو مەملانییە ناکوکن، بۆ نمونه ئەحمەد ئەمین جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه ده‌کاته‌وه عەرەبه‌که‌ن خراپ مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ مەوالییەکان کردووه و رقیان له‌مه‌والی یوه^{١٣٠}. که‌چی ئیبراهیم عه‌ده‌وی جه‌خت له‌سه‌ر پێچه‌وانه‌ی ئەمه ده‌کاته‌وه. ئەو ده‌لی عەرەب زۆر شتی پێشکه‌ش به‌وان کردووه که نیشانه‌ی خوشه‌ویستی و دڵسۆزییه. پشستی به‌مه‌والییەکان به‌ستوووه له‌فرمانپه‌واییه‌دا، له‌چه‌ندین پۆستی کارگێری و زاستی و سه‌بازی مەوالییەکانی داناوه. سه‌ره‌رای ئەمانه‌ش له‌گه‌ڵیان به‌سه‌بر بوون و به‌رگه‌ی ره‌خه‌ و یوه‌یه‌روویه‌وه‌کانی ئەوانیان ده‌گرت. که‌چی مەوالییەکان له‌به‌رامبه‌ر هه‌موو ئەوانه رقی خۆیان بۆ عەرەب ده‌رخست و به‌دوای رێبازی شه‌عوبیه‌ت که‌وت بۆ تۆله‌کردنه‌وه له‌عه‌ره‌ب و زالیوون به‌سه‌ر ده‌وله‌ته‌که‌یان.^{١٣١}

من بروام وایه هه‌ردوو بۆچوونه‌که‌ی سه‌ره‌وه خالی نییه له‌زێده‌پۆیی. ئێمه نه‌گه‌رهاتوو له‌ژێر رۆشنایی رۆشنپیری بیابانفیشینی تاوتوێی بابه‌ته‌که بکه‌ین، ئەوا ده‌بینین هه‌قیقه‌ته‌که له‌ نیوان ئەو دوو بۆچوونه‌یه. هۆزه‌کانی به‌دو خۆیان به‌سه‌ر مەوالییەکانه‌وه فه‌رز ده‌کرد و به‌خراپی مامه‌له‌یه‌یان له‌گه‌ڵ ده‌کردن، ئەمه له‌لایه‌ک، که‌چی له‌لایه‌کی دیکه‌وه هه‌ر ئەو هۆزانه دالده‌ی مەوالییەکانیان دا، چه‌ندین هه‌لی گونجاویان بۆ ره‌خساندن. ئەگه‌رهاتوو مامه‌له‌ی ئەو هۆزانه له‌گه‌ڵ مەوالییەکان به‌ مامه‌له‌ی پێشووی فارس و رۆمه‌کان به‌روارد بکه‌ین، که پێشتر له‌گه‌ڵ ئەوانیان نه‌نجام داوه، ئەوا جیاوازییه‌کی زۆرمان بۆ ده‌رده‌که‌وێت.

^{١٣٠} احمد امين (ضحي الاسلام) ج ١ ص ١٨-٢٩

^{١٣١} ابراهيم احمد العنوي (المجتمع الاسلامي و مناهضة الشعوبية) ص ١٨-٢٠

بینیمان به‌دو له‌ژبانی بیاباندا رقیان له‌ ره‌چه‌له‌کی نزم و پێشه‌کان ده‌بێته‌وه، به‌لام له‌همان کاتدا ده‌یانپاریژن و هێرشیان ناکه‌نه‌ سه‌ر. جیاوازی له‌تیوان رق و هێرشکردنه‌ سه‌ر هه‌یه. پیاوی به‌دو به‌فیز و شانازییه، به‌لام له‌همان کاتدا شه‌هامة‌تی سوارچاکی و مروه‌تی هه‌یه. ئه‌و هێرش ده‌کاته‌ سه‌ر که‌سیک رووبه‌رووی بێته‌وه و له‌به‌رده‌می بوه‌ستی، که‌چی ئه‌و که‌سه‌ ده‌پاریژێ که‌ په‌نای بۆ ده‌بات یان داوای فریاکه‌وتنی لێ ده‌کات. وه‌ک چه‌ندین جار ئاماژه‌مان بۆ کرد.

له‌ راستیدا سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌کانمان پێ بووه‌ له‌و به‌سه‌رهاتانه‌ی، که‌ ئاماژه‌ بۆ سوکایه‌تی کردن به‌مه‌والیه‌یه‌کان ده‌کهن، زه‌حمه‌تیه‌ گومان له‌دروستی ئه‌و به‌سه‌رهاتانه‌ بکه‌ین، دکتۆر عه‌بدوله‌زیز دوری بۆچوونیککی بابه‌تیانه‌ی له‌و باره‌یه‌وه‌ هه‌یه، ده‌لێ "ئه‌و به‌سه‌رهاتانه‌ی له‌سه‌رچاوه‌کانمان باسکراوه، بۆ ئه‌وه‌یه‌ تۆماری ئه‌و حاڵه‌تانه‌ بکات سه‌رنجراکێشن و ده‌رچوونه‌ له‌باو، بۆیه‌ ناگرێت به‌ دانراویان بزانی. ده‌بێت له‌مه‌دا ئاگاداری ئه‌و دیارده‌یه‌ بێن له‌سه‌رچاوه‌کانی خۆمانه‌وه. ده‌بێت بزانی ئه‌وانه‌ له‌به‌ر نامۆبوونیان باسکراوه، نابێت ئه‌وه‌ له‌بیر بکه‌ین که‌ ئه‌و رووداوه‌ ریزیه‌ پ^{١٢٢}.

ده‌مه‌وی شتیک بۆ ئه‌م بۆچوونه‌ زیاد بکه‌م: ئه‌و به‌سه‌رهاتانه‌ی چه‌وساندنه‌وه‌ی مه‌والیه‌یه‌کان، که‌ له‌ سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌کانمان هاتووه، زۆربه‌یان له‌سه‌رده‌می عه‌باسیه‌یه‌کانه‌وه‌ بووه. ئه‌و سه‌رده‌مه‌ش وه‌ک لێدانی سه‌رده‌می ئه‌مه‌وی بووه‌ بۆ ئیدانه‌کردنی ئه‌و سه‌رپێچانه‌ی له‌یه‌مه‌کانی ئیسلامه‌وه‌ کراوه. ده‌بێت ئه‌وه‌ش له‌بیر نه‌که‌ین زۆربه‌ی میژوونووسه‌کانی سه‌رده‌می عه‌باسیه‌یه‌کان له‌ مه‌والیه‌یه‌کان بوون. ناشتوانین پێشبینی بێلایه‌نی له‌و میژوونووسانه‌ بکه‌ین له‌گێڕانه‌وه‌ی ئه‌و به‌سه‌رهاتانه‌وه‌.

به‌هه‌رحال، مه‌زنده‌ ده‌کرێت مه‌والیه‌یه‌کان به‌چه‌ندین جۆر له‌سه‌رده‌ستی عه‌ره‌ب سووکایه‌تی و چه‌وسانه‌وه‌یان بیه‌نوه، جا زۆریان که‌م. ئه‌وانیش به‌خرایه‌تر وه‌لامی خرایه‌یان داوه‌ته‌وه، ئه‌مه‌ش به‌شیوه‌یه‌کی گشتی بابه‌تیک سروششییه‌ له‌مرزیدا.

^{١٢٢} عبدالعزیز الدوری (الجذور التاريخية للشعوبية) ص ٢٠-٢١

كاتتىك مەۋالىيەكان دەيىن، غەرەبە بەفېز ولەخۇبايىيەۋە مامەلەيان لەگەل دەكەن، ئەۋانىش بەھەمان شىۋە ۋە لاميەن دەدەنەۋە، بۆيە سووكايەتى بەدىمەنەكانى شانازى بەدەكان دەكەن ۋە ناۋى ئايىنەۋە پوچەلى دەكەنەۋە. دەتۋانىن بلىن ئايىن بۆتە چەكك بەدەستى ھەردوۋ لايەنەۋە. غەرەب دەلى "ئىمە بەھۋى شمشىرەۋە ھىدايەتەمان بۇ مەۋالىيەكان ھىناۋە". مەۋالىيەكانىش دەلىن "شانازىكردىنى غەرەب دىرى رىئەمىيەكانى ئايىنە". بەمەش لىرە ولەۋى بەتتەپەرىۋونى رۇزگار مەملەتتەپەكە توندتر دەپتەۋە. ھەر لايەنەكىش دەمارگىرى بۇ خۇى زياتر بىت، ئەۋا بەرامبەرەكەشى دەمارگىرى زياتر دەپت^{۱۲۲}.

سروشنى مەۋالىيەكان:

مەۋالى بەم ناۋە ناۋىران، لەبەر ئەۋەبۈۋ لەكاتى ئىسلامبۈۋىيان ھەۋلىان دا ھاۋپەيمانى لەگەل ھۆزەكانى بەدۈكەن، واتە ۋىسشيان ۋە لائىيان بۇ ئەۋان ھەبىت ولەۋىر پارىزگارى ئەۋان بىن. بۇ نەۋونە پىۋىك لەتەۋە ۋە تەكرۋەكان ئىسلامبۈۋى خۇى رادەگەباند، ئەۋا دەچۈۋە لاي ھۆزىكى غەرەبى بۇ ئەۋەى ۋە لائى خۇى بۇ دەرىخات، ئەۋكاتەش ھۆزەكە پارىزگارىكردىنى لەۋ پىۋاۋە رادەگەباند. رىگەشى بۇ دەرخساند ناۋى ھۆزەكە بەكارىپەتتى. بۇ نەۋونە دەيتۋانى بلى كندى، تەمىمى، يان نوخەيىيە، بە ۋە لائەۋە. ئەۋ ۋە لائەش دۋى چەتد ئەۋەدەك نەدەما، دۋاچارىش مەۋالىيەكان دەۋۋون بە غەرەب.

ھۆزە غەرەبەكان بەلەپەنەۋە نەنگىيە رىگە بەكەسەك بەدەن دەستدېزى بكاتە سەر مەۋالىيەكانىيان، ئەمەش بۇ خۇى بە سووكايەتى دەزانى، بۆيە بەرگىيەكى زۆرى لى دەكات. ئەمەمان لەعىراق لەسەردەمى عوسمانىيەكان بىنى، كە زۆرىك لە بىگانە ۋە غەيرە غەرەبەكان دەھاتنە ۋە لائىيان بۇ ھىزە غەرەبەكان دەردەبىرى لەرىگى "الكتە"ۋە، بەمەش لەلەين ھۆزەكانەۋە پارىزگارىيان لى دەكرا.

ۋا خەيال دەكەم عەۋامى مەۋالىيەكان لەسەردەمى ئەمەۋى ۋە لەسەردەمى عەباسىيەكانىشەۋە ئەمەيان كرىدېت. ۋەك دەردەكەۋىت ھەندىك لەمەۋالىيەكان ئەمەيان بەدل نەبۈۋە، ئەۋانىش پىۋاۋماقۋوللى مەۋالىيەكان بۈۋون، لەۋانە ئەدىب ۋ

^{۱۲۲} علي الوردي (مجلد العقل البشري) ص ۲۵۷، ۳۵۴

زانایان بوون، بۆیه وایان به باشتر زانیوه له سه‌ر شانازیکردن به ره‌چه‌له‌ک وتوانستی که‌سی خۆیان به‌یینه‌وه، به‌مه‌ش زۆر یان که‌م له‌شانازیکردن رکابه‌ری عه‌ره‌بیان ده‌کرد. له‌وانه‌یه‌ شعوبیه‌ت ته‌نها له‌لای نه‌وان ده‌رکه‌وتبێ، که‌چی نه‌وانی دیکه‌ش که‌ زۆرینه‌ی مه‌والیه‌کان بوون بایه‌خیان به‌ گۆته‌گۆت نه‌داوه و له‌زۆر پارێزگاری عه‌ره‌به‌کان دایوون.

که‌واته ده‌کریت مه‌والیه‌کان بۆ دوو کۆمه‌له‌ پۆلین بکه‌ین. کۆمه‌له‌ گه‌وره‌که‌ بریتین له‌ عه‌وام نه‌وانه‌ بایه‌خ به‌ ره‌چه‌له‌ک وشانازیکردن نه‌اده‌ن، هه‌نده‌ی بایه‌خ به‌ پارێزگاریکردن و بۆزوی ده‌ده‌ن، نه‌مانه‌ هاوشیوه‌ی عه‌وامی خه‌لک له‌هه‌موو شوێن و سه‌رده‌میکدا. نه‌وان ده‌یانوه‌ی بژین، به‌لایانه‌وه‌ گرنگ نییه‌ سووکایه‌تی ده‌بینن یان شانازی، که‌چی کۆمه‌له‌ی دووهم که‌ساتی لووتبه‌رز بوون نه‌وانه‌ی شانازی به‌ره‌چه‌له‌کی سه‌رفرازی ده‌که‌ن. بێگومان نه‌مانه‌ که‌مینه‌ن، هه‌ر نه‌وانه‌ش بارودۆخ و کتێبه‌کان پێ ده‌که‌ن له‌ هاوارکردن و بانگه‌شه‌کردن.

که‌چی عه‌وام به‌شیوه‌یه‌کی گشتی خه‌ز له‌سه‌قامگیری و ملکه‌چی ده‌که‌ن، مه‌یلی نه‌و شتانه‌ ده‌که‌ن که‌خوا له‌چاره‌نووسی نه‌وانی نووسیوه. که‌مینه‌که‌ش مه‌یلی به‌لای هاوار و نا‌ژاوه‌ و نا‌پارێزبوونه، به‌مه‌ش ده‌توانن کتێبه‌کانی می‌ژوو به‌خواستی خۆیان پێ بکه‌نه‌وه.

پوخته و ده‌رئه‌ نجام:

توێژینه‌وه‌که‌مان له‌باره‌ی شرۆفه‌کردنی خه‌سله‌ته‌کانی به‌دو و رۆشنییری کۆمه‌لایه‌تییان درێژه‌ی کێشا، نی‌ستا ده‌بێت نه‌و توێژینه‌وه‌یه‌ پوخته‌ بکه‌ینه‌وه‌ بۆ نه‌وه‌ی له‌چاره‌چۆیه‌یه‌کی گشتی دیاری بکه‌ین.

له‌سه‌ره‌تای توێژینه‌وه‌که‌مان وتمان، رۆشنییری کۆمه‌لایه‌تی هه‌ر ته‌ته‌وه‌یه‌ک، خه‌سله‌تی گشتی و پێکهاته‌ی خۆی هه‌یه. هه‌ر پێکهاته‌یه‌ک له‌ خه‌سله‌تی جیا‌جیا پێک‌دێت، بێنیمان چۆن له‌ رۆشنییری بیابان‌نیشینی خه‌سله‌تی (خۆزاکردن) له‌سه‌رووی هه‌موو خه‌سله‌ته‌کانه‌وه‌یه، ده‌کریت پێکهاته‌ و سیفه‌ته‌کانیشی به‌مشێوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ کورت بکه‌ینه‌وه‌:

۱- پىڭكەتەي دەمارگىرى: ئەمە يەكگرتوۋىي ھۆز، شىخايەتى، تۆلەكردنەۋە، غىياكەۋىن، شانازىكردن بە رەچەلەك و پاراستنى ئافرەت... ھىد، لەخۆيەۋە دەگرىت.

۲- پىڭكەتەي داگىركردن: بىرىتە لەشانازىكردن بە ھىز و قارەمانىتى، جەنگ و دەسكەۋت، سەرپەرزىي و راستگۆيى و لاسارى، رەقبونەۋە لە پىشەكان.... ھىد.

۳- پىڭكەتەي مروەت: بىرىتە لەشانازىكردن لە مىۋاندارى و بەخشندەيى، پاراستنى پەناپەر، دراۋسى، ھاۋرى، ھاۋپەيمان، مەۋالىيەكان، ھەر كەسىكى بىدەسلەت. ھەرۋەھا ۋەقادارى و دىسۆزى و پاراستنى راسپاردەيى لەخۆيەۋە دەگرىت.

من يانگەشەي ئەۋە ناكەم، ئەۋ توۋزىنەۋەي لەبارەي بىباباننىشىنى ئەنجام داۋە، توۋزىنەۋەيەكى زانستى بىت. ۋا باشترە ناۋى بنىم (ھەۋلىكى زانستى). تىكام لە توۋزەران ھەپە ھاۋكارم بن، لايەنى دروست و نادروستى دەرېخەن، لەراستىدا ئەمە قولتر ۋەراۋانترە لەۋەي بەتاكە كەسىك ئەنجام بدرىت. بۆيە دەبىت توۋزەران تىپدا ھاۋكارم بن ھەركەسە بەپىي تواناي خۆي ۋىبابەتى پىسپۆزى خۆي.

چەند جارېك ئامازەم بۇ ئەۋە كىردۈۋە، كۆمەلگاي غەرەبى بەھەموۋ ۋالئەكانىيەۋە، ناتۋانرىت تىي بگەن، تا نەگەپىنەۋە سەر رۆشنىبىرى بىباباننىشىنى ۋەتوۋزىنەۋەي قول نەبىنەۋە، چۈنكە نىشستىمانى غەرەب گەۋرەترىن شوپنە لەجىھاندا، شارستانىيەت و بىباباننىشىنى تىدا مىلەلانىي كىردۈۋە، كارىيان لەپەكتىر كىردۈۋە. بىباباننىشىنى و شارستانى لەنىشستىمانى لەۋ كۆمەلگايەدا ۋەك دوۋجەمسەرى دژ بەپەكتىر. رەۋتى مىژۋى بەپىي ئەۋ پەيۋەندىي نىۋانىيان بەپىۋەچۈۋە. ۋەك چۈن كارەبا لەئەنجامى جەمسەر پۆزەتىف و نىگەتىف دروست دەبىت.

ئەمەش بابەتېكە بەروۋنى كارىگەرىيەكانى دەبىنن، كاتېك لەبەشەكانى داھاتۋودا توۋزىنەۋەي لەبارەي كۆمەلگاي غىراقەۋە دەكەين، ئەمەش كۆمەلگايەكە ۋىستۈۋە بىكەم بەنمۈنە يان دەروازەيەكى دەستېپك بۇ توۋزىنەۋەي كۆمەلگاي گەۋرەي غەرەب.

بەشى يىنجەم

غىراق ئە سەردەمى عوسمانىدا

دوای ئەو ەى لە بەشەكانى رابردودا، بەشىۋەيەكى گشتى توۋىزىنە ۋە مان لە بارەى سروشتى بىاباننىشى ۋە مەلەلەننىيەكانمان كرد لە گەل شارستانىيەت. ئىستا دەچىنە سەر توۋىزىنە ۋەى كۆمەلگەى غىراقى، بۆ ئەو ەى بىرى كاريگەرى بىاباننىشى ۋە جۆرى مەلەلەننىيەكەى لە گەل شارستانىيەت دەرىخەين.

بەپىتى بۆچوۋى مەن، ئىمە ناتوانىن لە كۆمەلگەى غىراقى ئىستا بگەين، ئەگەر ئەچىنە ۋە سەر تاوتوۋى كەردنى ئەو كۆمەلگەى لە سەردەمى عوسمانىيەكاندا. سەردەمى عوسمانىيەكان لە غىراق چوار سەدەى خايندا، كاريگەرى ئەو سەردەمە لە غىراق جىيانە بۆ ۋە، تەنھا سەردەمى جەنگى يەكەمى جىيانە ۋە ئەبىت، واتە نەزىكەى نىو سەدەيەكە. ئىمە يەتوۋىزىنە ۋە مان لە بارەى كۆمەلگەى غىراقى لە سەردەمى عوسمانىيەكان، تاوتوۋى ئەو بارودۇخە كۆمەلەيەتتە دەكەين كە باۋكانمان تىيدا ژياۋن. تەناتەت زۆرىك لە برايانم تىيدا ژياۋن كە ھىشتا لە ژيانمان ماۋن. ئەمەش ماناى ئەو ەيە ئەو دابونەرىت ۋە بەھا ۋە بىر كەردنە ۋە ئەى لە سەردەمى عوسمانىيەكان باۋ بوۋ، تا ئىستا بەراستە ۋە خۇيان ناراستە ۋە خۇ كاريگەرىيان لە سەر ئىمە ماۋە. بىكەتەى كە سىتتىشمان بەرھەمى كارلىكەردنى ئەو بارودۇخەى خەلگە كە لە سەردەمى عوسمانىيەكان تىيدا ژياۋە، لە گەل بەھا ۋە دابونەرىتى شارستانىيەتى نۆى.

بىاباننىشىنى ئە سەردەمى عوسمانىدا:

ئەمىر ئەو ھۆرە غىراقىيەى لە قۇناغى سەرەتايى بىاباننىشىنى دەژىن، ژمارەيان زۆر كەمە. رىژەكەى لە ۲٪ دانىشتۋان تىپەرىناكات، بەلام ئەگەر ئىمە بۆ دواۋە بگەرىنە ۋە، بۆ نەزىكەى سەد سال لە مەۋىيەر، دەبىنەن ئەو جۆرە ھۆزانە زۆر كە

هېشتا لە قۇلغى سەرەتايى بىاباننىشىنى دەريان، دەگاتە %۳۵ كۆي دانىشتوان. ئەمەش ئامازدەيە بۇ بېرى شۆرپونەوئى بىاباننىشى لە عىراق لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا.

وئەك دەركەوئى عىراق لەسەردەمى عوسمانىيەكان جىتى چاوتىپىنى ئەو ھۆزە بەدوانە بوو كە لەبىيانەكانى نزيك لە عىراق ژياوين. ئەوان وئەك تەماكار سەيرى عىرقىيان دەكرى، ھەليان دەقۇرتنەوئە بۇ ئەوئەي ئاوە ئاوە بۇ ئاوە عىراق دزە بگەن. لەمەشدا دوو ھۆكار ھانى دەدان، يەكەميان: لاوازبوونى دەسەلاتى حكومت بوو لەعىراق، لەگەل پلاوبونەوئەي ئازاوەو مىلانىتى ھۆزگەرايى. دووئەم: پلاوبونەوئەي پەتا بوو، ھەر پەتايەك رووى لەعىراق دەكرى زۆرىنەي دانىشتوانى لەئاوەبەرد، بەتاييەتى خەلكى شارەكان.

ئەو ھۆزە بەدوانەي لە بىابان دەريان، لەژيانىكى سەخت دان، ھەردەم لەلتواری برسەيتىن، وئەك لەبەشى پىشوو ئامازەمان بۆكرى. ئەمەش ماناي ئەوئەيە كە لە بىابان لەژىر قشارىكدايە، ھانى دەدات بەرەو عىراق دزە بگات. لە لايەكى ديكەوئە لە عىراق ھۆكارى ئەوتۆي دەيىنى كە سەرنجى رايكېشى، ئەوان لەعىراق خاكي بەپيت و ئاوى زۆريان دەيىنى. كەواتە ئەوان ئاتوانن لە بىابان لەسەختى ژياندا سەبەر بگرن، عىراقى نزيكىش لەبەردەميان والا بىت. سەرەراي ئەمەش ئەو ولاتە خالى بىت لە دانىشتوان و ئازاوە وئاسەقامگىرى ئەمنى تىدا بىت.

تويژىنەوئەيەكى بە پىز:

دكتور محەمەد سەلمان خەسەن لەيارەي ئەم بابەتەوئە تويژىنەوئەيەكى بەپىزى ھەيە، بۇ ئىمە زۆر سوودمەند دەيىت. پەيمانگاي ئامار لە زانكۆي تۇكسغورد لەپەكك لە پلاوكرادەكانى خۆيدا، ئەم تويژىنەوئەي پلاوكرادەوئە^{۱۳۱}. دكتور محەمەد لەو تويژىنەوئەيدا بە ئەنجامى ئەوئە گەبشتوئە: ژمارەي دانىشتوانى عىراق لە سالى ۱۸۶۷ لە مليۆن و چارەگك تىپەپى نەكرىوئە. رىژەي سى تويژەكەي دانىشتوانىش بەمشۆرەيە بوو:

۱- ھۆزە بەدوئەكان: %۳۵ رىژەي دانىشتوان بوو.

۲- هۆزه لادییه‌کان: % ۴۱ ریزه‌ی دانیشتوان بووه.

۳- خه‌لکی شار: % ۲ ریزه‌ی دانیشتوان بووه.^{۱۳۴}

ئهمه‌ش ئاماژه‌یه‌کی روونه بۆنه‌وه‌ی بزانی کۆمه‌لگای عێراق، تاجه‌ند له‌ژێر ته‌وژی هه‌لکشان به‌دوه‌کان وداکشان شارنشینیه‌کان بووه. بیاباننشینیه‌ی له‌ هۆزه بیاباننشینیه‌کان وه‌هۆزه‌کانی لادی پیکهاتوه، ئهمه‌ش له % ۷۶ ریزه‌ی دانیشتوانی پیکهاتوه، واته‌ سی چاره‌گی دانیشتوان، که‌چی شارستانیته‌ له‌ خه‌لکی شار پیکهات: ئه‌وانیش چاره‌گه‌کی دیکه‌ی دانیشتوان ته‌واو ده‌که‌ن.

ئهمه‌ی شایه‌نی باسه، خه‌لکی شار نوینه‌رایه‌تی راسته‌قیته‌ی شارستانییه‌یان نه‌ده‌کرد، ئه‌وان به‌ هۆزه‌کان ده‌ور درابوون. هه‌ردهم له‌ژێر هه‌ره‌شه‌ و رێگری ئه‌وان دابوون. له‌ ئه‌نجامی ئهمه‌ش ناچاربوون زۆریان که‌م به‌های به‌دوه‌کان وه‌ریگرن، بۆ ئهمه‌ی خۆیان له‌مه‌ترسی به‌دوه‌کان به‌ده‌ور بگرن. ئه‌وان وه‌ک پنیویست هێزی حکومه‌تیان ده‌بینی، بۆ ئهمه‌ی له‌هه‌ره‌شه‌ی هۆزه‌کان پارێزگاریان لی بکات، بۆیه‌ ناچار پشتیان به‌خۆیان ده‌به‌ست. بینیمان ئه‌وان به‌ چه‌ک و به‌های به‌دوه‌کان رووبه‌رووی به‌دوه‌کان ده‌بوونه‌وه. له‌نیۆ ئه‌وانیش نه‌ریتی ده‌مارگیری و تۆله‌کردنه‌وه‌ بلاوبۆیه‌وه، بۆ پارێزگاریکردن له‌ گیان و سامانی خۆیان په‌نایان بۆ ئه‌و چه‌کانه‌ ده‌برد. ده‌شیان گوت "ئاسن ته‌نها به‌ئاسن ده‌توێته‌وه".

دوخی شاره‌کان:

به‌هه‌رحاله‌، شاره‌کان له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا، به‌تایبه‌تی به‌ر له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی تۆزده‌م، له‌وپه‌ری هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و داپووخای دابوو. له‌وانه‌یه‌ زنده‌پۆیی نه‌بیته‌ گه‌ر بلێن (شار) نه‌بوون به‌مانای باوه‌که‌ی له‌جیهانی شارستانیته‌دا، به‌لکه‌ زیاتر له‌گۆنده‌کان نزیک بوون.

گه‌شتیاری ئینگلیزی کیپل که‌له‌سالی ۱۸۲۴ له‌ به‌سراوه‌ له‌ رێگای دیجله‌وه‌ چۆته‌ به‌خدا، بۆمان ده‌گێڕته‌وه: له‌نیوان قرنه‌ و به‌خدا ته‌نها دوو شاری بینیه‌وه، ئه‌وانیش (کووت) و (شفلیح) بوون. له‌باره‌ی کوته‌وه‌ باس له‌وه‌ ده‌کات ته‌نها

^{۱۳۴} انظر: مجلة الثقافة الجديدة، في عددها الثاني عشر من السنة السابعة، الصادر في تشرين الأول و الثاني عام ۱۹۵۹

سروشستی کۆمه‌لگهی عێراقی

گوندیکی بچووکی به‌دو بووه، هه‌مووی خانووی قوڕ بووه، شورا به‌کی قوڕیشی له‌ده‌وره‌ بووه که شه‌ش پێ به‌رز بووه. شیخی قه‌بیله‌کانی (به‌نی لام) له‌وێ ژیاوه، شیخیکی به‌هێز بووه، ده‌سه‌لاتی له‌ نێوان قه‌نه‌وه تا به‌غدا هه‌بووه.^{١٣٦} له‌باره‌ی شفلحه‌وه ده‌لی: قه‌لایه‌ک بووه له‌ که‌ریبوچ دروست کراوه. له‌و قه‌لایه شیخی هۆزه‌کانی زوپیڤ تێیدا ده‌ژیا، گونده‌کانی له‌ لای راستی دیچه‌وه له‌نێوان زێی غوراف و به‌غدا درێژ ده‌بیته‌وه. ئه‌و قه‌لای شفلحه‌ دواتر به‌ (البغیله) ناوده‌برا و دواچاریش به‌ نعمانییه‌ تاوده‌بریت.^{١٣٧}

وه‌سفیکی دیکه‌مان بۆ شاره‌کانی عێراق هه‌یه، که له‌لایه‌ن که‌شتیاری ئه‌لمانی نیپۆر کراوه، ئه‌و له‌سالی ١٧٦٥ به‌ عێراق گه‌راوه، ئه‌و که‌شته‌که‌ی له‌ریگای فوڕاته‌وه بووه. ناوی ئه‌و شارانه‌ی هێناوه که‌پێیدا تێپه‌ریوه، له‌وانه‌ سه‌ماوه و لم‌لوم و رماحیه و حیل. هه‌روه‌ها چۆته نه‌جه‌ف و که‌ربه‌لا. پوخته‌ی ئه‌وه‌ی باسکردووه، ئه‌وه‌یه هه‌موو ئه‌م شارانه له‌ قوڕ دروستکراون، خانووه‌کانی که‌مبووه هه‌ندیکیان له‌ که‌ریبوچ دروستکراوون. سه‌رجه‌م شاره‌کانی فوڕاتی ناوه‌پاست له‌ژێر ده‌سه‌لاتی شیخی خه‌زعه‌ل دا‌سووه، ده‌سه‌لاتی ئه‌و وه‌ک حکومه‌تیکی سه‌ربه‌هۆ بووه، ته‌نانه‌ت باجی وه‌رگرتووه و سه‌رانه‌شی له‌ کاروان و که‌شتی و رێبواران وه‌رگرتووه.^{١٣٨}

شاری به‌غدا:

به‌غداد جاران، به‌ئێستاشه‌وه، به‌گه‌وره‌ترین شاری عێراق داده‌نریت. ئه‌و مه‌لبه‌ندی دره‌وشانه‌وه‌ی شارستانییه‌ته‌ له‌عێراق. ئه‌و شاره له‌لایه‌ک پایته‌ختی حکومه‌ته‌ و له‌لایه‌کی دیکه‌شه‌وه زۆرترین بازرگان و خاوه‌ن پیشه‌کانی تێدا کۆبوته‌وه. بۆ ئه‌وه‌ی بزاتین ب‌ری دا‌رووخانی شارستانی له‌عێراق له‌ سه‌رده‌می عوسمانییه‌کان چه‌ند بووه، ئه‌وا ده‌بیته‌ سه‌یری بارودۆخی ئه‌و شاره‌ گه‌وره‌ی عێراق بکه‌ین.

^{١٣٦} یعقوب سرکین (مباحث عراقية) ج ١، ص ٢٧٥

^{١٣٧} المصدر السابق، ج ١، ص ٢١٦

^{١٣٨} کارستن نیپور (مشاهدات نیپور) ترجمه‌ سعاده‌ العمري - ص ٥٥٥ - ٢٠٨

بەهەر حال بەغدا بازارێ ئاودانی ئێدابوو، هەموو ئەو بازارانەش لە ناوچە قی شار بوون. لە نزیک ئەو بازارانەش خانووی لە کەرپوچ دروستکراو هەبوو کە بە نەخش و نیکار دەرازیابوو. فەرمانبەرانی گەورە و دەوله‌مەند و مولکدارەکان لەو خانووانە نیشتەجێ دەبوون. ژۆر لەو ناو دەراسته‌ دوور ناکه‌وینه‌وه کاتی ک دەگه‌ینه‌ ده‌ورووبه‌ری شار، چه‌ندین گه‌ره‌کی خراب و کۆلانی ته‌نگه‌به‌رمان ده‌ینی، که ده‌مارگیری گه‌ره‌کی ئێدا بوو.

ئەوێ جێگای سه‌رنجه، تا ناو ده‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، به‌غدا هیچ شه‌قامێکی چه‌وپێژکراو نه‌بوو. یه‌که‌م شه‌قام له‌ به‌غدا له‌ سه‌رده‌می مه‌دحه‌ت پاشا له‌ ساڵی ١٨٧٠ چه‌وپێژکرا، ئەو والیه‌ مه‌به‌ستی چه‌وپێژکردنی ئەو کۆلانه‌ کورته‌ بوو که ده‌گاته‌ سه‌ر پرده‌وه‌ له‌ لای ره‌سافه‌وه. ئەو کۆلانه‌ به‌ (عقد الصخر)^{١٣٩} ناویرا، ئەمه‌ش وه‌ک ئاهاژیه‌ بۆ ئەو به‌ردانه‌ی که شه‌قامه‌که‌ی پێ چه‌وپێژکراوه‌.

له‌ ساڵی ١٩١٠ نازم پاشای والی هاته‌ عێراق و له‌ لایه‌ن عێراقیه‌کان به‌ (مه‌دحه‌تی دووهم) ناوه‌ به‌را. ئەو والیه‌ هه‌ولیدا یه‌که‌م شه‌قام له‌ به‌غدا بکاته‌وه، ئەویش (شارع النهر) بوو، که دواتر به‌ (شارع المستنصر) ناسرا. ئەو شه‌قامه‌ تا ئێستاش وه‌ک خۆی ماوته‌وه، نه‌ فراوانه‌ و نه‌ راسته‌. به‌ لکو له‌ به‌رته‌وه به‌ شه‌قام ناو به‌راوه، چونکه‌ له‌ هه‌موو شه‌قامه‌کان راست و فراوانتر بوو له‌ کۆلانه‌کانی به‌غدا. له‌ کاتی کردنه‌وه‌ی ئەو شه‌قامه‌ هاوارێکی ژۆر له‌ لایه‌ن خه‌لگه‌وه‌ دروست بوو، چونکه‌ خانووه‌کانیان له‌ پێناو تێکدا، پێشتریش شه‌قامی وه‌هایان له‌ شاره‌که‌یان نه‌دیوو.

ده‌بێت ئەوه‌ش له‌ بیرنه‌که‌ین کۆلانه‌کانی به‌غدا هیچ رووناکییه‌کی نه‌بوو، ته‌نها رووناکی مانگ نه‌بێت له‌ شه‌وانی مانگه‌ شه‌ودا. له‌ ساڵی ١٨٧٩ وه‌ حکومه‌ت کۆلانه‌کانی به‌غدا رووناک ده‌کرده‌وه^{١٤٠} و قانووسی ته‌وتی له‌ کۆلانه‌کان داده‌نرا. به‌لام ئەو قانووسه‌ رووناکی پێویستیان نه‌بوو، ژۆرجار ته‌نها ده‌ورووبه‌ری خۆی رووناک ده‌کرده‌وه. له‌ به‌ر ئەمه‌ش کۆلانه‌کان پڕبوون له‌ (جنۆکه) به‌هه‌موو

^{١٣٩} عبدالکریم العلاف (بغداد القديمه) ص ١٤

^{١٤٠} المصدر السابق، ص ٧٠

جۆرەكانىيەۋە، زۆرجار تارىكى كۆلەنەكان ترسى دەخستە دلى رىبوارەكانەۋە، بەشىۋەيەك خەيالى تۆقاندن وفىلەكانى جنۆكەيان لە پەناۋىيىچى كۆلەنەكانەۋە دەكرد، دواجارىش رايان دەكرد. جنۆكەكان تا سەردەمىكى درەنگ لەكۆلەنەكانى بەغدا مابوونەۋە، نووسەرى ئەم چەند دىرەش زۆرجار لە جنۆكەكان تۆقيۋە.

مەترسى ھۆزەكان لەسەر بەغدا:

خەلگى بەغدا بەشەو مەينەتيان بەدەست مەترسى جنۆكە ھەبوو، لەرۆژيشدا دەست مەترسى ھۆزەكانەۋە دەياننالاند، غەباس غەزاۋى مېژوونوس دەگىرپتەۋە: لەسالى ۱۸۵۲ ھۆزى بەدوى غەزە ھىرش دەكەتە سەر كاروانىكى حوشتر لەنزىك تارمىيەى (الطارمية) باكورى بەغدا، كاروانەكە لەزىر پارىزگارى عوقەيلەكاندەبوو. ھۆزى غەزە نۆسەد حوشترىان تالانكرد، دواى چەند رۆژىك ھەمان ھۆز بەسەرۆكايەتى شىخەكەيان ئىبن ھوزال، ھىرشىكى دىكەيان كرده سەر كاروانىك كە لە شامەۋە دەھات، ھەموو حوشتر وبارەكانيان تالانكرد كە چەندىن درەمى زىر و زىوى تىدەبوو. ھەروەھا چەندىن مالاتيان لەرىگائى حىلەۋە تالانكرد.^{۱۴۱}

ئەۋەى شاينى ياسە عوقەيلەكان ھۆز نەبوون^{۱۴۲}، بەلكو كۆمەلەك بەدوى نەجد بوون، ئەوان لەبەرى كەرخەۋە لەبەغدا جىگىرىبون، كارى بەپىكرىن و پارىزگارىكرىنى كاروانيان كرد بوو پىشەى خۆيان.^{۱۴۳} ئەوانىش ۋەك ھۆزەكان سەرۆكيان ھەبوو. كرىيەكى ديارىكراۋيان لە كاروانەكان ۋەردەگرت، ئەوان ۋا راھاتىبون سەرئەيان بە ھۆزەكان دەدات، بۆئەۋەى لە ھىرشەكرىنيان دلتيا بن، ھەندىك جارىش ناچار دەبوون بە شمشىر داكۆكى لە كاروانەكان بكەن، جا سەردەكەوتن يان ھەندىك جارىش سەرگەوتوۋ نەدەبوون.

ئەمە كارىكى دەگمەن نىيە، كە عوقەيلەكان لەيەك كاتدا رۆلى دز وپارىزگار بىيىنن. ئەوان دلىسۆزن بۆ پاراستنى كاروانەكانى بەغدا، بەلام ئەگەر شىش ھەل

^{۱۴۱} عېلى الزاوي (تارىخ العراق بين احتلالين) ج ۱، ص ۱۶.

^{۱۴۲} ھەندىك لە سەرچاۋە مېژوويەكان، عوقەيلەكان بەھۆز ناۋ دەبن، گوايە ئىستاش ئەۋ كەسانەن كە

لەبەغدا (عوقەيلە)، ناۋ دەبرىن- ۋەرىگىر.

^{۱۴۳} ھاشم السعدى (جغرافىة العراق الحديثة) ص ۱۱- ۱۲.

رهخساوبیت ئەوا له تالانکردنی بهغدا دوو دل نابن. هەر ئهو کۆمهڵهیه له گهڵ حکومهت هاوپهیمان دهبوو، له دژی هۆزه یاخیبووهکان دهجهنگان، کهچی هه ندیکجاریش له دژی حکومهت دهبوو، شهپی سهخت له ئێوانیان بهریا دهبوو. فریزهر باسی جهنگیکی سهخت دهکات، له نزیک بهغدا له ئێوان حکومهت وعوقهیل له سالی ١٨٢٤ روویداوه. فریزهر خۆی شاهید حال بووه. ئهو کات بهغدا به شیوهیهکی قهزوه و ن، ببوو به گۆرپه پانی تالانکاری و کوشتن و کاو لکاری. **تێروانی نیکی گشتی:**

ئه گهر ئه مه دۆخی بهغدا ی پایتهختی عێراق ومه لبه ندی حکومهت بیت، ئه ی دۆخی شاره کانی دیکه چۆن بووه؟! عه بدولره زاق حوسنی میژوو نووس ده لێ " ده سه لاتی هۆزه عێراقیه کان له سه ده ی دوانزه وه، تا سه ده ی نۆزده م سه رتاسه ری عێراقی به رپۆه ده برد. ده سه لاتی ک بۆ حکومهت نه بوو، ته نها له مه لبه ندی ویلایه ته کان و شاره گه وه کان، نه بیت. سه باره ت به ناحیه و گونده کانیش ئەوا ململانی له ئێوان حکومهت و هۆزه سه ره کیه کان هه بوو، گرنگترین ئه و هۆزانه ش (منتفق) و (خزاعل) و (به نو لام) بوو. ئه و هۆزانه زه و یان پارچه پارچه ده کرد، تخبوی شه رعیان بۆ داده نا، باج و رسوماتی یاساییان وه رده گرت، هه موو ئه و کارانه یان ده کرد که کارگێرییه کی خۆجیی ئیستا له ولات به رپۆه ی ده بات، وه ک ئه وه ی دهرگای فه رمی سه ره به خۆ ی ^{١٤٤}

ده کردیست سه رنجی خۆمان له باره ی قسه کانی حوسنی بنوسین و بلێین: ده سه لاتی حکومهت ته نانه ت له مه لبه ندی ویلایه ت و شاره گه وه کانیش به پێی پێویست به هیز ته بووه. بێگومان له و مه لبه ندانه له شوینه کانی دیکه به هیزتر بووه، به لام هیتده نه بووه تا بۆ سیمای شارسنهانیته پالپشت بیت.

وه ک دهرده که ویت له و سه رده مه دا عێراق یه ک حکومه تی نه بووه، به لکو چه ن دین حکومه تی خۆجیی هه بووه. ئه مانه ش له ده وری مه شایخی هۆزه گه وه کان پێکهاتبوو که دواتر باسیان ده که ی ن. هه رگاتیکیش دژایه تی و داگیرکاری و کوشتار له ئێوان ئه و حکومه تانه توندتر بووایه، ئەوا حکومهت به شیوه یه ک له شیوه کان

^{١٤٤} عبدالرزاق الحسني (العراق قديمًا و حديًا) ص ١٥٤

دەبووە لایەنىك لەو مەملەتییە ھۆزگەراییە. ئەوێ جیگەى سەرئەجە، ئێن خەلدون نامازەى بۆ دۆخیكى وەھای كۆمەلایەتى كردوو، كاتىك توێژینەوێى لە بارودۆخى مەغریبى سەردەمى خۆى كردوو. ئەو دەلى ئەگەر دەولەت لاواز بێت، ئەوا سێبەرەكەى لە ولات كورت دەبێتەو، لەشوینى ئەو دەولەتۆكە لەسەر بئەمەى دەمارگىرى دروست دەبێت.^{١٢٩} لەو دەچى ولاتانى عەرەبى لەم لایەنەو ھاوشیو بێ، ئەگەر ھاوتوو دەسەلاتى حكومەتى مەركەزى بەھێزبوو، ئەوا دەمارگىرى ھۆزگەرایى لاواز دەبێت، بەپێچەوانەو ئەگەر دەسەلاتى حكومەت لاواز بوو ئەوا دەمارگىرى بەھێز دەبێت.

زێدەپۆبى ناكەم ئەگەر بایم (حكومەتى عوسمانى) لە عێراقدا، بەتایبەتى لە سەدەى ھەژدەمدا، لەتۆر حكومەتەكانى عێراق لە ھەموویان بچووكتر بوو، بۆیە ھەندىكار ھاویەیمانى لەگەڵ ھەندىك لەو حكومەتانە دەكرد بۆ ئەوێ لەدۆى ھەندىكى دىكە بوەستیتەو. ھەندىك جارىش سەرگەوتوو دەبوو، تالان و مالاتى جەنگى دەھینایەو، لەبازارەكانى بەغدا بۆ فرۆشتن ھەراچى دەكرد، ھاوشیوێى ئەم كارە ھۆزەكاتىش ئەنجامیان دەدا كاتىك لەجەنگ بەسەر حكومەت سەردەكەوتن، ئەوانیش دەسكەوتى تەنگ و كەلوپەل و ئەسپیان دەھینا بازارەكانەو بە نرخىكى ھەرزان دەیانفرۆشتن.

دەولەتى عوسمانى:

بۆئەوێ بارودۆخى كۆمەلایەتى عێراقمان لە سەردەمى عوسمانیدا بۆ روون بێتەو، ئەوا پێویست دەبێت تێروانینىكى گشتى وپوختمان بۆ مێژووى دەولەتى عوسمانى ھەبێت. لەسەرەتا چۆن دروست بوو، دواتر چۆن ھاتە عێراق.

دیارە دەولەتى عوسمانى بەر لەوێ بێتە عێراق، تووشى ھەندىك نەخۆشى ھەمیشەى ببوو. كاتىكىش ھاتە عێراق لەئەنجامى بارودۆخى تايبەتى عێراق، تووشى ھەندىك دەردى دىكە بوو. لەبەرئەمەش بێتوانا بوو لە رێكخستنى ئاسایش و پاراستنى مال و گيانى خەك لە عێراقدا. لەئەنجامى ئەمەش ئازاوە دروست بوو، مەملەتیی ھۆزگەرى بە شێوھەكى فراوان بالاووبوو.

^{١٢٩} ابن خلدون (المقدمة) ص ٣٧٧-٣٧٨

ده‌بیت به‌ر له‌هه‌موو شتی بزانین، ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سه‌ره‌تا دا ده‌وله‌ت نه‌بوو، به‌لگه‌ هۆزێکی به‌دو بوو له‌ تورکستانی رۆژه‌لاته‌وه‌ له‌ ترسی هێرشه‌کانی جه‌نگیزخان راپه‌ریدا. ئه‌و هۆزه‌ له‌ ژێر حوکمی سه‌لجوقیه‌کان که‌ پایته‌خته‌که‌یان قوتیا بوو، له‌ نه‌ناوێک جێگیربوو. یه‌کێک له‌ سه‌رۆکه‌کانی ئه‌م هۆزه‌ داواي له‌ سولتانی سه‌لجوقی کرد پارچه‌یه‌ک زه‌ویان بۆ ته‌رخان بکات، بۆ ئه‌وه‌ی له‌ سه‌ری بژین. ئه‌ویش پارچه‌یه‌کی یه‌سه‌ر ده‌ریای مه‌رمه‌ره‌وه‌ پێشان، که‌ له‌ باشووری کۆسته‌نتینه‌ی پایه‌ته‌ختی ده‌وله‌تی بیزه‌نتی بوو.

ئه‌و سه‌رده‌مه‌ ده‌وله‌تی بیزه‌نتی له‌ حاله‌تی توانه‌وه‌دا بوو، هۆزی عوسمانیه‌کانیش ئه‌مه‌یان به‌هه‌لزان، بۆیه‌ به‌ناوی ئایینه‌وه‌ هێرشیان ده‌کرده‌ سه‌ر. ئه‌مه‌ش وایکرد هێزی هۆزه‌که‌ گه‌شه‌بکات و پانتای خۆی به‌ره‌ به‌ره‌ فراوان بکات. زۆریک خۆیه‌خش له‌میرنیشینه‌کانی ده‌وروپه‌ر ده‌هاتن بۆ ئه‌وه‌ی جیهاد له‌ پێناوی خودا بکه‌ن. هه‌ر کاتیکیش فه‌تحی ئوئیان ده‌کرد له‌ (ولاتی کوفر) - ئه‌و کات وایان ناوه‌ده‌برد - ئه‌و پێگه‌ی ئه‌و هۆزه‌ له‌ دیدی موسلمانان به‌رزتر ده‌بووه‌، ته‌وژمی خۆیه‌خشانیان له‌ پێناوی به‌هێژ ده‌بوو.^{١١٦}

که‌واته‌ ده‌توانین بڵێین ده‌وله‌تی عوسمانی سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی له‌سه‌ر ده‌مارگیریه‌ هۆز و داگیرکرای بووه‌، له‌ ژێر په‌رده‌ی ئاییندا. ئه‌و په‌رده‌یه‌ش به‌دریژایی ژیا‌نی مایه‌وه‌. زیاتر شانازی به‌ داگیرکردن و غه‌نیمه‌ ده‌کرد، نه‌وه‌ک ئاوانانی و دادپه‌روه‌ری. والیه‌کان تێیدا بایه‌خیان به‌ دروستکردنی مزگه‌وت و ته‌کیه‌ و فراوانکردنی ئه‌وقاف ده‌دا، نه‌وه‌ک گه‌شه‌پێدانی دامه‌زراوه‌ گشتیه‌یه‌کان و هۆکاره‌کانی به‌ره‌مه‌پێدان.

دیالیکتیکی سوپای نییەکیشاری:

دکتۆر ئه‌سه‌د رۆسته‌م ده‌لی^{١١٧}: ده‌وله‌تی عوسمانی به‌خێزایی گه‌وره‌ بوو، به‌خێزاییش پیر بوو. ئه‌و ده‌وله‌ته‌ له‌ ماوه‌یه‌کی کورتدا چه‌ندین ولاتی فه‌تحکرد، که‌چی به‌خێزایی داده‌رووخا، تواناوه‌ و ئاژاوه‌ی له‌ تاو ده‌رده‌که‌وت. ساته‌حه‌سه‌ری

^{١١٦} ساطع الحصري (البلاد العربية و الدولة العثمانية) ص ١٢-١٦
^{١١٧} من محاضرة له القاها في جامعة بيروت الامريكية عام ١٩٤٠

سەرچەم ھۆكارى ئەو دياردانە بۇ سروشتى ئەو سوپايە دەگىرپتەوۋە كە سوپاي عوسمانى لە فەتھكردنەكانى پىشتى پىدەبەست. ئەم سوپايەش بە سوپاي ئىنكىشارى ناسرابوۋ. يەكەمجار ئەو سوپايە ھۆكاريكى كارا بوو بۇ سەرکەوتنى دەولەت، دواجارىش ھۆكاريك بوو بۇ دارووخانى دەولەت.^{۱۴۸}

لەرستىدا ئىنكىشارى سوپايەكى سەير بوو، ھاوشىۋەى لە سوپاي كۆن ونوئى جىهان نادۆزىشەوۋە. ئەو سوپايە لەو سەريازانە پىكھاتبوو كە دەولەت ھەر لەمىندالپىيەوۋە لەكەسوكارى رغاندېوۋن. دواترىش لەسەر ھەموو ھونەرەكانى جەنگ و كرىشتار مەشقىيان كرىدېوۋ. زۆرىنەيان مىندالى ولاتانى مەسىحى بوو كە دەولەتى عوسمانى فەتھى كرىدېوۋ، بەلام دواتر كە دەولەت لە دامەزراوۋى تايبەت پەرۋەردەيان دەكات، ئەوا لە ھەموو سەريازىك زياتر پەرۋىشان بۇ ئىسلام ھەيە و دەيانەوئى جىھادى لەپىئاو بگەن. ئەوسەريازانە ھىچ شتىكىيان لەبارەى رەچەلەكى خۇيان دەزانى. تەنھا ئەوئەندەيان دەزانى ئەوان سەريازى ئىسلامن. ھەر لەبەرئەمەش خۇيان دەخستە جەنگەكانەوۋ، دلتىابوۋن لەوۋى (سەرکەوتن و بەھەشت) بەدەستدەھىنن. ئەمەش يەككە بوو لە ھۆكەرەكانى سەرکەوتنى عوسمانى لە ھەموو ئەو فەتھكارىيانەى لە ھەرەتى لاوتى خۇى ئەنجامى دابوۋ.

ساتع ھەسرى دەلى: تىكچوۋنى كاروبارى دەولەتى عوسمانى، بەتىكچوۋنى سىستەمى ئىنكىشارى دەستى پىكرد. ئەو سوپايە يەرە بەرە ھەموو سىفەتەكانى خۇى لەدەست دەدا. دواجارىش بوۋە ئامرازىكى ئازاۋە و بەدكارى. پەيوەندى ئىنكىشارى بە سەريازگەكان لاۋاز دەبوۋ، زۆرىەشيان نەدەچوۋنە سەريازگەكانىيان تەنھا لەكاتى ئەو يلانە نەبىت كە يە (علوفات) ناسرابوۋ. زۆرىكىشيان دواى فرۆشتنى عولفاتەكانىيان بە كارى دىكەرە سەرقال دەبوۋن. ھەرۋەھا پىشك و قۇچانەكانىيان دەفرۆشت. لەگەلئەوۋەشدا دودول نەبوۋن لەوۋى بچنە ناو گرىدېوۋنەوۋە و نارەزايىيەكان، ئەمەش بەپىنى تەفرەدانى كەسانى خاۋەن بەرۋەندى تايبەت و پالەوانانى ئازاۋە و پىلانگىيان. كاتىك بۇ جەنگ بانگېنېشت دەكران ئەوا سلىيان دەگرەوۋە يان راياندەكرد. بۇئەوۋى نەنگى راكردن لەخۇيان

^{۱۴۸} ساطع الحصري (المصدر السابق) ص ۴۸

دووڕ بخه‌نه‌وه قسه‌وقسه‌لۆکیان پلاوده‌گیرده‌وه، بۆ نمونه ده‌یانگوت سه‌رکرده‌کانیان به‌ نیازبوون به‌ دوژمنه‌ کافرەکانیان بفروشن^{١٥٩}.

ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ عێراقدا:

ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سه‌رده‌می سوڵتان سوله‌یمانی قانونی ده‌ستی به‌ سه‌ر عێراق داگرت. ئه‌مه‌ش له‌ ساڵی ١٥٣٤ بوو، کاتێک ده‌وله‌ت له‌ پهبه‌ری هێزی خۆی دا‌بوو. هێشتا پێگهی له‌ عێراق جێگیر نه‌بوو، نیشانه‌کانی لاوازیی و نه‌خۆشیه‌کانی پهبه‌ری به‌ره‌ به‌ره‌ له‌ قه‌واره‌که‌ی ده‌رده‌که‌وت. شایه‌نی باسکردنه‌ ده‌وله‌تی عوسمانی ئه‌وه‌ی له‌ چاره‌نووس نه‌بوو ماوه‌یه‌کی درێژ بژیت، دوا‌ی ئه‌وه‌ی نه‌خۆشیه‌کانی پهبه‌ری لێده‌رکه‌وت. ئه‌گه‌ر وازیان لێده‌هێنا، ئه‌وا له‌ زووه‌وه‌ ده‌مرد. به‌لام ئه‌وه‌ی وایکرد سه‌ره‌رای لاوازیه‌که‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی بمێنێته‌وه‌، ئه‌و شته‌ بوو که‌ له‌ مێژووی نوێدا به‌ (لێتیرسینه‌وه‌ی رۆژه‌لات)^{١٦٠} ناسراوه‌. هه‌ندێک ده‌وله‌تانی گه‌وره‌ وه‌ک ئینگلترا و فه‌ره‌نسا ده‌یانویست به‌رامبه‌ر ده‌وله‌تی عوسمانی سیاسه‌تی (نه‌ ژيان ته‌ مردن) په‌یره‌و بکه‌ن. ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ ترسیان له‌ وه‌ه‌بوو ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ نا‌کاو به‌ریت به‌رله‌وه‌ی رێکه‌وتن له‌ سه‌ر دا‌به‌شکردنی میراته‌که‌ی ئه‌نجام بدریت، بۆیه‌ کۆششیان ده‌کرد بریککی که‌م ده‌رمانی پێبده‌ن ئه‌و کاته‌ی ده‌یانزانای له‌ لی‌واری مه‌رگ نزیک بۆته‌وه‌. به‌مشێوه‌یه‌ ده‌وله‌تی عوسمانی ماوه‌یه‌کی زۆر مایه‌وه‌ و له‌ سه‌ره‌مه‌رگ چاره‌سه‌ر ده‌کرا.

به‌هه‌رحال، به‌شێکی زۆری ئه‌و لاوازیه‌ گشتیه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ر عێراق که‌وتبوو، عێراق به‌ ده‌ستیه‌وه‌ ده‌ینالاند. عێراق وه‌ک مه‌نقابه‌ک بوو بۆ والی و فه‌رمانبه‌رانی تورک، هه‌ر له‌ به‌ر ئه‌مه‌ش بوو به‌ (سبیریای تورکیا)^{١٦١} ناویان ده‌برد. فه‌رمانبه‌ران رازی نه‌بوون کار له‌ عێراق بکه‌ن، وه‌ک چۆن فه‌رمانبه‌رانی ئه‌م رۆژگاره‌مان رازی نین له‌ (ئه‌ه‌وار) و (چبایش) کار بکه‌ن، بۆیه‌ ته‌نها ئه‌و که‌سانه‌ی رازی ده‌بوون له‌ عێراق کار بکه‌ن، که‌ له‌ شوێنی دیکه‌ کاریان ده‌ستنه‌ده‌که‌وت.

^{١٥٩} المصدر السابق، ص ٤٧-٤٨

^{١٦٠} محمد مصطفى صفوت (المسألة الشرقية و مؤتمر باريس) ...

^{١٦١} عبدالله الفياض (الثورة العراقية الكبرى) ص ٤٧

یانیش شه‌و فه‌رمانبه‌ره‌ی ده‌یزانی ماوه‌یه‌کی کورت ده‌مێنێته‌وه‌، بۆ شه‌وه‌ی سامانیکی زۆر بۆ ناینده‌ی خۆی کۆیکاته‌وه‌.

مەملانی ئێرانی - عوسمانی:

شه‌وه‌ی قوره‌که‌ی خه‌ستتر کردووه‌، شه‌و مەملانییه‌ درێژه‌یه‌ که‌ ده‌وله‌تی ئێرانی و ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سه‌ر عێراق هه‌یانه‌. فه‌ده‌ر وایکردووه‌ عێراق له‌ نێوان شه‌و دوو ده‌وله‌ته‌ رکابه‌ره‌ بێت، شه‌میان بانگه‌شه‌ بۆ شیعه‌ ده‌کات و شه‌و یتریان بانگه‌شه‌ بۆ مه‌زه‌به‌ی سوننه‌ ده‌کات. شه‌وه‌ی شایه‌نی ئاماژه‌دان بێت شه‌وه‌یه‌ دانیشتوانی عێراق به‌سه‌ر شه‌و دوو مه‌زه‌به‌یه‌ دابه‌ش ده‌بن و مەملانیی تایفی له‌سه‌ره‌تای ئیسلامه‌وه‌ له‌ نێوانیاندا تونده‌. دوا چاریش مەملانیی عوسمانی و ئێرانی دیت بۆ شه‌وه‌ی ناگره‌که‌ خۆشتر بکات.

دوای دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له‌سه‌ر ده‌ستی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی، مەملانیی نێوان عوسمانی و ئێرانییه‌کان دروست بوو. وه‌ک ده‌زانرێت به‌ر له‌ ده‌مه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی زۆرینه‌ی دانیشتوانی ئێران سوننه‌ مه‌زه‌به‌ی بوون، شیعه‌یان تێدا که‌متر بوو. ته‌نانه‌ت خودی شا ئیسماعیل سوننی بوو له‌ بانه‌ماله‌یه‌کی به‌ناوبانگی سوننه‌ بوو^{١٥٦}. له‌ به‌ر هه‌وکارێک که‌ ئیمه‌ نایزانی، شه‌و شیعه‌بوونی خۆی راده‌گه‌ینی، زۆرێک له‌ شوێنکه‌وتووی له‌ ناوچه‌ی نازهریبیجان له‌گه‌ڵ ده‌بێت و دواچار هه‌لی سه‌رکه‌وتنی بۆ ده‌ره‌خسێت، بۆ شه‌وه‌ی ده‌وله‌تیکی به‌هێز دامه‌زرێنی له‌سه‌رتاسه‌ری ئێران سه‌رکه‌وتن دوای سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست به‌ینی.

دواتر شا ئیسماعیل مه‌زه‌به‌ی شیعه‌ ده‌کاته‌ مه‌زه‌به‌ی فه‌رمی ده‌وله‌ته‌ نوێیه‌که‌ی، خۆشی به‌ بانگه‌وازخواز و پارێزگاری شه‌و مه‌زه‌به‌یه‌ ده‌زانی. بۆیه‌ ده‌ستیکرد به‌وه‌ی ئێرانییه‌کانی ژێرده‌سه‌لاتی خۆی به‌چه‌ندین شیوه‌ ناچار بکات، هه‌چنه‌ سه‌ر مه‌زه‌به‌ی شیعه‌وه‌. ته‌نانه‌ت له‌و پێناوه‌دا سه‌لی نه‌ده‌کرده‌وه‌ په‌نا بۆ کوشتن و چه‌وساندنه‌وه‌ و شه‌شکه‌نجه‌ بیات. شا ئیسماعیل توانی له‌سه‌الی ١٥٠٨ عێراق داگیر بکات، بۆیه‌ ده‌ستیکرد به‌چه‌وساندنه‌وه‌ی دانیشتوانی سوننه‌. هه‌ندێک

^{١٥٦} ابراهیم فصیح الحیدری (عنوان المجد) ص ١١٦

له‌پیاوماقوڵ و فه‌قیهه‌کانی سوننه‌ی کوشت، چه‌ندین گۆڤی ئیمامی سوننه‌کانی تیکدا له‌وانه‌ گۆڤی نه‌بوچه‌نیفه و عه‌بدولقادری گه‌یلانی بوو.^{۱۵۲}

ئه‌و کاته له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی سولتانیککی به‌هێز و به‌زه‌برو زه‌نگ، حوکمرانی ده‌کرد، ئه‌ویش سولتان سه‌لیم بوو. ئه‌و به‌نازناوی (یاوز) ناسرابوو، به‌مانای به‌زه‌برو زه‌نگ دیت. جا هه‌ر که سولتان سه‌لیم گوتیبیستی ئه‌و رووداوه‌ی عێراق ده‌بیست ئه‌وا توپه‌ ده‌بیست، خۆی به‌ رێبه‌ری سوننه‌ داده‌نیست و ئه‌و فه‌توایانه‌ وه‌رده‌گرێت که شیععه‌ به‌ده‌رجوو له‌نایینی ئیسلام داده‌نی. به‌ره‌نگاریبوونه‌وه و کوشتیان به‌ واجب ده‌زانێ.^{۱۵۳} له‌ مانگه‌کانی سه‌ره‌تادا بپاری دا شیععه‌ له‌هه‌ر کۆپیه‌کی ولاته‌که‌ی هه‌بیست سه‌ریان بپه‌ردێت.^{۱۵۴} بۆیه‌ له‌نه‌جامدا کوشتارگه‌یه‌ک له‌ ئه‌نادۆل و ده‌وریبه‌ری حه‌له‌ب روویدا به‌هه‌زاران سه‌ره‌بران.

له‌دای مردنی سولتان سه‌لیم، سولتان سوله‌یمانی کۆری جێگه‌ی گرتوه‌وه، که به‌سولتان سوله‌یمانی قانونی ناوده‌برێت. له‌راستیدا ئه‌وه‌یان جیاوازی له‌گه‌ڵ باوکی هه‌بوو، زیاتر له‌ ئاودانکردنه‌وه و دادپه‌روه‌ری نزیك بوو. له‌سه‌رده‌ستی ئه‌و عێراق فه‌تحکرایه‌وه، هه‌ولی نه‌دا وه‌ک باوکی تۆ له‌ شیععه‌کان بکاته‌وه، به‌لکه‌ هه‌موو مه‌زارگه‌ پیرۆزه‌کانی شیععه‌ و سوننه‌ی به‌یه‌که‌وه‌ نۆژهن کرده‌وه.

ئه‌مه‌ سیاسه‌تیککی حه‌کیمانه‌ بوو، به‌لام به‌ داخه‌وه‌ زۆری نه‌خایه‌ند. عێراق که‌وتبووه‌ نێوان ئه‌و دوو ده‌وله‌ته‌وه‌ که ته‌ماعکاریان له‌عێراق هه‌بوو، ده‌یانویست ده‌ستی به‌سه‌ر داگیران. ده‌سه‌لاتداریکیش له‌ شێوه‌ی سولتان سوله‌یمانی قانونی له‌و دوو ده‌وله‌ته‌ ده‌رنه‌که‌وت. وه‌ک ده‌رده‌که‌وت بپاروێخی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی ده‌وریبه‌ری فرمانپه‌واکانی هه‌ردوو ده‌وله‌ت به‌شێوه‌یه‌ک بوو، تا له‌سه‌ر سیاسه‌تی ئه‌و په‌نده‌ بپۆن "براکه‌ت سه‌ریخه‌ جا زالم بیت یان مه‌زلوم".

شا عه‌باسی سه‌فه‌وی توانی چاریکی دیکه‌ له‌ساڵی ۱۶۲۳ چاریکی دیکه‌ عێراق داگیر بکاته‌وه، ده‌ستی کرد به‌ چه‌وساندنه‌وه‌ی سوننه‌کان کرد و سه‌ره‌برینی له‌نیوانیان ئه‌نجام دا. دواتر چاریکی دیکه‌ سولتان موراڤادی چواره‌م هات بۆ ئه‌وه‌ی

^{۱۵۲} ستیفن لوندکریک (أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث) ص ۱۰۸، ۱۰۹

^{۱۵۳} سامطع الحصري (المصدر السابق) ص ۴۰

^{۱۵۴} ستیفن لوندکریک (المصدر السابق) ص ۱۰۹

جاریکی دیکه عێراق فەتح بکات و هه‌ك شا عه‌باس تۆله‌ی له‌ شیعەکان کردووه‌ . بابەتەكە بە وەندە نەووەستا، بە‌لکو عێراف بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر جار له‌دوای جار له‌ژێر هه‌ر پەشە‌ی ئێران بوو، به‌شێکیان داگیر ده‌کرد دواتر ده‌کشانه‌وه‌ . له‌هه‌ر جاریکیشدا باروودۆخی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی عێراقییه‌کان ده‌که‌وته‌ ته‌نگه‌ژه‌ و پرده‌بوو له‌ رق و کینه‌ ، هه‌ر تایفه‌یه‌ك له‌ دانیشتوانی عێراق به‌ رق و دوژمنایه‌تی سه‌یری تایفه‌که‌ی دیکه‌ی ده‌کرد .

ئەوه‌ی شایه‌نی باسه‌ ئه‌و کات خه‌لک وه‌ك خه‌لکی ئیستا هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی ونیشتیماانیان نه‌بوو . به‌لکو له‌بری ئەمه‌ مه‌یلی نایینی هه‌یه‌ و که‌ نه‌مه‌ش له‌ ده‌مارگیری مه‌زه‌به‌یی به‌رجه‌سته‌بوو له‌نیوان خه‌لکدا . به‌واته‌ی ئەوه‌ی خه‌لکی عێراق ئێرانی و عوسمانییه‌کانیان به‌ بیگانه‌ ته‌ده‌زانی که‌ ده‌یانوه‌ی ده‌ست به‌سه‌ر ولاته‌که‌ی بگرن و خێروبهراتی یه‌ن، به‌لکو هه‌ر لایه‌نێک وای سه‌یری هاومه‌زه‌به‌یی خۆی ده‌کرد، گوايه‌ فریادپه‌سه‌ . ئەه‌لی سوننه‌ به‌ چاوی پالێشتی و دڵسۆزی سه‌یری ده‌وله‌تی عوسمانیان ده‌کرد و شیعەش به‌هه‌مان شێوه‌ سه‌یری ده‌وله‌تی ئێرانیان ده‌کرد . زۆر جار وایکه‌ ده‌وت هه‌شتا جه‌نگ له‌نیوان ئەو دوو ده‌وله‌ته‌ به‌رپا نه‌ده‌بوو، ئەوا خه‌لکی عێراق هه‌ندێک ده‌بوون به‌لایه‌نگر وه‌ندێک نه‌یار . هه‌ر لایه‌نیکیش ده‌ستی نرای بۆ سه‌رکه‌وتنی ده‌وله‌تی خۆی به‌رز ده‌کرده‌وه‌ . ئەو باروودۆخه‌ش خالی نه‌بوو له‌ جێئێدان و تاوانبارکردنی یه‌کتر . هه‌ر لایه‌نیکیش وه‌ها سه‌یری نه‌یاره‌که‌ی ده‌کرد گوايه‌ ناپاک و کافره‌ (ده‌بیته‌ وردوخاش بکریته‌) .

یه‌کێک له‌ په‌نده‌ باوه‌کانی عێراق هاتووه‌ " له‌نیو رۆم و عه‌جه‌م تووشی به‌لا بووین " وه‌ك ده‌زانی ئه‌و کات عوسمانییه‌کان به‌ عوسمانییه‌کانیان ده‌گوت (رۆم) . له‌راسته‌تیشدا به‌هۆی ململانێی نیوان رۆم و عه‌جه‌مه‌وه‌ به‌لایه‌کی گه‌وره‌ به‌سه‌ر عێراق هاتووه‌ ، ته‌نانه‌ت ئەو به‌لایه‌ هه‌تا نه‌مرۆش به‌ته‌ینی و به‌ناشکرا کاریگه‌ری له‌سه‌ر ده‌روونی خه‌لکه‌که‌ هه‌یه‌ .

ئه‌ نجامیگی گشتی:

له‌وه‌ی رابردوو ده‌گه‌ینه‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی، بارودۆخی سیاسی و کارگێڕی له‌عێراق له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا، له‌و په‌ڕی داڕوخان و ئاژاوه‌ دا‌بوو، له‌وانه‌یه‌ دروست بێت بۆ ئه‌وانه‌ستی والی له‌عێراق به‌و چوار باب‌ه‌ته‌ی خواره‌وه‌ ده‌پێورا:

- ١- توانسته‌ی له‌دژایه‌تی ئێران و به‌ر په‌رجدانه‌وه‌ی هێرشه‌کانی ئێران
- ٢- توانسته‌ی له‌رووی ته‌م‌می کردنی هۆز و شاره‌ یاخیه‌کان له‌ناوه‌وه‌ی عێراق
- ٣- توانسته‌ی له‌رووی کۆکردنه‌وه‌ی زۆرت‌رین سامان، له‌ڕیگای باج و سزا و ده‌ستبه‌سه‌رداگرتن، دواتریش ره‌وانه‌کردنی ئه‌و سامانه‌ بۆ ئیسته‌نبول
- ٤- دامه‌زراندنی مزگه‌وت و قوتابخانه‌ نایینه‌کان، ده‌رکه‌وت به‌ سیمای ترس و ته‌قوا، ئه‌نجامدانی رێوره‌سمه‌ نایینه‌کان.

جگه‌ له‌م چوار خا‌له‌ش، والی ئازاد بوو له‌وه‌ی چی ده‌کات، زۆر که‌م نه‌بێت، ئه‌گه‌ینا که‌سیک نه‌بوو چاودێری بکات و لێپرسینه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ بکات. ئه‌و ده‌یتوانی به‌چه‌ندین شت‌باز زۆرت‌رین سامان بۆخۆی کۆبکاته‌وه‌، به‌خواسته‌ی خۆی چێژ له‌و سامانه‌ وه‌ربگرێت. ئه‌و فه‌رمانبه‌رانه‌ی له‌به‌رده‌ستی کاریان ده‌کرد، ئه‌وانیش ئازاد بوون له‌ کاره‌کانیان له‌ سنووری ده‌سه‌لا‌شی خۆیان، فه‌رمانبه‌ر ئه‌رکیکی نه‌بوو ته‌نها رازیکردنی سه‌رۆکه‌که‌ی نه‌بێت، جگه‌ له‌مه‌ نه‌بێت فه‌رمانبه‌ر ده‌یتوانی به‌خواسته‌ی خۆی خه‌ڵک بچه‌وسێنێته‌وه‌، خه‌ڵک بگوشی. ته‌نانه‌ت هه‌ندیک له‌ فه‌رمانبه‌ران له‌وه‌ راهاتبوون به‌ نه‌یتی له‌گه‌ڵ دز و رێگر رێک بکه‌ون بۆ ئه‌وه‌ی شته‌ دزراو و تالانه‌راوه‌کانیان له‌گه‌ڵ دا‌به‌ش بکه‌ن.

کاتی‌ک گه‌شتیاری ئه‌لمانی نیپۆر له‌سه‌ره‌تای گه‌شته‌که‌ی له‌سالی ١٧٦٥، به‌به‌سرا تێده‌په‌ڕی، وێنه‌یه‌کی روونمان پێی ده‌دات له‌باره‌ی به‌دره‌فتاری حکومه‌تی عوسمانی له‌و رۆژگا‌ره‌دا. نیپۆر با‌س له‌وه‌ ده‌کات ده‌وله‌مهنده‌کانی به‌سرا خۆشگوزه‌راتی خۆیان ده‌شارنه‌وه‌، بۆئه‌وه‌ی له‌ ته‌ماعکاری فرمانبه‌ر واکان دوور بن و پا‌ره‌یان لێ وه‌رنه‌گرن. ده‌وله‌مهنده‌کان موک‌ر بوون له‌وه‌ی به‌ناشکرا پێنج توێژه‌که‌یان بکه‌ن، بۆ ئه‌وه‌ی رووبه‌رووی تۆمه‌تی ده‌سه‌لانداران نه‌بنه‌وه‌ تا به‌ناوی که‌مه‌رخه‌می له‌ ئایین به‌ پا‌ره‌یه‌کی زۆر سزا بدرێن. که‌چی فرمانبه‌ر واکان

بایه‌خیاں به‌وه نه‌ده‌دا هه‌زاره‌كان نوێژ ده‌كه‌ن یان نا، به‌لام نوێژی ده‌وله‌مه‌ند به‌ تێڕوانینی نه‌وان زۆر گرنگ بوو.^{١٥٦}

كه‌تنێکی ساد له‌لایه‌ن ده‌وله‌مه‌ندیكه‌وه نه‌تجاف بدرایه، زۆر له‌ تاوانێکی گه‌وره كه‌ هه‌زارێك نه‌تجافی ده‌دا، گه‌وره‌تر ده‌كرا. شه‌گه‌ر ده‌وله‌مه‌ند شه‌و كه‌تنه‌ی ده‌كرد، شه‌وا پاشا فرمانی خنكاندنی ده‌دا و به‌شێك له‌ سامانه‌كه‌ی داگیر ده‌كرد. كاتێكیش پساره ده‌چوووه خه‌زێنه‌ی پاشاوه، شه‌وا گێڕانه‌وه‌ی زۆر ته‌ستهم ده‌بوو. ته‌سته‌مه‌یه‌كه‌ی وه‌ك شه‌وه بوو كه‌سه خنكاوه‌كه جاريکی ديكه ژيانى به‌ به‌ردابێته‌وه.^{١٥٧}

سوپای ئینكشاری رۆلێکی گه‌وره‌ی له‌و به‌دره‌فتارییه هه‌بووه. شه‌وان هه‌ر هه‌لێكیان بۆ ده‌ره‌خسا هێرشیان ده‌كرده سه‌ر مائى مه‌سیحی و جوله‌كه‌كان، له رۆژی رووناك تالانیان ده‌كردن، ته‌نانه‌ت موسته‌لماننیش له خراپه‌ی شه‌وان به‌دوور نه‌بوون، ته‌نها شه‌و كاته نه‌بێت كه ده‌چوووه ریزی شه‌وانه‌وه یانیش سه‌رانه‌یان ده‌دا.

ئینكشاریه‌كان له هه‌موو شاره‌كان و له به‌سراش ئیمتیازی گه‌وره‌یان هه‌بوو، یه‌كێك له‌و ئیمتیازانه شه‌وه‌بوو نه‌ده‌كرا كه‌س بیاثه‌رسته‌تینی، یان سه‌زایان بدات، ته‌نها سه‌روكه‌كه‌یان نه‌بێت. بۆیه زیانیان له هه‌ر كه‌سێك ده‌دا كه سه‌رانه‌ی نه‌ده‌دا و ناویشی له ده‌فته‌ره‌كانی شه‌وان تۆماركرايوو.

نبیۆر ده‌لی؛ نازناوی (ئینكشاری) له به‌سرا له گه‌وره‌ترین كه‌سه‌وه تا بچووكترین كه‌س ده‌توا. شه‌وان ئینكشاری بوون به‌ نازناو. باجی شه‌وه‌شیان ده‌دا. بۆ شه‌وه‌ی پارێزگاری له گیان و سامانیان بكه‌ن.^{١٥٨}

دواى شه‌ولی نوێكردنه‌وه؛

سولتان مه‌حمودی دووهم، له‌سالی ١٨٢٦ وه ده‌ستیکرد به‌ نوێكردنه‌وه‌ی ده‌زگای سوپا و ده‌وله‌ت. له ته‌سته‌نبول به‌سه‌ر ئینكیشارییه‌كان زالبوو، فرمانیشی دا له هه‌موو ولاتی سه‌ر به‌ده‌وله‌تی عوسمانی سوپای ئینكیشاری

^{١٥٦} كازمێن نبیۆر (المصدر السابق) ص ٢٢

^{١٥٧} المصدر السابق، ص ١٩

^{١٥٨} المصدر السابق، ص ١٧-١٩

هه‌لبه‌هه‌شیته‌وه، له‌بهری ئەمه‌ ده‌ستیکرد به‌کردنه‌وه‌ی قوتابخانه‌ی نوێ بۆ ده‌رجوواندنێ ته‌فسه‌ر و فه‌رمانبه‌رانی بۆ کارگیرێ ده‌زگا نوێیه‌که‌ی. به‌مه‌ش عێراق جۆریک له‌ توێبونه‌وه، یان چاکسازی رووکه‌شی له‌ حکومه‌ته‌که‌ی بینی. ئەمه‌ له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه‌وه‌ بوو. جا (ئه‌فه‌ندییه‌کان) نه‌وانه‌ی ده‌رجووی قوتابخانه‌ نوێیه‌کان بوون، شوێنی ئینکیشاری و مه‌مالیکه‌کانیان ده‌گرته‌وه. ئکۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین نه‌و ئه‌فندیانه‌ خراپه‌ و به‌دره‌فتیاریه‌یان، له‌وانه‌ی پێشوو ته‌ر که‌مه‌تر بوو، له‌گه‌ڵه‌وه‌شدا نه‌یان توانی به‌پێی پێوه‌ره‌کانی شارستانیه‌تی نوێ فرمانبه‌روای چاکخواز بن. هۆکاره‌که‌ش ئەوه‌ بوو نه‌و نه‌خۆشیانه‌ی قه‌واره‌ی ده‌وله‌تی ته‌نیه‌وو به‌ ئاسانی به‌کردنه‌وه‌ی چه‌ند قوتابخانه‌یه‌ک و ده‌رجوواندنێ که‌سانێک که‌ زاراوه‌ی زانسته‌ نوێیه‌کان کاویژ بکه‌ن و خۆیان له‌ خه‌ڵک به‌ گه‌وره‌تر بزانن، چاره‌سه‌ر ناگرێت.

مه‌دام دیولافوا، که‌ له‌گه‌ڵ هاوسه‌ره‌که‌ی له‌ساڵی ۱۸۸۱ به‌عێراق گه‌پاوی. باس ئاستی به‌دره‌فتاری ته‌فسه‌ر و فه‌رمانبه‌رانی ده‌وله‌تی عوسمانیه‌مان بۆ ده‌گیرێته‌وه. باس له‌وه‌ ده‌کات په‌کیک له‌ به‌رتیوه‌به‌ری فه‌رمانگه‌کانی به‌غدا به‌لێنی دروستکردنی پاڵه‌خانه‌یه‌کی داوه، دوو جار دروستی کردووه. جاری په‌که‌م هێشتا به‌ته‌واوی بناغه‌ی دروست نه‌کردبوو، به‌ته‌نقه‌ست سوتاندی، له‌ ئه‌نجامی ئەمه‌ش به‌ره‌ پاره‌یه‌کی گه‌وره‌ی وه‌رگرت. مه‌دام دیولافوا ده‌شلی سه‌رکرده‌کانی سوپا شانازی به‌ گه‌شته‌ جه‌نگی نا راسته‌قیه‌نه‌کانیان ده‌که‌ن که‌ له‌ به‌رامبه‌ردا پاره‌یان وه‌رده‌گرت. جاریک واریکه‌وت بزانرێت هه‌ندێک له‌ گه‌وره‌ ته‌فسه‌رانی سوپا بوونیان نییه. که‌چی دواي ماوه‌یه‌کی که‌م به‌ (الباب العالی) یان راگه‌یانده‌ هه‌موو تاکه‌کانی سوپا ئاماده‌ن. ئەمه‌شیان بۆ په‌رده‌پۆشکردنی ئابژوچوونیان بوو له‌ فرۆشتنی چه‌ک و خراپ مامه‌له‌کردن به‌ په‌له‌ی سه‌ربازیدا. زۆرجار په‌ش و رووده‌ات سه‌رکرده‌کانی سوپای له‌گه‌ڵ شێخی عه‌شایر رێکده‌که‌ون بۆ ئەوه‌ی له‌ چه‌ند شوێنێکی دیاریکراو سوپا تالان بکه‌ن و دواتریش له‌گه‌ڵ ئەو شێخانه‌ تالانه‌که‌ دابه‌ش بکه‌ن.^{۱۵۹}

^{۱۵۹} مه‌دام دیولافوا (رحله‌ مه‌دام دیولافوا) - ترجمه‌ علی البصري - ۸۳-۸۴

لهوانهیه ئه و چیرۆکانه کهم یا زۆر دروستکرا بێت، یا ن زێده پۆیی له بهشیکی کرابێت، بهلام لهگهڵه وهشدا ناتوانین نكۆلی لهوه بکهین بهشیکی یان زۆر راستی تێدایه. زۆریک له پاشماوهی ئه و فرمانبه رانه مان ناسیوه، یانیش گۆییستی به سالاجووه کانمان بووین له و بارهیه وه، بۆیه ئه و چیرۆکانه به دوور نازانین که له باره ی ئه و فرمانبه رانه وه کراوه.

ده گوتریت پۆست و ئهرکه بالاکان له ئیسته مبول له شێوه ی موزایه ده بوو، بۆ ئه و کهسه بوو که به رتیلی گه و ره ی ده دا^{١٦٠}. ئه و پیاوه ی که به رتیلیکی گه و ره ش ده دا، چاوده بریته ئه وه ی پاره که ی خۆی بگێریته وه؛ له گه ل زێده یه کی گونجاو، ئه مه ش له گیرفانی خه لکی داماو ده بێت.

ئیمه نكۆلی له وه نا کهین له ئیو فرمانبه رانی ئه و کاته ی ده ولت پیاوی چاک و له خواترس هه بووه، به لام ئه مانه ژماره یان زۆر کهم بووه، ته نانه ت له وانیه له نیو هاو پێیانیا ن به نه شاز زانرا بن. وه ک ده رده که ویت زۆر ئه سسته م بووه فرمانبه ر ده سته پاك بێت، چونکه ناتوانی به مووچه ی خۆی بژێوی دا بن بکات، که زۆر کهم و ناریک بوو، زۆر جاریش چه ند مانگیک دوا ده که وت^{١٦١}.

موحسین ئه مین بۆمان ده گێریته وه، له سالی ١٩٠١ له عێراقه وه سه غه ری شامی کردووه، به رومادی تیه په یوه، له وئ مه ئموری نفوس ریگه یان پیده گریت و ریگه ی رۆشتنیا ن نادات، ته نها دوا ی پیدانی به رتیل نه بێت. دواتر ئه و مه ئموره ده چیته لایان و داوا ی لیبور دن ده کات و ده لی^{١٦٢} لیم مه گرن، ده ولته ی ئیمه مه ئمور ده نیژی و ده لی به رتیل وه ریگه ره، پاره ی خه لک بیه و چی ده ته وئ ئه نجامی بده ... مووچه ی یه ک مانگم پینچ مه جیدی ه (دراوی عوسمانی) ئایا به شی توتنه کهم ده کات. ئه گه ر تووشی شیوه نه بم، چی بکه م؟ پێیان گوت: لیت ناگرین^{١٦٣}.

هه ر موحسین ئه مین باس له وه ده کات له کاتی گه رانی به په قدا، بانکی شاهانه ی به ریتانی بینیه. له به ر ده رگا که ی تابیلوی بانکی بینیه وه، دوو پیاوی هیندیش

^{١٦٠} مذكرات مدحت باشا- ترجمة يوسف حذافة، ص ٢٣ (نقلا عن: ابراهيم الوائلي- الشعر السياسي العراقي في القرن التاسع عشر) ص ٢٤- ٢٥
^{١٦١} سامط الحصري (المصدر السابق) ص ١٠٣
^{١٦٢} محسن الامين (أعوان الشيعة) ج ٤٠ ص ٧١-٧٠

لەبەر دەرگا بوو. کاتیکی دیکە بە بەردەم بانکە کە تێپەریوێ تابلۆکەى نەبینووە. وەک دەرەکەوێت ئەوان بەرۆژ تابلۆیان داناو، بەشەى هەلیانگرتوو، نەوێك دز بانکە کە بچێت. موحسین ئەمەین دەلى "بەلامووە سەیر بوو ئەمە لە شارێک رووبدات، والى و موشىرى لى بێت و پایتەختى ولایتى بێت"^{١٦٢}.

مەدحەت پاشا:

بۆئەوێ دێك بەو بەدرەفتارییه بکەین، کە حکومەتى عوسمانى لە عێراق بەدەستێوێ دەینالاند، دەبێت سەیری سەرگۆزەشتەى مەدحەت پاشا بکەین، کە دەوڵەت وەک والى عێراق لەسالى ١٨٦٩ دەیمەزاند و نزیکەى دوو سال لەم پۆستەدا ماێوێ.

ئەم والییه دەستپاک بوو، موکری بوو لەسەر کارکردن، حەزى بەچاکسازی بوو. سەرەپای ئەمانەش پەریوێ له رۆشنییری ئەوروپى. هەولیشى دا هەندێک داهێنانى شارستانی لە عێراق ئەنجام بدات. لەوانە یەكەم قوتابخانەى نوێى دامەزاندن، لەگەڵ قوتابخانەى پیشەسازی، کارگەى رستن وچینن، پاخچەى گشتى، نەخۆشخانەى بیانیان، چاپخانە و رۆژنامەییەكى فەرمى دامەزاند. هاوکاربوو لەدانانى شارى ناسریه و رومادى، هەولیدا شارى کەربەلا فراوان بکات، سیستەمى بۆ شارەوانى بەغدا دانا. تۆزەنکردنەوێ قشڵەى ئەواکرد، هێشتا بەفەرمانگەکانى دەوڵەتوێ ئاودانە. کۆمپانییەكى ئەهلى (ترام)ى لە نێوان بەغدا و کارمییە دامەزاند، هەروەها هەولێ چاکسازی دا لە زەوییه کشتوکالییهکان و مافى بەکارهێنانیان. چەندین کارى دیکەى ئەنجام دا، لێرەدا دەرڤەتى باسکردنیان نییه.

مەدحەت پاشا وەک ئەوانەى پێش خۆى نەبوو، زۆر بایەخى بە تۆزەنکردنەوێ مزگەوت و فراوانکردنێ ئەوقاف ئەدا. ئەو لەبەرى ئەوێ بایەخى بە ئاودانى ولات ئەدا، کارەکانیشى بەسەرەتای شارستانیەتى نوێ دادەنریت لە عێراقدا، خەلک بەو کارانەوێ سەرسام بوون، هەندیکیش دژى وەستانەوێ، لەوانە لە قورپاتی ناوێراستدا نزیکەى سەرچەم هۆزەکان بریارى پاخیبوونیان دا، بە شێوەیەك

مه‌دحه‌ت پاشا نه‌یتوانی ملکه‌چیان بکات، دواى کۆششیکى زۆر نه‌بیّت. له‌ به‌غداش گه‌ره‌کى (باب شێخ) و گه‌ره‌کى (قه‌نبره‌ عه‌لى) و چه‌ندین گه‌ره‌کى دیکه‌ لێى یاخیبوون. ئه‌مه‌ش له‌ دژى سه‌ربازیکردنى ئیجبارى بوو که مه‌دحه‌ت پاشا فه‌رزى کردبوو. ئه‌و خه‌لکه‌ چه‌کیان هه‌لگرت و هه‌را وه‌ۆسه‌یان ده‌کرد وه‌ک ئاماده‌کاریه‌ک بۆ جه‌نگ، ته‌نانه‌ت له‌ ئاوى رینگاکان ها‌توچۆیان ده‌کرد وه‌هه‌ندێک کارى ئالانکاریشیان نه‌نجام دا. ئه‌و خه‌لکه‌ خۆیان بۆ هێرشکردنه‌ سه‌ر گه‌ره‌که‌کانى مه‌سیحى و جوله‌که‌کان ئاماده‌کردبوو.. به‌لام مه‌دحه‌ت پاشا هه‌ر زوو به‌سه‌ر ئازاوه‌که‌ ژال بوو^{١٦٤}. له‌ راستیدا ئه‌و وه‌ک چۆن چاکساز بوو، به‌هه‌مان شێوه‌ پیاویکی سیاسى ژیر بوو.

سه‌یر نه‌وه‌ بوو، پیاوانى ده‌وله‌ت له‌ ئیسته‌نبول، ئه‌و کاره‌ چاکسازیه‌یه‌کیان له‌ به‌رچاو نه‌گرت که ئه‌و پیاوه‌ له‌ عێراقدا ئه‌نجامى دا‌بوو. وه‌ک ئه‌وه‌ی زۆر و که‌م بایه‌خى به‌ لای ته‌وا‌نه‌وه‌ نه‌بیّت. به‌لکه‌ر ئه‌وان سه‌یرى ئه‌و بره‌ پارانه‌یان ده‌کرد که له‌ عێراقه‌وه‌ بۆیان ره‌وان ده‌کرا، له‌ وانه‌شه‌ هه‌ر هه‌یچى بۆ ره‌وانه‌ نه‌کردبن، داها‌ته‌که‌ی هه‌ر له‌ عێراق خه‌رج کردۆته‌وه‌. ئه‌مه‌ش کارێک بوو جێى ره‌زانه‌ندى ئه‌وان نه‌بوو، بۆیه‌ به‌کسه‌ر فرمانى گواسته‌وه‌یه‌کیان دا.

عه‌باس عه‌زاوى مێژوونووس له‌ ویا‌ره‌یه‌وه‌ ده‌ئى" پیاوانى ده‌وله‌ت له‌ ئیسته‌نبول بێنیا‌ن ئه‌و پرۆژه‌یه‌ی مه‌دحه‌ت پاشا ده‌وله‌ت له‌و داها‌ته‌ زۆره‌ بێبه‌ش ده‌کات، که‌ سالانه‌ له‌ عێراقه‌وه‌ بۆیان ده‌چوو، ده‌وله‌تى عوسمانى له‌مه‌دا وه‌ک ئه‌و که‌سانه‌ بوو که ئه‌و قاف بۆ مه‌رامى خۆیان به‌کارده‌هێنن؛ ئه‌وان ده‌یان‌ه‌وێ له‌ نزیکترین کاتدا کرێ وه‌ریگرن، بایه‌خ به‌ داروخان و له‌ ناوچوون نادا‌ت..."^{١٦٥}.

له‌ پرۆژه‌کانى ئا‌ودان کردنه‌وه‌، مه‌دحه‌ت پاشا پشتى به‌ به‌خششى خه‌لکه‌وه‌ ده‌به‌ست، ئه‌مه‌ش هه‌یج بارقورسى بۆ خه‌زێنه‌ی ده‌وله‌ت نه‌بوو. کێشه‌که‌ له‌ روانگه‌ی ده‌وله‌ته‌وه‌ له‌وه‌ دا‌بوو ئه‌و بره‌ پاره‌یه‌ی نه‌ناردبوو که ده‌وله‌ت هه‌موو سالی‌ک له‌ عێراقى وه‌رده‌گرت، ئه‌مه‌ش گه‌وره‌ترین نه‌نگیه‌کانى والى بوو له‌و سه‌رده‌مه‌دا.

^{١٦٤} عباس العزاوي (المصدر السابق) ج ٧، ص ٢٠١-٢١٢

^{١٦٥} المصدر السابق ج ٧، ص ٢٧٠

ئەو دەي جىڭگاي سەرنجە كاتىك مەدھەت پاشا ھاتە عىراق، وتارىكى درىزى بۇ
 ۋەلەت خوتىندە، تىيدا باسى لە شىگۈمەندى سولتان و دەولەتى عوسمانىيە
 دەسقى دەولەتى عوسمانىيە گۈايە خۇشگۈزەرانى و دادىپەرۋەرى كامەرانى و
 ھەممەتى بۇ ھەموو خەلە دەوى بى جىياۋازىي... دواتر وتى" ئەو كاولكارىيەي
 ھەيە، بى چالاكى، ھەموو لە كەموكۈپى خەلگە ۋەيە، ئەوان ئەورىگە يان
 تەگرتۈتە بەر كە نەتە ۋە كان پىيدا رۇيشتۈۈن، بەلگۈ ھەركەسە خەرىكى كاروبارى
 خۇيەتى، بۇيە ئوممەت نەگە يىشتۇتە ئاستى نەتە ۋە كانە ۋە، دەرياز بۈۈنىش لەو
 تەنگە ۋەيە نىيە، تەنھا ئەو نەبىت بەدۋى سولتانى مەزىن بىۋىن، ھەموو خاۋەن
 پۇستە كانىش دەبىت گۈپراپەلى وىستى ئەو بن، سولتان پارىزگارى لە ماقى تەۋاۋى
 خەلە كىردۈۋە، چاۋدىرى ئاسودە ھىيان دەكەت، دادىپەرۋەرى لە تىۋىيان بەرقەرار
 دەكەت، والىيە كانىشى بۇ ئەو مەبەستە ناردۈۋە، زىاد لە گۈپراپەل بۈۈن بۇيان و
 جىبە جىكردىنى فەرمانە كانىيان داۋا ناكەت، بۇ ئەو ۋەيە بىتۈۈن كۆشش بىكەن و بە
 ئامانچە كە...^{۱۶۶}

ۋا خەيال دەكەم، مەدھەت پاشا دركى بە ھەلەي بۇچۈنە كەي كىردۈۋە، كاتىك
 دەولەتى فرمانى گۈاستە ۋەيە دا لە عىراق، لە ۋانەشە روۋنتر لە ھەلەكەي گە يىشت
 بىت، كە دۋاجار سولتان دوۋرى خستە ۋە فرمانى رەھرخۋاردىنى دا، كە دۋاجار
 لە مەتفا كۆرۈا^{۱۶۷}.

پوختەي قەسە كانمان ئەۋەيە، مەدھەت پاشا چاكتىرىن والى عوسمانىيە كان بۈۈ
 كە لە عىراق جەلۋى دەسەلاتىيان بەدەستە ۋە گرتىبۈۈ. زۆرىك لە والىيە كانى دۋاى
 ئەو وىستىيان لە ھەندىك شت لاسايى بىكەنە ۋە، بەلام لە قولايى ناخىيانە ۋە
 دەيانزانى لە لايەك دەولەت چاكسازى ناۋىت، لە لايەكى دىكەش خەلگى عىراق لە
 چاكسازى ناگەن. لە ۋانەشە ھەندىك لە والىيە كان خۇيان چاكسازىيان ناۋى و
 لە چاكسازى نەدەگە يىشتى.

^{۱۶۶} المصنر السابق، ج ۷، ص ۲۶۲-۲۶۸
^{۱۶۷} صديق الملوچى (مدحت باشا) ص ۲۶۸-۲۶۹

کاتیک دکتۆر جۆن فانیس له‌سالی ١٩٠٢ هاته‌ عێراق، زانی کۆمه‌لگای عێراقی پێویستی زۆری به‌ قوتابخانه‌ی نوێ هه‌یه‌، خۆیندن به‌زمانی عه‌ره‌بی بێت نه‌وه‌ک زمانی تورکی، که‌ له‌ قوتابخانه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مدا پابوووه‌. کاتیکیش ئه‌و بابته‌ له‌گه‌ڵ والی ده‌کاته‌وه‌، والی به‌گالته‌وه‌ وه‌لامی ده‌داته‌وه‌ و ده‌لی " بۆ تۆ کاتی خۆت له‌فێرکردنی گوێدریژ به‌غیرۆ ده‌ده‌یت"^{١٦٨}.

دوا‌ی راگه‌یاندنی (مه‌شروتییه‌)؛

مه‌به‌ست له‌ (مه‌شروتییه‌) ئه‌و بزووته‌وه‌یه‌ بوو، له‌ تورکیا و ئێران ده‌رکه‌وت. دوا‌ی ده‌ستور و سیسته‌می نوێنه‌رایه‌تی ده‌کرد له‌ حوکمه‌رانییدا. ئه‌وانه‌ی له‌ نه‌سته‌نبول بانگه‌شه‌یان بۆ ئه‌و بزووته‌وه‌یه‌ ده‌کرد، له‌سالی ١٩٠٨ و ١٩٠٩ سه‌رکه‌وتن و سوڵتان عه‌بدولحه‌میدیان که‌نارگیر کرد. هه‌ولیشیان دا له‌ ولاتانی ژێر ده‌سه‌لاتی عوسمانی هه‌لبژاردن ئه‌نجام به‌دن، دروشمی بزووته‌وه‌که‌ش بریتی بوو له‌ (نازادی و دادپه‌روه‌ری و یه‌کسانی).

نکۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین له‌ ئه‌نجامی بزووته‌وه‌ی مه‌شروتییه‌، حوکمه‌تی عێراق هه‌ندیک رووخساری چاکسازی به‌خۆوه‌ بینی. چه‌ندین رۆژنامه‌ له‌ به‌غدا ده‌رده‌چوو، ئه‌و رۆژنامه‌ته‌ ره‌خنه‌یان له‌ فه‌رمانبه‌ران ده‌گرت و دوا‌ی ئه‌نجامدانی چاکسازییان ده‌کرد له‌ ده‌زگای کارێگری عێراقدا. به‌شێوه‌یه‌کی تایبه‌ت نه‌مه‌مان له‌ رۆژنامه‌ی (الرقیب) تێبینی کردوه‌. ئه‌م رۆژنامه‌یه‌ ره‌خنه‌ی توندی له‌م و له‌و ده‌گرت، دواتر ستایشی والی ده‌کرد بۆ هاندانی له‌لادانی فه‌رمانبه‌رانی گه‌نده‌ل. به‌هه‌رحال ئه‌و رۆژنامه‌یه‌ نه‌یده‌توانی به‌راشکاوی بلی له‌وانه‌یه‌ والی خۆی سه‌ری گه‌نده‌لییه‌کان بێت.

کێشه‌ی زۆربه‌ی عێراقیه‌کان، به‌تایبه‌تی عه‌وامی خه‌لک نه‌وه‌بوو، وا له‌ مه‌شروتییه‌ ده‌گه‌یشتن گوايه‌ نازادی ره‌هايه‌ مرۆف ده‌توانی به‌ئاره‌زووی خۆی هه‌رشتیک بکات. ده‌گوتریت دژیک چوووه‌ سه‌رمالیک و خاوه‌ن ماله‌که‌ی کوشته‌. دواتر له‌دادگا بپاری له‌ سێداره‌دانی بۆ ده‌رچوو، به‌و مانایه‌ وتبوی " ئه‌ی ئه‌و نازادییه‌ له‌کوێیه‌ که‌ بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌که‌ن؟! دزه‌که‌ واتیگه‌یشته‌وه‌ نازادی رێگه‌

^{١٦٨} جۆن فانیس (اقدام اشدقانی العرب) - ترجمه‌ جلیل عسور - ٢٢٩

بە مەرقە دەدات بەويستى خۆى داگىركارى بكات و بكوژى و دزى بكات. زۆرىكىش لە پياوانى ئاييىنى مەشروتىيەيان بە حەرام و كوفر زانى. وەك دەردەكەوئىت ئەوان دەيانويسىت لەسەر بارودۆخى ئەو حكومەتە بەدەرەفتار و كاوكارى گشتى بمتنەو. لىرەشدا دروستى فەرمودەكەى پىغەمبەرى مەزن دەردەكەوئىت كە دەفەرموى "ئيوە جۆنن وەها حوكمپانى دەكرىن".

نازم پاشا:

ئەم پياووە لەسالى ١٩١٠ وەك والى عىراق دامەزرا. واتە لەسەردەمى مەشروتىيە بوو. بە (مەحەتى دووم) ناودەبرا، ئەمەش لەبەر چالاكى و هەولەكانى بۆ چاكسازى. نزىكەى سالىك لە عىراق مايەو، كارە باشەكانى لەو چەند خالەى خوارەو كورت دەكەينەو.

١- يەكەم شەقامى لە بەغدا كردهو. وەك پىشتر ئاماژەمان بۆ كرد ئەویش شەقامى رووبار (شارع النهر) بوو.

٢- كۆكردنەوێى سەگى بەرەلا. والى فرمانى دەرکرد هەموو ئەو سەگەكانە بە پەت ببەستریتەو لە شوپىنىكى تايبەت دابىرت كە لەنزىك گۆرستانى جولەكەكان بوو. دەگوترىت لەسەردەمى نازم پاشا كاتىك سەگ گويىيىستى وشەى (حەبل: پەت) دەبوو، رايدەكرد. بۆيە ئەندالە بەدواى سەگ دەكەوتن و هاواريان دەكرد (حەبل، حەبل) ئەویش بەترسەو رايدەكرد.

٣- پاككردنەوێى كوچە و كۆلانەكانى بەغدا. والى فرمانى ئامادەكردنى زىلدانى كرد، بۆ كۆكردنەوێى پىسى. رىگەشى ئەدەدا مالەكان زىل بھەنە كۆلانەكانەو. بەلكو دەبىت لەكاتى بىستنى زەنگى تايبەت بە عەرەبانچىيەكانى بەدن.

٤- سەربازەكان پىشتر بەرىكوپىكى مووچەيان وەرنەدەگرت، بۆيە بەر لەهاتنى جەژن هێرشيان دەكردە سەر بازارەكان و تالانىيان دەكرد. ئەمە بەزاراوەى بەغداييەكان بە (فەرھود) ناودەبرا. كاتىك نازم پاشا هات دياردەى فەرھودى قەدەغەكرد و فرمانى دا مووچە دواكەوتووكانى سەربازەكان بدرى.

۵- والى بەنداونكى رىژى لايەنى رۆژەلانى بەغداوه دروستکرد؛ بۆ ئەوەى بەغدا لە لافاوپاريزيت. ئەو بەنداه تا ئىستاش ماوه بە بەنداونى نازم پاشا دەناسريت. چەندىن جار بەغداى لە نكوم بوون رزگارکردووه.

۶- والى رىژىكى مەزنى بۆ مانگى رەمەزان دانابوو، پۆليس لە كۆلان و بازارەكان دەخولانەوه، هەركەسێك خواردنى بخواردايە دەستگير دەكرا. دەستگيركراوهكەش دە دار جەلەدى لى دەدرا و دواتریش مانگىك زىندانى دەكرا^{۱۱۸}.

۷- ئەو چال و خەندەقانى پى کردووه كە لەچەند لايەكەوه لە دەورى بەغداوه هەلگەندرا بوو، ئەو چالانە لەمىژ بوو بەدواى شوراى بەغداوه هەلگەندرايوو، بۆ پاراستنى شارەكە لە هيرشكردن. دواچاريش ببوه شوينى پيسى و بۆگەن، تاوانكارى.

۸- ژوورى بازىرگانی بەغداى دامەزراند، فرمانى دا كۆمپانىياكان ناويان تۆمار بكەن و مۆلەت لە ژوورى بازىرگانی وەرگيرن. يەكەم سەرۆكى ژوورى بازىرگانی مەركورىيان بوو كە بەرپۆهەرى بانكى عوسمانى بوو، سەرۆكى دووهميش شانول حەسقىل بوو.

۹- والى بە شتۆهەيكى رىژەى توفائى ئاسايش بەرقەرار بکات، داواى لە پياوانى ئاييىنى و فەقېهەكان کرد فەتواى حەرامکردن داگيركارى نىوان هۆزەكان بدەن. ئەمەش داوتر باسى دەكەين.

لەوانەى ئەو كارانەى نازم پاشا لە بەغدا ئەنجامى داوه، لە تىروانىنى هەندىك كەسەوه هېچ بىت. ئەگەر هاتوو بە تىروانىنى شارستانىەتى پيشكەوتوو سەير بكەين ئەوا لە زۆر وڵاتان هەيە. نيمە بۆيە باسماں کردووه بۆ ئەوەى خوینەر برانى ئەوكانە شارستانىەت لەعيراق بەر لەجەنگى يەكەمى جېهان لە چ بارودۆخىكى سەير بووه. نازم پاشاش لە عىراق بە كۆششەكانى بۆ چاكسازى ناسراوه. ئەمەش لە ئەنجامى ئەو كارانەى كە بە هېچ دەزانريت. خۆزگە دەمانزانى حالى واليەكانى ديكە چى بووه كە بەچاكسازى نەناسراون، يانىش بە گەندەلى بەناوبانگ بوو.

^{۱۱۸} عبدالکريم العلاف (المصدر السابق) ص ۱۷۷-۱۸۰

نوكتەى كۆتايى:

كاتىك نازم پاشا لە بەغدا گۆيزايەو، دەولەت جەمال پاشاى وەك والى لە شوتنى ئەو دانا. ئەم والىيە نوپىيە تارادەيەكى زۆر بە والىيەكەى پيشووى دەچوو لە پووى رۆشنەيرى نوئ و كۆششى بۆ چاكسازى. كەچى خەك رقى لەو والىيە بوو چونكە تىكەلى كەسانى ئەوروپى دەبوو لە بەغدا، لە ئاھەنگ و سەمايان بەشدار دەبوو. ئەو لە كۆشكىكى سەر رووبارى دىجلە نىشتەجى بوو لە نزيك باب شەرگىيەو. ئەمەش ئەو كۆشكە بوو كە تا سەردەمىكى نزيك وەزارەتى كاروبارى كۆمەلەيتى لى بوو. دراوسىنى جەمال پاشا بەرپۆەبەرى بانكى عوسمانى بوو كە پياويكى ئىنگليز بوو. هەندىك چار جەمال پاشا لەگەل ھاوسەرى ئەو پياوھ سەماى دەكرد. ئەمەش واىكردبوو والى جىگاي رقى و ئاھەزكردنى خەك بىت. يەككە لە نووسەرەكانى ئەو سەردەمە لەسەرى نووسىو و دەلى^{۱۷} بە ئابرووچوون بە ئاوبانگ بوو، سەماى دانسى لەگەل مەدامى بەرپۆەبەرى بانقى عوسمانى كردوو...^{۱۷}. ديارە خەك دەيوست ئەم والىيەش وەك پياوانى پيشووى عوسمانى بىت: ريشى دريژ بكات و نزاى شاراوھ بكات، نويز لە مزگەوت بكات، ھەلسوگەوت لەگەل پياوانى ئايىنى بكات. گرنگيش نپىيە دواى ئەمانە چى لەوان و ولاتەكەيان دەكات.

ئەمە حالى خەك بوو لەسەردەمى عوسمانىيەكان، بە سەردار و ژيژدەستەو، تا ئەو كاتژمىرەش ئاسەوارى ئەو بارودۆخە كۆمەلەيتىيە لە دەروونى زۆرىك خەك بەشاراوھى ماوھتەو.

^{۱۷} (المصدر السابق)

بەشى شەشەم

مىللىتى رۇشنىبىرى لە عىراقدا

وەك لەبەشى پېشوو بېنىمان، عىراق لە سەردەمى عوسمانىدا بەدەست داپوخانىكى تەندى شارستانىيەتە دەينالاند. سەرەپاي ئەمەش بەرپوى بىبابان كراۋەتە، بەشىۋەك ھۆزەكانى (بەدو) ناۋە دزەيان دەكرە عىراق وتىدا چىگىر دەيۋون. لەئەنجامى ئەمەشدا عىراق بوۋە بۆتەبەكى كۆمەلەتە گەورە تىدا ئەو ھۆزەنى لە بىبابانە ھاتىۋون لەگەل دانىشتۋانى عىراق كە پاشماۋەى نەتەۋە كۆنەكان بوۋن، كاريان لەيەكتەر دەكرە.

ھۆزەكان دەھاتە عىراق، لەگەل خۇيان بەھاي بىياننشىتيان ھەلگرتىۋو. لەگەل ئەو دانىشتۋانە كاريان لەيەكتەر دەكرە كە بەھاي تايبەتە خۇيان ھەبو. بۆيە دەيىت ھۆزە نوپىيەكان كاريگەر بىن بە دانىشتۋانە كۆنەكان و لەبەرامبەرىش دەيىت دانىشتۋانەكان كاريگەر بىن بە ھۆزەكانەۋە. ئەو ئالوگۇرپىيەى كارلىكرەن كۆمەلگەى عىراقى كرەۋتە خاۋەن خەسلەتلىكى تايبەت، ئەو دياردەيەش بەرھەم ھىناۋە كە لەكۆمەلئاسى بە مىللىتى رۇشنىبىرى دەناسرىت (Clash of Cultures).

زاناي كۆمەلئاسى نورنوالد ئامازەى بۆ دەرگەۋىتى ئەو جۆرە مىللىتىيەى رۇشنىبىرى كرەۋە، لە ھەموو ئەو ئاۋچانەى جىھان كە تىدا بەدەۋەكان بەر جووتياران دەكەۋن^{۱۷۱}. بە برۋاي من ئەو مىللىتىيە لە عىراق زۆر روۋنە، چەندىن رووخسارى ھەيە. بەشىۋەك ئىمە ئاتۋان بىن لە سىرۋىتى كۆمەلگەى عىراق بگەين، ئەگەر لە مىللىتىيە قول نەيىنەۋە.

ئەۋەى شاپەنى ئامازە بۆ كرەنە، ئەو مىللىتىيەى رۇشنىبىرى لە سەرتاسەرى عىراق لەسەر يەك رىچكە نىيە، بەلكو لە شوپىنكەۋە بۆ شوپىنكى دىكە دەگۇرىت، بەپى

بارودوخ و شسپوازی بژئوی ناوچه‌که. ده‌توانن له‌و لایه‌نه‌وه عیراق بۆ چه‌ند ناوچه‌یه‌ک دابه‌ش بکه‌ین، که ئەمە‌ی خواره‌وه پوخته‌که‌یه‌تی:

۱- ناوچه شاخاوییه‌کان: ئەمە‌ ده‌که‌وێته‌ گۆشه‌ی باکووری رۆژه‌لاتی عیراق، زۆریه‌ی کۆره‌ تێیدا ده‌ژیت. له‌گه‌ل که‌مینه‌یه‌کی تورکمان له‌ شار و گونده‌کان که‌ به‌نزیکه‌ی له‌سه‌ریه‌ک هێلی راستن، هه‌ر ئه‌و هێله‌ش ناوچه‌که‌ له‌ شوێنه‌کانی دیکه‌ی عیراق جیا ده‌کاته‌وه. هه‌ر له‌و ناوچه‌نه‌ش که‌مینه‌ی ئایینی هه‌یه‌ وه‌ک ئیزدی و تایفه‌کانی مه‌سیحی.

ئەم ناوچه‌یه‌ ناچینه‌ چوارچینه‌ی توژینه‌وه‌که‌ی ئێمه‌وه، به‌لکو شایه‌نی توژینه‌وه‌یه‌کی تایبه‌ته. جاریکیش هه‌ولی توژینه‌وه‌م داوه‌ به‌لام که‌مێک نه‌بیته، ئه‌گینا سه‌رکه‌وتوو نه‌بووم. ئەمە‌ش له‌سه‌ر نه‌ شاره‌زاییم بوو له‌و زمانانه‌ی له‌ناوچه‌که‌ باون. به‌هه‌رحال ئێمه‌ پێمانوایه‌ ئه‌و هۆزانه‌ی له‌بیابانه‌وه‌ هاتوون نه‌یاننوانیوه‌ له‌و ناوچه‌نه‌ شۆڕ بینه‌وه. کاریگه‌ریه‌کی ئه‌وتۆیان به‌سه‌ر ئه‌و ناوچه‌یه‌ نه‌بووه. ئه‌و ناوچه‌یه‌ زیاتر که‌وتۆته‌ ژێر کاریگه‌ری هۆزه‌ گۆچه‌رییه‌کانی ناوچه‌ شاخاوییه‌کانه‌وه، نه‌وه‌ک هۆزه‌کانی بیابان، بۆیه‌ باوه‌رم وایه‌ له‌ زۆر لایه‌نه‌وه‌ ئه‌و ململانییه‌ رۆشنه‌بیره‌ی له‌و ناوچه‌یه‌ هه‌یه‌ جیاوازی له‌گه‌ل ناوچه‌کانی دیکه‌ی عیراق هه‌یه‌.

۲- ناوچه‌ی دیالی: ئەم ناوچه‌یه‌ش ده‌که‌وێته‌ باشووری ناوچه‌ی شاخاوییه‌وه، له‌ رۆژه‌لاتی به‌غداوه. سه‌ره‌رای بچووکیه‌که‌ی، ئەم ناوچه‌یه‌ گرنگیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری گه‌وره‌ی هه‌یه‌. زۆریه‌ی ئه‌و ناوچه‌یه‌ بێستانه. له‌زۆر رووه‌وه‌ له‌ غۆته‌ی شام و ده‌لتای میسر ده‌چیت. ئه‌وه‌ی له‌مه‌شدا هاوکاری کردووه‌ رووباره. ئه‌و رووباره‌ی ناوچه‌که‌ ناوی خۆی له‌و وه‌رگرتووه، له‌ ناوچه‌ی شاخاوییه‌وه‌ دیت، واته‌ ئاسته‌که‌ی به‌رزه، دواتر به‌ره‌ به‌ره‌ ئاسته‌که‌ی نزم ده‌بیته‌وه، بۆیه‌ سوودیکی دووسه‌ره‌ی بۆ ناوچه‌که‌ هه‌یه‌. کاتی‌ک له‌ که‌ناڵه‌ به‌رزاکانه‌وه‌ ده‌رده‌چیت ئه‌وا به‌ده‌م رۆیشتنه‌وه‌ بێستانه‌کان ئاوه‌دات، له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ کاتی‌ک ئاوه‌که‌ی زیاد ده‌بیته‌ ئه‌وا (ده‌راوی) بۆ دروست ده‌کریته‌ ئاوه‌که‌ی ده‌رژێته‌ ئاوه‌ بێستانه‌کانه‌وه‌.

ئەو دانیشتوانەیی لەو ناوچە یە کاری کشتوکالی دەکەن، ژمارەیان زۆرە، لەگەڵ هۆزەکانی دەورووبەریان جیاوازی زۆریان هەیە. ئەوان نزیکترین لەشارستانیەت ئەوەک هۆزەکان. بۆ نمونە ئەوان سەل لەچاندنی سەوزە ناکەن. بەلکو لەدێرژمانەوه لەچاندنی راهاتوون. ئەمەش ئاماژە یەکی گرنگی کۆمه‌لایەتی هەیە، چونکە چاندنی سەوزە لەلای هۆزەکانی (بەدو) بە پیشە یەکی نزم دەژانرێت. لەلای ئەو کەسانە ی هیشتا لە بەدوکانیش نزیک هەر وایە. جیاوازی یەکی دیکە ی کۆمه‌لایەتی هەیە لەو دەرڤەتەدا قورسە بچینە نێو وردە کاریەکانەوه.

۳- ناوچە ی جەزیرە: ئەو ناوچە یە دەکەوتتە نێوان دیجلە و قوراتەوه، لەباکوری بەغدا. نیمچە بیابانە. لەرووی جوگرافیە یەوه بە درێژبوونەوه ی بیابانی شام دادەنرێت تەنھا فورات جیا یان دەکاتەوه. بریای ئەوه هەیە زۆری ی هۆزەکانی بەدو، کاتیك لە بیابانەوه دین یەکەمجار دینە ئەو ناوچە یە. دواتر بەرە بەرە بەرەو باشوور دەکشێن. هیچ بەر یەستیکی سروشتی لە بەردەم هاتنی ئەو هۆزانە نییە تەنھا فورات نەبێت. ئەو رووبارەش لە هەندیک شوێنی نزمی خوێ دا هەندیک خالی پەڕیتەوه ی ئاسانی هەیە^{۱۷۲}.

دەتوانین بەشیوه یەکی گشتی بلێین، ئەو هۆزانە ی لە ناوچە ی جەزیرە نیشتەجێن، زیاتر لە هۆزەکانی باشوور پە یوہستن بە بەهاکانی بیاباننشینەوه. ئەو پە یوہندی بە بیابانەوه هەیە، بەلگە ی ئەمەش شیوه‌زاریاتیە کە زۆر لە شیوه‌زاری بەدوکان نزیکە. سەرەرای ئەمەش لەسەر مەزەبی سونین، کە مەزەبی زۆری نە یە بیابانی عەرەبدا. کەچی هۆزەکانی باشوور زۆری یان شیعه مەزەبەن. لەراستییدا ئەمەش یەکیکە لە بەلگەکان لەسەر کۆنی جیگیربوونی شیعه‌گەرای لەعێراقدا. ئەو مەزەبە هەر لە سەدە ی یەکیەمی ئیسلامەوه لە عێراق دەرکەوتووه. لە بیابانەکانی دەورووبەر نەیتوانیوه بلاویتەوه، ئەمەش لەبەر چەند هۆکاریک کە لەبەشی داھاتوودا دینەوه سەری.

^{۱۷۲} التقرير الرسمي المرفوع الى عصبة الأمم عن أحوال الإدارة العراقية في سنة ۱۹۲۶ - تعريب عطا نعم - ص ۵۵

٤- ناوچەیی بیابان: ئەمەش ناوچەییەکی پان و فراوانە، دەکەوتتە رۆژئاوا و باشووری رۆژاوی عێراق. ئەو ناوچەییە لەکۆندا بەبەشێک لەعێراق نەدەزانرا، وەک دەرکەوتت لەسەردەمی عوسمانییەکانەوە، بە بەشێک لە عێراق زانراوە، ئەمەش ئەو کاتە بوو کە سنووری نێوان عێراق و سوریا و ئەجد، بۆ چەند مەیهستیکی کارگیری دانراوە.

ئەم ناوچەییە هێشتا خاوەن خەسڵەتیکی گشتی بەدووە. ململانێی رۆشنپیری تێدا نییە، کەمێک نەبێت. ئیستا چەند هۆزێکی بەدوی تێدا نیشتەجێییە، بەناوبانگترین عەزە و زەفیرە. عێراق زۆر بەدەست هێرشەکانی ئەو هێزانی نالاندووییەتی، هێرشەکانیشیان نەوێستاون، تەنها بەم درەنگانە نەبێت، ئەمەش دواي ئەو حکومەت توانای راوەدوویان بێت یان دەستەمۆیان بکات.

٥- ناوچە نیشتەنێیەکان (المنطقة الرسوبية): ئەمەش دەکەوتتە ناوەراستی عێراق و باشوورییە. لەبەرئەوەش بەمە ناوی دەبەین، چونکە لێتەییەکی زۆری رووبارەکانی تێدا نیشتووە. لەراستیدا ئەم ناوچەییە زۆرتەری گرنگی لەرووی کۆمەلایەتی و میژووییە و هەیە. ئەوەی شایەنی باسە، جوگرافیناسەکانی کۆن کاتیێک باسی عێراقیان کردبێت، بایەخیان بەو ناوچەییە داوە، هەندیکجاریش هەندیک ناوچەیی دیکەییە دەگەڵ ئەو ناوچەییە داوە. ئەوان واراهاتبوون کە ناوچەیی جەزیرە لەعێراق جیا بکەنەوە بەولایتیکی سەربەخۆی دابنێن.^{١٧٣}

بە برۆای مە ناوچە نیشتەنێیەکان ئەو خەسڵەتە کۆمەلایەتیییەیی بەعێراق داوە کە لە دێرژەمانەو پێشووە ناسراوە، بۆیە مە ئەو ناوچەییە بە بۆتەیی سەرەکی کۆمەلایەتی عێراق دەزانم، تێیدا کەسێتی ناکی عێراقی بەشیوەییەکی گشتی تێیدا پێگەبەشتووە.

دەبێت ئەوەش لەبەرئەوەی هەر ئەو ناوچەییە زۆری ئەو شارستانیەتە کە شان بەشانی شارستانیەتی میسر بەکۆنترین شارستانیەتەکانی دوتیا دادەنرێن، لەتەرپات ناوی بە (شەعار) هاتووە. کاتیکیش عەرەب لە فەتەحی ئیسلامی هاتن

^{١٧٣} ثابت اسماعیل الراوی (العراق في العصر الاموي) ص ١٩-٢١

به‌ناوی (السواد) ناویان برد، ئەمەش له‌به‌ر چۆنی کشتوکال و زۆری دانیشتوان. له‌سه‌رده‌مه‌کانی کۆنتر به (عه‌مباری داغاتی جیهان) ناسراوه.^{١٧٤}

یه‌کێک له‌ خه‌سه‌ته‌ جوگرافیه‌یه‌کانی ئەم ناوچه‌یه‌ ئه‌وه‌یه، له‌سه‌رده‌مه‌ می‌ژوویه‌ جیاوازه‌کاندا رێژه‌وی رووباره‌کانی تێدا گۆراوه.^{١٧٥} ئەو ناوچه‌یه‌ له‌هه‌موو ناوچه‌کانی دیکه‌ی عێراق زیاتر رێژه‌وی رووباره‌کانی تێدا ده‌گۆرێت. ئەمەش له‌لایه‌ن بۆته‌ هه‌وی تیکچوونی شاره‌کان، له‌لایه‌کی دیکه‌شه‌وه‌ بۆته‌ هه‌وی دروستبوونی هه‌ره‌کان (الاهوار). ئەگەر رێژه‌وه‌که‌ بۆ ناوچه‌یه‌کی دیکه‌ بگۆرێت، ئەوا شاری سه‌ر رێژه‌وه‌ کۆنه‌که‌ له‌ناوده‌چێت و له‌ رێژه‌وه‌ نوێیه‌که‌ش هه‌ره‌کان دروست ده‌بن.

سه‌ره‌رای ئەمەش ئەم ناوچه‌یه‌ سوێری تێدا که‌له‌که‌ ده‌بێت، ئاستی زه‌ویه‌یه‌کانی له‌ ئاستی رووباره‌که‌وه‌ نزمتر ده‌بێت، به‌تایبه‌تی له‌وه‌رزێ لاقاودا. بۆیه‌ کاتی‌ک له‌نیو ئەو خاکه‌ هاتوچۆ ده‌که‌ین ده‌بینین پانتاییه‌کی زۆر فراوانی به‌که‌لگی کشتوکال نایه‌ت و بریتین له‌ خاکی سوێری. ئەمەش له‌لایه‌ن شاره‌زایانه‌وه‌ به‌ گه‌وره‌ترین کێشه‌ی کشتوکالی ناوچه‌که‌ داده‌نرێت.^{١٧٦}

هه‌موو ئەمانه‌ی سه‌ره‌وه‌ مانای ئه‌وه‌یه، ناوچه‌ نیشته‌تیه‌یه‌کان پێویستی به‌بایه‌خدا نیکی به‌رده‌وام و زۆر هه‌یه، بۆ چاکردنی رووباره‌کان و ریکخستنی ئاودێری و به‌پیتکردنی زه‌ویه‌یه‌کان، بۆ ئه‌وه‌ی شارستانییه‌ت تێیدا گه‌شه‌ بکات. ئەگه‌ریش که‌مه‌ترخه‌می له‌مه‌دا کرا، ئەوا بیاباننشینیی شوێنی شارستانییه‌ت ده‌گۆرێته‌وه‌. ئەمەش ئه‌وه‌ ده‌گه‌ینی که‌ ململانی رۆشنی‌ری له‌و ناوچه‌یه‌ له‌هه‌موو ناوچه‌کانی دیکه‌ی عێراق زیاتر روونه‌.

٦- ناوچه‌ی به‌سرا: ئەم ناوچه‌یه‌ له‌لای باشووره‌وه‌ ئه‌وپه‌ڕی ناوچه‌کانی عێراقه. ده‌که‌وێته‌ هه‌ردوو لایه‌تی به‌ندای عه‌ره‌به‌وه‌ که‌ تێیدا هه‌ردوو رووباری دیجله‌ و فورات به‌یه‌کتر ده‌گه‌ینی. ئەم ناوچه‌یه‌ به‌ مه‌زنترین بێستانی دارخورمار

^{١٧٤} مئی عێراقی (العراق الحديث) تعريب المؤلف و مجيد خدوري - ص ٢

^{١٧٥} طه الهانسي (جغرافية العراق) ص ٥٢-٤٧

^{١٧٦} مئی عێراقی (المصدر السابق) ص ١١٢-١١٣

دادەنرېت لەجىھاندا^{۱۷۷}. لەمەشدا ھەلگىشان و داكشانى كەندايى غەرەب ھاوكارى بوو. ھەلگىشانەكەي بېستانەكانى دارخوارماي بۆ ئاوداۋە. داكشانەكەشى ۋەك دەراۋىك بوو زۆر و كەم سوپىيەكەي پاككردۆتەۋە.

ئەۋەي جىگەي سەرنجە ئەو ئاۋچەيە زياتر لەدائىشتوانى دىكەي غىراق ھەستى ھۆزگەراييان لاۋازە و كەمتر پابەندىن بە بەھاكانى بىاباننشىنى. توپژەرى بەئاۋبانگى ئەنسروپۇلۇزىا ھىرى قىلد ئەو ئاۋچەيە بە (ئاۋچەيەكى نا ھۆزگەرى) ئاودەبات^{۱۷۸}. ۋەك دەردەكەۋىت سروشتى بېستانەكانى زياتر كارىگەرى بەسەر خەلكەكەۋە ھەبوۋە، ئەۋەي لەئاۋچەي دىالەمان بىنى.

نەمۇنەي چەند ھۆزىكى ئۆي:

ئىستا لەغىراق سى ھۆز ھەيە كە درەنگ لە بىابانەۋە بۆى ھاتوون. ھاتنىشان يەك بەدۋاي يەكەۋە بوو. ئەو ھۆزانەش تەمىم و شەمەر و غەزەيە. كاتىك سەيرى مېژوۋى ئەو ھۆزانە دەكەين، لەروۋى كارىگەرىبوونيان بەژىنگەي كە بۆى ھاتوون. بۆمان روون دەبېتەۋە، چۆن ھۆزەكانى دىكەي پىشستر ھاتوون بەو ژىنگەيەۋە كارىگەر بوون.

كۆنترىن ھۆز لەۋانە كە زووتر ھاتبېتە غىراق ھۆزى تەمىمە. ئەمەش بەر لەئاۋەراستى سەدەي ھەژدەم بوو، پىشستر ئەۋان لە بىابانەكانى نرىك غىراق بەدۋاي لەۋەپگا دەگەرەن، دواتر ھاتنە باكوورى غىراق لەئاۋچەي (عقروقوف) نىشتەجى بوون، ئەمەش ھەر لەسالى ۱۱۵۰ كۆچىيەۋە^{۱۷۹}. دۋاي ماۋەيەكى زۆر لەو مېژوۋە، واتە لە سەرەتاي سەدەي نۆزدەم، ھۆزى شەمەر ھاتن لەئاۋچەي جەزىرە لەباكوورى (عقروقوفەۋە) نىشتەجى بوون^{۱۸۰}.

ۋەك دەزانرېت ھۆزى شەمەر كە لە بىابانى شامەرە جىگىر بوو، لە رۆژئاۋاي فوېراتەۋە، لەفورات پەرييەۋە بۆ ئاۋچەي جەزىرە، كاتىك ھۆزى غەزە لەبەرى ئەجدەۋە قشارى بۆ دەھىنا، غەزە كە شەمەر لە بىابانى شامەرە ۋەدەردەنى

^{۱۷۷} طە الياشمى (المصدر السابق) ص ۵۵

^{۱۷۸} Henry Field (The anthropology of Iraq)part I, NO 2 P253

^{۱۷۹} JAMALI (New Iraq)p 121

^{۱۸۰} دائرة الاستخبارات البريطانية (نقىر سري عن العشائر و السباسة) ترجمة عبدالجليل الطاهر - ص ۱۵۳

به‌دوای دیت بۆ ناوچه‌ی جه‌زیره، چه‌ندین جه‌نگی له‌نیوان ئه‌و دوو هۆزه به‌ریا ده‌بیت که نا ئیستاش نموونه‌ی له‌یاده‌وه‌ری ماوه‌ته‌وه^{١٨١}.

له‌ کۆتاییدا شه‌مه‌پ توانی له‌جه‌نگه‌کان سه‌رکه‌وێت، له‌ریگای فوڕاته‌وه‌ عه‌نزهی وه‌ده‌رنا، به‌مشێوه‌یه‌ فورات به‌ریه‌ستی نێوانیان بوو، عه‌نزه له‌ بیابانی شام نیشته‌جی بوو، جه‌زیره‌شی بۆ شه‌مه‌پی نه‌یاری جیه‌پشت. ئه‌وه‌ی تێبینی ده‌کړیت عه‌نزه پارێزگاری له‌زۆرێک له‌ به‌ها به‌دوکه‌کانی خۆی کرد. له‌زۆر حاله‌ته‌که‌دا هێشتا به‌دوای له‌وه‌رگای بیابان ده‌گه‌ڕێت، حکومه‌تی عێراق تا دره‌نگ سه‌رانه‌ی به‌و هۆزه ده‌دا، بۆ پارێزگاریکردن له‌ کاروان و ئه‌و ئۆتۆمبیلانه‌ی به‌ ناوچه‌ی ژێر ده‌ستی ئه‌و هۆزه تیده‌په‌رین^{١٨٢}.

که‌چی شه‌مه‌پ بارووقه‌که‌ی زۆر له‌ عه‌نزه جیاوازه. حکومه‌تی عوسمانی له‌سه‌رده‌می مه‌دحه‌ت پاشاوه‌ ویستویه‌تی ده‌سته‌مۆی بکات و هانی بدات بۆ ئه‌وه‌ی پیشه‌ی کشتوکال بکات. شیخ فه‌رحان شیخی شه‌مه‌پ بۆ ئه‌ستنبول چوو له‌وێی خوێند، دواتر که‌ گه‌ڕایه‌وه‌ حکومه‌ت هه‌ندیک زه‌وی کشتوکالی پێدا، مووچه‌یه‌کی به‌بری ٢٠ هه‌زار قورش پێدا که‌ له‌ به‌روبوومی کشتوکالی وه‌ری ده‌گرت. لقه‌کانی هۆزه‌که‌ی له‌ده‌وری کۆبوونه‌وه‌ کاری کشتوکالیان ده‌کرد و وازیان له‌شه‌پ و تالان هێنا. که‌چی دواتر حکومه‌ت ئه‌و مووچه‌ی به‌زۆر زانی، مووچه‌که‌ی بری. به‌مه‌ش هۆزه‌که‌ گه‌ڕایه‌وه‌ سه‌ر خوه‌که‌ی پیشووی^{١٨٣}.

دوای دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی عێراق، له‌دوای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانه‌وه‌ شه‌مه‌پ، جاریکی دیکه‌ گه‌ڕایه‌وه‌ سه‌ر کشتوکال. ئیستا تێبینی ئه‌وه‌ ده‌که‌ین هه‌ندیک له‌سه‌رۆک هۆزه‌کانی خاوه‌ن زه‌وی کشتوکالین وچه‌زیان له‌ژیانی سه‌قامیگری و خۆشگوزهرانییه. ته‌نانه‌ت ئه‌وه‌یه‌کی نوێ له‌نیواندا پێگه‌یشتووه‌ ده‌چینه‌ قوتابخانه‌ی نوێ، له‌شاره‌کان ده‌ژین. له‌جلوبه‌رگ و ئۆتۆمبیل و خواردن که‌شخه‌ و خۆشگوزهران.

^{١٨١} هاشم السعدی (جغرافیه‌ العراق الحديثه‌) ص ٩٩-٩٨

^{١٨٢} متى عزاوي (المصدر السابق) ص ٢٥٥

^{١٨٣} عباس العزاوي (تاريخ العراق بين احتلالين) ج ٧ ن ص ٢٢٦

کاتێک دەگەرێتەوه سەر تەمىم دەبینن، هەنگاوێكى دوورتر رۆشتوون. سەرۆکەکانى ئەو ھۆزە لە ناستیكى بەرزى کەشخەبى و خۆشگوزەرانى دان، تەنانت ھەندیکیان سەرەپای کشتوکال، کارى بازەرگانى دەکەن. مەتالەکانیشیان لەگژشكى گەورە دەژین و جلی ھەرەنجى (ئەوروپى) دەپۆشن و ھاموشۆى یانە و مەلھاکان دەکەن.

ھاوڕێیەكى ئاگادار باسى ئەوەى بۆ کردم، لەسەرەتای سەدەى بیستەم تەمىمەکان نەیان دەزانی کشتوکال چىیە، بۆ یۆتۆى خۆیان پشتیان بەمەردارى دەبەست. ھەندیک لەسەرۆکەکانیان ژمارەى سەکى دیاریکراویان خوشتر بۆ شانازیکردن ھەبوو. کەچى شەمەر پشتیان بەخوشترەوانى دەبەست، بۆیە سوکایەتە بە تەمىم دەکرد و بە (شاویە) ناوی دەبردن و لە پێگەى کۆمەڵایەتى ئەوانى کەم دەکردەوه.

تەمىم کارى کشتوکالێ نە دەکرد، تا ماوەیەك بەر لەجەنگى یەكەمى جیھان، دواتر بە کشتوکالێ دانەوێڵە دەستى پێکرد و لەدواى ئەمەش دەستیکردووه بە کشتوکالێ سەوزە، و ماوەزێدە دەکەم تەمىم و دواتریش عەزە لەدواى تەمىمەوه ھەمان رێگەیان گرتییت.

واخە یال دەکەم، ئەو ھۆزانەى بەر لە تەمىمیش ھاتوون بەو قوناغانەى گەشەکردن تێپەریون کە تەمىم پێیدا تێپەریووه. سەرەتا لە بەدو بوووه خوشترەوان بوو، دواتر بۆماوەیەكى درێژ یان کورت (شاویە) بوو واتە مەردار بوو. دواتر دەستیکردووه بەچاندنى دانەوێڵە، لەدواى ئەمەش کشتوکالێ سەوزەى کردووه، لەدواى جارێش دا گامێشەوان و ھەندیک پیشەى دیکەى شارستانی کردووه. ئەمە زنجیرەى چەند ئەلقەیکە، بەدواى یەكترەوه دین. ھەرچەندیش ئەو ھۆزە ھەنگاوى دوورترى لەو زنجیرەىە نابێت، ئەوا بەبەرچاوى ئەو ھۆزەى دواى ئەو دیتە عێراق پێگەى کۆمەڵایەتى دایەزیووه.

ھۆزەکانى بەدو لەبیابان، رقیان لەھەموو رووخسارەکانى شارستانیەتە، بۆیە لە یەكێك لەپەندەکانیان ھاتووه: "ئەگەر بەدو شارستان بێت بەدرەفتار دەبێت" ھۆزى بەدو، بەپێى توانا دەیەوێ لە کشتوکال خۆى بەدوور بگرێت. لەوانەشە وا

بزانىت كە كشتوكالە كە سەرى داۋەكەيە، ئەگەر تووشىپو ئەوا تووشى تەۋزەمە كە دەبىت و ناداۋىي لەگەل دەبىت.

جا تېبىنى دەكرىت تەمىم قۇئاغى بىاباننىشىنەۋە بۇ قۇئاغى شارستانى، بەماۋەيەكى كورت بېۋە. ھۆكارەكەش ئەۋەيە تەمىم كاتىكى درەنگ ھاتە عىراق. ئەمەش ئەۋ سەردەمە بوۋ تازە سەرەتاكانى شارستانىنەنى نوئى لەعىراق بەرەبەرە بەدى دەكرا. كەچى ئەۋ ھۆزانەنى پىش تەمىم ھاتىۋونە عىراق حىكۈمەتەك لاۋاز و شارستانىنەنىكى نزمىيان بىنىبىۋو. بۆيە زۆر بەسسىتى بەرەۋ شارستانى دەپۇيشتن.

بەرمىلى تورشىيات:

پىشتر ئاماژەمان بۇ ئەۋە كىرد، ناۋچەنى جەزىرە، ۋەك دەروازەيەكى عىراقە بۇ ئەۋ ھۆزانەنى لە بىابانەۋە دىن، بۆيە ھۆزەكانى ئەم ناۋچانە زىاتر پاپەند بە بەھا بەدەكانى خۇيانەۋە، كەمتر لە ھۆزەكانى ناۋچەنى نىشتەنەكان تىكەل دانىشتوانە كۆنەكان دەبن. لە باكورى جەزىرەۋە ئەۋ ھۆزانە دەژىن كە تازە لە بىابانەۋە ھاتوون، ھىشتا پارىزگارى لە شوانكارەيى و كۆچكردن دەكەن. ئەۋان لە خىۋەنى دروستكراۋ لە توۋكى خوشتر دەژىن، ھەروەك بەدەكانى بىابان. ھەر چەندىش بەرەۋ باشوور شۆرپىنەۋە، ئەۋ دەبىنن ھۆزەكان شوانكارىي و رەشمالنىشىنى جىدەھىلن و دانەۋىلە دەچىنن و لە خانۇچكەنى لەقور دروستكراۋ دەژىن.

كاتىك دەگەينە لىۋارى ھۆزەكانەۋە، دەبىن خانۇچكەنى لە قامىش دروستكراۋ شۈينى خانۇچكەنى قور دەگىرتەۋە. لەۋىش لەگەل چاندنى گەنم و جۇ، بىرنج دەچىنرىت. ۋەك دەزانرىت بىرنج بەھايەكى ئابوورى بەرزى ھەيە، ھۆزەكانىش بۇ قىۋىشتن لە بازارەكان دەچىنن. ئەمەش ۋا دەكات ئابوورى نەختىنەيى لەنىۋ ھۆزەكان بلاۋىتەۋە، كە دواجار لە بەھايى بىاباننىشىنى دورى دەخاتەۋە.

كاتىكىش دەگەينە ئەۋپەپى باشوور، كە بەسراي خاۋەن بىستانەكانى خورمايە، ئەۋا دەبىنن پاپەندىۋون بەھۆز و بەھاكانى بىاباننىشىنى دەگاتە ئەۋپەپى لاۋازى، چونكە ناۋچەنى ھۆزەرايى تىيە ۋەك ھىرى فىلد ئاماژەنى بۇ كىردوۋە. لىرەدا دەكرىت عىراق بە دەغرى ترشاندن (بەرمىلى تورشىيات ناۋى دەيەن) بشۋېھىنن،

لەسەرى باکورەووە ئەو ھۆزە تەپ وتازانەى تىدايە کە تازە لەبىابانەووە ھاتوون. ھەرچەندىش بەرەو قولايى برۆين ئەوا دەبين ھۆزە تازەکان تىکەل بە ھۆزە کۆنەکان دەبن، وەك يەکتەر دەبن لەرووى دوورکەوتنەووە لە بەھاکانى بىياننشىنەووە.

رەچەلەكى ھۆزەکانى باشوور:

کاتىك بەنتو ھۆزەکانى ناوچە نىشتەنىيەکان دەگەپيئن، دەبينين زۆر بەيان رەچەلەكى خۆيان بۆ رەگورىشتەى بەدوى كۆن دەگيڤنەووە. ھەر ھۆزىگيڤىش دەيەوئ رەچەلەكى خۆى بداتە پال کەسايەتى و ھۆزىگي ناسراو. بۆ نموونە خەزەلييەکان خۆيان دەگيڤنەووە سەر سوليمانى خوزاعى، خەقاجى بۆ ئەبو عوبەيدە بن جەراح، ئال ئىبراھىم بۆ ئىبراھىمى بن مالکى ئەشتەپ، ئال فتلە بۆ ئەنەسى كورپى مالىك، بىخوچەكىم بۆ عەممار كورپى ياسر، ئال شىبل بۆ شەمەر، غزالات بۆ عەنزە، زوبەيد بۆ حمير، ئەلبو محمەد بۆ عزە^{١٨٤}.

مايەى شانازى ھۆز دەبيئت، شىخەكەى بۆ خەلك باس لەرەچەلە عەرەبييەكەى ھۆزەكەى بکات. جارىك لەگەل کۆمەلگەى قوتابى چووينە لای شىخىك لەزىك قەزای (عفك) ئەو باسى ناوى باب و باپىرانى کرد، زياتر لە دە دانەى ژمارد، زۆر بەوردى ئەزبەرى کردبوو. باسى لەو کرد کەى ھۆزەكەيان ھاتۆتە عىراق و دواتريش باسى سەرۆھرييەکانى ھۆزەكەى کرد. وەك دەردەكەويئت ئەمە نەريتى زۆرينەى شىخى عەشیرەتەکانى عىراقە، بەتاييەتى لە ناوچە نىشتەنىيەکان.

لەوانەيە يەكێك لێرەدا بېرسيت: تا چەند دەتوانين متمانەى بەراستى رەچەلەكى ھۆزەکان بکەين؟ ئەگەر ھاتوو دروست بيئت، ئەى کەواتە پاشماوھى ئەتەرە کۆنەکان لەکوئین؟

ئيمە دەزانين دانىشتوانى عىراق، لەکاتى فەتحکردنى دا لەلایەن ئىسلامەووە، چەند ملیۆنێك بوو. ھەندىك لەمىژوونووسان زیدەپۆلى لەو ژمارەيە دەکەن و دەلێن نزيكەى سى ملیۆن بوو. ئەو دانىشتووانەش پاشماوھى سومەرى، ئەگەدى، عامورى، کلدانى، کاشى و فارس و ئەتەرەکانى دیکە بوو، ئەوانە بە نەبەتييەکان

^{١٨٤} عبدالجبار فارس (عالماني العراق الأوسط) ص ٨٧-٧٧

ناودەبران (النبط) ئايا ئەوانە بۆ كۆي چوون؟ ئەي رەچەلەكى كۆنيان چى بەسەرھات؟

من وا خەيال دەكەم، ئەوانە لەو ھۆزە غەرەبىيانە تۋانەتەو دەكە لەبىيانەو ھاتوون. لەرىڭاى ھاويەيمانى وەلائەو چوونەتە رىزى ئەو ھۆزانەو. دواترىش بەتتپەپوونى رۆزگار رەچەلەكى كۆنيان لەياد دەكەن، بەپىتى ھەر ھۆزىك رەچەلەكى غەرەبى وەردەگىن. ئەمەش ماناى ئەو ھەيە ئەو رەچەلەكە غەرەبىيانەى كە شىخەكان باسى دەكەن، لەسنوورىكى ديارىكراو دروستە. سەبارەت بەشىخ وچەند كەسىكى دەوروبەرى دروستە، بەلام سەبارەت بەتەواوى ھۆزەكە ئەوا لەوانەيە زۆرىك لەوان سەر بەرەچەلەكى دىكە بن.

روونترىن نەمۇنە كە دەكرىت لەوبارەيەو ئامارە بۆ بگەين، ھۆزى ئەلبو محەمەد، ئەو ھۆزە لەدەوروبەرى عمارە نىشتەجىن. ئەو ھۆزە ئەمرۆ بىرىتە لە يەكئىتەكى گەورە لەچەندىن پىشت وەشسەرەنى دىكە يىكھاتووە. ھەموويان رەچەلەكى خۇيان دەبنەو سەر پىاويك ناوى محەمەد بن خەسەنە، ئەو پىاوە لە ھۆزى عزە بوو كە لە باكورى بەغدا لە لاي رۆزھەلاى دىچلەو بوو. لە بەر ناكۆكىيەك ھۆزەكەى جىدەھىللى بەرەو عمارە دەچىت، لەوى خوشكى يەككە لە شىخەكانى فرىجات دەھىتى، ئەو پىاوە زۆزان و پالەوان بوو، لە ئەنجام دەبىتە تۆى ھۆزىكى گەورە و بەھىز كە ئەمرۆ بەھۆزى ئەلبو محەمەد دەناسرىت. ئاسان نىيە ئىستا وىناى ئەو بگەين ھەموو پىاوانى ئەلبو محەمەد لە رەچەلەكى ئەو محەمەدەن كە باسما كىرد، بۆچوونى دروست ئەو ھەيە زۆرىك لەوان پاشماوھى نەتەو كۆنەكان بن، لەرىڭاى ھاويەيمانى وەلائەو چوونە رىزەكانى ئەلبو محەمەدەو، بۆئەو پارىزگارى لەخۇيان بگەن.

بەسەرھاتىكى خۆش لەو بارەيەو ھەيە، نووسەرى ناسراو ئىبراھىم سالىح شوكىر ماوھەكە لەسالى ۱۹۳۴، قايمقامى قەزاي (قەلەئى سالىح) بوو، كە سەر بەشارى عمارەيە. ئەو نووسەرە گومانى لەغەرەبىنى ھۆزى ئەلبو محەمەد دەكرد، پىيوابو

لەرچە ئەك ھىندى يان توركىمانى بىن، بەلگەشى ئەو دەبو سىماي كەسانى ئەو
ھۆزە لەسىماي ەەرەبەكان ناچى^{۱۸۵}.
دانىشتووانى ھۆرەكان:

وتمان ناوچەى نىشتەنىي لەعىراق، ھۆرەكانى تىدا رۆرە، ئەمەش دەبىت ھۆى
گۆپىنى رېپەوھى رېوبارەكان. جوگرافىناسى ەەرەب بە (بەتائىج) تاوى دەبەن
ئەمەش لەزمانى كۆندا بەماناي وشەى ھۆر دىت كە ئىستا لەشىۋەزارى
عىراقىيەكان بەكاردىت.

وەك دەردەكەوئىت ھۆرەكان ئەو ناوچانەن كە زۆرىنەى ياشماوھى نەتەوھ
كۆنەكان پەنايان بۆ بىردوھ. تېسىگەر دەلى^{۱۸۶} ھۆرەكان ەەر لەسەردەمە كۆنەكانى
مىژوۋەوھ پەناگەى نەتەوھ ژىركەوتوۋەكان بوو. ئەنجامدانى كىرە سەربازى لەو
ناوچانە سەختە. رووداۋەكانى جەنگى يەكەمى جېھانىش ئەمەى سەلماندا كاتىك
بەرىتانيا وىستى مەعىدىيەكان(معدان) دەستگىر يكات، كە ھىلاكيان بۆ بەرىتانيا
دروست دەكرى^{۱۸۷}... ئەمىر ھەندىك لىقى گەورە و بچووكى ھۆزى ئەلبو مەمەد لە
ھۆرەكان دەژىن وەك شىدە و ئەلبونەسپوللا، ەروھما ھۆزەكانى بەنى ئەسەد و
بەنى خەيخان و زۆرىنەى ەشىرەتى فەرتوسىش لە ھۆرەكان نىشتەجى ەموو
ئەمانە مەعدان و ەەر يەككىش خۆى دەگىرئەوھ سەر رەچەلەككى ەەرەبى
وەك ھۆزەكەى بانگەشەى بۆ دەكات. ەەرچەندە لەراستىدا لەوانىيە سەر
بەرەچەلىكى دىكە بىن، لەبەر ئەوھى ھۆزە گەورەكانى ەەرەب لەھەر شوپىنىكدا
ھۆزە لاۋازەكان ەلەمژن لەپىناۋ پاراستىيان. بۆيە ھىكەت لەوھدانىيە كە ئەو
قىسانەى مەعدان قبول بىكە بىن كە لەبارەى رەچەلەكى خۇيانەوھ دەيكەن،
ەشىرەتى (الشىفانىيە) و ەندىك لە تاكەكانى فرىجات ئىعتراف بەوھ دەكەن كە
رەچەلەكيان دەچىتەوھ سەر سابىيەكان^{۱۸۷}.

^{۱۸۵} المصدر السابق، ص ۲۱-۲۲.

^{۱۸۶} مەعىدى بە كەسىكى دانىشتووانى ھۆرەكان دەگوتىت كۆى وشەكە دەپىتە(معدان) لەزمانى ەەرەبىدا.
لەجەندىن سەرچاۋەى گىرنگى مىژۋىي باسى دانىشتووانى ھۆرەكان كراۋە، بە گامىشەروانى بەناۋانگىن.

^{۱۸۷} رەزگىر
ولفرى ئىمىيەر (المعدان او سكان الاحواز) - ترجمة باقر النجىلي، ص ۱۵-۱۶.

تېسىگەر باس لە رووداۋىكى ھاۋىتۈەى ئەمە دەكات كە لە عوممان روويداۋە .
لەۋى كۆمەلەك لە بلوشەكان ھەيە ، دواتر چۈنەتەپال ھۆزى ۋەھىيەى غەرەبى .
دۋاى تېپەپېۋونى رۆزگار ئەۋان بانگەشەى ئەۋە دەكەن كە رەچەلەكيان ھەمان
رەچەلەكى ھۆزى ۋەھىيە ، چۈنەۋە سەر رەچەلەكىكى بەناۋىانگى غەرەب ،
لە رۆزەلەتى ناۋەپاست گىزىكى خۇى ھەيە ۋەك رەچەلەكى تۇرماندىيە لە
بەرىتاتيا^{۱۸۸} .

ھەندىك لە تۈيۈرەرانى ئەنسرۈپۆلۆزى لەۋانە ھىزى فىلد و سىتەن لويە پالېشتى
بۆچۈنەكەى تېسىگەر دەكەن . بۇ نمونە سىتەن لويە تېپىنى ھەندىك لىكچۈن
دەكەن لەنتۈۋان دانىشتۋانى ھۆرەكان و نەتەۋە كۆنەكان ، لەروۋى پىۋانەى سەر و
كەلۈپەلە كشتوكالىيەكان . ئەۋلەبارەى دانىشتۋانى ھۆرەكانەۋە دەلى " ژيان و
بارودۇخيان تا رادەيەكى زۆر لە ژيانى ھۆرەكانى كۆن دەچىت . دىۋەخانە بازەيى
و جوانەكانى شىخەكانيان كە بە كەنىسەكان دەچىت ، ھەموۋى لە قامىش و قور
دروست كراۋە ، تارادەيەكى زۆر بە پەرسىگاكانى سۆمەر دەچىت لە ھەزارەى
چوارەمى پېش زايىنەۋە^{۱۸۹} .

كرەى تۇماركردن (الكتبه) :

مەبەست لە (الكتبه - نووسين) كە نىستا لە گوندەكانى غىراق بەكاردىت ، نىكە لە
ماناى ھاۋپەيمانى و ۋەلا كە لەزمانى غەرەبى كۆن ھەيە . دكتۇر شاكر مستەفا
سەلىم ئۆيۈنەۋەى بابەتى كىتەبى لە ھۆرەكانى چىبايش (الجبايش) كىردۈۋە ، لەۋ
ھۆرەكانەدا دەسەلاتى بەئى ئەسەد زالە . ئەۋ ھۆرە بەھىزە ھەر لەسەردەمىكى
دۈۋرەۋە بۇتە كرۈكى يەكگرتىكى ھۆزگەرى گىزىك ، بۆيەش ھۆرە لاۋازەكان لە
رېگەى كىيىنەۋە رەچەلەكيان ۋەردەگرت . دكتۇر شاكر دەلى " وشەى كىتەبە لە
زمانى غەرەبى لە وشەى (الكتابە - نووسين) ۋەرگىراۋە . ۋەك زاراۋەيەك بۇ
ئەۋە بەكاردىت ، خىزانىك يان بىنەمالەيەك رەچەلەك لە ھۆزىك ۋەرگىزىت ، ئەم
كىردارەش بە نووسين تۇمار دەكرىت . ئەم شىۋازى تەبەئى كىردەش ھەندىك

^{۱۸۸} المصدر السابق ، ص ۱۶

^{۱۸۹} شاكر مصطفى سليم (الجبايش) ج ۱ ، ص ۲۶

ئىمتىياز بە خىزان يان بىنەمالەكە دەدات، لەبەرامبەرىش ھەندىك ئەركى دەخاتە ئەستۇ. بەمەش ھۆزە تەبەنى كراۋەكە لەگەل ھۆزە سەرەككىيەكە يەكسان دەيىت. كۆمەلگەلىك ھۆكارىش لەدۋاي ئەۋدىاردەۋە ھەيەكە تا رابىردۈيەكى نىزىك بەشپۈرەيەكى فراۋان ئەنجام دەدات. بەشپۈرەيەك ھەموولقەكانى ئىستىنا بەلقەكانى بەنى ئەسەدېشەۋە، لە بىنەرەتدا بۇ ھۆزى دىكە دەگەپتەۋە."

"كاتىك جەنگەكانى ھۆز لە رابىردۈۋا دىرئىخايەن بۈۋە، ئەۋالا يەنە لاۋازەكانى عەشاپەرى پەنايان بىرۈتە بەر بەنى ئەسەدى بەھىز، بۇ ئەۋەى لەئىز چاۋدىرى ئەۋان بۇين لە رىگى تەبەنىيەۋە لەگەل ئەۋان تىكەلدەبۈۋەن. لەگەلئەۋەى ئەۋ تىكەلپۈۋەنە لەسەردەمىكى دۈۋرەۋە رۈۋىداۋە، لەبەرئەۋەى بەرەچەلەكپۈۋەن بۇ بىنەرەتتىكى غەرىب كارىگەرى بۇ پىگەى كۆمەلەيەنى بىنەمالە يان پشەكە دەيىت، ئەۋا ئاسان ئىيە جىۋاۋزى بىكەين لەۋەى كامە بىنەمالە بىنەرەتە يان كەمەيان ھاتۈتە ئاۋ ھۆزەكەۋە. لەگەلئەۋەشدا بىنىمان زۇر پىشت و سىك لەئاۋ ھۆزەكان غەرىپ" "پرۇسەى تۆماركردنى رەچەلەك تەنھا لە ئاۋچەى چىبايش نىيە، بەلگۈ لەسەرتاسەرى گۈندەكانى غىراق بللۇۋە، لەراستىشدا ئەمە پرۇسەيەكى سادە نىيە، ۋەك لە رووخسارە دەرەككىيەكەى ديارە، بەلگۈ كارىگەرىيەكى كۆمەلەيەتى گەۋرە ھەيە. تەننەت بىۋاي ئەۋەم ھەيە، يەككىكە لە ھۆكارەكانى بللۇۋۈنەۋەى بەھاي بىاباننىشىنى لەنىۋ دانىشتۈۋانى غىراقدا.

ئەۋ ھۆزە لاۋازەكە دەيەۋى لە رىگى كىتەۋە بىچىتە رىزى ھۆزىكى بەھىزەۋە، خۆى بەناچارى لەۋە دەۋزىتەۋە ھەندىك بەھاي ئەۋ ھۆزە قىۋول بىكات، ئەۋ ھۆزەى دەيەۋى رەچەلەكى ھۆزىكى دىكە ۋەرىگىزىت ئەۋا دەيىت لە بەھا كۆمەلەيەتتىكەكانى لاسايى بىكاتەۋە، بۇ ئەۋەى بىچىتە رىزى ئەۋانەۋە لەسەر ئەۋان ھەزمار بىكرىت. لەۋانەيە لەۋەدا سەركەۋتۈۋ بىت يان زىركەۋتۈۋى، بەلام بەھەر شىۋەيەك ھەۋل دەدات لاسايى بىكاتەۋە.

يەككىتى ھۆزەكان:

ئاۋچەنى ئىشەنچى لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا بەدەرگەۋتنى كۆمەللىك يەككىتى بەھىزى ھۆزەكان بەئاۋانگ بوو. ئەو يەككىتيانە ۋەك يىشتىرىش ئامارەمان بۇ كىرد لە شىۋەنى ھۆكۈمەتنى بچوۋك دەردەكەۋتن. ئەو يەككىتيانە زەۋىيەكانىيان دابەش دەكرد، تەخۋىيىيان دەككىشا، سەرئە ۋىاجىيان ۋەردەگرت. تەننەت زۆرىيەنى كارەكانى ھۆكۈمەتيان دەكرد ۋەك ئەۋەنى دامەزراۋەنى سەرىيەخۇنى ھۆكۈمەت بىن^{۱۱۱}. ھەر ئەۋ يەككىتيانەش مىللەتتىيان لەنىۋان خۇيان دەكرد ۋەكەل يەككىت دەجەنگان، ھەر يەككىتكىش لەۋان دەۋىست لەسەر ھىسبىيى درۋىستىيەكەنى فراۋان بىت. ھۆكۈمەتنى عوسمانىيەش بايەخى بەۋ كىشەنە دەۋدا مادامىكى باجى خۇيان دەۋەن. لەۋانەشە ھەر ھۆكۈمەت ھەندىك چار ھانى مىللەتنى ۋ كۈشتارى نىۋاتىيانى دابىت. ئەۋەش بەپىنى ۋەيەنى دەلى" پەرت بىكە ۋ زال بە". سەرۋىكى بالانى يەككىتيەكەنى ھۆز بەپىندىنى بىرىك پارەنى سالاۋە خاكەكەنى ژىر دەسەلانى زامەن دەكرد، دۋى ئەۋەش سەرپىشك بوو لەۋەنى چى لەۋزەكانى ژىر دەستى خۇنى دەكات. زۆرجارىش بەزىادىكىنى سەرئە سىتەمى لى دەكردن. پاسەۋانە تاييەتەكانىشى فرمانەكانىيان جەجى دەكرد.

ھەندىك چار لەسەر ئەۋ بىرە پارەيەنى سالاۋە، ئاكۋىكى دەكەۋتە نىۋان ھۆكۈمەت ۋ سەرۋىك. تەننەت شەرىيان لەنىۋان بەرپادەۋو. كاتىك ھۆكۈمەت ھەستى بەۋە دەكرد لەبەرەمبەر سەرۋىك لاۋزە، ئەۋا بەھەرچال يەككەم رازى دەۋو^{۱۱۲}، كەچى ئەگەر ھۆكۈمەت دەپزەنى بەھىزترە ئەۋا لىنى دەۋات ۋ شەرى لەگەل دەكرد، تەننەت سەرۋىكايەتتىشى بۇ شىخىكى دىكە دەگۈستەۋە.

بەئاۋانگىرىن يەككىتىش كە لەسەدەنى ھەۋدەم لەئاۋچەكە زالبوۋ، ئەۋا يەككىتى خەزەلىيەكان ۋ مونتەغەق بوو لە دىۋى فۇراتەۋە، بەنۇلام ۋ زوبەيد بوو لە بەرەنى دىچەۋە. لە سەدەنى ئۆزەدەھەمىش يەككىتى ئەلبىر مەمەد لەدەۋرىيەرى عمارە

^{۱۱۱} عبدالرزاق الحسيني (العراق قديمًا و حديثًا) ص ۱۵۴

^{۱۱۲} عباس الغزالي (المصنوع السابق) ج ۱ ص ۲۴۹

ده‌رکه‌وت، ده‌سه‌لاتیکه‌ی گه‌وره‌ی په‌یدا کرد، به‌شیوه‌یه‌ك توانای تۆپهاوێژی هه‌بیت و له‌ جه‌نگه‌کانی به‌کاریان به‌یئنی^{١٩٣}.

ئه‌وه‌ی هاوکاری دروستبوون و زالبوونی ئه‌و په‌کێتیانه‌ی له‌ ناوچه‌که‌ کرد، زۆری هۆرێه‌کان بوو. کاتیک حکومه‌ت بۆ نه‌می‌کردنیه‌ان ده‌هات ئه‌وا ئه‌وان به‌ره‌و هۆرێه‌کان پاشکشیه‌یان ده‌کرد، له‌وێش ناسه‌قامگیریه‌ان دروست ده‌کرد و رێگریان ده‌کرد. عه‌باس عه‌زاوی میژوونووس له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌لی "کاتیک والی عومەر پاشای سه‌ردار له‌سالی ١٨٥٧ هاته‌ عێراق پێیوابوو ده‌توانی به‌سوپا که‌ی به‌سه‌ر ئه‌و ناوچه‌یه‌ زāl بیت، که‌چی دواجار ده‌رکه‌وت هه‌له‌بوو. گه‌وره‌ترین رێگریش له‌وه‌دا بوونی هۆرێه‌کان بوو که‌ کۆسپ بوون له‌به‌رده‌م سوپا^{١٩٤}.

ناسته‌کانی شه‌ره‌ف:

شایه‌نی ئاماژه‌ پێدانه‌ هۆرێه‌کانی به‌دو ئه‌وانه‌ی له‌سه‌ر شوانکاره‌یی و کۆچکردن ده‌ریان، ژماره‌یه‌ان له‌ناوچه‌کانی نیشته‌نی زۆر بوو، به‌لام له‌ناوه‌داستی سه‌ده‌ی نوێ ده‌مه‌وه‌ ژماره‌یه‌ان که‌م ده‌بۆیه‌وه‌، ته‌نانه‌ت ئیستا بوونیه‌ان له‌و ناوچه‌یه‌ ده‌گه‌ته‌. ئه‌وان زیانی بیابانتشینه‌یان جێپێشت و کشتوکالیان کرد به‌ پیشه‌ی خۆیان، له‌گه‌ڵه‌وه‌شدا هه‌شتا پابه‌ند به‌ زۆرێک له‌به‌ها کۆنه‌کانی بیابانتشینه‌وه‌. ئه‌وان به‌قیز و خۆ به‌زلزانیه‌وه‌ سه‌یری هۆرێه‌کانی دیکه‌ ده‌که‌ن. بۆ ئه‌وه‌ی خۆیان له‌ هۆرێه‌کانی دیکه‌ جیاوازی بکه‌نه‌وه‌، ئه‌وا خۆیان له‌کاری گامیشه‌وانی و کشتوکالکردنی سه‌وزه‌ و راوه‌ماسی به‌دوور ده‌گیرن. ئه‌و پیشانه‌ به‌ تێپوانینی ئه‌وان زۆر نه‌نگیه‌که‌، چونکه‌ وا له‌ خاوه‌نه‌کانیان ده‌کات و ده‌ک دیوه‌ره‌ بن که‌لوپه‌له‌کانیان له‌ گوندان بگێژن^{١٩٥}.

له‌ شێخی یه‌کێک له‌ هۆرێه‌ سه‌ته‌کانی فوڕاتی ناوه‌داستم پرسی: بۆچی رقتان له‌ به‌قاله‌؟ له‌ وه‌لام وتی: به‌پال له‌سه‌ر ته‌رازوو ده‌ژی ئه‌مه‌ش عه‌یه‌. ده‌رده‌که‌وی شێخ مه‌به‌ستی بسو بلی: به‌قال له‌بری چه‌ك، ته‌رازوو هه‌لده‌گریت. ئه‌مه‌ش پێچه‌وانه‌ی پیاوه‌تی و پاله‌وانیته‌یه‌.

^{١٩٣} Jamali (new iraq) p 128

^{١٩٤} عه‌باس عه‌زاوی: (المصدر السابق) ج ٧، ص ١٢٤

^{١٩٥} شاکر مصطفی‌ سیم (المصدر السابق) ج ٢، ص ٥٦٢-٥٦٥

لەرووى رەجەلەكەۋە غەيىدارن، درۆ زۆر دەكەن، ئەۋان ئەستوپاك نىن، ئەۋان خىشلەكانى حوسىنىيان دزى. شاھىدحالىيان لەسەر مەرىم كىرد كاتىك مىندالى بىۋ. زۆر كارى بىزراۋيان كىردوۋە، لەمىزۋودا تۆماركراۋە^{۱۹۷}.

ۋەك دەردەكەۋىت ئەۋ بىئانۋە دروستكراۋن، ھۆزەكان بۇ رقى خۇيان لە بەرگىدروۋەكان دەيكەنە پاساۋ. لەراستىدا رقبوۋنەۋە لەبەرگىدروۋ و ئەۋكەسانەنى چىنن دەكەن، نەرىتىكى كۆنى بەدۈكەن، بەدۈلە دىرەمانەۋە ئەگەر جىنىۋى دەدا دەيگوت (بەرگىدروۋى كۆپى بەرگىدروۋ). سەرچاۋەنى ئەۋ رقبوۋنەۋە بە ئەۋەپە پىاۋى بەرگىدروۋ كارىك دەكات كە لە بىرەتەۋە ھى ژانە، جگە لەمەش لەبىرى ئەۋەنى بە شىشىر و يازوۋ بژىت، بەدەستى خۇى دەژى. ئەۋان پەندىكىان ھەپە دەلى" بەرگىدروۋ لەژىانى خۇى مىشكىكى نەكۈشتوۋە".

سەبارەت بەجىاكرىدەۋەنى ھەسەرچىن، و ئەۋكەسانەنى رستىن و چىنن دەكەن، ئەۋا بە بىرۋاى مىن بۆشەۋە دەگەرپتەۋە ھەسەرچىن، ۋەك ئەۋكەسەپە كە دانەۋىلە دەچىنى، ھىشتا پەيۋەستە بە بەھاكانى بىبابانئىشىنەۋە. ئەۋ لەگەل ژنان دادانىشى و تەرازوۋ بەكارناھىتى. ئەۋ ھەسەرچىكى زۆر بەرھەم دەھىتى، دواتر كۆپى دەكاتەۋە پەيەكجار بە بازىرگانى دەفرۋشى. ئەۋ بە دانە لە بازارەكانى نافرۋشى، مامەلەنى كرىن و فرۋشتىن لەسەر ھەسەر ناكات، بۆپە ۋەك ئەۋكەسەپە كە لە ۋەرنى درۋىنەدا دانەۋىلەكەنى دەفرۋشى.

ھۆزەكانى فۇراتى ناۋەراست؛

پىشتىر غىراقمان لەروۋى تىكەلېۋونى رەجەلەكى ھۆزەكان بە (بەرمىلى تورشىيات) چىۋاندى، ناۋچەنى نىشتەنىيمان بە بنى بەرمىلەكەۋە ۋەسەف كىرد. لىترەۋە دەبىت ھۆزەكانى فۇراتى ناۋەراست لەۋە جىياپكەپنەۋە. ئەۋ ھۆزانە جىياۋازىيەكى زۆريان ھەپە لەگەل ھۆزەكانى كەنارى دىچلەۋە لەروۋى رۆژمەلات و ھۆزەكانى ھۆزەكانەۋە، لەروۋى بىگەردى رەجەلەك و توندى پاپەندىۋونيان بە بەھاكانى بەدۈۋە.

^{۱۹۷} المصدر السابق ج ۲ ص ۶۳؛

قورأتى ناۋەراست دەكەۋىتە لىۋارى بىبابانەۋە، بۇيە دەكرىت لەدۋاى ناۋچەي جەزىرەۋە بە دەروازەي دوۋەم دابىرىت، بۇ ئەۋ ھۆزانەي لە بىبابانەۋە بۇ غىراق دىن. لەراستىدا زۆرىك لە ھۆزەكانى قورأتى ناۋەراست ماۋەيەكى زۆرىيە ھاتونەتە غىراق. ئەۋان بەر لە ھۆزەكانى جەزىرە ھاتونەتە غىراق، بەلام دۋاى ھۆزەكانى دىچلە ۋ ھۆزى ھۆرەكانەۋە ھاتون.

شىخ فەرىق مەزھەر فەرىعەۋن ئامازەي بۇ ئەۋە كىردۋە ۋ ھۆزەكانى غىراقى بۇ دوۋ جۆر پۆلىن كىردۋە: جۆرى يەگەمىيان لە ھۆزەكانى قورأت ۋ ھۆزەكانى جەزىرە پىكھاتۋە. بە تىپوانىنى ئەۋ ئەۋ ھۆزانە ھىشتا رەسەنايەتى غەرەبىيان پاراستۋە. كەچى جۆرى دوۋەم ھۆزەكانى دىچلەن، ئەۋ ھۆزانە زۆرىك لە نەرىت ۋ خەسلەتە باش ۋ كۆنەكانى خۇيان لە دەست داۋە، لە ئەنجامى پەيۋەندىيان بەحكۈمەت ۋ ھامۆشكىردى شار ۋ تىكەلىۋىيان بە خەلگەۋە.^{۱۱۸}

ۋەك دەردەكەۋىت دىكتۇر شاكر سەلىم پالېشتى ئەۋ پۆلىنكىردە دەكات ۋ دەلى: زۆرىك لە ھۆزانەي لە دوۋرگەي غەرەبىيەۋە بەرەۋ غىراق ھاتون، ھۆرەكانىيان كىردۋە پەناگەي خۇيان، بەخىۋكىردى گامېشيان كىردۋە سەرچاۋەي بۆۋى خۇيان. لە ئەنجامى ئەمەشدا بۇ سەدان سال دەچىت، پەيۋەندىيان لەگەل ژيانى بىبابان پىچراۋە. سەرەپاي ئەمەش دەكرىت بەروۋنى تىپىنى سىفەتەكانى بىباباننىنى سىروشتى ۋ شارستانى بىكرىت لە دانىشتۋانى ھۆرەكانى ناۋچەي قورأتدا. ئەمەش لە ئەنجامى پەيۋەندى بە دوۋرگەي غەرەبىيەۋە لە رىگاي كۆچكىردن ۋ زەۋاجەۋە. ئەگەر بە شىۋەيەكى ئارۋىشنىش بىت ئەمە ۋاىكىردۋە دانىشتۋانى ھۆرەكان بۇ دوۋ جۆر دابەش بىن، جۆرى يەكەم دانىشتۋانى رۆۋەلەتن كە لە ھۆرەكانى دىچلەن، جۆرى دوۋەمىش لە رۆۋشاۋان، لە ھۆرەكانى قورأت.^{۱۱۹}

ھىرى فىلد بۇ ھەمان بۆچۈۋن دەچىت. ئەۋ بىۋاى ۋايە ھۆزەكانى نىشتەجىي باشۋورى كوت لە بىباباننىنى دابراۋن، يەككە لەۋان پەدۋىيە، تەنھا ھۆزى بەنى

^{۱۱۸} فرىق مەزھەر الفەرىق (الحقائق الناصحة) ج ۱، ص ۲۲
^{۱۱۹} شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج ۱، ص ۲۰

لام نەبىت كە نىمچە بەدوھ، ئەگىنا ئەوانى دىكە مەيلىان بەلەي قەرامۇشكرىنى پەيۋەندىيەكانى ھۆزەيە، سەرقالى كشتوكال و بەخىۋكرىنى گامىش و كارى دىكەن^{۱۰۰}.

دەبىت نامازە بەدوھ بدەين ھۆزەكانى قورپاتى تاۋەپاست، بەچاۋى رقبونەۋە سەبرى ھۆزەكانى رۆزەلاتى دىجلەۋە دەكەن، بە (شروگىيەكان) ناۋدەبرىن، ئەمەش لەزمانى غەرەبى لە وشەي (الشرق) يان (الشرق) ھاتوۋە، بەمدوايە شروگىيەكان گرنگىيەكى كۆمەلەيتى گەورەيان ھەيە: چونكە زۆرىنەي ئەو كەسانە پىك دەھىنن كە لە لادى روۋدەكەن شارەكان. ەك دەردەكەۋىت، لاۋازىۋونى پەيۋەندىيەكانى ھۆزگەرايى لە لاي ھۆزەكانى دىجلەۋە ھۆكارىكى يارىدەدەر بوۋە لە كۆچكرىن.

ھۆزەكانى قورات ھەردەم شانازى بەدەكەن كە زياتر لە ھۆزەكانى دىجلە ھىمەتيان ھەيە ۋەھستى شۆرپىيان بەھىزترە، كاتىك شۆرپى لەسالى ۱۹۲۰ لە قورپاتى تاۋەپاست پەرەي دەسەند، ھۆزەكانى دىجلە ھىنن و لايەنگرى حكومەتن. لە سالانى ۱۹۲۵ - ۱۹۳۶ يىش ھەمان ھەلۋىستيان ھەبوو. نەركات گوۋىبىستى يەككە لە شىخەكانى دىجلە بووم، بە سەرسوپمانەۋە دەپىرسى: ئەو خەلگە لەو شۆرشە يەك لەدۋاي يەكانە چىيان دەستدەكەۋىت؟ مەبەستى ھۆزەكانى قورات بوو، نەشىدەرانى ھۆكارىكىيان يەھىزى كولتورى بىباباننىشىنە لەلەي ئەوان.

ھەر ھۆزەكانى قورپاتى تاۋەپاست ھاۋشىۋەي شروگىيەكان، رقيان لە مەعدانىش دەبىتەۋە، ئەوان خۇيان لە رنخۋازى مەعدييەكان بەدوور دەگىن و رقيان لە ئاكارى ئەوان دەبىتەۋە. مامۇستا جەغفەر خەلىلى نامازەي بۆ ئەۋە كىردوۋە، باسى ھەندىك جياۋازى ئىۋان مەعدييەكان و ئاكارى ھۆزەكانى قورپاتى تاۋەپاست كىردوۋە. ئەو بۆچۈۋىتىكى سەبرى شىخ غەبادى حوسىن ئال قىلەمان، لەبارەي مەعدانەۋە بۆ دەگۈزىتەۋە كە وتىيەتى: وشيار بە لەۋە رازى بن مەعدي پەنج بختە ناۋ كۈنى دىۋار مالا كانتانەۋە، چونكە ئەو پەنجەي لەكۈنى دىۋارەكە دانائە، بەدەستەكەي دىكە نامازە بۆ جەماعەتەكەي دەكات ۋەاۋار دەكات، زوۋ

^{۱۰۰} Henry field (op.cit) p. 260

وهرن فریا بکەون بۆ ئەوەى لەو کۆنە دەرگایەك دروست بکەین و تێیدا بچینە ناو خانووەگەوه^{۲۰۱}.

لەوانەىە ھۆزەکانى فوراتى ناوەراست لە رقبوونەوہیان لەمەعدان ھەندىك لەسەرھەق بىن، چونکە مەعدان ناتوانن وەك پتۆیست پارێزگارى لە بەھاکانى بیاپانتشین بکەن، لەوبارەىەوہ تیسبگەر دەلى: ئەرىتەکانیان لە ئەرىتە پەکلاکەرەوہکانى پەدو جیاوازە، ئەوان لە میواندۆستى وەك ئەوان بىن، ئەوان بى ئۆقرەترن، ئەرىتى تۆلەکردنەوہ وەك ئەوہىە لەناویان نەبێت. ناویانگىكى فراوانیان لە دریکردن ھەىە^{۲۰۲}.

دانیشتوانى شارەکان:

سەرچەم قسەکانمان لەو بەشەدا، لەبارەى ھۆزە جیاچیاکانى عىراقەوہ بوو، کە چۆن رەچەلەکیان تیکەل بە پاشماوہى نەتەوہ کۆنەکان بوو. ئیستا پتۆیستە قسە لەسەر دانیشتوانى شارەکان بکەین. بەر لەھەموو شتێك دەبێت بزانی بۆرەى شارەکانى ناوچەى نیشەننەکان، لە نیوہى دووہى سەدەى نۆزدەم دانراون لەوانە: قەلەەى سالىح، عمارە، مەجرى گەورە، عەلى غەرەبى، کوسەیت، شىخ سەد، کوت، ئەمانیە، صوبیرە، عەزیزى، شەتەر، رفاعى، قەلەەى سوگەر، حمزە، شامیە، ئەبو صخیر، ھیندیە، مەحمودیە، ئەنھا سى شار لە سەدەى ھەزدەم دانراون، ئەوانیش دیوانیە و سوق شىوخ و زوبیرە. ئەنھا یەك شار لەسەرەتای سەدە نۆزدەم دروست بووہ ئویش (ھەى) یە. لەسەدەى بیستەمیش شارى ھاشمیە و فەیسەلىیە دروستبووہ.

ئەو دیاردە کۆمەلایەتیە لەناوچەى نیشەننەکان جیگای سەرنجدانە. وەك پتیشتر ئاماژەمان بۆکرد، لە گرنگترین ھۆکارەکانى ئەو دیاردەى، گۆرپى رێرەوى رووبارەکانە لەناوچەگەدا، شارەکان ھەردەم دەکەونە کەنارى رووبارەکانەوہ،

^{۲۰۱} ۱، ۲، ح (ال فلة كما عرفتهم) ص ۱۱۳ "ماموستا جەغەر خەلىلى پتۆتەم ئەو کتیبە

لەنووسىنى خۆیەتى، لەراستیدا ئەو کتیبە زۆر زانیارى کۆمەلایەتى سوودبەخش

لەخۆیەوہ دەگرێت" — عەلى وەردى

^{۲۰۲} ولفرد تیسیر (المصدر السابق) ص ۱۴

کاتیک رېږه‌وی روویاره‌که ده‌گۆږیت، ئەوا شارە‌که‌ش به‌ره‌و له‌ناوچوون ده‌چیت. ئەم دیارده‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ کاریگه‌رییه‌کی زۆری له‌سه‌ر سروشتی ئەو شارانه‌ هه‌بووه‌ که تازه‌ دروستکراون. دانیش‌توانی ئەو شارانه‌ زۆره‌یان له‌هۆزه‌کانی ده‌ورو به‌رن، به‌ زاواوه‌ی هۆزگه‌راییی به‌ (له‌ملوم)؛ ئەوان له‌ هۆزی جیا‌جیاوه‌ دیته‌ شار، له‌گه‌لته‌وه‌شدا که‌سانی دیکه‌ بۆ کاسبی و بازرگانی دیته‌ شارە‌که‌وه‌. له‌گه‌لته‌وه‌شدا هه‌موو ئەو دانیش‌توانه‌ ناچارن پایه‌تد بن به‌ به‌ها و نه‌ریتی هۆزه‌کانی ده‌وره‌به‌ره‌وه‌. زۆرجار شه‌ر له‌نیوانیان دروست ده‌ییت، تۆله‌کردنه‌وه‌ و رقبه‌وه‌ به‌ره‌ ده‌ستیت، له‌به‌شی داهاتودا باسی ده‌که‌ین.

که‌چی کاتیک دینه‌ ناوچه‌ی جه‌زیره‌، یان ناوچه‌ی دیاله‌وه‌، ئەوا ده‌بینین به‌پێی تێپه‌رپه‌وونی رۆژگاریش روویاره‌کان رېږه‌ویان جی‌گیر. ئەمه‌ش وایکردوه‌ شارە‌کان له‌کۆنه‌وه‌ له‌شویتی خۆیان به‌مێنیته‌وه‌، گۆڤانکاری له‌ناو وشوینت‌که‌ی نه‌کراوه‌، ناویان له‌کتیپی جوگرافیناسه‌ کۆنه‌کان هه‌ر به‌مشووه‌ی ئیستا هاتوه‌. باوه‌ری ئەوه‌ش هه‌یه‌ زۆربه‌ی دانیش‌توانی ئەمجۆره‌ شارانه‌ پاشماوه‌ی نه‌ته‌وه‌ کۆنه‌کان بن. ئەوان تووشی به‌عه‌ره‌بکردن بوونه‌ته‌وه‌ له‌نه‌جای به‌رکه‌وتنیان له‌گه‌ل هۆزه‌کانی ده‌وره‌ریان. ئەوان دوا‌جار جیاوازییه‌کیان له‌گه‌ل ئەو هۆزانه‌ ئییه‌، ته‌نها هه‌ندیک جیاوازی ساده‌ نه‌ییت له‌ زمان و ره‌نگی پێست و قر و چاویان نه‌ییت.

بۆته‌ی کۆمه‌لایه‌تی؛

له‌هه‌ندی شاری عیراقدا، که‌سانی بیانی ده‌ژین، که‌ له‌ ولاتانی ئیسلامی، وه‌ک ئێران و ئه‌فغانستان و ئازه‌ربایجان و هینده‌وه‌ هاتوون. ئەو بیانیانه‌ له‌ شارە‌ شیعه‌یه‌کان زیاترن، به‌تایبه‌تی له‌ که‌ریه‌لا و کارمیه‌، زۆره‌شیان ئێرانین. ئەوه‌ی تێبینی ده‌کړیت ئەو بیانییه‌، له‌سه‌ره‌تای جی‌گیربوونی له‌یه‌ک‌یک له‌شارە‌کانی عیراق هه‌ست به‌عه‌رییی ده‌کات، هه‌ست به‌ به‌هاکانی ده‌ورو به‌ری ناکات، به‌لام به‌تێپه‌رپه‌وونی رۆژگار له‌ناو بۆته‌که‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ ده‌توینته‌وه‌. ئەگه‌ر خۆشی توانای تیکه‌ڵبوونی نه‌ییت، ئەوا منداڵ و نه‌وه‌کانی ده‌ییت به‌ شیوه‌یه‌ک له‌

شیوەکان تێکەڵ بن، بۆیە دواجار دەبینین لەبەرکردنەوه و دابونەریتیان جیاوازیان لەگەڵ کەسانی ئەو گەرەکه نییه که تێیدا دەژین.

ئێین خەلدون دەلی: مرقۇ كورپى نەرىت و شتە باوەكانە، ئەوەك كورپى سروشت و مىزاجى خۆى بىت. كه لەبارودۆخىك رادىت، ئەوا دەبىت ئاكار و بەهرە و نەرىتى، شوئىنى سروشتەگەى دەگرتەوه. ئەمەش لە زۆر ئادەمىزادەكان بەدى دەگرت، خوا بەوىستى خۆى شتەكان خەلق دەكات.^{١٠٢}

ئەم وتەيەى كه ئىبن خەلدون، نزیكەى شەشەد سالا بەر لەئىستا ئامارەى بۆ گردووه، زۆر لەوتەى كۆمەڵناسانى ئىستا دەچىت. مرقۇ بەرهەمى بارودۆخى كۆمەلایەتیه، زیاتر لەوهى بەرهەمى رەجەلەك و بۆماوهى سروشتى خۆى بىت. ئەگەر مرقۇئىك لە ژینگەپەك نەشونما بكات، ئەوا عشارى كۆمەلایەتى يان ناچاربوونى كۆمەلایەتى (قسر اجتماعى) بەپىى گوتهى دوركايم^{١٠٣} كارىگەرى بەسەرەوه دەبىت، دواجار كارىگەرى خۆى لەسەر بىركردنەوه و نەرىتەكانى دادەنێت، جا هەست بكات يان نا. مرقۇئىش هەرچەندە هەولبىدات ئەوا ناتوانى لەوفشارە كۆمەلایەتیه نەجاتى بىت.

تێبىنى ئەوه لەو ئىتراتیانە دەكەین كه بۆ شارە پىرۆزەكان دىن، ئەوان بۆ پىرۆزىى يان بۆ وەرگرتنى زانستەكانى ئایىن دىن، ئەوان لە سەرەتاوه لە گىانى ھۆزگەرایی و بەها زالىووەكانى گەرەك و دەوروپەريان ناگەن، ئایانەوئى لەو شەرپانە بەشدارىن، كه ئاوه ئاوه روودەدات. كەچى منداڵەكانیان كە لەو ژینگە نوێیە گەرە دەبن، پێیوہ كارىگەر دەبن. ئەوان لەگەڵ منداڵى ھاوشانى خۆیان لەگەرەك یارى دەكەن. ئەوا فێرى دەمارگىرى و بەهاكانى گەرەك دەبن و بەناخى دەروونىيان شۆر دەبێتەوه. كاتىكیش گەرە دەبن ئەوا كۆمەلگای ھانىيان دەدات لەملكەچىبون بۆ بەھاكان بەردەوام بن و ریزیان لى بگرن. تاكەكە دەبىنى كەسانى دەوربەرى دەمارگىرن و شەردەكەن، شانازى بەخۆیان دەكەن و جنىو دەدەن، ھەر كەسە بەپێى بەھاكانى خۆى. ئەگەر ئەویش لاساىيان نەكاتبەوه ئەوا بەئرسنۆك و

^{١٠٢} ابن خلدون (المقدمة) ص ١٢٥

^{١٠٣} Harry Barnes (History of Sociology) p 506

لووسکه‌ی دهرزانن. له‌وانه‌شه به‌لاوازی بزائن و سوکایه‌تی پێ بکه‌ن، بۆیه ناچاره وه‌ک ته‌وان بێت له‌بیرکردنه‌وه و ره‌فتاردا بۆ ئه‌وه‌ی پێگه‌یه‌کی به‌ریزی له‌لای ته‌وان هه‌بێت.

مرۆڤ ته‌نها به‌عه‌قلی خۆی بیرناکاته‌وه، به‌لکو به‌عه‌قلی کۆمه‌لگاکه‌شی بیر ده‌کاته‌وه. ئه‌و به‌پێی کۆمه‌لگاکه‌ی سه‌یری شته‌کان ده‌کات و جوان و ناحه‌ز له‌یه‌کتر جیا ده‌کاته‌وه. بیرکردنه‌وه‌ی به‌پێ ئه‌و قالد و هیلکارپانه ده‌بێت که کۆمه‌لگای بۆی داناوه. جا کاتێک یه‌کێک دێت بۆ بیرکردنه‌وه‌یه‌کی دیکه رێنمای بکات، ئه‌وا وا ده‌زانێ ده‌یه‌وێ رێگای هه‌له‌ی نیشان ده‌دات و گومرای ده‌کات.

نکۆلی له‌وه ناکه‌ین که سانیێک هه‌بوون، له‌ به‌ها و چوارچێوه‌ی بیرکردنه‌وه‌ی کۆمه‌لگاکه‌یان دهرچوون. ئه‌مه‌ش بابه‌تی که له‌ کۆمه‌لگا کراوه‌کان رووده‌دات که هه‌ملا نێی بیرکردنه‌وه‌ی تێدا بێت و هه‌موو ئاراسته‌کانی پێ بگات. که‌چی له‌ کۆمه‌لگای داخراو که له‌ گۆشه‌گیریه‌کی رێژه‌یی ده‌جێت، ئه‌وا رۆشنییه‌کی کۆمه‌لایه‌تی یه‌کگرتوو زāl ده‌بێت، بۆیه له‌لای مرۆڤی ئه‌و کۆمه‌لگایه‌ش ئاسته‌م ده‌بێت به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌ی لێی راهاتوو به‌ریکاته‌وه و رێگا بگرێت.

به‌شێوه‌یه‌کی کرده‌یی له‌ عێراقدا، ئه‌مه‌ له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان روویدا، ئه‌وکات عێراق تا راده‌یه‌کی زۆر داخراو و گۆشه‌گیر بوو. هه‌ر بیاتیه‌ک ده‌هاته عێراق له‌ بۆته‌که‌ی ده‌توایه‌وه. هاوشێوه‌ی توه‌نه‌وه‌ی پاشماوه‌ی نه‌توه‌ کۆنه‌کان و دانیشتوانی شاره‌کان. بۆته‌ پێویستی به‌ ئاگرێکی به‌گه‌یه، به‌بروای من ئه‌و ئاگره‌ له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان له‌ عێراق هه‌بوو، مه‌به‌ستیشم ئاگری جه‌نگ و شه‌ری هه‌میشه‌یی بوو، ئه‌مه‌ش یه‌وردی له‌ به‌شی داها توودا تاوتوێ ده‌که‌ین

بەشى جەۋتەم

جەنگى ھەمىشەيى لە عىراق

لە بەشى رابردۇدا گوتمان يەككە لە ديارترين سىماكانى رۆشنېرى
بىابانئىشېنى بىرىتھ لە (جەنگى ھەمىشەيى). جەنگ لەرئانى بىاباندا رەسەن و
بەپەتە، ئاشتى دياردەيەكى راگوزەر و لاۋەكېيە. كاتتېك توپزىنەۋەي لەبارەي
كۆمەلگاي عىراق دەكەين لە سەردەمى عوسمانىيەكاندا، دەبىيىن ئەو دياردەيە
بوونى ھەيە بەشېۋەيەك لە بىنەما كۆمەلەيەتھەكى جياۋازىيەكى لەۋەي بىابان
نىيە. زۆر دەگمەنە ماۋەيەك لە عىراق تىپەپىت بېئەۋەي بەشېۋەيەك لە شېۋەكان
جەنگى نېنەكەۋىت. ئىستايەك بەدۋاي يەك بەپىتى گرنگى و فراۋانىيەكەي، ياس
لەشېۋە جياۋازەكانى ئەو جەتگەنە دەكەين.

۱- جەنگى نىۋان ھۆزەكان

۲- جەنگى ھۆزەكان و حكومت

۳- شەپى نىۋان گەپەكەكان لە يەك شاردا

۴- شەپى نىۋان ھۆزەكان و شارەكان

۵- شەپى شارەكان لەگەل يەكتر

۶- شەپى شارەكان و حكومت

بۇئەۋەي خويئەر وئەيەكى روونى لەبارەي سىروشتى كۆمەلگاي عىراقەۋە
ھەيىت، وا باشترە پىك بەۋردى باسى ئەر شىۋانەي جەنگ بگەين.
جەنگى نىۋان ھۆزەكان:

ئەمە گشتىترين شىۋەي جەنگ بوو لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا، لەرووى
كۆمەلەيەتھەۋە لەھەموۋيان گرنگتر بوو. كەچى ھۆكارەكانى جۆراۋجۆر بوون،
گرنگترينيان: مەملانى لەسەر زەۋى وزار و ئاۋدىرىي، مەملانىي بەھۋى قىنەي كۆن
و تۆلەكردنەۋە، مەملانى بەھۋى ھاۋپەيمانى ۋەنابردن و فرىاكەۋتن و ئەو جۆرە

به‌هايانه. له‌وانه‌یه‌ ده‌مه‌قه‌لی له‌سه‌ر شتیکی زۆر هیچ له‌نیوان دووکه‌س روویدايت،
ئه‌وا دواتر فراوان بووه‌ تا هه‌ردوو هۆزه‌که‌ تێیدا به‌شداربوون و له‌ نه‌جاميشدا
هه‌ردوولا جه‌نگيان راگه‌ياندووه‌. له‌شێوه‌ی جه‌نگی به‌سوس.

کاتێک نازم پاشا له‌سالی ١٩١٠ بوو به‌ والی به‌غدا، یینی گه‌وره‌ترین کێشه‌ی که‌
کۆمه‌لگای عێراقی به‌ده‌ستییه‌وه‌ ده‌نالتنی، ئه‌وا جه‌نگی نیوان هۆزه‌کان، وه‌ک ئه‌و
به‌ (الغزو) ناوی برد، بۆیه‌ په‌نای برده‌ به‌ر رێگایه‌ک پێیوابوو، ده‌توانی رێگر بێت
له‌و دیاردیه‌، ئه‌ویش په‌نابردنه‌یه‌ر یه‌ده‌سته‌هێنانی فه‌توای پیاوانی شایینی شیعه‌
وسوننه‌ بوو، که‌ له‌ فه‌تواکه‌ هاتووه‌: غه‌زوکردن یه‌کێکه‌ له‌ نه‌ریته‌کانی جاهیلیه‌ت
ئیسلام هه‌رامی کردووه‌... هۆزه‌کانیش ده‌بیست وازی له‌و دیاردیه‌ به‌هێن و هه‌ک
گوێزایه‌تی بۆ فرمانی خودا و پێغه‌مبه‌ره‌که‌ی. هه‌ر له‌به‌رده‌رکردنی ئه‌و فه‌توایه‌ش
شێخی هۆزه‌کان له‌به‌غدا کۆکرانه‌وه‌ و فه‌تواکه‌یان بۆ خوێندرایه‌وه‌. والی
هه‌ره‌شه‌ی کرد که‌ نابێت سه‌رپنجی ئه‌و فه‌توایه‌ بکه‌ن، دیاریشی پێی به‌خشین،
ئه‌مه‌ش رۆژیکێ میژوویی بوو له‌ به‌غدا.

نازم پاشا به‌و نه‌جامه‌ دلفۆش بوو، هۆزه‌دی به‌ خه‌لکه‌که‌ دا. وا خه‌یالی بۆ
خه‌ک کرد که‌ عێراق که‌وتۆته‌ قوناغیکێ نوێیه‌وه‌. ئه‌وه‌ی شایه‌نی باسه‌ نازم پاشا
ته‌نها ماوه‌یه‌کی کورت له‌ عێراقدا مایه‌وه‌، له‌سالی زێتر نه‌بوو. ئه‌و ماوه‌یه‌ خالی
بوو له‌ جه‌نگی نیوان هۆزه‌کان، به‌لام دواتر نازم پاشا له‌عێراق گوێزایه‌وه‌، له‌دوای
ئه‌و جه‌مال پاشا هات، هه‌ولی دا له‌ رێگای والی نازم پاشا بپوێت، بۆیه‌
به‌یاننامه‌یه‌کی درێژی ده‌رکرد، هۆزه‌کانی له‌ جه‌نگ ئاگادار کردووه‌. ئه‌و
فه‌توایه‌شی به‌بهره‌هێنانه‌وه‌ که‌ پێشتر ده‌رچوو بوو.^{٢٠٥}

ئه‌و به‌یاننامه‌یه‌ هیچ سه‌وودیکێ نه‌بوو، هۆزه‌کان گه‌رانه‌وه‌ سه‌ر شێوازی
پێشووین، بۆیه‌ جه‌نگ له‌نیوانیان به‌ریابوو. هه‌ندێک خه‌ک بریایان وایه‌ هۆزه‌کان
له‌ ترسی نازم پاشا وازیان له‌ جه‌نگ هێنا بوو، به‌لام کاتێک رویشته‌ ئه‌وا رێزیان
له‌دوای ئه‌ونه‌گرت گه‌رانه‌وه‌ سه‌ر نه‌ریتی کۆنیان، ئه‌م بۆچوونه‌ش خالی نییه‌، له‌
ساده‌یی و کورتبێنی.

^{٢٠٥} عباس‌العزايي (تاريخ العراق بين احتلالين) ج ٨، ص ٢٦٦-٢٦٨

هۆزه‌کان له دێرژه‌مانه‌وه له جه‌نگ و غه‌زاکردن راماتوون، نه‌وه دواى نه‌وه له‌سه‌رى رۆیشتوون، ماقول نییه له ترسی نازم پاشا و غه‌یره نازم واز له جه‌نگ بهێتن. سالیکیش وازهێنان له‌جه‌نگ به‌لگه‌ی شتیك نییه، نه‌مه ماوه‌یه‌کی کورته وه‌ك ناگره‌ستێکی کاتییه، زۆرجار پێشتر نه‌مه له‌عێراق رووبداوه. جا هۆکاری یان بێ هۆ بیت، ته‌نانه‌ت له بیابانیش نه‌و ناگره‌ستانه رووبداوه. من بپوام وایه هۆزه‌کان هه‌ر له‌سه‌رده‌می نازم پاشا ده‌گه‌رانه‌وه سه‌ر جه‌نگ وکوشتار، نه‌گه‌ر نه‌و ماوه‌یه‌کی زۆرتر له‌عێراق به‌رده‌وام بوویه.

هۆزه‌کانی عێراق وازیان له جه‌نگ نه‌هێنا، ته‌نها به‌م دره‌نگانه نه‌بیت. شه‌مه‌ش کاتیك بوو كه حكومه‌تی عێراقی به‌سوپا و چه‌كه نوێیه‌کانی توانی به‌سه‌ر ناوچه لادییه‌کان زال بیت. له‌گه‌لته‌وه‌شدا هۆزه‌کان هێشتا وازیان له‌و دیارده‌یه نه‌هێناوه، زۆرجار ده‌بیین هه‌ندێك رووداوی كوشتار له نێوانیان روو ده‌دات، به‌لام به‌هه‌رحال ده‌بیین نه‌و دیارده‌یه رۆژ له‌دواى رۆژ به‌ره‌و لاوازبوون ده‌چیت.

چه‌ند نموونه‌یه‌کی نوێ:

له‌وانه‌یه سوودبه‌خش بیت، ئاماژه‌ بۆ چه‌ند جه‌نگێکی هۆزه‌کان بکه‌ین، كه له سه‌رده‌میكی نزیک ته‌نجامدراون. له‌وانه:

١- له‌سالی ١٩٢٢ جه‌نگ له‌نێوان عه‌قالیجه و عه‌ماریه‌کان له ده‌ورووبه‌ری دیواتیه به‌ریابوو، پۆلیس په‌له‌ی کرد بۆ نه‌وه‌ی جه‌نگه‌كه فراوان نه‌بیت و خوێن نه‌رژیت. كه عه‌قالیجه جه‌وت كه‌سیان كوژرا و عه‌ماریه‌کانیش چوار كه‌س. پۆلیسیكیش كوژرا و سیانی‌ش بریندار بوو، ده‌سته‌به‌سه‌ر ٢٦ تفه‌نگ داگیرا^{٢٠٦}.

٢- له‌سالی ١٩٣٧ ململانی له‌سه‌ر زه‌وی له‌ناحیه‌کانی عماره، له‌نێوان شه‌زیج و یه‌زون دروست بوو. کۆمه‌لێك له‌پیاوانی به‌زون، ژماره‌یان به‌پێنج سه‌د پیاوی چه‌كدار ه‌زنده‌ده‌كرا، هێرشیان کرده سه‌ر شه‌زیج و نزیکه‌ی نو‌كه‌سیان له‌وان كوشت. و جه‌وت كه‌سیان بریندارکرد، نه‌وانی دیکه‌ش رایان کرد. کاتیك شه‌زیج به‌مه‌یان زانی خویان بۆ تۆله‌کردنه‌وه ئاماده‌کرد، رۆژی دواتر سوپایه‌کی گه‌وره‌ی شه‌زیج كه نزیکه‌ی ١٢ هه‌زار كه‌سی چه‌كداركراو به‌تفه‌نگ. هێرشیان کرده

^{٢٠٦} عبدالرزاق الحسني (تاریخ الوزارات العراقية) ج ٢، ص ١٦٨

سەر بەزۆن، نزیکەی ۱۸۰ کەس لە ھەردوولا کوژرا و ۴۰ کەسیش بریندار بوو. سوپای ئەزیزج توافیان مالی بەزونیەکان بوستین و ھەندیک کەلوپەلی ئیئومال و شتی دیکەشیان لە دوکانی عەتارەکان تالانکرد.

دوچار بەھۆی ئەنجومەتیکی عەشایەری ململانێیە کە یەکلایە وە، ئەنجومەنە کە توانی زەوییەکان بەپێی تەریقی عەشایری بەسەر ھەردوولا دا بەش بکات، خۆیتی کوژراو و بریندارەکان بەخۆین حسیب کرا. ئەمەش لە زمانی عەشایرەکان پێدەگوتریت (بەسوم) مەبەست لە و زارە وە یە ئەو یە ھەر کوژراوی ھۆزیک لە بەرامبەر کوژراویکی ھۆزە کە ی دیکە حیساب بکریت. وە کە دەرکەوت ھۆزی بەزۆن بە و چارە ی رازی نەبوو. بۆیە لە سالی ۱۹۴۶ سەر لە نوێ کێشە کە دەرکەوتە وە، خەریک بوو دەبوو کوشتاریکی گەورە، بەلام حکومەت رێکاری گرتە بەر بۆ سەرکەوتکردنی ئاژاوە.^{۲۰۷}

۳- لە سالی ۱۹۴۱ ململانێیە ک لە ئیوان ھۆزی ئەلیومجە ھەد و ئەلیو عەلی دروست بوو لە سەر دزینی چەند گامیشیک و کوشتنی چەند گامیشیکی دیکە و سەگە کێک. محەمەد خەلیفە شێخی ئەلیو محەمەد سور بوو لە سەرلێدانی ھۆزی ئەلیو عەلی، بۆیە تاکەکانی ھۆزە کە ی خۆی کوژدەو و ئاگادارکردنە وە ی دا بە شێخی ئەلیو عەلی. دواتر ئاگادارکردنە وە کە ی جێبەجێکرد و ھێرشیکی توندی کردە سەر ھۆزە کە، چەندین کەسیان کوشت و مائەکانیان سوتاند و مەرپومالەت و سامانیان تالان کرد، تا گەیشتنە مالی شێخی ئەلیو عەلی و تابلوقەیان دا، وازیان لە شەڕ نەھێنا، تا پۆلیس گەیشت. ئەنجامی شەڕە کە ۵۶ کوژراو و ۸۱ بریندار بوو، ۱۵۰ خانووش سوتینران و ۲۵۰ مالیش تالان کرا.^{۲۰۸}

۴- لە سالی ۱۹۴۵ ململانێیە ک لە بەر زەوی لە ئیوان ھۆزی بەنی ئەسەد و ئال خەسەن لە چاباش روویا، کە دواتر بوو ھۆی جەنگیک ھەموو مێرمەدال و پیریک بەشداری تیندا کرد. حکومەت ھەلمەتی کرد و توانی ئەو کێشە یە سەرکوت بکات، دۆخە کە ی گەڕاندەو وە باری خۆی و ھەردوولایەنی بەتوندی سزا دا.^{۲۰۹}

^{۲۰۷} محمد باقر الحاملي (موجز تاريخ عشار العارة) ص ۵۱-۵۰

^{۲۰۸} المصدر السابق ص ۵۲-۵۱

^{۲۰۹} شاکر مصطفى سليم (الجبلش) ج ۱، ص ۱۳۴-۱۳۵

ئەوان بە (تفاگە) ناۋى دەبەن. مەبەستىيان لە (تفاگە) ھەركەسىگە كە تەفەنگ ھەلبىگىرىت. جا خەلك ئەگەر بىھەي باسى ھىزى شىخىك بەن، ئەوا باسى ژمارەى تەفەنگ بە دەستەكانى دەكەن. شىخ كاتىك بىھەي لەبەر ھەر ھۆكارىك جەنگ ھەلبىگىرىسىنىت ئەوا ئالا بەرز دەكاتەو ھۆسە لىدەدات، بۇ ئەو ھى تەفەنگ بە دەستەكانى لايەنگر ۋا ھاپە يمانى پەلە بەن ۋ بگەنە فرىاى. لەوانە يە شەپ ھەلبىگىرىسىت ۋ كۆزۋاۋ برىندارىش ھەبىت كەچى دواتر حكومت پىنى دەزانى يان دايدە مرگىنىتەرە.

ۋەك پىشتر ئامازەمان پىدا، حكومتى غىراقى ئىستا تواناى دامرگاندەو ھى شەپى نىوان ھۆزەكانى ھەيە. لەگەلئەو ھەشدا ھەندىك چار لە تواناى حكومت دەردەچىت. ئەمەش لەبەر فراۋانى ھۆزەكان ۋ خراپى رىگاۋيان ۋ گەياتدن لە ھەندىك لادىدا، بۆيە حكومت لەو جۆرە حالەتەنە ناچار دەبىت پەنابەرىتەبەر شارەزاىانى نەرىتە عەشاپەرىيەكان، لەوان ئەنجومەنىكى عەشاپەرىى دروست دەكات بۇ يەكلا كۆرەنەو ھى ئاكۆكى ۋ كىشەى نىوان ھۆزەكان. ئەو ۋا بەچاكتر دەزانى، نەۋەك تەنھا بەكارھىنانى ھىز، ئەمەش بابەتىگە خالى نىيە لەدانايى ۋدوربىنى، چونكە زۆرچار تەنھا بەكارھىنانى ھىز لەيەكلا كۆرەنەو ھى قىتە ۋ تۆلە كۆرەنەو ھى نىوان ھۆزەكان سەركەۋتوۋ ناپىت.

بەزمىكى سەير ھەيە لەو بارەيەو دەيگىرپىنەو، چارگىيان بەر لەسى سال لەمەۋبەر، مىلانئىيەكى توند كەۋتە نىوان ھۆزى شەمەپ ۋ ھۆزى عوبەيد. حكومت بە مەبەستى ئەنجامدانى سولج لە نىۋانىيان شىخ خەمەد باسلى لەمىسپەو ھىنا، ديارە حكومت لەو ھەۋلەى سەركەۋت. ئەو پىاۋە لە شىخى ھۆزەكانى صەيدى مىسر بوو، لىزەشەرە لىكچوۋ ھەيە لە نىۋان نەرىتى عەشاپەرى ھۆزەكانى غىراق ۋ ھۆزەكانى صەيد. ھەردوۋ لا نەرىتى خۆيان لە بەھاكانى بىباباننىشىنى كۆنەو ۋەردەگرن. سەرەپاى ئەمەش شىخ خەمەد خاۋەن كەسايەتەكى بەرىز بوو، بۆچۈنەكانى بايەخىكى گەۋرەى لە لاي ھۆزەكانى غىراقەو ھەبوو.

جەنگی نیوان ھۆزەکان و حکومەت :

لەسەر دەمی عوسمانی دەگمەن بوو والییەك بێتە عێراق، لە ماوەی حوکمرانی خۆی جەنگێك لەگەڵ ھۆزێك یان چەند ھۆزێك نەكات. لەوانەشە والییەكە بەدرێژایی فرمانڕەوایی خۆی بە جەنگی ھۆزەکانەوە سەرقال بوو بێت، ھێشتا لە جەنگی یەكێك لە ھۆزەکان نەبۆتەو، تووشی ھۆزێکی دیکە بوو. بۆیە لەسەر دەمی عوسمانییەکاندا بینیمان، شاعیرەکان شیعریان لەستایشی ئەو سەرکەوتنە دەنووسی کە والییەکان لەشەرێکدن لەگەڵ ھۆزەکان بە دەستیان دەھێنا^{٢١٢}.

لەو بارە یەو بەزمتیکی سەیر ھەیە، باسی دەکەین، شیخ فەریق فەرەوین، ھۆکاری ئەو شەرە ھەمیشەییە نیوان حکومەت و ھۆزەکان بۆ ئەو دەگێژیتەو گوايە ھۆزەکان حەزیان لە ئازادی بوو و مەیلیان بە دەستبەستبانی سەر بەستی بوو. شیخ فەریق دەڵێ: لەمیانەی ئەو شەرەو عێراقییەکان داواي سەر بە خۆی عێراقیان لەتەواوی سنوورەکەیی خۆی، لە دەسەلاتی عوسمانی دەکرد، بەلام ئەوان نەیان دەزانی گوزارشت لەو بکەن چی لەدایان و لە مێشکیان ھەیە، ئەیدەزانی کە گیانیان بۆ ئازادی بەپێرۆشە، بۆیە دەتبینی، ھەر چەند سالێ جارێک جوولانەو یەکیان لە دژی دەسەلاتی عوسمانی ئەنجام دەدا. ناپەرەیی خۆیان لە دژی دەردەبەری، بەلام گوزارشتیان نەبوو جگە لە (ئەم حکومەتەمان ناوی) وشەیی (نامانەوی) چاکترین گوزارشت بوو بۆ ھەستی خۆیان لە بەرامبەر ئازادیوون لە کۆتیی ئیستعمار و دەسەلاتی داگیرکەرەکان. زمانحالی راستەقینەیی ئەوان دەیگوت :

وہک دەر دەکەوێت شیخ فەریق دەییوئ ستایشی ھۆزەکانی عێراق بکات، کە خۆی یەكێکە لە شەخەکانی. بۆیە مەیلی ئازادی و سەر بە خۆیان دەداتە پاڵ. لە راستیشدا ھۆزەکانی عێراق بە شێوەیەکی تایبەت و عێراقییەکان بە شێوەیەکی گشتی ئەو مەیلیان نەبوو و درکیان بە ماناکەشی نەکردوو، ئەمە رەوتێکی

^{٢١٢} ابراهيم الوائلي (الشعر السياسي العراقي في القرن التاسع عشر) ص ٢٥٨ - ٢٦١
^{٢١٣} فریق مزھر القروون (الحقائق الناصعة) ج ١، ص ٢٧

نوتىيە زۆر درەنگ گەيشتە غىراق، ئەمەش لە ئەتجامى پەيوەندىكردى غىراق
بەشارستانىيەتى نوئى و ەەرگرتنى ەەندىك چەك و زارەو لەو شارستانىيەتەو.

بەريز غورائى ئەو بۆچوونەي فەريق غىرەون پوچەل دەكاتەو كاتىك دەلى:
راستىيەكە ئەو يە ھۆزەكانى غىراق لەگەل حكومەتى عوسمانى بەريەك دەكەوت،
بەھۆى باجدانەو، يان بەھۆى ئەوئە دەولەتى عوسمانى بەمەبەستى سياسى
پايشىستى ھۆزىكى دەكرد و پشتى لەھۆزىكى دىكە دەكرد، يانىش مولكاپەتى
زەويىيەكى لەھۆزىك دەسەندەو بەھۆزىكى دىكە دەدا. سەرەپاى ئەمانەش
ھەندىك جار حكومەت ھەلەمەتى سزادانى دەستپىدەكرد لە ئەنجامى روودانى
كوشتار و دوزمانىيەتى و تالانەو، يان رىزەوى ئاويان ھەلدەكەن، لەگەل چەندىن
ھۆكارى دىكە كە ھەموو دەيزانىن، بەلام ئەگەر بلىن ھۆكارەكەى شۆرش و
جوولانەوئەى سەرەخۇوازى يان مەبەستى ئازادى ھەبوو، ەك مەبەستەكاشى
شۆرشە گەرەكەى غىراق، يان بانگەشە بوو بۆ يەكگرتن لەپىتاو گۆرپىنى
دەسلەت و بەدەستپىنانى سەرەخۇيى. ئەمە سەرەپاى ئەوئە بەرەھايى كەسىك
لەغەشپەتەكان بىرى لى نەكردۆتەو. بىگومان ئەمە لە ئاستى ھۆزەكان كەم
ناكاتەو، كاتىك تا ئەو رۆزگار بىرۆكى يەكىتى و ماناى سەرەخۇيان نەزانىو.
ھەرەھا لە ئاستى ئىمەش كەم نابىتەو ئەگەر بلىن ئەوكات نەمانزانى پىكھاتەى
دەولەت چىيە. يان ھىشتا خواردنى بەتام و پۆشاكى ئايبەتمان نەنانسى بوو^{٢١٤}.

من ھەزىدەى ئەو دەكەم، تەنانەت شۆرشى غىراقىش كە لەسالى ١٩٢٠، كە
غورائى ئامارەى بۆ كەردو، لەراستىدا درىزبوونەوئەى ئەو جەنگانە بوو، كە
ھۆزەكان درى دەسلەتەى عوسمانى ئەنجاميان دەدا. لەوانەيە ھۆكارەكانى ئەو
رووداو لەھەندىك لايەتەو جىاوازى لەگەل جەنگەكانى پىشوو نەبىت. سەبارەت
بەھۆى رەوتى ئازادى وسەرەخۇيى لەگەل شۆرشى ١٩٢٠ دەركەوتو، ئەمە
تەنھا روالەتەىكى دەرەوى بوو، تەنھا كەسانىكى كەم لە خوئىندەوار و پىياوانى
ئايىنى ھەندىك لە شىخەكان دركيان بە ماناكەى كەردو. زۆرىنەى پىياوانى

^{٢١٤} فرائى (على ھاشم الشورى العراقية الكبرى) ص ٤٠٣٩

ھۆزەكانىش ئەوانەى بەشداريان لە شۆرىشەكە كىردبوو، بەھەمان گيانى پىشوووتى جەنگەكان دەجەنگان.

ھۆزە عىراقىيەكان وا سەبرى حكوমেتيان كىردوو، كە مىكرۇبىكى سروشتى بىت بۆيان. ئەم تىپوانىنەشيان لە بىباباننشىنەو بۆماووتەو، رۆشنىرى بىباباننشىنى وەك لەبەشمى پىشوو ئامازەمان بۆكرد، سى پىكھاتەى ھەيە، ئەوانىش: دەمارگىرى، داگىركارى، مرووتە. شاراوە نىيە، ھەر ئەو سى پىكھاتەيش دۆى حكوমে تە. لەتواناى حكوমেتيش نىيە ئەركەكانى خۆى لەناو كەسانىك ئەنجام بدات دەمارگىرى ھۆزىان ھەيىت، ھىرش بگەنەسەر يەكتىر، بەدواى بەھاكانى قىراكەوتن و ھاوسىيەتى و خۆدەخىلكردن بىن.

لەواقىعدا دوزمنايەتى نىوان ھۆز و حكوমে ت رەگورىشەيەكى قولى لەسەردەمى عوسمانىيەكان ھەبوو. حكوমে ت رق و كىنەى خۆى لەبەرامبەر ھۆزەكان دەشاردەو^{٢١٤}، ھەروەھا بەھەمان شىو ھۆزەكانىش رقو كىنەى خۆيان لەبەرامبەر حكوমে ت حەشار دەدا.

دكتۆر جون فانىس باس لەو دەكات جارىكيان لە ھۆزەكان بوو، چۆنە لاي يەكىك لە ھۆزەكان و گوايە ھاناي بۆ بردوون و خۆى دەخىل كىردوون، بەلام شىخى ھۆزە كاتى سەبرى رىشى سور و چاوە كالەكەى دەكات، گومانى لىدەكات و دەلى "ئەتۆ توركى، توركىش دوزمناى نىمەن، تۆ ھا تووى سىخورى لەسەر نىمە بگەيت، بەلام زىانت بەدەست نىمەيە" دكتۆر فانىس بەشىخەكە دەلى من تورك نىم، من پزىشكەم چارەسەرى خەلك دەكەن. شىخ دەلى "بە راستى تۆ پزىشكى، من تاقىكردنەوت پى دەكەم، نەخۆشيك دەھىنم، ئەگەر چارەسەرت كىرد، ئەوا مېوانىكى بەرىز دەبىت لەلاى نىمە، ئەگەر پىش وا نەبىت ئەوا (بىخىخ)" شىخ دەست لەسەر گەردەنى خۆى دادەنى، بۆ ئامازەى سەربىرەن.

وا رىكەوت دكتۆر فانىس لەچارەسەركردنى نەخۆشەكە سەردەكەوى، بەمەش لەكوشتن نەجاتى دەبىت. شەو لەنزىك شىخ دەمىنەتەو، لەلاى گۆمەتى كەلوپەلى

^{٢١٤} جون فانىس (اقتد اصنفائى العربى). ترجمه جليل عمرو ص ٢٢٩

تالانکراو، که شیخ به‌شانازیان پێوه‌ده‌کات، گوايه پیاوه‌کانی له‌ هۆزه دووره‌کانه‌وه به‌تالان هیناویانه.^{٢١٦}

ئهو به‌سه‌رهاته بری ئهو رقمان بۆ ده‌رده‌خات، که هۆزه‌کان له‌به‌رامبه‌ر عوسمانیه‌کانیان هه‌بووه. ئه‌وان ئاره‌زووی کوشتنی فه‌رمانبه‌رانی حکومه‌ت و سه‌ریازان ده‌کهن، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر خۆشیان ده‌خیلی هۆزه‌کان بکه‌ن، رووداوێکی دیکه‌ش له‌وباره‌یه‌وه ده‌گێژینه‌وه. والی عومەر سه‌ردار شیخ مه‌نسور سه‌عدونی شیخی مونه‌فه‌ق، ده‌کاته قایمقامی (سوق الشیوخ) نازناوی (به‌گ) و پله‌ی سه‌بازی (میرئاخوڕ)ی پێده‌دات.^{٢١٧} هۆزه‌که‌ی له‌م رووداوه‌ توپه‌ ده‌بن و شاعیرێکی هۆزه‌که‌ دوو دێره‌ شیعرێ گالته‌جاری له‌باره‌ی ئهو رووداوه‌ نه‌خوازاوه ده‌نووسی. ئهو له‌ شیعره‌که‌ی باس له‌وه‌ ده‌کات، هۆزه‌که‌ی له‌وه‌ راهاتوو هه‌ریازی ده‌وله‌ت سه‌ریبڕی، که‌چی شیخه‌که‌ی بێیاکانه‌ ده‌بی‌ت به‌پێوه‌به‌ر له‌وه‌ ده‌وله‌ته، قه‌ده‌ر له‌مه‌ زیاتر چ شتی دیکه‌ی تاکۆکی هه‌شار داوه.^{٢١٨}

ده‌توانین ب‌لێین کوشته‌ر له‌تێوان هۆزه‌کان و حکومه‌ت نه‌وه‌ستا، ته‌نها دواي جولانه‌وه‌یه‌کی فراوان نه‌بی‌ت، که‌ چه‌ندین هۆز له‌دژی حکومه‌ت له‌سالانی ١٩٣٥- ١٩٣٦ پێی هه‌لسان. ئهو هۆزانه‌ ده‌یانویست شۆرشێکی هاوشینه‌وه‌ی شۆرشه‌که‌ی بیست نه‌ه‌جام به‌ده‌ن. هه‌ندیک له‌پیاوانی ئایینی له‌نه‌جه‌ف و هه‌ندیک له‌پیاوانی سیاسیی له‌یه‌غدا پالێشتی ئهو جولانه‌وه‌یان ده‌کرد.^{٢١٩} حکومه‌ت سوپایه‌کی به‌هێزی به‌سه‌رکردایه‌تی پیاوێکی توند و خۆنریژ ئارد ئه‌ویش به‌کر سدی بوو، ئهو پیاوه‌ توانی زه‌بری کوشنده‌ له‌هۆزه‌کان بدات.

دواجار هۆزه‌کان هه‌ستیان به‌وه‌کرد، بارودۆخه‌که‌ گۆراوه‌ و حکومه‌ت له‌ توانای هه‌یه‌ به‌سه‌ر هه‌ر هۆزێک زان ب‌ی‌ت ئه‌گه‌ر لێی یاخێ بی‌ت. له‌وکاته‌وه‌ ده‌بینین هۆزه‌کانی عێراق به‌ره‌و نه‌رمی نواندن و ملکه‌چی ده‌چن. شیخه‌کانیش هه‌ول

^{٢١٦} المصدر السابق، ص ١٥٠-١٤٩

^{٢١٧} به‌پێی چه‌ندین سه‌رچاره‌ی مینۆوی له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی، ئهو که‌سه‌ی سه‌ریه‌رشتی یه‌که‌یه‌کی سه‌ریازی ته‌سپه‌ساری کردووه، پێی گوتراوه (میرئاخوڕ) ئه‌مه‌ سه‌یری ئهو سه‌رچاوه‌یه‌ بکه‌: (الرتب والناسب والانتخاب في العهد العثماني جريدة الزمان : ٢٦ اکتوبر ٢٠١٢) - وهرگیز یعقوب سرکین (مباحث عراقية) ج ١، ص ٧٤-٧٥

^{٢١٨} Stephen longrigg (Iraq 1900 to 1950) p 247

دەدەن لەحكومەت نىزىك بېنەو، لەبىرى ئەوئى جەنگى لەدژ بەرپا بگەن ئەو
هەولنى بەدەستەيتىنانى رەزنامەندى دەدەن.

مەلىك فەيسەل بەر لەمردنى لە سالى ١٩٢٢ راپۆرتىكى تەيتى پىندراو، كە تىيدا
هاتوو: ھۆزەكان بەھىزىتىن لەحكومەت، ئەوان ١٠٠ ھەزار تەنگيان ھەيە، كەچى
حكومەت ١٥ ھەزار تەنگى ھەيە. مەلىكىش سەرنجى خۆى لەوبارەيەو نووسىو
و دەلى: لەھىچ ولايتىكى خودا نىيە، حالى حكومەت و گەل بەمشىو، يەيت. ئەو
كەموكرپىيەش وام لىدەكات بىرىكەمەو و وردىبەمەو. دواش لەپىاوانى دەولەت
وبەپرسانى ولات دەكەن: عەقل بەكاربەيتن و سەركىشى نەكەن.^{٢٢٠}

لەواقىعدا ئەو حالەتەى مەلىك ئامازەى بۆكرىو، دواى مردنى زۆر گۆپاوە.
ئىستا سوپاى غىراق ژمارەى زۆرە و چەكى بەھىزە. ھۆزەكان لەبەرامبەر سوپا
لاوازن و ھىچ شتىك نىين. ئەم بابەتەش ئەنجامى سياسى و كۆمەلایەتى گونگى
ھەبو، لەبەشى داھاتوو باسى دەكەين.

پەيوەندى ھۆزەكان بەحكومەتەو:

سەرەپاى ئەوئى ھۆزەكان مەيليان بەلاى ملکہچى و گۆرپەتەلپوونى حكومەت
ھەيە، كەچى ھىشتا پاشماوئى قىن و دوژمنایەتيان بۆ حكومەت ماو. ھۆزەكان
ھىشتا لەو رانەھاتوون حكومەت بە رەمزى سەربەخۆى و بەرژوئەندى ولات بزانن،
بەلكو حكومەت بەرەمزى باج و قامچى و زىندان و ستەم و بىگارىي دەزانن.
ئەمەش پاشماوئى كولتورىكى كۆنە رەگورپىشەى بۆ سەدان سال دەگەرپتەو،
ئاسان نىيە بەپەكجار لە دەروونيان بىسپتەو.

ئەوئى شاينى باسکردن يىت، زۆرىك لەخەلگى ھۆزەكان، تا ئەم ساتە خۆ
لەو بەدوور دەگرن سكالالەلاى حكومەت بگەن، لەبارەى ئەو كوشتەن و ھەتکردن
و دەستدرىژىيەى كە لەنىوانيان روودەدات. ئەوان ئەم كارە بە پىچەوانەى بەھى
پىاوەتى و دەمارگىرى خۆيان دەزانن. پىاوەلەنىو ئەوان دەيەوئى خۆى تۆلە
لەنەيارەكەى بكاتەو، بۆيە بەتپروانىنى ئەو ئەوانەى بۆ تۆلەكرىو، پەنا بۆ

^{٢٢٠} عبدالرزاق الحمىنى (المصدر السابق) ج ٢، ص ٢٨٨

حكومت دەپەن ئەوا كەسى بىدەسلەت و زەلىلن. پىاوى بەھىز ئەوكەسەيە بەدەستى خۇي تۆلە بكانەوہ ئەوہ بەدەستى كەسانى دىكە.

كاتىك رووداوى كوشتن لەناو ھۆزىك دەبىت، پۇلىس بۇ لىكۆلىنەوہ دىت، بەلام كەسىك نادۆزىتەوہ لەھۆزەكە دا ھاوكارى بكات. تاكەكانى ھۆزەكە دەزانن كى بكوژرە، بەلام زانىارى بەپۇلىس نادەن، چونكە مەبەستىانە بەدەستى خۇيان بىكوژن. ئەگەریش پۇلىس دەستگىرى بكات و رادەستى دادگای بكات، ئەوا لەبەردەم دادگا چاوەروانى دەكەن، كە دەبىسنىن لە ھەموو لایەك بكوژەكە بەپۇلىس دەورداوہ و دواتر دەبرىتە زىندان، ئەوا ماوہى زىندانى كردن ئەوان چاوەروانى دەكەن، خۇيان مەلاس دەدەن، تا لە زىندان دەردەچىت و جا ھەولى كوشتنى دەدەن.

رۆژىكىيان جەماعەتىك لادىيم بىنى، عەسا و خەنجەريان بەدەستەوہ بوو، بەدواى كورپىك دەگەپان گوايە لەكچىكى ئەوانى داوہ. بەتورەيى دەپانپرسى "خۇ كچە بىكەس نىيە؟!" مەبەستىان ئەوہ بوو بلىن كچە كەسى ھەيە (الافى) واتە عەشیرەتىكى ھەيە تۆلەي بكات، جا چۆن دەكرىت كورپىك دەستدرىژى بكانەسەرى. مەن ئەواوى چىرۆكەكەم نەدى، بەلام ئەسەر دەكەم جەنگىكى توند لەنىوان ھۆزى كچەكە و ھۆزى كورپەكە، لەئەنجامى ئەم رووداوہ ھەلگىرسابىت.

جا لەگەندەكان زاراوہى كەس (الافى) شوپىنى حكومت دەگرىتەوہ. ئەگەر كەسىك بكوژىت كەسىك نەبىت داواى تۆلەكردنەوہ بكات، ئەوا بۆى دلگران دەبنو دەلێن "بەستەزمانەي بىكەس بوو" كەچى حكومەتبان بەخەيال نايەت. ئەوہى جىگای سەرنجە تەنانەت پۇلىس وسەريازەكانىش لەگەل پەكتەر دەمارگىرى دەنووتن و بەدواى تۆلە دەگەپن، چونكە پۇلىس وسەريازەكانىش زۆرىشەيان رۆلەي ھۆزەكانن. ھەرچەندە مەشقيان بۇ حكومرانى و پاراستنى ئاسايش پىكراوہ، كەشى ناتوان دەمارگىرى خۇيان لەياد بكەن. تەنانەت دەمارگىرى خۇيان پىشەدەخەن بۇ ئەوہى لەگەل بارودۆخى نوئى بگوتجىت. ھەندىكجار شەي لەنىوان پۇلىس و سەرياز دروست دەبىت، يان لەنىوان سەرياز و كۆمەلەك خەلەك

دروست دەپىت، جا ھەركەسە دەمارگىرى بىق ھۆزەكەي خۇي دەردەپىت،
لەوانەشە لەنەنجامى ئەمە جەنگى خوپناوى دروست پىت،

لەسالى ۱۹۳۹ لەگەل كۆمەلەك لە ھاوپىيانم سەفەرى بايلمان كرد، لەناو
شەمەندەفەر يەكەك لە ھاوپىيانم لەگەل سەربازىك بەشەپەت و زەلەيەكى لىدا.
لەبەدەپەختى تىمە شەمەندەفەرەكە پىپوولەسەرباز، ھەوالەكە بەئىوياندا
پلازىپوويە، ھەموويان كۆپوونەو بۆ ئەوئەي تۆلەي ھاوپىيان بگەنەو، بى
جياوازيكردن. ھەر سەربازىك بەدواي قوتايىيەك دەگەرا بۆ ئەوئەي لىي بدات.
قەدەر دواسات ھاوکارمان بوو بۆ ئەوئەي خۇمان دەرباز بگەين و بقوچىتىن و ھە
با رابگەين. سەربازەكان لە ھۆزى جياجيا بوون، بەلام ئەوكاتە دەمارگىرى
سەربازى يەسەريان زالبوو، ھەموويان بوون بە ھۆزىك لەبەرامبەرى ھۆزى دوژمن،
كەئىمەي قوتايى بەستەزمان بوون!

لەسالى ۱۹۳۶ لەيەغدا شەرىكى گەورە لەنيوان سەربازان و خەلەك روويدا،
ئەوئەي خواردوودەقى پەيانتامەي حكوومەتە لەبارەي رووداوەكەو:

(لەروژى سىيەمى جەزئى رەمەزان، سوارىك بەناو خەلەكى گۆپەپانى شىخ
مەعروف تىدەپەپىت، لەكاتى تىپەپوونى خەلەكەكە بىزارەدەكات ولەنىو
خەلەكەكە شدا سەربازىك دەپىت كەسوارەكە بەسەر پىي دەكەوئەت، خەلەكەكە و بە
سەربازەكەشەو لەو ھەلەكەكەتە پەست دەبن و بۆيە لە سوارەكە دەدەن، لە
ئەنجامدا ھەندىك لە خەلەكەكە لە ھۆزى سوارەكە دەبن و ھەندىكىش لەگەل
سەربازەكە دەبن، بۆيە شەپ دەكەوئەتە ئىوانيان و پۆلىس دەچىتە ناو
رووداوەكەو، ھەندىك لەسەرباز و خەلەكەكە بىرىندار دەبن، دووان زامەكەيان
مەترسىدارە، ئەوانى دىكە سووكە. بەپەلە سەربازى ئىنزييات و بەرپوسان دەگەتە
شۆئەكە و ئاسايش دواي ماوئەيەكى كورت سەقامگىر دەپىتەو، لىكۆلپىنەو
لەلەين پۆلىس و سوپا بەردەوامە بۆ بەسزەگەياندى ئەوانەي دەستدرىژيان
كردووە، بەو شۆئەيەي كەشايستەيانە) ^{۲۲۶}.

^{۲۲۶} عبدالرزاق الحسني (المصدر السابق) ج ۱: ۱۸۹

لەسەردەمى خۆى وا بلاۋىويەۋە كە روۋداۋەكە تۆر لەۋە گەۋرەتر بوۋە كە بەياننامە فەرمىيەكە باسى كىردۈۋە. شەرەكە تۆرت لە نىۋان سەرباز وپۇلىسەكان دابو، تەننەت كۆزراۋىشىان لەنىۋدا ھەبو. ھەر يەكە لە پۇلىس وسەربازەكان شەۋ چەكەيان بەكارھىناۋو كە ھى حكومت بو، بۆ پاراستنى ئاسايش ۋەريانگرتبو، كەچى ئەۋان ئاسايشيان تىكدا لەبىرى پاراستنى.

شەرى نىۋان گەرەكەكان:

لەسەردەمى عوسمانىيەكان زۇرجار لەنىۋان گەرەكەكانى شارىكدا شەرىدروست بەرپادەبو. دانيشتۋانى ھەر گەرەكەكە ھەستىان دەمارگىرىيەكى تايبەت دەكرىد گوايە جياۋان لەگەل گەرەكەكانى دىكە. دەتۋانىت بگوتىت، ئەۋ دەمارگىرىيەى لەگەرەكەكانى شاردا ھەيە، لەتۆر لايەنەۋە ھاۋشىۋەى ئەۋ دەمارگىرىيەيە كە لە گوندەكان ھەيە. بۆيە چەمكى (كوپى گەرەكەمەم) لەشاردا، نىزىكە لە (كوپى ھۆزەكەم) لەلادىدا. لەھەر گەرەكەكىش شىخ و پالەۋان و بەسەرھاتى خۆى ھەيە ۋەك ئەۋەى لەھۆزى گوندىك ھەيە.

ھەرشارىكى غىراق لەسەردەمى عوسمانىيەكان، خالى ئەبو لەشەرەگەرەك. ئەۋ شەرەش لاۋازى و بەھىزىيەكەى بەپىتى بارودۇخى شارەكە بو. بۆ نىۋونە لەبەغدا شەرەگەرەك لاۋازتر بو، ئەمەش لەلەيەك لەبەر دەسەلاتى حكومت بو، لەلەيەكى دىكەۋە بوۋى تۆرىك لە بىگانە ويازىگان بو. كەچى نەجەف لەوباردىۋە بەپىچەۋانەى بەغدابو، ھىملانىتى گەرەك گەپشە ئەۋپەرى توندى. ئەمەش لەبەر ئەۋ ھىكارانەى خوارەۋە:

يەكەم: نەجەف لەبەغدا ئەۋ شارانەى دىكە دورە كە دەسەلاتى حكومتى تىدا گىردىۋتەۋە. دەتۋانىن ناۋى(دورەدەستى) لەم شارە بنىن، كە ئىپىن خەلدون زاراۋەى (قاسىيەى) بۆ بەكاردەھىتىت. ئىپىن خەلدون دەلى "ئەگەر دەسەلاتى دەۋلەت دابەزى، ئەۋا سىبەرەكەى لەشۋىتە دورەدەستەكان كەم دەپىتەرە بۆيە خەلگى شارەكان دەپىت لەسەر بىنەماى دەمارگىرى خۇيان رىك بىخەنەۋە"^{۲۲۲}.

ئەمەش بە كىردە لەسەردەمى عوسمانىيەكان لە نەجەف روۋىدا.

دووم: نەجەف دەكەۋىتە لىتۋارى بىبابان. يان دەكرىت بلىن دەكەۋىتە خودى بىبابانەۋە بۆيە دەبىت سەرچاۋەى كۆمەك كىردى ھەندىك لەق ھۆزانەى بەدو كە لە بىبابانەكانى نىزىك نەجەف ھاتۇچۇ دەكەن. زۆرجارىش گىرژى و مىلانى لەنىۋان ھۆزەكان و خەلگى شارەكە بەرپادەبوو^{۲۲۲}. ئەمەش ۋا لە خەلگى دەكات ھەست بەپىۋىستىۋونى دەمارگىرىيەكى بەھىز بىكەن بۇ ئەۋەى ھاۋكارىيان بەكات لەرووبەرووبوۋنەۋەى ھۆزەكانى بەدو. ئەم پىۋىستىيە زىادبوو لە كۆتايى سەدەى ھەژدەمدا، چونكە ئەۋكاتە ھۆزە ۋە ھابىيەكان ھىرشىيان دەكرىدە سەر شارە عىراقىيەكانى لىتۋارى بىبابان. خەلگى نەجەفىش داكۇكىان لە شارەكەى خۇيان دەكرىد و لەمەش زۆر سەرەكەۋتوۋ بوون^{۲۲۳}.

سىيەم: نىزىكى نەجەف لە ناۋچەى غوپراتى ناۋەپاست، ئەم ناۋچەيەش ۋەك لەبەشى پىشۋو باسما كىرد، دۋاى ناۋچەى جەزىرە بەدەرۋازەى دووم دادەنرىت، بۇ ھاتنى ھۆزەكانى بىبابان. ھۆزەكانى ئەم ناۋچەيەش لەدىر زەمانەۋە بەۋە ناسراۋە كە زۆرتىن ياخىيوۋنىان لەحكومەت ھەيە ۋەاندەرن بۇ شۆپش لەدزى حكومەتدا. يەككە لەبەرپىرسانى دەۋلەتى عوسمانى نازناۋى (دەلە بەگۈرەكەى عىراق)^{۲۲۴} تاۋى دەبات. بۆيە دەبىت خەلگى نەجەف كارىگەر بن، بە گىيانى ھۆزگەرى زالبوۋ بەسەر ئەۋ ناۋچەيە.

چۈارەم: نەجەف شارىكى زۆر پىرۋزە. لەلايەك مەزارى ئىمامى ئەعزەم: عەلى كۆپى ئەبوتالبى تىدايە. لەلايەكى دىكەشەۋە مەلئەندى شىيەگەرىيە لەھەموو جىپانەۋە، بەشىۋەيەك ھەموو قوتايى ۋگەشتىاران لەھەموو لايەكى جىپانەۋە روۋى تىدەكەن. زۆرجارىش مەرجەى بالاي شىيە تىيدا دەزى. لەبەر ئەم ھۆكارانە دەۋلەتى عوسمانى تىروانىنىكى تايپەتى بۇ نەجەف ھەبوو. فرمانى دامەزىندىنى قايمقام راستەۋخۇ لە ئەستەنبۇلەۋە دەھات. حكومەتى بەغداش لەبەرامبەر خەلگى نەجەف ھەست بە بىۋ تۋانايى خۇى دەكرىد، دەستى لەكارەكانى نەجەف ۋەرنەدەدا تەنھا لەچۈرچىۋەيەكى زۆر تەسك نەبىت. ھەندىك

^{۲۲۲} مجيد الموسوي (الحاج عطية ابو كلال) ص ۵۴-۶۶

^{۲۲۱} محمد سعيد محبوبة (ماضي النجف و حاضرها) ج ۱، ص ۳۲۶-۳۲۱

^{۲۲۳} رداى العطية (تاريخ الديوانية) ص ۹۹

جار خەلگى ئەجەف لەحکۆمەتى بەغدا ياخى دەبوون، حکۆمەتیش نەیدەتوانى سزايەكى توندیان بدات، لەترسى ئەوەى راى گشتى لەدژى ھەئسبەتەو. حکۆمەت تەنھا گۆتريايەلبوونى رەمزى ئەوانى قبول بوو، جگە لەمەش سەرپشكى کردبوون بۆ ئەوەى بەپىنى نەرىتى خۆجىتى خۆيان کاروبارى خۆيان بەرپۆەبىەن، وەك ئەوەى لەسەرۆبەندى جەنگى يەكەمى جىھان روويدا.^{٢٢٦}

چەند نموونەيەكى واقیعی:

ئەجەف لەسەردەمى عوسمانیدا بەسەر دوو دەمارگىرى دژ بەيەكتر دابەشبوو، ئەوانیش زەقروت وشمروت بوو. لەبارەى سەرچاوەى ئەو دوو زاراوە يە پرسىيارىكى زۆرم لەخەلگى ئەجەف کردووە، لە لىكدانەویدا ناكۆك بوون. ھەرچۆنێك بێت عىلملانئى نۆوان ئەو زەقروت وشمروت لەو كاتەو دەستى پىكرد كە ئەجەف لەكۆتايى سەدەمى ھەژدەم بوو بەمەلەبەندى شىعەگەرايى جىھان جەنگى توندیش لەنۆوان ئەو دوو دەمارگىرى بەردەوام ھەبوو، تەنھا ماوہيەكى نزيك نەبێت.

مامۇستا سەعيد محەمەد مەحبوبە دەگىترتەو، لەسالى ١٢٢٢ى كۆچى، يەكێك لەو جەنگانەى بەچاوى خۆى بىنيو، پالەوانى جەنگەكە پياوێك بوو بەناوى عەزىز باقر شام، لەپياوانى شەمروت بوو، دواى ئەوەى چەند پياوێكى بەناوبانگ يە ئازابى و فريادپەشى لە زەقروت دەكۆژت، خۆى و دوو كۆپى دەكۆژرێن. بەمەش زەقروت سەردەكەوى و ئازاوەكە دادەمركىتەو، مامۇستا مەحبوبە ناوماڵ و ماغورى گرانبەھى بىنيو. كە زەقروت لەدوژمنانیا نالان کردووە.^{٢٢٧}

موحسین ئەمىن جەنگىكى دىكەمان لەو شىوہە بۆ دەگىترتەو. ھۆكارەگەى ئەو بوو شەمروت وىستويانە بەشەو لەوادى سەلام مردوويەك بنێژن، زەقروتیش رىگريان لێدەكەن... رۆژى دواتر شەمروت ھىرش دەكەنە سەر بازار و خەلك بە يەلە دوكانەكانيان دادەخەن، ھەر دوولا سەنگەر لەيەكتر دەگرن، كلیدارىش دەرگای مەزارگەى پىرۆز دادەخات، بۆ ئەوەى يەكێك لە لایەنەكان نەچنە سەر منارەكان و لەوتۆە تەقە بكەن. منارەكان بەرزترىن شوێنى شارن ھەر لایەنێك

^{٢٢٦} عبداللە القياض (الثورة العراقية الكبرى) ص ١٦
^{٢٢٧} محمد سعيد محبوب (المصدر السابق) ج ١، ص ٣٢٩

بگاته ئه‌وێ ئه‌وا لایه‌نی زانیوو ده‌بێت. که‌چی حکومه‌ت کاری نه‌وه بوو ده‌رگای سه‌رای داخه‌ت و سه‌ربازه‌کان بچه‌ قه‌شه‌وه و ده‌رگاگانیا‌ن داخه‌ن. هه‌روه‌ها مو‌حسین نه‌مین ده‌لی: (هه‌ندێک شه‌و وا خه‌وتووین گولله‌ به‌سه‌رمان تێپه‌پیه‌وه. وه‌رزێ هه‌وین بوو، سه‌ره‌تا له‌سه‌ریان بووین دواتر که‌ گوێمان له‌ویزه‌ی گولله‌کان ده‌بوو، هه‌تینه‌ خه‌وشی ماله‌وه، دواتر هه‌ر له‌به‌ر ده‌نگی گولله‌کان چووینه هه‌یوان...)^{٢٢٨}.

ئه‌مه‌ نمونه‌یه‌که‌ بۆ زانیوونی ده‌مارگیری شاو‌خۆیی له‌ نه‌جه‌ف، له‌وانه‌یه‌ له‌ ژۆربه‌ی شه‌اره‌کانی عێراق، هه‌وشیوه‌ی بدۆزینه‌وه، نه‌گه‌ر به‌شیه‌یه‌کی که‌مه‌تریش بێت. بۆ نمونه‌ له‌ که‌ربه‌لا له‌دێر زه‌مانه‌وه‌ ململانی له‌نتوان گه‌په‌که‌کانی هه‌یه. ئه‌و ململانییه‌ رووت‌تر بوو کاتی‌ک عوسمانیه‌یه‌کان له‌سه‌ربه‌ندی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان له‌ که‌ربه‌لا که‌شانه‌وه. ئه‌و کات خه‌لکی که‌ربه‌لا بوون به‌دوو تایفه‌ی دژی یه‌که‌تر. یه‌کێکیان ئال که‌وته و نه‌وێتریان ئال عه‌واد بوو. سه‌ره‌تا وه‌رده‌شه‌پ بوو له‌یه‌که‌یک له‌بازاره‌کان له‌نتوان ئال عه‌واد و حومه‌بزییه‌کان، که‌ نه‌مانه‌ی دووهم هه‌وپی‌هه‌مانی ئال که‌مونه‌ بوون. شیخ فه‌خری که‌مونه‌ ئاگادارکردنه‌وه‌یه‌کی توندی بۆ ئال عه‌واد ده‌وانه‌کرد، داوای له‌ ئال عه‌واد کرد ئێواره‌ هه‌مان رۆژ له‌که‌ربه‌لا بچه‌ ده‌روه‌، نه‌گینا خه‌نووێان ده‌روخینی و له‌شه‌ره‌که‌ به‌ناچاری ده‌ریان ده‌کات. ئال عه‌واد هه‌مانیان بۆ هه‌وپی‌هه‌مانان برد له‌هۆزه‌کانی لادی. ترس له‌شار بڵاوبوو. هه‌ردوو له‌ سه‌ر مال و بازا‌ره‌کان سه‌نگه‌ریان له‌یه‌که‌تر گرت، هه‌توچۆ قه‌ده‌غه‌کرا، پاله‌وانی گه‌په‌که‌کان له‌سه‌ر رێگا‌کان وه‌ستایوو، خه‌ریک بوو کاره‌ساته‌که‌ رووی ده‌دا !

پیاوانی شایینی هه‌ولیا‌ن دا هه‌ردوو لایه‌ن له‌یه‌که‌تر نزیک بکه‌نه‌وه و سه‌ولحیا‌ن له‌نتوان نه‌تجام یه‌دن. له‌مه‌دا به‌شیه‌یه‌کی کاتی سه‌رکه‌وتن. کاتی‌ک ئینگلیز به‌ بابه‌ته‌که‌ی زانی، ئه‌وکات به‌غدا‌یان داگیرکردبوو، بۆیه‌ یه‌که‌یک له‌ ئه‌فسه‌ره‌کانی

^{٢٢٨} محسن الامین (اعیان الشیعة) ج ٤٠، ص ٥٨-٥٩.

خۇي نارد بۆشەۋەي بەسەر كەربەلا زال يىت^{۲۲۱}. ئەۋكاتىش خەلكى ھەناسەي ئاسۈدەيى ھەلمۇي.

نمۇنەيەكى دىكەي ئەۋ مەملانىيە لە سەماۋە دەۋزىنەۋە. غەزىز قەساب ئەۋ روۋداۋە دەگىپتەۋە، ئەۋ لەلەين حەكۈمەتى عوسمانى، لەسالى ۱۹۰۹ ۋەك قائىمقامى سەماۋە، دانرايوۋ. قەساب باس لەۋە دەكات كاتىك گەيشتۈتە سەماۋە بىنيويەتى بازارى گەۋرە داخراۋە، خەلك لەترس دەزىت. ۋەدەكارى بەسەرھاتەكە ئەۋەيە سەماۋە لەسى گەرەك پىك دىت، ئەۋانىش :

۱- گەرەكى قىشلە: ئەم گەرەكە دەكەۋىتە گەنارى چەپى روۋبارى قورپاتەۋە. لەبەرئەۋەي قىشلە تىدايە بەرناۋە ئاۋنراۋە، سەرباز ۋەفسەر ۋە ھەندىك لەمەدەتى ۋە بازىرگان لەۋ گەرەكە نىشتەجىن، فەرمانگەكانى حەكۈمەتىش لەۋ گەرەكەيە، قايمقام بەسەرى زالە.

۲- گەرەكى رۇزئاۋا: دەكەۋىتە بەرەي راستى روۋبارى قورپاتەۋە، لەباكوۋرى بازارى گەۋرەۋە، سەركار رىات سەلمان دەسەلاتى بەسەر ھەبوۋە، لەبەر رۇۋرى كەسۈكار ۋە كارىدەستانى لەۋ گەرەكە.

۳- ئەۋەش ھەر دەكەۋىتە بەرى راستى روۋبارەكەۋە، لەباشۋورى بازارى گەۋرەۋە سەيد تەقار دەسەلاتى بەسەر ئەۋ گەرەكە ھەيە، لەجىگاي ئەۋ غەبدوللا شاھىر ۋە سەپار خوسىن جىيەجىكار بوۋن، ئەم ئوۋ پالەۋانى بوۋىرېۋون كە لە (رمۇەشاندىن) شارەزابوۋن.

قەساب دەلى مەملانى لەنېۋان گەرەكى رۇزھەلات ۋە گەرەكى رۇزئاۋا بەردەۋامبوۋ، رۇرجار كوشنارەكان لەسەر ھىچترىن ھۇكارىۋو. قەساب ھۇكارەكانى بەرپابوۋنى ئەۋ شەرئانە بۇ ئەمانەي خوارەۋە دەگىپتەۋە:

۱- لاۋازى كارگىرى

۲- سوۋدوۋەرگىرنى جىيەجىكارەكان لەخوۋىنى كورزاۋەكانىيان، چۈنكە نىۋەي خوۋىتەكە بۇ سەرۋەكەيان دەگەرپاۋە.

^{۲۲۱} عبدالرزاق الوهّاب (كربلاء في التاريخ) ج ۳، ص ۱۸۱۵

۳- به‌دەفتاری فەرمانبەران و سوودبەنیان لە ناکۆکیان، ملکه‌چبوونیان بۆ جێبه‌جێکارەکان.

لەراستیدا لێرەدا دەرفەت نابێت بۆ ئەوەی نموونە جیا‌جیا‌کەانی دەمارگیر گەرە‌که‌کان لەشارە‌کانی عێراق به‌ئینە‌وه. جارێک ویستم لەو نموونانە وردبیم‌وه، ئەمەش بە به‌کارهێنانی سەرچاوەی جۆراوجۆر و راپۆرتی قوتابیان، ژمارە‌یه‌کی زۆر نموونەم کۆبوو. لەوانیە لە کتێبی داها‌تووم دەرفەتی ئەو‌م بۆ برە‌خسێ بەو وردی باس لەو نموونانە بکە‌م.

بە‌هەر‌حال دە‌توانین وێنەی توندی ئەو دەمارگیریه‌ی گەرە‌ک بکە‌ین لەشارە‌کانی عێراقدا، ئە‌گەر‌هاتوو توێژینه‌وه‌ی باره‌ی دەمارگیریه‌کانی بە‌غدا بکە‌ین. ئەو‌ شارە تا ئێ‌ستا‌ش لە‌هە‌موو شارە‌کانی دیکە عێراق شارستانیه‌تره. شە‌ره‌گەرە‌کی تێدا لە‌هە‌موو شارە‌کانی دیکە کە‌م‌تر بوو، وە‌ک پێ‌ش‌تریش ئاماژە‌مان بۆ کرد. کە‌چی جار‌جاره شە‌ره‌گەرە‌کی توندی تێدا بە‌ریابوو.

هەر‌لەو باره‌یه‌وه بە‌سەر‌هاتیکی خۆش هە‌یه، رۆژ‌ه‌لانتاسی فەرە‌نسی لویس ماسنیۆن لە‌سالی ۱۹۱۲ لە‌بە‌غدا بوو. ئەو شە‌رێکی توند لە‌نیوان گەرە‌کی باب شیخ و گەرە‌کی حە‌یدەر‌خانه دە‌بینی. هۆ‌کاری شە‌رە‌که‌ دە‌رچوونی کە‌ژاوه‌کان دە‌بێت لە‌گەرە‌که‌کانه‌وه. ئەو کاتە هە‌والی هێ‌رش‌کردنی ئێ‌تالیا بۆ سەر تەر‌ابلوس و هە‌لگیرسانی چە‌نگ لە‌نیوان ئێ‌تالیا و دە‌ولە‌تی عوسمان دە‌گاتە بە‌غدا و خە‌لک بۆ پێ‌ش‌تگیری دە‌ولە‌تی عوسمانی و کۆ‌کردنە‌وه‌ی کۆ‌مە‌ک دێ‌تە‌دەر‌وه، لە‌ باب مو‌عە‌زە‌م کە‌ژاوه‌ی باب شیخ بە‌کە‌ژاوه‌ی حە‌یدەر‌خانه دە‌گات و بە‌ریه‌که‌وتن و شە‌ر لە‌نیوانیان دروست دە‌بێت، سەر‌که‌وتنیش بۆ گەرە‌کی باب شیخ دە‌بێت.^{۲۴}

عە‌لی بە‌زرگان باس لە‌وه دە‌کات، لە‌گە‌نجی‌تی بە‌چاوی خۆی شە‌ری توندی لە‌نیوان گەرە‌که‌کانی حە‌یدەر‌خانه و مە‌یدان و عە‌مار و ئە‌لبوشە‌یل بینوو. گە‌نج و مێ‌رمە‌ندال بە‌ش‌داریان لە‌شە‌ره‌کان کردوو و ژنانیش شە‌ر‌که‌رانیان هاند‌اوه. شە‌ر‌که‌ران دارە‌سا و بە‌ردی گە‌وره‌یان بە‌کارهێ‌ناوه. شە‌ر‌که‌کانیش لە‌بەر هۆ‌کاری زۆر هیچ و

^{۲۴} لویس ماسنیۆن (له‌جه‌ بغداد العربیة) ترجمه‌ اکرم فاضل ص ۵

پوچ نه تجم دراون. هه ره مووشیان به بهر چاو و گونجکهی حکومت روویده دا که چی نهو رینگری لی نه ده کرد.^{۲۲۹}

دکتور مستهفا جهواد باس له وه دهکات له شه پێکی به غدا ئاماده بووه له سالی ۱۹۲۰ له نێوان گه په کی به نی سه عید و گه په کی کورد و باب شیخ روویداوه، پۆلیس هاتۆته نێوانیان و په روازه ی پیکردوون؛ کۆمه لێک گه نجیش دهستگیر دهکات و به تۆمه تی جیاواز سزایان ده دات.^{۲۳۰}

شه ر له نێوان شاره کان و هۆزه کان:

گه په که کانی نه یار له یه ک شاردا، کینه و ده مارگیری تایبه تیان له بیر ده که ن، نه گه ره مه ترسییه کی گشتی له سه ر شاره که یان بیته. نه و کاته هه موویان له درۆی دوژمنه هاو په شه که یان یه ک ده گرن، نه مه ش به پێی نهو په نده ی به نو که ده لێ ((من و براكه م له به رامبه ر ئاموزا، من و ئاموزام له به رامبه ر بیگانه)).

نهو مه ترسیه گشتیه که هه په شه له شار دهکات له سی ئاراسته وه دیت؛ له هۆزێکی نزیکه وه دیت، له شارێکی دیکه وه دیت جا دووره یان نزیک، هه ندیک جاریش له لایه ن حکومته وه دیت. جا کاتێک مه ترسی له هه ر لایه کی نه م سی ئاراسته یه وه بیته، نهوا نه واوی خه لکی شاره که له ژێر سه رکردایه تی پیاوێکی گه وره کۆده بنه وه، هه روه ها هانا بۆ هاو په یمانانیا ن ده به ن له هۆز و شاره کانی دیکه، جا رینگای به رگری یان هێرشکردن ده گرنه به ر وه که نه وه ی نه وه ی یه ک گه په ک یان یه ک هۆز بن.

نه وه ی شایه نی ئامازه یه، هۆزه کان و سه یری شاره کانیان ده کرد، وه که نه وه ی هۆزێک بن، شاریش به هه مان تێپروانن سه یری خۆی ده کرد. هه ندیک جاریش له نێوان هۆز و شاره کان هاو په یمانی و رێکه وتنی عه شایه ری نه تجم ده درا، وه که نه وه ی هۆزه کان له گه ل یه کتر نه تجمی ده دن. شه پێش له نێوان هۆز و شار روویده دا، تۆله کردنه وه و کینه شیان له نێوان هه بووه. وه که نه وه ی له نێوان دوو هۆز هه بیته.

^{۲۲۹} علی آل باز رکان (الوقائع الحقیقه فی الثورة العراقیه) ص ۵۷
^{۲۳۰} مصطقی جواد (مقدمه کتاب القوه لاین المعمار العفادی) ص ۹۹

نيپۇرى گەشتيار رووداوتك دەگىرتتەو، لەسالى ١٧٦٥ لە ناوچەيەكى نوپاتى ناوەرەست روويداوه. رووداوه كەش ئەو يە كەشتيەك بەرووبار تىپەريوه، پريبووه لە كەلوپەل و خەلك. دواتر لەرووبارەكەوه گيردەيشت، هەندىك لەبەدوكان دەيانەوى كەلوپەلەكان دابەزىن، كەچى لەوكاتەدا كەشتيەك بەلايەك دەكەوى و هەندىك لەبەدوكان دەمرن. نيپۇر سەرسام دەبى كاتىك دەزانى بەدوكان داوى خويى كورزاوكان لە شارى سەماوه وقرنە دەكەن، بيانويان ئەو بووه زۆريەى سەرنشپەكانى كەشتيەك خەلكى ئەو دوو شارەبوون^{٢٢٢}. بۆيە دەبوو خەلكى ئەم دوو شارە خويى كورزاوكان بەهۆزەكان بدەن، ئەگەر ئەمەيان نەكردبوايە ئەوا لەئەنجامدا دوزمىنكارى و كوشتار لەنيوان شارەكان و هۆزەكە دروست دەبوو. ئەگەر ميژووى هەر شارىكى عىراق بخويىنەو، ئەوا دەبينىن خالى نيبە لەو شەپانەى لەنيوان شارەكە و هۆزەكانى نزيكيان روويداوه. لەوانە نموونەى ئەو يە لەنيوان شارى نەجەف و هۆزى بەنى خەسەن روويدا، لەنيوان شارى بەلەد و هۆزى شەمەر روويدا، لەنيوان شارى كوبەيسە و هۆزى عەنزە، لەنيوان شارى ديوانىيەو هۆزى خەزاعل روويداوه...

حاجى وداى عەتيە باسى شەريكمەن بۆ دەگىرتتەو، لەنيوان شارى ديوانىيە و هۆزى خەزاعل لەسەر بوندى جەنگى يەكەمى جيهان روويداوه. هۆكارەكەش ئەو بوو خەلكى ديوانىيە دەستيان بەسەر ئەو چەك و كەلوپەلە جەنگيانە داگرتووه كە عوسمانىيەكان داوى پاشكشەيان لەشارەكە جياننەيشتووه، ئەوان لەنيوان خويان دابەشى دەكەن، كەچى دواتر هۆزى خەزاعل دىن داوى بەشيك لەو كەلوپەلانە دەكەن. ئەوانيش نكۆليان لى دەكەن و قەرامۇشيان دەكەن، لەئەنجامدا هۆزەكە دوزمنايەتيەك هەلەدەگرن. رۆژىك دىت هەندىك لەخەلكى ديوانىيە دەچنە نەجەف، تەرمى مردوويەك هەلەدەگرن بۆ ئەو يە لەنەجەف بينيژن، ئەوان چەكدار دەبن و ژمارەيان هەشتا پياو دەيىت، هۆزەكە ريگەيان پى دەگريت. لەئەنجامدا سى كەس لەپياوانى ديوانىيە دەكۆرژن^{٢٢٣}.

^{٢٢٢} كاوتن نيپور (مشاهدات نيپور) ترجمة سعد العمري ص ٧١-٧٢

^{٢٢٣} وداى العطية (المصدر السابق) ص ١٤١-١٤٢

شهری نیوان شارەکان و حکومەت:

له واقیعدا شهرێ نیوان شارەکان و حکومەت له سەر دەمی عوسمانییەکاندا بە دەگمەن روویداوه. ئەمەش بە پێچەوانەی جەنگی بەردەوامی نیوان هۆزەکان و حکومەتە. وەک دەردەکهوێت خەلکی شارەست بەبێ توانایی خۆیان دەکەن لە بەرامبەر سوپا و تۆپخانەیی حکومەت، بۆیە دەترسن لەوێی خانوو و بازارەکانیان بە تۆپی حکومەت بپوخت و لەلایەنی سەربازەکانیشەوە تالان بکری. کەچی هۆزەکان بایەختیکی گەورەیان بەمە ئەداوه، ئێوان نە خانووی جیگجیریان هەیە و نە بازاری ئاودانیان هەیە تا لێی بترسن. دەشتوانن لە هێز و تۆپی حکومەت رابکەن و بەرەو هۆزەکان بچن یان بەرەو قولاڵی بیابان بچن.

جەنگ لە نیوان شارەکان و حکومەت لە سەر دەمی عوسمانییەکان رووینەداوه ژمارەیهکی زۆر کەم نەبێت. بە ناویانگرتین جەنگ ئەو بوو لە سەر دەمی ئەجیب پاشای والی لە ساڵی ١٨٤٢ لە کەرەلا روویداوه. پوختەکی ئەو هەیه کە سێک بە ناوی ئیبراھیم زەعفەرانی کۆمەڵەیەک لە خەلکی شارەکان پێکھێناوه بە ناوی بەرمازییەکان^{٢٢٧}. ئەو کۆمەڵەیە بە هێز دەبێت و بە تێپەرپوونی رۆژگار ژمارەیی کەسەکانی زیادەدەبێت، بە شێوەیەک هەریکە سێک لە سەرتاسەری عێراق لە حکومەت یاساغ دەبوو، پەنای بۆ ئەو کۆمەڵەیە دەبرد. ئەو جەماعەتە لە سەر دەمی داود پاشا دەستیان بە سەر شارەکان داگرت. کاتیئێک عەلی رەزا پاشا بوو و والی سوپایەکی ئاردا سەر کەرەلا و ئابلقەیی دا. پیاوانی ئایینی و پیاوماقولان ھاتنە ناو بابەتەکە و هەفتا ھزار قەریانان دا، والیش رازی بوو وازی لە کەرەلا ھێنا، بەلام کاتیئێک ئەجیب پاشا بوو بە والی، لە سەر تەمبکردنی کەرەلا و گێڕانەوێی بۆ ژێردەسەلاتی حکومەت موکڕ بوو. ھۆشیاری ملکەچی و دانانی چەک دا و مانگێک مۆلەتی دا، کەچی کەرەلا کاردانەوێی بۆ ھۆشیاریەکی ئەو نەبوو، بۆیە سوپایەکی بە ھێزی بە تۆپخانە و ئاردا سەرشارەکان و ٢٢ رۆژ ئابلقەیی دا. خەلکی شارەکان خۆیان بە شورا قایمەکی شار پاراست بوو، کەچی

^{٢٢٧} بەرماز لەزمانی تورکی بەکەسێک دەگووترێت کە کەلکی ھێچی نەبێت، مەبەستیش شەڕانگێزەکانی چێشەکانی کۆمەڵگایە - عەل و مەردی سەیری ئەمە بەکە : رحلة فریروز ترجمه جعفر الخياط ص ١٧٨

تۆپه‌كان كه‌ لێنیا ن له‌و شوره‌یه‌ دروست كرد له‌ لای باب خا نه‌وه‌، هه‌ندێك له‌ خه‌لگه‌كه‌ په‌نایان برده‌ به‌ر هۆزه‌كانی ده‌وره‌یه‌، وه‌ك هۆزی ئال فته‌ و ئال یه‌سار و ئال زوغبه‌. شه‌یه‌كه‌ توندتر ده‌بوو ژماره‌ی كوژراوه‌كان گه‌یشه‌ هه‌زار كه‌س^{٢٢٨}. دواچار سوپای عوسمانی سه‌ركه‌وت چووه‌ جه‌زه‌تی عه‌باسه‌وه‌ و ئه‌وه‌كه‌ سانه‌شی كوشت كه‌ هانا یا ن بۆ ئه‌و شوینه‌ برد بوو، بۆ ماوه‌ی چوار سه‌عات هه‌موی تالان كرا و دواتریش بانگه‌وازیان بۆ ناشته‌وا یی كرد^{٢٢٩}.

له‌ سه‌رویه‌ندی جه‌نگی یه‌كه‌می جیه‌اندا، سێ شار له‌ حكومه‌تی عوسمانی یاخی بوون، ئه‌وانیش كه‌ریه‌لا و نه‌جه‌ف و حيله‌ بوو. حكومه‌ت سوپایه‌کی به‌ سه‌ركرده‌یه‌تی عاكف به‌ك بۆ حله‌ نارد، بۆ ئه‌وه‌ی بۆ ئه‌وانی دیکه‌ بیکات به‌ په‌ندێك. ئه‌ویش شاره‌كه‌ی داگیركرد و خه‌فتا پیاوی له‌ سێداره‌دا، یه‌كێك له‌ گه‌ره‌كانی رووخاند و هه‌ندێك له‌ ژنه‌كانی رفاند. ئه‌مه‌ رووداویکی قه‌یه‌وه‌ن بوو به‌ رووداوی عاكف ناسراوه‌، عاكف ویستی به‌ ره‌و كه‌ریه‌لا بچیت، بۆ ئه‌وه‌ی وانه‌ی حيله‌ دووباره‌ بكاته‌وه‌. له‌ دوا ی ئه‌ویش به‌ ره‌و نه‌جه‌ف بچیت. به‌لام ئه‌مه‌ی نه‌كرد^{٢٣٠}. مه‌ژنده‌ ده‌كریت حكومه‌تی عوسمانی له‌ هه‌لچوونی رای گشتی ترسانبیت، له‌ سه‌رویه‌ندی جه‌نگدا، ئه‌مه‌ كاتیك ئه‌گه‌ر هاوشتیوه‌ی حيله‌ تۆ له‌ نه‌جه‌ف و كه‌ریه‌لا یكات هه‌. به‌هه‌رحال نه‌جه‌ف ماوه‌ی دووساڵ سه‌ریه‌خۆ مایه‌وه‌ له‌ لایه‌ن سه‌رۆکی گه‌ره‌كه‌كانه‌وه‌ به‌ پێوه‌ ده‌بیرا، له‌ وانه‌یه‌ كه‌ریه‌لاش وه‌ك ئه‌و بووبیت. ئه‌وانه‌ی له‌ سه‌ربازی فیرایان ده‌كرد روویان له‌ نه‌جه‌ف ده‌كرد له‌وێ سه‌لامه‌تی و پارێزگاریان ده‌دۆزییه‌وه‌، یه‌كێك له‌و فیرانه‌ش باوکی نووسه‌ری ئه‌و دێرانه‌ بوو.

هه‌لی ئه‌وه‌م بۆ ره‌خسا له‌ گه‌ل خه‌زانه‌كه‌م به‌ دوا ی باوكم بچین، ئه‌وكات مندا ئێکی بچووك بووم، ئێستاش له‌ یادم ماوه‌ ئه‌و كات نه‌جه‌ف له‌ چ بارودۆخیکی كۆمه‌لایه‌تی سه‌یر دا بوو. هه‌ر گه‌ره‌كێك له‌ چوار گه‌ره‌كه‌كه‌ سه‌رۆکی تایبه‌تی خۆی هه‌بوو، به‌ پێی نه‌ریتی عه‌شایری گه‌ره‌كه‌كه‌ی به‌ پێوه‌ ده‌بیرد. كه‌سانی چه‌كدار ی

^{٢٢٨} سلیمان هادی الطعمه (تراث كربلاء) ص ٢٧٢
^{٢٢٩} عباس العزاوي (المصدر السابق) ج ١٧، ص ٦٦
^{٢٣٠} عوبید الموسری (الحاج عطية أبو كلال) ص ١٠٣

له‌گه‌ڵ بوو فرمانه‌کانیان جێبه‌جێ ده‌کرد. زۆرجار شه‌روپێک‌دادان له‌ نێوان زه‌قپوت و شه‌مپوت رووی ده‌دا، دوکانه‌کان داده‌خران و خه‌لک به‌ره‌و ماڵ رایانده‌کرد و ته‌قه‌ی تهن‌گ له‌هه‌موو لایه‌که‌وه‌ ده‌بێسترا.

شه‌ری نێوان شاره‌کان:

شه‌ری نێوان شاره‌کان له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان که‌م رووی نه‌ده‌دا، کاتی‌ک دوو شار دراوسێی یه‌کتر ده‌بوون و نێوانیان دوور نه‌بوو، شه‌وا دژایه‌تی له‌نێوانیان له‌سه‌رچهند بابه‌تی‌ک دروست ده‌بوو. هه‌ندێک جاریش دژایه‌تیه‌که‌ ده‌گه‌یشته‌ ناستی کوشتاری یان دژێره‌ی ده‌کێشا، وه‌ک شه‌وه‌ی له‌نێوان شارۆچکه‌ی راوه‌ و عانه‌ روویدا. یان شه‌وه‌ی له‌نێوان به‌له‌د و ئوجیل هه‌بوو. هه‌ندێک جاریش دژایه‌تی له‌نێوان دوو شاری دوور له‌یه‌کتر روویداوه‌، شه‌مش له‌ کاتی بۆنه‌ و رێژه‌سه‌مه‌ گشتیه‌کان بووه‌ که‌ دوو شار تێیدا به‌شداری کردووه‌، وه‌ک شه‌وه‌ی له‌ (چله‌) له‌ نێوان کازمیه‌ و نه‌جه‌ف روویدا.

نوکه‌ته‌یه‌ک له‌عێراق ده‌گێرینه‌وه‌، شه‌و نوکه‌ته‌یه‌ ئاماژه‌یه‌ بۆ توندی نێوان خه‌لکی شارۆچکه‌کانی عانه‌ و راوه‌. پوخته‌که‌ی شه‌وه‌یه‌ پیاوی‌ک له‌ خه‌لکی عانه‌ کتێبی‌کی کۆن به‌زمانی عه‌ره‌بی ده‌خوینێته‌وه‌، هه‌ر زوو لێزه‌ و له‌وه‌ی شه‌مه‌ی به‌رچار ده‌که‌وێت "قال الراوی" واده‌زانی له‌گه‌ڵ خه‌لکی راوه‌ی دایه‌، زۆر توپه‌ ده‌بیست و قه‌له‌م به‌ده‌سته‌وه‌ ده‌گرت هه‌موو (راوی) یه‌کان ده‌سڕێته‌وه‌ له‌شوینی شه‌وان (العانی) ده‌نوسی بۆیه‌ کتێبه‌که‌ پڕ ده‌بیست له‌ رسته‌ی (قال العانی).

زۆر تریکته‌ و چیرۆکی دیکه‌ هه‌یه‌ له‌باره‌ی بابه‌تی دوژمنایه‌تی شاره‌کانی عێراق. له‌وانه‌یه‌ لێزه‌دا به‌سوود بێت ته‌نها به‌کورتی باسی دوژمنایه‌تی نێوان خه‌لکی کازمیه‌ و خه‌لکی نه‌جه‌ف بکه‌ین. شه‌و چیرۆکه‌ ماوه‌یه‌کی له‌میژه‌ ناوبانگی هه‌یه‌، به‌م چیرۆکه‌ ده‌توانین ته‌سه‌وپی سروشتی بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی عێراق بکه‌ین له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا.

دوژمنایه‌تی نێوان کازمیه‌ و نه‌جه‌ف:

شه‌م دوژمنایه‌تیه‌ له‌سالانی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیستهم ده‌ستی پێکرد، هه‌زاره‌که‌ش شه‌وه‌ بوو پیاوی‌کی کازمیه‌ کاری گواستنه‌وه‌ی ته‌رمی مردووانی

دەکرد لە کارمییەوه بۆ ئەجەف. ئەو پیاوه بوێر و ئازا بووه تەفەنگى ھەلگرتووه بۆ ئەوەى بتوانى لەرێگای ئەجەف پارێزگارى لە تەرمەکان بکات. رۆژیک تووشى جەماعەتییكى خەلکى ئەجەف دەبیّت، پێکدادان لەنێوانیان روودەدا، پیاوێکەى کارمییە دەتوانى دوو کەس لەوان بکوژى، دواتریش بە سەلامەتى بۆ کارمییە دەگەرێتەوه. دواتر خەلکى ئەجەف ئامادەکارى بۆ تۆڵەکردنەوه دەکەن، پیاوێکى کارمییەیان دەستدەکەوت دەیکوژن، ھەوالەکە دەگاتەوه کارمییە و سەرۆکى گەرەکەکان کۆبوونەوه دەکەن بۆ ئەوەى مشتومڕى بابەتەکە بکەن داوا چارەسەر یان تۆڵەکردنەوه بکەن. بەپێى نەریتە عەشایرییە پیاوێکەکان.

سەرۆکەکان بەوه گەشتن لە کارمییە ھاوشیوێى ئەجەف و زۆریەى شارەکانى دیکە ھاوپەیمانیەتى عەشایەر دروست بکەن. وەک دەرەدەکەوت کارمییە پێشتر ھاوپەیمانى لەو جۆرەى نەبووه، ئەمەش لەبەر نزیکى لەبەغدا و بوونی بارەگای والى و پۆلیس و دەسەلاتى حکومى. دواى مشتومڕێکى تووند لەبارەى ئەوەى کى دەبیّتە شیخى ھاوپەیمانیى سەرۆکى شارەوانى کە جەغفەر عەتیفە بوو دەبووست ببێتە سەرۆک، کەچى سەرۆکەکان بەتوندى بەرپەرچیان دایەوه، بەبروای ئەوان جەغفەر دەولەمەند و سامانى زۆرە، بەلام لە ھۆزێک و بێمالەیک نییە، تا پالپشتى بکات. ئەویش لەمە تورە دەبیّت و بەنەپى دەچێتە لای والى، پێى راڤەگەینى کارمییە بەنیازی یاخیبوونە لە حکومەت، والى دواى ئەوه بەرتیلیکى گەورەى لى وەرەدەگرێت باوەڕى پێدەکات، بەمەش والى فرمانى دوورخستنەوى سەرۆکەکانى کارمییە دەدات، بۆ ئەنادۆل.

ھەرچۆنیک بیّت ئەو دۆژمناپەتیە مایەوه و تۆڵەکردنەوه لەنێوانیان بەردەوام بوو. لەسالى ١٩٢٩ شەپێکى سەخت لەنێوان خەلکى کارمییە و ئەجەف لە چەلە روویدا لە شارى کەرەلا. پیاوێکى ئەجەفى کوژرا بەناوى دەعبول. خەلکى کارمییە ھێرشیان کردە سەر خێوھەتى ئەجەفیەکان و گوریسی خێوھەکانیان پچراند و قاوھەکانیان رژاند، دواتریش روویان لەمەزارگەى عەباس کرد و ھوتافى سەرکەوتیان دەکێشا. مەن لە کەرەلا بووم کاتێک رووداوێکە روویدا، بینیم رۆژى دواتر خەلکى کارمییە لە کەرەلاوەکى گشتى دەرکەوتن و ھەموو گەرەکەکان بەیەکەوه بوون، ئەمەش

سروششی کۆمەلگەي عىراقى

پېشىر رووينە دابو، چونكى ھەر گەرەكە وكەشاوھى خۆي ھەبوو. لەو رۆژدەدا سنگى خۆيان نەدەكوتا وەك لەنەرىتەكە ھەيە، بەلكو دەستيان رادەو ەشانەد وەك ئەوھى ئامازە بۇ زالبوون و رووبە رووبوونەو بەكەن. ھوتاغى سەرکەوتنيان دەكېشا و ستايشى خەلكى كازمىيەيان دەكر^{٢٤١}. وەك ئەو شوبھاندم ھۆزىك بىن، بەسەر ھۆزىكى دىكە زالبوون، بۇيە گۇرانى سەرکەوتن دەلێن.

لەسالى ١٩٤٥ ھەندىك لەپياوماقولاتى كازمىيە ويستيان كۆتايى بەدوژمنابەتەيە بھيىنن كە لەنتوان كازمىيە و نەجەف ھەيە. شەوئىكيان لەمالى يەكئىكيان كۆدەبنەو، باسى چۆنەتى ئەجامدانى سولتەكە دەكەن، ئاكۆكى لەسەر ئەم بابەتە دروست دەبێت: ئايا دەبێت خەلكى كازمىيە بچیتە نەجەف، يان خەلكى نەجەف بێتە لەلای كازمىيەكان؟ ھەموويان لەسەر ئەو كۆك بوون يەكئەك لە شارەزايانى تەرىتە عەشايرەيەكان بھيىنن بۇ ئەوھى كېشەكە يەكلاپكاتەو.

شىخ ھەسەن سوھەيليان لەخەو بە ئاگاھيتا و بۇ شوپىنى كۆبوونەو كەيان ھيتا. شىخ ھەسەن شىخى بەنى ئەمىم بوو. بىرواى شىخ ئەو بوو كە ئەو لايەنەي قاوھى رشتو، بچیتەو لەلای نەپارەكەي و داواي سولتەي لى بكات. سەرۆكەكانى كازمىيە بەمە رازى نەبوو، بەلكو وتيان دەبێت سولتەكە لە كەرنەلا بێت، بۇ ئەوھى خەلكى كازمىيە و نەجەف ھەردوو لا بۇ ئەوھى بچن. بەھەر حال كۆبوونەو كە سەرکەوتو نەبوو، بېھوودە كۆتايى ھات، بابەتى تۆلەكرنەوھى دەعبوليش ھەتا ئىستا وەك خۆي ماوئەو – زۆر بەداخەو!

ئەوھى بچیتە ئاوارەدەكارى ئەو مەسەلەيەو، دەزانى كاريگەرى بەھايى بياپانتشيني لەسەر كۆمەلگاي عىراق چەندە. ئەگەر ريش لەناو پاستى سەدەي بىستەم بەھاكانى بەدو بەمشوھەيە كاريگەرى ھەبووبى. ئايا دەبێت سەدەي رابردو يان پېشىر چۆن بووبیت؟ ئەگەر باروودخەكە لەنتو خەلكى شارەكان بەمشوھەيە بووبیت، ئايا لەنتو خەلكى ھۆزەكان چۆن بوو؟

^{٢٤١} دكتور عەلى وەردى ئامازەي بەيەكئەك لە ھوتاھەكان كروو، كە ئەمەيانە (جي روابيا الكواظم جي اھاليھا) –

پەننى ھەشتەم

پېڭكەتەي كەسىتى ئەلەيدا

كەسىتى بەمانا زانستىيەگەي بىرىتتە بە پېڭكەتەيەكى دەروونى لەچەند سىفەتتىكى جياوازەو پېڭكەت. ئەو پېڭكەتەيە مەيلى بەلەي گونچاۋ تەبابرون ھەيە لەگەل ئەو رۇشنىرىيە كۆمەلەيەتەي لەكۆمەلگەكە باۋە. ھەر مۇۋەتتە كەسىتى تايىبەتى خۇي ھەيە و بەو كەسىتتە لەخەلگەي دېكە جىادەكەتتە ۋە. خەلگەش لەكەسىتى جياواز دەبن، بەپىي جياۋازى تواناي كاردانە ۋەيە لەگەل رۇشنىرىيە كۆمەلەيەتەي كە. چا ھەندىك سەردەكەون و ھەندىكەش سەردەكەون. لەراستىشدا زۆرىنەي خەلگەي لەپەك كات سەركەوتتە ۋە سەرنەكەوتتە ۋە، جياۋازىشىان لە رىژەي ئەو سەركەوتتە ۋە سەرنەكەوتتە داپە كە لەپېڭكەتەي كەسىتىان ھەيە.

ئەو ھۆكارە كۆمەلەيەتى و دەروونىانەي ھەر لەمەندەيە ۋە كارىگەريان لەسەر مۇۋەككە ۋە ھەيە، ۋا دەكەن كەسىتتەگەي بەمشىۋەيە بىت كە لە گەۋرەيى بۇمان دەردەكەوت، بۆيە كاتتە مۇۋەتتە بەچەند سىفەتتىكى خراپە ۋە دەبىنەن، ناكەتتە گەيى لەخۇي بىكەين، بەلگە ئەمە ئەتجامى بارودۇخ و ھۆكارە دەروونى و كۆمەلەيەتتەكەن، ئەگەر ئىمەش لە بارودۇخى ئەو بوۋاين ئەو ئەگەرى زۆرى ھەبو ئىمەش ئەو سىفەتەنەمان ھەبوۋايە.

بىرمەندەنى كۆن پىيانۋاۋو، مۇۋەبەپىي پىگەيشىننى عەقل و دروستى بىرگەندە ۋە سىفەتەكەنى باش و خراپ دەبىت. بەلام دۋاجار ئەم بۆچۈنە لەژىر رۇشنىي تۈزىنە ۋە ئۆيەكەنى زانست ھەلگەي دەركەوت. تەنەت خودى بىرگەندە ۋەش ملگەچى بارودۇخى كۆمەلەيەتى و دەروونى دەبىت. چا جۆرى بىرگەندە ۋە، بەگوزارشتىكى دېكە بىرىتتە لە سىفەتتىكى كەسىتى. ھەرۋەك خودى

که‌سی‌تیش به‌ره‌مه‌ی بارودۆخی ده‌ورو به‌ریه‌تی، پێشتر ئاماژه‌مان بۆ ئه‌وه‌کرد کاتێک مرقۆ بیرده‌کاته‌وه، بێرکردنه‌وه‌ی به‌و جۆره‌ ده‌بی‌ت که‌ کۆمه‌لگه‌ی ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات. ئه‌گه‌ریش بیه‌نیمان له‌ بێرکردنه‌وه‌کانی له‌ کۆمه‌لگه‌ی لاده‌دات، ئه‌وا بۆ کاریگه‌ری هه‌ندێک هۆکار ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ له‌ کۆمه‌لگه‌یه‌کی دیکه هاتووه، جا سه‌فه‌ر بێت یان خوێندنه‌وه‌ و بیه‌ستن و هۆکاری دیکه‌ بێت، به‌لام ئه‌و مرقۆی که‌ له‌ چوارچێوه‌ نه‌سه‌که‌ی کۆمه‌لگای خۆیه‌تی، ئه‌وا زۆتر له‌خۆی که‌سی دیکه‌ نانا‌سی، به‌ ده‌گمه‌ن نه‌بی‌ت ئه‌و که‌سه‌ له‌ بێرکردنه‌وه‌ له‌ کۆمه‌لگه‌ی خۆی لانه‌دات.^{٢١٢}

بۆچوونی و ره‌خنه‌یه‌ک:

عه‌باسی عه‌زای می‌ژوونوس، تێبینی ئه‌وه‌ی کردووه‌ زۆرێک له‌ هۆزه‌کانی به‌و ئه‌وانه‌ی له‌ بیابانه‌وه‌ هاتوونه‌ته‌ عێراق، هه‌ندێک له‌سیفه‌ته‌ په‌سه‌نده‌کانیان له‌ده‌ست داوه، وه‌ک راستگۆیی و راشکاوی و پاراستنی راسپاردیه‌ی، وه‌ک ده‌زانێت له‌به‌رامبه‌ر ئه‌مه‌ پابه‌ندن به‌نه‌ریته‌کانی کۆنی بیابانه‌نشین وه‌ک داگیرکاری و ده‌مارگیر و تۆله‌کردنه‌وه. جا عه‌زای بپوای وایه‌ ده‌کرێت رێنمایی به‌و هۆزانه‌ بدرێت و ئاراسته‌ بکڕێت، له‌رێگای خوێندن و پێگوتنه‌وه، تا واز له‌ سیفه‌ته‌ ناپه‌سه‌نده‌کانیان به‌نن و یاریزگاری له‌ سیفه‌ته‌ په‌سه‌نده‌کانیان بکه‌ن.^{٢١٣}

له‌راستیدا ئه‌و بۆچوونه‌ی عه‌زای له‌رووی تیۆرییه‌وه‌ جوانه، به‌لام له‌رووی کردارییه‌وه‌، جێبه‌جێکردنی سه‌خته‌، یان ره‌نگه‌ مه‌حال بێت. خوێندن و پێگوتن زه‌نی مرقۆ پێده‌کات له‌بیرۆکه‌ی به‌رز، به‌لام ناتوانی کاریگه‌ری کردیه‌ی له‌سه‌ر که‌سی‌تی مرقۆیه‌ هه‌بی‌ت. که‌سی‌تی به‌ره‌مه‌ی بارودۆخی واقیعیانه‌یه، وه‌ک پێشتر ئاماژه‌مان بۆکرد، ئه‌گه‌ره‌هاتوو مێشکی مرقۆیکمان بپێرێت له‌بیرۆکه‌ی به‌رز، که‌چی هه‌ولێ گۆڕینی بارودۆخی واقیعی که‌سه‌که‌مان نه‌دا، ئه‌مه‌ش ده‌بی‌ته‌ هۆی ده‌رکه‌وتنی هه‌ندێک سه‌یمای دووفاقی له‌که‌سی‌تی ئه‌ودا. جا که‌سه‌که‌ له‌و

^{٢١٢} ئه‌مه‌ بایه‌تێکی گه‌رنکه‌ بوو له‌بابه‌که‌کانی کۆمه‌لناسی نوێ، له‌ مهنه‌جی پۆلی چواری به‌شی کۆمه‌لناسی زاتکۆی به‌غدا ده‌خوێندرا، زیاتر له‌ده‌ ساڵ له‌سه‌ر یه‌ک ئه‌و واته‌یه‌م ده‌گوتیه‌وه، که‌چی دواچار لا‌ب‌را - زۆر

به‌داخه‌وه - عه‌لی وه‌دی

^{٢١٣} جه‌انس العزای (عشائر العراق) ج ٣، ص ١٩-٢٣

بارودۆخه‌دابه‌ گوفتار ئه‌و قسه‌ بریقه‌دارانه‌ ده‌کات که فێرمان کردوه‌، له‌ژایانی کرداریشدا به‌پیتی بارودۆخی خۆی پێچه‌وانه‌ی ئه‌و قسانه‌ کارده‌کات^{١١٤}. بۆیه‌ ئه‌و که‌سه‌ راستی کردوه‌ که گوتویه‌تی " بارودۆخی مرووفیک بگۆره‌، ئاکاره‌که‌ی ده‌گۆرێت".

بارودۆخی لادێی عێراق:

ئامانجی بالایی هه‌ر تاکێکی هۆزه‌کانی عێراق ئه‌وه‌یه‌ سه‌راپای به‌هاکانی بیاباننشینی په‌یره‌و بکات. هه‌موو ئه‌و به‌هایانه‌ش له‌ لادیدا په‌یوه‌ندیان به‌شانازیکردن و داشۆزینه‌وه‌ هه‌یه‌. ئه‌مه‌ش مانای ئه‌وه‌یه‌ ئه‌و به‌هایانه‌ مه‌یلیکی به‌هێز به‌و تاکانه‌ ده‌دن، بۆ نزیک بوونه‌وه‌ له‌ سیفه‌ته‌کانی شانازیکردن و دوورکه‌وتنه‌وه‌ له‌ سیفه‌ته‌کانی داشۆزین. به‌لام کێشه‌که‌ ئه‌وه‌یه‌ بارودۆخی لادێی له‌ عێراق به‌شیوه‌یه‌که‌ تاک زۆر یان که‌م ناچار ده‌بێت له‌ به‌هاکانی بیاباننشین لایدات.

به‌شیوه‌یه‌کی رێژه‌یی ئه‌و بارودۆخه‌ی له‌ لادێی عێراق هه‌یه‌، له‌ بیابان بوونی نییه‌. نه‌گه‌ر بزانی ئه‌و به‌هایانه‌ی به‌دو که‌ له‌ بیابان په‌یدا بووه‌ وله‌گه‌ڵ ژایانی ئه‌وئ گونجاوه‌، ئه‌و درک به‌کێشه‌ی ئه‌و به‌هایانه‌ ده‌که‌ین کاتێک بۆ لادێی عێراق ده‌گوازرینه‌وه‌.

ده‌کرێت بارودۆخی لادێی به‌شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ پوخت بکه‌ینه‌وه‌:

- ١- بوونی ده‌سه‌لاتی حکومه‌ت. هه‌ر چه‌نده‌ ئه‌و ده‌سه‌لاته‌ له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان لاواز بووه‌، به‌لام به‌هه‌رحالێک بێت بوونی هه‌بووه‌ و کاریگه‌رییه‌کی ته‌واوی له‌سه‌ر کۆمه‌لگای لادێی هه‌بووه‌.
- ٢- بوونی ئه‌و بازارانه‌ی به‌رهمه‌ کشتوکالیه‌کانی تێدا ده‌فروشرێت. لادیه‌کان له‌و بازارانه‌ پێداویستی خۆیان ده‌کری، ئه‌وانه‌ی سوو (ریبا)یان ده‌دا، کاریگه‌ری زۆریان له‌سه‌ر ئه‌و بازارانه‌ هه‌بوو.

^{١١٤} له‌به‌شی داهااتودا پاڵه‌شی دووفاقی که‌سیتی عێراقی به‌کورتی باس ده‌که‌ین. به‌لام له‌کتێبی داهااتودا به‌ وردی باسی ده‌که‌ین به‌ناو نیشانی (دووفاقی که‌سیتی له‌ عێراق له‌سه‌رده‌می کۆن و نوێدا). عه‌لی وه‌ردی

۳- دەرکەوتنى سەرەتاكانى دەرەگايەتى لە لادى، بەشىۋەيەك ھەندىك لەسەرۆك ھۆزەكان و سەرۆكى يەكيتىياتى ھۆز سەمىيان لەلایەنگرانىيان دەرکرد و مەيليان بۇ خۆشگۈزەرانى ھەبوو.

۴- دەرکەوتنى پالئەرى قازانچ و خۆشەويستى سامان لەلای ھەندىك لەلادىيەكان، بەتايىبەتى ئەوانە پەيوەندىيان بەيازپ وشارەكانەو ھەبوو، ئەوان دواتر دەبوون بە بەقال يان (سوو)بەخش، يانیش لەھەندىك وەرزدەبوون بەكرىكار.

۵- بلاۋبوونەو ھى ھەندىك نەخۆشى لە لادى، لەوانە مەلاريا و بيجل و مېزى خوتتاۋى و سىچوونى خوتتاۋى و سىل و نەخۆشى كرمە جىاجىياكان.

۶- چەوسانەو ھى ژنانى لادى، ناردىيان بۇ بازارەكان بۇ كرپىن وغرۇشتىن، دواچارىش ئەو ژنانە كاريگەردەبوون بە رەفتارى شارستانەكانەو، ھەندىكچارىش بەرەو بەدپەشتى دەپۇيشتى.

مىواندارى لەلادى

شىخى لادى ھەول دەدات لە ھەموو بەھا وئاكارەكانى لەشىخى بەدو بچىت، ئەو دەيەوى ئازا و بەخشندە بىت و دراوسى و لىقەوماو پەنابەر و لاواز بپارىزىت، لە ديوەخانەكەى دادەنىشى بۇ ئەو ھى كېشەى ھۆزەكەى چارەسەر بكات. ئەو لەجەنگدا سەرکردايەتى ھۆزەكەى دەكات و لە دانوستاندەكانىش نوینەرايەتى دەكات، بەلام شىخى لادى تا چەند دەتوانى لاسايى شىخى بەدو بكاتەو؟

بەكەم رووخسارى لەيەكچوونى نىوان شىخى لادى و شىخى بەدو لەبەھاي مىواندارى دايە. لەگەئەو ھەشدا ديوەخانەى شىخى لادى رەشمالىكى گەرە نىيە وەك ئەو ھى لە بىبابان ھەيە، بەلكو وەك ئەو ھى ستىن لويد وەسفى كردووە، زياتر لە ھەيكەلە كۆنەكانى سۆمەر دەچىت، ديوەخانەكە بەقامىش و قوپ دروست دەكرىت، ژمارەى چەمانەو ھى سەرى ديوەخانەكە بەپى پىنگەى شىخ و نەرىتى بنەمالەكەى دەبىت. ناكرىت شىخى لادى كرىكارى پىشەگەر بۇ دروستكرىتى ديوەخانەكەى بگرىت، بەلكو داوا لەرۆلەكانى ھۆزەكەى دەكات ھارىكارى بەكتر بکەن لەدروستكرىتى، شىخىش تەنھا لەسەريەتى خواردنىيان پى بدات.

سەرەراى ئەمەش ديوەخاننى لادى ئەرووى نەرىت و بەها کۆمەلایەتییەکانەو
هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ديوەخاننى بەدو نییە. لە ديوەخاننى لادییش بەپێى
نەرىتەکان قاوہ پێشکەش دەکەیت، خواردن بەهەموو میوانێک دەدرێت، ھەر
کێبەک بیت. ھەرچەندە میوانەکە پێگەى کۆمەلایەتى بەرزتر بیت ئەوا ژمارەى
کوشتییەکان بۆ ئەو زیاتر دەبێت. کاتیەک خەلکی گوندەکە گوئیان لە دەنگى ئاوى
قاوہچى دەبێت، ئەوا دەزانن میوانێک ھاتۆتە لای شێخەکان، جا بۆ
بەخێرمێتانی دەچنە ديوەخان و چاوپۆش دەکەن وەک رێزێدانێک لە میوانەکە
بەشداری خوانەکەى بگەن.

خەلکی گوند ھیواى ئەو دەخوازن میوانەکانیان پایەى بەرزبیت بۆ ئەو
خواردنەکە زۆرتر بیت. لەوکاتەشدا ئەوان گۆشت و برنج و چەندین جوورى دیگەى
خواردنى چەوریان بەردەکەوت، کە دەگمەن نەبێت ئەگینا لە مالاگەى خۆیان
نایخۆن. شێخى لادى ھەرچەندە خواردنەکەى لە ديوەخان زۆرتر و چەورتر بیت،
ئەوا ئاوبانگى بەرزتر دەبێت و ھەوالی ديوەخانەکەى بەربلاوتر دەبێت. بۆ نموونە
دەگوتریت مەشتەتى خەلیفە، کە شێخى شەلبو محەمەد بوو، سى سال دواى
مردنى خاکی ديوەخانەکەى گز و گىباى لى نەپواوہ لەبەر زورى ئەو بوون و
چەوریەى لەپێشکەشکردنى خواردن بۆ میوانان رژاوہ^{٢١٥}. بێمالەیک لە ئال قتلە
ھەپە بەناوى (شالبو ھەلە) ناسراون چونکە وشەى (بەدل) بەواتای دەرژیت و
شۆردەبیتەوہ. ئەمەش لەبەر ئەوەى خواردن لەسەر قاپەکان رژاوہ
لە ديوەخانەکاندا^{٢١٦}.

نزیکەى بیست سائیک لەمەوبەر، چەند پیاوماقوڵێکی ئێران سەردانى یەکێک
لە ھۆزەکانى فوراتى ناوەراستیان کرد، لەلای شێخەکەى میوان بوون. شێخى
برێکی زۆر خورادنى پێشکەشکردن بەشى سەدان کەسى دەکرد. ئێرانییەکان
سەریان لەمە سورمابوو، نەپادەزانى ھۆکارەکە چییە. لەراستیدا شێخ ئەو
خواردنە زۆرەى وەک رێزیک پێشکەشکردبوون، بەپێى نەرىتى لادى عىراقى

^{٢١٥} محەمەد باقر الجالالى (موجز تاریخ عشائر العماره) ص ١٥
^{٢١٦} ا. س. ح (ال فئە کما عرفتہم) ص ٥٥

به‌شهرکی خۆی هه‌لساوه. ئهو خواردنه به‌خه‌سار ناچیت، خه‌لکی لادیکه لیتی ده‌خۆن و سکه به‌تاله‌کانیان له‌و خواردنه پرده‌که‌ن. که‌واته میوانداری له‌ لادی ده‌ک بیاباننشینانی رۆلکی گرنگی کۆمه‌لایه‌تی هه‌یه. شیخ به‌و میوانداریه ناویانگ په‌یدا ده‌کات و پیاوه‌کانیشی خواردنی به‌تام ده‌خۆن.

ئه‌حمه‌د فه‌همی ده‌لی: زۆرینه‌ی خه‌لکی لادیی له‌عێراق له‌حاله‌تی نه‌داری و بێبه‌شی ده‌ژین. تامی گۆشت ناکه‌ن ته‌نها ئه‌وکاته ته‌بیت شیخی میوانیکی به‌ریزی دیت. ئه‌وکاته‌ش هه‌موو ده‌وری میوانه‌که ده‌ده‌ن؛ بێته‌وه‌ی که‌س بانگیان یکه‌ت. کاتیکیش بۆ خواردن بانگ ده‌کری، ئه‌وا به‌ره‌و خواردنه‌که ناچن، ته‌نها دواي ئه‌وه‌ی چه‌ند جارێک ده‌گوتریت "ده‌ی، ده‌ی، هه‌لسه‌ فلان". ئه‌وان وانیشان نایانه‌وئ، سه‌نگینی ده‌نوین، ئه‌مه‌ش دیاردیه‌که جیگای سه‌رتجه^{٢١٧}.

ئه‌وان به‌ مه‌به‌ستی خواردن هاتوونه‌ته دیوه‌خان، به‌لام نه‌ریتی به‌دویمان هانیان ده‌دات ئه‌و مه‌به‌سته‌ی خۆیان به‌شارنه‌وه. ئه‌وان وای ده‌رده‌خه‌ن، بۆ به‌خیره‌هاتنی میوان هاتوون، که‌چی سکیان ئاره‌زووی خواردن ده‌کات، له‌پێناوی خواردندا قۆره‌ی سکیانه.

له‌م لایه‌نه‌وه پیاوی لادی له‌ ململانییه‌کی ده‌روونی ده‌بیت، به‌ده‌ست چه‌ندین جووری دیکه‌شه‌وه ده‌نالێنی، که‌ دواتر یاسی ده‌که‌ین. ئه‌و له‌بیاباننشینانی له‌سه‌ر نه‌فس به‌ریزی و لوتبه‌ری راهاتوه، که‌شی بارودۆخی خراپی بژێویه‌که‌ی له‌ هه‌ندیک حاته‌ت واده‌کات چاوبرسی و ملکه‌چ بیت.

خۆده‌خیلکردن له‌ لادیدا:

شیخی لادیی ده‌یه‌وئ په‌پاراستنی دراوسی وکه‌سی ده‌خیل و دالده‌دراو به‌ناویانگ بیت، وه‌ک چۆن ده‌یه‌ویست به‌ به‌خشنده‌یی و میواندوستی ناویانگی هه‌بیت. زۆریک به‌سه‌ره‌ات له‌باره‌ی (خۆده‌خیلکردن)^{٢١٨} ده‌گێردرێته‌وه له‌لادیدا هه‌روه‌ک ئه‌وه‌یه که‌ له‌بیاباننشینیدا هه‌یه.

^{٢١٧} احمد فهمی (تقرير حول العراق) ص ٢٤

^{٢١٨}

بۆ وشه‌ی (الدخالة) لێخه‌ وشه‌ی (خۆ ده‌خیلکردن) مان به‌کاره‌یناوه، ئه‌م وشه‌ مه‌رچه‌ده له‌ عه‌رییه‌که وهرگه‌راوه. به‌لام به‌کاره‌ینانی له‌تاو کوردواری و ته‌نانه‌ت به‌کاره‌ینانی له‌چه‌ند تیکیستیکی به‌ناویانگی شیعی کوردیدا وایکه‌د ئه‌مه‌ش ئێرده‌ به‌کاری به‌یئین - وهرگه‌یر

ده‌گێڕنه‌وه‌ پیاوی هۆزێکی لادێ، خۆی ده‌خیلی شیخی هۆزێکی دیکه‌ ده‌کات،
وا رێکده‌که‌ویت کورێ شیخ بکوژی کورێ نه‌و پیاوه‌یه‌ که‌ خۆی ده‌خیلی شیخ
کردوه‌. پیاوه‌ که‌ نازار ده‌چیژی و ده‌یه‌وێ نه‌و هۆزه‌ جێبه‌جێت که‌ کورپه‌که‌ی
کوشنوه‌. به‌لام کاتیک شیخ به‌مه‌ده‌زانی ژور توپه‌ ده‌بیست وه‌ست به‌و نه‌نگیه‌
ده‌کات که‌ له‌ نه‌جامی رۆیشتنی کابرا تووشی ده‌بیست، بۆیه‌ به‌په‌له‌ کورپه‌که‌ی
ده‌کوژی. داواش له‌ پیاوه‌که‌ ده‌کات له‌ ده‌خیلیوون به‌نیته‌وه‌ مادامه‌کی تۆله‌ی
کورپه‌که‌ی کردۆته‌وه‌^{٢١}. شیخ کورپه‌که‌ی له‌ ده‌ستدا، به‌لام له‌نیو هۆزه‌کاندا شانازی
پێبڕا. نه‌گه‌ر نه‌و ملکه‌چی سۆزی باوکایه‌تی ده‌بوو و پارێزگاری له‌ ژیانی کورپه‌که‌ی
ده‌کرد نه‌و ناوبانگی ده‌زرا و بێزراو ده‌بوو.

لێره‌دا ده‌وه‌ستین بۆ نه‌وه‌ی پهرسین؛ ئایا شیخی لادێ له‌ هه‌موو حاڵه‌ته‌کان وه‌ک
شیخی به‌دو ده‌توانی دالده‌ی نه‌و که‌سانه‌ بدات که‌ خۆی ده‌خیل ده‌که‌ن؟
له‌ راستیدا شیخی لادێ له‌مه‌دا به‌پێی توانا هه‌ول ده‌دات وه‌ک شیخی به‌دو بیست،
به‌لام هه‌ندیک جار که‌م توانا ده‌بیست به‌هۆی بوونی حکومه‌ته‌وه‌. نه‌گه‌ره‌ها‌توو
که‌سیک له‌ حکومه‌ت رابکات و خۆی ده‌خیلی به‌کێک له‌ شیخه‌کان بکات، نه‌و
حکومه‌ت هه‌رپه‌شه‌ له‌ شیخ ده‌کات و داوای راده‌ستکردنه‌وه‌ی پیاوه‌که‌ ده‌کات.
شیخ له‌و کاته‌دا چی ده‌کات؟ ده‌که‌وێته‌ نێوان دوو ئاگره‌وه‌. نه‌گه‌ر پیاوه‌که‌
راده‌ستی حکومه‌ت بکاته‌وه‌ نه‌و تووشی شه‌رمه‌زاری ده‌بیست، نه‌گه‌ریش موکریبیست
له‌سه‌ر خه‌شاردانی پیاوه‌که‌ نه‌و حکومه‌ت تۆپه‌ ده‌بیست. شیخه‌کانیش له‌
هه‌ ئێژاردنی نه‌و دوو هه‌لوێسته‌ جیاوازیان هه‌یه‌. هه‌ندیک شه‌رمه‌زاربوون له‌ توپه‌یی
حکومه‌ت به‌گرنه‌گه‌ر ده‌زانن، هه‌ندیک دیکه‌ش به‌پێچه‌وانه‌وه‌.

حاجی ودای عه‌تی ده‌گێڕێته‌وه‌. حکومه‌ت به‌سه‌ر باخیبوونه‌که‌ی موته‌لگ کرێدی
شیخی خه‌زاعل زال ده‌بیست و له‌هه‌ر شوێنیک راویده‌نی. بۆیه‌ موته‌لگ خۆی
ده‌خیلی نوسه‌یف بن ده‌رویشی شیخی ره‌بیه‌ ده‌کات. که‌چی شیخ نوسه‌یف
پشتی تێده‌کات و راده‌ستی حکومه‌تی ده‌کات. پاساوی نه‌وه‌ش ده‌هێنێته‌وه‌
گوایه‌ حکومه‌ت ناچاری کردوه‌. که‌چی خه‌لک نه‌و پاساوه‌ قبوڵناکه‌ن. به‌مه‌ش

^{٢١} احمد له‌مێ (المصدر السابق) ص ٢٦-٢٧

سروشستی کۆمه‌لگه‌ی عێراقی

خۆی و هۆزه‌که‌ی رووره‌ش وشه‌رمه‌زار ده‌بن، دواچار هۆزی خه‌زاعل توانی تۆله‌ له‌ ره‌بیه‌ ده‌که‌نه‌وه‌ و هێژشی ده‌که‌نه‌ سه‌ر و پیاوانی ده‌کوژن و تالانی ده‌که‌ن. دوژمنایه‌تیه‌که‌ به‌ ناوێژوانی هه‌ندێک له‌ سه‌رۆکه‌کانی زوبه‌ید کۆتایی هات، ره‌بیه‌ خۆینی خه‌زاعلی دا.^{٦٥٠}

به‌سه‌رهاتنکی دیکه‌ هه‌یه‌ ته‌واو پێچه‌وانه‌ی به‌سه‌رهاته‌که‌ی سه‌ره‌وه‌یه‌. له‌ساڵی ١٩٢٧ عه‌بد عباس مه‌زه‌هر له‌ هۆزی ئال فتله‌ براكه‌ی خۆی گوشت، خۆی ده‌خیلی یه‌كێك له‌ شیخه‌کانی به‌نی روکاب کرد، شیخ نه‌و پیاوه‌ی له‌ پۆلیس پاراست، ته‌نانه‌ت ناچار بوو نه‌و پیاوه‌ له‌گه‌ڵ خێزان و ژنه‌کان خه‌شار بدات.^{٦٥١}

ده‌رکه‌وتنی سته‌مکاری له‌نیو شیخه‌کاندا :

کاتێک به‌راوردی نیوان شیخایه‌تی به‌دو، شیخایه‌تی لادییه‌کان ده‌که‌ین، تێپیشی ده‌رکه‌وتنی هه‌ندێک جیاوازی له‌تێوانیان ده‌که‌ین، به‌تایبه‌تی دواي توندبوونی ده‌سه‌لاتی حکومه‌ت له‌ لادیکانی عێراق، له‌ ناوه‌پاستی سه‌ده‌ی نۆزه‌مه‌وه‌. یه‌كێك له‌و جیاوازیانه‌ شه‌وه‌یه‌ شیخی لادیی ژۆر یا که‌م مه‌یلی به‌لای سته‌م و ژۆردارییه‌وه‌ هه‌یه‌. نه‌مه‌ش به‌پێچه‌وانه‌ی شیخی به‌دوه‌. شیخی به‌دو ناتوانی سته‌مکار و چه‌وسینه‌ری رۆله‌کانی هۆزه‌که‌ی بێت، یان له‌مامه‌له‌ کردنیان دله‌رق بێت. نه‌گه‌ر وا بکات شه‌وا نه‌ندامانی هۆزه‌که‌ی پاشکشی لێ ده‌که‌ن و له‌ده‌وری براكه‌ی یان ئامۆزه‌که‌ی گۆده‌بنه‌وه‌، له‌شوینی شه‌و ده‌یکه‌ن به‌ شیخ. بۆیه‌ شیخی به‌دو وه‌ك ئه‌ین خه‌لدون وه‌سفی ده‌کات، پێشپه‌وی ده‌کات و سته‌مکار نییه‌. شه‌و ماقولێ و سه‌رۆکایه‌تی خۆی له‌وه‌ وه‌رده‌گرێت هۆزه‌که‌ی به‌ده‌ورییه‌وه‌ بن، ریزی بگرن. شه‌و هێزی نییه‌، پاسه‌وانی تایبه‌تی نییه‌، تا به‌هۆی شه‌وانه‌وه‌ قرمانی خۆی به‌سه‌ر هۆزه‌که‌ به‌سه‌پینی.

که‌چی له‌ لادی عێراق، حااله‌ته‌که‌ له‌لای هه‌ندێک شیخ گۆپاوه‌، به‌تایبه‌تی له‌لای شه‌وانه‌ی سه‌رۆکایه‌تی هۆزه‌کان و به‌کێتی هۆزه‌ گه‌وره‌کان ده‌که‌ن. شه‌و جووره‌ شیخانه‌ به‌لێنیاان به‌حکومه‌ت داوه‌ پا به‌ندی وه‌رگرینی باج بن، له‌ هۆز و عه‌شیره‌ت

^{٦٥٠} وادي العطية (تاريخ الديوانية) ص ٥٠٤٩.

^{٦٥١} عبدالجبار فارس (علمان في الفرات الأوسط) ص ١٠٢-١٠٣.

و بىنەمالەكان. لەبەر ئەمەش ژمارەيەك پاسەوانى تايبەتى بۆ دروست دەيىت،
ژمارەيەكى زۆر كۆيلەى دەيىت، بۆ ئەوئى ھاوكارى بكان لە كۆكردنەوئى باج و
وەرگرتنى سزا لەو كەسوكارى ھۆزەكان.

تەنانەت ھەندىك لە شىخەگە و رەكان زىندان و ئامىزى ئەشكەنجە و سزادانىان
ھەيە. ئەوان تاوەر بۆ ئامانجى جەنگ دروست دەكەن و بە (مەفاتىل) ئاوى
دەبن. فەيسەل خەلىفە كە شىخى ئەلبو محەمەد بوو ئواناى شارەزايان بھىتى بۆ
ئەوئى تۆھاوئىزى بۆ دروست بكن. شىخى محەمەد عورەبى ژمارەيى پاسەوانە
چەكدارەكانى دەگەيشتە ۵۵۰ پياو، بە (خوشىە) ئاودەبران. ئەو پياوانە ھىچ
كارىكيان نەبوو تەنھا جىيەجىكردى فرمانەكانى شىخ و كۆكردنەوئى سامان
نەيىت ^{۲۵۲}.

ھەندىك لە شىخەكان دوودل نەبوون لەوئى سزاي توئدى ئەوكەسانە بدەن،
سەرپىچى فرمانەكانيان دەكەن و كەمتەرخەم دەبن لەپىداني سەرانە. بە نموونە
وادی شەفەح رۇبەيد ھەبوو، حكومەتى عوسمانى لەسالى ۱۸۳۲ وەك سەرۆكى
گشتى ھۆزەكانى قورائى ئاوەراست دەيمەزاندبوو. مەلا جاسمى ھىندى وەك
نووسەر لەلاى دامەزرايوو. شىخ وادی بەخشندەيى خاتەمى تەي ھەبوو. بۆيە
سەرئى ھۆزەكانى راكيشابوو. بەلام زۆر دلپەق بوو لەكۆكردنەوئى سەرانە.
تەنانەت سىتەمى ئەو گەيشتە ئەو ھالەتى لەئاوچەكەي دپكى خەپنووكى
كۆكردبوو، ئەو شىخانەي دەھىئا كە سەرانە و باجيان داخستبوو، جا فرمانى
دەكرد وەك كەر وبارگىر بىەسترتنەوئى ئىنجا خەپنووكەكانى پى گىرە دەكردن.
ئەمەش وەك ئەشكەنجەدانىك و سوكايەتى پىكردن ^{۲۵۳}.

وەك دەردەكەوئى شىخەگە و رەكان بەپالپشتى حكومەتەوئە، بەو ئاستەي
ستەمكارى گەيشتبوون. حكومەتى عوسمانى لەئاوئەراستى سەدەي ئۆزدەھەوئە،
لەزۆركاتدا ئواناى دانان و لادانى شىخەكان ھەبوو. ھەندىك جار شىخ پىويستى بە
فرمانى سولتانى ھەبوو، بۆئەوئى بېئىت بە شىخ. حكومەتىش باكى بەوئە نەبوو

^{۲۵۲} محمد باقر الجليلي (المصدر السابق) ص ۱۵۴
^{۲۵۳} وادي العطية (المصدر السابق) ۴۰-۴۲

کۆی له ناوچه‌که‌ی ژێر ده‌سه‌لاتی خۆی بکات به‌ شیخ، ته‌نها شه‌وه‌بوو که‌مێک یان زۆر باج و سه‌رانه‌کانی بۆ کۆبکاته‌وه‌، ریز و گوێزایه‌لیشی بۆ فه‌رمانبه‌رانی ده‌وله‌ت هه‌بیت.

له‌ رۆژنامه‌ی ره‌قیبی رێکه‌وتی ٢٥ ی شوباتی ١٩٠٩ هاتووه‌: حکومه‌ت به‌شیخ له‌ زه‌وییه‌کانی هۆزی جوچه‌یشی به‌ شیخی نه‌لبوسولتان داوه‌، شه‌و کاره‌ش جوچه‌یشی هانداده‌ ئاماده‌کاریی بکه‌ن بۆ شه‌پکردن له‌گه‌ڵ نه‌لبوسولتان، حکومه‌ت بایه‌خ به‌مه‌ نادات و قایمقامی ناوچه‌که‌ وتویه‌تی (بانه‌م بینه‌م) واته‌ شه‌وه‌ی له‌ نێوانیان بێت خراپتره‌، له‌ نه‌جامی شه‌ش شه‌پ له‌نێوان دوو هۆزه‌که‌ روویداوه‌ هه‌زار یان زیاتر کوژراو و بریندار هه‌یه‌^{٢٥٤}.

ده‌توانین بڵێن شیخی لادی له‌ بارودۆختیکی وه‌ها هه‌ندیک له‌ سیمای دووفاقی که‌سیتی هه‌بووه‌، به‌هاکانی بیاباننشین له‌لایه‌که‌وه‌ هانی ده‌ده‌ن به‌ره‌و شه‌هامت و مروه‌ت بپروات، له‌ لایه‌گیش ده‌سه‌لاتی حکومه‌ت به‌ره‌و سته‌م و زۆرداری ده‌بات. وه‌ک ده‌رده‌که‌وت بێت شیخه‌کانیش جیاوازیان له‌ پله‌ی شه‌م دووفاقییه‌ هه‌بووه‌، هه‌ندیک زیاتر مه‌یلی به‌لای مروه‌ته‌وه‌ هه‌بووه‌، هه‌ندیکیش مه‌یلی بۆ سته‌مکاری زیاتر بووه‌.

ئاکاری شیخه‌کان:

هه‌رچۆنیک بێت به‌شیوه‌یه‌کی گشتی شیخی لادی مه‌یلی به‌لای رابوردن وکوشکێشی کردن بوو بۆ حکومه‌ت. به‌ره‌ به‌ره‌ ئاکاری سه‌ربه‌رزی و راشکاوێ که‌ له‌لای پێشینانی هه‌بوو، فه‌رامۆشی ده‌کردن، له‌به‌رامبه‌ردا ماستاوجیته‌ی له‌نێوان شیخه‌کان بلاوده‌بۆیه‌وه‌. ته‌نانه‌ت قسه‌ی هێمادار، ماناشاره‌، له‌نێوان بلاوده‌بۆیه‌وه‌ که‌ له‌ لای شه‌وان به‌ (حه‌سجه‌) ده‌ناسرا. له‌و باره‌یه‌وه‌ جه‌عفەر خه‌لیلی ده‌لی: شه‌و جوژه‌ قسه‌کردنه‌ وه‌ک نه‌ریتیک تایبه‌ته‌ به‌شیخه‌کان، هه‌ندیکیان هوشه‌رکاریی تێدا ده‌که‌ن، خوازه‌ و په‌ندی تیکه‌ڵ ده‌که‌ن، به‌شیوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ ئامانجه‌کانیان ده‌پێکن. ته‌نانه‌ت شه‌گه‌ر بیانه‌وی وه‌سفی یه‌کێک به‌ قسه‌زان و زیره‌ک و نوکته‌چی وه‌سف بکه‌ن ده‌لێن "که‌سیکی حه‌سجاوییه‌"، شه‌وان

^{٢٥٤} عبدالله الخوالص (الثورة العراقية الكبرى) ص ٢٤

مانای راستە قینه له قسهى حەسجە دەدۆزینهوه، ئەگەر کەسیکیش لەو جۆرە قسهیه نهگات، ئەوا بە دەبنەنگى وەسف دەکەن.^{٢٥٥}

زۆرێک لەشیخەکان تێکەڵی ژيانى رابوردن و لەزەت بوون، جا رەوايان نەرەوا بێت. خانووی مەزن لەتەك دیووخانە قامیشیەگەیان دروست دەکرد، لەوانە هەندیکیان خانووی گەورەیان لە شارەکان هەبوو. هەندیکیان کچی جوانیان بۆ خۆیان دەستنیشان دەکرد، جا خۆیان و کەسوکاریان رازی بن یا ن. لەوانەش هەندیک لە ئەنجامی کۆکردنەوهی پارەیهکی زۆر لە رێگای سەرانیوه بەرەو ئەو رێگایەى بردن.

بۆ نموونه دەگوتریت شیخ مبدەر فیرعون لە ئال فتلە، خەریکی رابوردن بووه پارەیهکی زۆریشی لەو پێناوه سەرف کردووه، عەلى بازرگان لەو بارەیهوه دەڵێ هەموو شەوێک ٥٠ لیرهى زێرى لە سەماکەر و لەشفرۆشەکان خەرج کردووه.^{٢٥٦} لەوه دەچى ئەو زانیاریه زینەدەریی تیدا کرابێت، لەگەڵئەوهشدا خاڵی نییه لەهەقیقەت. من لە بارەى هەندیک شیخم بیستوووه کە زۆر پەرۆشی سەماکەرى قەرەج بوون، تەنانەت شەوێکیان لەکاتی سەماکردن کە رووناکی دەکۆژێتەوه، ئەو پارەى کاغەز دەسوتێنى بۆ ئەودى رووناکی هەبێت.

نکۆلى لەوه ناکەم ئەو بابەتە لە نێو شیخەکانى سەر دەمی عوسمانى کەم روویداوه، بەلام سەرەپای کەمییهکەى ئاهاژەى دەرکەوتنى گۆرانکارییه لە سروشتى شیخەکانى لادى. ئەو گۆرانکارییهش زیاتر بوو دواى دانانى ئەو یاسایەى ١٩٣٢ کە بە یاسای (التسویه) ناسراوه. حکومەتى عێراق لەو کاتەوه دەستی کرد بە پێوانەکردن و دیارکردنى زەوییهکان و بەناوی شیخەکانیشى تۆمار دەکرد. لەمەوه شیخە مەبلى جێپێشتنى لادى، دانێشتنى پایتەخى هەبوو، بۆیه دەستیان کرد بە تێکەڵبوون لەگەڵ ئەفەندییهکان، بەرەبەرە لە ژيانى خوشگۆزەرانى لاساى ئەوانیان دەکردەوه. ئەمەش بابەتێکە لە کتێبى داهااتوو بەوردی دەچینهوه سەرى.

^{٢٥٥} ا. س. ح. (المصدر السابق) ص ١١٠

^{٢٥٦} علي البزركان (الوقائع الحقیقیة فی الثورة العراقیة) ص ٣٤

ئاکاری جووتیاری عێراق:

کاتیڤ ئاکاری شیخه‌کانی لادی ده‌گۆریت، ئەوا ده‌بیست ئەوانه‌ی به‌دوای که‌وتوون کاریگه‌رین پیتی و لاسایی بکه‌نه‌وه. له‌وانه‌یه‌ زنده‌پۆیی نه‌که‌ن ئەگه‌ر بێم رۆله‌ی هۆزه‌کان زۆرتر له‌ شیخه‌کان ئاکاریان گۆرا و ئاکاری پێشوویان هه‌له‌شایه‌وه. جووتیاریش که‌وتبووه‌ ژێر فشارێکی توند که‌ وایلیکردن ئاکاری کۆنی بیاباننشینیی فهرامۆش بکات. ئەو فشاره‌ش له‌چه‌ندین لایه‌نه‌وه‌ هات به‌مشێوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ پوختی ده‌که‌ینه‌وه:

۱- فشاری فهرمانبه‌ران و ئەو که‌سانه‌ی سه‌رانه‌یان کۆده‌کرده‌وه: به‌کێک له‌ گه‌رنگترین ئەو باهه‌تانه‌ی جووتیاری عێراقی له‌ ژایانی لێی ده‌ترسا، ئەوه‌ بوو فهرمانبه‌ران و ئەو که‌سانه‌ بیست سه‌رژمێری مالا‌ته‌که‌ی بکه‌ن و مه‌زنده‌ی به‌روبوومه‌ گشوکا‌لییه‌که‌ی بکه‌ن بۆ ئەوه‌ی سه‌رانه‌ی له‌سه‌ر دابنن. بۆیه‌ جووتیاره‌که‌ هه‌ول‌ دهدا له‌ ده‌ستیان رابکات یان درۆیان له‌گه‌ڵ بکات بۆ ئەوه‌ی هینده‌ی بتوانی باجه‌که‌ نه‌دات. ئەو سویندی به‌پێرۆزترین شت ده‌خوارد بۆ ئەوه‌ی له‌و باره‌یه‌وه‌ باوه‌رشی پێ بکه‌ن، وا راهاتیبو له‌به‌رامبه‌ریان زه‌لیل و ملکه‌چ بیست و گێچه‌ل و سروکا‌یه‌تیان قبول بکات، نا‌هه‌زایی ده‌رنه‌بریت یان بیانو نه‌گریت. جووتیاری عێراقی له‌به‌رامبه‌ر هاوشانی خۆی له‌هۆزه‌که‌یدا نه‌فس به‌رز و لوته‌به‌رزه‌، به‌لام هه‌رکه‌ فهرمانبه‌رێک حکومه‌تی لێ ده‌رکه‌وێت ئەوا که‌سیتییه‌کی دیکه‌ و ده‌ده‌گریت، چونکه‌ ناتوانی له‌گه‌ڵ حکومه‌ت لوته‌به‌رز بیست چونکه‌ تووشی توندترین به‌لا ده‌بیست.

کێشه‌ی ئەم جووتیاره‌ ئەوه‌یه‌ ته‌نها له‌فهرمانبه‌رانی حکومه‌ت ناترسی؛ به‌لکو له‌پیاوانی شیخه‌ گه‌وره‌کانیش ده‌ترسیت هه‌موو ئەوانه‌ له‌ توانای خۆی، زێتر داوای لێ ده‌که‌ن، که‌واته‌ ده‌بیست سیفه‌تی درۆ و ماستاوچییه‌تی و سویندی به‌درۆی هه‌بیست؛ یانیش خۆی هه‌ژار ده‌ریخات، بۆ ئەوه‌ی خۆی له‌ هه‌ندیک کاره‌سات لابdat. کاره‌ساتیش له‌سا‌لی ۱۹۳۵ وه‌ به‌سه‌ر ئەو جووتیارانه‌وه‌ زیاتر بوو کاتیڤ حکومه‌ت سه‌ربازی ئیجباری فه‌رز کرد، به‌مه‌ش که‌وتنه‌ ئیوان فشارێکی

سىڭۇشەيى، ھەرلەيك لىوانە پىالى دەنا بۆ ھەلۆم شاندنە ۋەي ئاكارەكانى پىشسوى.

۲- فشارىكى دىكە ھەيە لە ئەنجامى ھەژارپىيەكى كوشندە دەكە ۋىتە سەر جووتيارە ۋە، جووتيارى خۆي زەۋىيەكى مولكى نىيە. بەلكو لە پارچە زەۋىيەك كار دەكات كە شىخ بۆي تەرخان دەكات، جا بەروبومى كشتوكالى دەبىت سى بەش: بەشېك بۆ شىخ دەچى، بەشى دووم بۆ حكومت، بەشى سىيەم تەنھا ئەۋەيان بەشى جووتيارەكەيە^{۲۵۷}. ئەمەش بەشېكى زۆر كەمە، بەشى بۆيى خۆي ۋ خىزانەكەي ئاكات، بۆيە ناچار دەبىت لە بەشەكانى حكومت ۋ شىخ بدزىت، زۆرجارىش ئەمەي دەكرد.

ئەمبۆرە دىيە ۋەك نەرىتىكى لى ھاتبو لە ئاكارى جووتيارە ۋە رىشەي داكروتا بوو، نەيدەتوانى خۆي لى بپارىزىت. ئەمە بۆ ئەۋ پىتويست بوو، بۆئەۋەي خۆي ۋ خىزانەكەي لەژيان پىمىننەۋە. ئىمە بە خەيانەتى دەزانىن كەچى ئەۋ بەپىويستى بۆيى دەزانى.

بەسەرھاتىكى خۆش ھەيە لەۋبارەيەۋە، دەگىرپىنەۋە كە سەيدىكى عەمامە بەسەر لە نەۋەي پىغەمبەر پارچە زەۋىيەكى ھەبوو، داۋاي لە جووتياران كرد كارى لەگەل بگەن. جووتيارەكانىش ۋەك نەرىتەكەي خۆيان، چۆن لە شىخ دىزان دەكرد، ئەۋھاش دىزى وخيانەت لە سەيد دەكەن. سەيد بە خيانەتەكەي ئەۋان دەزانى ۋ نىزا دەكات خودا سىزايىيەكى توندىيان يدات. ۋا رىكەۋوت رۆژى دواتر گەۋرەي ئەۋ جووتيارانە مرد، بۆيە ھەموو جووتيارەكان لە زەۋى سەيد رادەكەن، چۈنكە خودا بە پەلە دوعاكانى قبول دەكات. ئەۋ ھەۋالە لە نىۋ ھۆزەكان بلاۋدەبىتەۋە، دواتر كەسىك ناۋىرى لە زەۋىيەكەي سەيد كار بكات، بۆيە سەيد ناچار دەبىت ۋاز لەكشتوكال بېتى ۋ كارىكى دىكە بكات. ئەۋ درك بەۋە دەكات دەتوانى لە نىۋ ھۆزەكان بىتتە پىاۋىكى پىرۆز، خەلك داۋاي نىزى لى بگەن ۋ نەزى بۆ بگەن، بەلام ناتوانى خاۋەنى زەۋى بىت ۋ لەگەلىان كشتوكال بكات.

دەبىت ئەمەس مان بەبىرېت ئەو جۆرە خىيانەتى جووتىارى عىراقى لىلى راھاتوۋە، بوۋىنى لە بىباباننىشىنى دەگمەنە، بەدو دەيەۋى روۋبەروو لە رىڭگى ھىز و زالبوون و ئازايىپەتى تالان بىكات، ئەو قېۋول ناكات لە رىڭگى خىيانەت و قىلبازىيەۋە دىزى بىكات، چۈنكە ئەمە لە تىروانىنى ئەو سىفەتى بىدەسلەت وزەلپەكانە.

۲- فشارى سىيەمىش ھەبە، جووتىارى عىراقى دەكەۋىتە ژىر بارىيەۋە، ئەۋىش فشارى رىياچى و دوكاندارەكانى گوند و شارە نىزىكەكانە. لەو شار وگوندانە كەسانىك ھەن بەچەۋەسەندەۋەى جووتىاران دەژىن و سامان كۆ دەكەنەۋە. ئەوان پارە و كەلۋپەلى پىۋىست سەر لە ۋەرزى درۋىنە دەدەن بە جووتىارەكان، سوۋىپەكى زۆر دەخەنە سەر پارەكە، ئەمەش بە بەلگە تۆمار دەكەن. جووتىارەكە باكى بەۋە نىيە چەند لەدەفتەر و سەندەكە دەنوسرىت، مادەمەكى ئەو پىۋىستىيە خىراكى دابىن دەكات.

جووتىار ئەو سىفەتى لە پىشەنە بەدۋىيەكەى ۋەگرتوۋە، تەنھا بىر لە ئەمىۋى دەكات وھىيى بەيانى ناكات، ەك ئەو پەندەى دەلى " ئەمىۋ ئەۋەى دەست خەرج بىكە، ئەۋەى بەيانىت بۆ دىت ". بۆيە جووتىار ھىۋاخۋازە، لەۋەرزى درۋىنەدا ھەموو قەرزەكانى بداتەۋە، لەۋەش دىنبايە لە حالەتلىكدا بىت، خودا و ۋەلىيەكانى لەمەدا ھاۋكارى دەكەن.

لەپەندە باۋەكانى لادىي عىراقى ھاتوۋە " قەرز زىادەيە " لەبەر ئەمەش دەيىنى لە زۆر حالەتدا قەرز لەسەر جووتىارەكە كەلەكە دەبىت، چا كاتى دانەۋەى قەرز دىت، ئەوا تاتوانى بىداتەۋە. ئەۋكاتەش ناچار دەبىت دووبارە قەرزەكەى تۆمار بىكاتەۋە لەگەن زىادكردنى سوۋەكەى، ئەو قەرز لەكەسىكى دىكە ۋەردەگىرت بۆ ئەۋەى قەرزە كۆنەكەى دباتەۋە ئەمەش لەگوندەكان بەۋەى " كالا لەسەر كالا لەسەردەنى " گوزراشتى لى دەكرىت^{۲۵۸}.

جووتىار لە سەرەتادا پەنا نابەتەبەر فروشتىنى كەلۋپەلەكانى بۆ دانەۋەى قەرزە كەلەكەبوۋەكەى، بەلام كاتىك خاۋەن قەرز بىزىرى دەكات، پان بەھۆكارى جۇراۋجۇرى بەدۋى دەكەۋىت، ئەوا جووتىارەكە بەشىك لە مانگاكانى،

^{۲۵۸} شاكىر مصطفىى سليم (الجبائىش) ج ۲، ۴۴۲

بەلەمەکە، تەنگەمە، یان ھەرشتیکی دیکە دەقروشی و ھەندیک یان ھەموو قەرەکانی دەداتەو^{٢٥٩}.

عەبدولجەبار فارس دەگێڕێتەو، بەچاوەکانی خۆی بینویەتی، جووتیارێک لە گوندی (بەدیر) سێ مریشکی قەرزکردووە بۆ شەودی خواردنی میوانێک ئامادە بکات. جار لەدوای جار قەرەمەکی زیاد دەبێت تا دواجار ناچار دەبێت گایەکی بۆ دانەوێ قەرزێ سێ مریشکە بفرۆشێت^{٢٦٠}. لەراستیدا ئەو کەسانە سەوویان بە جووتیار دەدا، بەھەمان شێوە زۆرجار شیخ و سەرکارەکانیشیان دەچەوسانەو. جەقەر خەلیلی دەڵێ بەچاوی خۆی سکالایەکی بینووە، یەکیک لە بازەرگانی کان لەسەر کاریکی کردووە بۆ ھەرگرتنەوێ قەرز. قەرە راستەقینەکە پێنج لیڤە زێر بوو بەلام سەرکار سووی بە بازەرگانی کە داوێ تاگەیشتۆتە چل وپێنج لیڤە لەماوەی ١٠ سال، کەچی قەرەمە ھەروەک خۆی ماوەتەو^{٢٦١}. جاریکیان سەرکاریک پێلاوێک بەقەرە دەکێت، کە نرخەکی یەک دینار بوو، بەلام دوای ماوەیەک ناچار دەبێت بۆ دانەوێ قەرەمە (تەغاریک برنج) بدات، کە نرخەکی پانزە دینار بوو^{٢٦٢}.

جەقەر خەلیلی دەڵێ بازەرگانی بەمشێوەیە شیخی عەشیرەتەکان دەچەوسێننەو و خۆشیان سامانیکی بێشومار پێک دەھێنن. شیخەکان نە خستی خۆیان رادەگرن و نە خەرجییەکانی خۆیان رێک دەخەن، ئەو قازانجەکی کە بازەرگان لەشیخی دەکات لە ھەندیک جاردا نیوێ بەرھەمە کشتوکالییەکی ئەگەر زیاتر نەبێت^{٢٦٣} پیاویکم دەناسی، پێشتر لە مەناویە دێوەرە بوو (بەقالی گەپۆک) بەلام ئێستا بۆتە بازەرگان و خاوەن مۆلک و سامانیک گالشی پێناکێت. ئەمەش بەھۆی ئەو جۆرە مامەڵە بازەرگانیانەو^{٢٦٤}.

رەنگە پتویست بەو نەکات بلێن ئەو دیاردە کۆمەلایەتیە پیاوی لادیی ناچار دەکات رینگای دواخستن و درۆکردنەو و فیل و درۆ بگرتەبەر. لەوانەش

^{٢٥٩} المصدر السابق، ج ٤٤٦، ٤٤٧

^{٢٦٠} عبدالجبار فارس (المصدر السابق) ص ٦١

^{٢٦١} ا.س. ح (المصدر السابق) ص ٦٥

^{٢٦٢} عبدالجبار فارس (المصدر السابق) ص ٦١

^{٢٦٣} ا.س. ح (المصدر السابق) ص ٦٥

ناچار بێت نكۆلی له قهرزه‌كه بكات یان له ده‌ستنی رابكات. قسه‌م له‌گه‌ل هه‌ندێك له‌و یازرگانانه‌ كرده‌وه كه مامه‌له له‌گه‌ل به‌دو و لادییه‌كان ده‌كه‌ن. ئه‌وان هه‌موویان له‌سه‌ر ئه‌وه كۆكن، پیاوی به‌دو زۆر ده‌ستپاكتره‌، بۆیه به‌ (هه‌قانی) وه‌سف ی ده‌كه‌ن. ئه‌و ئه‌گه‌ر قهرز بكات و بگه‌ڕێته‌وه بیابان، ئه‌وا ده‌بێت له‌ نزیکترین ده‌رفه‌ت ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ دانه‌وه‌ی قهرزه‌كه‌ی، كه‌چی پیاوی لادیی له‌ زۆر حاڵه‌ت له‌مه‌دا پێچه‌وانه‌ی به‌دوه‌.

پاڤانه‌ری قازانج:

دكتور مه‌تی عه‌قراوی ئاماژه‌ی بۆ ئه‌وه كرده‌وه ئه‌و گیانی به‌ده‌سته‌پێنان و ته‌ماعکاریه‌ی به‌پاڤانه‌ری قازانج له‌لایه‌ن رۆژئاوییه‌كان هه‌یه. ئێستا له‌لای ئه‌و هۆزانه‌ی له‌ عێراق به‌روو شارنشینی ده‌رۆن بۆلێکی دیاره‌ده‌گێڕن.

لێره‌دا ده‌مه‌وی كه‌مێك بوه‌ستم، بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رنجی خوێنه‌ر بۆ سروشتی ئه‌و ململانییه‌ ده‌روونییه‌ رابکێشم، كه‌ پیاوی لادیی له‌ عێراق له‌ ئه‌نجامی دوو پاڤانه‌ری پێچه‌وانه‌وه، به‌ده‌سته‌یه‌وه ده‌نالیێن. ئه‌و دوو پاڤانه‌ره‌ش یه‌كه‌میان پاڤانه‌ری قازانج و په‌ساره‌ به‌ده‌سته‌پێنانه‌، له‌لایه‌کی دیکه‌ پاڤانه‌ری دووه‌م دیت كه‌ پاراستنی نه‌ریته‌كانی بیاباننشین و پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تییه‌. پیاوی به‌دو زۆر كه‌م ئه‌و ململانییه‌ی هه‌یه، چونكه‌ ئه‌و به‌پاڤانه‌وانیته‌ی و هیژی شمشیره‌كه‌ی سامان و پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی له‌ یه‌ك كاتدا به‌ ده‌ست ده‌هێنێ. ئه‌و داگیرکاری ئه‌و له‌ ژیا‌نی بیابان له‌سه‌ری راهاتوه‌ دوو باب‌ه‌ت له‌خۆیه‌وه ده‌گه‌ڕێت: نواندنی پاڤانه‌وانیته‌ی و به‌ده‌سته‌پێنانی غه‌نیمه‌.

ئه‌و هۆزانه‌ی به‌دو، له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌كاندا هاتنه‌ عێراق، له‌سه‌ر داگیرکاری به‌رده‌وام بوون، به‌لام دواتر به‌ره‌ به‌ره‌ له‌ ئه‌نجامی زیاده‌بونی ده‌سه‌لاتی حكوومه‌ت و گه‌شه‌كردنی شارستانیه‌ت، وازیان له‌و كاره‌یان ده‌هێنا. زۆریكیش له‌ خه‌لكی لادیكان به‌تایبه‌تی دوا‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌كه‌م، مه‌یلیان به‌لای پێشه‌ی شارستانی هه‌بوو، وه‌ك دوكانداری، كرێکاری، ریه‌با و یازرگانی. ئه‌وانه‌ش به‌تێروانیی هۆزه‌كانیان پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تیان له‌ده‌ست ده‌دا.

يەكەك لەو كەشسانەى كۆمەلگەى لادىيى بەدەستىيەو دەنالىنى ئەو يە پىنگەى كۆمەلەتەش پىوستى بەسامانە. بۆ نموونە دىووخان، يەكەكە لە گىرنگىرەن رووخانى پىنگەى كۆمەلەتەى لە لادىكان، دەبىت ھەردەم خۆراك و رايەخى تىدا بىت بۆ ھەر ميوانىك. ھەرچەندە ميوانىش زىاد بىت ئەوا پىنگەى خاوەن دىووخان لە لای ھۆزەكەى زىاتر دەبىت، بەلام لەكوئ ئەو پارەيە دەھىنى، تا لەميوانەكانى خەرج بكات؟ ھەندىك جار بەروبو مى كشتوكالى بەشى ئەو تاكلات، جا خاوەنى دىووخان يان دەبىت دىووخانەكەى ھەرامۆش بكات، يان رىگايەكى ناشياو بۆ بەدەستەينانى پارە بگىرتەبەر، ھەردوو بابەتەش لە كۆمەلگەى لادىيى قەبولكردىنى قورسە.

ئىستە لە لادىكانى عىراق دوو رەوتى پىچەوانەى بەكترمان ھەيە: يەكەكانى بربىتە لە پىاوانى خانەدان و خاوەن رەچەلەك، ئەوانە تووشى كەمدەرامەتى ھاتوون بۆيە دىووخانەكانىان ھەرامۆش كىرەو و دايا نىستەو، بەمەش پىنگەى كۆمەلەتەيان لە دەستداو. رەوتەكەى دىكە، ئەو كەسانەن كە رەچەلەكى نزميان ھەيە يان پىشەى بىزراو دەكەن، بەلام سامانىان كۆكرىدۆتەو، دىووخانى تايبەت بەخۇيان ھەيە، لەئەنجامدا كەم يان زۆر پىنگەى كۆمەلەتەيان ھەيە.

ئەمە لەسەر دەمى عوسمانىيەكان دەگمەن روويەدا، پەندىكى پىشەيان ھەيە لە لادىكان باس دەكرىت بۆ زەمكردى پىاوىكى نزم كە ھەول بەدات لە رىگەى سامانەو خانەدان دەرىكەوت. ئەوان دەلەين "وەك دىووخەكەى زوبىدە". سەرچاوەى ئەو پەندە ئەو يە بەقالتىكى گەپۆك لە لای ھۆز زوبىدە دەمىنىتەو و دەولەمەند دەبىت، دواتر واز لەكارەكەى دەھىنى و دىووخانىك دەكاتەو، خەلكى ھۆزەكەش بۆ پەنايان بۆدەبرد و سكالانىان لە لای ئەو يەكلادەكرەو، تۆرەدەبوو بەلەدان كەسىكى دەترسان ئەگەر سەرىپچى فرمانەكەى دەكرى، ھەلوەس ەلوان شىخى ھۆزەكە كاتىك بەمە دەزانى ئەوا لەنيو ھۆزەكەى دەرىدەكات.^{٢٦٤}

^{٢٦٤} عبدالجبار فارس (العصر السابق) ص ٦٩-٧٠

وھك دەردەكە ویت ئیستا نمونەنى ئەو بەقالە لە لادىكانى عىراق زۆرە، بېئەوھى دەرىكرىن یان پەندیان لى دروست بکرىت. دکتۆر شاکر مستەفا سەلیم باس لەوھ دەکات کە زۆرىك خەك لە چىبايش ھەبووھ سەررەت و سامانى خۆيان بۆ بەرزکردنەوھى پىگەنى كۆمەلایەتى خۆيان بەکارھىناوھ. ئەو نمونەىەكى دیار دەھىنئیتەوھ، ئەویش ەبووھ سەلمانە. ئەو پیاوھ لەسەرەتادا فەراشێك دەبیت لەفەرمانگەىەكى حکومەت لەچبايش، دواتر یەكێك لە بەرپۆھبەرى ناحیەكان وھك پىناوێك بۆ بەرتیل وەرگرت بەکاریدەھىتى. لەجەنگى دووھى جیھان دەبیت بايەى شەكەر، بەمەش دەبیتە پیاوێكى دەولەمەند و ئاسراو. دیوھخانێك دەکاتەوھ پیاوماقولاى بەنى ئەسەد لەلای ئەو كۆدەبنەوھ و قاوھى ئەو دەخۆنەوھ. تەنانەت ئەو پیاوھ ھاوکارى تەدارانى ەشیرەتەكەى دەکات و دواجارىش ناوبانگىكى چاکی یەدەست ھىناوھ^{٦٦٥}.

ئەو پیاوھ توانیویەتى بە سامانەكەى پىگەىەكى كۆمەلایەتى بەرز بەدەست ھىنى، لەبەر ئەوھى ھەولنى داوھ لەگەل نەرىتەكانى ھۆزگەرايى بىوات، ئەو ھاوکارى تەداران دەکات، خواردن بەخەك دەدات. لێرەوھ پرسىارىك رووبەروومان دەبیتەوھ، ئایا ئەمە لەتوانای ھەموو ئەوكەسانە ھەىە كە دەولەمەندن و پىشتر خاوەن پىگەنى نزم بوون؟

وھك دەردەكە ویت كاتێك پائەنرى قازانچ بەسەر پیاوێ لادىنى زال دەبیت، وادەكات لە زۆریەى حالەتەكان نەرىتەكانى ھۆز ھەرامۆش بکات، قەرچۆك بىت، ھەلپەى كۆکردنەوھى سامان بکات، تەنانەت تاكێتى خۆى بەسەرى زال دەبیت، وا دەكات رىبا بدات، ساختە بکات، خۆپەرستىكى دلۆھق بىت. شاکر مستەفا سەلیم چەند نمونەى واقیعى دەھىنئیتەوھ لەبارەى پیاوانى خانەدان لە چىبايش، ئەوانەى بەدوكانسارى وکارى بازرىگانى خەرىكن، دیوھخان و نەرىتى ھۆزبان فەرامۆشکردوھ، بەشىوھەك لە کارەكانیان لەگەل رووت وەرەجال و كۆیلەكان لەسەر پارەىەكى كەم دەمەقالى دەكەن، ئەمەش پالپىشتى ئەو بۆچوونەى خەك

^{٦٦٥} شاکر مصطفى سلیم (المصدر السابق) ج ٢، ٤٦٠

دەكات كە پىيانوئە كەسابەت لەگەل ژيانى ھۆزگەرايى ناگونجىت، ئەوان دوو دژى يەكتەن بەيەكەو كۆناكرىنەو^{٢٦٦}.

دارىل قۇردە نموونەى ئەمەى لە نىجىريا تىببىنى كردووە، دەلى: ئەو كارىگەرەى لە ئەنجامى شىوازى شارستانىەتى نوئ پەيدا دەبىت، لە زۆرخالەتدا دەبىتە ھۆى دەرەكەوتى تاكىتى (النزعة الفردية). ئەمەش يەكانگىرى كۆمەلگەى كۆن ھەلەو شىنئىتەو و بەرەكەوتن لەنئوان بەرژوھەندى تاكەكان دروست دەكات^{٢٦٧}.

پىنگەى ژنى لادىي:

ژن بەپىي بەھای بىاباننشىنى پىنگەى لە پىاو نزمترە، ئەو ناتوانى ۋەك پىاو داگىركارى و كوشتار ئەنجام يەت، بۆيە ئەو خۆى تەرخان دەكات بۆ كۆمەلەك كار كە پىاو خۆى لە قەرەيان نادەت، ۋەك بەپتوھەردىنى سالت ۋەھلەدانى خىوھت، دروومان و چەندىن كارى دىكە، ھەرچەندە پىاوى بەدو بەمروھت و سوارچاكي ناسراو، بەلام بەخراب مامەلە لەگەل ئافرەت ناكات، زۆرجار رىزى دەگرىت، لىتى نادەت، لە زەواج كەمتەرخەم ناىت، بەلگەو رەزامەندى بەدەست دەھىنى. دەست بەسەر مارەبى ژنەكەى ناگرىت. ئافرەتى بەدو ئازادە لە داواكردنى تەلاق ئەگەرھاتوو پىاوھەكەى جىنى رەزامەندى ئەو نەبوو. عەبدولجەبار راوى دەلى (تەلاقى بەدو دوو گرئىيە، يەكيان بەدەستى پىاوھە ۋە وىترىان بەدەست ژنە)^{٢٦٨}.

ژنى بەدو كاتىك لەگەل ھۆزەكەى بەرەو غىراق ھاتن، ئەو پارىزگارى لە پىنگە و تايەتمەندىيەكانى خۆى دەگرد، مادامەكى ھۆزەكەى ھەر لە قۇناغى كۆچكردن و بەدو ماوھتەو، ھەرەكە ھۆز دەستى كرد بە پىشەى كشتوكالى ئەو پىنگەى ژنان گۆرا، پىنگەى كۆمەلەتەششى زۆر داھەزى و ھەموو ئەو ئىمتىيازەنشى لەدەست دا كە پىشتەر ھەببوو، ھەرچەندىش ھۆزەكە بەرەو شارنىشىنى دەرويشت و پىشەى گامىشەوانى و كشتوكالى سەوزە و بەقالى دەگرد، ئەو پىنگەى ژن زىياتر دادەبەزى.

^{٢٦٦} المصدر السابق ج ٢، ص ٤٧٠-٤٧١

^{٢٦٧} المصدر السابق، ج ٢، ص ٤٦٩

^{٢٦٨} عبدالجبار الراوى (البديعة) ص ٢٦٨

به‌هه‌رحال ده‌توانین بڵێین ژن له‌ زۆرینه‌ی لادێکانی عێراقدا، به‌تایبه‌تیش له‌ هۆڤه‌کان و ده‌کاتێک و کۆیله‌ی لێهاتوووه‌. له‌رووی ئابوورییه‌وه‌ ده‌چه‌وسیتێوه‌، به‌ناوی زه‌واجه‌وه‌ کهرێن و فرۆشتنی پێده‌کریته‌. سه‌بیه‌ شیخ داود ده‌لی: ئه‌و تێروانییه‌ ئابوورییه‌ی که‌ پیاو له‌ لادی بۆ ژنی هه‌یه‌، وایکردووه‌ زۆرجار زیاتر له‌ توانای خۆی ماندوو بێت. ئه‌و به‌رده‌وام کار ده‌کات له‌ بارودۆخێکی سه‌خته‌دا که‌ زۆرجار پیاوان به‌رگه‌ی ناگرن. پیاو سه‌خته‌ترین کاروبار ده‌داته‌ ئافره‌تان، به‌شێوه‌یه‌ک هه‌رده‌م له‌چه‌مانه‌وه‌یه‌، بزاری کێلگه‌ ده‌کات، زه‌وی ته‌خت ده‌کات و به‌ره‌م کۆده‌کاته‌وه‌. گوێم له‌ پیاویک بوو، گومانم له‌قه‌سه‌کانی نییه‌، ئه‌و پیاوه‌ زۆرینه‌ی ژبانی له‌ لادێکانی عێراق به‌سه‌ربردووه‌، ئه‌و پیاوه‌ ده‌یگوت جارێک ژنیکی جووتیاری بێنیوه‌، له‌گه‌ڵ که‌ریکدا گاسنی راکێشاوه‌ و له‌زه‌وییه‌کی ره‌قدا که‌ که‌ره‌که‌ به‌ته‌نیا نه‌یتوانیوه‌ رایبکێشی، که‌چی پیاوه‌که‌ی ده‌سکی گاسنه‌که‌ی گرتووه‌ و لێی خوړپوه‌^{٢٦٩}.

پیاو به‌وه‌نده‌ واز ناھێتی، به‌لکو به‌شێوه‌یه‌کی دیکه‌ ئافره‌ت ده‌چه‌وسیتێته‌وه‌، کاتی که‌ ره‌وانه‌ی بازاره‌کانی ده‌کات و به‌ره‌مه‌ شیری و کشتوکالییه‌کانی له‌وێ به‌ژنه‌که‌ی ده‌فرۆشیت، خۆشی تا دره‌نگی رۆژ چاوه‌ڕێی گه‌پانه‌وه‌ی ده‌کات بۆ ئه‌وه‌ی پاره‌ یان ئه‌و شتانه‌ به‌هێنێته‌وه‌ که‌ رایسپاردووه‌. له‌وانه‌شه‌ لێی بدات ئه‌گه‌ر پێشبینی شتیکی لێکردبێت و ئه‌و ئه‌نجامی نه‌دایته‌.

ئهمه‌ به‌شێوه‌یه‌کی تایبه‌ت، زۆر به‌روونی له‌لای مه‌عده‌نه‌وه‌ به‌دیده‌کریته‌، ئه‌وان له‌ ده‌ورییه‌ری هه‌ندێک شار ده‌ژین، زۆربه‌ی رۆژه‌کانیان له‌ قاوه‌خانه‌ به‌سه‌رده‌به‌ن، یان له‌ تووژی جه‌ماعه‌ت ئاماده‌ ده‌بێت و گوێی له‌ واعیزه‌کان ده‌گرت، که‌چی ژنه‌کانیان زه‌حمه‌ت ده‌کێشن له‌ سه‌پێده‌وه‌ کارده‌که‌ن و داهاڵتیکی باشی بۆ کۆده‌که‌نه‌وه‌. سامانی پیاو له‌لای مه‌عده‌ن به‌ژماری ژن و گامێشه‌کانی پێوانه‌ ده‌کریته‌، گامێش ماست و قه‌یماغی ده‌بێت، ژنه‌که‌ش له‌ بازار ده‌یفرۆشی.

^{٢٦٩} صیبه‌ة شیخ داود (أول الطريق) ص ٢٢٥

ده‌توانین هه‌مان ئه‌و قسانه‌ی سه‌ره‌وه له باره‌ی لادییه‌کانیش بکه‌ین، ئه‌وانه‌ی کشتوکالی سه‌وزه ده‌که‌ن، پیاو نایه‌وی خۆی له بازاره‌کان سه‌وزه یفرۆشی، چونکه هه‌ز ناکات بیه‌تته به‌قال، بۆیه له‌جباتی خۆی ژنه‌که‌ی ره‌وانه ده‌کات.

بارودۆخی هاوسه‌رگه‌ری:

بۆ ئه‌وه‌ی بزانی بیری چه‌وسانه‌وه‌ی ژن له لادیکانی عێراق چه‌نده، ده‌یه‌ت تاوتوێی ئه‌و بارودۆخه بکه‌ین که هاوسه‌رگه‌ری تیدا ده‌گریت. ئه‌وه ته‌نها له‌رواله‌تدا زه‌واجه، به‌لام له‌راستیدا خالی نییه له‌مانای فرۆشتن وشت گۆڕینه‌وه، یان شتیکی هاوشیوه‌ی ئه‌وانه، له‌خواره‌وه به‌کورتی باس له‌بارودۆخی هاوسه‌رگه‌ری ده‌که‌ین له لادیکانی عێراقدا:

یه‌که‌م: مافی یه‌که‌م زه‌واجه‌ی ژنی لادیی بۆ نامۆزاکه‌یه‌تی، ئه‌و بێ ماره‌یی یان به‌ماره‌یه‌کی ره‌مزی ده‌بخوازی، ئه‌گه‌ر که‌سیکی بیگانه بیه‌وی زه‌واجه‌ی له‌گه‌ڵ بکات ئه‌وه ده‌یه‌ت نامۆزه‌که‌ی به‌ بێک پاره رازی بکات، وه‌ک ئه‌وه‌ی قه‌ره‌بووی زیانه‌که‌ی بکاته‌وه.

دووه‌م: باوکی هه‌زار پیتی باشتیه‌ که‌که‌ی بدریته که‌سیکی بیگانه، بۆ ئه‌وه‌ی سوود له‌ پاره‌که وه‌ربگریت. وه‌ک نه‌ریتیکی باوکه‌که ده‌ست به‌سه‌ر دوو له‌سیتی یان ته‌واوی ماره‌یه‌یه‌که ده‌گریت. ته‌نانه‌ت مامه‌له‌ش له‌ سه‌ر زیادی ماره‌یی ده‌کات، دواتر که‌ی خۆی به‌و که‌سه ده‌دات که پاره‌یه‌کی زۆرتیری پێده‌دات. وا هه‌ستیش ده‌کات به‌شوودانی که‌که‌ی زیانیکی مادی ده‌کات، چونکه پێشتر بۆ باوکی کاری کردووه، له‌مه‌شه‌دا باوکی به‌ماره‌یه‌یه‌که ده‌یه‌وی قه‌ره‌بووی به‌شیکی یان ته‌واوی زیانه‌که‌ی بکاته‌وه. وه‌ک ده‌گوتریت هه‌ندێک له‌ باوکان له‌ ئه‌نجامی به‌شوودانی که‌که‌کانیان ده‌وله‌مه‌ند بوون.

سێیه‌م: زۆرجاریش زه‌واج له‌سه‌ر بنه‌مای شت گۆڕینه‌وه‌یه‌کی راشکاوانه ده‌یه‌ت، ئه‌مه‌ش له‌لای ئه‌وان به‌ ژن به‌ژنی (به‌عه‌ره‌یه‌که‌ی گمه‌ بگمه‌) ده‌ناسریت. دوو پیاو رێک ده‌که‌ون خوشکی یه‌که‌تر ماره بکه‌ن بێ ماره‌یی. هه‌ندێک به‌سه‌ره‌ات هه‌یه له‌باره‌ی ئه‌و پیاوانه ده‌گێردریته‌وه که که‌ی جوانیان هه‌یه، بۆیه که‌که‌ی خۆی به‌شوودا ده‌دات له‌به‌رامه‌بر که‌ی بچووک بۆ خۆی.

چوارەم: ئۇنى لادىيى ھەندىك چارۋەك بەشىك لە قەرەبووكردەنۋە دەبىت لە سولھە كۆمەلايتىھەكان، يان بۇ چاكردى كىشەي نامووس، دوو ھۆزى دۇ بەيەكتر رىك دەكەون، بۇ سولھكردن بە يىشكەشكردى چەند ئىك يان چەند ئازەلىك، بىرىك پارە، ئەمەش بۇ قەرەبووكردەنۋە بەشىك لە زىانە گىيانى و مادىيەكانى ھۆزىكىيان. مەعرف رەسافى دەگىرتىتەۋە لەشارۋىچكەي عەلى غەربى لەسالى ۱۹۲۸ كىشەيەكى عەشايرى بىنيو، پوختەكەي ئەۋەيە پىاۋىك دەستىرىزى كىرۋتە سەر ئىك و دواتر لەخۆى مارەكرىۋە، بۇيە داۋاي لىكرۋە خوشكەكەي خۆى ۋەك مارەيى بدات.^{۲۷۰}

پىتىج: ئەۋ باۋكەي كچى زۆرى ھەيە و كوپى نىيە ھاۋكارى بكات، بەداۋى كوپىكى ھەزار دەگەرپىت بۇ ئەۋەي زەۋاج لەگەل يەكك لە كچەكانى بكات، بى مارەيى، بەۋ مەرچەي كوپكە لەگەل مالى باۋكى كچەكە بژىت. ئەمە لەلادىكانى غىراق بە (قەبىدى) ئاۋدەبىرىت. ئەگەر ئەۋ گەنجە ويسى لەگەل ھاۋسەرەكەي لەمالى باۋكى جىيا بىتەۋە، ئەۋا دەبىت ئەۋ مارەيىە بدات كەپىشتر لەسەرى رىكەوتوون، ئەگەرپىش ئىكەي تەلاق دا، ئەۋا ھىچ شىك ئادات.^{۲۷۱}

شەشەم: ھەندىك چارۋا روودەدات، باۋكىك يەكك لە كچەكانى ھەر لە مندالىيەۋە دەكات نەزىر بۇ يەكك لەسەيدەكان لەپەچەلەكى پىغەمبەر، يان بۇ مەزارگەيەك لە مەزارگە پىرۋزەكان، كاتىك كچەكە گەۋرە دەبىت، ئەۋا باۋكەكە كچەكەي پىشكەشى سەيدەكە دەكات، يان پىشكەشى مچىورى مەزارگەكە دەكات، ئەۋ كەسەش دەتۋانى لەۋ مافەي خۆى خۇش بىت لە بەرامبەر بىرىك پارە ۋەربىگىرىت كە لە سەرى رىكەكەون.

ھەۋتەم: ھەندىك چارىش ئۇ دەكرىتە دىيارى و پىشكەشەدەكرىت، ۋەك ئازەلىك يان ۋەك ھەر شىكى دىكە، كە بەھاي ئابوورى ھەبىت. دىكتۇر جون فانىس باس لەۋە دەكات چارىكىيان چۆتە لاي ھۆزىكى مەعدان، بۇ چارەسەركردى نەخۇشەكانيان، شىخى ھۆزەكە خۇشى دەۋى وداۋاي لىدەكات لەلای ھۆزەكە

^{۲۷۰} معرف الرصافي (أراء الرصافي) ص ۱۳

^{۲۷۱} شاكىر جواد سليم (المصدر السابق) ج ۱، ص ۱۰۸-۱۰۹

پاککردنه‌وه‌ی شه‌رف:

له‌ لادیکانی عێراق نه‌ریتیکی زۆر باو هه‌یه‌، شه‌ویش گوشتنی ئافره‌ته‌ کاتیك گومان له‌ ره‌فتاری ده‌کریته‌، شه‌مه‌ش به‌ (غسل العار) ناوده‌بریت. شه‌و دیاردیه‌ له‌ زۆریه‌ی ولاتانی عه‌ره‌یی هه‌یه‌، به‌لام من یروای شه‌وه‌م هه‌یه‌، له‌ لادیکانی عێراق زۆرتر بلوه‌ و له‌ هه‌موو ناوچه‌کانی دیکه‌ی عه‌ره‌یی تونده‌؛ هۆکاره‌که‌ش به‌ یروای من بۆ دیاردیه‌ی (نه‌گونجانی کۆمه‌لایه‌تی) ده‌گه‌ریته‌وه‌.

(نه‌گونجانی کۆمه‌لایه‌تی) زاراوه‌یه‌که‌ کاتیك په‌نای بۆ ده‌بهم، که‌ ده‌مه‌وی شه‌و دژیه‌یه‌کتر و به‌رکه‌وتنه‌ روون بکه‌مه‌وه‌ که‌ له‌ لادیکانی عێراق له‌ نێوان به‌های بیاباننیشی و بارودۆخی نوێی هۆزه‌کان رووده‌دات، شه‌مه‌ش بابه‌تیکه‌ له‌ به‌شی رابردوو باسمان کرد، به‌لام زیاتر له‌ بابه‌تی پاککردنه‌وه‌ی شه‌رف تیبینی ده‌کریته‌.

وا له‌ به‌دوه‌کان زانراوه‌، له‌ دێژه‌مانه‌وه‌ له‌وه‌ راهاتوه‌ ژن بکوژن کاتیك گومان له‌ ره‌فتاری ده‌که‌ن، له‌و باره‌یه‌وه‌ دکتۆر فازل جه‌مالی ده‌لی: شه‌گه‌ر کچیك شه‌وی نه‌کردبیت و دووگیان بیت، شه‌وا که‌سانی نزیکی ده‌یه‌نه‌ دووری ره‌شماله‌کان، ده‌یکوژن و ده‌هینێژن، بیته‌وه‌ی که‌سیك پرسیار له‌ هۆکاره‌که‌ی بکات، شه‌گه‌ریه‌کیك له‌ به‌دو قسه‌وه‌که‌ش له‌ باره‌ی ره‌فتاری ژنیك بکات، شه‌وا داوای به‌لگه‌ی لی ده‌کریته‌، شه‌گه‌ر به‌لگه‌ی هه‌بوو، ژنه‌که‌ ده‌کوژریته‌، شه‌گیان به‌دوه‌که‌ سزاده‌دریته‌ چونکه‌ هه‌ولی به‌کردنی شه‌ره‌فی ژنه‌که‌ی داوه‌^{٢٧٥}.

لێره‌دا پێویسته‌ بگوێزیت زۆر ده‌گه‌من ژن له‌ بیابان له‌به‌ر به‌دوه‌فتاری ده‌کوژریته‌. بارودۆخی ژیان له‌ بیابان هاوکاری ژن ده‌بیت بۆ شه‌وه‌ی پارێزگاری له‌ پاکیزه‌یی و ئابرووی خۆی بکات. پیاوی به‌دو له‌ زۆریه‌ی کات داوێن پاکه‌، ده‌گه‌من نه‌بیت هه‌ول نادات فریوی ژن بدات و ته‌حروشی پی بکات. له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ ژن له‌گه‌ل کورانی هۆزه‌که‌ی ده‌ژیت و زۆر که‌م تیکه‌لی که‌سانی دیکه‌ ده‌بیت، شه‌گه‌ر بارودۆخ ناچاری کۆد به‌ره‌و شوێنێکی دیکه‌ بپوات، شه‌وا بۆ هه‌ر کوی بچی که‌سیکی له‌گه‌ل ده‌بیت پارێزگاری لی بکات.

دکتۆر پۆلس هاریسن ده‌لی: له‌گه‌ڵ قافله‌یه‌ك بووم له‌ میترگی هه‌فه‌وه‌یه‌ به‌ره‌و كه‌ناری كه‌نداوی عه‌ره‌ب ده‌رۆیشت. كاروانه‌كه‌ له‌چه‌ند قۇناغێك بوو، كچی‌كی به‌دو له‌سه‌ر حوشره‌كه‌ی بوو، له‌دووری نیو میل له‌ قافله‌كه‌ ده‌رۆیشت، كاتیك قافله‌كه‌ ده‌وه‌ستا، ئه‌ویش حوشره‌كه‌ی ده‌وه‌ستاند له‌هه‌مان دووری له‌ قافله‌كه‌، یه‌كێك له‌پیاوانی قافله‌كه‌ نانی ئیواره‌یان بۆ ده‌برد، بێشه‌وه‌ی كه‌سێك هه‌قی به‌سه‌ره‌وه‌ بێت، یان به‌خرابه‌ مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵ یه‌ك^{٢٧٦}.

ئهمه‌ش مانای ئه‌وه‌یه‌ ئافه‌رت له‌ بیابان كه‌م تووشی فریو ولادان ده‌بێت، له‌به‌ر ئهمه‌شه‌ ده‌گمه‌نه‌ به‌دوه‌كان نه‌ریتی پاك‌کردنه‌وه‌ی شه‌په‌ف له‌گه‌ڵ ئافه‌رته‌كانیان به‌كاربه‌ێتن. كێشه‌كه‌ ئه‌و كاته‌ ده‌رده‌كه‌وێت كه‌ به‌دوه‌كان به‌ره‌و لادێكانی عێراق ده‌چن و له‌وێشه‌وه‌ وه‌ك قه‌وشیار ره‌وانه‌ی بازاره‌كان ده‌كرێن، ئه‌و كاته‌ ژن له‌ بازار تووشی فریودان ده‌بێت و رێگاكه‌ ده‌گرێته‌ به‌ر. ئیمه‌ نكۆلی له‌وه‌ ناكه‌ین هێشتا ژن له‌ به‌رامبه‌ر بارودۆخه‌ نوییه‌كه‌ پارێزگاری له‌پاکی و ئابرووی خۆی ده‌كات، به‌لام له‌هه‌ر حااله‌ تێكدا بێت توانی سنوودارتر ده‌بێت، ئه‌ویش مرقفه‌، خۆ له‌ ئاسن دروست نه‌كراوه‌.

له‌راستیدا رێژه‌ی لادان له‌ ئێوان ژنانی لادێ ژۆر كه‌مه‌، له‌ ناوچه‌یه‌كه‌وه‌ بۆ ناوچه‌یه‌كی دیکه‌ش ده‌گوزرێت، به‌لام له‌ هه‌موو حااله‌ ته‌كاندا، لادانی ژنانی لادێ ژۆر به‌رزتره‌ له‌ ژنانی بیابان، ده‌كرێت بگوتریت ئه‌و رێژه‌یه‌ له‌ ناو هۆزێك به‌پێی زیاتر چه‌وسانه‌وه‌ی ژنان و ئارده‌یان بۆ بازار زیاد ده‌كات.

هۆزه‌كانی لادێیش له‌رووی پابه‌ندبوون به‌پاك‌کردنه‌وه‌ی شه‌په‌ف جیاوازیان له‌گه‌ڵ یه‌كتر هه‌یه‌، هه‌ندێكیان نه‌رمی ده‌نویتن، هه‌ندێكی دیکه‌ش تاراده‌یه‌كی سه‌یر پابه‌ند ده‌بن به‌و نه‌رته‌وه‌. هه‌ندێك جار ئه‌و نه‌رته‌ بۆ هه‌ندێك خه‌لكی شاریش ده‌گوزرێته‌وه‌، به‌تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی ره‌چه‌له‌كیان لادێیه‌ و یه‌یوه‌ندی بته‌ویان به‌خه‌لكی لادێیه‌وه‌ هه‌یه‌.

به‌ر له‌چه‌ند سالیك یه‌كێك له‌رقۇنامه‌كانی به‌غدا باسی پیاویكی كرديوو له‌ گوندی سه‌لمان پاك خوشكه‌كه‌ی كوشتنبوو، له‌به‌رته‌وه‌ی به‌ر له‌ گراسته‌نه‌وه‌ یه‌یوه‌ندی

^{٢٧٦} جون فائیس (المصدر السابق) ص ١١٠

به‌مێرده‌که‌ی کردبوو. له‌یه‌کێک له‌گه‌ڕه‌کانی گازییه‌ش رووداوێکی پاککردنه‌وه
شه‌ڕه‌ف روویدا و خه‌لکی گه‌ڕه‌ک له‌کوشتنی ژنه‌که به‌شداریبون، برا بچووکه‌کیان
هاندابوو بۆ کوشتنی و یاره‌یان پێدایوو. ته‌نانه‌ت له‌چوونه زیندانیش هاوکاریان
ده‌کرد، تا دواتر ئازاد کرا، خه‌لکی گه‌ڕه‌ک وه‌ک پیاویکی به‌شه‌ڕه‌فی ناسراو
سه‌یریان ده‌کرد.

به‌سه‌رهاتی پاککردنه‌وه‌ی شه‌ڕه‌ف له‌عیراق هێنده زۆره، نازمێدری. یه‌کێک له
قوتابییه‌کانم راپۆرتێکی کرد بوو، چیرۆکی وه‌های له‌خۆوه گرتبوو جینگای
سه‌رسورمان بوون. هاوڕێیه‌کم که پێشتر پزیشکی داد بووه، له‌و یاره‌یه‌وه زۆر
چیرۆکی سه‌یری بۆ گێڕاومه‌ته‌وه. ئه‌و زۆریک له‌و لاشه‌ی ژنانی پشکنی بوو که به
تۆمه‌تی شه‌ڕه‌غه‌وه کوژرا بوون، له‌ پشکنین ده‌رکه‌وتبوو زۆریکیان هێشتا په‌رده‌ی
کچیتیا‌نیان پاراستبوو، به‌لام که‌سوکاریان ته‌نها به‌گومان یان به‌قسه‌وقسه‌لۆک
په‌له‌یان له‌کوشتنی کردبوو.

وه‌ک زانراوه له‌هه‌ندێک ناوچه‌ی لادێی عیراق، پیاو یه‌کسه‌ر ژنه‌که ده‌کوژی،
ته‌نها له‌په‌ر گومانێک، چا راست یان درۆ، ئه‌و وه‌ک پیاوی به‌دو نییه، حه‌زی له
لێکۆڵینه‌وه و به‌دواداچوون بیت. له‌وانه‌یه وا بزانی ئافه‌رت شایه‌نی ئه‌وه نییه،
بۆیه ده‌یکوژی و به‌خوێنه‌که‌ی شه‌ڕه‌فی خۆی و هۆزه‌که‌ی خاوی‌ن ده‌کاته‌وه.
له‌وانه‌شه‌ دوا‌ی کوشتنی ده‌ستیکی بې‌ریت بۆ ئه‌وه‌ی به‌رده‌م مائی خۆی یان
دیوه‌خانه‌که‌ی هه‌لیواسی، ئه‌مه‌ش وه‌ک به‌لگه‌ی شه‌ریف بوونی ئه‌وه. ئه‌گه‌ره‌هاتوو
له‌کوشتی سستی نواند، ئه‌وا له‌لای خه‌لک نابوو‌ی ده‌چی، ئه‌گه‌ر له‌ دیوه‌خان
دانیشی قاره‌وه‌ی پێ نادریت و که‌سیش سه‌لامه‌که‌ی لێ وهرناگریته‌وه.

له‌وباره‌یه‌وه چیرۆکێک هه‌یه، من له‌چه‌ندین حیکایه‌تخوانم بیستوو، گوايه
پیاویکی لادێی هه‌بووه له‌چایخانه‌دانیشتوو، یه‌کێک له‌چایخانه‌که پشی ده‌لی
پووشکه به‌سه‌رعه‌گاله‌که‌ته‌وه‌یه. "ئه‌وا پیاوه لادێیه‌که به‌په‌له ده‌چیته‌وه ماله‌وه
یه‌کێک له‌ژنه‌کانی ده‌کوژی، دواتر ده‌گه‌ڕیته‌وه هه‌مان چایخانه‌دووباره‌ پیاویکی
دیکه هه‌مان قسه‌ی پێده‌لی، ئه‌وجاره‌ش ده‌چیته‌وه ماله‌وه ژنێکی دیکه‌ی
ده‌یکوژی. دوا‌جار ده‌رده‌که‌وی به‌راستی پووشیک که‌وته‌ته سه‌رعه‌گاله‌که‌ی.

ده‌زانم ئه‌و چیرۆکه‌ خالی نییه‌ له‌ زێده‌پۆیی، له‌وانه‌شه‌ له‌بنه‌ره‌ته‌وه‌ هه‌لبه‌س‌ترابێت، به‌لام به‌ هه‌رحال مانایه‌کی کۆمه‌لایه‌تی هه‌یه‌، ئاماژه‌یه‌ بۆ په‌له‌کردنی پیاوی لادیی له‌ کوشتنی ژن، ته‌نها له‌ به‌روشه‌یه‌کی ساده‌ یان ئاماژه‌یه‌ک بۆ به‌دره‌فتاری ژن. خه‌لگی لادی نه‌ریتی پاککردنه‌وه‌ی شه‌ره‌فیان له‌ بیابانه‌وه‌ بۆهاتوه‌، نه‌مه‌ش نه‌ریتیکه‌ بۆ بیابان گونجاوه‌، به‌لام بۆ ژبانی لادی ناگونجێت، ژبانی لادییش بوونه‌ته‌ قوربانی ئه‌م " نه‌گونجاته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌".

نه‌خۆشییه‌کان له‌ لادی:

گرنگترین جیاوازیه‌ دیاره‌کانی نێوان کۆمه‌لگای به‌دو له‌ بیابان وکۆمه‌لگای لادی له‌ عێراقدا، که‌می نه‌خۆشییه‌ له‌ یه‌که‌میان وزۆربوونییه‌تی له‌ دووه‌میان، ئه‌م جیاوازیه‌ش گرنگیه‌کی زۆری هه‌یه‌ له‌رووی ده‌روونی وکۆمه‌لایه‌تییه‌وه‌. نه‌خۆشییه‌کان له‌ بیابان زۆر که‌من، نه‌مه‌ سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی به‌دوکه‌کان بایه‌خ به‌ پاک‌یه‌سته‌ و پۆشاک و ماله‌وه‌یان ناده‌ن^{٢٧٧}، هۆکاره‌که‌ش ئه‌وه‌یه‌ ئه‌وان له‌ ره‌شمالی گوێزراوه‌ ده‌ژین، ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ شوێنێک نامێننه‌وه‌. ئه‌و له‌می به‌سه‌ری ده‌رۆن خۆر و با هه‌میشه‌ پاک‌یه‌که‌نه‌وه‌، بۆیه‌ زه‌حمه‌ته‌ می‌کۆب له‌ ده‌ورو به‌ره‌گه‌شه‌ ی‌کات، ده‌گه‌م‌نیشه‌ په‌تا و نه‌خۆشی گوێزراوه‌ له‌ نێوانیان بلاویته‌وه‌.

ده‌کریت بگوتریت شووشتن و بایه‌خدان به‌خاوینی، به‌دو هۆگری نه‌بووه‌ و ته‌نانه‌ت ماناشی نازانێت. ئاو له‌ بیابان ده‌گه‌مه‌، ئه‌وان پێویستیان به‌ئاو نییه‌ ته‌نها بۆ خواردنه‌وه‌ی خۆیان و ئازده‌له‌کانیان نه‌بێت. به‌کارهێنانی ئاو بۆ شووشتن و پاککردنه‌وه‌، ئه‌وا به‌لای ئه‌وانه‌وه‌ سه‌یره‌ و نکۆلی ئی ده‌که‌ن. جارێک پیاویکی شارنشینێ له‌ مه‌جلیسی به‌دیه‌ک باس له‌وه‌ ده‌کات سالی جارێک یان دووجار خۆی ده‌شوات، به‌دوکه‌کان به‌سه‌رسامیه‌وه‌ ده‌لێن: بۆ تۆ مراوی!

ئه‌وان زۆریه‌ی کات پێ خاوسن. ئه‌وان جلیان ناشۆن و ده‌پۆشن تا ده‌دری. هه‌روه‌ها قاپ و قاچاخ و ده‌ستیان دوا ناخواردن ناشۆن، به‌لکو ده‌ستیان به‌ریش و په‌رده‌ی ره‌شماله‌که‌ ده‌سه‌پنه‌وه‌، دکتۆر جۆن قانیس باس له‌وه‌ ده‌کات پیاویکی

شارتیشین سەردانی بە‌دوینکی کردووه، هەندێک ماستیان لە جامیکی برسێگدار پێداوه، سالتیک دواتر هەمان پیاو سەردانی بە‌دووه‌که‌ ده‌کات؛ ئەوجارە لە جامیکی پیس ماستی پێده‌ده‌ن، شارنشینە‌که‌ پرسیار لە هۆکاره‌که‌ی ده‌کات، بە‌دووه‌که‌ وه‌لامی ده‌داته‌وه^{٢٧٨} "بە‌لی، بە‌داخه‌وه‌ سه‌گه‌که‌مان نه‌ماوه، سه‌گه‌که‌ ده‌فره‌کانی به‌زمان ده‌لیسته‌وه‌ و پاکی ده‌کردنه‌وه^{٢٧٨}".

بە‌دووه‌کان ئاوده‌ست به‌کارناهیئن، به‌لای ئەوانه‌وه‌ قێزه‌وه‌نه، ئەوان لە‌چۆله‌وانی پیسایی ده‌که‌ن، لێره‌شه‌وه‌ لە‌زمانی عەرەبی پیشتر به‌ ئاوده‌ست ده‌گوتر (الغلاء) واته‌ چۆله‌وانی. جگه‌ له‌مانه‌ش ئەوان به‌پیتی رێکه‌وت تف و چلمیان ده‌ریشت. ده‌گوتریت جارتیک کۆمه‌لتیک به‌دو پیاویکی شاریان بینی به‌ده‌سپه‌که‌ی چلمی ده‌سپێ ئەوان وا تیگه‌یشتن ئەو پیاوه‌ چلمه‌که‌ی له‌ ده‌سپه‌که‌ی هه‌لده‌گریت وه‌ک ده‌رمان بۆ هەندیک نه‌خۆشی به‌کارده‌هێنی.

ئەوان پاشماوه‌ی خۆراکه‌کانیان به‌ده‌ست بۆ دوور فری ده‌ده‌ن، بایه‌خ به‌وه‌ ناده‌ن وه‌ک خه‌لکی شار له‌ شوێنیکی تاییه‌ت فری بده‌ن. به‌سه‌رهاتیک هه‌یه‌ له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌لێن شێخیکی به‌دو سه‌رانه‌ی له‌و هه‌جیان هه‌رده‌گرت، که‌ به‌ناوچه‌که‌ی ئەو تێپه‌رده‌بوون. به‌دووه‌کان جیا ده‌کرده‌وه‌ و لێیان خۆش ده‌بوو. وا رێکه‌ده‌که‌وت پیاویکی شار به‌و ناوچه‌یه‌ تێده‌په‌ری، به‌لام شێوه‌زاری به‌دو به‌چاکی ده‌زانی، بۆیه‌ بۆئه‌وه‌ی سه‌رانه‌ نه‌دات، وا خۆی ده‌رده‌خات به‌دو. شێخ گومانی لێده‌کات و ده‌یه‌وێ تا‌قی بکاته‌وه‌، بۆیه‌ خورمای پێشکه‌ش ده‌کات، کاتیک پیاوه‌که‌ خورماکه‌ ده‌خوات ناوکه‌که‌ی له‌ نزیك خۆی داده‌نیت، نه‌وه‌ک وه‌ک به‌دووه‌کان بۆ دوور فری بدات، شێخ ئەمه‌ ده‌بینی، یه‌کسه‌ر داوی سه‌رانه‌که‌ی ده‌کات.

مه‌به‌ستم له‌ باسکردنی ئەو نه‌ریتانه‌ی به‌دو ئەوه‌یه، به‌ ئەنجامیکی کۆمه‌لایه‌تی گرنگ بگه‌م که‌ بریتییه‌ له‌وه‌ی: به‌دووه‌کان ئەو نه‌ریتانه‌ له‌گه‌ڵ خۆیان ده‌گوازنه‌وه‌ کاتیک بۆ عێراق دێن و پێشه‌ی کشتوکال ده‌که‌ن. ئەو نه‌ریتانه‌ وه‌ک پێشتر باسمان کرد، له‌ بیاباندا زیانی بۆ به‌دو نییه‌، به‌لکو گونجاوه‌ له‌گه‌ڵ ژیا‌نی ئەوی، به‌لام

^{٢٧٨} جون فانیس (المصدر السابق) ص ١١٦

کاتیڤ ده‌گوازیته‌وه عێراق ئەوا گونجاو نابێت و بە‌لکو زیانیکی گه‌وره‌ی بۆ سه‌ر ته‌ندروستی ده‌بێت.

ئهمه‌ش به‌کێک له‌ سیماکانی دیاردە‌ی " نه‌گونجانی کۆمه‌لایه‌تی" له‌ عێراقدا. نه‌ریته‌کان له‌ بیابانه‌وه بۆ عێراق ده‌گوازینه‌وه، خه‌لکیش پابه‌ند ده‌بێت به‌و دا‌بونه‌ریته‌وه، سه‌ره‌پای ئەوه‌ی له‌گه‌ڵ ژینگه‌ی نوێ گونجاو نین. بۆ نه‌خونه‌ دوو نه‌ریت له‌مانه‌ وه‌ربگره‌، پیتی خاوس و پیسایه‌ی له‌سه‌ر زه‌وی. ئەو دوو نه‌ریت له‌ژیانی بیابان زیان به‌ به‌و ناگه‌ین، چونکه‌ ئەو له‌مه‌ی له‌سه‌ری ده‌ر‌قن خا‌وین‌ه و وه‌ک ئەوه‌یه‌ خالی بێت له‌میک‌رۆب. کاتیڤ پیسایه‌که‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی ره‌شماله‌که‌یان جێده‌هێڵن د‌وای ماوه‌یه‌کی کورت هیچ زیانیکی ته‌ندروستی نابێت.

زیانی ته‌ندروستی له‌لای ه‌زه‌کان ئەو کاته‌ دروست ده‌بێت کاتیڤ له‌گوندە‌کانی عێراق جیگیر ده‌بن، بۆیه‌ ده‌بینین ئەو دوو نه‌ریت‌ه‌ی سه‌ره‌وه‌ ده‌بێته‌ ه‌وی بلا‌بوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی نه‌کلستوما به‌شێوه‌یه‌کی فراوان، ئەو نه‌خۆشیه‌ له‌ریڤای گه‌راکانی کرمیک‌ه‌وه‌ ده‌بێت که‌ به‌کرمی قولابی ناوده‌بریت. کاتیڤ جووتیار‌ی تووشبوو به‌و نه‌خۆشیه‌یه‌ له‌ سه‌ر زه‌وی پیسایه‌ ده‌کات، ئەوا گه‌راکانی نا‌وپیسایه‌که‌ی له‌گه‌ڵ خا‌که‌که‌ تیکه‌ڵ ده‌بێت، نه‌گه‌ریش به‌پیتی خاوس‌ی ده‌ر‌وات ئەوا گه‌راکان له‌ریڤای شه‌قاری پیتی‌ه‌که‌نه‌وه‌ ده‌چنه‌ نا‌وجه‌سته‌ی، ژۆرجار پیتی جووتیار شه‌ق شه‌ق بووه‌. د‌واتر له‌ریڤای خوینه‌ره‌که‌نه‌وه‌ به‌ره‌و سییه‌کان و د‌واتر بۆ قورگ و له‌وشیوه‌ بۆ سورینچک بۆ گه‌ده‌ شۆڕ ده‌بێته‌وه‌، د‌وا‌جاریش له‌ ریخۆله‌ی جووتیاره‌که‌ جیگیر ده‌بێت و تووشی نه‌خۆشیه‌که‌ ده‌بێت^{٢٧٩}. ه‌ه‌ر ئهم جووتیاره‌ش ده‌بێته‌وه‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی نوێ بۆ نه‌خۆشیه‌که‌، به‌مشێوه‌یه‌ی پێش‌و د‌وو‌یاره‌ ده‌بێته‌وه‌.

شایه‌نی باسه‌ ئەو دوو نه‌ریت‌ه‌ی سه‌ره‌وه‌ ته‌نها له‌ لادیکانی عێراق نییه‌، به‌‌لکو له‌شاره‌کانیش ه‌یه‌، به‌‌لام له‌سنووریکی ته‌سکتر. د‌کتۆر (دو) که‌ به‌رپوه‌به‌ری ته‌ندروستی خانه‌قین بوو له‌ساڵی ١٩٢٠ ده‌لی: له‌ شاره‌که‌ کۆمه‌لێک ناوده‌ستمان دروست کرد، به‌‌لام سه‌ره‌پای دروستکردنیان خه‌لکه‌ ه‌ه‌ر له‌سه‌ر نه‌ریته‌

^{٢٧٩} منی العترونی (المصدر السابق) ص ٢٢٦

کۆنه که یانن، مه به سستم ئه وه یه شه قامه کان میزد ده که ن و بیسیایی له که ناری رووباره کان ده که ن.^{٢٨٠}

ئه وه ی ده به وه ی بزانی ئه و نه ریته چه ند له عێراق بلا بوته وه، با له میان ه ی سه ردانی (چله) دا سه ردانی که ره لا بکات، له وه ی نزی که ی نیو ملیۆن یان زیاتر خه لکی گوند وشاره کان کۆ ده بنه وه، ئه وا به چاوی خۆت له کۆلان و که ناری رووباره کان به چاوی خۆی شتی سه یر و سه مه ره ده بینیت...

هه ندیک له و ئاماره نه ی له سا لی ١٩٢٦ ئه نجام درا وه، ئاماره بق ئه وه ده که ن نه خۆشی کرمی قولابی له نیوان دانیش توانی عێراق به رێژه یی ٤٧٪ بلا بوته وه.^{٢٨١} مه زنده ش ده ک ریت رێژه ی بلا بوته وه که ی له نیوان لادی کان زۆر له شاره کان زیاتر بێت. کیشه له و نه خۆشی به ئه وه یه تووش بووان به و نه خۆشی به سه ست به نه خۆشی به که ناکه ن و له کار کردنی ش نا وه ستن. دکتۆر هاشم وه تری ده لی: زۆرینه ی جووتیاران له نیمچه برسته ته ی هه میشه یی دان، خۆرا که گانیان له ماده ده ی ره ق و گه وه پی ک دیت، به لام له رووی خۆرا کی به وه به سوود نین، له نه نجامی ئه مه ش گه ده یان ده کشی و تووشی په شۆکانی هه رسکردن ده بین، ئه گه ریش تووی نه خۆشی کرمی قولابی بن، ئه وا ئه نجامه که ی له سه ر ئه وان تر سنا ک ده بێت.^{٢٨٢}

ده توان ریت بگوتریت نه خۆشی کرمی قولابی په کی که له و سی نه خۆشی به ی که خه لکی عێراق، به شیوه یه کی تای به ت لادی به کان، تووشی که مخوینی و لاوازیوونی به رگری ده کات. دوو نه خۆشی به یه که ی دیکه ش بریتین له مه لاریا و په له اریا. ده ک ریت ئاماره بق ئه وه بکه ین، رێژه ی تووش بووان به به له اریا له نیوان دانیش توانی باشووری عێراق ده گاته ٨٠٪، ته نانه ت" له هه ندیک ناوچه ی شاری دیوانیه خه لک له به له اریا راهاتووه ئه گه ره کی ک تووشی ئه و نه خۆشی به نه بێت، ئه وا به بابه تیکی ئاناسایی ده زات ریت.^{٢٨٣}

^{٢٨٠} المصدر السابق، ص ١٨٣

^{٢٨١} المصدر السابق، ص ٢٢٦

^{٢٨٢} Hisham witry (op.cit) p 18

^{٢٨٣} مقي عێراقی (المصدر السابق) ص ٢٢٤ - ٢٢٥

سه‌باره‌ت به‌ نه‌خۆشی مه‌لاریا، نه‌وا زۆر خراپ‌تره‌ . دکتۆر هاشم وه‌تری له‌سالی ١٩٤٤ ده‌لی: له‌ عێراق مه‌لاریا له‌ هه‌موو نه‌خۆشییه‌کی دیکه‌ زیاتر بلاوه^{٢٨١} . نه‌وه‌ی شایه‌نی باسکردنه‌، ته‌م نه‌خۆشیه‌ له‌ عێراق که‌مبۆسه‌وه‌ دوا‌ی نه‌وه‌ی گۆماوه‌کان به‌ده‌رمانی دی دی تی ده‌رشینریت، به‌لام به‌ر له‌وه‌ نه‌خۆشییه‌کی باو بوو، به‌ ئاسایی داده‌نرا، به‌تایبه‌تی له‌ناوچه‌ی که‌ربه‌لا و به‌سرا . خه‌لکی نه‌وی به‌(گه‌رمی و ساردی) ناویان ده‌برد . ده‌گه‌م به‌و که‌سی بدۆزینه‌وه‌ له‌ژیانی زیاتر له‌جاریکی تووشی نه‌وه‌ نه‌خۆشییه‌ به‌بویت .

پوخته‌ی قسه‌کان نه‌وه‌یه‌ نه‌و سی نه‌خۆشییه‌، ئیستاشی له‌گه‌لدابیت هۆکاری لاوازی به‌رگری جه‌سته‌یی له‌لای دانیشتوان به‌تایبه‌تی له‌لای خه‌لکی لادیکان . هه‌ر نه‌وه‌ نه‌خۆشیانه‌ش هۆکارن بۆ نه‌خۆشییه‌ گوزاراوه‌کان و په‌تاکان، وه‌ک نه‌خۆشی سبل و تیفوئید و کولیرا و چه‌ندین نه‌خۆشی دیکه‌ . جا لی‌ره‌دا ده‌بیت ناماژه‌ بۆ نه‌وه‌ بکه‌ین بلا‌بوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی له‌ لادیکان رۆلێکی گه‌رمی هه‌یه‌ له‌ پیکه‌ینانی که‌سیتی، چونکه‌ وایکردوه‌ تیروانینی که‌سی لادیی تیروانینی بۆ ژیان له‌گه‌ل که‌سی به‌دو جیاوازی بیت، له‌وانه‌ که‌سی لادیی پتویستی به‌ په‌ناگه‌یه‌کی ده‌روونی هه‌یه‌، دوا‌ی تووشبوونی به‌نه‌خۆشییه‌که‌ په‌نای بۆ بیات، بۆ نه‌مه‌ش روو له‌ مه‌زاگه‌یه‌کی پیرۆز ده‌کات بۆ نه‌وه‌ی ئازاری که‌م بکاته‌وه‌ نه‌زاشی بۆ ده‌کات تا شیفای پدات . هه‌روه‌ها که‌سی لادیی روو ده‌کاته‌ پیاوچاکان و وه‌لییه‌کان بۆ نه‌وه‌ی شه‌فاعه‌تی له‌لای خودا بۆ بکه‌ن، نه‌مه‌ش بابه‌تیکه‌ له‌به‌شی داها‌توو به‌وردی ده‌گه‌رینه‌وه‌ باسی ده‌که‌ین .

که‌سی لادیی درک به‌وه‌ ده‌کات، له‌ زۆریه‌ی حاله‌ته‌کان ته‌نها شمشیر سوودی بۆ نه‌و نییه‌، وه‌ک نه‌وه‌ی پیاوی به‌دو سوودی لی ده‌بینی . نه‌و کاتیکی تووشی نه‌خۆشی ده‌بیت ناتوانیت بیتله‌که‌ی هه‌لبگریت، جا چۆن ده‌توانیت شمشیر هه‌لبگریت، بۆیه‌ کاتیکی دنیا له‌ ده‌وری گۆپاوه‌ نه‌وا تیروانینی بۆ دنیا ده‌گۆریت .

پوخته

سروشنتی کۆمه‌لگهی عێراقی

ئەم بەشە بەو پوخت دەکەینەو و دەڵێین: ھۆزەکانی بەدو کاتیڭ دێنە عێراق دەکەونە ژێر بارودۆخیکی قورس کە پێشتر لەژیانی بیابان نەیانبینووە، ھەر لەبەرئەمەش لەعێراق بەدەست کۆمەڵێک فشاری دەروونی وکۆمەلایەتی دەنالێنی و تواناشی نابێت کەم تا زۆر دەست بە بەھا رەسەنەکانی بیاباننشینی بگرت. ھۆزەکان بە رۆشنی بیاباننشینی و پێکھاتە و خەسلەتەکانییەو دێنە عێراق، لە شانازیکردنیش بەو رۆشنی بیاباننشینی بەردەوام دەبن، ریزیگی گەورە یان دەگرن، بەلام ئەو بارودۆخی لەعێراق ھەیە ناچاریان دەکات لە بەشیکی خەسلەتەکانی لابەرن. لەوانەشە دروست بێت بڵێین ئەمە دەبێتە ھۆی دەرکەوتنی ململانێیەکی دەروونی لەپێکھاتەی کەسیتی لادێیدا. کەسی لادێی لەناخی دەروونییەو دەیهوێ وەک پێشوو بەدو بێت لە ھەموو خەسلەتەکانیدا، بەلام دەبینی لەزۆر حالەدا لەمەدا کەم توانایە.

بەشى نۆيەم

رووخسارەكانى دىندارى ئەغىراقدا

زۆرۈك لە فەيلەسوف و زانايان مەيلى ئەو يان ھەيە بلىن، دەروونى مەيلى پىئويستى بە دىندارى ھەيە، ۋەك چۆن جەستە پىئويستى بە خۇراك ھەيە، بۆيە دىندارى ۋەك ئەو ھەيە خۇراكىكى دەروونى بىت بۇ مەيلى. مەيلى ھەمىشە لە زىر ھەيە ھەيە مەترسى و كىشەكان دا، ئەو لە مردن دەترسىت، كەوات پىئويستى بە باۋەپ و كەشكى شاينى ھەيە بۇ ھەيە لە رووبەروو بونە ھەيە ئەو بابەتە ترسىنەرەنە ھاۋىكارى بىت، تۈنەي بە ھىز بىت، ئاسودەيى بىتە دەروونىيە ھەيە. مەيلى لەمەدا جىياۋى لەگەل نازەلەن ھەيە، نازەلە لە چىركەساتى ئىستە دەترىت، نازەلە قەدەر چىركەساتىكى بۇ ھەيە ھاۋە، كەچى مەيلى تۈنەي بىر كەتە ھەيە دەستەيىنەنە دەنە تەجەمەكانى ھەيە، ئەگەر دەيىنە كەسەك تۈشۈش كەرسەتەك بۈيە، ئەو ھەيە دەكەت زور يان دەرەنگ ئەو كەرسەتە بەسەر ئەيىش دىت. كەتەك مەيلى دەيىنە كەسەك پىئويستى ھەيە ھەيە، يان لە سەرەمە رەگدا، ئەو دىك بە ھەيە دەكەت ئەيىش دەيىت بىت، لەبەر ئەمەش پىئويستى بە ھەيە كەتەك بۇ ھەيە رەگەشەيى بۇ ھەيە رووبەروو مردن و كەرسەتەكان بىتە ھەيە.

تۈنەلەن لە زۆرەيى ناۋچەكانى زەيى گەپەن، تۈنەلەن ھەيە يان لە بارەيى زۆرەيى گەلەن سەر زەيى كەدە، جا گەلەن سەرەتەيى بىن يان شارستانى. گەلەن كەنە دۆزىۋەتە ھەيە شىۋەيەك لە شىۋەكان دىندار ئەيىت، بىرۈيە ھەيە ھەيە تەيىنەكان لە گەلەن ھەيە بۇ گەلەن دىكە دەگەت، بەلام ئەيى ھەيە ھەيە ھەيە.

هه‌ندێك چار له‌نیۆ هه‌ندێك گه‌لانی شارستانی دهرده‌كه‌وێت، كه‌سانێك باوه‌ریان به‌ ئایین نییه‌، یان ره‌خه‌ له‌ ئایینه‌كان ده‌گرن، هه‌رچه‌نده‌ ژماره‌ی نه‌وانه‌ له‌ سه‌ده‌ی نوییه‌وه‌ زیاتر ده‌بی‌ت، به‌لام له‌گه‌لته‌وه‌شدا ژماره‌یان له‌ به‌رامبه‌ر زۆریه‌ی دانیش‌توانی جیهان كه‌مه‌، ته‌ناته‌ت ده‌توانین به‌پێی یاسای گشتی نه‌وان به‌ریزیه‌ی دابنێن، ناشزانین چاره‌نووسی‌ان له‌ ئاییندا دا چی ده‌بی‌ت، ئایا ژماره‌یان زیاد ده‌بی‌ت، یان كه‌م ده‌كات؟ شه‌مه‌یان خودا ده‌زانێ!

هه‌رچۆنێك بی‌ت شه‌و كه‌سانه‌ سه‌ره‌رای خۆده‌رخستنیان به‌وه‌ی باوه‌ریان به‌ ئایین نییه‌، كه‌چی له‌ناخی ده‌روونیان خالی نین له‌ دینداری، جا زۆریان كه‌م، كاتیك تووشی كاره‌ستێك ده‌بی‌ت یان له‌مه‌رگ نزیك ده‌بنه‌وه‌، شه‌وا سه‌یری ئاسمان ده‌كه‌ن و شتیك له‌ خۆزگه‌ و باوه‌ر به‌ نه‌جاتبوونی لی چاوه‌پوان ده‌كه‌ن. پێشینه‌ان درکیان به‌مه‌ كردووه‌، نه‌وان كاتیك له‌ناو كه‌شتیه‌ك ده‌بن و خه‌ریكه‌ نقوم ده‌بن شه‌وا به‌كێك له‌ ده‌هریه‌كانیان له‌گه‌ل ده‌بی‌ت، بینیان شه‌ویش وه‌ك شه‌وان ده‌ستی بۆ خالی گه‌ردوون به‌رز كردۆته‌وه‌، به‌گه‌رموگۆری داوای نه‌جاتبوونی لی ده‌كات.

ده‌بی‌ت لێره‌دا ئاماژه‌ بۆ شه‌وه‌ یكه‌ین، ئاكریت رووخساره‌كانی دینداری له‌ هه‌موو هه‌موو گه‌لان وه‌ك یه‌ك بی‌ت، به‌لگه‌ به‌پێی جیاوازی رۆشنایی و سروشتی شه‌و كێشه‌ و مه‌ترسیانه‌ی رووبه‌روویان ده‌بی‌ته‌وه‌، ده‌گۆری‌ت. كاتیك ئایینیك له‌نیۆ نه‌ته‌وه‌یه‌ك دهرده‌كه‌وێت، ده‌بینین ناتوانن بۆ ماوه‌یه‌كی زۆر پارێزگار له‌ رێنماییه‌ سه‌ره‌تاییه‌كانی بکه‌ن؛ شه‌وان ناچارن گۆرانکاری تێدا بکه‌ن و یان به‌پێی بارودۆخی نوێ بگۆنجن.

ئایینی ئیسلام به‌نمونه‌ وه‌ریگره‌، سه‌ره‌تا نزیك بوو له‌ زگمماکی و ساده‌یی، له‌رووی باوه‌ر و رۆره‌سمه‌كانه‌وه‌ شه‌و ئالۆزییه‌ی تێدا نه‌بووه‌ كه‌ ئیستا له‌ زۆریه‌ی ولاتانی ئیسلامی به‌دی ده‌كری‌ت. هه‌ر یه‌كێك له‌ موسلمانان له‌ ولاتانه‌ به‌شێکی له‌ رێنماییه‌ سه‌ره‌تاییه‌كانی ئیسلام وه‌رگرتووه‌، ئالۆزیان كردووه‌ و زێده‌پۆیان تێدا شه‌نجام داوه‌، له‌به‌رامبه‌ریشدا لایه‌نی دیكه‌یان فهرامۆش ده‌كه‌ن، شه‌مه‌ش به‌ تێپروانیی کۆمه‌لایه‌تی بابه‌تێکی سروشتیه‌ ئاکریت خۆمانی لی به‌دوور بگرین.

ئیمه زولم ده‌که‌ین کاتیک ره‌خنه‌یان لی ده‌گرین له‌به‌ر شه‌وه‌ی به‌دوای باوه‌ر و که‌شه‌ ئایینه‌ هاوشیوه‌کانن، که‌چی خودا له‌ قورئان ده‌فه‌رموی ((و نواشاء ربک لجمد الناس امة واحدة و لایزالون مختلفین))^{٢٨٥}. ده‌بیئت ئاماژه‌ بۆ شه‌وه‌ بکه‌ین مانای وشه‌ (امة) له‌ زمانی قورئاندا جیاوازی هه‌یه‌ له‌و مانایه‌ی که‌ ئیستا ناسراوه‌. مه‌به‌ست له‌و وشه‌یه‌ له‌قورئاندا بۆ کۆمه‌له‌ که‌سیکه‌ که‌ ئایینیکی دیاریکراویان هه‌بوویت، که‌واته‌ مانای شه‌و ئایه‌ته‌ی قورئانه‌ شه‌وه‌یه‌ خه‌لک له‌ ئایینه‌کانیان جیاوازن، هه‌یشتا به‌جیاوازیش ماونه‌ته‌وه‌.

ئیه‌ن خه‌لدون بۆچوونتیک له‌وباره‌یه‌وه‌ له‌سه‌ر شه‌و جیاوازییه‌ هه‌یه‌، کاتیک باسی ناکۆکی توندی نێوان سه‌حابه‌ ده‌کات له‌دوای وه‌فاتی پیغه‌مبه‌ره‌وه‌، ئیه‌ن خه‌لدون ده‌لی "... باوه‌رم وایه‌ جیاوازییه‌کانیان بۆ داهاووی ئوممه‌ت ره‌حمه‌ته‌، چوئکه‌ هه‌رکه‌سه‌یک به‌کێکیان هه‌لده‌بژێری و به‌کێکیان ده‌کات ئیمام و رێنیشاندهری خۆی..."^{٢٨٦}. ئیه‌ن خه‌لدون به‌مه‌ ئاماژه‌ بۆ شه‌و فه‌رمووده‌یه‌ی پیغه‌مبه‌ر ده‌کات که‌ وتویه‌تی "اختلفا امی رحمة" واته‌ (جیاوازی نێوان ئۆمه‌ته‌که‌م ره‌حمه‌ته‌). جیا ئۆمه‌ته‌ی ئیسلامیش دوای پیغه‌مبه‌ره‌که‌ی بووه‌ چه‌ندین رێبان و تایفه‌، وه‌ک هه‌موو ئۆمه‌ته‌کانی دیکه‌. نه‌مه‌ش سوتنه‌تی خودایه‌ له‌سه‌ر هه‌موو به‌نده‌کانیه‌وه‌، بۆ شه‌وانیش سوود و ره‌حمه‌ته‌.

له‌نێوان بیاباننشینی و لادیدا:

له‌به‌شیک رابردودا ئاماژه‌مان بۆ شه‌وه‌کرد دینداری له‌ بیابان له‌گه‌ڵ رۆشنیبری کۆمه‌لایه‌تی شه‌وی گونجاوو. کاتیک رۆشنیبری بیاباننشینی خه‌سه‌لته‌تیک بریتی ده‌بیئت له‌ خۆزاکردن و جه‌نگی هه‌میشه‌یی، شه‌وا دینداری له‌ بیابان کاریگه‌ر ده‌بیئت به‌و خه‌سه‌لته‌وه‌، کاتیکیش هۆزه‌کانی به‌دو به‌ره‌و لادێکانی عیراق دین شه‌وا ده‌بیسین به‌ره‌ به‌ره‌ دیندارییه‌که‌یان ده‌گۆریت به‌پیتی شه‌و بارودۆخه‌ی که‌پێشتر هۆزه‌کان نه‌یانبینیوه‌.

^{٢٨٥} سورة هود، الآية : ١١٨
^{٢٨٦} ابن خلدون (المقدمة) ص ٢١٨

تێبینی ئەو دەکرێت باوەڕ و کەشە ئاینیه‌کانی ئیستا له بیابان ههیه، هیشتا له لایه‌نه زگماکییه‌که‌ی خۆی نزیکه. هیشتا دینداری له‌وه‌ی له باوه‌ڕه‌یتان به‌خودا و پێغه‌مبهر و نه‌جامدانی فهرزه‌کانی نوێژ و رۆژوو و هه‌ج تێپه‌ری نه‌کردوو، که‌چی له‌رووی ئا‌کاری کرده‌یی نه‌وان هیشتا به‌ پێشنانیان ده‌چن له‌سه‌ره‌تای ئیسلامدا، به‌دوه‌کان جیاوازیان له‌گه‌ڵ نه‌وان نییه، هیشتا ده‌مارگیری و داگیرکاری و تۆله‌کردنه‌وه و ره‌وشتی دیکه‌ی هاوشیوه‌ی ئه‌و ره‌وشتانه‌یان ههیه، پێشیانوايه به‌و کارانه‌یان سه‌رپێچی فرمانی خودا و پێغه‌مبهر ناکهن.

هه‌ندێک له‌توێژه‌ران تێبینی دیاردیه‌کی کۆمه‌لایه‌تیان کردوو، له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا، ئه‌و دیاردیه‌ سه‌رنجی راکێشان بێته‌وه‌ی بتوانین هۆکاره‌که‌ی چیه، ئه‌ویش بریتیه‌ له‌وه‌ی زۆریک له‌ هۆزه‌کانی به‌دو ئای هاتنیان بۆ عێراق بۆ ماوه‌یه‌کی زۆریان که‌م، چوونه‌ته‌ سه‌ره‌یه‌ی شیهعه. یه‌کێک له‌وانه‌ی ئاماژه‌ی بۆ ئه‌و دیاردیه‌ کردوو، ئیبراهیم فه‌سح حه‌یده‌رییه، له‌کتێبه‌که‌ی دا که‌ ناویشانی (عنوان المجد)ه، له‌سالی ١٢٨٦ نووسراوه که‌ ده‌کاته‌ نزیکه‌ی سه‌د سال له‌مه‌یه‌ر، ئه‌و له‌ کتێبه‌که‌ی دا ناوی هه‌ندێک له‌ هۆزه‌کانی هیناوه، ئه‌وانه بوونه‌ته‌ شیهعه و ئه‌و به‌ گۆته‌ی خۆی به‌ (ره‌وافن) ناویان ده‌بات. به‌شیوه‌ی نزیکه‌یی میژووی شیهعه‌بوونی ئه‌و هۆزانه‌ی دیارکردوو، بۆ نمونه‌ ده‌لی هۆزی ته‌میم نزیکه‌ی شه‌ست سال ده‌بێت بۆته‌ شیهعه، خه‌زاعل نزیکه‌ی سه‌دو‌په‌نجا سال، زوبێد نزیکه‌ی شه‌ست سال، که‌عب نزیکه‌ی سه‌د سال، روبه‌یعه‌ش نزیکه‌ی هه‌فتا سالی‌ک ده‌بێت بووته‌ شیهعه.

دواتر ناوی چه‌ندین هۆزی دیکه‌ش ده‌هێتسێ بێته‌وه‌ی میژووی شیهعه‌گه‌ریان دیاریکات، وه‌ک هۆزی ئه‌لبومحه‌مه‌د و به‌نی عمیر، خه‌زه‌ج، شه‌مه‌ر توقه، دفافه، به‌نی لام، ئال ئه‌قره‌ع، ئال به‌دیر، جبور، جلیحه^{٢٨٧}.

هه‌ندێک له‌ توێژه‌ران پێیانوايه ئه‌و گواسته‌وه‌ فراوانه‌ی به‌ره‌و شیهعه‌گه‌ری له‌ نه‌جامی کاریگه‌ری پرویاگه‌نده به‌هێزه‌که‌ی ناوه‌نده‌کانی شیهعه بووه له‌عێراق وه‌ک حه‌له و که‌ریه‌لا و نه‌جه‌ف. ئه‌و بۆچوونه‌ سه‌نگی خۆی هه‌یه، وه‌ک ده‌زانرێت

^{٢٨٧} ابراهیم فصیح الحیدری (عنوان المجد) ص ١١٠-١١٤

ئاۋەندەكانى شىيە لەرابردودا بە ئىستاشەو، ژمارەيەكى زۆر قوتابخانەى ئايىنى لەخۆيەو دەكرىت، ئەو قوتابخانەش لەسەر ئاستىكى فراوان فەقىدە و خەتپان پىدەگەينى، دواتر رەوانەى لاي ھۆزەكانى لادىيان دەگەن، ئەو خەلكانەش دەبىت بەشەك كاريگەريان لەسەر ئەو ھۆزانەو ھەبوو بىت، بەلام دەمانەوئى لىرەدا بېرسىن : ئەگەر ئەو فەقىدە و خەتپانە لە بىابان دەچوونە لاي ھۆزەكانى بەدو، ئايا لەتوانايان ھەبوو ھەمان كاريگەريان ھەبىت كە لەسەر ھۆزەكانى لادىيان ھەبوو ؟

ھەر پروپاگەندەيەك، جا ھەر جۆرىك بىت، ناتوانىت كاريگەرى بەسەر مىللەتەكەو ھەبىت، ئەگەر بارودۇخە كۆمەلەيەكە بۆى گونجاو نەبىت. پروپاگەندە وەك روو كە پتويستى بە خاكىكى گونجاو ھەيە بۆگەشەكردنى، ئەگەر ھاتوو لەخاكىكى نەگونجاو دابىرىت، ئەو ناتوانىت برويت و گەشە بكات.

بەبروئى من ئەو بارودۇخە دەروونى و كۆمەلەيەيەى لە عىراق دەورى ھۆزەكانى داو، واىكردوو ھۆزەكان لەسەر ئاستىكى فراوان كاريگەرىن، بە پروپاگەندەى شىيەگەرايى، بۆيە ئەگەر بارودۇخى نوپيان ھاوشىو ھەي بارودۇخە كۆنەكە بووايە، ئەو ھۆزەكان ھەرچەندىن پروپاگەندەيان بەسەر زال بىكرايە، ئەو ھىشتا پابەند دەبوون بە عەقىدە و رىوەرەسە كۆنەكان.

لىرەدا بۆچوونىكى سەير دەگوازينەو، ھى شىخ عوسمان بن سەئىد بەسەرىيە، ئەمەش لەكتىبەكەى ھاتوو بەناوى (مطالع السعد بعلب اخبار الموالي داو) بەسەرى ئەو كىتەبەى لەسالى ١٢٤٢ى كۆچى نووسىو، لە بارەى ھۆزە بەناوبانگەكەى زۆيىد لەعىراقدا دەلى "... شىخەكانى ئەو ھۆزە لە ئەھلى سوننە بوون، دواتر بوونە رەوافىز (شىيە)، ئەمەش بە ھۆكارى ئەو ھەي شىيە بانگخواز و خەتپى خۇيان ھەيە، ئەوان بەناو ھۆزەكانى بەدو دەگەرپىت و ئامۆزگارىان دەگەن و بەدنيازى خۇيان ھەلدەرزىن، بەدو ھەكەلى عوام و گىلن، ھىچ شەك لەبارەى ئايىن و عەقىدە نازان، ھەر لەبەرئەو ھەندىكىان گومرايوون و ھاتنەسەر رىيازى قسەگوتن بەسەحابەكان، ئەگەر خودا دەولەتى پايەبەرز لەو بابەتە ترسناكە ئاگادار بكاتەو، كە رووبەرووى دەولەت دەبىتەو، ئەو دەزانى تەنھا زيانەكەى

بۇ ئاينى ئىيە، بەلكى زياتنى بۇ مەلىك و سياسەتیش ھەيە. ھەر كاتىك دەولەت لەسەر مەزھەبىكە دە بىت و ھەندىكىش خەلك لە مەزھەبە دەرىچەن، ئەوا ئەو خەلكانە كۆسپ وئازاۋەى ئەوتۇ بەرپا دەكەن كە دەولەت ناتوانى سەركوتيان بىكەتەۋە... پىۋىست بوو دەولەت سىخورى لە بىابان ھەبىت لەلەى بەدەۋەكان بۇ ئەۋەى رىگرى لە بەدنىيازى رەۋافىز بىكات، يانىش دەۋايە زانبايانى ئەھلى سوننە رەۋانەى لای ئەو خەلكە عەۋامە بىكات، بۇ ئەۋەى فىريان بىكات، كە چۆن دەست بە مەزھەبى سوننە و جەماعەتەۋە بىگىن، بۇ ئەۋەى كاتىك بۇ مەزھەبىكى دىكە گوۋزانەۋە، ئەوا بە شىۋەيەكى ھىۋاش بىت، ئەۋەك بەو خىزايىيەى كە لەلەى ئەو عەۋامە مېشك بە تالانە بىنىمان.^{۲۸۸}

شىخى بەسرى پىۋايە تەنھا پروپاگەندە دەتوانىت خەلك لەسەر مەزھەبىك جىگر بىكات، يانىش بىاتخاتە سەر مەزھەبىكى دىكەۋە، لەراستىدا رۆرىك لە بىرمەندانى سەدەكانى كۆن نىۋەنى ئەو بۆچۈنەيان ھەبوو، تەنەنەت ھەندىك تا ئەمىر ئەو بۆچۈنەيان ماۋە و پىيانۋايە بەھۆى ئامۇزگارى و قسەۋە، مۇۋدەكەۋىتە رىر ھەر كارىگەرىيەكەۋە، لە باۋەر و ئاكارىدا. ئەوان ئاگادارى ھەقىقەتى مۇۋدەنەن، كە چۆن زىاتەر بە بارودۇخە ۋاقىيەكەى كارىگەر دەبىت ئەۋەك بەو بىرۈكە ئابدىلانەى كە ئامۇزگارى بۇ دەكرىت، ئامۇزگارىش سوۋدى نابىت تەنھا ئەو كاتە نەبىت لەگەل بارودۇخى ۋاقىيە گونجاۋ كۆك بىت.

شىعەگەرى لە عىراقدا:

بۇ ئەۋەى لەر بارودۇخە بگەين كە ۋاى لە ھۆزەكانى عىراق كىردۈۋە، مەيليان بەلەى شىعەۋە ھەبىت، دەبىت شىتەك لە بارەى مېژۋى شىعەگەرى لە عىراق تاۋتۋى بگەين. لەراستىشدا ئەو بابەتە درىژ وئالۆزە، ھەۋلەدەدەين بە وردى لەكتىبى داھاتوۋ توۋىنەۋەى لەسەر بگەين. لىرەدا دەتوانىن تەنھا ئەۋەندە بلىين عىراق زىدى لەداىكېۋىنى شىعەيە ھەر لەسەرەتاۋە و دواتر لەۋلاتانى دىكە بىلاۋبۇتەۋە.

^{۲۸۸} (ابن سىد البىصرى (مطالع السعود) - اختصار أمين الحلواني - ص ۱۶۹-۱۷۰)

هەندىك لەتۆيزەران لەسەدەى رابردودا پىيانوابوو، شىعەگەرى سەرچاودەىكى فارسى ھەيە، دواجار ھەلەى ئەو بۆچوونە دەرکەوت^{٢٨٩}، چونكە زۆرىنەى فارس لە ئەھلى سوننە و جەماعەت بوون، لەسەر ئەو مەزھەبەش مانەو تەسەدەى دەيەمى كۆچى، لەنێو ئەوانىش زۆرىك لەزانايانى سوننە پىگەيشتوو^{٢٩٠}، جا ئەوان نەبوونە شىعە تەنھا بەزۆر نەبێت لەسەردەمى دەولەتى سەفەويدا، وەك پىشتريش ئامازەمان بۆ كرد.

شىعەگەرى لەنێو ئەو ھۆزانەى عەرەب دەرکەوت، كە لە كوفە نىشتەجى بوون. دواتر بەرە بەرە لەنێو خەلكى سەواد بلاوبۆيەو، واتە لەنێو ئەو مەواليانەى لەناوچە نىشتەنيەكانى عىراق نىشتەجى بوون. شىعەگەرى لە عىراق لەسەرەتادا ھىچ جياوازيەكى لەگەڵ مەزھەبەكانى دىكەى ئىسلامى نەبوو، تەنھا لە ئاراستە سياسىيەكەى نەبێت، واتە مەزھەبىكى شۆپشگىرى بوو پالپشتى عەلەويەكانى دەكرد لەشۆرشەكەيان لەدژى ئەمەويەكان.

كاتىك دەولەتى عەباسى دەرکەوت و بەسەر دەولەتى ئەمەويەكان زال بوو، ئەمە بە سەرکەوتنى شىعەگەرى لە قەلەم درا، چونكە عەباسىيەكان لەسەردەمى ئەمەويەكان لە شىعەكان بوون، لەگەڵ ئامۆزاکانيان لەشۆرشى دژە ئەمەويەكان بەشدار بوون. ئىبن خەلدون دەولەتى عەباسى بە دەولەتتىكى شىعە دادەنێت^{٢٩١}، بەلام شىعەگەرى ئەو دەولەتە زۆر بەردەوام نەبوو، كاتىك مەملانىيەكى توند لەنێوان عەباسىيەكان و عەلەويەكان دروست بوو ئەوا شىعەكان لەعىراق بوون بەدوو بەشەو، يەكێيان لایەنگىرى عەباسىيەكان كرد و ئەوانە " ئەھلى سوننە و جەماعەت" ناودەبرێن، بەلام بەشى دووھم ئەوان لایەنگىرى عەلەويەكانيان كرد، ئەوان ھەر بەناوى (شىعە) وە پابەند بوون.

شىخ عبدالعەزىزى دەھلەوى دەلى " ئەھلى سوننە لەشىعە دلسۆزەكان بوون، بەلام بۆ خۆلادان لە تىكەلبوون ئازناوى شىعەيان جىھىشت. ئەمەش وەك

^{٢٨٩} آدم مئز (الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري) - ترجمة محمد عبدالهادي أبو ريدة، ج ١، ص ٩٦

^{٢٩٠} ابن خلدون (المقدمة) ص ٥٤٥، ٥٤٣

^{٢٩١} ابن خلدون (كتاب العبر و نوازل المبدأ والخبر) ج ٣، ص ٣٦٩

نایین و کۆمه‌نگا:

لێره‌دا مه‌به‌ستمان نییه‌ یه‌كێك له‌ شیععه‌گه‌ری یان سوننه‌گه‌ری به‌ چا‌ك‌تر بزانین و به‌لگه‌ی دروستی بۆ راستی یه‌كێکیان به‌ئیننه‌وه‌، كه‌ كامه‌یان له‌ روحی ئیسلام نزیکه‌، ئه‌مه‌ له‌ پ‌س‌پ‌ۆ‌ری پیاوا‌نی نایین و زانیانی كه‌لامه‌، ئه‌وانه‌ بیهوده‌ ئیستاشی له‌گه‌‌ل‌دا بی‌ت‌ مش‌توم‌ر له‌سه‌ر ئه‌و باب‌ه‌ته‌ ده‌كه‌ن. ئه‌وه‌ی ئێمه‌ له‌وباره‌یه‌وه‌ مه‌به‌ستمانه‌ ئه‌وه‌یه‌ تاوتو‌ت‌یی ئه‌و دوو مه‌زه‌به‌ به‌كه‌ین له‌رووی په‌یوه‌ندیان به‌ کۆمه‌لگاوه‌، ئه‌مه‌یش باب‌ه‌تیکی گ‌رن‌گی باب‌ه‌ته‌کانی کۆمه‌لناسی نو‌ت‌یه‌، كه‌ به‌ کۆمه‌لناسی نایینی ناوده‌بریت.

خه‌ریکه‌ باوه‌ڕی ئه‌وهم هه‌بی‌ت یه‌كێك له‌ هۆكاره‌کانی زیاده‌بوونی كه‌لێن و جیاوازی نێوان شیعه‌ و سوننه‌، ئه‌و سه‌رچاوه‌ بژێویه‌یه‌ كه‌ پیاوا‌نی نایینی هه‌ردوو مه‌زه‌به‌ له‌سه‌ری ده‌ژین. پیاوی نایینی سوننی بۆ بژێوی خۆی پشت به‌ حکومه‌ت ده‌یه‌ستی، كه‌چی هاوکاره‌ شیعه‌یه‌کی پشت به‌ عوامی خه‌لك ده‌به‌ستی. ئه‌مه‌ش وا ده‌کات هه‌ر یه‌که‌یان به‌ تێروانییێك سه‌یری ژیا‌ن بکات، له‌تێروانیی ئه‌ویتر جیاواز بی‌ت.

ئه‌ه‌لی سوننه‌ مه‌یلیان به‌لای گوێڕایه‌لی حکومه‌ت هه‌یه‌، رێز له‌ فرمانه‌کانی ده‌گ‌رن، ئه‌وان به‌پا‌یان وایه‌ سول‌تان سی‌یه‌ری خودایه‌ له‌سه‌ر زه‌وی، گوێڕایه‌لی سول‌تانی‌ش گوێڕایه‌لبوونه‌ بۆ فرمانه‌کانی خودا، له‌مه‌شدا پشت به‌و ئایه‌ته‌ ده‌به‌ستن كه‌ ده‌فه‌رموی: ((اطيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ)) ج1 ئه‌و (اولی الامر)ه‌، ئه‌وان ده‌بی‌ت گوێڕایه‌لی بن، ته‌گه‌ر به‌دکار و ژۆرداریش بی‌ت^{٩٩٢}.

كه‌چی شیعه‌کان به‌ ره‌خنه‌ و رقه‌وه‌ له‌حکومه‌ت ده‌پوانن، ئه‌وان دووره‌په‌ریزی له‌ حکومه‌ت ده‌كه‌ن، خه‌ز ناكه‌ن لێی نزیك یبنه‌وه‌، یان خه‌ز ناكه‌ن پاداشت و مووچه‌ی لی وه‌ربگ‌رن. کولتوری شوێشگ‌تیریان وایان لی ده‌کات گ‌ریمانه‌ی ئه‌وه‌ یکه‌ن سول‌تان ده‌بی‌ت وه‌ك عه‌لی کورپی ئه‌بی تائب بی‌ت له‌ دادپه‌روه‌ری و زوهدا، کاتێکیش زانیان سول‌تان توانای ئه‌وه‌ی نییه‌، ئه‌وا سه‌رزه‌نشتی ده‌كه‌ن و فه‌رامۆشی ده‌كه‌ن.

^{٩٩٢} ابو یوسف (کتاب الخراج) ص ١٠١.

دەتواتىن بىلگىن شىيە لە پەتى حەكۇمەت نەجاتيان بوو، كەوتنە پەتى عەوامەو، پىداوانى ئايىنى لەناو شىيە لەسەر دەرگات و (پېنجىيەكى)، يان لەسەر يەك لەسى مالى مردوان دەرژىن، ئەمەشى لايەتى باش و خراپى خۆي هەيە وەك هەموو بابەتەكانى دىكەي ژيانى موقايەتى^{۱۹۴}.

لايەنى چاكە:

لەوانەيە زىدەرپۇيى نەكەم، ئەگەر بىلگىم فەقىيەكانى شىيە لەهەموو كەسىك زياتر كۆشش بۆ بەدەسەيتنانى زانستە ئايىنى و زمانەوانىيەكان دەكەن و كىچىركىنى لەسەر دەكەن. ئەوان لەسەر موچەي تايبەت نازىن لەحەكۇمەتەو، بۆيان بىت، بەلگە لەسەر ئەو داھاتە دەرژىن كە لەلايەن خەلگەو، بۆيان دىت، سروشتى خەلگىش وايە ئاگادارى سامانى خۆيانن و پارە بەفەقىيەك نادەن، باوەريان بەزانست و ئەقەكەي نەبىت. لەبەرئەمەشە هەر فەقىيەكى شىيە دىنبايە لەو، چارەنوسى بۆيوى و گۆمەلايەتى بەندە بە بېرى قولبەونەو، لەزانست و زوهدى لەدونيادا.

ئەو، سەردانى نەجەف بگات، ئەمە بەروونى دەبينىت. ئەو شارە ئىستا بۆتە مەلئەندى شىيەگەرى لەهەموو ولاتانى ئىسلامى، بەشىو، يەك هەموو فەقى و قوتابيان ولاتى شىيەگەرى، لەو كۆدەبنەو. مەن چەندىن چار سەردانى نەجەف كىردو، تەنانت بەختى ئەو، هەبوو دىدارى مەرجەي بالا موحسەين حەكىم بگەم. مەن ئىعتىراف بەو دەكەم كەسانىكەم نەدبو، وەك خەلگەكەي ئەو، سەرقال بىت، بەزانست و كىچىركى لەسەر بگات.

لەراستىدا زۆرىك لەوان بەدەست بىتەشبوون و سەختى ژيان دەنالىنن، چونكە ئەو داھاتەي بۆيان دىت بەشى ژيانىكى خۆشگوزەران ئاگات، بەلام لەگەل ئەو، شەدا ئەوان بەشىو، يەك سەرقالى خۆيىنن، مايەي سەرسامبوونە. هەر يەككە لەوان هيو، ئەو دەخو، بەزانست و زوهدەكەي رەزامەندى خەلگ وەرگىرت، ئەمەش ئەو ئامانجەي بەدرىژاي ژيانى هەولى بۆ دەدات. كانىكىش دواي كۆششنىكى زۆر بەو ئامانجەي دەرگات و دەبىتە موحەمەدىكى بەناوبانگ ئەو

^{۱۹۴} علي الوردي (وعاظ السلاطين) ص ۳۹۴

ئاتوانى شوتىنەكەى خۆى بۇ خوشگوزەرانى و خۇمەزىنكرىن بەكاربەيتىت. كاتىكىش ھەندىك ئامازەى خوشگوزەرانى بە جلوبەرىگ و مائەكەى دىاربوو، ئەوا قسەوقسەلۇكى لەبارەوۈە دروست دەبىت، بەرە بەرە پىگە بەرزەكەى لە دەست دەدات.

رۇژنامە نووسىكى مىسرى سەردانى چەند مۇجتەھىدىكى گەورە دەكات لەنەجەف، لە رۇژنامە لەسەريان دەنووسى و سەرسامى خۆى بە ژيانى زوھد و سادەبىيەكەى ئەوان دەردەبىت، سەرەپاي ئەوان دەسەلاتيان بەسەر دەيان مليۇن خەلك ھەيە، لە ھەر كۆپىيەك يىت سامانيان بۇ دىت. ئەو رۇژنامە نووسە نازانى دەسەلاى ئەوان بەسەر خەلكەوۈە لەزودەكەيان وەرگىراوۈ، ئەگەر ئەوان خوشگوزەران بىن ئەوا ئەو دەسەلاتيان لە دەست دەدەن.

لايەنى خراپا:

ئەوۈى ژيانى باسكردن يىت، فەقئىيەكانى شىيە مىراتگرى موعتەزىلەن لە ئاراستەى فەلسەفەكارى و ئازداى بىر كۆندەو^{۲۱۵}. لەبەر ئەمەش لە پېشخىنى فېقھى خۇيان گەيشتونەتە پلەيەكى بەزرى وردەكارى و فرەيى، ئەوۈى لەمەشدا ھاوگارى كىردوون ئەوان بابى ئىجتىھادىيان لە فېقھدا دانەخستوۈە. ئەوۈى بازىنى خويندن لەلاى ئەوان بېيتى، سەرسام دەبىت لەو مشتومرە قولانەى كە لەبوارى فېقھدا ئەنجامى دەدەن.

لە ھەمان كاتدا ئەودىاردەيە خالى ئىيە لەلايەنى خراپى. وەك دەزانرەت پىاوانى ئايىنى شىيە فەلسەفەكارى ناكەن، ئەنھا لە ئەلقەكانى خويندن و مشتومرە تايىبەتەكاتيان نەبىت، ئەوان لەو جۆرە دانىشتانە دەگەشە ئەوپەرى ئازادى بىر كۆندەوۈە و فراوانى ئىجتىھادكردن، بەلام ناتوانن ئەمە بۇ عەوامى خەلك ئاشكرا بكنەن، لەترسى ئەوۈى لەدژيان ھەل بچن و لىيان پاشگەز بېنەوۈە. خەلكى عەوام بەشپۆەيەكى گشتى لەكاروبارى ئايىنى خۇيان مەيليان بۇ ئەفسانە ھەيە، زۆرجارىش عەقىدە و رىئورەسمى نوئى دادەھىنن، بەپىي بارودۇخى و پىتويستىيە كۆمەلايەتى و دەروونىيەكانيان. تىيىنى ئەوۈە دەكرىت پىاوانى ئايىنى لەناو شىيە

^{۲۱۵} لىم مىز (المصدر السابق) ج ۱، ص ۹۷

زۆر كات درك بەمە دەكن، بەلام ناتوانن لە بەرامبەرىدا شتىك بكەن. ئەوان زۆر لەخەلكى عەوام دەترسن، خەزن ناكەن لە شتىك بەرەنگارىان بىنەو و زۆر كەم نەبىت.

هەبەدىن شەهرستانى لە گۆقارى (العلم) نامازەى بۆ ئەو ديار دەيه كردووه، گۆقارەكە بەر لەجەنگى يەكەمى جيهان دەردەچوو، شەهرستانى وتارىكى تىدا تووسىو بەناوى (زانايانمان و دەرخستنى هەقىقەت) لە وتارەكەى هاتوو. "لەو سەردەمانى دوايدا دەسەلاى راي گشتى بەسەر راي زانايان دەركەوتوو... وایليها توو زانا و فەقىه قسە لەسەر مەترسپه كانى خۆى دەكات لەنيو قوتايان، يە پىچەوانەى ئەوەى عەوام بەچاكى دەزانى. لەكتىبە لۆژىكەكانى خۆى ئەو شتانه هەلەبژىرى، ئەو نىيە لەوتارە زانستپه كانى فەتواى لەبارەو دەدات، لە فەتواكانىشى بۆ خەلك چەندىن هونەرى سياسەت و كوشكىشى بەكار دەهينى لەترسى هەلچوونى خەلك. تەنانەت فەقىهەك بۆى گىراپنەو كە يەكێك لەخەلكى عەوام لى پرسیو: گوايە چو لەكەيك بۆ حوسىن گىراو، قەمىسكەكەى كەوتۆتە سەر كراسەكەى ئەو، تايا كراسەكە پىس بوو يان نا؟ فەقىهەكەش بەترسەو وەلامى دەداتەو و دەلى: وەلامى ئەو بابەتە لەلا فاتىمەى زەهرايە. يەكێكى ديكە لە فەقىهەكى پرسیو بۆ لەلاى كى بۆ حوسىن سەرى خۆ شەق بكات، ئەو بەهەمان شىوەى پىشوو وەلامى دەداتەو. ئەو ديار دەيه هەپەشە لەناين دەكات و سىماكەى لەناو دەبات و بنەماكانى دەتوینتەو، چونكە نەزانەكانى مىللەتان لەكەمى زانست و كەمى ئامادەبىيان، لاوازی خەسلەتەكانيان مەبليان بەلاى خورافات و دامەينانى شتى نەخوازو هەيه، ئەگەر هاتوو زانايان لى بىدەنگ بوون و وەلاميان نەدەنەو، يان لەخواستەكانيان هاوكارىان كردن، ئەو زىادكراوكان بەسەر بنەماكانى ئايىنەو زال دەبىت، بىدە بەسەر هەقىقەتەو زال دەبىت، كاتىك شەرىعەتى بپەرسىتى و هەمەجى بەسەر ئايىنەو زال بىت ئەو نەتەو كاتىش هەلەتەكىن...^{٢٩٦}

لەننىۋان شىيەگەرى و سوفىگەرىدا :

كاتىك دەبىئىن عوامى خەلك ئارەزوو دەكەن بىدعە لەعەقىدە و رىۋرەسمە ئايىنىيەكان بگەن، ئاكرىت لەمەدا گلەيى لەوان بگەين، وەك لەسەرەتاي ئەم بەشەدا ئامازەمان بۆ كىرد، ئەوان ئاچارىن رووبەرووى ئەو مەترسى و كىشاشە بىنەو كە لەزىيانىدا بەدەستىانەو دەنالىتىن.

عوامى خەلك لەھەموو ئايغە و ئايىنەكان لەمەدا ھاوشۆۋەن، ئەوان لە شىۋەي ئەو عەقىدە و رىۋرەسمە جىاوازيان ھەيە كە دايانھىتاۋە، ئەگىنا لەرووى پالتەرەكەو جىاوازيان ئىيە. ئەمەش بەروونى لەننىۋان ھەر يەكە لەشىيە و سوننە دەبىئىن، ئىمە كاتىك لە ئاۋچە سونىيە جىاجىياكان دەگەرەين، بەجىاكرەنەو ھى خودى بىايان، ئەوا جۆرە عەقىدە و رىۋرەسمىكى ئايىنى دەبىئىن، لەرووى بىنەماي كۆمەلايىيەتەكەي ھىچ جىاوازي لەگەل ئەو ئىيە كە لە شىيەكانى غىراقمان بىتىۋە. دەتوانىن بلىن سوفىگەرى لەو ولاتانە ئەو عەقىدە و رىۋرەسمانى پىشكەشى خەلك كىردوۋە كە ئەوان پىروىستان پىيەتى، بەشىۋەكە دلىيىي وگەشېبىيان پى دەدات، لەبەرەمبەر كىشەكانى زىان و مەترسىەكانى.

لەراستىدا لەم لايەتەو لىكچوونىكى زۆر لەننىۋان شىيەگەرى و سوفىگەرى ھەيە، بۆيە بۆ ھەر ولاتىكى سوتى يان شىيەي بچىن، ئەوا مەزارگەي پىرۆز دەبىن، خەلك سەردانىان دەكەن و نزا و تەزىيان بۆ دەكەن. ھەروەھا خەلكى پىرۆزىش دەبىن خەلك داۋاي بەرەكەت يان لىدەكەن، داۋاي پالېستىيان لىدەكەن لە ناخۆشى و شىقاي نەخۆشىەكان. سەيدەكانى شىيە بەو ئەركە دەروونىيە ھەلدەسن، لەلاي ئەھلى سوننە شىخەكانى سوفىگەرى ئەو ئەركە دەبىن....

يەككە لەو بايەتەي لەمىسې سەرنجى راكىشام ئەو دەبوو زىارەتى (سەيد بەدوى) لە تەنتا، جىاوازيەكى زۆرى لەگەل زىارەتكرىن خوسىن تەبو لەكەربەلا، ھەروەھا بىنىم سوفىيەكان بەئۆنەي لەدايكبوونى زەينەب و خوسىن ئاھەنگ دەگىن، ئەلقەي زىكر ساز دەكەن و بەكەزاۋە وئاللاۋە دەردەكەون، ھاوشۆۋەي ئەو ھى شىيەكان لەيادى مردنى ئىمامەكانىان دەيكەن.

ئێین خەلدون لە کتێبی موقەدیمە (المقدمه)^{٢٩٧} ناماژەیی بۆ ئەو لیکچوونە کردووە کە لە نێوان باوەڕی سوفیگەری و باوەڕی شیعەگەری هەیە، ئەو دەلی "وەک دەرکەوت سوفیه‌کانیش باسی (قوتب) دەکەن، ئەمەش مانای سەرۆکی عارفەکانە، برۆایان وایە کە سێک لە پیگەیی مەریفەدا هاوشانی نییە، تا خوا گیانی دەکێشی، دواتر یەکیکی دیکە لە ئەهلی عێرفان دەبێتە میراتگری... ئەمە هەمان ئەو شتە یە کە رافیزەکان لە میراتگری ئیمامەکان باسی دەکەن، سەیر بکە چۆن ئەو کەسانە بۆچوونی رافیزەکانیان بردووە، باوەڕیان پێیەتی. دواتر باسیان لە ریکخستنی شوێنگرەووی ئەو قوتبە کردووە، وەک چۆن شیعەکان باسی نەقیبەکانیان کردووە. تەنانەت ئەوان کاتێک دەیه‌وێ بچنە ناو سوفیگەرێوە بۆ ئەو یەکەنە رێباز و باوەڕێک بۆخۆیان ئەو هی لە لای عەلی (خوا لێی رازی بێ) دەوێستن، ئەمەش هەمان مانای هەیە... کەچی عەلی لە نێوان سەحابەکاندا نە رێباز و نە مەزھەبی تایبەتی خۆی هەبوو... دواتر لە مەریفەت بەخودا کردیان بە قوتب، چونکە سەرۆکی عارفەکانە، دواتریش جیاپان کردۆتەو وەک لیکچوواندن بە ئیمام لەروخساردا، دەبێت لە ناوخێشدا هاوشێوە بیت... بێر لە قسەی ئەو سوفیانە بکەوێ لەبارەی (قاتمی: بەواتەئێ مەه‌دی چاوە‌پوانکراو) گوتیانە، کتێبەکانیان پرکردووە لەو پاسەووە... ئەمەش لە قسەی شیعە و رافیزەکان و رێبازەکیان وەرگیراوە، خوا رێنیشاندەری هەقە.^{٢٩٨}

دکتۆر کامل شەیبی، یەکیکە لە مامۆستایانی بەشی فەلسەفە لە زانکۆی بەغدا، ئەو توێژینەوێکی تێروتەسەلی لەو بارەوێ هەیە. لە توێژینەوێکی دەریخستووێ تا چەند پەیوەندی و هاوشێوەیی لە نێوان بێروباوەڕەکانی شیعەگەری و سوفیگەری هەیە.^{٢٩٩}

^{٢٩٧} ئەو تێکسە ئێ هاوشێوەی تێکستی ئێین خەلدون، وەرگیرانیان بۆ زمانی کوردی کارێکی زەحمەتە ئەگەر یەمانقوێ وەرگیرانێکی زۆر وردیان بۆ بکەین، چونکە بە زمان و روانێزێکی گۆن نووسراوە، بۆیە ئێمە تەنها وێستمانە بە پێی توانا ماناکە بگوازیینەوێ. وەرگیر.

^{٢٩٨} ابن خلدون (المقدمه) تحقیق علی عبدالواحد رافی - ج ٣، ص ١٠٧٤-١٠٧٥.

^{٢٩٩} بگەڕێوێ سەر کتێبەکی بەناوی (الصلة بین التمسول والتشیع) بەم نازیکانەش کتێبیکی دیکە لەو بارەوێوە لەسەر هەمان بابەت دەردەچێت، عەلی وەردی.

ھەندىك لە پياۋانى ئايىنى لەناو سۈننە ھەول دەدەن رەخنە لە سۆفىگەرى
بگرن و نكۆلى لە ياۋەپ و كىشەكانى بگەن، گوايە ئەمە بىدەيە لە ئىسلام دا ئىيە،
بەلام ھەولەكەيان پوچەل دەبىت، ئەۋەي بەرەخنەگرتن لە سۆفىگەرى ئاۋيانگى
ھەبو ئىن تەيمىيە بوو، ئەو پياۋە دزايەتى سۆفىگەرى و شىيەگەرى بەيەكەۋە
دەكرد، بانگەۋازى بۆ مۇسلىمان دەكرد بۆنەۋەي بگەرتتەۋە سەر رىنمايە
سەرەتاكانى ئىسلام، بەلام بۆچۈنەكانى برەۋى ئەبوو، تەنھا لە بىابان نەبىت،
ئەۋىش بەچەند سەدە داۋاي مردى بوو، كاتىك مەمەد عەبدوللەھاب دەرگەوت
لەناۋەپاستى سەدەي ھەشەم، بانگەۋازى بۆ ھەمان بۆچۈنەكانى ئىيىن تەيمىيە
دەكرد، لەناۋچەكانى دىكەي ولاتىنى دىكەش ئىسلامىش خەلك ۋەك خۇيان
مانەۋە، لەسەر رىيازى سۆفىگەرى يان شىيەگەرى، ئەمەش بەپىي بارودۇخى
خۇيان. ئەوان لە ژيانىان بەدەستى چەندىن جۆر نەخۇشى و سەتم و نىگەرانى
دەناتىن، كەۋاتە پىۋىستان بەشتىك ھەيە ھاۋكارىان بىت، لە روۋبەرۋوبونەۋە
بەرگەگرتن.

دابەشبوۋنى تايىقى لە عىراقدا:

يەكىك لەو دىياردە كۆمەلەيەتەنەي لە عىراق جىگەي سەرنجە ئەۋەيە:
دابەشبوۋنى تايىقى لە ناۋچە جىاجىاكان، بەگۈرەي پەيۋەندى ھەر ناۋچەيەكە بە
بىابانتىشىنەۋە. لە ناۋچەي جەزىرە بەتايىبەتى بەشى باكورى ھەموو ھۆز و
شارەكان لەسەر مەزھەبى ئەھلى سۈننەن، زۆر لەنزىكىن لە عەقىدە ۋەكەشە
ئايىنەكانىان ھاۋشپەۋەي بەدوى بىابان بن، كەچى ناۋچەي بچۈك دەبىن، ۋەك
رىزبەرەك كەمىنەي ئايىنى تىدا دەژىتن لەۋان شەبەك لەنزىكى مۇسل و نەسرىيە لە
نزىك عانە.

كاتىك كەمىك بەرەۋ باشۋور دەۋىن، دەبىنن خەلكەكە پارىزگارى
لەسۈننەبوۋنى خۇيان دەكەن، كەچى سۆفىگەرى لەنئويان پەرەدەستىتى، بەلام
ھەركە دەگەينە ناۋەپاستى عىراق، تىبىنى ئەۋە دەكەين سۈننەگەرى لەنئو ھۆز
ۋشارەكان ون دەبىت شىيە جىگەي دەگرتتەۋە. لەۋى دەبىنن شىيەگەرى لەلاي
ھەندىك ھۆز ھەيە ۋ لاي ھەندىكى دىكە ئىيە، تەننەت لەۋانەيە ھەندىك ھۆز لەيەك

شىيعە و سوننە ھەيە، واتە ھەندىك لە لقەكانى ھۆزەكە لەسەر مەزھەبى سوننەيە و بەشىكى دىكەش لەسەر مەزھەبى شىيعەن، ئەمەش لە شارەكانىش بەدى دەكرىت، بەشتۆەيك دوو شارى دراوستى يەكتر ھەر يەكەيان لەسەر مەزھەبىيكن، يان دوو گەرەكى يەك شار، يەكيان سوننە و ئەويتريان شىيعەيە.

ئەمەش بەشتۆەيكەى تايبەت لە ناوچەى دىالە دەردەكەوئ، لەوئ تىكەلېوونى تايقى دەگاتە ئەوپەرى، رەنگە بئوانىن بلىن پىكەوەرئانى ئاشتىانە لەنتوان دوو تايقەكە زۆرە، دەگمەن نىيە بېيىن گەرەكتىكى سوننى بەشدارى گەرەكتىكى شىيعى پكات لە كەژاوە و دانىشتن لە حوسەينىەكان، تەنانەت بەشدارى پىرۆزكردى ھەندىك لە مەزارگە و ئىمامەكانى يەكترىش دەكەن.

كاتىك لەناوەراستى غىراق بەرەو باشوورى دەپۆين، كە دەگەينە ناوچە نىشتەنىيەكان، ئەوا شىيعە لە ھەموو لايەكەو بەسەر ناوچەكە زالە، زۆر بە دەگمەن دەبىنى لەو ناوچەيە ھۆزىك يان شارىك يان گەرەكتىكى سوننى بىت، ئەو ناوچەيە ئەوەيانە كە شىيعە لەسەرەتادا لىتى گەشەى كردووە، پروپاگەندەى شىيعەگەرايىش زۆر بەتوندى جەخت لەسەر ئەم ناوچەيە دەكاتەو.

لەوپەرى باشوورى ناوچە نىشتەنىيەكان و لەناوچەى بەسرا، ھەندىك شوئنى بچووكى سوننە دەبىن، وەك شارى زوبىر و ئەبوخەسىب، چەند گەرەكتىكى سوق شيوخ و ھەندىك ناوچەى دىكە. ئەوانە درەنگ لە بىابانەو ھاتوون، ھىشتاش پەيوەندىان بە ھۆزەكانى بىابانەو ماو، خەلكانىكى كەمىش لە ئەھلى سوننە لە ھەندىك ناوچەى نىشتەنىيەكان دەژىن وەك ناسرپە. ئەوئى تىبىنىش دەكرىت ئەوان بەرە بەرە كەوتونەتە ژىر كارىگەرى شىيعەگەرايى، بۆيە بەشدارى لە ھەندىك رىئورەسمى شىيعەكان دەكەن و لە دانىشتنەكانيان بەشدار دەبن، تەنانەت ھەندىكيان لە بۆنەكان كەژاوەى تايبەت يان دەبىت ئەمەش ماناى ئەوەيە بەرە بەرە بەرەو شىيعەگەرايى دەچن.

نامرازەكانى پروپاگەندەى شىعەگەرلى:

شىعەكان رېۋرەسى ئايىنى تايىت بەخۇيان ھەيە، ئەم رېۋرەسمانەش لە رابردودا ۋەك مەزىنەتەن ھۆكار نامرازى پروپاگەندەبوون بۇ كارىگەرى لەسەر دەروون، لەخوارەۋە ناۋى گرنگترىنيان دەھيڭن:

۱- سەردانى مەزارگە پىرۋزەكان: شىعە پارەيەكى رۆزى لەبنىادنانى مەزارگەى نىمامەكان خەرجكردوۋە، منارەى مەزارگەگان درىژ دەكاتەۋە، گەومەزەكانيان زىرپۆش دەكات و تاۋەۋەى مەزارگەكانىش جوان نەخش دەكات، بەشىۋەيەك ھاۋشىۋەيان لەجىھان نىيە، ھەموو ئەمانەش كارىگەرىيەكى رۆزى لەسەر راكىشائى خەلك ھەيە بۇ شىعەگەرى. كاتىك يەككە سەردانى ئەم مەزارگانە دەكات ئەۋا بەكەشە روحانىيەكى سەرسام دەپئت، ھەرچەندىش زىاتر بۇ ئەۋ شۆيئانە بكات، ئەۋا كارىگەرى شىعەگەرى بەسەر ناخىدا زىاتر دەپئت.

۲- كەژاۋە و كاروانى حوسەينى: شىعەكان لەۋە راھاتوون لەدە رۆزى يەكەمى مانگى موحەپەم بەكەژاۋە و كاروانى گەۋرە دەرىكەون بۇ يادكردنەۋەى كوشتنى حوسەين. ئەۋ كاروانانە بەشەقامەكان دەپون و ئالا و تەيل و زورنەيان ھەيە، چەندىن قەسىدەى خەمناكى مىللى تىدە دەخوئىتتەۋە، خەلكەكە لەسەنگى خۇيان دەدەن، بەزنجىر لەپشتى خۇيان دەدەن، لە رۆزى دەيەمىش مەراسىمى (تەتبىر) ئەنجام دەدەن، خەلكەكە لەۋ مەراسىمە كفن دەپۆش و خوئىن لەسەريان دىتەخوارەۋە، دواترىش نواندىنى روۋداۋى كوشتنى حوسەين لەكەرىيەلا ئەنجام دەدرىت... ھەلچوونى سۆز دەگاتە ئەۋپەرى.

۳- پىرسەكان: ھەر پىياۋماقول و دەۋلەمەندىكى شىعە ئارەزوۋ دەكات پىرسەيەكى دە رۆزى دابىئت، بۇ خوئىندەۋەى بابەتى كوشتنى حوسەين، بەتايىيەتەش لە مانگى موحەپەم و سەفەرى ھەر ھەموو سائىك ئەمە دەكرىت. ئەۋەى ئەۋ پىرسانە بىيىنى و گىۋى لە شىعەرە خەماۋىيەكان پىٔت كە لەلەيەن خەتتەكانى شىعەۋە دەخوئىرتتەۋە و تىيدا ۋەسفى كوشتنى حوسەين و كوپان و برا و كەسوكارى دەكرىت، ئەۋا مەبلى بۇ گىريان دەپئت. خەتتەكانى شىعە لەۋ بوارەدا ھونەركارىيەكى سەپىريان كىردوۋە، بەشىۋەيەك دەتوانىن لەھەر

سروششی کۆمەلگەى عىراقى

مەجلىسىدە گىريان و فيغان دروست بىكەن. ئەو خەتتە بىكەش بەگوتىرى عەقلى و زمانى خەلەك قەسە دەكەن، زۆر جارىش شىيعى مىللى بە دەنگىكى خەمبار و ئاوازدار دەخوتىنە، كارىگەرىيەكى زۆر دەخەنە سەر دەروون.

ئەو ھۆكەرەنى سەرەوۋە ئىستەلەيەن خوتىندەۋارەكانى شىيعە بۆتە كارىكى عەيب، زۆرەك لەپىياۋانى شىيعە پىنى رازى نىن و ھەندىكىش نىكۆلىان لىكردوۋە و بەخەرامى دەزانن. لەراستىدا ئەو ھۆكەرەنە ئەمىرۇلەيرى ئەو خەلەك بۆلەي شىيعەگەرى رابىكىش، ئەوان لىتى دىۋور دەخەنە، بەلام دەبىت ئەو لەبىر نەكەين ئەو ھۆكەرەنە لە سەدەكانى رابردوۋدا لەگەل عەقلى خەلەك گونجاۋ بوو و دەيانتۋانى كارىگەرىان بەسەر خەلەكەۋە ھەبىت، تەنەت لەگىرەنە ھۆكەرەكانى پىروپاگەندە بوۋ، بەشتىۋەك پالەنەر بوۋ بۆ يەشدارى عاتىقىيەنى خەلەك و فرمىست رشتن، دەرەتەتەكىش بوۋ بۆ دەرەدە دلى خەلەك كە بەدەست كىكرەن و ئازارەۋە دەيانتالاند.

لىدى زۆر دەگىرەتەۋە، زىكى مىسىحى ئواندىنى بەسەرەتەنى خوسىتىنى لەمىزگەۋتى گەرەنى كازمىيە بىنىۋە لە رۆزى عاشورادا، سەيرى خەلەكەنى كىردوۋە كە خەم بەسەريان زالە، بەم روۋداۋانە زۆر كارىگەر دەبىت، ئەو فرمىستى بەگۈر دىتە خوارەۋە، لەو كاتەدا زىكى شىيعە دەبىتى و ھاۋارەكات و دەلى "سوپاس بۆ خدا، ھىدايەتى ۋەرگىرت و بوۋ بە شىيعە"^{۲۰۰}.

دكتور جوزىف دىك بەرادەنى كارىگەرى ئەو ئامرازەنى شىيعەگەرى كىردوۋە لە ھىند، لەۋى بىنىۋىيەنى شىيعەگەرى لەسەردەمىكى دىۋورەۋە پىلاۋ بۆتەۋە. شىيعەكان لە ھىند ھاۋشىۋەنى براكانيان لە عىراق پىرسە و ھاتەمىنى دادەنن و بە كەزەۋە و ئالەۋە لەشەقامەكان دەرەكەۋەن. جوزىف دەلى ئەوان گەرەبى ئەو سىتەمە دەرەخەن كە ئىمامەكانيان كراۋە، بەمەش كارىگەرىيەكى گەرە لەدەروۋنى خەلەك دروست دەكەن، چۈنكە مۇۋەبە سروشتى خۆى مەيلى بەلەي

^{۲۰۰} لىدى درور (فى بلاد الرافدين) ترجمه فواد جميل. ص ۹۲

مەزلۇم ھەيە تەنەت ئەگەر لەسەر ناھەقىش بىت، لەبەرامبەر رقىيان لە زالم دەبىتە ۋە ئەگەر لەسەر ھەق بىت.^{۲۰۱}

ژىيە ھەستىيارەكان:

كاتىك ھۆزەكانى بەدو دىنە غىراق دەكەونە ژىر كاريگەر پروپاگەندەى شىعەگەرايى، ۋەك پىشتەر بىنيمان ئەو پروپاگەندەيە ئامرازى زۆر سەرکەوتوۋى ھەيە، ژىيە ھەستىيارەكان لە دلى رۆلەكانى ئەو ھۆزانە دەژەنى و زۆر بەھىزە ۋە بەرەو شىعەگەرايىيان كىش دەكات.

دوو بابەت ھەيە پروپاگەندەى شىعە زۆر جەختى لەسەر دەكاتە ۋە، يەكەمىيان باسكردنى خەسلەتە باشەكانى ئەھلى بەيتە، دوۋەمىش باسكردنى ئەو رۆلەيەكە لە ئەھلى بەيتكراۋە. دەكرىت بگوتىت دوو كەس ھەن لە ئەھلى بەيت ئەو خەسلەتەنەيان تىدا دەرکەوتوۋە ئەو رۆلمانەيان بەركەوتوۋە. ئەوانىش عەلى كورى ئەبوتالب و حوسىنى كوپەتى، بۆيە زۆرتىن وتار و شىعەرەكانى شىعە لەبارەى ئەو دوو ئىمامەيە. ئەوان زۆر لەسەر ئەو سىفەتەنە دەپۇن كە عەلى ھەيىوۋە، ۋەك پالەۋاننىتى، رەۋاننىژى، دادپەرۋەرى و زوھد، دواترىش باسى ئەو كارەستەنە دەكەن، كە روۋىيەروۋى ئىمام بۆتە ۋە، دواجارىش بەدەستى تاۋانبارىكە ۋە كوزراۋە. لەسەر حوسىنىش بەھەمان شىۋە، ئەۋەى شايتەنى باسە كوشتىنى حوسىن بابەتتىكى گرنگە لە پروپاگەندەى شىعەگەرى، بۆيە خەتب و شاعىرانى شىعە تا ئەو پەرى بەكارىيان ھىساۋە و ئەنجامى زۆرىشيان بەدەستەنەۋە.

لە راستىدا ئەو شىۋازەى پروپاگەندە كىردن لەگەل ھۆزەكانى لادى دەگونجى، لەگەل بارودىخى دەروۋى و كۆمەلەتەيان گونجاۋە، لەلەيەك چىرۆكى نايايان لەبارەى پىساۋەتى و ئازايەيتى و مېۋەتەۋە دەگىرپتەۋە، لەيەكى دىكەشەۋە، مەيلى رۆشنپىرى بىبانىشىيان لەلا دەروژىنى كە لەناخى دلىيان ھەيە، تەنەت جۆرە چىرۆكىيان پى دەدات پىيەتى لە خەم و پەژارە، ئەمەش دەرفەتتىكە بۇ نەقەسىكى دەروۋى ئەوان كە ژيانىيان پىيىتى لە نەخۇشى و ستەم و تەنگەنىي.

ئه‌گه‌ ره‌هاتوو ئه‌و پرۆپاگه‌ندانه‌ی شیعیه‌ له‌ نێو هۆزه‌کانی به‌دوی بیابان به‌کاربێت؛ ئه‌وا ئه‌و کاریگه‌رییه‌ی نه‌ده‌بوو که‌ له‌سه‌ر هۆزه‌کانی لادێی هه‌بووه‌، به‌دو چه‌ز ده‌که‌ن گوێی له‌ سه‌رگوزه‌شنه‌ی چاکه‌کاری بگرن، به‌لام نایه‌نه‌وێ گۆنیا‌ن له‌ سته‌م و خه‌م بێت. ئه‌وان له‌ بیابان به‌رگه‌ی هیچ سته‌مێک ناگرن، بۆیه‌ بێباکانه‌ رووبه‌رووی کوشتن و مردن ده‌بنه‌وه‌، زۆر که‌م له‌سه‌ر کوژراو و مردوو ده‌گه‌ڕین؛ گریان به‌ تێپوانینی ئه‌وان سیفه‌تی ژنانه‌، به‌لام سیفه‌تی پیاوان سه‌بر و ئاماده‌باشی بۆ شه‌ره‌شمێز و توله‌کردنه‌وه‌یه‌.

براده‌ریکم گێڕایه‌وه‌، شێخێکی به‌دو؛ له‌باره‌ی باوه‌ری شیعیه‌ پرسیارێ له‌ شێخێکی به‌نی ته‌میم کردووه‌، ئه‌ویش له‌وه‌لامدا وتویه‌تی: باوه‌ری شیعیه‌ بریتیه‌ له‌ خۆشه‌ویستی عه‌لی کۆری ئه‌بو تائب و به‌چاکتر زانینی له‌هه‌موو خه‌ڵک له‌دوای پێغه‌مبه‌ره‌وه‌، شێخی به‌دو هه‌له‌ده‌جێت و ده‌لی^{٢٠} هه‌موومان شیعیه‌ین، ئه‌وه‌ عه‌لییه‌ باوکی حوسێن، سوارچاکی (مه‌یمونه‌)^{٢١}، که‌س هه‌یه‌ وه‌ک ئه‌و بێت!"

ئه‌و وه‌لامه‌ وینه‌یه‌کی روومان له‌باره‌ی باوه‌ری ئایینی لای به‌دوه‌کان پێنده‌دات، له‌راستیدا ئه‌وان عه‌لیان زۆر خۆشه‌هوی، سه‌رسامان به‌ پائه‌وانتی و ره‌وانبێژی و مروه‌ته‌که‌ی عه‌لی، بۆیه‌ له‌ تێپوانینی ئه‌وان عه‌لی نمونه‌ی سوارچاکی عه‌ره‌به‌، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ناتوانن بێن به‌و شیعیه‌یه‌ی که‌ له‌ عێراق هه‌یه‌، ئه‌وان ته‌نها له‌ کاتی سه‌رسامی و خۆشه‌ویستی له‌لای عه‌لی ده‌وه‌ستن، کاتێک بگاته‌ حه‌له‌تی گریان له‌سه‌ر عه‌لی و کۆره‌کانی و پارانه‌وه‌ له‌سه‌ر گۆره‌کانیان، ئه‌مانه‌ بابه‌تێکه‌ به‌دوه‌کان قبوڵی ناکه‌ن و تێی ناگه‌ن. ئه‌وان بڕوایان وایه‌ شانازییه‌ بۆ پیاوی قاره‌مان به‌ کوژراوی به‌ریت، نه‌نگیه‌ پیاو له‌سه‌ر جێگاکه‌ی به‌ریت، شوێنه‌کانی سوێندخواردن:

له‌ به‌شێکی رابردوودا باسی ئه‌وه‌مان کرد تاکی به‌دو راستگویی و راشکاویی و ئه‌مانه‌ت و وه‌فای به‌سه‌ر زاله‌، له‌به‌ر ئه‌وانه‌ له‌ قسه‌ و به‌لێنه‌کانی په‌نا بۆ سوێندخواردن نابات، به‌که‌می نه‌بێت. گه‌وره‌ترین سوێندی به‌دو ئه‌وکاته‌ دێت که‌

^{٢٠} وه‌دی (میمون) مان وه‌ک خۆی دانه‌وته‌وه‌، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوی ئه‌سپه‌که‌ی عه‌لی کۆری ئه‌بو تائب بووه‌-

چیلکه‌دارێک له‌زه‌وی هه‌ڵده‌گرێته‌وه و ده‌ڵێ: (وَحَقُّ هَذَا الْعُودِ وَالرَّبِّ الْعَبِيدِ)^{٢٠٢} (واته به راستی ئه‌و چیلکه‌یه و به‌خودای په‌رسترا). بۆ نموونه له‌وانه‌یه به‌کوشتن تۆمه‌تبار بکڕیت، ئه‌گه‌ر دلاوی سوێندیان لێکړد ئه‌وا ئاماده‌یه دان به‌تاوانه‌که‌ی بنیت، به‌لام به‌درۆ سوێند ناخوات.^{٢٠٤}

به‌لام کاتێک به‌دو به‌ره‌و عێراق دێن ئه‌وا به‌ره به‌ره ئه‌و خه‌سه‌له‌ته‌یان له‌ده‌ست ده‌ده‌ن، ئه‌وان ده‌که‌ونه ژێر فشاری باج و پیاوانی حکومه‌ت و ریاکاران، ناچارده‌بن نه‌ریتی درۆ و ئیمانداری درۆ به‌کاربهێستن بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و فشاره‌ی سه‌ریان که‌م بکه‌نه‌وه. له‌واقیعه‌دا ئیمانداری به‌درۆ به‌شیوه‌یه‌کی ترسناک له‌ لادێکان بڵاوبۆته‌وه، به‌تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی کڕین و فرۆشتن له‌گه‌ڵ خه‌لکی شار ده‌که‌ن، تۆ هه‌رکه له‌ باشی کالاً و نرخه‌که‌ی ده‌پرسی، ئه‌و به‌وپه‌ری ئیماندارییه‌وه سوێند ده‌خوات و زۆربه‌ی جاریش قسه‌کانی درۆیه. ئه‌و دیارده‌یه به‌شیوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌لای ژنانی لادێ به‌دی ده‌کڕیت، ئه‌وان به‌ره‌می کیلگه و شیرمه‌نی ده‌هێنێه بازاره‌کانه‌وه، ئه‌و کاته گۆبێست ده‌بیست به‌شیوه‌یه‌کی سه‌یر که‌شه‌که پڕ ده‌که‌ن له‌ ئیمانداری و سوێندخواردن.

ئهم بارودۆخه کۆمه‌لایه‌تییه‌ و ده‌کات پێویست به‌ جوێرێک له‌ سوێندخواردن بێت خه‌لک لێی دُنیا بێت و درۆی تێدا نه‌کات. کاتێک خه‌لکه‌که له‌ ئیمانی به‌درۆ راهاتوه به‌ناوی خودا و پێغه‌مبه‌ر و ئیمامه پێرۆژه‌کان، ده‌بیست سوێندیکی تایبه‌ت له‌ نێوانیان ده‌ریکه‌وێت خه‌لکه‌که له‌ به‌کارهێنانی بترسن.

کاتێک له‌ لادێکان ده‌گه‌ڕێین هه‌ندێک مه‌زارگه ده‌بینین خه‌لک بۆ سوێند به‌کاریان ده‌هێنێ، پێشیانوايه درۆ له‌سوێندی ئه‌و شوێنا نه‌خۆشی و کاره‌ساتیان تووش ده‌کاته‌وه، ئه‌مه‌ش ئه‌و مه‌زارگانه‌یه که له‌ خواره‌وه به‌پێی گرنگه کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی هاتوه:

١- مه‌زارگه‌ی عه‌باسی کوپی عه‌لی له‌ که‌ربه‌لا

٢- مه‌زارگه‌ی سه‌ید محمه‌د له‌نزیک به‌له‌د

^{٢٠٢} عبدالجبار الراوي (البادية) ص ٢٣٤
^{٢٠٤} عباس الغزاوي (عشائر العراق) ج ١، ٤٠٦

۲- مه‌زارگه‌ی عه‌بدوڵڵای کۆری عه‌لی له‌ باشووری قه‌له‌ی سالح

۴- مه‌زارگه‌ی عه‌لی شه‌رقی له‌ نزیک کومیت

۵- مه‌زارگه‌ی عه‌لی یه‌سری کۆری موسای کارم له‌ نزیک به‌دره

چه‌ندین مه‌زارگه‌ی دیکه‌ش هه‌یه‌ گزنگیان له‌مانه‌ی سه‌رده‌وه‌ که‌مه‌تره‌، هه‌مووشیان خه‌لگی ده‌ورو به‌ریان هانایان بۆ ده‌به‌ن و له‌ مه‌سه‌له‌ی بازرگانی و هاو‌په‌یمانیتی هۆز و شتی دیکه‌ په‌ناپان بۆ ده‌به‌ن، وایه‌ گوایه‌ هه‌ر مه‌زارگه‌یه‌ک نیشانه‌ی خۆی یه‌، ده‌توانی‌ شه‌وه‌ که‌سه‌ نه‌خۆش بکات، که‌ سویندی به‌درۆ خواردوه‌، وه‌ک ده‌رده‌که‌وێت درۆنه‌که‌ به‌ کاریگه‌ر ده‌روونی له‌کاتی سویندخواردنه‌که‌ نه‌خۆش ده‌که‌وێت.

له‌یه‌کێک له‌ په‌نده‌کانی خه‌لک عێراق هاتوه‌ "الامام النبی لا یثوری ضربه‌ الناس با یغرق" " شه‌و ئیمامه‌ی نیشانه‌ی نه‌بیّت شه‌وا خه‌لک به‌ به‌رده‌وام خراب به‌کاری ده‌هێنن". نه‌مه‌ش مانای شه‌وه‌یه‌ خاوه‌نی مه‌زارگه‌که‌ شه‌گه‌ر نیشانه‌ی نه‌بوو خه‌لکی تووش نه‌کرد شه‌وا ته‌نها سوکایه‌تی پێده‌گریت، به‌ بێ ترس سویندی پی‌ ده‌خۆن، به‌لام شه‌گه‌ر نیشانه‌ی هه‌بوو شه‌وا درۆی له‌گه‌ل ناکه‌ن، هه‌ر چه‌نده‌ نیشانه‌که‌شی ترسناکتر بیّت شه‌وا زیاتر ریزی ده‌گرن.

عه‌باسی کۆری عه‌لی:

مه‌زارگه‌ی عه‌باسی کۆری عه‌لی، مه‌زنترین شوێنه‌ بۆ سویندخواردن له‌ ناوچه‌ نیشته‌نیه‌کانی عێراقدا. خه‌لکی عوام له‌ ناوچه‌یه‌ عه‌باس به‌ سه‌رگه‌رم وه‌سف ده‌که‌ن، مه‌به‌ستیان شه‌وه‌یه‌ خاوه‌ن سه‌لیقه‌یه‌کی تونده‌ و زۆر توپه‌یه‌ نیشانه‌که‌ی خۆی دوا ناخات. خه‌لک بوێری ده‌کات به‌ ناوی پێغه‌مبه‌ر و ئیمامه‌ گه‌وره‌کان سویندی درۆ بخوات، به‌لام ناوێرن له‌ به‌رامبه‌ر عه‌باس درۆ بکه‌ن، له‌ به‌اره‌ی هۆکاره‌که‌وه‌ پرسیارم له‌ هه‌ندیکیان کرد، ده‌یانگوت "پێغه‌مبه‌ر و ئیمامه‌کان مه‌عسوم و ئازاری که‌سێک نادات، خه‌تایان به‌رامبه‌ر بکات، که‌چی عه‌باس وانیه‌ سه‌رگه‌رمه‌".

لیدی درۆر ده‌لی "... شه‌گه‌ر شیعه‌ به‌درۆ به‌ ناوی حوسێن سویند بخوات، شه‌وا سزای بۆ نابیّت، ئیمامه‌ نه‌رمونیا نه‌که‌ لێی خۆش ده‌بیّت، به‌لام عه‌باس توپه‌یه‌ و

کەسێكى سەربازى توندە، باوەرى بەغشار وگوشار هەيە، بۆيە کەسێك جورئەت ناکات بەدرۆ بەناوى ئەو سوێند بخوات. ئایا نەتبینیوه لەسایپتەى مزگەوتەکەى عەباس سەرى پیاویك هەلۆسراوه؟! دەگوترێت ئەمە بەدرۆ بەناوى عەباس سوێندى خواردووه، بۆيە سەرکە هیچى دیکەى لە دەست نەبوو تەنها لە جەستە جیا بێتەوه و بەسایپتەکە بکێت. بۆيە مەرق هەر کاتێك بەدرۆ بەناوى عەباسەوه سوێند بخوات وەك ئەو پیاوێى لى دیت^{٢٠٥}.

لەراستیدا کاریگەرى عەباس تەنها لە بواری سوێندخواردن قەتیس ناکرێت، بەلکو بۆ زۆر بواری دیکە دەروا. تێبینى دەکرێت هۆزەکانى ناوچەى نیشته‌نیه‌کان گەل باوەر و نەرتیان لە بارەى عەباسەوه هەيە، وەك قاتیجەى عەباس، پلانى عەباس، ئالانى عەباس، شمشیری عەباس، دارەسای عەباس، نانى عەباس، چەندین نەرتی دیکە. ئەوان ئەگەر بیانوی یەكێك بەکەمى دیندارى وەسف بکەن، ئەوا دەلێن "عەباسى لەبیرچوو". شاکر مستەفا سەلیم باس لەوه دەکات سالم خەيون شێخى بەنى ئەسەد، دواى پێنج سال دوور خراوەوه لە هیند دەگەرێتەوه، هەندێك لە ئەندامانى هۆزەکەى تێبینى دەکەن هەلسوکه‌وتى فەرەنجى هەيە و وازى لە دیندارییە توندەکەى هێناوه، بۆيە دەلێن: ئەو سەید و عەباسەکانى بیرچوو، ریشى تاشیوه، عەرەق دەخواتەوه، قسە لەبارەى سیاسەتەوه دەکات، سەگ رادەگرت^{٢٠٦}.

بۆيە ئەم دیاردە کۆمەڵایەتیه، جێگای سەرئەنجام: جیا هۆکارەکەى چیه؟ بۆچی عەباس لەئێو هۆزە لادێیه‌کان ئەو پێگە بەرزەى هەيە؟ مەن بپروام وایە هۆزەکان لەبەر ئەوه زۆر پەرۆشى عەباسن، چونکە نمونەى سوارچاکیكى بەدویان تێدا دۆزیووەتەوه. وەك دەرکەوت ئەوان ناتوانن بە روونى گوزارشت لە ناخى دەروونى خۆیان بکەن، بەشێوەیەك بێنییمان عەباس بەسەرگەرمى وەسف دەکەن، گوايه توپەيه. و نیشانه‌کەى پەلەيه، لەراستیدا ئەوان وا سەیری عەباس دەکەن کەسیتی سوارچاکیكى نازایه، کە زۆر ریزی هەيە بەپێى بەهای بەدوى کۆنیان.

^{٢٠٥} لیدی درور (المصدر السابق) ص ٨٤

^{٢٠٦} شاکر مصطفى ميم (الجبایش) ج ١ ص ٢٠٥

كاتىك بەسەرھاتى عەباس لە كتيبەكەي ميژوو دەخوئينەو، ئەوا دەتوانين ئەو ھۆكارانە بدۆزىنەو، كە ھۆكارن بۆ سەرسامبوونی ھۆزەكان بە عەباس، ئەمەش چەند خالتيكە لەسەر گۆزەشتەي عەباس:

يەكەم: ميژوونووسان باس لەو دەكەن ئىمام عەلى، قاسيدى ناردۆتە لای عەقيلى بىرەي بۆ ئەو، پرسی پى بکات بۆ دەست نیشان کردنى ھاوسەرىك كە رۆلەيەكى سوارچاكي بۆ بئىنتە دوتباو، وەك دەزانرێت عەقيل رەچەلەكناسى عەرەب بوو شارەزابو تیدا، بۆيە ئامۆزگارى براكەي دەكات تا فاتيمەي كچى حەزام كلاب خوازيينى بکات، دەشلى "لەنيو عەرەب كەسيك نيينە لەباوانى ئەو نازاتر و سوارچاكتر بێت". ئىماميش خوازيينى ئەو ژنە دەكات و عەباس لەدايك دەبێت. دووهم: عەباس لەهەرەتى لاويدا خاوەن سيفەتى جەستەي مەن بوو بەپي پيۆرەكاني بياياننشيينى، ئەبوفەرەج ئەسفەهاني لەو سفي عەباس دەلى "سوارچاكيكي قۆز بوو، جەستەي بەهيز بوو، كەسوارى ئەسپەكەي دەبوو، ريكوپيک، وەك ئەو بوو قاچەكاني بگاتە زەوى".

سێيەم: عەباس لەجەنگي كەربەلا، بەرگري لەخوسئينى بىرەي دەكات، پالەوانتيبەكى بتيوینە دەنوئينى. لەراستیدا ئەو ھەلگري ئالا و پالەوانى جەنگەكە بوو. نازناوى "ئادەرى تینوەكاني كەربەلا" لێنراو، چونكە توانى ئابلقەي سەر سەربازگەكەي خوسئين بشکيئى و بگاتە قەراغ رووبار، ديمكەكەي پى دەكات لە ئاو، دگەرپتەو، بۆ ئەو، ئاودات ڤن و مندالەكاني خوسئين.

چوارەم: داىكى عەباس وەك پيشتریش ئامازەمان بۆ كرد لە ھۆزى كلاب بوو. وا ريكەوت لە سەربازگەي دۆژمەن پياواتيک دەبن، لەھەمان ھۆز دەبن، سەرکردە و خاوەن دەسەلاتيش دەبن لەسەربازگەدا، لەوان شەمەر زى جوشن، عەبدوللای كۆپى حەزام كە خالى عەباس و براكاني دەبێت، ئەمەيان ھەول دەدات عەباس لە مردن رزگار بکات، لەمەشدا شەمەپيش پالپشتى دەكات. بەلام ھەولەكانيان بەرباد دەبێت، كاتيك عەباس پيداگري دەكات لەو، خۆي و براكاني لەگەل خوسئين بمرن، يەمەش نمونەيەكى نايابى شەھامەت و سەرراستى دەنوئينى.

پینجهم: حوسین عه‌باسی زۆر خوشویستوه، داواشی لی ده‌کات به‌هاواری خاله‌کانی بچیت و خۆی نه‌جات بدات. حوسین دلتیابوو خۆی ده‌کوژریت، سوودی نییه‌ عه‌باسیش له‌گه‌ڵ نه‌و بکوژریت، که‌چی عه‌باس ره‌تی ده‌کاته‌وه‌ پشت له‌براکه‌ی بکات و ده‌لی، وازت لی ناهینن و دواي تۆش ناژین^{٣٧}.

نه‌و خه‌سه‌له‌تانه‌ی سوارچاکی که‌ له‌ سه‌رگۆزه‌شته‌ی عه‌باس ده‌رکه‌وتوه، ده‌بیت کاریگه‌ری به‌سه‌ر ده‌روونی هۆزه‌کانی لادی هه‌بیت. خه‌تیه‌کانی پرس و ماته‌مینه‌کان له‌وه‌ راهاتوون له‌سه‌ر مینه‌به‌ره‌کان دووباره‌ی بکه‌ن، له‌وانه‌شه‌ زیادی بکه‌ن و زنده‌رۆیی تیدا بکه‌ن، دواتریش چه‌ندین قه‌سیده‌ له‌ستایشی عه‌باس ده‌خویننه‌وه، پیموایه‌ مرۆفیک نییه‌ بتوانی گۆی له‌و شیعرانه‌ بگریت، به‌شیوه‌یه‌ک له‌شیوه‌کان کاریگه‌ر نه‌بیت.

پیاوچاکیکی دیکه‌ :

له‌رووی کاریگه‌ری به‌سه‌ر هۆزه‌ لادییه‌کان، پیاوچاکیکی دیکه‌ دیت، شه‌ویش سه‌ید محهمه‌دی کوپی ئیمام عه‌لی عادیه. نه‌و له‌ نزیک شاری به‌له‌د له‌ناوه‌پاستی عێراق نێژراوه، وه‌ک پینشتەر ناماژده‌مان بو کسێ له‌ناوچه‌ی ناوه‌پاستی عێراق هۆزه‌کانی شیعه‌ و سوننه‌ به‌یه‌که‌وه‌ نیشته‌جین. نه‌وه‌ی جینگه‌ی سه‌رنج بیت نه‌و هۆزانه‌ سه‌ید محهمه‌د به‌ پیرۆز ده‌زانن و به‌ نازناوی " سبع الدجیل " ناوی ده‌به‌ن، نه‌م له‌و ناوچه‌یه‌ هه‌مان نه‌و پینگه‌یه‌ی هه‌یه‌ که‌ عه‌باس له‌ ناوچه‌ نیشته‌نییه‌کان هه‌یه‌تی.

مه‌زارگه‌ی سه‌ید محهمه‌د چه‌ند میلیکی له‌شاری به‌لد دووره، خاڤوو و بیستانی له‌ده‌ورو به‌ر نییه، بۆیه‌ میوانه‌کان ده‌توانن له‌و ژورانه‌ بمیننه‌وه‌ که‌ له‌ده‌ورو به‌ری خه‌وشی مه‌زارگه‌گه‌ بۆیان ناماده‌کراوه، ده‌شتوان هه‌موو پیدایسته‌یه‌کانی قاپ و قاجاخ و رایه‌خ و لانکی منداڵان له‌ مچپۆره‌کان وه‌ریگرن. میوانه‌کان نه‌و که‌لوپه‌لانه‌ به‌کارده‌هینن بیته‌وه‌ی یه‌کیک بتوانی بیدزی، رۆله‌ی هۆزه‌کان له‌وه‌ راهاتوون هه‌ر شتی که‌ بدزن که‌ ده‌که‌وێته‌ به‌رده‌ستیان به‌لام ناتوانن دزی له‌سه‌ید محهمه‌د بکه‌ن، چونکه‌ نه‌وان ده‌زانن به‌و دزییه‌ کاره‌ساتیکیان تووشی ده‌بیت ،

^{٣٧} محسن الامین (أعيان الشيعة) ج ٣٧، ص ٧٧-٧٥

بۆیه ده‌بینین قاپ و قاچاخێ مه‌زارگه‌که له‌مه‌موو شویتنیکێ ده‌روه و ناوده‌وه‌ی مه‌زارگه‌که جێماوه، که‌س نه‌یبردوه.

له‌راسیدا سه‌ید محهمه‌د ئه‌رکینکی گرنگی کۆمه‌لایه‌تی و ده‌روونی هه‌یه له‌نیو هۆزه‌کانی ده‌روویه‌ری، ئه‌وان بۆ چاره‌سه‌ری نه‌خۆشه‌کانیان و بۆ دوعاکردن، چاره‌سه‌ری کێشه‌کانیان په‌انی بۆ ده‌بن و نه‌زری بۆ ده‌که‌ن و سویتندی به‌درۆ به‌ناوی ئه‌و ناخۆن، ئه‌گه‌ر عه‌باس سه‌رگه‌رم بی‌ت ئه‌وا سه‌ید محهمه‌د شپۆره، چا قوربه‌ست ئه‌و که‌سه‌ی له‌به‌رامبه‌ر ده‌وه‌ستیت و به‌که‌می ده‌زانی.

نوری له‌کتابه‌که‌ی (النجم الثاقب) ده‌لی^{٢٠٨} سه‌ید محهمه‌د چه‌ندین که‌رامه‌تی له‌لای ئه‌هلی سوننه و به‌دوکه‌کان هه‌یه، ئه‌وان پیرۆزی ده‌که‌ن و لێی ده‌ترسن، سویتندی به‌درۆ به‌ناوی ئه‌و ناخۆن، نه‌زیشی بۆ ده‌که‌ن، زۆریه‌ی سکا‌لاکان له‌سامه‌را و ده‌روویه‌ری به‌ سویتندخواردن به‌ناوی ئه‌و به‌کلاده‌بیتته‌وه. جارنیکیان بینیم که‌سیک نکو‌لی له‌وه کرد قه‌رزاربیت، به‌لام کاتیک هاته‌سه‌ر سویتندخواردن به‌ سه‌ید محهمه‌د ئه‌وا پاره‌که‌ی دایه‌وه و سویتندی نه‌خوارد^{٢٠٨}.

موجته‌هیدی به‌ناوبانگ حه‌سه‌ن سه‌دێ ده‌گێرتنه‌وه، به‌چاوی خۆی یه‌کێک له که‌رامه‌ته‌کانی سه‌ید محهمه‌دی بینیه‌وه، گوايه دژیک ویستویه‌تی مه‌پومالاتیك بدزی که له‌ناو شورییه‌کی ته‌نیشت هه‌وشی مه‌زارگه‌که‌وه بووه، کاتیک دزه‌که ده‌یه‌وی له ده‌لاقه‌یه‌کی شورا که‌ به‌پیتته‌وه ئه‌وا به‌کسه‌ر گیانی ده‌رده‌چیت. حه‌سه‌ن سه‌دێ به‌چاوی خۆی لاشه‌ی مردووه‌که‌ی بینیه‌وه که له‌ده‌لاقه‌که‌ بووه^{٢٠٩}.

چه‌ندین چیرۆکی دیکه هه‌یه خه‌لک له‌باره‌ی که‌رامه‌ته‌کانی سه‌ید محهمه‌د ده‌یانگێرتنه‌وه، وه‌ک شیفا‌دانی نه‌خۆش، به‌جێهێنانی خۆزگه، سزادانی توند، به‌شیکیش له‌وانه خا‌لی نییه له هه‌قیقه‌ت. تو‌یژینه‌وه نو‌ییه‌کانی زاست سه‌لمان‌دوویه‌تی باوه‌ی کاریگه‌ریه‌کی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر ده‌روونی مرۆشه‌وه هه‌یه، بۆ تموونه ئه‌گه‌ر که‌سیک بپو‌ای وابی‌ت له‌ئه‌تجامی تاوانیک ده‌ره‌ق به‌ پیاو‌چاکیک تووشی نه‌خۆشی ده‌بی‌ت، ئه‌وا تووشی ده‌راوکی و وه‌سوه‌سه ده‌بی‌ت، زۆرجاریش

^{٢٠٨} محمد علی النوری (محمد بن الامام علي الهادي) ص ٤٠

^{٢٠٩} المصدر السابق ص ٤٦

تووشى ئەۋ شتە دەبىت كە لىنى دەترسى، ھەر ئەمەش روودەدات كاتىك كە سىك
بىۋاى ۋابىت ئەۋ نەخۇشەبەنى ئەماۋە كەتووشى بوۋە.
دەروۋنى مەۋىيى جىھاننىكى سەيرە پىرەتى لە نەيتى، زۆرىك لە كەرامەتەكانى كە
دەدرىتە پال پىۋاچاكەكان لەۋ نەيتىنەۋە سەرچاۋە دەگرىت.
سەيدەكان لە غىراقدا؛

سەيدەكان چىننىكى بەرىزى كۆمەلگائى غىراق پىكدەھىتن، ئەۋا دەگەپنەۋە
سەر رەچەلەكى پىغەمبەر، ھەندىك جارىش بە ناۋى "مىدالانى پىغەمبەر" و "
بىچەۋەكانى زەھرا" ئاۋدەبىرن. لە راستىدا ئەۋ چىنە لە زۆرىبەنى ۋالتانى ئىسلامى
بوونيان ھەيە، لەۋ شوتىنەش پىگەنى بەرىزان ھەيە، لە مىسر و حىجاز و مەغرىب
بە ئەشراف ئاۋدەبىرن، تەنەت لە مىسر سەندىكايەكى تايبەت بەخۇيان ھەيە^{۲۱}.
سەرۇك و تۆمارى رەچەلەكان ھەيە، بۆ ھەر يەككىيان موۋچەيەكى رەمزى ھەيە،
لە كاتى دىارىكرائى ۋەرى دەگرىت.

سەيدەكان لە نىۋە ھۆزەكانى شىعەى غىراق، نىمىتياز و پىگەيەكى زۆر بەرىزان
ھەيە، ھاۋشەۋە ھىچ ۋالتىكى ئىسلامى نىيە، سەيد لە ھۆزەكانى غىراق ھەقى يەك
لە بىنجى داھاتە كشتوكالىيەكان ھەيە، بەبى پارانەۋە ۋە سەستىكرىن بەۋەى
ھارىكارىيە ۋەرى دەگرىت و ناۋى دەنەت "ھەقى باپىرەم" ئەگەر يەككە لە نىۋە
سەيدەكان نىشانەنى بەھىزبوۋ ئەۋ پىگەنى لە ناۋ ھۆزەكان بەرزەبىتەۋە ۋە ناۋى
ئەۋ سوتىدەخۇم، داۋاى دوعاكرىدى لىدەكەن ۋە نەزرى بۆ دەكەن. ئەگەر يەككە
نەخۇش بگەۋىت ئەۋا دەچىتە لائى سەيد ۋە داۋاى (تفرەك) لىدەكەت كە داۋىكى
سەۋزە نەخۇشەكە لە مەچەكى خۆى دەبەستى بۆئەۋەى شىغائى بەركەۋىت.

دەگىرنەۋە سەيدىكى ناسراۋ ھەبوۋ، رۆژنىك لە شىخىك تۈرە دەبىت و
ھەرەشەى كارەساتى لىدەكەت. ۋا رىكدەكەۋى پاشماۋەيەكى كەم جۇخىنى شىخ
دەسوتى، خەلكەكە ئەمە بەنىشانەنى سەيد دەزانن ۋە لەبەر چاۋى ئەۋان پىرۋز
دەبىت و سامانىكى گەۋرە كۆدەكاتەۋە، تەنەت مىدالەكانىشى سوۋدىان لە
پىرۋزى باۋكىيان ۋەردەگرت. يەككە لە مىدالەكانى دەناسم، بۆم دەرەكەۋت لە لادى

^{۲۱} حسن النجار (الأشرف) ص ۷۲-۷۳

پاره‌یه‌کی زۆر کۆدەکاته‌وه‌ بۆ ئەوه‌ی دواتر له‌ شار له‌ ئاره‌زووه‌کانی خۆی خه‌رجی بکات.

دکتۆر شاکر مسته‌فا سه‌لیم له‌باره‌ی پێگه‌ی سه‌یده‌کان له‌ گوندێکی چبایش ده‌لی^{١١} خه‌لکی چبایش وه‌ک ته‌واوی شیعەکانی دیکه‌ی عێراق، سه‌یده‌کان به‌پێرۆز ده‌زانن و له‌سه‌رووی مرو‌قی دیکه‌یان داده‌نێن، له‌بهر ئەوه‌ی ئەوان ئەوه‌ی پێغه‌مبه‌رن ئەوا رێزگرتن و پیرۆزیان ئەرکێکی نایینی ده‌بێت، ئەه‌لی چبایش سویند به‌سه‌یده‌کان ده‌خۆن، به‌ناییه‌تی ژماره‌یه‌کی که‌میان به‌ناوی دیندار و له‌ خواترس ناسراون. کاتێک خوازیبێتی کچێک ده‌کرت، یان ده‌یاته‌وی کێشه‌یه‌ک یه‌کلا بکه‌نه‌وه‌ و، دلی شکاو و توپه‌یی که‌سیک چاک بکه‌نه‌وه‌، ئەوا سه‌یدیک سه‌روکایه‌تی جه‌ماعه‌ته‌که‌ ده‌کات، چونکه‌ هه‌ر شتێک داوا بکات ئەو روت ناکرێته‌وه‌. سه‌یده‌کان له‌ سه‌رووی دیوه‌خانه‌وه‌ داده‌نیشن و به‌پیشینه‌ و چاکتر داده‌نێن بۆ هه‌ر شوێنێک بچن. سه‌رکاره‌کان سه‌رانه‌ له‌ به‌ره‌می ئەو سه‌یدانه‌ وه‌رناگرن، که‌ له‌ زه‌وییه‌کانی ئەوان کارده‌که‌ن^{١٢}.

وه‌ک ئەوه‌ی سه‌ید له‌نیۆ هۆزه‌کاندا پارێزراو و نابهرپرس بێت، ده‌توانی له‌هه‌ر پیاویکی لادی ببات یان ریسوای بکات و هێزشی بکاته‌سه‌ر جا ئەو پیاوه‌ پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی هه‌رچیه‌ک بێت نابێت توپه‌ بێت و به‌ناشیاو وه‌لامی سه‌ید بباته‌وه‌. ئەمه‌ش وایکردوه‌ زۆریک له‌سه‌یده‌کان زوو توپه‌ ببن و که‌له‌ره‌ق بن. خه‌لک سه‌ید به‌ "ره‌چه‌لێکی به‌نی هاشم" وه‌سف ده‌که‌ن، هه‌ندێک جاریش شیتیان ده‌درێته‌ پال، له‌یه‌کێک له‌ په‌نده‌کانیان هاتوه‌ "السید بلا جنون کالعنزة بلا قرون" (واته‌ سه‌ید بێ شیتی وه‌ک بزنی بێ شاخه‌).

له‌دوایین سه‌ردانم دا بۆ ناحیه‌ی عه‌فک، دیاردیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی سه‌رتجی راکیشام، چئورمه‌ی بچووکم بینی به‌ قور دروستکراو، ئالای سه‌وزی به‌سه‌ره‌وه‌ بوو، ته‌نها له‌رێگای عه‌فک و ده‌غاره‌ سی‌ چوار دانهم‌ بینی، پرسیارم له‌باره‌ی ئەوانه‌وه‌ کرد وتیان ئەمه‌ ئەو شوێنانه‌ جه‌سته‌ی مروودی سه‌یده‌کانی تێدا شۆراوه‌، دواتر لاشه‌که‌یان بۆ ته‌جه‌ف ره‌وانه‌ ده‌کرت، به‌لام ئێستا شوێنی

^{١١} شاکر مصطفی سلیم (المصدر السابق) ج ١، ص ١٢٥

شوشىتىن ئىيان پىرۆز بوو و خەلگ نەزى تىدا دەكەن. كى دەزائى لەوانە يە رۆژنىك لە رۆژان ئەو شوشىتەننە يىنە مەزارگە، گومەزىيان بۆ دروست بىرگىت و مەجىورىيان ھەيىت.

زۆرى گومەزەكان:

گەشپارى ئەلمانى نىپور باس لەو دەكات لەمىيانەى سەفەرەكەى بۆ فوڤاى ناوەرەست لە ساالى ۱۷۶۵ تىبىنى زۆر گومەزى كردوو، يان ئەو خانوو بچوكانەى بىنيو كە لەسەر گۆرى كەسانىك دروستكراو خەلگ بەپىاوچاكيان دەزانى، ئەو شوشىتەنە لەتەزىك گوندەكان يان ھەندىك جارىش لە چۆلەوانى ھەيە^{۳۱۲}.

لەراستىدا ھىشتا بەشىكى زۆر لەو گومەزانە لە سەرتاسەرى لادىكانى عىراقدا ھەيە. زۆرىك لەوان ئەسلىيان نازارەت، ناسرەت كى لەناو گۆرەكان نىژاوە، تەنەتە لەوانە يە خالى بىن لەتەرم. تىبىنى ئەو دەكرىت ھەندىك بە كچانى ھەسەنى دەزانن، گوايە كچانى ھەسەنى كورى عەلى ئەبوتالب لەوى نىژاۋن، ئەمەش قىبولكردى زەھمەتە، چونكە ژمارەى كچانى ھەسەن ئەو ھەندە زۆر نەبوو، دواترىش مەزىدە ئەو دەكرىت لەمەدەتە نىژاۋن.

خەلگى لادى پىۋىستى بەو گۆرە پىرۆزانە ھەيە، بۆ ئەو ھەيە لەكاتى نەخۆشەيەكان و كىشەكان پەنايان بۆ بىبات. ئەو پىۋىستىبەنەش وا دەكات بەھەرحالنىك بىت، گورى پىرۆزىيان لەلا دەرىكەۋىت بەپىى ئەو پىرەنسەيەى دەلى^{۳۱۳} پىداۋىستى دايكى داھىنانە^{۳۱۴}.

جەغەر خەلىلى دەگىرتەو، پىاۋىك ھەبوو بەناۋى مەل فحام، ئەو زۆر ھەزار ۋەنە داربوو، بىرى لەو كەردەو غىلىك بدۆزىتەو، تا ھەزارى لەخۆى وخىزانەكەى دۆرىخانەو، رۆژنىك رايگەياند ھەزەرتى خدرى لەخەۋن بىنيو پىيگۈنوۋە گۆرى بەكەك لەپىاوچاكان لەمالەكەى ئەودا ھەيە، ھەۋالى ئەو خەۋنە بەناو خەلگ

^{۳۱۲} كارسەن نىپور (مشاهدات نىپور) - ترجمه سعاد العمري ص ۷۲ - ۷۳

بلاۋدەبىتتەۋە و مالى مزعل دەبىتتە مەزارگە يەكى گەۋرە؛ مزعل خۇى دەبىتتە
مجبۇرى مەزارگەكە، دواترىش بەھۋى نەزىر ودىارىيەكان دەبىتتە پىاۋىكى بەرىز^{۳۱۳}.
چىرۇكىكى دىكە ھاۋشىۋەى ئەۋەى سەرەۋە ھەيە، نىزىكەى چىل وپىنچ سال
لەمەۋبەر روۋىداۋە، ئەۋىش ئەۋەيە جوۋتىارنىك لە گوندى قىرشاتى نىزىك نەجەق،
گوايە خەۋنىكى دىكەى بىنىۋە، لەخەۋنەكەى ئاشكرابوۋە گۆپى پىاۋچاكنىك
بەناۋى سەيد محەمەد لەتەنىش مائەكەى ھەيە، لەگەل بلاۋبوۋىشەۋەى ئەۋەۋالە
خەلك دىتە سەر گۆرەكە و بۆپىرۇزكرىن. جوۋتىارنىكى دىكەش گوايە گۆپى سەيد
برايمى لەخەۋن بىنىۋە، دەۋلەمەند بوۋ، گۆپى سىيەم و چوار... تا گوندەكان
پىرۋون لە گۆپى پىرۇز!

نىزىكەى سەد سالىك لەمەۋبەر گۆپىك لەننىك شارى ھىندىە دەرەكەۋت گوايە ھى
ئەۋەى ئىمام جەغفەرى سادىقە، ناۋى "سەگقان بوۋ"^{۳۱۴}، سەير ئەۋەيە ناۋەكە
غەربىي نىيە، بەماناى "پاسەۋانى سەگ" دىت. لەسەردەمى عوسمانىيەكان بە
جۆرە سەربازنىك دەگوترا سەگقان. جا ماقول نىيە ناۋى ئەۋەى جەغفەرى سادىق
بەۋ ناۋە بىت، بەلام خەلك بايەخىيان بەۋە ئەدا رزانە سەر گۆپەكەى و پىرۇزىيان
كرىد^{۳۱۵}.

چىرۇكىكى دىكە ھەيە خەلگى غىراقى، بۇ نوكتە دەيگىرنەۋە، گوايە دوۋ پىاۋ لە
لادى ھەبوۋىن، لاشەى كەرىكى تۆپى دەۋزىنەۋە و دواتر دەيىننىژن و گومەزى
لەسەر دروست دەكەن، خۇشيان دەپنە مجبور، خەلگى لادىنى بۇ پىرۇزىيى
سەردانى ئەۋ شۆپنە دەكەن، نەزىدەكەن و سوپىند بەۋشۆپنە دەخۇرىن. رۇزنىك ۋا
رىكەۋت ھەردوۋ مجبۇرەكە شەپ لەگەل يەكتر دەكەن و يەككىيان تۈپە دەبىت
سوپىند بەگومەزەكە دەخوات، ھاۋرىيەكەى بەسەرسامى دەلى "ئايا ئەۋ شۆپنە
خۇمان دروستمان نەكرىد؟!"

^{۳۱۳} جعفر الخليلي (اولاد الخليلي) ص ۱۴۰۱

^{۳۱۴} محەل وەردى (سەگقان) ى نوۋىيۋە لەبرى وشەى سەگقان - وەرىنچى

^{۳۱۵} علي الوردي : الاحلام بين العلم و العقيدة ص : م-ن

ۈەك دەردەكەۋىت ئەۋ چىرۈكە خالى نىيە لە زىدەپۇيى ۋ لەۋانەشە لەسەرەتارە
 ھەلبەستراۋ بىت. بەھرحال بەلام خالى نىيە لە ماناي كۆمەلەيەنى، ئەمەش
 تامازەيە بۇ ئەۋەى خەلك پىئويستيان بە گومەز ھەيە ۋ بەلايانەۋە گىرنگ نىيە كى
 لەزىر گومەزەكەۋە نىزراۋە.

ئەم پىئويست بوۋتە بۇ گومەز ۋ گۆرى پىرۇز تەنھا بوۋنيان لە عىراق نىيە، بەلكو
 لەزۇر لادىكانى جىهان ھەيە كە بارودۇخەكەى ۈەك لادىكانى عىراقى بىت، تەنانت
 لە ھەندىك شارىش ھەيە كە بارودۇخەكە لە بارودۇخى لادىنى بىچىت. گۇقارنىكى
 مىسرى لەسالى ۱۹۵۹ بەدۋادچوۋنى بۇ بەكىك لە گۆرە پىرۇزەكان كىرەپوۋ كە
 لەشارى بەنى سويف دەرەكەۋىتوۋ. لەيەدۋادچوۋن دەرەكەۋىتوۋ خاۋەنى ئەۋ گۆرە
 كەسىك نىيە تەنھا لاۋىكى شىت بوۋە، زۇر لەمىردن ترساۋە بىھۆش دەپوۋ كاتىك
 تەرمىكى دەبىنى، بەلام دۋاي مىردى مەزارگە لەسەر گۆرەكەى دروستكراۋە خەلك
 بۇ پىئويستى خۇيان روۋى تىدەكەن، تەنانت ھەندىك خەلك لەدوۋرەۋە بىنيويان
 روۋناكى لەسەر گۆرەكەى دەدەرەۋىتەۋە...^{۳۶۶}

گۇقارى (العربى) كۆيتى، لەيەكىك لە بەدۋادچوۋنە رۇزنامەۋانى ۋ ۋىنەدارەكانى
 لەبارەى شارى سوئسى مىسرى دەلى" تەنھا لە سوئس ۲۷ مزگەۋت ھەيە، ئەۋ
 شارە ۈەك ھەموۋ شارەكانى دىكەى مىسرى شىخى تايىبەتى تىدەيە كە خەلك
 بەپىرۇزى دەزانن، ئەفسانە ۋ موعىزە دەدەنە پال شىخەكە! سەرەپاي ئەۋەى
 سوئس زياتر لەشىخىكى تىدەيە، بەلام سەيدى غەرىب (سەيدى الغرىب) لەھەموۋيان
 بەناۋبانگترە.... تارادەيەك كە خەلكى ئىسماعىلىيە لە ھەقتەى لەدايىكپوۋنى ئامادە
 دەبن لە ئاھەنگەكان ديارى ۋەزى پىشكەش دەكەن، ھەر يەكىكىش لەۋ شىخانە
 ۈەك نەرىتىك لەناۋ گۆرۈكى تايىبەتى ناۋ مزگەۋت دەنىزىت، ھەندىكجار دەبىن
 زياتر لە گۆرۈك ھەيە، كاتىك چوۋىنە مزگەۋتى (الغرىب ۋ الاربعين) لەبارەى ئەسلە
 مىژۋىيەكەى شىخ پىرسىارمان دەكرد، كەچى ئىمامەكان بە راشكاۋى ۋەلاميان
 دەداينەۋە دەيانگوت" بىھوۋدە زۇر لە ھەموۋ شىۋىتىك لەبارەى ئەۋ مىژۋوانە

سروشنى كۆمەلگەنى غىراقى

گەراپون تەناتەت وەزارەتى ئەوقافىش نەگەيشۇتە ئەجامىك، بۇيە ھىچ زانىيارىمان نىيە، تەنھا ئەو نەبىت پىشتاويشت دەيگىپنەو...^{۳۱۷}.

وەك دەردەكەويٹ گۆرى سەيدى غەرىپ لە شارى سوئس وەك گۆرەكەي سەگغان يان كچەكانى حەسەنە لەغىراق، خەلك پىويستى بە ليكۆلنەوئى مېژووبى نىيە بۇ ئەوئى بزائى خاوەنى گۆرەكە كىيە، بەلكو ئەوئى كارى پىيەتى خودى گۆرەكەيە و بەس !
ناشتنى مروودان لە نەجەف:

لەنزىكەي سەرەتاي سەدەي ھەژدەمەو، شىعە مردووەكانيان دەگوازەو بۇ ئەوئى لە نەجەف بياننيزن، گۆرستانەكەي ئەويش بە (وادى السلام) ناسراو، كاتىك ئىپۇر لەسالى ۱۷۶۵ سەردانى نەجەف دەكات، ژمارەي ئەو تەرمانەي سالانە رەوانەي نەجەف دەكرىن بە دوو ھەزار مەژدە دەكات^{۳۱۸}.

ئەو ژمارەيە سال لەدواي سال زياتر دەبىت، كاتىكىش ھۆكارە نوئيەكانى گواستەو لەدواي جەنگى يەكەمى جىھانەو بەكارديت، ئەو زۆرىك لەمردووەكانى شىعە لەھەموو جىھانەو لە نەجەف دەئىژرىن، لەوانەيە زىدەپۆيى تەبىت ئەگەر بلىم گۆرستانى وادى سەلام گەورەترىن گۆرستانە لەھەموو جىھاندا. لەئەجامى ئەمەش دا لە نەجەف جۆرىك لە دابونەرىتى ئالوز دروست بوو، لەلايەن كەسى تايبەتەو سەرپەرشتى دەكرىن و لەسەر ئەو كارانەش دەژرىن. يەككە لە قوتابىيەكانم لەسالى ۱۹۵۱ لەو بارەيەو راپۆرتىكى وردى كردبوو، راپۆرتەكەي پىشكەش كردم كە چەندىن بابەت و رووداوى سەير لەخۆيەو دەگرىت و تكاي ليكردم ئەو راپۆرتە بەنھىنى بمىنئەو و كەس نەيزانى. ئەگەر ئەو داوايەي ئەو نەبوايە ئەو خويەرم لە يەككە لەدياردەيەكى گرنكى كۆمەلايەتى لەكۆمەلگەي غىراق ئاگادار دەكردەو^{۳۱۹}.

^{۳۱۷} مجلة العربي ، العدد الصادر في كانون الاول عام ۱۹۶۳ ص ۸۶

^{۳۱۸} كارسن ئىپور (المصدر السابق) ص ۷۷-۷۶

^{۳۱۹} نازانم ئىستا ئەو قوتابىيەم لەكۆريە و چى بەسەرھاتو، ئەگەر ئەم كىتەبى مئى دەخوينئەو ئەوا خوازيارم ئىي بۇچوونى خۆيم يى بلى. ئايا ھەر سوورە لەسەر ئەوئى راپۆرتەكەي تەننى بىت . يان چى ؟ -
عەل وەردى

دکتۆر شاکر مستەفا سەلیم ئاماژەى بۆ ئەو بابەتە کردووە لەناوچەى ھۆرەکانى عێراق، دەلى^{٣١٠} دانىشتوانى ھۆرەکان پىيانواى پەراستنى ئىمام عەلى كۆپى ئەبوتالب زامن دەكەن لەزىانەكەى دىكە، كاتىك مردووەكانىيان لە خاكى نەجەف دەنىژن، بۆى تەرمەكە لە ھەر ناوچەى كە سەختى ھۆرەكان بىت ئەوا بە بەلەم و ئۆتۆمبىل و شەمەندەغەر دەگەيژێتە نەجەف، ئەگەر كارى بەكسەر گواستەوێى تەرمەكە سەخت بىت ئەوا وەك ئەمانەت لەشۆنىك دەنىژێت تا لە تواناى خەزانەكە دەبىت دواتر تەرمەكە بۆ نەجەف بگوازێتەو. دەبىت كەسوكارى بەك بار لە گواستەوێى تەرمەكان ھاوكارى بەكتر بكەن، تەنانەت ئەگەر ئەو ھاوكارىيە بە كۆكردنەوێى سامان و بەشداری راستەقىنەى گواستەوێى بىت^{٣١١}.

دەبىت ئاماژە بۆ ئەو بەكەين ئەو ھەژارانەى ناتوانن تەرمى مردووەكانىيان بۆ نەجەف ببەن، ئەوا مردووەكان لە بەكك شارە پەرۆزەكانى نەك خۆيان دەنىژن، ئەگەر ئەمەش نەكرا، ئەوا لە نەك گۆپى ھەر سەيدىك يان زانايەك يان زاھىدىكى بەناوبانگ دەنىژێت^{٣١٢}. ھەندىك جارىش شارەوانى ھاوكارى ھەژاران دەكات لە گواستەوێى مردووەكانىيان بۆ نەجەف^{٣١٣}. ھەندىك جارىش ھەندىك لەدەولەمەندان ئەو ئەركە دەگرنە ئەستۆى خۆيان باوەرپان وايە لەئەتجامى ئەمە خەيرىكى مەزنىان پىدەگات.

بەكك لە چاكسازەكان لەبوارى ئابىنى كە ئەویش ھەبەدىنى شەھەستانىيە، ھەولنى داوھ لەمە رىگىرى لەخەلك بكات، لەسالى ١٩١٢، ئەوێ راگەياند ئەو دياردەبە ھەرامە و پىچەوانەى شەرىعەتى ئىسلامە، دواتر زۆرىك لە موحتەھىدانى شىعە فەتوايان دا و زۆرىكيان لەگەل شەھەستانى ھاوپا بوون، كەچى خەلكى عەوام لەگەل ئەو ھەرامكردنە نەبوون، بەردەوامبوون لەسەر ناردنى مردووەكان بۆ نەجەف، تەنانەت ھەندىكيان ھەولنى كوشتنى شەھەستانيان دا بەتۆمەتى كافرىبوون و زندىقى. ئەمەش ھاوشىوێى رووداوەكەى ١٩٢٠ بوو كە موحسەين ئەمىن، كاروان و كەژاوەكانى حوسەينىيە و ئەو كارە نەخواروانەى ئىدىدا ئەتجام

^{٣١٠} شاکر مصطفى سلیم (الجیش) ج ١، ص ٣٧

^{٣١١} شاکر مصطفى سلیم (المصدر السابق) ج ١، ص ٣٧

^{٣١٢} عبد الجبار فارس (علمان في الفرائد الاوسط) ص ١٠٤

دەدرى، بە جەرام زانى. خەلك لەدژى ھەلچوون وەك شەھەرستانى بەكافر و زندىقيان زانى.

پىداگرى خەلك لەسەر ناشتنى مردووگانىيان لە نەجەف، لەو پیاوەرەو دەیت گوايه مردووگە خۆى مافى خۆدەخيلکردنى لە ئىمام عەلى كۆرى ئەبوتالب وەرەدەگریت. کەواتە لە تىپوانىنى ئەوانەو ماقول ئىيه ئىمام پارىزگارى لەو پیاوەر نەكات كە ھانای بۆ ھىناو و لە تەنیشت ئەو خەوتوو و لە ئەستۆى ئەو، بۆ ئەمەش زۆرىك لە ئەفسانە لەئێو خەلك بڵاویۆتەو لەبارەى چۆن ئىمام بۆ فەركەوتنى مردووگە دەیت و ھاوکارى دەكات و دواتریش چۆن لە كاتى حسیبى (منكر و نكیر) پان لەرۆژى قىامەت شەفاعەتى بۆ دەكات.

ئەوان وا دەزانن رۆژى قىامەت وەك دانیشتنى ئەو دادگانەى، كە لە ژيانى خۆيان لى راھاتوون، بەلام لە ئاستىكى فراوانتر، لەوئى خودا لە عەرشە مەژنەكەى دادەنیشى، پێغەمبەر محەمەد لەلای راستى و ئىمام عەلىش لەلای چەپىيەو دادەنیشن، ئەو دووانەش دەبى شەفاعەت بۆ ئەو كەسانە بكەن، كە ئەوانىيان خۆشەويستوو و لە تەنیشتيان نىژاوان.

ناشتنى مردووگان لە نزیك مەزارگە پیرۆزەكان، لەراستیدا ھەر لەو بنەمايەو وەرگىراو، كە خەلك لەژيانىيان لەكاتى نەخۆشى و پىويستىيەگانىيان پەنا بۆ ئەو مەزارگانە دەبن. ئەوان وا راھاتوون پەنايەرنە بە واسىتە بۆ ئەوئى داواكانىيان بە فرمانرەواكان بگەینن، ھەرچەندىش كەسى واسىتەكە مەژن بێت ئەو ئەگەر سەركەوتنى واسىتەكە زیاترە، بۆیە ئەوان وا دەزانن خودا وەك فرمانرەواكانى دۇنيایە، خودا لەدیدی ئەوان داواكانى ئەوان ناھىيەتەدى و لەگوناھى ئەوان خۆش ناییت، تەنھا بەكارىگەرى واسىتە و شەفاعەتكارى نەبێت.

لە فەرمودەيك ھاوئە "سۆق بە كارەكانىيەو دەنیشریت" كەچى عەوامى خەلك لەم فەرمودەيك ناگەن و لەناخی دلیانەو ناتوانن بەمە رازى بن. عەوامى خەلك لەتوانىيان ئىيه لەسەر بتمەماى لۆزىك و بىركردنەرە عەقیدەيان بونیاد بنن، بەلكو ئەوان پیاوەر و عەقیدەيان لەسەر بنەماى ئەوئى لەژيانى كۆمەلەلەتى لەسەرى راھاتوون بونیاد دەنن.

گۆقارى (العربى) ئامازەى بۆ نەرىتى خەك كىرەوۋە لەشارى سوۋىس و دەورەبەرى كىرەوۋە، ئەوان مردوۋەكانىيان لەناو مزگەوتى سەيدى غەرىب و مزگەوتەكانى دىكە دەنئۆن، گۆقارەكە دەلى" ئىمامەكانى ناو مزگەوتەكە تەكايان لىكردىن ھەلەتتىكى رۆژنامەوانى ئەنجام بەدەين بۆ نەھىشتىنى گۆرستان لە مزگەوتەكان، تا مېشكى خەك پەيوەست نەبىت بە باوۋەھىتان بەخورافاتى نادروست، بەلام ئىمە ئەو نەركە بۆ وەزارەتى ئەوقافى مىسرى جىئەھىلئىن، دەزگاكانى ئەم وەزارەتە تواناي جىاكردنەوۋەى شتە رەسەنەكانى ھەيە لە خورافات^{۳۲۲}.

من خەيالى ئەو دەكەم ئەگەر وەزارەتى ئەوقافى مىسرى ئەو كارە بىكات، وەك شەھرىستانى تووشى شىكست دەبىت كە پېشتر لەعىراق ھەولى دابوو. خەك پىتۋىستىيان بەو ھەيە يەككە لە دواى مردن شەفاعەتيان بۆ بىكات، وەك ئەو ھەيە لە ژيان بۆ پىداۋىستىيەكانىيان شەفاعەتيان بۆ دەكرىت. شەھىرى چاكسازى:

ماو ھەيك بەر لە ئىستا كوشتارگەيەكى تايغى لەشارى تىرى پاكستان ئەنجام درا، ئەو روۋادە پەيوەندى بەبابەتى ئەم بەشەمان ھەيە، پوختەكەى ئەو ھەيە، شارى تىرى و ناوچەكانى دەورەبەرى زۆرىك شىعە لەخۆۋە دەگىرن، ئەوانىش راھاتوۋىن مەراسىمى خوسىتى لە رۆژانى عاشورا ئەنجام بەدن. سەير ئەو ھەيە لەو شارە قوتابخانەيەكى ئايىنى ھەيە مەزھەبى وەھابى تىدا دەخوئىرئىت، زۆرىك قوتابى لەو قوتابخانەيە دەخوئىن و ناۋى قوتابخانەكەش (ھودا)يە.

و ھەبىيەكان دەستىيان كىرەبو بەو ھەيە شىعەكان تەنگاۋ بىكەن، ھەپەشىيان لىدەكردن بۆ ئەو ھەيە مەراسىمى خۇيان وەك ھەمو سائىك ئەنجام نەدەن، چونكە ئەو مەراسىمە بەتپروائىتى ئەوان بىدە و دەرجوۋنە لەئىسلام. ئەو ھەبو لەسالى ۱۹۶۲ ھەبىيەكان ئاملەدەكارىيان كىرە بۆ رىگرتن لەرئورەسمەكانى شىعە، لە رۆژى عاشوراش بە توندى ھىرشىيان كىرە سەر كاروانەكانى شىعە و ھەمو جۆرە چەك و بىل و تەور و دارىيان تىدا بەكارھىتەبوو، لەئەنجامدا سەدان كەس كۆژا و بىرىندار

^{۳۲۲} مجلة العربى، العدد الصادر فى كانون الاول عام ۱۹۶۲، ص ۸۶

بوو، كوشتارگەيەكى ترسناك بوو. ئەو ەي جىڭگاي سەرنجە ژمارەيەك سۈننەش كۆرۈن چۈنكە لەكاروان و كەژاۋەي شىعەكان بەشداربوون، وەك ئەو ەي لە ەندىك ناۋچەي غىراق ئەنجام دەدرىت.

ئەم رووداۋە مەرجەي بالاي شىعەي لەغىراق بازار دا، كە سەيد ەكىم بوو، بۇيە بروسكەي بۇ بالۆيزى پاكستان لەبەغدا و چەندىن بەرپرسى دىكەي پاكستان نارد، داۋاي لىكردن رىگري بكرىت و رىكارى لەوپارەيەۋە ئەنجام بدرىت...^{۲۲۱}

ئەم رووداۋە لە ەندىك لايەنەۋە لەو رووداۋانە دەچىت، كە وەهابىيەكان لە كەربەلا لەسالى ۱۸۰۲، لە شارى تايىف لەسالى ۱۹۲۴ ئەنجاميان دايوو، لەگەل چەندىن شارى دىكە كە وەهابىيەكان تۈنۈپوانە داگىرى بكن و دەسلەتيان بەسەر زال بكن. تەنەت جارىك لەگەل كەژاۋەي ەلگىراۋى مىسرىيەكان بەريەكتر كەوت، مىسرىيەكان وا راھاتوون لەكاتى ەچ ئەو كەژاۋانە لەگەل خۇيان بگوازنەۋە شام.

ۋەهابىيەكان دەيانەۋى مۇسلمانان بگەرىنتەۋە سەر ئەو تەعالىمە سادەيەي ئىسلام لە سەرەتاي بانگەۋازەكەي خۇي ەتۈايەتى، بى ئەنجامدانى ەيچ زىاد و كەمىك. ئەمەش بابەتىكە جىپەچىكردنى لە زۆربەي ولتائى ئىسلامى ئەستەمە، يان وەك ئەو ەيە مەھال بىت. لەۋانەيە لە بىابان جىپەجى بكرىت، چۈنكە بارودۇخى كۆن و نۆي لەيەكتر دەچىت، كەچى لە لائى و شارەكان بارودۇخ زۆر گۆراۋە، واى لىھاتوۋە مەۋقە پىۋىستى بەۋە ەيە يەككە لە بەرگەگرتنى بارودۇخەكە ھاۋكارىان بكات.

ۋەهابىيەكان ەتۈشتا پىتۈايە لە تۈنۈيان ەيە بە شمشىر و كوشتارگە چاكسازى لە باۋەرى خەلك بكن. ئەم شىۋازەش لەلايەن زۆرىك لەسولتائەكانى كۆن بەكارھاتوۋە، كەچى ئەنجامكە پىچەۋانەي خواستى ئەۋان بوۋە، بەكارھىنانى شمشىر لە گۆرپىنى باۋەر و ەقىدە دەبىتە ھۇي زىاتر ەلقولائى ەقىدەكە لەدلى خەلكەكە و زىاتر دەستگرتن بە ەقىدەكەۋە.

^{۲۲۱} احدث الحسيني (الامام الحكيم السيد محسن الطباطبائي) ص ۱۲۳-۱۲۷

وده‌ابییه‌کان مه‌زارگه‌ی هه‌ندیک ئیمامیان له‌ بقیع رووخاند، باوه‌ریان وابوو به‌ته‌واوی به‌سه‌ر ئه‌وان زالبوون، ناشزانن ئه‌وان مه‌زارگانه‌ له‌دای خه‌لگه‌که‌ شادانتر ده‌بیئت، نه‌گه‌رجی له‌سه‌ر رووی زه‌وی ته‌خت کراوه‌ به‌لام له‌ناخی دل گه‌شه‌ی کردووه‌، رۆژیک دادی ئه‌و مه‌زارگانه‌ سه‌ره‌له‌نوێ دروست ده‌کرتنه‌وه‌ و زیتر و نه‌خشه‌کانی له‌دۆخی پێشوو زیاتر دیئت.

ئه‌وه‌ی ده‌یه‌وێ باوه‌ری خه‌لگ بگۆرێت ئه‌وان ده‌بیئت له‌هه‌مان کاتدا بارودۆخی بژێوی و کۆمه‌لایه‌تی و ده‌روونیان بگۆرێت، چونکه‌ بیروباوه‌یه‌کان له‌ نه‌جاسی ئه‌و بارودۆخانه‌ دروست ده‌بن، نه‌وه‌ک له‌ نه‌جاسی لۆژیک و بیرکردنه‌وه‌ی رووت. بیه‌وده‌شه‌ داوی شتیك له‌خه‌لگ بکه‌ین که‌ قتی ناگه‌ن، سه‌مه‌یشه‌ شتیکیان به‌سه‌ر قه‌رز بکه‌ین له‌توانای ئه‌وان نه‌بیئت.

قسه‌یه‌ك ده‌بیئت بگۆرێت:

تكا له‌خوێنه‌ر ده‌گه‌ن وا له‌قسه‌که‌ی من نه‌گات، پێویسته‌ واژ له‌خه‌لگی عه‌وام به‌هێنن به‌خواستی خۆیان مامه‌له‌ له‌گه‌ل باوه‌ری خۆیان بکه‌ن بیته‌وه‌ی هه‌ولێ چاکسازیان به‌ده‌ن. له‌راستیدا چاکسازی ئایینی له‌و بارودۆخه‌ی له‌عێراقمان بینی پێویسته‌، به‌لام له‌هه‌مان کاتیشدا نه‌سته‌مه‌، بۆیه‌ ئه‌وه‌ی ده‌یه‌وێ چاکسازی یكات نابێت باوه‌ری ته‌نها به‌و بیرۆکه‌یه‌ بیئت که‌ له‌مێشکی هه‌یه‌، په‌رۆشی ئه‌و بیرۆکه‌یه‌ بیئت و خه‌لگ به‌ شمشیر ناچار بکات بۆ په‌یره‌وکردنی بیرۆکه‌که‌ی.

چاکسازی ئایینی وه‌ک هه‌موو جوهره‌کانی دیکه‌ی چاکسازی کۆمه‌لایه‌تی، هه‌ونه‌ریکه‌ بته‌ما و رێسای خۆی هه‌یه‌، ده‌بیئت له‌سه‌ر بته‌مایه‌کی زانستی بته‌و له‌گه‌لی بروت. لێره‌دا ده‌رفه‌ت بۆ توێژینه‌وه‌ی رێساکانی چاکسازی ئایینی نییه‌، ته‌نها له‌و بۆنه‌یه‌دا باس له‌ سێ مه‌رج ده‌که‌ین، به‌لای که‌مه‌وه‌ ده‌بیئت له‌چاکسازی ئایینی هه‌بیئت:

یه‌که‌م: ده‌بیئت چاکسازی له‌ناوه‌وه‌ بیئت، نابێت له‌ده‌ره‌وه‌ بیئت. مه‌به‌ستم ئه‌وه‌یه‌ ئه‌و تایفه‌یه‌ی خوازیاری چاکسازییه‌، ده‌بیئت خۆی بایه‌خ به‌چاکسازی که‌موکورییه‌کانی بدات. لێره‌وه‌ ده‌بیئت ئه‌وه‌ له‌بیر نه‌که‌ین ئه‌و کێشانه‌ی له‌عێراق روویه‌روومان ده‌بیته‌وه‌ ئه‌وه‌یه‌ هه‌ر تایفه‌یه‌ک وا راهاتووه‌ که‌موکوری ئه‌و وێتر بپینێ

سروشتی کۆمه‌لگه‌ی عیراقی

و که موکوپیه‌کانی خۆشی له‌بهر بکات، ئیستا کاتی شه‌وه هاتوو واز له‌وه‌نهریته به‌ئین و بۆ چاکسازی خۆمان کار بکه‌ین نه‌وه‌ک چاکسازی کهسانی دیکه، نه‌و چاکسازییه‌ی له‌ناو تایفه‌یه‌که‌وه هه‌لده‌قوڵی به‌ سوودتر و زیانی که‌متره له‌و چاکسازییه‌ی له‌ده‌ره‌وه دیت، زۆرجار نه‌و چاکسازیانه‌ی له‌ده‌ره‌وه دیت ده‌بیت هۆی و روزاندنی کینه و ململانی له‌نیوان تایفه‌کان، له‌گه‌ل زیاترکردنی ده‌مارگیری تایفی بۆ عه‌قیده کۆنه‌کانیان خۆیان.

دوه‌م: نه‌وه‌ی ده‌یه‌وی چاکسازی بکات ده‌بیت خۆی له‌ شتێوازی ناچارکردن و هێرشکردنه‌ سه‌ر خه‌لک به‌دوور بگریت، به‌لکو ده‌بیت شتێوازی شه‌رم و ره‌حمه‌ت و مشتومر بۆ چاکترین له‌گه‌ل په‌یره‌و بکات، نه‌مه‌ش نه‌و رینگایه‌یه که ئیسلام فرمانی پێده‌کات " ادع الی سبیل ربک بالحکمة والموعظة الحسنة وجادلهم باتتی هی احسن " له‌راستیدا ره‌ه‌چاوکردنی سۆزی مرقۆی چاکترین رینگایه بۆ دانانی کاریگه‌ری به‌سه‌ر خه‌لکه‌وه تا به‌ره‌و باوه‌رێک بێن، که‌چی ناچارکردن بۆ عه‌قیده‌یه‌ک نه‌وا خه‌لک له‌به‌ری راده‌کات له‌به‌ری نه‌وه‌ی به‌ره‌وپه‌ری بیت. مێژوو باسی گه‌لێک عه‌قیده‌مان بۆ ده‌کات له‌نیو خه‌لک بلاوێته‌وه له‌ شه‌نجامی نه‌وه‌ی خه‌لکه‌ چه‌وساندنه‌وه و دل‌ره‌قی له‌پێناودا بینیه‌.

سێیه‌م: چاکسازی ده‌بیت پتویستی و بارودۆخی کۆمه‌لگا که له‌به‌رچاو بگریت. بیروباوه‌ر دیارده‌ی کۆمه‌لایه‌تییه زیاتر له‌وه‌ی بپروکه‌ی روت بیت، بیرمه‌ندانێ کۆن هه‌له‌یان کردوو که گوتویه‌نه مرقۆ ناژه‌لێکی عاقله، له‌راستیدا مرقۆ ناژه‌لێکی کۆمه‌لایه‌تییه، له‌هه‌موو جۆره‌کانی ره‌فتار و بیکردنه‌وه‌ی له‌سه‌ر شه‌و رێره‌وه ده‌بیت که بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی و ده‌روونی ده‌یخوازێ، عه‌قڵی تاکیش شتێک نییه زیاتر له‌وه‌ی دروستکراوی کۆمه‌لگایه، روخسارێکی رۆشنه‌بیره باوه‌که‌ی کۆمه‌لگایه.

بەشى دەيەم

بارودۇخى كۆمەلەيتى لە شارەكاندا

لە ميانەى قسەكانمادا لە بەشەكانى رابردوودا، ئاماژەمان بۆ ھەندىك سىما كۆمەلەيتى شارەكانى عىراق كرد، يىنيمان چۆن بەھاي بىياننشىنى تىدا بلاويۆتەو لەئەنجامى پەيوەندىيان بەھۆرەكانى دەوروپەريانەو. ئىستاش دەمانەى بەشئەو پەكى تايبەت تويژنەو ەكەمان جەخت لەسەر شارەكان بکاتەو. بەپىي ئەو جەختکردنەو ەيەش دەبىت ئاماژە بۆ ئەو بەگەين، لەنيوەى سەدەى رابردووەو شارەكانى عىراقى بەخترايى ژمارەى دانىشتوانيان زياتر دەبىت وناو دان دەبىتەو. ئەمەش ماناي ئەو ە شارەكان بۆتە سەرچاوە ەك بۆ بەھاکانى شارستانى، بەشئەو ەك بەبەرەكانى تەوژمى بەھاي بىياننشىنى دەكات كە پىشتەر لەعىراق باو بوو.

دەكرىت بگوتىت مەملەتتى نيوان بىياننشىنى وشارستانى لەعىراق خۆى لەدوو جەمسەرى بەرامبەر دۆزيوەتەو ئەوانىش: بىيان لەلەيەكەو، شارەكانىش لەلەيەكى دىكەو، كەچى لادى لەنيوان ئەم دوو جەمسەرە دەو سىتى. لەسەدەكانى رابردوودا كاتىك تەوژمى بەدەكان لە بىيانەو دەھات: لەگوندەكان بلاودەبۆو، دواتر لەشارەكان بلاو ە دەكرد، كەچى ئىستا تەوژمەكە پىچەوانە بۆتەو، تەوژمى شارستانى لەشارەكانەو دەستپىدەكات و دواتر بەرەو لادىكان دەچى، بەم درەنگانەش شتىكى كەم بەرەو بىيان دەچىت.

بەر لەسەد سال، رىژەى بەدوى كۆچكردو لەكۆى دانىشتوانى عىراق نرىكەى % ۳۵ بوو، دواتر ئەو رىژەى بەرە بەرە، سال لەداوى سال دابەزى ئىستا گەيشتۆتە نرىكەى % ۲۰ى دانىشتوان، كەچى ئەو كات رىژەى شارنشىنەكان % ۲۴ دانىشتوانى عىراق، واى بۆ دەچىن ئىستا ئەو رىژەى بەرز بووبىتەو و لەنيوەى دانىشتوانى

عێراق کەمتر نەبێت، تەنانهت بەرزبووتەوه کەش ساڵ لەدوای ساڵ بەبەردەوامی زیاد دەکات.

تێبینی ئەوە دەکەیت، لادێکان لەم سەد ساڵی دوایدا، بەدوی کوچکردوی لەلایەن قوت دەدا، لەلایەکی دیکەوه بەشێک لەدانیشتوانی خۆی بەرهو لادی رەوانە دەکرد، ئەو دیاردەپەکەش گرنگی گەورە کۆمەڵایەتی هەیە، ئاماژە بە بۆ ئەو پێشکەوتنە خێرایەکی کەوا لەدانیشتوانی عێراق کردووه لە قۆناغی یەک لەدوای یەک لە بیاباننشینەیهوه بەرهو شارستانی برۆن. ئەم پێشکەوتنەش لەم ماوهیەکی دوایدا گەشە کۆمەڵایەتی کردووه و بەرھەم و کێشەکانی جۆراوجۆر بووه، ئەمەش کاتیەک کە شارستانیەتی نوێ لەسەرئاسەری عێراق بەلۆدەبێتەوه و کاریگەری بەپەڵی جیاچیا لەسەر تەواوی دانیشتوانی دەبێت.

شار چییە؟

بەر لەوەی دەست بەکەین بە توێژینەوهی بارودۆخی کۆمەڵایەتی لە شارەکان، پێویستە شار پێناسە بەکەین و چۆن دەکرێت جیاوازی لەنێوان شار و گوند بەکەین؟

لەراستیدا پێناسەیەکی روون نییە بۆ جیاکردنەوهی نێوان شار و گوند، شارەزایانی یارەکە بۆچوونیان لەسەر ئەم بابەتە لەیەکتەر جیاوازه. هەندێک هەولیان داوه لەسەر بنەمای ژمارە دانیشتوان شار و گوند لەیەکتەر جیاکەنەوه. بۆ نموونە لە ویلایەتە یەكگرتووەکان هەردەم لە فەرمانگەکانی ئامار و سەیری شار دەکرێت کە دەبێت دانیشتوانی ۲۵۰۰ کەس یان زیاتر بێت. ئەگەر یەک کەس کەمتر بێت ئەوا گوندە. لە فەرەنسا وایە باوه ژمارە دانیشتوان ۲۰۰۰ کەس بێت، لە بەلجیکا دەبێت ۵۰۰۰ کەس بێت.^{۲۶}

وەک دەردەگەوت ئەم پێوهەرە جیاکردنەوهی شار و گوند، لەعێراق سوودی نییە، بۆیە بەپروای من دروستترە پێوهریکی دیکە لەعێراق بەکاربهێنین، ئەویش پێوهری کۆمەڵایەتییه. مەبەستم لەو پێوهەرەش ئەوەیە ئاچەند پێشەکی شارستانی لەنێو دانیشتوانی بەلۆبۆتەوه، ئەگەر هاتوو زۆرینە دانیشتوانی

كشتوكال بىكەن ئەوا مەن بەگۈندى دەزانم، بەلام كاتىك بازىرگانى و پىشەسازى
و كارى كرى دەكەن، ئەوا شويىنى ئەو دانىشتوانە بەشار دەزانم، لەگەلئەوئەشدا
ئىمە ناتوانىن ئەم پىئورە بە وردىن بزانىن، بەلام بەھەر حال لە جياكردنەوئەي
نىوان گۈند وشار لەغىراقدا سوودىبەخش دەبىت بۇ ئامانجى ئەو تويىنەوئەيەكان.

بۇ نەورە شارۆچكەي خۇنابات لە دىالى، ھەندىك لە تويىزەران بەگۈندى دەزانم،
دانىشتوانى كەمە و زۆرىەيان خەرىكى بىستانن، بەلام مەيلىم ھەيە بەشارى
لەقەلەم بەدەم، ئەمەش بەپىتى ئەو پىئورە كۆمەلەيەتتە پىشتر ئامازەمان بۇ كرىد،
بە بىرواي مەن كشتوكالى بىستان جىياوازي لەگەل كشتوكالى دانەوئەلە ھەيە كە
لەلادىكان دەكرىت، كشتوكالى بىستان ۋەك پىشەيەكى شارنشىنى وايە، زۆرىەي
جار لەپىناوى قازانچ دەكرىت و بەھاي خىلەكى كەمتر كاريگەرى بەسەرەوئە
دەبىت. سەرەپاي ئەمەش خۇنابات زۆرىك لەدوكاندار و پىشەگەر و كاسب و
كرىكارى تىدايە، زۆرىەشيان لەخانوى جىگىر ئىشتەجىن كە لەخشتى سوور
دروست كراو، تەنانت لەو شارە ھۆكارەكانى خۆشگۈزەرنى وداھىنراوئەكانى
شارستانى تارادەيەكى زۆر پلاو بۆتەوئە.

مەلانىي رۇشنىرى كۆمەلەيەتى ئەشارەكاندا:

لەبەشى شەشەمى ئەم كىتەبەدا بىنيمان مەلانىي رۇشنىرى دياردەيەكى
كۆمەلەيەتى گىشتىيە لەغىراقدا، بەلام ئەو مەلانىيە بەشپەيەكى تايىبەت لە
شارەكان دەوروزىت و توند دەبىت، ھۆكارەكەش ئەوئەيە شارەكان ئەو شويىنەن
كە سىماي شارستانىيەتى ئويان تىدا دەردەكەوئەت ۋەوئەشەوئە بۇ شويىنەكانى
دىكە پلاودەبەنەوئە. ئەمەش وايكردوئە خەلكى شارەكان بىكەنە نىوان دوو
تەوئە پىچەوانەي پەكتەرەوئە: يەككە بەرەو پابەندىبون بەو بەھايانەي بەدويان
دەبات كە لە باپىرانىانەوئە ماوئەتەوئە، ئەوئەتريش بەرەو ۋەرگرتنى بەھاي
شارستانىيەتيان دەبات كە تازە لەنىويان پلاو دەبىتەوئە، جا تاجەند دەتوانىن ئەو
دووتەوئە لەگەل پەكتەر بگۈنچىنن؟

ئەوئەي شاپەنى باسە مەلانىي رۇشنىرى لەشارىكەوئە بۇ شارىكى دىكە جىياوازە
بەپىتى ئەو ھۆكارانەي خوارەوئە:

پرسىياريان كىرد بىت ئەمە چ زانستىكە وا لەو كىچ و كوپانە كىردوو بە يەكەو
سەفەر بكن بۆ ئەوئى شارۆچكە يەكى وەك دوجەيل بىينن...

تېيىنى ئەوئەمان كىرد شارەكە ھەر لەو دۆخەدايە كە لەسەردەمى عوسمانىيەكان
ھەببوو. زۆربەى مالەكانى يەك نھۆمىن، زۆربەيان لەقور دروستكراون، كەمىكان
لە كەرپوچ، ھەندىك دوكانى لىرە ولسوئ ھەيە، وەك دەردەكەوئت خاوەن
دوكاندارەكان لەچىنى بەرزى شارەكە نىن. سەرۆكەكانى شار و پياوماقولاى
ھىشتا وازيان لە گۆتەگەتى خۆيان نەھىتاو. ئەوان ھىشتا خۆيان لەو بەدوور
دەگرن بىنە بەقال و تەرازو بەكاربھىتن.

لەسەردەمىكى نزيكەو سىماى شارستانىيەتى نوئ لەشارەكە دەردەكەوئت
ئەوئش لەدو لايەنەو، يەكەمىان گەشەكردنى دەسلەلنى حكومت، دووئمىش
دەركەوتنى توئژىكى خوئندەوارانە كە رۆشنىرى نوئيان ھەيە، لەلايەنى يەكەمەو
كارىگەرى حكومتان لەلايەكى شارەكەوئبىنى ئەمەش لە سەرەتاي دوجەيل لەو
شوئنەيە كە شەمەندەفەرى لىيە، لەوئ حكومت خانووى نوئى بۆ فەرمانگە و
قوتابخانەكانى دروست كىردوو، ئەمەش واىكردوو بەشەك لە پياوماقولاى
شارەكە لاسايى بكنەو خانووى نوئ بۆ خۆيان لەنزيك فەرمانگەكانى حكومت
دروست بكن، لەنئوان ئەوانىش بۆتە مايەى شانازى تا لە حكومت نزيك بىنەو
ومندالەكانيان بئىرنە بەرخوئندنى قوتابخانەكانى حكومت.

ھەر چۆنىك بىت حكومت توانىويەتى ئەو مەملەئىيە توندە سەركوت بكات، كە
لە رابردودا لەنئوان خەزرج و مەحاويل ھەبوو، يەككى بەمتمانە بۆى گىرامەو
ئەو مەملەئىيە نىستا چۆتە قۇناغىكى نوئىيەو، ھىشتا لە ناخى دليان ماوئتەرە،
بەلام ئاشكرا نەكراو و لەشۆھرى رابردو نىيە، بەلكو زۆرجار لەشۆھرى فيل
وتەلەكەى شاراو دەبىت، خەلگەكە بەچرپەو باسى دەكەن لەدانىشتە
تايەتەكانيان، كەچى لەلاى كەسانى بىگانە باسى ناكەن و لەوانەشە نكۆلى
لەبوونى بكن و وا دەرخەن كە وازيان لەو مەملەئىيە ھىتاو. ئەمەش
بەشۆھرىكى روون لەلاى ئەفەندىيەكانى خەلكى دوجەيل دەردەكەوئت، ئەوان
رۆشنىرى نوئيان ھەيە و لەقوتابخانەكانى بەغدا خوئندويانە، دواترىش

گەراونەتەرە دوجەيل بوونەتە مامۇستا و فرمانبەر. من قسەم لەگەل ھەندىكىيان کرد و لەبارەى ئەوەى چەند دەمارگىرى ھۆزىيان لەماوہ پرسىيارم لىکردن، گەچى ئەوان نكۆلىيان لىکرد، بەلام ھىشتا قسەگانم ئەواو نەکردبوو بۆم دەرگەوت ئەوانەى دەيلىن پىچەوانەى ئەوہىە كە لەناخيان ھەىە.

گرمانى تىدا نىيە ئەو كەسانە كەمتر لەكەسانى دىكە پايەندن بەدەمارگىرى ھۆز و بەھاكانى دىكەى بىپاننشىنى، دەبىت ئەو بەھايانەش لاوازتر دەبىت كاتىك برى پەيوەندىکردنىان بەشارستانىەتى نوئى زياد دەبىت، بەلام سەرەپاي ئەمانەش ئەوان ناتوانن بەيەكجار خۆيان لەو پاشماوہى رۆشنىبرى كۆمەلەىەتى نەجات بىدن. تەنانەت دەتوانىت بگوتىت مەلانى رۆشنىبرى زياتر لەنىو ئەوگەسەخوتىندوارانە دەرەگەوت ئەوگە لەخەلگەى دىكەى دوجەيل.

نەوونەىەكى دىكە :

شارى بەلەد دەكەوتتە باكوورى دوجەيلەوہ، دوورى نىوانيان تەنھا شانزە كىلۆمەترە. ئەم شارە دانىشتوانى لەدوجەيل زياتر و زياتر پەيوەندى بە كۆمەلگەى دەرەوہ ھەىە. لەنزىك بەلەد مەزارگەى سەيد محەمەد ھەىە، لەھەموو لايەكەوہ خەلگ سەردانى دەكات. سەرەپاي ئەمەش بەلەد لەقەراغى دىچلە نزىكە ھەموو ھۆكارەكانى گواستەوہ لەرووبارە بەلاى ئەو شارۆچكەى تىدەپەن، ئەمەش يەكئىكە لەوھۆكارانەى واىکردوہ خەلگى بەلەد زياتر لەخەلگى دوجەيل لە بازىرگانى شارەزاتر و سەرقاتر بن. ئەوہى تىبىنى دەكرىت بەمدوايىە زۆرىك لەدانىشتوانى ئەم شارە بەرەو بەغدا كۆچ دەكەن و ھەندىكىيان بوونەتە بازىرگانى گەرە و ژمارەىەكى زۆرىشيان بوونەتە فرمانبەر و خاوەن بپوانامەى بەرز.

خەلگى بەلەدش بۆ دوو جەماعەتى دژ بەيەكتر دابەش دەبن، ئەوانىش ئەلبوھەسبۆللە و بەلداويىە. ھەر يەكئىك لەو جامەعەتانە گەرەكئىكى تايپەتيان نىيە وەك دوجەيل و شارەكانى دىكەى عىراق، بەلگولەناو يەكتەر لەناو گەرەكانى شار بلاوبوونەتەوہ، بۆيە دەبينن ھەر كە گوئيان لەھاوارىك دەبىت ئەوا بەپەلەوہ چەكەكانيان ھەلدەگرن و بەرەو سەرچاوہى ھاوارەكە بى دوودلى رادەكەن. ئەگەرەش مەترسايەكى گشتى روو لە خەلگى شارەكە بكات ئەوا ھەمووین دەبن

بە يەك جەماعت، خەلگى ئەو شارە واراھاتوون بەخۇيان بلّين " ئەبۇ واحىد " ئەمەش ئامازدە بۇ يەكگرتىيان لەدژى مەترسىيەكى ھاوبەش. ئەو يەكگرتىيانە بە روونترىن شىۋە لەو كاتە دەرگەوت كە ھۆزى شەمەر لە كۆتايەكانى سەدەي تۆزدەم ھېرشى كىردە سەريان. ئەوان تا ئىستا بە شانازىيەوە باس لەم رووداۋە دەكەن، گوايە بەتوندى بەرپەرچى ھۆزى شەمەريان داۋەتەوۋە گەيشتونەتە رەشمالى شىخەكەيان، شىخىش راي كىردوۋە، ئەوان تەنھا بۇ شەرمەزار كىردى تانەيەكەيان لە رەشمالەكەي داۋە.

دەمارگىرى ھۆز لە بەلەد وەك دەمارگىرىيەكەي دوجەيل گەشەي كىردوۋە، واتە ئىستا بە ئەينى مەملەتتەكان ئەتەجەم دەرىت، خەلگە لەبرى ئەوۋەي چەك بەكاربەتتىن، ئەوا پەنا بۇ بەدنىيازى و پىلانگىرى دەبەن. ئەگەرھاتوۋ رووداۋىك روو بدات كە ماىيە وروژاندى رۇ و كىنەي ھۆزگەرايى بېت، ئەوا خەلگەكە وەك پىشتەر بە پەلە پەنا بۇ چەكەكانىيان نايەن، بەلكو ھەر لايەك ھەول دەدات تۆمەت بۇ ئەوانى دىكە دروست بىكات، تەننەت بەرتىل و واسىتە بەكاردەھىتى بۇ ئەوۋەي لە مەملەتتەكە حكومت لەتەنىشت ئەو لەدژى نەيارەكەي بوەستى.

لەسالى ۱۹۴۱ ئەمە روويدا، كاتىك لەبەلەد يەككە لەفەرمانبەرەكان كۆژرا، ھەر لايەنك ھەمرو كۆششى بۇ ئەوۋە بوو تۆمەتى كۆشتەكە بداتە پال جەماعتەكەي دىكە. لەسالى ۱۹۵۱ بەھەمان شىۋە بوو كاتىك بۆمبىك خراپە مالى بەرپۆدەبەرى ناحىيەوە... دەبىت ئەوۋە لەبىر نەكەين ئەو پىشكەوتنى دەمارگىرى ھۆز بەتەواۋى شەرەكانى رىشەكىش نەكردوۋە، ھىشتا ناۋە ناۋە جەنگ لەنىۋان ئەو ھۆزانە روودەدات، ئەمەش لە كاتىكدا دەبىت كە خەلگى شارەكە لەگەل خەلگى شارىكى دىكە ياخەي يەكتر دەگرن.

لەسالى ۱۹۴۴ كاتىك خەلگى بەلەد لەسەردانى چلە بوون لە كەريەلا، كەژاۋەكەيان بەدۋاي كەژاۋەي خەلگى بەسپا بوو، شەپكە لەنىۋان خەلگى بەسپا و خەلگى شىنافيە دروست دەبىت و خەلگى بەلەد شىخە غىرەتەيان دەجولئ و لەسەركەوتن لايەنگرى پىشتى بەسپا دەگرن، ئەوان پالە وانىتەيان لەجەنگەكە نواند بوو دارى ئالگەكانىيان بەكارھىتايوۋ، دواچار بەپىتى قسەي خۇيان ئەوان سەركەوتن.

سهرده‌مێکی نزیکدا جه‌نگێکی توند له‌نیوان خه‌لکی به‌له‌د و شروگیه‌کان له‌ بازارپی به‌رازه‌کانی به‌غدا (بازاری کوتالفروشه‌کان) دروست بوو. شه‌ره‌که‌ له‌ته‌جمای ده‌مه‌قالی نیوان بازگانیکی به‌له‌د و بازگانیکی شروگی بوو، دواتر هه‌ر جه‌ماعه‌تێک داکۆکی له‌ تاکه‌که‌ی خۆی کرد، جه‌نگه‌که‌ توند بوو، ته‌نانه‌ت مه‌تری ئاسنی تیدا به‌کارهات، وایکه‌هوت شه‌و کات من به‌و بازاره‌ تیده‌به‌ریم، کاتێک مه‌تره‌ ئاسنه‌کانم بینی به‌ر سه‌ری خه‌لکه‌که‌ ده‌که‌وت، شه‌وا راکرد...

شه‌م شه‌ره‌ ئاساره‌ی کۆمه‌لایه‌تی خۆی هه‌یه‌، چونکه‌ ئاساره‌ بۆ پاده‌ی شه‌و ململانییه‌ روشنییه‌ ده‌کات که‌ له‌لای به‌شداربووانی شه‌ره‌که‌وه‌ هه‌یه‌، شه‌وان به‌ره‌و شارستانیتی ده‌یون بوونه‌ته‌ بازارگان له‌ بازاردا، له‌لایه‌که‌وه‌ به‌پالنه‌ری قازانج کارده‌که‌ن، به‌لام له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ نه‌یانتوانیوه‌ خۆیان له‌ ده‌مارگیری کۆن نه‌جات بدن، شه‌وان به‌دو وشارنشین له‌یه‌ک کاتدا، شه‌مش شه‌و کپشه‌ گه‌وره‌یه‌یه‌ که‌ خه‌لکی شاره‌کانی عیراق له‌ئێستادا به‌ده‌ستیه‌وه‌ ده‌نالتن.

رواله‌تی میوانداری له‌شاره‌کاندا :

زۆریک له‌ شاره‌کان له‌ سهرده‌می عوسمانیه‌کاندا، شانازییان به‌هه‌ندیک رواله‌تی میوانداری و به‌خشنده‌یی ده‌کرد به‌و جووره‌ی که‌ له‌لای خه‌لی لادیکان و بیابان هه‌یه‌. شه‌مش به‌شتیه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌ لای خه‌لکی شاره‌ بچوکه‌کان به‌روونی ده‌رده‌که‌وت که‌ په‌یوه‌ندی به‌هیزیان له‌گه‌ڵ هۆزه‌کانی ده‌ورو به‌ریان هه‌یه‌. پیایوی خانه‌دان له‌خه‌لکی شه‌و شارانه‌ خانه‌دانی و پیگیه‌ی کۆمه‌لایه‌تی خۆی له‌ زۆریه‌ی کاته‌کان له‌ زۆری میوان و پێشکه‌شکردنی قاوه‌ و ده‌رده‌گرت.

دیوه‌خانی شاره‌کان له‌زمانی عه‌ره‌بی دا و شه‌ی (دیوان) بۆ به‌کارده‌یت، هه‌رده‌م شه‌و دیوه‌خانه‌ له‌و که‌ره‌ستانه‌ دروست ده‌کریت که‌ خاوه‌نه‌که‌ی خانوه‌که‌ی خۆی پی دروست کردووه‌. شویته‌که‌شی له‌ناو خانوودا له‌ده‌رگا نزیک ده‌بیئت بۆ شه‌وه‌ی هاموشۆی میوانه‌کان ئاسان بیئت و بی شه‌رمکردن بیئت. که‌چی ته‌واوی به‌شه‌کانی دیکه‌ی خانووه‌که‌ به‌ (حه‌رم) ناوده‌بریت، تایبه‌ت ده‌بوو به‌ژنان، ناوێتیانی ژن له‌عیراق به‌ (حورمه‌) لێروه‌ هاتووه‌.

ئەۋەي شاھىنى باسە بارىدۇخى مىۋاندارى لەشارەكان لەم ماۋەيەى دوايىدا،
پېشكەۋتنى بەخۇيەۋە دىۋە، ۋەك چۆن پېشكەۋتن لە دەمارگېرى ھۆز و بەھاكانى
بىاباننىشىنى روويداۋە، بۇيە ژمارەى دىۋەخان لەزۆربەى شارەكان كەم دەبېتەۋە،
بەتاببەتى لەو شارانەى كە بەرەو شارستانىەتى نوي دەچن، بۇ نموۋە لەشارى
بەلەد بەر لەسى سال پېنچ دىۋەخان ھەبوۋە، لەۋانەيە پېشستر زۆرتەر بوۋېيت،
كەچى ئىستا لەبەلەد تەنھا يەك دىۋەخان ھەيە، ئەۋىش دىۋەخانەكەى على
خوسىن غەبۇدە. دەگوتىرئ ئەۋ تاكە دىۋەخانە ئىستا بەرەو نەمان دەچىت،
خاۋەنەكەى زەخمەتەكى زۆر دەبېشئ لەپېتئو پاراستنى لەو بارىدۇخەنۇيەى
شارستانىيەدا، لەۋانەشە رۆژىك ناچار بېت دايىخات.

دىارە ئەۋەي لەبەلەد روويداۋە، ئىستا لە زۆربەى ئەۋ شارانە روۋدەدات كە لە
ئاستى كۆمەلەيەتى ھاۋشىۋەى بەلەدن، خانەدانەكان لەشارەكان دەرۋەتى نويان
لەبەردەمە بۇ ئەۋەى پالېشنى پېگەى كۆمەلەيەتى خۇيان بىكەن. ۋەك
كۆكردنەۋەى سامان و دروستكردنى كۆشكى فراۋان و نىزىك بوۋەۋە لە
دەسلەتداران و ئامادەكردنى خۋانى ناياب و چەندىن دەرۋەتى دىكە، ھەمو ئەۋ
دەرۋەتەش پېگەيەكى بەرزىر لەۋەى دىۋەخان، بە خاۋەنەكەى دەدات.

لايەنىكى دىكە ھەيە لەسەر ئەۋ بايەتە نايىت لەبېرى بىكەين، كاتىك خاۋەنە
كۆنەكەى دىۋەخان دەمرىت كەسىك لەمىدالەكانى دەرناكەۋىت تا شويىنى ئەۋ
بگىتەۋە و پارىزگارى لەدىۋەخان بىكات، زۆربەى رۆلەكانى ئەۋان چۈۋەتە
قوتابخانە و بوۋەتە ئەقەندى، كەۋاتە پېيان باشە بە بېۋانامەى بەرز و پۇستى
بالا لەسەرفرازى خۇيان بەرز بېنەۋە، ئەۋەك دانىشتن لەدىۋەخان و بەرگەگرتنى
گۆنەگۆنى كۆن.

ئىستا پىۋەرىكىمان ھەيە بۇ پىۋانەكردنى رادەى ئەۋ پېشكەۋتنەى لەروالەتى
مىۋاندارى شارەكان روويداۋە، ئەۋىش دەرۋەكىۋتنى خۋاردىنگە ۋەوتىلەكانە. ۋەك
دەزانرىت پېشستر زۆرىك لەشارە بچۈۋەكان رېگاي كىرنەۋەى مىۋانخانە و
چېشتخانەى تىدا نەدەرا، ئەگەر كەسىك بوۋىر بۋايە شتىكى لەۋبايەتەى بىكرىايەۋە،
ئەۋا خانەدانى شارەكە دەھاتن سەرزەنشتيان دەكرد و دەريان دەكرد، چۈنكە

ئەو کارەیان بەناوێراندنی خۆیان و شارەکانیان دەزانی، دیووخانەکانی ئەوان بەس بوو بۆ پێشکەشکردنی خواردن و جینگای حەوانەوهی هەر رێبوار و غەریبێک کە رووی لەشارە کە بکەردایە.

بەلام نایستایان کە گۆڕانکارییەکی زوونی بەسەر داهااتوو، چیشتخانە و میوانەخانەکان لەهەموو شارەکانی عێراق دەکرێتەوه، تەنانەت ئەگەر شارە کە بچووکیش بێت. یەکنێک لەو بابەتانە چەند مانگی کە لەمەوبەر سەرنجی راکێشام لەمیانی سەردانییەکم بۆ عەفەک، کردنەوهی هوتیلێکی بچووک بوو وەک دەرکەوت تازە دروست کراوە، لە رۆژدا داخرا بوو، زانیم تەنها لەشەودا دەرگای هوتیلە کە دەکرێتەوه، ئەوهی تێبینی دەکرێت ئەمەش تۆبەرە ی تەوژمیکی نوێیە لەشارەکان، دەبێت ئەو تەوژمەش بەتێپەربوونی رۆژگار بەرەوپێش بچێت.

نەڕیتەکانی بەخشندەیی بەدو:

خواردنگە و هوتیل لە سەردەمی عوسمانییەکان وەک ئەوه بوو تەنها لەو شارە گەورانە بوونی هەبێت کە بازاری فراوانیان هەبوو، یان لە هەندێک وەرزی جەماوەریکی زۆری لە میوانان تێدا کۆدەبۆوه. وەک شاری بەغدا و موصل و کەربەلا و نەجەف و کازمیه و شاری دیکە هاشیوه، کەچی دیووخانەکان لەم جۆرە شارانە پایەخیان بە ئامادەکردنی خواردن و جینگە ی حەوانەوه ئەدەدا بۆ میوانەکان، بەوشیوهی کە لە دیووخانی شارە بچووکەکان هەیه، بەئێک وەک هەندێک مەجلس بوو قاوهی تێدا پێشکەش دەکرا و خەلکی گەڕەک بۆ بەسەربردنی کات بە قسەویاس هاموشۆی دیووخانیان دەکرد.

بەلام ئەو شارە گەورانە، بەهەر حالێک خالی نەبوون لەبەخشندەیی هەندێک نەڕیتی بەخشندەیی و میوانداری لەشیوهی بەدو. یەکنێک لەو نەڕیتانە ئەوهیه کە لەشیوهزاری بەغدا یی بە (الویر) ناسراوه، مانای ئەو وشەیه ئەوهیه پیاویک پاری خواردن و خواردنەوهی هاوڕێیەکی دەدات لە چیشتخانە یان چایخانە. بۆ نموونە ئەگەر کەسێک بچێتە چایخانە، چای بۆ بێت، یەکنێک لە هاوڕێکانی لەچایخانە کە دانیشتوووە بانگ دەکات (وێر) ! مەبەستی ئەوهیه نرخێ چاییە کە لەسەر حیسابی ئەو دەبێت. زۆرجار رێکابەری لەنێوان دانیشتوان دەبێت لەسەر دانی

پارەي چاكان، لەوانەشە لەبەر دەرگای چاخانەكە دەبىت پالپەستۆ بۆ پەردان، ئەمەش بابەتێكى سەیرە.

يەكێك لە بەسەرھاتە خۆشانەي لەو بارەيەو دەگێرێنەو، گوايە خوالیخۆشبوو زاری شیخ زەوبەغ رۆژێك لە چاپخانەيەكی كازمییە دانیشتوو، گوئیستی ئەو دەبیت موشترەییەكان لەدوای یەك دەلێن (وێر) كاتیك ھاوڕێكانیان دیت، لەبەر ئەوەی شیخ كەم ھاموشۆی چاپخانەي کردوو، پێشتر ئەمەي ئەبینو، لەبارەي وشەي وێر پرسیار دەكات. كاتیك ماناكەي دەزانێ ئەوا روو لەچایچیەكە دەكات و ھاوار دەكات "من برای غایمەم، وێر بۆ ھەموو ئامادەبووان" بەراستیش پارەي ھەموویان دەدات.

نەریتی وێر دواتر لەشارەكانی دیکەي عیراق بلاویۆتەو، وایلیھاتوو پارەدانی پاس و سینەما و مەلھەکانیشی گرتۆتەو. بۆیە لەناو پاس و لەبەر دەرگای سینەما و مەلھاکان ھاوشیۆی ئەو دیاردەي دەبینن كە پێشتر لە بەردەرگای چاپخانە و چیشخانەكان ھەبوو.

ئەو نەریتە زەمەنەكەي بەسەرچوو، لەگەڵئەوێدا زۆرێك لەخەك پابەند بەو دیاردەيەو و نایانەوئ دەستبەرداری بن. تەنانەت ھەندێك دەكەونە حالەتي شەرمەزارییەو، یەكێك لەوانە من ھەز دەكەم ھاموشۆی چاپخانەكان بکەم، چونكە گەرنگترین سەرچاویە بۆ توێژینەوێ كۆمەلگای عیراقی، زۆرجاریش تووشی كێشە و ھەلوێستی ناخۆش دەبم نازانم چۆن خۆمی ئی دەرباز بکەم، چونكە پتویست دەكات لەكاتی دەرچوون پێشبرکی لەگەڵ كەسانی دیکە بکەم، لەسەر پارەدان، نەریتەكەش وایە دەبیت پەلە بەكەم و ھاواریكەم و پالپەستۆ دروست بکەم بۆ ئەوێ لەیدی دانیشتوان بە قەچۆك دەرئەكەوم، ئەمەش ھەندێك جار كاریکی ئەستەمە لەش سوکی دەوێت، كەچی ناچار ئەنجامی بدەم. خوا پەنای ھەموومان بدات!

نەریتیکی دیکە ھەيە زۆر لە زۆر لایەنەو لەنەریتی وێر دەچیت، ئەویش شەرمەزاریبوونی تێدایە. كاتیك تۆ سەردانی مالتێك دەكەیت، ئەوا خاوەن مالتێك لەخواردن و خواردنەوێ پێ دەدات، پتویستە تۆ رێگری لەخۆت بکەي، ئەویش

پێویستە پێداگری بکات و موکری بێت، خاوەن مان رحمەت پێناکات ئەگەر قورحەیی گەدەت هەبێت، ئەو پارووەی پارووەخانە دەمەوێ، پێداگری دەکات دەبێ بیخۆی. ئەگەر خواردن پاروویەکی دیکە دێت.. بەمشێوەیە. سوتێت بەپێرۆرتین شت بۆ دەخوات کە دەبێت بخۆی، تۆش سوتێت دەخۆی کە ناخۆی...

هاوشێوەی ئەمە لەکاتی پێشکەشکردنی دیاری روو دەدات، وا پێویست دەکات کەسە کە قبوڵی ئەکات و کەم بایەخ سەیری دیارییە کە بکات، هەرچەندە ئەو کەسە دیارییە کە دەبەخشی پێداگری بکات ئەوێ دیکە پێداگری دەکات کە وەریناگرێ. ئەو لەوانە بە پێویستی بە دیارییە کە بێت و لەدڵەوێ حەزی لێی بێت بەلام نەرتی کۆمەڵایەتی وا پێویست دەکات پێچەوانەی ناخی دلی دەربخات. ئەگەر هاتوو دواجار دیارییە کەشی قبوڵ کرد وا دەردەخات لەبەر پێداگری کەسە کە قبوڵی کرۆوە، دواتریش بەلێوێ کانی نیشانەی قێزەونی و لوتبەرزێ لەقبوڵکردنی دیارییە کە نیشان دەدات.

ئەگەر خواردن بدرێتە مالتیک، دایکە کە هاوار دەکات ئەوان پێویستیان بەخواردن نییە و دەبخەن بەردەم مریشکەکان، زۆرجاریش لەمە درۆ دەکات، کەچی دواتر لەدوێ خواردنە کە کۆدەبنەوێ و بەپەلەوێ قوتی دەدەن. کاتێک لە ویلایەتە یەگەرتووێ کان بووم تێبینی ئەوێ لەخەڵکە کە کرد پێچەوانەی نێمە لەبەرەمبەر دیاری هەلسوکهوت دەکەن، کاتێک دیارییە کە بەکەسیک دەدەیت، هەرچەندە دیارییە کە بێ بایەخ بێت، ئەوا وا پێویست دەکات خۆشی خۆی دەربڕیت و باسی بەهای دیارییە کە بکات، ئەو کەسە بۆ رووخۆشی ئەو قسانە دەکات، لەوانە بە دواتر دیارییە کە بخاتە ئەنە کە ی زبڵەوێ. لەوێ کاتێک بانگ لەکەسیک دەکەیت خواردن بخوات، ئەوا ئەو کەسە چاوەڕێی ناکات خاوەن بانگێشتە کە پێداگری بکات لەسە خواردنی. هێشتا لەژیانی ئەمریکا رانەهاتبووم جارێک سەردانی مالتیکم کرد، خاوەن مالتیک نانی ئێوارەیی دەخوارد بانگی لێکردم بۆ ئەوێ لەخواردنە کە لەگەڵی بەشدارییم. لەراستیدا من ئەو کاتە ئارەزووی خواردنم هەبوو، بەلام چاوەڕوانی پێداگری و موکریبوون لەخاوەن مالتیک دەکرد وەک ئەوێ لەعێراق

لېي راھاتووين، راز ئەبووم و بېھودە خۇم گران كرد، كەچى تەنھا بېدەنگىم
لەخاوەن مال بېنى، لەئەنجامىش خواردنە بەتامەكەم لەكېس چو!

ئېمە ئەو نەرىتەمان لە بىاباننشېنى بۆ ماوەتەو، خودى نەرىتەكەش لە
بەھاكانى لوتبەرزى و تەفس بەرزىبەو وەرگىراو كە خەسلەتە سەرەككەكانى
بىاباننشېنىيە وەك لەبەشى پېشوو ئاماژەمان بۆ كرد، ئەو نەرىتەش تەنھا لەبوارى
مىواندارى و دياريدا قەتەيس ناكرىت بەلكو زۆر بوارى دىكەش دەگرىتەو. زۆرجار
تېبېنى كوشكىشى نىوان خەلگانىك دەكەين لەكاتى چوونە ژوورەو يان دەرچوون
لەشوئەك، يەكەك پېداگرى دەكات كە كەسكى دىكە پېشكەوئ، لەئەنجامى
ئەمەش پالەستۆ دروست دەبېت و رىگاگەش دەگرى.

كاتىك دوو كەس لەسەر شتەك پەلەيان بوو، بېشەوئى يەكتر بناسن،
ئەگەرھاتوو يەككىيان وئى "فەرموو" ئەوا ئەوئىتر بەپەلە دەلئى "تۆفەرموو" بەلام
ئەگەر يەككىيان وشەى فەرمووى بەكار نەھتئا، ئەوا باروئەخەكە وەك
رووبەرووبوونەو و زۆرانىيازى لىدەت، كەواتە دەتوانىن بلىن تاكى عىراق لەو
لايەنەو بە بەدو دەچىت، دەبەوئ ئەو چاكتىر بېت لەكەسانى دىكە، ئەو وەك
چاگەى خەلكى بەسەرەو بېت.

داوئى خواردن لە شارەكان:

زۆرىك لەخانەدانى شارە گەرەكان پىگەى بەرزى كۆمەلايەتى خۇيان لە
زۆرى سازکردنى داوئە و زۆرى بانگەپشتكراوەكان دەدۆزنەو. ئەمەش كولتورىكى
كۆنى بەدوكانە، تەنانت مانا وئەركە كۆمەلايەتەكەى لەدەست داو، بۆتە
سەرچاوەى دەستبلاوى و خۆھەلگىشان و بى سوودى.

ئەگەر يەكەك بمرىت، يان زەواج بكات، لەحەج بگرىتەو، يان كۆرەكەى
سوننەت بكرىت، يان ھەر بۆنەيەكى دىكە، ئەوا خوانىكى گەرە ساز دەكرىت و
خواردنى چەورى تېدا دادەترىت، خەلگىكى زۆرىش بانگەپشت دەكرىن. تېبېنى
ئەووم لەھەندىك لەو خاوەن داوئەتەنە كۆدو، لەسەر كەمترىن پارە مامەلە لەگەل
كۆلكىشەكان دەكەن، بەشتەك لەقەرزەكانى فرۆشپارەكان دەخۆن، كەچى
لەسازکردنى داوئە وەك حاتەمى تەى دەردەگەون، ژمارەيك ئاژەل سەردەبېن،

مەنچەلى گەرە پى دەكەن لەخواردن، دواترىش لەكاتى پىشكەشکردنى خواردن
وەك خزمەتكار دەووستن، قۇليان ھەلەمالن و بەھاواکردنەو ھەمان دەدەن وەك
ئەو ھى شىخەكانى بەدو بن.

پىشتر ئامازەمان بۆ ئەو ھەردىمىواندارى لە لادى و بىاباننىشىنى ئەركىكى
كۆمەلەيەتى گىنگى ھەيە، لەوانە ھەلىك بە رۆلەكانى ھۆز دەدات خواردنىكى چەور
بخۆن، كە لەژيانى ئاسايى خۆيان ناىخۆن. كەچى داووتەكان لەشاردا، كەمىك
نەبىت ئەگىنا ئەو ئەركە كۆمەلەيەتە ئەحجام نادەن، زۆرىەي بانگەپشتكاروھەكان
لەھاوپى و ھاوکاری خاوەن داووتەكەن، ئەوان لە زۆرحالەتدا لەخواردنى چەور
راھاتوون.

نكۆلى لەو ناكەين خاوەن داووتەكان رىگە بەھەزارەكان دەدەن بى بانگەپشت
كردن بىنە سەرخوانەكانەو. لە زۆر داووت تىيىنى ئەو ھەزارەكان بە
تامەرزۆو لە رىزى دەولەمەند و خانەدانەكان خواردن دەخۆن، بەلام لەراستىدا
ئەمە لەسەر ئاستىكى فراوان لەرابردودا روويداوە، كەچى بەمدايىيە ئەو دياردەيە
لاواز دەبىت لەئەحجامى گۆرپى دەستورى داووتكردنەو.

لەرابردودا لە داووتەكان شىوازى راخستنى سەفرە ھەبوو، لەھەندىك لایەنەو
ھاوشىوھى شىوازى مىواندارى لادىبوو. سەفرە برىتى بوو لەپارچە قوماشىك لەسەر
زەوى رادەخرا، قاپەكانى لەسەر دادەنرا، داووتكاروھەكان وازاھاتبوون دەورى
سەفرەكانيان دەدا و خواردنەيان بەدەست دەخوارد، ھەركە قاپەكانيان بەتال
دەبوو، دووبارە پى دەكرایەو لە خواردن، ھەركە جەماعەتىك لەخواردن تەواو
دەبوون، جەماعەتىكى دىكە شوپىنى ئەوانى دەگرتەو.

كەچى ئىستا خاوەن داووتەكان كورسى و مېز بەكاردەھىنن لەگەل چەقۇ
وچەنگال، چەندىن ھونەرىي خۆشگوزەرانى و رازاندەو بەكاردىت، ئەمەش
وايكردووە داووتەكان خاوەن خەسلەتى تايبەت بن، تەنھا لەگەل خەلكانى ديار و
خۆشگوزەران بگوتجىت. چا ئەگەر ھەزاران بچنە ئەو داووتەتەو بەھەر پىنج
پەنجەي دەستيان بەشىوازى كۆن خواردن بخۆن، ئەوا كەسانى دەوربەريان بە
نارىكيان دەزانن، لەوانەشە ھەزارەكان بىنە ھۆي قىزىوونەوھى ئەوان.

كەسانىكى ھەزار دەناسم لەكازمىيە بە (سوارىيە) ئاودەبران، ئەوان زۆرىيەيان لەنەوئەي رابردو بوون. كاتىك ھەوالى دەوئەتتىكىيان لەشار دەزانى؛ ئەوا مەزگىنىيان بەيەك دەدا و سكيان بۆ ئامادە دەكرد، تا كاتى دەوئەتكە دەھات، ئىنجا زۆر سەير دەوئەي دەوئەتكەيان دەدا. ھەر چۆنىك بووایە دەبوو خواوئەي دەوئەتكە بەخىرھاتنىيان بکات. وەك دەردەكەوئەت ئەو كەسانە ئىستا دركيان بەو كەردووە سەردەمى زىيىنىيان بەسەرچووە، بۆيە ئەو بەخىرھاتنە لەخواوئەي دەوئەتكە وەرناگىر كە پىشستر لىي رەھاتىوون، بەلگە لەبىرى ئەو رووگرزى و چاوسوور كەردنەوئەيان بەردەكەوئەت.

شىۋازى خواردن:

زۆرىك لەخەلگى شار لە شىۋازىكى خواردن رەھاتو كە لەشىۋازى خەلگى لادى و بىابان دەچىت. ئەو شىۋازەش برىتيە لەخواردن لەپەلە وپايەخ ئەدان بەجويى خواردنەكە، لەلایەكى دىكەشەو برىتيە لە پىكەردنەوئەي گەدە بەخۆراكىكى زۆرەو. چەندىن پەندى بەدو ھەيە لە لادىيەكان باو، ھەروەھا كارىگەریشيان لەشارىش ھەيە، لەوانە گۆتەي (اكل الرجال على قدرافعالها) واتە: خواردنى پىاو بەقەد كارەكانىيەتى (كل مثل الجمل وقم قبل الرجال) واتە: وەك حوشتر بخۆ بەلام بەر لە پىاوكان ھەلسە (كل مثل سباع وقم قبل الرجال بساع) واتە: وەك شىر بخۆ بەلام زووتر لەپىاوكان ھەلسە.

لەراستىدا ئەم جۆرە پەندەنە لە سروشتى ژيانى بەدو ھەلقولاولە، لەگەل نەرىتى ميوئەندارى ئەوان گونجاو. بەدو لەو رەھاتووە لە زۆرتەين كاتدا خواردنىكى سادە و ساكار بخوات وەك ماست و خورما و نان، ئەوان خواردنى چەر ناخۆن تەنھا ئەو كاتە نەبىت كە شىخەكەيان ميوئەنىكى بەرىزى دىت، يان لە ژنەتەن و پەرسە و ئەو جۆرە بۆنانە نەبىت. ئەو كاتەش دەبىيىن خواردن بە جەماعەت لەدواي جەماعەت دەدرىت، دەبىت لەو كاتەش پەلە لەخواردنەكە بگەن بۆئەوئەي دەرقەت بدريتە كەسانى دىكە لەدواي ئەوان بىن خواردنەكە بخۆن بەر لەوئەي ساردىيەتەو.

بەدو بۆ خواردن شىۋازىكى تاييەت بەخۆيان ھەيە، بە (خواردن بەپىنج) دەناسرىت، ئەم شىۋازەش برىتيە لەوئەي بە پىنج پەنجەكە خواردنەو.

کۆده‌که‌نه‌وه دواتر ده‌یخه‌نه ده‌میانه‌وه به چاوتروکانێک قوتی ده‌ده‌ن. کاتی‌گیش له‌خواردن ده‌بنه‌وه نه‌وا له‌سه‌ر زه‌وییه‌که راده‌کشێن بۆ نه‌وه‌ی هاوکاری گه‌ده بکه‌ن له‌هه‌رسکردنی خواردنه‌که. خه‌لکی لادی نه‌و نه‌ریته‌یان له‌بیابانه‌وه بۆ ماوه‌ته‌وه، دواتریش له‌شار بلاوبۆته‌وه، نه‌مه‌ش په‌کێکه له‌ روا‌له‌ته‌کانی ته‌ورمی به‌دو له‌نیوان دانیشتوانی شارد؛ که زۆرجار بۆته هۆی فراوانبوونی گه‌ده و زۆریک له‌ په‌شوکاری له‌هه‌رسکردندا.

دکتۆر هاشم وتری ئاماژه‌ی بۆ نه‌و زیانه ته‌ندروستیانه کردوه له‌نه‌تجامی نه‌و نه‌ریته له‌لای خه‌لکی لادی په‌یدا ده‌بێت.^{٢٢٩} له‌راستیدا نه‌و نه‌ریته زیانی بۆ سه‌ر خه‌لکی شار زیاتره له‌ خه‌لکی لادی، تاکی لادی وک به‌دوه شتوازی پێنج په‌نجه ته‌نها له‌چه‌ند بۆته‌یه‌کی دیاریکراو به‌کارده‌هێنی؛ که خواردنی له‌پێش که‌له‌که ده‌بێت، نه‌مه‌ش په‌هه‌لیک ده‌زانی بۆ نه‌وه‌ی زۆرتیرین خواردن هه‌لۆشی بۆ نه‌وه‌ی قه‌ره‌بووی نه‌و برسیه‌تی هه‌مه‌شه‌یه بکاته‌وه که ته‌ه‌واوی رۆژه‌کان به‌ده‌سته‌یه‌وه ده‌نالێتی.

که‌چی له‌شاره‌کان بارودۆخه‌که له‌زۆر لایه‌نه‌وه جیاوازه، ئاستی بژووی له‌ شار به‌رزتره له‌لادی. له‌شاره‌کان توێژێکی گه‌وره‌ی خه‌لک له‌توانیان هه‌یه هه‌رده‌م خواردنی چه‌ور حازر بکه‌ن، تاکیک له‌وان کاتی‌ک شتوازی خواردن به‌پێنج په‌نجه رۆژ له‌دوای رۆژ به‌کارده‌هێنی؛ له‌ نیوه‌رۆ وئێواره‌دا، وک نه‌وه‌ی به‌به‌راورد له‌گه‌ڵ خه‌لکی لادی له‌ داوه‌تیکی هه‌میشه‌یی بیت.

خواردنی په‌سه‌ند به‌لای خه‌لکی شاره‌وه هه‌مان نه‌و خواردنه‌یه که له‌لای خه‌لکی لادییه‌وه په‌سه‌نده، زۆریه‌ی جاره‌کان له‌ برنجی پارێزین و به‌روونی مه‌قلی، دواتر له‌ له‌گه‌ڵ مه‌رگه‌ وگوشت تیکه‌ل ده‌کریت. ئینجا به‌ تامه‌زۆریه‌کی سه‌یر ده‌یخۆن. نه‌وه‌ی شایه‌نی باسه‌ نه‌و چۆره خواردنه زۆرتیرین زیان و که‌مه‌ترین سوودی هه‌یه، که‌چی نه‌وان په‌رۆشن و جگه‌ له‌و خواردنه له‌زه‌ت له‌خواردنی دیکه وه‌رناگرن. بۆیه ده‌بینی په‌کێکیان تا راده‌ی رشانه‌وه خوردا‌نه‌که ده‌خوات و دواتریش له‌سه‌ر په‌ک قریی دیته‌وه.

له‌ راستیدا ئه‌مه‌ نه‌ به‌یتی زۆریه‌ی دانیشتوانی شار نییه‌، به‌ لکو ته‌ریتی ده‌وله‌مه‌ند و تاکه‌کانی چینی ناوه‌راسته‌، که‌چی هه‌زاره‌کان جیاوازییه‌کی شه‌وتویان له‌ گه‌ل دانیشتوانی لادی نییه‌، زۆریه‌ی کاته‌کانیا خواردنی ساده‌ ده‌خۆن، بۆیه‌ له‌وه‌ی ده‌رفه‌تی داوه‌ت ده‌گه‌ڕێن بۆ شه‌وه‌ی سکریان پڕ بگه‌ن.

شانازیکردن به‌ مه‌ نه‌جه‌لی گه‌وره‌:

یه‌کێک له‌ شانازییه‌یه‌کانی زۆریک له‌ خه‌لکی شار گه‌وره‌یی شه‌وه‌ نه‌جه‌له‌یه‌ بۆ چیشته‌ لیئان به‌ کاردیت، له‌ گه‌ل شه‌وه‌رییه‌ی له‌مه‌ نه‌جه‌له‌که‌ ده‌کریت. وه‌ک نه‌ریتیکی پیاو شه‌رم ده‌کات له‌ بازار بڕیکی که‌م خۆراک بۆ ماله‌که‌ی بکڕیت، شه‌گه‌ر شه‌وه‌ی کرد شه‌وه‌ی خه‌لکی بازار به‌ قه‌رچۆکی ده‌زانن و قسه‌ و قسه‌ لۆکی له‌ سه‌ر ده‌که‌ن. هه‌زار نه‌گه‌ر شه‌وه‌ بکات شه‌وه‌ی خۆش ده‌بن، به‌لام شه‌گه‌ر که‌سیکی ده‌وله‌مه‌ند یان که‌سیک له‌ چینی ناوه‌راسته‌ شه‌وه‌ کاره‌ بکات لی خۆشبه‌وونی بۆ نییه‌.

خانه‌دانی پیاو شه‌وه‌یه‌ زیاده‌ پێویستی خه‌زانه‌که‌ی چیشته‌ له‌ ماله‌که‌ی حازر بکڕیت، شه‌مه‌ش نه‌ریتیکی کۆنه‌ له‌ شه‌نجامی شه‌وه‌ دروست به‌وه‌ خه‌لکی پێشبه‌ینی میوانی ناوه‌ختی کردوه‌. زۆرجار تێبینی شه‌وه‌ ده‌کریت له‌ کۆلانه‌کان پاشماوه‌ی خواردن له‌ به‌رده‌رگای ماله‌کان فری ده‌دریت، له‌وانه‌شه‌ هه‌ندیک به‌ شه‌نقه‌ست واکه‌ن بۆ شه‌وه‌ی سه‌رتجی خه‌لک بۆ زۆری خواردنی ماله‌که‌یان رابکێشن.

ده‌توانم بڵێم خه‌لکی شار له‌ بابه‌تی خواردنه‌وه‌ به‌ ده‌ست گرییه‌کی ده‌روونییه‌وه‌ ده‌نالێن، که‌ ده‌توانین به‌ "گریی چیشته‌ لیئان" ناوی به‌هه‌ین. شه‌وه‌ گرییه‌ واکه‌ هه‌ندیک هه‌زار ده‌کات زنده‌رۆیی بکه‌ن وه‌ک هه‌ولێک بۆ به‌رزکردنه‌وه‌ی پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تیان، شه‌وانه‌ی لاسایی ده‌وله‌مه‌نده‌کان ده‌که‌نه‌وه‌ له‌ گه‌وره‌یی مه‌ نه‌جه‌ل و زۆری خواردن. پیاویک له‌ هه‌زارانه‌ ده‌ناسم، هه‌وله‌کانی بۆ شه‌وه‌ی خۆراک به‌ بڕیکی زۆر بکڕیت له‌ سه‌رووی داهاته‌ که‌مه‌که‌ی بیت. واکه‌ راهاتوه‌ شه‌وه‌ی خۆراکان به‌رز هه‌لبگریت کاتیک له‌ بازاره‌وه‌ به‌ره‌و مال ده‌چیته‌وه‌، وه‌ک شه‌وه‌ی بلی ته‌ماشای بکه‌ن" شه‌وه‌ له‌ پێناوه‌دا خۆی و مندا له‌ کانیشی ته‌نگه‌تاو ده‌کات. واکه‌شتر بوو شه‌وه‌ پیاوه‌ داهاته‌که‌ی بۆ شتی به‌ سوودتر به‌ کاربه‌ینی، به‌لام گریی ده‌روونییه‌که‌ رێگه‌ی پێناو ده‌ت.

یەکتێک لەو چیرۆکانەیی لەبیری ناکەم، چیرۆکی بێتوێژنێکی پیرە، لەگەرەکه کۆنەکەمان دەژیا، یەکتێک لەژنانی دراوسێ رۆژنێکیان جێبۆی پێدا و وەها وەسفی کرد کە زۆر هەژارە بەشیوەیەکی چێشت لەمالەکەیی حازر ناکرێت و ناگر لەمالەکەیی هەلناکرێتەو. لەراستیشدا ئەم ژنە وا بوو، بەلام نەیتوانی بەرگەیی ئەو سوکایەتیە بگرێت، ئەو جێبۆهەش وەک خالی وەرچەرخان بوو لەژیا، بۆیە دواتر سەرچەم قسەکانی ئەو ژنە لەسەر خواردن بوو، ئەو دەبویست بۆ خەلکی گەرەکی پەسەلمێنی کە هەمیشە مەنجهەلەکەیی لەسەر ئاگرە و دراوسێیەکەیی درۆ دەکات. هەموو بەیانێیەکی دەمبێنی بە زەمیلیەکەو بەرەو بازار دەپێشت دواتر دەگەراییەو بۆخەلکی گەرەکی باسی گرانێ نرخی خۆراکی دەکرد، هەندێک جارێش قسەکانی دەپێی و بەپەلە بەرەو مالەو دەچوو، وای دەردەخست دەیهوێ لەخواردنەکەیی سەر ئاگر دێنیا بێتەو نەوێک پستوی^{۲۲}.

گیانی دراوسێیەتی لەشارەکاندا:

بنەمای باو لەلای خەلکی شار لە رابردوودا بریتی بوو لە "العراق قبل الدار" دراوسێ بەر لەخانووێکە. هەردەم ئەو گوزارشتەیان دووبارە دەکردەو "جارك شم جارك شم جارك". تەنانت زۆرێک لەخەلکی شار هێشتا دراوسێ کۆنەکانیان وەپێردێتەو و لایەنگری بۆ دەکەن و لەکاتی ئەهەمەتی بەهانایانەو دەچن.

ئەگەر کەسێکی بێگانە بێتە گەرەکهکەو، خانوویەکی بۆ خێزانەکەیی دابین بکات، ئەوا خەلکەکە لێکۆڵێنەو لەبارەیی ئاکاری خۆی و خێزانەکەیی دەکەن. ئەگەر زانیان شەریفە، ئەوا بەیەکتێک لەخۆیان دەزانن، ئەگەرێش دەرکەوت ناشەریفە ئەوا هەول دەدەن بەهەر هۆکاریکی رەخساو لەگەرەکهکەیی دەرێکەن. لەوانە بەئەنقەست جاپرسی دەکەن و بەرد دەخەنە مالەکەیی یانێش دەرگاکی بەپیسایی دەکەن.

دراوسێی نوێ لەگەرەکی لە رۆژی یەکەم سەرقال گواستەوێ ناوماڵیەتی، بۆیە لەم رۆژەدا دراوسێیەکانی خواردنی پێشکەش دەکەن وەک هاوکارییەکە،

^{۲۲} علي الوردي (الأحلام بين العلم والعقيدة) ص ۱۱۳

ئەویش ئەگەر لەخواردنەکە‌ی خوارد، ئەوا پە‌یوە‌ست دە‌بی‌ت بە‌دراوسییە‌تی و ئە‌مە‌ک دە‌کە‌وێ‌تە‌ نێ‌وانیان و نابێ‌ت نایاکی بکات.

ئە‌وە‌ی شایە‌نی با‌سە‌ بە‌مدواییە‌، گیانی دراوسییە‌تی بە‌رە‌ بە‌رە‌ لە‌ ئە‌نجامی فراوانبوونی شارە‌کاندا لاواز دە‌بی‌ت و هە‌ڵدە‌وه‌شی‌تە‌وه‌. ئە‌م فراوان بوونە‌ بۆ‌تە‌ هۆی ئە‌وە‌ی خە‌ڵکە‌که‌ مائیان لە‌گە‌رە‌کە‌ کۆ‌نە‌کان بۆ‌دە‌ورووبەر بگوازنە‌وه‌، لە‌راستیشدا ئە‌و گە‌رە‌کە‌ نوێ‌یانە‌ی شارە‌کە‌ لە‌دە‌ورووبەر فراوان دە‌بن، ئە‌یتوانی بە‌تە‌واوی پارێ‌زگاری لە‌ گیانی دراوسییە‌تی کۆ‌ن بکات، خە‌ڵک تاکە‌ تاکە‌ دە‌چنە‌ ئە‌و گە‌رە‌کانە‌ و رە‌وتی تاکی کە‌سی بە‌سە‌ریان زāl دە‌بی‌ت. کاتی‌ک یە‌کێ‌ک پارچە‌ زە‌وییە‌ بۆ‌خۆ‌ی تە‌رخان دە‌کات بۆ‌ ئە‌وە‌ی خانووی لە‌سەر دروست بکات، بایە‌خ بە‌وه‌ نادات کۆ‌ دراوسییە‌تی، لە‌وانە‌یە‌ هە‌ندیکجار بۆ‌ی دە‌ریکە‌وێ‌ ژنی‌کی بە‌دناو دراوسییە‌تی، ئە‌و کاتە‌ بێ‌زاری و سکا‌لای خۆ‌ی دە‌ردە‌برێ‌ بە‌لام ناتوانی بە‌رامبەر ئە‌و ژنە‌ ئە‌و کارانە‌ دووبارە‌بکاتە‌وه‌ کە‌ پێ‌شتر خە‌ڵک لە‌ گە‌رە‌کە‌ کۆ‌نە‌کان لە‌حاله‌تێ‌کی وە‌ها ئە‌نجامیان دە‌دا.

دانیشتوانی ئە‌و گە‌رە‌کانە‌ی دە‌ورووبەر هێ‌شتا لە‌ناخی دە‌روونیانە‌وه‌ پاشماوە‌ی گیانی دراوسییە‌تی کۆ‌ن هە‌ڵدە‌گرن، بە‌لام ئە‌و پاشماوە‌یە‌ بە‌س نی‌یە‌ بۆ‌ ئە‌وە‌ی لە‌خۆ‌شی و ناخۆ‌شی لە‌گە‌ڵ یە‌کتر هاوکار بن، ئە‌مە‌ش پە‌وه‌ هۆی دە‌رکە‌وتنی کێ‌شه‌یە‌کی کۆ‌مه‌لایە‌تی نوێ‌ لە‌نێ‌و دانیشتوانی ئە‌و گە‌رە‌کانە‌، ئە‌ویش کێ‌شه‌ی (ماله‌ گومان لێ‌کراوە‌کانە‌)، ئە‌و کێ‌شه‌یە‌ لە‌ بە‌غدا دوا‌ی داخستنی لە‌شفرۆ‌شه‌کان سە‌ری هە‌ڵداوه‌، بە‌شی‌نۆ‌یه‌ک لە‌شفرۆ‌شی لە‌و گە‌رە‌کە‌ نوێ‌یانە‌ لە‌سەر ئاستی‌کی فراوان سە‌ری هە‌ڵداوه‌ خە‌ڵک بێ‌هۆ‌ده‌ بێ‌زاری خۆ‌ی دە‌ردە‌برێ‌ت.

ئە‌و کێ‌شه‌یە‌ لە‌ زۆ‌ری شارە‌ گە‌ورە‌کانی ولاتی‌ن پێ‌شکە‌وتوو هە‌یه‌، بە‌لام خە‌ڵک لە‌و شوێ‌نانه‌ بایە‌خ بە‌ر مە‌سه‌له‌یە‌ نادات، کە‌چی لە‌لای ئێ‌مه‌ بایە‌ختی‌کی گە‌ورە‌ی پێ‌دە‌درێ‌ت، چونکە‌ هێ‌شتا رە‌گۆ‌رشە‌ی مە‌سه‌له‌ی دراوسییە‌تی و شە‌پە‌فی گە‌رە‌ک لە‌ پێ‌کهاته‌ی خە‌ڵکی ئێ‌مه‌ قوڵە‌ .

لاوازى پىنگەو ژیان لە مائەدا :

ژیانى مائەو لە شارەکانى عىراق لاوازە و بە کگرتوو نىيە. مەبەستیشم لە ژیانى مائەو، پەيوەندى ھۆگرى و پىنگەو ژیانى نىوان ئەندامانى يەك مائە، واتە لە نىوان پىاو و ژن و مندالەکانى، کە لە زمانى ئىنگلىزى بە (Home life) ناودەبرێت.^{٢٣١}

پىاو بۆ ماو ەيەكى كەم نەبێت، ئەگىنا لەگەڵ ژن و مندالەکانى دانانىشى. دواى تەواويى کارەکانى، لە مائەو ەركە نانەكەى خوارد، ئەوا دەست بۆ عەباكەى دەبات و بەرەو چايخانە و ديوەخان و ھاوشىو ەى ئەو شوپىنانە دەچێت. وەك نەريىتەك مائە تايبەتە بە ژنان، پىاويش ەز ناكات لەگەڵ ژنان لە مائەو ەمىنىتەو، ئەوانىش لە لايەن خۆيانەو ە نايانەو ى پىاو لە مائەو ەمىنىتەو ە سەليقەيان تىك بدات. ەروەھا مندالانىش وەك چاوەروانىان لىدەكرێت لە مائەو ە نامىننەو، ئەوانىش دەچنە كۆلان بۆ ئەو ەى لەگەڵ مندالانى دراوسى يارى بگەن. زۆرجارىش دەبينىن داىك خۆيان مندالەكانيان رەوانەى دەرەو ە دەكەن. بەمشىو ەيەش ئەندامى مائەكە پەرت دەبن، تەنھا لە چەند كاتىكى ديارىكراوى وەك كاتى خواردن و ئوسن كۆدەبنەو ە.

دەتوانىن بلىين لاوازى پەيوەندى پىنگەو ژیان لە مائەو ە دياردەيەكى گشتىيە لە عىراقدا، بەلام لە شارەكان زۆر روونترە لە بەر ئەو ھۆكارانەى خوارەو ە:

١- داپراىتىكى توندى ژنان: ئەمەش ژنى لە مائەو ە گۆشەگىر كردو ە. بەشىو ەيەك مائە تاكە بواى ژنە دەتوانى تىيدا ئازاد بىت. ژنان لەو ە رھا توون لە مائەو ە سەردانى يەكتر دەكەن. ئەگەر ھا توو سەردانى مالىكىيان كرد ئەوا دەبێت پىاو كە مائەو ە جىببىللى، بۆ ئەو ەى ئازادى ئەوان تىك نەدات. ئەوكاتەش ژنان دەستدەكەن بە قسە كردنىكى چروپەر لە بارەى كاروبارى تايبەت بە خۆيان و كەسوکار و دراوسىيان. بى ھیچ كۆت و بەرەبەستىك. بەمەش دەتوانن ئەقەسەيك وەربگرن لەو تەنگەبەرىيەى لە نىو دىوارى مائەو ە ەيانە.

٢- قەرەبالغى مائە: ئەمەش بابەتێكە لە زۆر مالى شارەكانى عىراق بەدى دەكرێت. ەردەم چەند خىزانىك لە خانوويەك پىنگەو ە ژين، لەوانەيە ەر

^{٢٣١} مئى عىراقى (العراق الحديث) ص ٢٤٢-٢٤٣

خیزانێك له‌ناو ژوورێك یان چه‌ند ژوورێك بژیت، به‌مه‌ش چه‌وشی خانووه‌كه‌ ده‌بی‌ت شویتنی هات وهاواری ژنان، له‌و كاته‌شدا پیاو ناچار هیمنی وچه‌وانه‌وه‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی مال بدۆژێته‌وه‌.

۳- خۆ به‌گه‌وره‌زانینی پیاو: پیاوان له‌ بیاباننشینانی شه‌و نه‌ریته‌یان بۆ ماوه‌ته‌وه‌ كه‌ خۆیان له‌ ژن به‌ گه‌وره‌تر بزانن و خۆی له‌مه‌جلیسی ژنان به‌دوور بگرت. نه‌گه‌ر پیاویك نه‌ریتی وها بی‌ت له‌ماله‌وه‌ له‌گه‌ڵ ژنان بمی‌تیته‌وه‌ شه‌وا له‌ روانگه‌ی هاوڕیبه‌كانیه‌وه‌ كه‌سی‌كي‌ لوسكه‌له‌ و ژنانییه‌. له‌به‌ر شه‌وه‌ی شه‌و پیاوه‌ ده‌بی‌ت له‌گه‌ڵ پیاوانی هاوشانی خۆی داب‌تیش‌یت.

۴- بارودۆخی مال: وه‌ك ده‌زان‌ریت مالی عێراقی به‌شی‌وه‌یه‌کی گشتی فه‌رامۆش‌كراوه‌ و هۆكاری پشوو‌دان و خۆشی و رازاوه‌یی تێدانیه‌ تا پیاو بۆ مانه‌وه‌ راب‌كێش‌یت. ژنی عێراقی له‌وه‌ راهاتووه‌ زیاتر بایه‌خ به‌ قاپ و قاچاخ و ئاگردان ده‌دات هێنده‌ بایه‌خ به‌ رازاندنه‌وه‌ی مال و خۆشی مال‌وه‌ نادات. زۆر‌چار ده‌بینن ئافه‌ره‌ت له‌شاری عێراق شانازی به‌باره‌گه‌ی بو‌كێنی ده‌دات گوايه‌ گرانبه‌هایه‌ و ده‌ست‌بلاوی تێدا كراوه‌، كه‌چی بایه‌خ به‌وه‌ نادات چ سوو‌دی‌كي‌ كرده‌یی هه‌یه‌، بۆیه‌ ماوه‌یه‌کی كورت به‌سه‌ر بو‌كێنی تێناپه‌ریت باره‌گه‌كه‌ فه‌رامۆش ده‌كریت و ئا‌زوه‌ و پیسی روو له‌ماله‌كه‌ی ده‌كات.

كانتێك به‌راوردی نێوان مالی عێراق ده‌كه‌ین به‌ماله‌كانی ولاتی دراوسی وه‌ك سوریا و تورکیا و ئێران، شه‌وا جیاوازییه‌کی روون له‌نێوانیان به‌دی ده‌كریت. ژن له‌و ولاتانه‌ هه‌ول ده‌دات به‌پیتی توانای خۆی، مال‌كه‌ی رازاوه‌ و سه‌رنج راکێش بی‌ت، شه‌و مال‌وه‌ جوان ده‌كات و خۆشی له‌گه‌ڵ مال‌كه‌ی جوان ده‌كات، بۆ شه‌وه‌ی ده‌رفه‌تیك به‌ پیاو ده‌دات تێدا بمی‌تیته‌وه‌ دوا‌ی كاره‌كانی، كه‌چی ژنی عێراق بارودۆخه‌كه‌ی ناچار‌ی كرده‌وه‌ خۆی فه‌رامۆش بكات و له‌زۆر لایه‌ن‌یشه‌وه‌ مال‌كه‌ی فه‌رامۆش بكات.

نكۆلی له‌وه‌ ناكه‌ین به‌م دوا‌ییانه‌ ژنی عێراقی بایه‌خ به‌خۆی و مال‌كه‌ی ده‌دات، له‌مه‌شه‌دا به‌یه‌ها شارستانیه‌كان کاری‌گه‌ربووه‌. ئێمه‌ ئیستا سه‌ره‌تای كۆده‌تاییه‌ك ده‌بینن له‌بارودۆخی مالی عێراقیدا. له‌راستیدا شه‌مه‌ گه‌رن‌گه‌ترین كاره‌

وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده ده‌بێت له قوتابخانه‌ی کچان بایه‌خی پێ بدات، چونکه ژبانی ماله‌ی بته‌مای دروستبوونی کۆمه‌لگه‌یه‌کی چاک و گه‌شه‌کردنی که‌سیتی دروسته . ده‌بێت گرتی خواردن له ماله‌ی نه‌میشت، ژبانی ئارامی و ناسووده‌یی شوینی نه‌و بگرتنه‌وه . له‌ فهرموده‌یه‌کش هاتوه "رحم الله من جملتي بيته جنته" . واته‌ خوا رحمه‌ت بۆ نه‌و که‌سه ده‌بێت که ماله‌که‌ی خۆی ده‌گات شوینیکی وه‌ک به‌هه‌شت - وه‌رگرت .

یه‌کانگی‌ری خیزان :

له‌گه‌لته‌وه‌ی ژبانی ماله‌ی له‌شاره‌کانی عێراق لاوازه ، که‌چی یه‌کانگی‌ری خیزان له‌نیوانیاندا زۆر به‌هێژه . تاکه‌کانی خیزان وێرای که‌م کۆبوونه‌وه و پێکه‌وه دانیشتیان له‌ماله‌وه ، که‌چی له‌ هه‌مان کاتدا ده‌بینن له‌هه‌ست به‌ رایه‌لیکی به‌هیزیان نیوانیان ده‌کریت له‌به‌رامبه‌ر بێگانه‌دا ، نه‌وان له‌خۆشی و ناخۆشی له‌گه‌ل یه‌ک هاوکار و یه‌کانگیر ده‌بن ، بۆیه نه‌گه‌ر یه‌کێک تووشی کاره‌ساتێک بیت نه‌وا هه‌موویان ده‌وری ده‌ده‌ن و هاوکاری ده‌که‌ن .

یه‌کانگی‌ری خیزان له‌شاره‌کانی عێراق یه‌کێکه له‌رواله‌ته‌کانی کولتوری به‌دو . خیزان وا هه‌ست ده‌کات له‌به‌رامبه‌ر نه‌وانی دیکه وه‌ک هۆزێکی بچوکه ، بۆیه هه‌ر نه‌نگی و هه‌ر شانازییه‌ک له‌ تاکێکی خیزانه‌که به‌ر ته‌واوی نه‌ندامی خیزانه‌که ده‌که‌وێت ، نه‌مه‌ش بابه‌تێکه ده‌توانن له‌ جێیه‌کانی سه‌وام وه‌ری بگه‌ڕێن ، نه‌گه‌رهاتوو گوێمان له‌که‌سێک بوو جێیه‌ به‌که‌سی دیکه ده‌جات نه‌وا تێبینی نه‌وه ده‌که‌ین جێیه‌کان ته‌نها بۆ که‌سی جێیه‌پێدراو نییه ، به‌لکو باوک و دایک و برا و که‌سوکارێشی ده‌گه‌ڕێته‌وه . بچووکترین جێیه‌ش له‌و باره‌یه‌وه که‌سه‌که رووبه‌رووی ده‌بێته‌وه نه‌وه پتی ده‌گوترێت "سه‌گی کورێ سه‌گ" پێویستی‌ش نا‌کات باسی جێیه‌کانی دیکه بکه‌ین هه‌موویان زانراون

به‌هه‌رحاله‌ نه‌و یه‌کانگی‌ریه‌ی خیزان بۆته هۆی ده‌رکه‌وتن جوړیک له‌ بیه‌می کۆمه‌لایه‌تی له‌نیوان تاکه‌کانی خیزاندا ، نه‌گه‌ر ژنی که‌یه‌وه‌ژن بکه‌وێته‌وه ، منداڵێک هه‌تیو بیت ، پیاویک پیر بوو ، نه‌وا یه‌کێک له‌ خیزانه‌که ده‌رکه‌وێت بژێویان دا‌بین بکات و چاودێریان بکات . نه‌گه‌رهاتوو نه‌و جوړه که‌سانه بێ سه‌ره‌رشت مانه‌وه

ئەو کەسانی خاوەندار لە تاکەکانی خێزانە کە لەلایەن خەڵکەووە رووبەرۆوی توانج دەبنەووە و بەکەم دەزانرێت، بۆیە پێویست دەکات هەر کەسیکی دەوڵەمەند بەهەموو توانای خۆی هاوکاری کەسی ئەدار بکات لە ئەندامانی خێزانە کەیی، ئەگەر کەمتەرخەمیشی ئەواند ئەو پاساوی ئی قبول ناکرێت.

هەرۆه‌ها لەسەر ئەندامانی خێزانە کە پێویستە وەک یەك پیاو بوەستن کانتیک یەکیکیان رووبەرۆوی دەستدریژی و سووکایەتی دەبێتەووە. هەندیک جار تۆلەکردنەووە و قینە دەکەوێتە نێوان خێزانەکانەووە هاوشتیووەی ئەوێ لەلادی و بیابان دەکەوێتە نێوان هۆزەکانەووە.

ماوەیەکی دوور نییە کارمییە رووداویکی بەخۆیەووە بینی کە ئاماژە یەکی کۆمەلایەتی گەورەیی هەیه. پوختەیی رووداوە کە ئەو بوو پیاویک لە خێزانیکی ناسراوی گەرەکی ئەنبارییەکان لەسەر دەستنی هۆزیک لادی کۆژا. یەکیک لە ئەندامانی ئەو خێزانە بەپەلە بەرەو چایخانە یەك چوو کە یەکیک لە ئەندامانی هۆزە کەیی لای دانیشتبوو، یەکسەر کوشتی. لە راستیدا ئەو پیاوێ کۆژا پەییوهندی بە رووداوی کوشتنە کەیی پێشوو ئەبوو، لەوانەش هەر ئاگاداری رووداوە کە ئەبێت، کەچی بەشتیوازی بیاباننشینی لەپێناو تۆلەکردنەووە کۆژا. ئەمەش مانای ئەوێە یەکانگیڕی خێزان لەشارەکانی عیراق دوولایەنی هەیه: چاک و خراپ. لایەنی خراپ ئەوێە دەمارگیڕییەکی توندە بەرامبەر دەمارگیڕییەکانی دیکە، کەچی لایەنە چاکە کەیی بریتیە لەهاوکاری و زامکردنی کۆمەلایەتی لەکاتی پیربوون و ئەخۆشی و کارەسات، ئاسانی نییە ئەم دوو لایەنە لەپەکتەر جیا بکەنەووە.

ئەوێ شایەنی باسە ئەم یەکانگیڕەیی خێزان لە بەرامبەر ئەو تاکەگەراییی شارستانیەتی نوێ هێتاویەتی خەریکە لاواز دەبێت، ئەمەش لەنێو خۆیندەواران روونە، خەلکی دیکەش بەرە بەرە بەو تاکەگەراییی کاریگەر دەبن.

رەوشی ژنان لە شارەکاندا:

بارودۆخی ژنان لەشاریکەووە بۆ شاریکێ دیکە بەپێی جیاوازی بارودۆخی شارەکە و بری زالبوونی ئەوێمی بەدوکان دەگۆرێت. لەو شارە بچووکەنە

په‌یوه‌ندیان به‌هه‌یزیان له‌گه‌ڵ هۆزه‌کانی ده‌ورو به‌ر هه‌یه، ئەوا ده‌بیین بارودۆخی ژنان له‌ زۆر رووه‌وه له‌ بارودۆخی ژنانی لادی ده‌چیت، ژن ده‌موچاوی ده‌رده‌خات وهاوکاری پیاوان ده‌کات له‌ کاروباره‌کانی، تیکه‌ل پیاوان ده‌بیت و قسه‌یان له‌ گه‌ل ده‌کات، ته‌واو وه‌ك ئەوه‌ی له‌ لادی هه‌یه. له‌ هه‌مان کاتیشدا تییینی ده‌کریت کوشتن له‌ سه‌ر شه‌ره‌ف له‌و جۆره‌ شارانه وه‌ك نێو هۆزه‌کانی لادی هه‌یه.

ئه‌گه‌ر شاره‌که گه‌شه‌ی کرد و بازا په‌کانی فراوانیو بیگانه زیاتر هاموشۆی کرد، ئەوا حیجاب و گۆشه‌گیری ژنان به‌ره به‌ره زیاتر ده‌بیت، کاتیکیش شاره‌که ده‌بیته مه‌لبه‌ندیکی بازرگانی گه‌وره، وه‌ك ئەوه‌ی له‌ به‌سرا و موسل و به‌غدا هه‌یه، ئەوا ده‌بیین حیجاب و گۆشه‌گیری ژنان زێده‌پۆیی تیدا ده‌کریت ته‌نانه‌ت پاکی ژن به‌ بری خۆداپۆشین و زیاتر مانه‌وه‌ی له‌ماله‌وه پێوانه ده‌کریت. ئه‌گه‌ر خه‌لك بیانه‌وی و هه‌سفی شافره‌تیکی داوین پاک بکه‌ن ئەوا ده‌لێن " کچی ماله‌ که‌سیك په‌نجه‌ی نه‌دیوه، که‌س گوێی له‌ ده‌نگی نه‌بووه ". یان ده‌لێن " ژن له‌ درێژی ته‌مه‌ن مافی هه‌یه دوو جار له‌ماله‌وه بجیته ده‌روه، جاری به‌که‌م رۆژی بوکینی کاتی له‌مالی باوکی بۆ مالی می‌رده‌که‌ی ده‌چیت، جاری دووه‌میش کاتیك ده‌کریت ته‌رمه‌که‌ی له‌ماله‌وه به‌ره‌و گۆر ده‌بریت"^{٢٢٢}.

ئەوه‌ی پێویسته باس بکریت ئەوه‌یه: ئه‌و که‌سانه‌ی به‌مشێوه توندپه‌وه پا به‌ند ده‌بن به‌ جێبه‌جێکردنی حیجابی ژنانه‌وه، نه‌ریتی کوشنی به‌تۆمه‌ت نامووس له‌لایه‌ن لاوازه، ده‌گمه‌نه به‌کێك له‌وان به‌تۆمه‌تی گومانکردن ژنیک بکوژیت. نه‌مه‌ش وه‌ك ئەوه‌یه به‌حیجاب قه‌ره‌بووی نه‌ریتی کوشتنیان کردۆته‌وه. نه‌ریتی کوشتن به‌تۆمه‌تی شه‌ره‌ف وه‌ك هه‌ره‌شه‌یه، که‌چی حیجاب وه‌ك زیندانه. کاتیك ژن کراوه ده‌بیت و له‌گه‌ل پیاوان کار ده‌کات وه‌ك ئەوه‌ی له‌شاره بجووک و لادیکان هه‌یه ئەوا ده‌بیت به‌خه‌جهری شه‌ره‌ف پاککردنه‌وه هه‌ره‌شه‌ی لی بکریت بۆ ئەوه‌ی له‌پێگای راست لانه‌دات، که‌چی ئه‌گه‌ر له‌ماله‌وه زیندان بیت و حیجاب بیت ئەوا رینگه به‌تیکه‌لبوونی نادریت له‌گه‌ل پیاوان، له‌و کاته‌ش هۆکاریك نییه بۆ هه‌ره‌شه‌کردن له‌و ژنه.

^{٢٢٢} عبدالرزاق الهلالي (تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني) ص ٥٩

ئەمە باروڤۆخە کە بوو لە سەر دەمی عوسمانییەکاندا، بەلام ئیستا سیماکانی شارستانیەتی نوێ لە شارەکان بلاو دەبێتەو، رەوتیکی نوێش دەرکەوتوو کە گرنگییەکی زۆری ھەیە. لەشارە گەورەکان ژنانی نوێ بە خێزایی لەحیجابەو بەز دەدەن بۆ سفووری، ئەمەش لەماوەیەکی زۆر کورت رویدا. لە دەییە سییەمی ئەم سەدەییەمان ژن لەمالەو دەردەچوو ئەگەر دوو عەبای بەسەرەو نەبوایە، بەکێکیان بەسەر ژانی و ئەویستیان لەسەر سەری، رێگای خۆی نەدەبینی تەنھا لەمیانە ی کونێکی بچووکەو نەبێت، یان لەدوای شو بەردەییە نەبێت کە پێدەگوترا (پوشیە) کەچی ئیستا قژ وھەندیک لەسنگ و قاچی دەرەخات و بەنۆیتەین ھونەرەکانی شارستانیەتی نوێ خۆی دەرانییەتەو.

ئەوێ جینگای سەرنج بێت لەوکاتە ی لەشارە گەورەکان ژنان بەخێزایی لەحیجابەو بەرەو سفووری دەپۆن، کەچی لەھەندیک شاری بچووکدا بەپێچەوانەو ژن لە سفورییەو بەرەو حیجاب دەچێت.

لەسالی ١٩٥١ یەکێک لە قوتابیەکانم راپۆرتیکی لەبارە ی شاری ھیتەو کردبوو، باسی ئەوێ کردبوو پێش چەند سالیێ حیجاب لە شارەکە بلاووتەو. ژنانی ھیت لەرابردوودا وەک ھەموو ژنانی لادی وشارە بچووکەکان حیجاب نەبوو، بەلام دواتر لە ئەنجامی تیکەلبوونی بە ژنانی شار مەیلی حیجابیان بۆ دروست بوو. ئەوان لاسایی ژنانی شاریان کردووتەو وەک ئەوێ حیجابیان بەنیشانە ی پێگە ی بەرز و دەسلە لات زانیو، ھۆکارە کەش ئەو بوو حیجاب لەرێگای ژنە فەرمانبەرەکانەو ھاتۆتە ھیت، بۆیە ژنانی ھیت وەک مۆدە سەیری حیجابیان کردوو گوايە پێگە ی خۆیانی پێ بەرز دەکەنەو، سەرەتاش ژنانی خانەدان داویان لەمێردەکانیان کردوو عەبايان بۆ کڕن ھاوشتیو ی ژنانی فەرمانبەر، بەمەش ئەو مۆدەییە بەرە بەرە لەھیت بلاو دەبێتەو.

مەزندە ی ئەو دەکەم ئەوێ لەھیت روویداو لە زۆربە ی شارە بچووکەکانی عێراق روو دەدات، بەلام دەبێت بزانی ئەمە لەو شارانەدا قۆناغیکی کاتیە و ماوەیەکی زۆر بەردەوام نابێت. مۆدە ی سفووری کە لەشارە گەورەکان بلاووتەو زوو یان درەنگ تەوژمەکە ی بەرەو ئەو شارە بچووکانە دەچێت، ئەمە روالە تیکی

ته‌وژمی شارستانییه‌تی گه‌وره‌یه‌ خه‌ریکه‌ به‌سه‌ر کۆمه‌لگای عێراقی زāl ده‌بیته‌ و ناگرته‌ که‌سیک به‌ره‌و رووی بوه‌ستی.

ئه‌و سفوره‌ به‌دوه‌ی له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان له‌ نێو زۆریه‌ی ژنان بلاویو، نه‌مرۆ به‌ره‌و نه‌مان ده‌چیت. له‌ راستیدا ئه‌و جۆر سفورێکی سه‌نگین بوو هاوسه‌نگی له‌ نێوان حجاب و سفوری ئیستا کرد بوو، سه‌ره‌پای ئه‌مه‌ش ناتوانی خۆی له‌ به‌رامبه‌ر مۆدا نوێیه‌کان یگرته‌.

ریش و سمیل:

ریش له‌ رۆشنبیری بیاباننشینانی پله‌یه‌کی به‌رزیه‌. له‌ تیروانییه‌ی به‌دو ریش گرنه‌ترین نیشانه‌ی جیاکرنه‌وه‌ی پیاوه‌ له‌ ژن، بۆیه‌ که‌ پیاویک ریشی تاشراو ده‌بوو ئه‌وانی به‌ چاوی رقه‌وه‌ سه‌یریان ده‌کرد و گوايه‌ پیاوه‌تی که‌مه‌. وه‌ک له‌ کۆندا زانراوه‌ کاتیک ده‌یانویست سووکایه‌تی به‌ پیاویک بکه‌ن ئه‌وا ریشیان ده‌تاشی یان ده‌یانسووتاند، به‌مه‌ش ده‌یانویست هاوشیوه‌ی ژن بیته‌، لێره‌وه‌ شاعیر ده‌لی:

مَنْ حَلَقَتْ لِحْيَةَ جَارِلَهْ فَلَيْسَ بِالْمَاءِ عَلَى لِحْيَتِهِ

(واته‌: ئه‌گه‌ر که‌سیک ریشی بیانی ریشه‌ی دراوسیه‌که‌ی تاشراوه‌، ئه‌وا ئاو به‌ریشی خۆی دابکات، مه‌به‌ست ئه‌وه‌یه‌ ئه‌گه‌ر خراپه‌یه‌ک به‌سه‌ر دراوسیه‌که‌ت هاتووێ تۆش خۆتی بۆ ئاماده‌بکه‌ - وه‌رگێڕ)

خه‌لکی شار ئه‌و نه‌رینه‌یان له‌ به‌دوه‌کان بۆ ماوه‌ته‌وه‌، تا ماوه‌یه‌کیش له‌مه‌وبه‌ر پابه‌ندبوون به‌و نه‌رینه‌وه‌، کاتیک هانای بۆ که‌سیک ده‌برد ئه‌وا ده‌ستی بۆ ریشی ده‌برد، یانیش کاتیک به‌لێنی ده‌دا ئه‌وا ده‌ستی له‌ریشی ده‌دا بۆ زامته‌گه‌ردنی به‌لێنه‌که‌ی کاتیک به‌لێنه‌که‌ی ده‌برده‌سه‌ر ئه‌وا ده‌یپێی یان ده‌یتاشی.

له‌ کۆتاییه‌کی سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌م، مۆده‌ی ریشتاشین هاته‌ عێراق، وه‌ک ده‌رده‌که‌وێت ئه‌و مۆده‌یه‌ له‌ رێگای ئه‌و ئه‌فه‌ندیانه‌وه‌ بووه‌ که‌ له‌ قوتابخانه‌ نوێیه‌کانی ئه‌سته‌نبول ده‌رچوو یان، دواتریش هه‌ندیک له‌ دانیشتمانی شار لاساییان ده‌کردنه‌وه‌، له‌ ئه‌نجامی ئه‌مه‌ش مله‌لانییه‌ک له‌ نێوان لایه‌نگه‌رانی ریش و نه‌یارانی ریش دروست بوو، پیاوانی ئایینی لایه‌نگه‌ریبوون، فه‌توای حه‌رامبوونی ریشتاشیان دا، ته‌نانه‌ت زۆریکیان تا ئه‌مڕۆ له‌گه‌ڵ ئه‌و بۆچوونه‌ن.

ده‌کریت بگوتریت بایه‌خدا ن به سمیل له‌لایه‌ن هه‌ندیک له‌خه‌لکی شار شویتێ ریشی گرتوه، به‌تایبه‌تی له‌لای (شه‌قاوه‌کان) نه‌وان بایه‌خیا ن به‌دریژکردن ویا‌برکردنی ریشیا ن ده‌دات، به‌نیشانه‌یه‌کی پیاوه‌تی خۆیا ن ده‌زانی، پیاو له‌نیو نه‌وان له‌کانی به‌هانا‌چوون و شانازی‌کردن به‌په‌نجه‌کانی سمیلی باده‌دا، نه‌و کاته له‌زمانی به‌غدا‌یه‌کان پێیا ن ده‌گوت (البرم) واته‌ شانازی به‌سمیلی خۆی ده‌کات و بای ده‌دات.

ئه‌مه‌ش وای‌کرد سمیل په‌یوه‌ست بیت به‌مروه‌ت و وه‌فاداری پیاوه‌وه، وه‌ك چون پێشتر ریش نه‌و نه‌رکه‌ی هه‌بوو، بۆیه‌ نه‌گه‌ر خه‌ك داوا‌ی شتیکیان له‌پیاویك بک‌ردایه‌ ده‌یانگوت "له‌سمیلی تۆمان ده‌وی" نه‌گه‌ریش خۆی به‌لێتی ده‌دا ده‌یگوت "له‌سمیلی من وه‌ری بگرن" له‌وکاته‌شدا ناده‌یتوانی له‌به‌لێنه‌که‌ی په‌شیمان بێته‌وه.

به‌سه‌رهاتیکی خۆش ده‌گێرینه‌وه، ده‌لێن پیاویك له‌وانه‌ی شانازی به‌سمیلی خۆی ده‌کات له‌بازار شت ده‌کریت، کاتیك سه‌یری گیرفانه‌کانی ده‌کات ده‌بینی نه‌و پاره‌یه‌ی هه‌یه‌تی به‌شی نرخ‌ی شته‌کان ناکات، بۆیه‌ موویه‌ك له‌سمیلی خۆی ده‌کاته‌وه وه‌ك زامنه‌کردنیك به‌دوکانداره‌که‌ی ده‌دات، دوکانداریش بی دوودلی قبولی ده‌کات به‌خۆشحا‌لییه‌وه که‌لوپه‌له‌کانی پێده‌دا، چونکه‌ له‌وه‌ دلنیا‌بووه پیاوه‌که‌ قه‌رزێ خۆی ده‌داته‌وه و مووی سمیله‌که‌ی ده‌باته‌وه. له‌نزیک دوکانه‌که‌وه پیاویك ناگاداری رووداوه‌که‌ ده‌بیت، ده‌یه‌وێت سمیلی خۆی وه‌ك پیاوی به‌که‌م به‌کاربه‌ینی، بۆیه‌ چه‌ند تاله‌موویه‌کی سمیلی ده‌رده‌هێنی و به‌دوکانداره‌که‌ی ده‌دات، به‌لام دوکانداره‌که‌ ره‌تی ده‌کاته‌وه، چونکه‌ به‌های پیاوان ده‌ناسی و ده‌توانی سمیلی "ئه‌سلی وعادی" له‌په‌کتر جیا‌بکاته‌وه.

هه‌روه‌ها ده‌زانریت نه‌و کات ژبا ن به‌و جۆره‌ سمیلا نه‌ سه‌رسام ده‌بوون و ریزیان ده‌گرت، له‌کاتی ناخۆشی بۆ کارێك هانا‌ی بۆ پیاو ده‌برد بانگی ده‌کرد "وه‌ره سمیل قنچ". ده‌گوتریت ژنیك شووی به‌پیاویك ک‌ردبوو له‌به‌ر سمیل باب‌ریه‌که‌ی،

که‌چی ده‌رکه‌وت پیاوه‌که‌ شایه‌نی نه‌و سمیله‌ نییه، بۆیه‌ ده‌لی:

شفت شواره‌ ته‌غزته‌ بیه لوما شواره‌ ما ک‌نت الفیه

۱ واته : سمیلێ که ی ئه ووم بیهنی شانازیم پێکورد، ئه گهر سمیلێ که ی نه بوایه ئه و
هاوسهری نه ده بووم - وه رگێتی

هه رچۆنێک بێت ئه و جۆره سمیلانه له دوا ی جهنگی یه که می جیهانه وه باوی
نه ما، له شوێنی ئه و سمیلێ بپوا، له شێوه ی چارلی چاپلن، شوێنی گرتیه وه... دواتر
مۆده ی سفرکردنی ته وای سمیل هات. بۆیه ئیستا پیاوان زیاتر بایه خ به قزبان
ده دن، ته مه ش له لای نه وه ی رابردوو به ژنانی و پیاوی لوسکه له ناوده برین.
ئه وان ده یانه وی پیاوان پارێزگاری له سیمای پیاوه تی خۆی بکات هاوشێوه ی
پیاوانی رابردوو.

پیاویکی به سالاجوو له نه وه ی رابردوو ده ناسم، زۆر جار له گه لی داده نیشم باسی
یادگاریه کانی رۆژانی به سه رچوو ده کات. ئه و زۆر به رقه وه له گه نجانی ئیستا
ده پوانی. کاتی که گه نجان به لای تێده په ی، له سه ر یه ک هه سه ر هت ده کیشی بۆ
رۆژانی (سه رفرازی) که پیاو تێدا به واته ی وشه که پیاو بوو " وینه ی ئه و گه نجه
ده به نگانه بێت، که ناتوانن مریشکیک سه ربهرن، هه موو خه میان ئه وه یه سمیلیان
بناشین و قزبان شان هه کن و چاویازی له گه ل ژنان بکه ن" ئه و به هه سه رته وه ده لی
پیاو نه ما" مه به سته له و سمیل فشانه یه که کاتی که ده رۆیشتن زه وی له به ر پێیان
ده له رزی.

بەشى ياز دەم

دووقاقى كەسىتى لەشارەكاندا

دووقاقى كەسىتى بابەتتىكى سەخت و ئالۋزە، مەن لەكتىپى (كەسىتى تاكى عىراقى) كە لەسالى ۱۹۵۱ دەرىچوۋە، باسى ئەو بابەتەم كىردۈۋە. ئەم كىتپە ئەۋكات ھەرا ومشتومپىكى زۆرى لەسەر كرا، مەن ئەو كات بۇچوۋمەم وا بوو دووقاقى كەسىتى ديار دەيەكى كۆمەلەيتە لەھەموو كۆمەلگاي مەۋىيى بوۋى ھەيە. لەھەندىك شەۋىن لاۋزە يان بەھىزە ئەو بەپىي جىپاۋى بارودۇخى ھەر كۆمەلگاپەكە. ھۆكارەكەشى ئەۋەيە كۆمەلگا دەكەۋىتە نىۋان دوو سىستەمى دۇيەيەكتى بەھاكان، لەئەنجامى ئەمەشدا تاكەكان ناچار دەپن لەھەندىك كاتدا پەنا بۇ سىستەمىكىان بىيەن ۋەندىك كاتى دىكەش بەدۋاي سىستەمەكەى تر دەپن و دۇى خۇيان دەۋەستەن بىئەۋەى لەروالەتدا بايەخى پى بدەن.

بۇچوۋنى ئەۋەم ھەبوو كۆمەلگاي عىراقى بەشىكى زۆرى ئەم دووقاقىيەى بەركەۋتۈۋە، بۇيە دەبىنن تاكى عىراقى لەھەموو كەسىك زىاتر بەدۋاي ئايدىيالى بەرزە، لەۋتار ونووسىن ومشتومپەكانى يانگەشەى بۇ دەكات، كەچى لەھەمان كاتدا لەھەموو كەسىك زىاتر لەزىانى خۇيدا لەو ئايدىيالا ئەى لادۋە.

بۇچوۋنى ھەندىك رەخنەگر:

دەبىت نامازە بۇ ئەۋە بكەم، ئەو گرېمانەيەى لەسالى ۱۹۵۱ ھىتنامە بەلەى زۆرىك لەرەخنەگران ومامۇستايانى عىراق قبول نەبوو، ھەندىكىان سەرسام بوۋن وبەتۈندى ھىرشىيان دەكرە سەر گرېمانەكە، گوايە لەسەر بىنەمايەكى دروستى زانستى بونىاد نەنراۋە.

يەككە لەۋان پىسپۇرىكى دەروونناسى بوو، ھەلگىرى بىروانامەى دىكتۇرا بوو. ئەو كەسە لەسالى ۱۹۵۸ لە ھۆلى كۆلىزى زانستەكان موحازەرەيەكى داۋە، لەۋى بابەتى دووقاقى كەسىتى لەعىراق بەتەۋاۋى پۈچەل دەكاتەۋە، ئەمەش دەقى

قسه‌کانیه‌شی: " زۆرجار له‌خانه‌ی بالای مامۆستایان کاتێک باسی بابته‌ی که‌سیته‌ی ده‌که‌ین، قوتابیه‌کانم ده‌پرسن: ئایا راسته‌ تاکێ عێراقی دووقاقی له‌که‌سیته‌ی دایه‌؟ ده‌لێم: به‌دلتیایه‌وه‌ نه‌خێر. که‌سیته‌ی دووقاقی له‌رووی ده‌روونییه‌وه‌ نه‌خۆشه‌ و نه‌خۆشیه‌ که‌شی هه‌میشه‌یه‌. که‌سه‌ که‌ که‌سیته‌یه‌که‌ی دابه‌شبووه‌، زیاتر له‌یه‌ک که‌سیته‌ی هه‌یه‌، هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیش له‌نیوان ئه‌و که‌سیته‌یه‌ نه‌یه‌. نه‌نانه‌ت که‌سه‌ که‌ به‌هۆی له‌به‌رچوونه‌وه‌ی هه‌میشه‌یی، خۆشی هه‌ست به‌و دزایه‌تییه‌ی که‌سیته‌یه‌کانی ناکات. وایه‌ت مامۆستای ده‌روونناسی له‌زانکۆی هارفه‌رد له‌ کتێبه‌که‌ی به‌ناوی (که‌سیته‌ی ریزه‌په‌) له‌ لاپه‌ره‌ ٢٩٩، باسی ئه‌و بابته‌ی کردووه‌، ئه‌و پێیوایه‌ ئه‌و که‌سه‌ی تووشی ئه‌م نه‌خۆشیه‌ بووه‌ ئه‌وه‌ له‌بهر ده‌کات خۆی کتیه‌ و له‌کۆی ده‌ژی، رووداوه‌کانی رابوووی به‌بیرنایه‌ته‌وه‌. ئایا که‌سیک له‌ ئێمه‌ تاکێکی عێراقی بینووه‌ ئه‌و نیشانه‌نای هه‌یه‌ت؟ دواتر ئه‌و که‌سانه‌ی تووشی ئه‌م نه‌خۆشیه‌ ده‌بن، ژماره‌یان زۆر که‌مه‌، تایلەر و مارتین ئاماریکیان بۆ تووشبووانی ئه‌م نه‌خۆشیه‌ حازر کردووه‌ زیاتر له‌ ٧٦ که‌سیان نه‌دۆزیوه‌ته‌وه‌. لیسته‌وه‌ تێده‌گه‌ین ئه‌و نه‌خۆشیه‌ بوونی ده‌گه‌ته‌. مارتین له‌کتێبه‌که‌ی دا به‌ناوی (که‌سیته‌ی دابه‌شبوو) باسی ئافره‌تێکی کردووه‌ که‌سیته‌یه‌کانی دابه‌شبووه‌ به‌سه‌ر سی جۆر که‌سیته‌ی: ١- که‌سیته‌ی چاکه‌خواز و پاکیزه‌ ٢- که‌سیته‌ی سه‌ربه‌خۆ و توندپه‌رو و به‌خواست. ٣- که‌سیکی خۆش مه‌شره‌ب و مه‌کریان. ٣٣٣.

ئه‌مه‌ قسه‌کانی مامۆستای به‌رێزه‌، به‌راستی جێگای داخه‌ مامۆستایه‌کی زانکۆ مه‌یلی به‌لای بنه‌په‌روونی بۆچوونه‌ زانسته‌یه‌کانه‌وه‌ هه‌یه‌ت. ئه‌و کاتێک په‌رسیاری له‌باره‌ی بوونی که‌سیته‌ی دووقاقی له‌عێراق لێکراوه‌ وه‌لامه‌که‌ی ئه‌وه‌ بووه‌ " به‌دلتیایه‌وه‌ نه‌خێر ". ئه‌گه‌ره‌هاتوو سه‌یری بۆچوونی زانایانی کۆمه‌لناسی بکات له‌و باره‌یه‌وه‌، ئه‌وا ئه‌و بۆچوونه‌ به‌کلاکه‌ره‌وه‌ی ده‌گۆڕێت. میتۆدی زانستی بنه‌په‌ری وه‌کلاکردنه‌وه‌ و دلتیاکردنه‌وه‌ نازانێت، به‌لکو زیاتر ئه‌م میتۆده‌ بۆ گومانکردن و مه‌زنده‌ و باشت زانیی بۆچوونیک ده‌پوات. به‌مه‌ش نه‌یه‌ت رۆژێک له‌رۆژان زانست به‌ره‌وپێش ناچێت و گه‌شه‌ناکات.

وهك دهردهكه‌وێت مامۆستا كاتێك موحازره‌كه‌ی داوه‌ له‌ ژێر كارێگه‌ری چه‌مه‌كانی ده‌روونناسیه‌وه‌ بووه‌، بیری چوووه‌ زانستیکی دیکه‌ هه‌یه‌ چه‌مکی خۆی هه‌یه‌، ئه‌ویش کۆمه‌لناسیه‌یه‌. پێویسته‌ ئاماژه‌ بۆ ئه‌وه‌ بکه‌ین هه‌ندێك چه‌مك هه‌یه‌ له‌ نێو زانسته‌كاندا له‌رووی زمانه‌وانیه‌وه‌ له‌یه‌كتر ده‌چن، به‌لام له‌رووی واتاوه‌ جیاوازن. ئه‌مه‌ بابه‌تیكه‌ ده‌بیته‌ توێژه‌ران تێی بگهن، بۆئه‌وه‌ی به‌په‌له‌ به‌ریار له‌سه‌ر بابه‌تیك نه‌ده‌ن، كه‌ ئاگاداری نین.

له‌ راستیدا جیاوازییه‌کی گه‌وره‌ له‌ نێوان تیگه‌یشتنی ده‌روونناسی و کۆمه‌لناسی هه‌یه‌ بۆ چه‌مکی دووقاقی که‌سیته‌ی. دووقاقی له‌ پروانگه‌ی ده‌روونناسیه‌وه‌ نه‌خۆشیه‌کی ده‌گمه‌نه‌، که‌سانێك تووشی ده‌بن له‌ ئه‌نجامی بارودۆخی تایبته‌ به‌خۆیان. ئه‌م نه‌خۆشیه‌ش ریزپه‌ری له‌ پێکهاته‌ی که‌سیته‌ی دروست ده‌کات. که‌سه‌که‌ له‌ کاتێکدا که‌سیته‌یه‌که‌ وهرده‌گرێ، که‌چی دواتر که‌سیته‌یه‌کی دیکه‌ی ده‌بیته‌. کاتێکیش که‌سیته‌یه‌که‌ی ده‌گۆڕیته‌ ئه‌وا بیری ده‌چیت له‌ که‌سیته‌ی یه‌که‌مدا چی کردووه‌. هه‌ندێك جاریش وا رووده‌دات تووشبوو به‌م نه‌خۆشیه‌ ده‌روونیه‌، سی‌ که‌سیته‌ی یان زیاتری ده‌بیته‌، وه‌ك مامۆستای به‌ریز ئاماژه‌ی بۆ کردووه‌.

که‌چی دووقاقی که‌سیته‌ی به‌مانا کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی بابه‌تیکی دیکه‌یه‌. ئه‌مه‌یان نه‌خۆشیه‌کی ده‌روونی نییه‌، به‌لکو دیاردیه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه‌، له‌لای زۆریک له‌خه‌لک رووده‌دات کاتێك ململانیی رۆشنی‌بیریان له‌ نێو ده‌بیته‌. ئه‌مه‌ش دوو توێژه‌ری کۆمه‌لایه‌تی که‌ ناویان پێچ و مکایه‌ره‌ ئاماژه‌یان بۆ کردووه‌، ئه‌و دوو توێژه‌ره‌ دیارده‌ی دووقاقی که‌سیته‌ی به‌ (دووانه‌ی کولتوری Cultural Ambivalence) ناوده‌بن. ئه‌وان له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌لێن "کاتێك تاک رووبه‌رووی داواکانی رۆشنی‌بیرییه‌کی کۆمه‌لایه‌تی دژبه‌یه‌کتر ده‌بیته‌وه‌، به‌تایبه‌تی له‌ قوناغی یه‌که‌می گه‌شه‌کردنیدا، ئه‌وا ناتوانی که‌سیته‌یه‌کی ته‌واو له‌خودی خۆی بونیادبێت. بێهووده‌ هه‌ولیش ده‌دات گونجانیك له‌ نێوان ئه‌و داوا دژبه‌یه‌کانه‌ دروست بکات، بۆیه‌ ئه‌و تاکه‌ که‌م یان زۆر ده‌بیته‌ خاوه‌ن که‌سیته‌یه‌کی دووقاقی"³²¹.

تویژه‌ری کۆمه‌لایه‌تی کیمبیل یۆنگ ئاماژه‌ی بۆ هه‌مان شت کردووه؛ کاتێک باسی بۆ ململانێی به‌هاکانی کردووه له‌کۆمه‌لگای ئەمریکی، باسی له‌وه کردووه تاك له‌وێ به‌ده‌ست ململانێیه‌که‌وه ده‌نالیێنێ، که له‌لایه‌ک به‌ها نهرمونیانه‌کانی مه‌سیحیه‌ته‌که‌ له‌پێشینه‌ دینداره‌کانی وه‌رگرتووه، له‌لایه‌کی دیکه‌وه ئه‌و به‌ها دلێره‌ ئابووریانه‌یه، که له‌ده‌ورویه‌دا رووبه‌رووی ده‌بیته‌وه، بۆیه له‌ئه‌نجاسی ئه‌م ململانێیه‌دا دووفاقی که‌سیتی یان که‌سیتی دابه‌شبوو دروست ده‌بیئت (Schizoid or Split personality)^{٢٢٥}.

ئه‌وه‌ی شایه‌نی باسکردنه‌ زانایانی کۆمه‌لناسی بایه‌خێکی گه‌وره‌یان به‌ بابیه‌تی دووفاقی که‌سیتی نه‌داوه، ئه‌وان به‌خێرای ئاماژه‌یان بۆ کردووه، نه‌چوونه‌ته‌ بنچ وینه‌وانی. هۆکاره‌که‌ش ئه‌وه‌یه‌ دووفاقی به‌و راده‌یه‌ له‌کۆمه‌لگای ئه‌وان بلاقونه‌بۆته‌وه که له‌کۆمه‌لگای ئێمه‌دا هه‌یه. له‌گه‌ڵئوه‌شدا تێبینی ده‌که‌ین به‌مدواییه‌ زیاتر بایه‌خ به‌م بابیه‌ته‌ ده‌ده‌ن، له‌وانه‌ له‌سالی ١٩٦٢ له‌ویلیام ته‌یه‌کگرتووه‌کانی ئەمریکا کتێبیکی کۆمه‌لایه‌تی ده‌رچوو، به‌شیکی کتێبه‌که‌ په‌یوه‌ندییه‌کی بته‌وی به‌ بابیه‌تی دووفاقی هه‌یه‌ به‌ناونیشانی (رۆشنیری دووفاقیمان، our schizoid culture). له‌سالی ١٩٦٣ کتێبیکی دیکه‌ ده‌رچوو، به‌شیکی په‌یوه‌ندی به‌بابیه‌تی دووفاقییه‌وه هه‌یه‌ به‌ناونیشانی (دووانه‌ی کۆمه‌لایه‌تی، Sociological ambivalence)^{٢٢٦}.

هه‌رچۆنێک بیئت ئێمه‌ نابێت کوێرانه‌ لاسایی تویژه‌رانی بیانی بکه‌ینه‌وه و به‌دوای بایه‌خ و بابیه‌ته‌کانی ئه‌وان بین. کۆمه‌لگای ئێمه‌ له‌زۆر لایه‌نه‌وه له‌کۆمه‌لگای ئه‌وان جیاوازه. ئه‌رکی زانستی ئه‌وه‌یه‌ کۆمه‌لگای خۆمان له‌ژێر رۆشنایی بارودۆخی تایبه‌تی خۆی تاوتوێ بکه‌ین، ئه‌وکاته‌ش له‌وانه‌یه‌ بگه‌ینه‌ ده‌رئه‌نجامێک جیاواز بیئت له‌ده‌رئه‌نجامه‌کانی ئه‌وان.

^{٢٢٥} Kimbal young (social pshychology)p 154

^{٢٢٦} Edward Tiryakian (sociological theory, values , and sociocultural change)p 91-

جەدەل و دووفاقی:

لێره‌دا دەرگەت نییه بە وردی توێژینه‌وه‌ی له‌باره‌ی دووفاقی که‌سیتی بکه‌ین له‌عێراق^{٣٣٧}. تهن‌ها له‌م دەرگەته‌ هینده ده‌لێم دووفاقی که‌سیتی له‌ سه‌رده‌میکی کۆنه‌وه له‌عێراق ده‌رکه‌وتوو. ده‌رکه‌وتنه‌که‌شی له‌سه‌ره‌تای ئیسلامدا روژن بوو. ره‌نگه‌ نه‌مه‌ش هۆکارێک بێت وای له‌خه‌لک کردوو خه‌لکی عێراق به‌ (خه‌لکی دووبه‌ره‌کی و دووبه‌ویی: أهل الشقاق و النفاق) وه‌سف بکه‌ن. هه‌تا ئێستاش شه‌و تۆمه‌ته به‌ عێراق لکاوه، زۆرجاریش خه‌لکی عێراق خۆیان له‌هه‌ندێک بۆنه‌دا نه‌م وه‌سفیه‌یان دێته‌ سه‌زار.

مه‌ژنده‌ی شه‌و ده‌که‌م یه‌کێک له‌ هۆکاره‌ کارایانه‌ی هاوکار بووه له‌ ده‌رکه‌وتنی دووفاقی که‌سیتی له‌عێراق شه‌و مه‌یل و په‌ڕۆشه‌یه بوو که‌خه‌لکی عێراق بۆ جەدەل هه‌یانه، له‌راستیشدا شه‌و ره‌وته جەدەلییه له‌ کۆندا، به‌تێستاشه‌وه له‌عێراق به‌هه‌یزه، له‌وانه‌یه له‌هه‌موو لا‌تێکی عه‌ره‌بی و ئیسلامی به‌هه‌زتر بێت. له‌وانه‌یه سوودی هه‌بێت نه‌گه‌ر شتێک له‌میژووی شه‌و ره‌وته له‌ عێراق باس بکه‌م، که‌ چۆن که‌شه‌ی کردوو و ره‌گه‌ڕیشه‌ی داکووتاوه.

یه‌کێک له‌و تایبه‌ته‌ندیانه‌ی له‌سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی ئیسلام کۆمه‌لگای عێراقی پێ ده‌ناسرێته‌وه شه‌وه‌یه ئیمام عه‌لی کۆری نه‌بو‌ت‌آلب زۆرینه‌ی رۆژانی خه‌لافه‌تی خۆی تێدا به‌سه‌ر بردوو. شه‌م پیاوه‌ش له‌خه‌لافه‌ته‌که‌یدا وه‌ک زانراوه‌ نموونه‌یه‌کی نایابی زوهد و دادپه‌روه‌ری و له‌خواترسی بوو، به‌لام خه‌لکی عێراق له‌ ژيانیدا تێینه‌گه‌یشتوون و به‌های خۆیان بۆ ده‌نه‌ناوه، بۆیه له‌دوای رۆژانیدا زۆر گله‌یی له‌وان ده‌کرد، له‌باره‌ی شه‌وان وتویه‌تی ده‌لیان پێ له‌زام کردوو. که‌چی که‌ مرد شه‌وان له‌کاره‌کانی خۆیان په‌شیمان بوونه‌وه، درکیان به‌وه‌کرد ئیمامێکیان له‌ده‌ست داوه‌ نموونه‌ی له‌زه‌مانه‌ که‌مه، شه‌وکه‌اته‌ش ده‌ستیان کرد به‌ پێرۆزکردن و مه‌ژنکردن و زێده‌روویی کردن له‌ باسکردنی چاکه‌کانی.

^{٣٣٧} کتێبیکی سه‌ربه‌خۆم بۆ شه‌و بابته‌ شه‌رخان کردوو به‌ناویشیانی (دووفاقی که‌سیتی له‌عێراق: له‌سه‌رده‌می کۆن و نوێدا) ئێنشاڵا به‌من نزیکان پلاوی ده‌که‌مه‌ره - عه‌لی وه‌دی

عێراق له‌سه‌رده‌می ئەمه‌وییه‌کان بووه‌ شوێنی موعاره‌زه‌ی ده‌وله‌ت، شۆرش له‌دوای یه‌ك له‌ عێراق هه‌ڵده‌گیرسا ئەمه‌ش وایکرد والیه‌کان ئه‌وکی خه‌لکی عێراق بگرن، سته‌میان ده‌ره‌ق بگن، ده‌وله‌تیش هێرشکردنه‌ سه‌رعه‌ی کرده‌ دروشمی خۆی و له‌سه‌ر مینبه‌ره‌کانیش باسی ده‌کرد، ئەمه‌ش وایکرد خه‌لکی عێراق زیاتر پابه‌ند بن به‌عه‌لی و پیرۆزکردنی ئه‌و. ته‌نانه‌ت وایلێهات خۆشه‌ویستی عه‌لی بووه‌ دروشمی خه‌لک بۆ دژایه‌تیکردنی ده‌وله‌ت^{٢٢٨}.

ئەمه‌ش مانای ئەوه‌یه‌ کولتوری فیکری له‌عێراق خه‌سله‌تی ئاییدیالیزی عه‌له‌وی وهرگرت، جا خه‌لکی عێراق له‌بیرکردنه‌وه‌ی ئاییدیالێ بیه‌رز ده‌بوون، ته‌نانه‌ت خه‌یالی سیسته‌میکی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیان ده‌کرد که له‌سه‌ر سه‌رگوزده‌شته‌ی چاکه‌که‌ی عه‌لییه‌وه‌ وهرگیرابوو. زۆر زه‌حمه‌تیش بوو ئه‌و سه‌رگوزده‌شته‌یه‌ دوای مردنی خاوه‌نه‌که‌ی جاریکی دیکه‌ بێته‌دی، به‌تاییه‌تیش دوای خه‌لافه‌ت گۆرا بۆ پاشایه‌تی وه‌ك ئیبن خه‌لدون ئاماژه‌ی بۆ کردوه‌^{٢٢٩}.

خه‌لکی عێراق زنده‌پۆییان له‌ بیرکردنه‌وه‌ی ئاییدیالانه‌ی خۆیان ده‌کرد، له‌کاتیگدا که ژیانی واقعیانه‌یان به‌ره‌ به‌ره‌ له‌و حاله‌ته‌ دوور ده‌که‌وته‌وه‌ که سروشتی ئه‌و بیرکردنه‌وه‌یان ده‌یخوازێ، له‌ئه‌نجامی ئەمه‌ش که‌لێنێکی گه‌وره‌ که‌وته‌ نێوان ئاییدیالی ئه‌وان و واقعیی کۆمه‌لایه‌تیان. ئەوه‌ی هاوکار بوو له‌زیاده‌بوونی ئه‌و که‌لێنه‌ ده‌رکه‌وتنی مه‌زه‌به‌ی موعه‌ته‌زیله‌کان له‌عێراقدا، ئه‌و مه‌زه‌به‌ش بۆ پلاوکردنه‌وه‌ی باوه‌رپه‌کانی خۆی پشت به‌ جه‌ده‌لی لۆژیکی و به‌لگه‌ی عه‌قلی ده‌به‌ستێت. هه‌لی ئه‌وه‌ بۆ موعه‌ته‌زیکه‌کان ره‌خسا ماوه‌یه‌کی زۆر به‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی عێراقیه‌کان زالی بن، له‌ماوه‌ی ده‌سه‌لاتی سێ خه‌لیقه‌ی عه‌باسی که‌ ئه‌وانیش مه‌ئمون و موعه‌ته‌سه‌م و واسیق بوون، توانیان ده‌وله‌ت بۆلای خۆیان راکێشن، دواتریش له‌عێراق چه‌ندین پابه‌تی گه‌وره‌ی جه‌ده‌لیان وروژاند، خه‌لگیش له‌هه‌موو مه‌جلیسه‌کانی خۆیان له‌باره‌ی باوه‌رپه‌ ئاینیه‌کانه‌وه‌ جه‌ده‌لیان ده‌کرد.

^{٢٢٨} علي الوردي (میزنة العقل البشري) ص ٨١-٨٥
^{٢٢٩} ابن خلدون (المقدمة) ص ٢٠٢-٢٠٩

دواجار مۆته‌وه‌کیل هات توانی به‌سه‌ر موعته‌زیله‌کان زāl بێت و سه‌رکوێیان بکسات، له‌مه‌شدا خه‌نبه‌لییه‌کان پالێشتی بوون. ئه‌وان به‌غدایان پرکرد له‌ خۆپیشاندان و راوه‌دوی هه‌ر که‌سیکیان ده‌نا که‌ گومانیان لێده‌کرد موعته‌زیله‌ بێت یان له‌گه‌ڵ ئه‌وان هاوڕا بێت. به‌هه‌رحاله‌ نه‌یتوانی ره‌وتی جه‌ده‌لی ریشه‌کێش بکه‌ن که‌ له‌ناخی عێراقیه‌یه‌کان ره‌گی داکوتابوو. زۆدجاریش سه‌رکه‌وتکردن ئامانجی ته‌نجامه‌که‌ی پێچه‌وانه‌ی ئامانجه‌که‌ی ده‌بێت.

پره‌نسیپی خه‌نبه‌لییه‌کان له‌وه‌ته‌یه‌ کورت ده‌کراوه‌ "ئه‌وه‌ی لۆژیک به‌کاربهێنی، زنده‌یه"، به‌لام ئه‌و پره‌نسیپه‌ له‌عێراق سه‌رناکه‌وی، هه‌رچه‌نده‌ خه‌نبه‌لییه‌کان کۆشتنیکی زۆریان له‌پێناویدا تواندن. ته‌نها ماوه‌یه‌کی کورت تێپه‌ری ئه‌بوخه‌سه‌نی شه‌عهری ده‌رکه‌وت، ئه‌و پیاوه‌ رۆژێکی گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌پالێشتنی کردنی ره‌وتی جه‌ده‌لی، گێژانه‌وه‌ی گوێ و تینه‌که‌ی له‌عێراقدا.

شه‌عهری سه‌ره‌تا موعته‌زیله‌ بوو، دواتر سوننه‌بوونی خۆی راگه‌یاندن. توانی باوه‌ری سوننه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای جه‌ده‌لی لۆژیکی و عیلمی که‌لام هه‌لبه‌سه‌نگینی، ئه‌و کاته‌ شیععه‌کانیش هه‌مان کاریان کرد، به‌مه‌ش عێراق بووه‌ مه‌یدانی جه‌نگێک له‌بری شه‌مشێر چه‌کی لۆژیکی تێدا به‌کارده‌هات، بۆیه‌ هه‌ر تاییه‌یه‌ک له‌ریگای پێوه‌ره‌کانی لۆژیک و به‌لگه‌ عه‌قڵیه‌یه‌کان به‌رگری له‌ باوه‌ری خۆی ده‌کرد و هێرشێ ده‌کرده‌ سه‌ر باوه‌ری نه‌پاره‌که‌ی.

کاتی که‌ بارودۆخی زāl بوو له‌ عێراقی سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی ده‌خوێنینه‌وه‌ ئه‌مه‌ روونی ده‌بینین. له‌م سه‌ده‌یه‌دا شارستانییه‌تی ئیسلامی ده‌گاته‌ ئه‌وپه‌ری که‌شه‌کردنی، هه‌روه‌ها ره‌وتی جه‌ده‌لیش ده‌گاته‌ ئه‌وپه‌ری هێزی خۆی، ئه‌و کاته‌ به‌غدا پایته‌ختی جیهانی ئیسلامی و مه‌لایه‌ندی جه‌ده‌لی لۆژیکی بوو.

ره‌وتی جه‌ده‌لی سه‌ده‌ له‌دوای سه‌ده‌ له‌عێراق به‌هێز و کارا مایه‌وه‌، تێکه‌ڵبوونی به‌ مملانیی تایفی یه‌کێک بوو له‌دیارتین سیماکانی، بۆیه‌ ده‌بینین خه‌لکی عه‌وام به‌خه‌نجه‌ر و دارعه‌سا شه‌ریان ده‌کرد، که‌چی فه‌قیهه‌کانیش به‌ به‌لگه‌ی عه‌قڵی له‌جه‌نگ داوون. کاتی سه‌رده‌می عوسمانیه‌یه‌کان بوو له‌عێراق ئه‌و ره‌وتی جه‌ده‌لی زیاتر بوو ئه‌مه‌ش له‌ئه‌نجامی مملانیی نێوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی ئێترانی

بوو، ئەو كاتە شارستانىيەت لە دارووخان بوو كە پېشتىر بېنىمان، كەچى جەدەلى لۆژىكى تووشى ئەو دارووخانە نەبوو، ھەردوو دەولەتى رىقابەتلىك كۆشش و پارەيەكى زۆريان سەرىكردن لەپىتتاو پالېشتى كردنى ئەو رەوتە لەنىو دانىشتوانى عىراقدا. ھەر دەولەتلىكش ئەم كارەي بۇ ھۆي بەجۆرىك لە پروپاگەندەي سىياسى دەزانى.

دەكرىت بگوتىت رەوتى جەدەلى تا ئەمىرۇ لە عىراق بەھىزە، كەم تا زۆر لەسەر خەسلەتە ئايىنيە كۆنەكەنەي نەماو، بەلكو لەبارەي بابەتە نوپەكانى سىياسەت و كۆمەلەيەتى و ئابورىي دەكرىت، بەلام كارىگەريەكەي رۆشنە لەسەر كەسىپتى تاكى عىراقىيەو، بۆيە دروست ئىيە توپىنەو لەبارەي كۆمەلگەي عىراق بگەين، سەرىجى ئەو لايەنە گىرگەشەي نەدەين.

كىشەي رەوتى جەدەل:

كاتىك رەوتى جەدەل لەنىون گەلىك دروست بىت، ئەو ئەو گەلە زياتر لەگەلانى دىكە مەيلى بەلاي زانين و خويىندەو دەبىت. لەرووى بىر كىردنەو ەشەو تىروانىنى فراوان دەبىت، كەچى لەلايەكى دىكەو بۆچوون و مەيلەكانى پەرتەوازە دەبىت، ماوەيەكى زۆر لەسەر بىنەمايەك ئاوەستى. سەرسامى سەرىكك نابیت لە دورى بىت و بەردەوام بىت لەپالېشتى كردنى.

رەوتى جەدەلى وا دەكات خەلك زياد لەپىنويست لەبىر كىردنەو ەيان ئایدىيالىست بىن، ئەگەر ھاتوو بۆچوونىك لەنىويان بلاوبۆيەو، يان زەعيمىكيان لەنىو دەرگەوت، دەبىت لەھەر روويەك بىت ئەو كەموكۆپىيەكى لى بدۆزنەو. سەرەتا بۆي پەروەش دەبن، دواتر پەروەشيان بەرە بەرە كەم دەكات، لەو پىتتاو ەشدا لەبەرامبەر پىتتاو ەي لۆژىكى و نموونەي بالايان بەكار دەھىتنن، بۆيە دەبىن لەو نەزمىرە كە سەرەتا خەيالىيان بۆ كىردبوو، لىرەشەو لەبەرى رادەكەن و پاشكەشەي لى دەكەن.

كەموكۆپىيەكى دىكەي رەوتى جەدەلى ئەو ەيە تاك فىترى ئەو دەكات داواي ئەنجامدانى ھەندىك كار لەكەسانى دىكە بكات، كەخودى خوى ناتوانى ئەنجاميان بدات. ئەو دەيەوى كەسانى دىكە نموونەيى بىن بەپىي ئەو ەي جەدەلى لۆژىكى دەيخوازى، ئەو كاتە دەبىن رەخنەي توند دەكرىت و زمانى درىزە، وا مەزىندە

دەكات ئەوانەي رەخنەيان لى دەگرىت دەبىت دوورىن لەھەر ھەلەپەك، ئەگەر ھەلەپەكى بچوك ئەنجام بەن ئەوا بە بەلگەي عەقلى گەورەي دەكات، كەچى لەھەلەكانى خۇي خۇش دەبىت و لەبىرى دەكات، بۆ ئەمەش بەلگەي سەلماندىن دەھىتتەو كە شتىكى نەكردووە تەنھا كاری دروست نەبىت.

تاكىكى جەدەلى زىاتر لەئەركەكانى داواي ماغەكانى دەكات، بەلگە عەقلىەكانىشى بۆ ئەمە ئامادەيە. كاتىك بق داواكرىن لەخەك بەلگەپەك دەھىتتەو، ئەگەرھاتوو داوا لەر بگرىت، ئەوا بەلگەي پىچەوانەي ھەيە. ئەو زياتر دەيەوي وەرگرى ئەوەك ببەخشى. تيمە نكۆلى لەو ناكەين ئەمە سروشتى مرۇفە لەھەموو سەردەم و شونىكدا، بەلام ئەم جۆرە كەسانە جىاوازيان ئەو ھەيە چەكىكى بەكلا كەروەي ھەلگرتووە تەويش چەكى لۆژىكە. ئەگەرھاتوو كەمتەرخەمى لەئەركەكانى نواند وەك كەسانى دىكە، ئەو گلەيەكان دەخاتەو سەركەسانى دىكە و خۇي لىن دەرباز دەكات. ئەو دەتوانى بسەلمىنى كە بەچاكترىن شىوہ ئەركەكانى خۇي ئەنجام داو، قوربەسەر ئەو ھەي رووبەرووي دەبىتەو و نكۆلى لى دەكات، ئەو كاتە چەكى لۆژىكى لەبەردەم ھەلدەكەيشى، وازناھىنى تا زامدارى نەكات.

لەفەرموودەيەك ھاتووہ "اذا اراد الله بقوم سوءا اورثهم الجدل وقلة العمل" (واتە: ئەگەر خوا چارەنووسى خراپى قەومىكى بوى، ئەوا جەدلىيان پىدەدات لەگەل كەم كاركردن- وەرگىز). ئەو فەرموودەيە وینەيەكى روونمان بۆ ئەو گەلە پىدەدات كە رەوتى جەدەلى لەئىو گەشەي كەردووە، ئەو جەدەلەكەي بەھىزە لەپىتاو داواكرىن لەكەسانى دىكە، لە ھەمان كاتىش جەدەلەكەي بەھىزە لەدژى ئەو ھەي داواي شتىكى لى بگرىت.

يەكك لە خەسلەتەكانى پىوانەكانى لۆژىك ئەو ھەي بۆ پالېشتى ھەر بۆچوونىك بەكارديت، تەنانەن بۆ پىچەوانەي دژەكانىشيان بەكاردين^{٢١}. بۆيە دەبينىن كەسى جەدەلى ئىستا كە ئارەزووي شتىكى ھەيە بەلگەي لۆژىكى بۆ دەھىتتەو، بەلام ئەگەر ئارەزوو كەي گۆرا ئەوا دەتوانى بەلگەي دىكە بەھىتتەو بۆ پالېشتىكرىن

ئارەزوو نوپىيەكەى، زۆرچارىش نكۆلى لەو دژبەيكە دەكات كەتتى دەكەوى. ھەر لەبەر ئەمەشە زۆربەى كات كەسى جەدەلى كەسىتپەكەى دووقاقە.

شۆپىنى دووقاقى لەعىراق؛

كالبك دەلەين دووقاقى كەسىتتى لەعىراق گەشەى كىردوو، مەبەستمان تەو نپىيە بەيك پەلە لەنتو ھەموو دانىشتوانى ھەپە. پېشتر ئامازەمان بۆ ئەو كىرد دووقاقى لەنتو كۆمەلگەيكە دەرنەكەوى، ئەنھا ئەو كاتە نەبىت دوى سىستەمى بەھای دژ بەيەكتەن، ئەمەش ھەردەم لەشارەكان ھەپە و لەلادى كەستە و لەبىبابان دەگمەن.

شار ئەو شۆپىنەيكە زۆر ئامۇزگارىيە ئابىنەكانى تىدا دەخوئىرتەو و رەوتى جەدەلى تىدا توند دەبىت. خەك لەشار فېترى ئايدىيالى بەرز دەپن كە دژى ئەو ئاكار و نەرىتانە ئەوان لەرئيان لىنى راھاتوون، بەگوزارشتىكى دىكە ئەوان لە ئامۇزگارى و جەدەلەكانىيان لەگەل ئايدىيالەكان بەرزەفەن، كەچى لە واقەى ژيانى خۆيان پىچەوانەى ئەمە دەپۆن، ھاوشىوھى ئەمەش لە بىبابان و زۆرىك لە لادىكان دەگمەن.

كۆمەلگەى بەدەكان لەژىر سايەى تاكە رۆشنىبىرپەكى كۆمەلەيەتى دەژىت، تەنەت لەمە زىاترە نازانى، تاكى بەدو لەژىنگە داپراوەكەى خۆى دا فېتر بىركردنەو و ئايدىيالى ئەوتۆ نەبوو پىچەوانەى ئەو بەھا و نەرىتانە بىت كە لەمىدالىيەو لەسەرى پەرودە كراو. ئەو بىراوېكى بەكلاكەرەوھى ھەپە بەوھى ژيانەكەى ژيانىكى نموونەيىيە ئاكرىت چاكتە لەو ژيانە ھەبىت. دكتۇر ئەحمەد ئەمىن لەوھەسفى كەسى بەدو دەلەى "خەيالى سنووردارە، ھەمەجۆر نپىيە، زۆر كەم خەيالى وئەى ژيانىكى دىكە، جگە لەرئيانى خۆى دەكۆشى، بەدوای ژيانىكەوھ نپىيە باشتە بىت لەرئيانى خۆى لەبەر ئەو ئايدىيال و نموونەى بالا ئاناسى، چونكە ئەمانە وەچەى خەيالى، لەزمانەكەيدا وئەيەك نپىيە ئامازە بىت بۆ ئايدىيال، ئەو لەقسەكانى ئەوانمان زانبىت ھەرگىز باسىيان نەكردوو. خەيالى شىعەرى ئەو زۆر

كەم دەچىتەرە ناز جىھاننىكى نوئى بۇ ئىۋەنى واتىنى نوئى بدۆزىتەرە، كەچى
لەبازنەيەكى ئەسكدا تۈنۈرەنى بۇ مەسور ئىچكە يەك بېيىت^{۳۱۱}.

بەدۈەكان كاتتىك ھاسسۇز دەپن لەگەل داگىرگىردن، تالانكارى، تۆلە كىرنەۋە،
دەمارگىرى، ئەۋان دىك بەۋە ناكەن سەرپىچى خۇدا ۋىفرمانەكانى ئايىن دەكەن،
دىكتۇر غازل جەمالى ياس لەۋە دىككات سەردانى ھۆزى غىزەنى كىردۈۋە لە بىبابانى
شام، مەشتۈمىتىكى زۆرى لەگەل كىردۈۋن لەسەر خورى داگىرگىردن ۋ تالانكارى، ئايا
خۇا لەۋ كارانە رازىيە يان نا؟ ئەۋان ۋەلامىان تەۋەبۈ، خۇيان بەبىرگىرنەۋە لەۋ
باپەتەنە نىگەرەن ناكەن^{۳۱۲}.

دەتۈنەن ھەمان بۇچۇرمان لەبارەنى خەللى لادىكان ھەبىت، بەتايىبەنى ئەۋانەنى
تۆز پەيۋەندىيان بەشار ۋ ئامۇزگارىيە ئايىپەكانەۋە نەكىردۈۋە، ئەۋ خەللىكانە
لەژيانى كۆمەلەيتى خۇيان تەنھا ئەۋ بەھا غەشايرىانە دەناسىن كە لەمىندالىيەۋە
لەسەرى پەروەردەكرۈن. نىكۆلى لەۋە ناكەن زۆرجار لەچەتەدىن بۆنەنى جىياۋازدا
ۋاعىز ۋخەتىپ لەشارەۋە دىنە لادىكان، بەلام ئەۋ جۆرانە بەدۋاى بىزىۋى خۇيان
دەگەرەن، بايەخ بەۋە نادەن خەللى لادى لەژيانى كۆمەلەيتەيان چى دەكەن،
لەۋانەشە ھەندىك جار لە بەھا غەشايرىيەكاندا پالېشتى لادىيەكان بىكەن^{۳۱۳}.

لەۋانەيە دوۋفاقى لەنئو ھەندىك تاكى لادىنى دەرىكەۋىت، ئەمانەش ئەۋ
كەسانەن تىكەللى خەللى شار دەپن ۋ بە جەدەلە لۆزىكى ۋ ئامۇزگارىيە
ئايىپەكانەۋە كارىگەر دەپن. بەھەرچال ئەۋانە رىزەكەيان كەمە، ھەرچۇننىك بىن
ۋەك خەللى شار نىيە لە بەھىزى دوۋفاقى كەسىتىدا.

كىشەنى خەللى شار لەۋەدايە زۆرجار بارودۇخەكەيان دەبىتە ھۆى
بلاۋبۈۋەۋەنى بەدرەفتارى لەسەر ئاستىكى فراۋاندا، ۋەك لەبەشى داھاتۈودا باسى
دەكەين، كەچى ھىندەنى رەۋشتىيان (بەد) دەبىت كەچى بەبىرگىرنەۋە بەرزەقېر
دەپن، ئەمەش ماناى ئەۋەيە كەلتنى نىۋان بىرگىرنەۋە ۋ رەفتارىيان زۆر فراۋانە،
ئەمەش دەبىت ھۆى سەرھەلدىنى دوۋفاقى لەنئوياندا.

^{۳۱۱} احمد امين (قبر الاسلام) ص ۳۷-۳۸

^{۳۱۲} Jamali (new iraq) p 46

^{۳۱۳} على الخاقاني (شعر اراء الغري) ج ۱، ص ۴۷۷-۴۷۸

دامه‌زراوه ئاینیه‌کان له شاره‌کاندا :

یه‌کێک لهو دیارده کۆمه‌لایه‌تیانه‌ی شاره‌کان له لادی و بیابان جیاده‌کاته‌وه، زۆری دامه‌زراوه ئاینیه‌کانه له‌شاردا، وه‌ک مزگه‌وت، قوتابخانه، حوسینیه، مه‌جلیسی وه‌عزخویننی وپرسه‌کان. ئه‌و دامه‌زراوانه چینیکی کۆمه‌لایه‌تی دیاریکراوی دروستکردووه که له هه‌قیه، واعیز، خه‌تیبه‌کان پێکدێت، ئه‌وانه‌ش وا هه‌ست ده‌که‌ن ئه‌رکیان بریتیه له رێنمایی کردنی خه‌لک بۆ ئه‌و ئاکاریکی نمونه‌ی که ئایین هێناویه‌تی، بۆیه ئه‌وان ئامۆژگاری و خوتبه به‌سه‌ر خه‌لک ده‌بارین، ئه‌گه‌ر هاتوو یه‌کێک له‌وان له‌م کاره‌دا که‌مه‌تر خه‌م بوو ئه‌وا خه‌لک به‌چاویکی که‌م سه‌یری ده‌که‌ن، ئه‌گه‌ریش ره‌وانبێژ بوو له‌ ئامۆژگارییه‌کانی زمانی پاراو بوو ئه‌وا به‌تیزوانینی خه‌لک پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی به‌رز ده‌بینته‌وه، به‌ریز ده‌بیست و دیاری پێده‌دریت، خه‌لگیش به (ده‌م زۆتێن) وه‌سفێ ده‌که‌ن.

کێشه‌ی خه‌لگی شار ئه‌وه‌یه رێز له ئامۆژگاری ره‌وان ده‌گرن، که‌چی ناتوانین رێنمایی و نمونه‌ی بالا‌کانی چێشه‌جێ بکه‌ن. ئه‌وان هه‌ر له‌منداڵیه‌وه له‌سه‌ر ئاکاریکی دیکه په‌روه‌رده‌کراون به‌پێی به‌هاکانی گه‌ڕه‌ک، ئه‌و ئاکاره‌ش ته‌واو پێچه‌وانه‌ی ئه‌و به‌هایانه‌یه که ئامۆژگاریه ئاینیه‌کان ئاماژه‌ی بۆ ده‌که‌ن. ئامۆژگاریه ئاینیه‌کان بانگه‌شه بۆ به‌های سه‌بر و لی‌بوردن و یه‌کسانی و دادپه‌روه‌ری ده‌کات، نکۆلی له ده‌مارگیری و تۆله‌کردنه‌وه و شاناز و زالبوون ده‌کات. که‌چی به‌هاکانی گه‌ڕه‌ک به پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه. ئه‌مه‌ش مانای ئه‌وه‌یه خه‌لک ده‌که‌ونه ژێر کاریگه‌ری دوو سیسته‌مه‌ی دژه‌یه‌کتری به‌هاکان، له‌به‌رامبه‌ر ئه‌م بارودۆخه‌شدا چی ده‌که‌ن؟

له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان له‌شاره‌کاندا تیببینی که‌سانێکی ناسراو ده‌کرا، به‌ شه‌قاوه‌کان (الاشقیاء) ناوده‌بران، ئه‌وانه به‌پابه‌ندبوونی توندیان به‌ به‌هاکانی گه‌ڕه‌که‌وه له‌خه‌لکی دیکه جیاده‌کرانه‌وه، بایه‌خیان به‌ به‌ها ئاینیه‌کان نه‌ده‌دا، ئیعترا‌فیشیان به‌مه ده‌کرد و ئه‌مه‌یان نه‌ده‌شارده‌وه. ئه‌وانه جینگای رێز و سه‌رسامی خه‌لک بوون له‌به‌ر ئه‌و ئازایه‌تی و پیاوه‌تیه ده‌یان نواند، کێشه‌ش نه‌بوو دواتر دز

بوون، خوتنىزىڭ بوون، دەچۈنە سەرماڭى خەلگ، دەستدۇرۇيان دەكرە
سەرخەلگ، گۈڭ ئەو دە بوو لەسەر بەھاگانی گەرەك دەپۇشتن.

لەپال ئەو كەسانەنى سەرەو دەسانى دېكە ھەبوون، پىچەوانەنى ئەوان بوون،
ئەمانە دەيانوئىست لەسەر بەھا ئاينەكان بۇون، بەپياوچاك و ئاينەروەر
ناودەبران (الاغيار، المتدین) و باشتر ئیمە بە (لەخواترسەكان) (الانتیاء) ناویان بېین
چونكە ناوەكەپان لەسەر وەزنى جەمەتەكەنى پېشور دەبیئت. واتە (الانتیاء،
الاشقیاء). ئەو پیاوچاكانەش ھاوشیوہى شەقاوہ كان لەلای خەلگ جېڭای رۇز و
سەرسامى بوون.

دەتوانین بلىڭ شەقاوہ كان و پياوچاكانەش كىشەنى دووفاقى كەسپتیا
نەبوو، نۇركەم نەبیئت، چونكە ئەوان لەرۇيانى خۇيان لە سەر تاكە شىۋازىڭ
دەپۇشتن ھېچ دۇايەتەك لەنتوان بىر كىردنەوہى ئايدىالى و رەفتارى واقىعبانەيان
نەبوو، لەگەلئەوہشدا ئەوان لەچاو زۇرىنەنى خەلگى شار كەمىنە بوون.

زۇرىنەنى خەلگى شار شەقاوہ يان پياوچاك نىن، بەلگۈ لەنتوان ھەردووكيانن،
ئەوانەن دووفاقى كەسپتيا ن لەلا دروست دەبیئت. ئەوان لەپەك كاتدا رىزى شەقاوہ
و پياوچاكانەش دەگىرن، ئەمەش وایكردوہ ھەندىك چار لەسەر رىڭگای
شەقاوہ كان بن، لەھەندىك كاتى دىكەش لەسەر رىڭگای لەخواترسەكان بن. بۇ
نمۇنە يەككە لەوانە دەبىن ئايەتى قورئانى، ھەرمودەنى پىغەمبەر و ياران و ئالى
بەیتى لەسەر زارە، كەچى شەشىرى زەمانى لەو كەسانە ھەلەدەكەشنى كە
لەسەرئەمانە ناپۇن، ئاشزانى خۇشى لەوہ راھاتوہ لە بەھا و كردار سەرپىچيان
دەكات. ئەو كاتىك تۈرە دەبى و جىئو دەدات، دەمارگىر دەبیئت وتۇلە دەكاتەوہ،
خودا و پىغەمبەر لەياد دەكات و باكى بەھىچ نىيە بەدوای بەھاگانی گەرەك
دەپوات. كەچى كاتىك لە مەجلىسى ئامۇزگارى سەنگىن دادەنىشى، ئەوا دەبیئت
زاھىد و لەخواترس، لەلای خودا دەست دەكات بەسكالا لە بەدرەفتارى خەلگ،
وہەش زەمى ئەخلاقى خەلگەدەكات وەك ئەوہى تاكىك نەبیئت لەوان و
لەكۆمەلگایەكى دىكە پەرەردە بوویئت.

چارنکیان له چایخانه‌ی گه‌ڕه‌ک دانیشنبووم، گویم له جهماعه‌تیک گرتبوو قسه‌یان ده‌کرد، بۆم ده‌رکه‌وت باسی ئامۆژگاریه‌کی ره‌وان ده‌که‌ن که له‌مزگه‌وتیکی نزیک واعیزیکی ناسراو داویه‌تی، رێنماییه‌کانی وه‌عه‌زه‌که‌یان به‌رز راده‌گرت گوایه هانی له‌خواپه‌رستی و سه‌بر و تۆبه‌کردن ده‌کات. کاتیک نه‌وان سه‌رقالی قسه‌کردن بوون پیاویک به‌کۆلان تیپه‌ری نه‌وان ده‌یانناسی، قسه‌کانی خۆیان بیری و که‌وتنه‌ داشۆرین و زه‌مکردنی پیاوه‌که‌ گوایه له‌چاوی نه‌وان بیده‌سه‌لته، له‌به‌ر نه‌وه‌ی خه‌لک ده‌ستدریژی ده‌که‌نه سه‌ر، نه‌ویش ناتوانی به‌ریه‌رچی به‌کتکیان بداته‌وه.

په‌روه‌رده‌ی کۆلانه‌کان

له‌شاره‌کانی عێراق هه‌رکه‌ منداڵ چاوی ده‌کاته‌وه، خۆی له‌ کۆلان ده‌بپێتیه‌وه له‌گه‌ڵ هاوته‌مه‌نه‌کانی له‌منداڵی دراوسی و گه‌ڕه‌ک یاری و گه‌پ ده‌کات. لی‌ره‌وه لایه‌نی واقعی که‌سیتی‌که‌ی گه‌شه ده‌کات، نه‌م لایه‌نه‌ش ره‌گیتی قوڵی له‌ پێکهاته‌ی که‌سیتی‌که‌ی ده‌بێت، به‌لام که‌ گه‌وره ده‌بێت لایه‌نیکی دیکه له‌که‌سیتی نه‌و گه‌شه ده‌کات، نه‌ویش لایه‌نی ئایدیالییه که له‌ ئامۆژگاره‌ ئاینی و مشتومره‌ لۆژیکیه‌کان وه‌رگیراوه.

له‌به‌شی رابردوو ئاماژه‌مان بۆ لاوازی پێکه‌وه‌ژیانی ماله‌وه‌ کرد له‌شاره‌کانی عێراقدا، بینیمان ژن هه‌ول ده‌دات پیاوه‌که‌ی بچیتته چایخانه و منداڵه‌که‌ی بچیتته کۆلان، بۆنه‌وه‌ی خۆی له‌نیو دیواره‌کانی ماله‌وه‌ ئازاد بێت. ژن به‌لایه‌وه‌ گرنگ نییه منداڵه‌که‌ی له‌کۆلان چۆی ده‌کات ماده‌مه‌کی سه‌رده‌ست و ژێرده‌ست نییه. نه‌گه‌ره‌هاتوو منداڵه‌که‌ به‌گریان و گازه‌نده به‌گه‌پێته‌وه ماله‌وه‌ گوایه به‌کتیک لێی داوه، نه‌وا ژنه ده‌یکاته فیزه‌قیژ، نه‌وکه‌ته‌ش کۆلان ده‌بێت گۆره‌پانی جه‌نگیکی توندی ژنان و له‌وانه‌شه پیاوانیش تێیدا به‌شداری بکه‌ن.

ده‌کرێ بڵێن: کۆلان منداڵ په‌روه‌رده و ئاماده ده‌کات بۆ نه‌وه‌ی بپێته شه‌قاوه و زالبوو، به‌سه‌ر خه‌لکی زالبیت و که‌س ده‌ستدریژی ناکه‌ته سه‌ر، دایکیشی هانی ده‌دات بۆ نه‌وه‌ی وه‌ک باوکی بێت، "کاتیک ده‌پوا، زه‌وی له‌ژێر پێی به‌رزێ".

هه‌ندیک خبێزانی موخافیزکار، به‌پالنه‌ری پاراستنی ئاکاری منداڵه‌کانیان رێگریان لێده‌که‌ن له‌ کۆلان یاری بکه‌ن. نه‌وان پێیانوايه په‌روه‌رده‌یه‌کی چاکی منداڵه‌کانیان

دەكەن، ناشزانن لە واقىعى كۆمەلەى خۆيان دادەبەرپن، وایان لىدیت لە جیهانىكى تايبەت بەخۆيان بژین. كاتىكىش گەرە دەبن وەك بىگانه لەناوخەك دەردەكەون، بەقیز و داخراو دەردەكەون و بىركردنەوێ یۆتۆپى بەسەریان زال دەبیت، بۆیە ئەوان كاتىك لە ئاكارى كۆلان نەجاتیان دەبیت ئەوا تووشى ئاكارىكى دىكە دەبن زیانى زیاترە. ئەوان لەو كۆمەلگایە ناگەن كەتێیدا دەژین، كۆمەلگاش لەوان ناگات.

خیزانە موخافىزكارەكان لەسەردەمى عوسمانىيەكان زەحمەتى زۆریان لەو دەبینى رێگرى لەمەندالەكانیان بكەن لەكۆلان یارى بكات، چونكە ئەو كات قوتابخانە وباخچەى تايبەت بەمەندالان نەبوو، بۆیە ئەو جۆرە خیزانانە ناچار دەبوون لەمالەكانیان هۆكانى یار وگەپ بۆ مەندالەكانیان داوێن بكەن. كەچى نىستا بارودۆخەكە زۆریان كەم گۆراو، زۆرىك لەخەك دەتوانى مەندالەكانیان لەزىانى كۆلان دووربخەنەو، تەنانەت هەندىكانى توانیویانە مەندالەكانیان رەوانەى دەرەوێ عىراق بكەن.

پیاویكەم بىنى مەندالەكانى رەوانەى قوتابخانەكانى دەرەوێ عىراق كردبوو، بیاوێكەى ئەو بوو دەیهوێ پەرەردەى كى چاكیان هەبیت، دوورین لە بەدكارىيەكانى كۆلان، لەراسىیدا ئەو لەلایەكەو لەسەرەقە و لەلایەكى دىكەشەو ناهەقە. مەندالەكانى دواى تەواوكردنى خوێندن دەگەرێنەو عىراق و بە پێى ئەو شتەى لە قوتابخانە بیاىيەكان فێركراون سەیری ژيان دەكەن، لەم كاتەشدا تووشى بەدەپى دەبن و بىسانى دەردەكەون بەقیزەو دەست بەلوێیانەو دەگرن كاتىك بە كۆلان تەسك و گەرەك كۆنەكان تێدەپەن، جا قوێ بەسەر ئەو كۆمەلگایەى ئەو جۆرە كەسانەى بۆ بىیتە دەسلەندار و جێبەجێكار، ئەوان لەدۆلىك دەبن و كۆمەلگاش لەدۆلىكى دىكە.

لەگەنگەترى هۆكانى یارىكردن و رابواردن كە مەندالان لە كۆلانەكان فێرى دەبن، ئەوێە لە زمانى بەغدادىيەكان بە (الكسار) ناودەبریت، ئەمەش مانای ئەوێە كۆمەلەك مەندالە گەرەك جەماعەتىك دروست دەكەن بۆ ئەوێ شەپ لەگەل جەماعەتى گەرەكەكانى دىكە بكەن. ئەوان شانازى بەو دەكەن، ئەگەر بۆ شەپ

رۆیشتن و به سهركهوتوویی گهراوه گهرك ئهوا دڵخۆش و دهم به گۆرانی دهبن، لهوانهیه تیمیک لهوان بپرسیت (ئایا به سهریان زāl بوون؟) ئهوانیش وهلام دهدهنهوه " ئهريوه لا" دواتر تیمی به کهم جارێکی ده پرسیت " ئهوان زāl بوون؟" وهلامه کهش ئهوه ده بێت " ناوه لا" ... هتد.

زۆرجار دۆژمنایهتی له نێوان مندالانی گهركه کانی ته نیشته به کتر دروست ده بێت و دارعه سا و بهرد به کارهاتوه، هه ندیک جاریش خه نچه ر و چه قوی تیدا به کار دیت، به تاییه تی ئه و کاتانه ی مندالی گه و ره و هه رزه کاران تیییدا به شدار ده بن. مندالان ته نها به و هنده واز نا هینن، به لگه گنچه ل به ر ییواران و دوکانداره کان ده کهن، به تاییه تی ئه گه ر ئه وانه له که سانی بیده سه لات و کویر بن. هه ندیک جار هه لمه ت بۆ بێستانه کان بۆ ئه و هی خورمان و میوه بدزن. ئه وانه له زه ت له دزی و ده ستریزی و هه ر ده گرن، چونکه ئه مه له تیروانی نی ئه و به لگه ی قاره مانیتی و نازاییه. له وانه یه خورما و میوه له ماله کانیا ن هه بێت، به لام ئه وانه ی پیا ن باشتره له که سانی وه ری بگرن و بیدزن، چونکه سه رچلی و شانازی له مه دایه. بۆیه له نێو خۆیا ندا کێ بکێ له سه رخواردنی ده که ن و دڵخۆش ده بن و پیده که نن.

ئه وانه رقیان له مندالیک ده بیته وه، ئه گه ر له شه ر و دزیه کان له گه لیا ن به شدار ته بێت ئه و به تیروانی نی ئه وانه مندالیک لوسکه له و بیده سه لاته، بۆیه ده که ویتته ژێر ده ستی به هیژه کانیا ن، جا زه لیلی ده که ن و ده یچه و سیته وه یانی ش هاو په گه زبازی له گه ل ده که ن.

له راستیدا مه یلی خۆزا لکردن، که خه لکی شاره کان له بیا پانه وه وه ریا نگرته وه گه یشتوته مندالانی کۆلان، به لام له لای منداله کان شیوا وه و به توندی به دگۆرا ن له شیوه ی سه ره که ییه که ی کرا وه. پێگه ی مندال له کۆلان به رز و نزمی به پپی توانی زāl بوونی به سه رکه سانی دیکه وه ده گۆریت، ئه م توانایه ش له چه ند شیوه یه ک ده ر ده که ویت، ده توانین له م خالانه ی خوا ره وه کورتیا ن بکه ی نه وه:

۱- پاله وانی تی له شه په کان: ئه و منداله ی توانایه کی زیاتر ده نوینی ئه و بنگومان ده بێته سه ر کرده، یا ن رابه ری جه ماعه ته که ی، زۆر جاریش سه رو کایه تی خۆی ده قۆزیتته وه و خراپ به کاری ده هیتی.

۲- توانای تالانکردن و دەست بەسەرداگرتن: توانای بەدەستپێنانی ئەو دەسکەوتانەیی کە مەندالێک لە شەڕەکان بە دەستی دەهێنێت ئەوا بۆ ئەو مایەیی شانازییە، بەلام وەک بەدووەکان لەگەڵ ھاوڕێیەکانی دابەشی ناکات بە لکو بۆخۆی قورخی دەکات و بەو دەسکەوتانە تەخەدای ھاوڕێکانی دەکات.

۳- زۆرانبازی: ئەمەش لە نێو مەندالان باوە دەیکەنە پێوەریک بۆ هێز و زالبوون، رایەر ئەو کەسە یە زۆرانبازی لەگەڵ ھاوشانەکان بکات و بیانخاتە سەر ئەرزەو، ئەگەر هاتوو کە سێک دەرکەوت زۆرانبازی لەگەڵ بکات، ئەوا سەرۆکایەتی بۆ کەسە سەرکەوتوو کە یە.

۴- توانای فرتوفیل و بیلانگێری: فیلبازی وەک زالبوون دەزانن، بۆیە دەبینن هەر مەندالێک بە دوای هەلیک دەگەرێ تا لە بابەتێک فیلێ لە کەسانی دیکە بکات، ئەگەریش سەرکەوت ھاوار دەکات و دەلی "تۆم قەشمەر کرد!" ئەمەش مانای ئەوەیە سەرکەوتوو. ئەوان ئەگەر بیانەوی وەسفیی کە سێکی فیلبازی بکەن ئەوا دەلی "ھاوڕێکە ئی دەباتە سەر رووبارە کە، بە تینویی دەیکەر پێنێتەو"، واتە زۆر بە توانیا لە فیلکردنی ھاوڕێیە کە، بە شێوەیە کە قەشمەر پێ دەکات رێگای ناوچار دەنەوێ نادات لە سەر رووبارە کە.

۵- پێکەنین بە خەلک و گالته پێکردن: ئەمەش لە تیروانیی ئەوان چۆریکە لە زالبوون و هێز، ئەوان هەڵدەدەن گێژێک یان خۆشباوەریک بدۆزنەو، بۆ ئەوەی تەلەکە بازی لەگەڵ بکەن و پێی پێکەن، هەرچەندە ئەو کەسە خۆشباوەری بیت ئەوا زیاتر گالتهی پێدەکەن. لە کۆتاییدا دەبێتە کە سێکی ملکەچ و بێزراو، بێ شەرم کردن لێی دەدەن و دەستدریژی دەکەنە سەر.

۶- ھاوڕێگەزبازی: زۆریک لە مەندالەکان ئەگە یشتونە تە زالبوون، کەچی بە پالانەری شانازییەو ھاوڕێگەزبازی دەکەن، ئەوەی بکەر ئەوا شانازی بە خۆی دەکات و بە زالبوونی دەزانی، کەچی ئەوەی دیکە، ژێر کەوتوو و لاوازە، ناتوانی سەیری چاوی خەلک بکات، بۆیە دەلێن چاوی شکاوە، چاوشکاندن لە کۆلان یە کێکە لە گەورەترین روالەتی زالبوون لە نێو مەندالاندا.

ھەرچۇنك بىت، ئەو روالەتەنەي زالبون كە مىدال لەكۇلان لەسەرى پەرورەدە دەبىت، لەگەورەش كاريگەرى بەسەرەدە دەبىت، بەلام ئەگەرھاتوو لەكاتى گەرورەي بارودۇخەكەي ئەگونجاو بوو ئەو دەيەوئ كەس بىكەت و يان بەپېچەوانەو خۇي دەرېخت، بۇيە دەبىن رەفتارى سەنگىن و لەخواترسى دەبىت و خۇي بەتايدىالەكانەو ھەلدەواسى. لەگەلئەو ھەندىك چار خۇي لەبەر دەكەت، بىئەو ھەست بىكەت ھەندىك بابەت نامازەن بۆلەيە كەپكراوەكانى دەروونى.

ھەندىك لەزانايانى دەروونناسى دەلەن "پياو مىدالئىكى گەرورەپە" مەبەست ئەو ھەردەم كەسىتى مۇقۇلە مىدالىيەو دروست دەبىت. لەسالانى سەرەتاي تەمەنىدا زۆرترين ئەو سىفەتە دروست دەبىت كە لەگەرورەي دەردەكەون، لەوانەيە كەم يان زۆر گۇرئىكەرى لەكەسىتى ئەو رووبەت تەمەش بەپېي گۇپانى بارودۇخەكانى دەرووئەرى لەگەرورەپىدا، بەلام رەگوريشەي مىدالى لەناخى دەمىنئەو، ھەر ئەمانەش لەكەسىتى ئەو دەردەكەون، بەشىوئەك لەشىوئەكان رەنگدانەو ھەيان لەسەر بىر كۆندەو و رەفتارى دەبىت.

دووقاقىيەكى خەست:

ھەر ديار دەيەكى كۆمەلەيتى ناتوانىت لەلەيەن ھەموو ئەوكەسانەي كاريگەر دەبىن پېيەو، لەيەك ئاست دابىت. ئەوان بەپېي ھۆكارە دەروونى و كۆمەلەيتەكانى دەرووئەريان بەدياردەكانەو كاريگەر دەبىن.

من مەزندەي ئەو دەكەم خەستەين دووقاقى خەلكى شار لەلەي مىدالى پياوانى ئايىنى و واعيز و لەخواترسەكان بىت. ئەوانە ھەر لەمىدالىيەو لەمەلئىك گەرورە دەبىن پېرىتى لەنامۇژگارى و رىئەمى ئايىنى، رۆژى لەدوای رۆژ گۆبىبىستى دەبىن، تەنەت ئەزبەرى دەكەن، لەوانەشە بەرەوانى لەنئە مىدالانى گەرەك باسى بىكەن، ئەوان دەيانەوئەك باوكانىان بىن بە واعيز، بۇيە دەبىن گوزارشەكانى وەعز دووبارە دەكەنەو، بىئەو ھەي بېرى ئەو دۆلەيتە بزانن كە لەنئوان بەھەي وەعز و بەھاكەنى ژيانى كۆلەكان ھەيە.

يەككە لەوانە دەناسم، ھاوتەمەنى منداڵىم بوو، زۆر بەدفعە و چەقاوەسوو بوو، كەس لە زمان و دەستى ئەو تەجاتى نەدەبوو، بەلام كاتىك لەكارە شەرانگىزىيەكانى تەواو دەبوو، ئەوا لەتۆ منداڵان دادەنىشتن باسى ئامۆزگارىيە ئاينىيەكانى دەکرد و رەخنەى لەخەلك دەگرت كە وازيان لە رىئمايىيە ئاينىيەكان ھىناو.

دوچار بىنىومە، ئەو پياويكى دىندارە، نوێژەكان لەكاتى خۆى ئەنجام دەدات، شەوانە قورئان دەخوینىتەو و دوعا دەكات، بەلام لەھەمان كاتدا بەرەخە و بوختانچىيە لەپلەى يەكەمدا، ئەو كە لەمنداڵى خەلكى بەزمان و دەستى ئازار دەدا، ئىستاتەنھا بە زمانى خەلك ئازار دەدا، كەچى دلى ئەو ھىشتا وەك منداڵى (پەرە لەئىمان)!

پەرورەدەى حوجرەكان:

كاتىك باوكىك كۆپەكەى لەحوجرەيەك دەخستە بەر خویندن، بەمامۆستاىەكەى دەگوت "گۆشت بۆ تۆ، ئىسقان بۆ من". ئەو مەبەستى ئەوە بوو دەكرىت، لە پىشاو پەرورەدەكردنى منداڵەكە لىدانىش بەكاربەتەت تا گۆشتى دادەمالى. ھەندىك جار مامۆستا لەم كەمتەرخى نەدەتواند، زۆر ھۆكارى تەمىگردنى ھەبوو. لەوانەشە زىدەپۆيى نەكەم ئەگەر بلىم مامۆستا لەلايەك منداڵەكەى فىرى خویندنەو و نووسىن دەکرد و لەلايەكى دىكەش فىرى دووقاقى كەسىتى دەکرد.

مامۆستا داوا لە قوتابىيانى دەكات، بەوپەرى ئاقلى وسەنگىنى و ئەدەبەو دابنىشن، بۆلاى چەپ و راست تەسۋىرەن. پىۋىست دەكات بەتەواوى سەرقالى خویندنەكانيان بن، ئەمەش بابەتەكە مەحەللە لەلاى منداڵ ئەنجام بەدرىت، چونكە منداڵ بە سروشتى خۆى لە جۆلەى بەردەوام دابە و جەزى لەسەر يارى وگەپە. زانايانى پەرورەدەى نوێ دركيان بەوە گردوود بۆيە فىرگردنى نوپيان بەشپۆرەيەك داناو لەگەل ئارەزووى منداڵان بگۆنجىت، كەچى خویندنى حوجرەكان پىچەوانەى ئەوە بوو. مامۆستا لەوئ پىرواى وابوو كەسىتى منداڵ وەك ھەويەرە دەتوانىت بە خواستى خۆى لەقالبى بگرىت، لەمەشدا بەر لەھەموو شتەك پىشتى بە وەعز و ئامۆزگارى دەپەست و جار لەدواى جار بەسەر قوتابىيانى دەباراند، ئەگەر بىتىنى

هەندیک لە قوتابییهکان ئاقل نابن، ئەوا پەنا بۆ دارەساکی دەبات و لێیان دەدات تا تۆبە دەکەن و گوێپایەلی ئامۆزگارییهکانی دەبن.

ئەمەش مانای ئەوەیە منداڵەکان ناچارە لە بەردەم مامۆستاکی خۆی بەسەنگین و ئەدەبەوه دەربخات. ئەگەر مامۆستا سەیری بکات ئەوا خۆی بەخوێندنەکی دەردەخات گواهی لەمە زیاتر هیچ شتێکی دیكە نازانی. کەچی هەرکە مامۆستا بێ ناگا دەبێت ئەوا قوتابییهکان هەڵدەچێت، هەموو هۆکانی بە دەستی بۆ دەرفەتدان بە کێبوونەکانی بەکار دەهێنێ. کاتیکیش منداڵەکان لە حوجرە دەردەکەوتێت ئەوا جلهی خۆی بەردەدات، بە غاردان و هات و هاوارەوه بەکۆڵانەکان دەپوات، لەم دەدات و شتێک لەو دەفرێتی.

دکتۆر مە عەقراوی دەلی^{٢١٤} نەریتی باو ئەوەیە بچووکەکان لە بەردەم گەورەکان قسە نەکەن، ئەگەر پرسسیاریان لێ نەکرێت. چاوه‌پوانی ئەوە لە بچووکەکان دەکرێت هێمن و سەنگین بن. لە ئەنجامی ئەمەشدا رۆڵەتی سەنگینی رووکەش و نەخوازراو بەرووخساری منداڵەکانەوه دەبینین، کە روحی چالاکی و کوششیان تێدا دەکۆژێت^{٢١٥}.

لە راستیدا ئەو سەنگینه دروستکراوهی، دکتۆر عەقراوی ئاماژە ی بۆ کردووه، ماوه‌یه‌کی زۆر بەردەوام نابێت، بە لکو بە شێوه‌یه‌کی کاتی منداڵەکان تەنها لە بەردەم باوک و مامۆستا و گەورەکان دەینوێتی، ئەوا کاتەکانی دیكە بەدفعە و ئاژاوه‌گیر و ئاژاوه‌گیرییه‌کەشی سنووری بۆ نییه.

ئەوەی شایەنی باسە قوتابخانە نوێیه‌کان، ئەوانە ی بەمدواییه‌ شوێنی حوجرەکان دەگریته‌وه، توانیویان ئارادەیه‌ک منداڵان لەو سەنگینه‌ رۆڵەتیە نەجات بدەن، بەلام نەریتیکی دیكە شوێنی نەریته‌کانی پیشوو گرتۆته‌وه، هەمان کاریگەری لەسەر بێکەتە ی کەسایەتیان هەیه. ئەو قوتابخانانە منداڵ بۆ هەندیک پرەنسیپ و چەمکی نوێ پەڕۆش دەکەن، ئەمەش جووژیکێ نوێی دووفاقی کەسێتیان لەلای دروست دەکات، لەبەشی داهااتودا باسی ئەمە دەکەین.

^{٢١٤} مە عەقراوی (العراق الحديث) ترجمه المؤلف و مجید خدوری، ص ٢٨٤

كارىگەرى پەتا بەسەر دووقاقى :

لەوانەيە لە گۆتايى ئەم بەشەدا گونجاو بىت ياسى پەتا و رادەى كارىگەرى پەتا بگەين لەسەر كەسىتى خەلكى شارەكان. بە بىرواى من پەتاكان بەشىۋەيەك لەشىۋەكان ھۆكار بوون بۆ بەھىزىۋونى ھەندىك رووخسارى دووقاقى. لەسەردەمى عوسمانىيەكان پەتا ناوھ ناوھ رووى لەعىراق دەكرد، زۆرجار بە تىكرابى دەسال جارىك پەتا دەھات، بەلام قورسايىيەكەى لەشارەكان زياتر بوو لەلانىكان و لەلانىكان زياتر بوو لە بىابان. ھەرچەندەش شارەكە گەرەتەر و قەرەبالتەر دەبوو بە دانىشتوان ئەوا كارىگەرى پەتاكە ترساناكتەر دەبوو.

بۆ ئەوھى بزائىن كارىگەرى پەتا لەسەر شارەكانى عىراق چەندە ئەوا دەبىت ئەو كىتەبە بخۆينىنەوھ كە گرۇفز پىاۋە تەبىشەريەكەى ئىنگلىز، لەبارەى ئەو دىمانەنانەى تاعون نووسىۋىيەتى، كە خۆى لە سالى ۱۸۳۱ لە بەغدا بىنويەتى. گرۇفز ئەوكاتە لەبەغدا نىشتەجى بوو، ئامادە نەبووھ وەك ھاوشىۋەى جاليەى ئەوروپى لەبەغدا بىرواى، قەدەرەكەى ئەوھ دەبىت لەمردن دەرپازى دەبىت، ئەو دىمانەنى خۆى بىنويەتى لە سالى ۱۸۳۲ بەكتىبىكدا لەلەندەن پلاۋى دەكاتەوھ^{۲۴۰}.

گرۇفز باس لەوھ دەكات ژمارەى مردوۋەكان رۆژ لەدواى رۆژ زياتر دەبىت تا لەيەك رۆژدا دەكاتە تۆ ھەزار كەس، دەشلى "ئىستا مردن بۆتە شىتىكى باو، وايلئىھاتوۋە خەلك نەزىكترىن كەسى خويان بىياكانە دەنئىژن، وەك ئەوھى كارىكى ئاسايى بگەن". كاتىك ئەو پىاۋە لەرىگاكانى دەخولتەوھ، رىكەوتى ھىچ مرقۇفك ناكات، تەنھا ئەو كەسانەى نەبىت لاشەى مردوۋان و ئەوكەسانەيان ھەلگرتوۋە كە بەر تاعونەكەكە كەوتوون. ئۆد كۆلى جلوبەرگى مردوۋەكان لەبەردەم زۆرىك لەدەرگاكان كەوتىبوو. لەبەرئەوھى لاشەكان بەپىتى نەرىتى باو بىئىژىژىن، ئەوا دەخرانە سەر پىشتى كەرو پارگىرەكان بۆ چاللىك دەبران بۆ ناشىتن. دواچار حالەتەكە بەوھ گەيشت خەلك لەرىگاۋىانەكان پكەۋىت، سەگىش دەكەوتە سەر چەستەيان تەنانت ھەندىكىيان ھىشتا لەسەرمەرگ دابوون و نەمردىبوون.

^{۲۴۰} Groves (journal of a resident in Baghdad)

به‌كۆك له‌ئازاربه‌خشتري و ئاره‌خه‌ترين ديمه‌ن، بوونى سه‌دان مندالى ساوا بوو له
ريگاوبانه‌كان، زۆريه‌يان ته‌مه‌نيان له‌ ده‌ رۆژ زياتر نه‌بوو، گريانى نه‌و مندالنه‌ تىكه‌لى
ده‌نگى نه‌و سه‌گانه‌ ده‌بوو كه‌ به‌ پارچه‌ پارچه‌ كردنى لاشه‌كانه‌وه‌ سه‌رقال بوون.

دواى نه‌م په‌تايه‌ لاقاو هات، ئاو به‌هه‌موو هيزى خۆي هاته‌ ناوشاره‌كه‌وه‌، هيشتا
شه‌وى دووه‌مى لاقاو نه‌هاتبوو به‌شئي خواره‌وه‌ شار به‌ته‌واوى كه‌وته‌ زۆر ئاوه‌وه‌،
ده‌گوتري ت حوت هه‌زار كه‌س به‌يه‌ك چار كه‌وتنه‌ ئاوه‌وه‌، به‌شيوه‌يه‌ك نه‌خۆش و
مردوو و له‌شساغ به‌يه‌كه‌وه‌ نيززان.

له‌م قوناغه‌دا په‌يدا كردنى پيتاك زۆر زه‌حمه‌ت بوو، ته‌نانه‌ت خه‌لكى رۆر به‌ريز،
له‌وانه‌ي هيشتا له‌زيان مابوون، له‌به‌رده‌رگاكان ده‌گه‌ران بۆ نه‌وه‌ي ساده‌ترين
پيداويستى ژيانيان ده‌ستكه‌وت، له‌م كاته‌شدا ژماره‌ي نه‌و مردووانه‌ي لاشه‌كانيان
له‌سه‌ر ريگاكان كه‌وتبوو زۆر ترسناك بوو، كه‌لوپه‌لى هه‌لگرتنى مردووكانيش نه‌بوو بۆ
ناشتنيان.^{٢٤٦}

له‌راستيدا نه‌و په‌تايه‌ي رووى له‌به‌غدا كردبوو، زۆريك له‌شاره‌كاني عيراقى گرته‌وه‌،
ده‌كرت بليين له‌هه‌موو نه‌و په‌تايانه‌ي كه‌ پيشتر و دواتريش عيراقى گرتوته‌وه‌
كاريگه‌رتر و زيانى زۆرتر بووه‌. به‌هه‌رحال نه‌م په‌تايه‌ نمونه‌يه‌كمان ده‌داتى بۆ
نه‌وه‌ي روونى بكه‌ينه‌وه‌، چۆن په‌تا له‌گه‌شه‌ كردنى هه‌تديك رووخسارى دووقاقى
كه‌سيتى خه‌لكى شاره‌كاني عيراق، هاوكار بووه‌.

له‌كانيكدا خه‌لكى شار هه‌ر له‌منداليانه‌وه‌ له‌سه‌ر خه‌زكردن به‌ زالبوون و شانازى و
ده‌مارگيرى و تۆله‌كردن و هيزشكردن، په‌روه‌رده‌كراون، نه‌وا وه‌ك بينيمان په‌تا ناوه‌
ناوه‌ به‌رۆكى ده‌گرتن و ئاراسته‌يه‌كى پيچه‌وانه‌ي پيشووى له‌لا دروست ده‌كردن،
نه‌ميش خه‌م و ملكه‌چى و سكالاكردن بوو له‌زه‌مانه‌، ليره‌وه‌ ده‌كرت بليين كه‌سيتى
شاره‌كان دوو خه‌سله‌تى پيچه‌وانه‌ي يه‌كترىان هه‌يه‌: يه‌كه‌ميان مه‌يلى ئازار و ملكه‌چى
وسكالاكردنه‌، دووه‌ميان مه‌يلى رووبه‌رووبوونه‌وه‌ و زالبوونه‌.

^{٢٤٦} جيس فريرز (رحلة فريرز) ترجمة جعفر الخياط ص ٩٧-١٠٤

هۆکارەکانى پەتا لە عێراق:

لەرستیدا پەتا لەرابوویدا زۆرى ئەو ولاتانى شارستانى دەگرتهوه، بى جياكارى، بەلام من مەژندەى ئەو دەکەم عێراق لەسەردەمى عوسمانىيەکان ئەگەر نەلێم لەهەموو ولاتان ئەو لەزۆرى ئەو ولاتان زیاتر مەینەتى بەدەست پەتاکانەوه، هەبووه.

دەکریت لەم بارەيەوه ئاماژە بۆ ئەو بکەین، عێراق دەکەوتتە سەر رینگای حەجى زۆرى لەولاتانى ئىسلامى، سەرەرای ئەمەش چەندین مەزارگەى پىرۆزى تێدايە کەخەلک لەولاتانەوه رووى تێدەکەن، زۆرىکیش لەوان لاشەى مەردووەکانیان لەگەڵ خۆیان دەهێنن، بۆ ئەوێ لەمەزارگەنە بنێژن، جا کاتێک پەتا لەیەکێک لەولاتانە روویدەدا ئەو زۆر خێرا بۆ عێراق دەگوێزايەوه.

وەک دەزانیت هیند سەرچاوەى زۆرى پەتاکان بووه، زۆرىکیش لەو پەتایانەى هیند بەشێوەيەکی راستەوخۆيان لەرینگای ئێرانەوه بۆ عێراق گوێزراوەتەوه. ئەوکاتە رەوتێکى قەدەرى بەسەر زۆرى دانىشتوانى عێراق زالبوو، ئەمەش هۆکارێکى کارابوو بۆ بلاویوونەوهى پەتا، چونکە ئەوان واسەیری پەتایان دەکرد، جۆرىک بێت لەقەزا وقەدەر، کە خودا بەسەریان دەهێنێ، بۆیە کاتێک پەتا دێت ئەو وەک مەپى کۆشتارگەکان دەین، ولشتاتى گەشتیار لەو بارەيەوه دەلێ "کاتێک هەوالى پەتا لەسالى ۱۹۳۱ گەيشتە بەغدا، کونسولێ بەرىتانى کۆششێکى زۆرى کرد بۆ ئەوێ والى رازى بکات رێکار پێویست بگرێتەبەر، جیاکردنەوهى تووشبووان رابگەيێت، کەچى پیاوانى ئایینی رێگریان لەوالى ئەم کارە بکات، گوايە پێچەوانەى حەرمەکانى قورئانە"^{۲۱۷}.

فریزەر پێتوایە خراپى کارىگرى حکومى هۆکارێکى دیکە بوو بۆ گوێزراوەى پەتا بۆ عێراق، بۆ نموونە ئەو ئاماژە بۆ ئەو دەکات هەوالى کۆلیرا لە سالى ۱۸۳۴ گەيشتۆتە بەغدا، کە ئەو کات لەکرماشان بلاویۆتەوه، نیشنگەى بەرىتانى، والى لەئەنجامە ترسناکەکانى ئاگادار دەکاتەوه، کەچى والى بايەخى بەئاگادارکردنەوهکە نەداوه و رێگرى لەهاتنى گەشتیارە ئێرانىيەکان نەکردووه، چونکە چاوى بڕیووه ئەو سەرانییەى کە وەک نەریتێک لە گەشتیارە ئێرانىيەکانى وەردەگرت.

^{۲۱۷} سعد العسري (بغداد كما وصفها السواح الاجانب) ص ۶۷

چەندىن ھۆكۈمەت دىكە ھەيە ۋا دەكەت بېيىتە نىچىرى بەردەستى مىكرۆبەكان،
ھاوكارىش بىت لەبلاۋبوونە ۋەي پەتا بىكات. ئەمانەى خوارەۋە چەند ھۆكارىكن:

۱- زۆرى ھۆپ وگۇماۋەكان لەعىراقدا، بۆتە ھۆي بلاۋبوونە ۋەي نەخۇشەكانى ۋەك
مەلاريا ۋ بەلھارزىا بەشىۋەيەكى فراۋان لەنىۋان دانىشتۋاندا. ئەمەش تەندروستى
دانىشتۋانى لاۋاز كوردۋە ۋ بەرگى ئەۋانى لەبەرامبەر پەتاكان كەمكردۋتەۋە.

۲- برىستى لەۋاى يەك: مىژۋى باس لەھاتنى چەندىن برىستى دەكەت لەعىراق،
ئەمەش لەئەنجامى تىكچوۋنى ئاۋدىرى ۋ چەنگ ۋ ئازاۋەكان بوۋە، زۆر بەلگە ھەيەكە
زۆرىك لەپەتاكان بەۋاى برىستىيەكان ھاتوۋن.

۳- ئەۋ نەرىتە خراپانەى خەلكى عىراق لە شىۋازى خواردن ۋ كەمى قەرجۋرى
ھەيە، ۋەك پىشتىرش ئاماژەمان بۇ كرد: ئەمەش بەرگىيان لەبەرامبەر پەتاكان كەم
دەكەتەۋە.

۴- كەم بايەخدان بە خاۋىنى وشوۋشتن، بلاۋبوونە ۋەي نەرىتى چىلم رشتن ۋ
تفكرىن، پىسايى لەسەر رىگاكان. خەلك لەچاىخانەكان لەيەك جام ئاۋ بخۇنەۋە
بىئەۋەي پاك بىرىتەۋە ۋ بشوۋرىت، ئەمەش ۋا دەكەت نەخۇشەكان بەئاسانى
بلاۋبىنەۋە.

۵- خەۋزى دەستشۋر: ئەمە خەۋزىكى بچوۋكە زۆرىك خەلكى شار ۋا راھاتوۋە لە
مالەكانيان دروستى دەكەن ۋ قاپ ۋ قاچاخ ۋ جەستەيان لى پاك دەكەنەۋە. زۆرجار
لىل دەبىتو بۆگەن دەبىت پردەبىت لە مىكرۆبى نەخۇشى ئەمە يەكتەك بوۋە
لەگىنگىرىن ھۆكارەكانى گواستەۋەي نەخۇشى ۋ پەتا.

۶- پىسپوۋنى ئاۋى خواردنەۋە، ئاۋكىشەكان ئاۋيان لەكەنارە نىزىكەكان دەھىنا. ۋا
رىكەكەۋت ھەندىك لە ژنان جلوبەرىگان دەشوۋشتن ۋ پاشەۋرى مىندالان
دەشوۋشت، بەمەش پىسايىكە لەگەل ئەۋ ئاۋە تىكەل دەبوۋ كە ئاۋكىشەكان
دەيانبرد.

۷- درىژى ۋەرزى ھاۋىن ۋ بەرزى پلەي گەرما لەعىراق، گەرما ۋەك دەزانىت
ھاۋكارە لەخىرايى بۆگەن بوۋن ۋ گەشەكردنى مىكرۆبى نەخۇشەكان. ھەر ئەم

گه‌رمایه‌ش هۆکار ده‌بێت بۆ نه‌وه‌ی خه‌لك له‌كه‌ناره‌كانی رووبار مه‌له‌ به‌كه‌ن، نه‌وكه‌ناره‌نه‌ش زۆر جار به‌پیسایی و جۆره‌ها پاشه‌ریز پیس ده‌بێت.

۸- په‌ینکردنی کێلگه‌کانی سه‌وزه به‌ پیسایی و ئاوی پیسی شاره‌كان، خه‌لكیش وا راهاتوو ده‌بێت شووشنه‌وه‌ی باش سه‌وزه بخۆن، له‌گه‌ڵ سه‌وزه‌كه‌ش گه‌لێك میكرۆب و گه‌رای كرمه‌كان ده‌خۆن.^{۳۱۸}

سروشستی گۆرانی عێراقی:

كانێك توێژینه‌وه له‌باره‌ی گۆرانی عێراقی ده‌كه‌ین، به‌تایبه‌تی مه‌قاماتی به‌غدايي، زۆر جار خه‌سه‌لتی په‌ژاره و كرپورانه‌وه‌ی ئێدا ده‌بینین. زۆریه‌یان گۆرانی ماته‌میتین، بۆیه‌ پرپه‌تی له‌سكاڵا له‌دوینا و به‌دبه‌ختی و هه‌ستکردن به‌ بێئومیدی و ئازار.

كانێك له‌ شه‌ویكی ئارام له‌دووره‌وه گویم له‌مه‌قامێكی به‌غدادی ده‌بێت، وا هه‌ست ده‌كه‌م له‌ نه‌نجامی تاعوتیکه‌وه گوتراوه‌ كه‌سێك نه‌ماوه، ئه‌مه‌ ده‌نگی مرۆفیکه‌ هه‌موو خه‌لكی مردوو، ته‌نها خۆی له‌وه‌جسته‌ و دوینیای فانی ماوه‌ته‌وه. ده‌گوتریت قوتابییه‌کی عێراقی كه‌ له‌ ویلايه‌ته‌یه‌كگرتوه‌كانی ئه‌مریکای خۆیندوو، رۆژێك له‌وێ سه‌ردانی هاوڕێیه‌کی عێراقی ده‌كات. به‌لام له‌ماله‌كه‌ نابێت كه‌ ئێنی نیشته‌جێبووه. كه‌چی خانمی خاوه‌ن مال له‌وێ بووه و قسه‌ی له‌گه‌ڵ كردوو، ئه‌و خانمه‌ وتویه‌تی كۆپه‌كه‌ گه‌نجیكی باش به‌لام هه‌ركه‌ ده‌جێته‌ هه‌مام ده‌ست به‌گریان ده‌كات، دوا‌جار ده‌رده‌كه‌وێت ئه‌و گه‌نجه‌ عێراقیه‌ له‌ هه‌مام نه‌گریاوه و كه‌ خانمه‌ ئه‌مریکیه‌كه‌ تیگه‌یشتوو، به‌لكو (نه‌بۆزیاتی) عێراقی گوتوه.^{۳۱۹}

تیبینی ئه‌وه له‌دانیشته‌وانی شار ده‌کریت كانێك به‌شه‌ردین و شانازی ده‌كه‌ن ره‌فتاری شه‌قاوه‌كان هه‌لده‌گرن ئه‌وانه‌ی وا راهاتوون ته‌حه‌دی ده‌كه‌ن و خۆیان زāl ده‌كه‌ن، به‌لام هه‌ركه‌ ده‌ست به‌ گۆرانی ده‌كه‌ن ئه‌وا ده‌بنه‌ كه‌سی به‌سته‌زمان و زه‌مانه‌ به‌قورسایی خۆی غه‌دیری لێكردوون، زه‌بری كوشنده‌ی لێدان، ئه‌مه‌ زۆر

^{۳۱۸} ئه‌وه‌ی شایه‌نی باسه‌ ئه‌و نه‌ریته‌ تا ئێستاش هاوشیوه‌ی رابردوو له‌عێراق باوه، سه‌یر ئه‌وه‌یه‌ حكوومه‌تی عێراقی پارویه‌کی زۆر و زه‌هه‌ند له‌ كاروباری ته‌شرووسقی خه‌رج ده‌كات، كه‌چی رینگا به‌ جوتیاران ده‌دات سه‌وزه به‌ پیسایی و پاشه‌ریز په‌ین به‌كه‌ن. بۆیه‌ له‌لایه‌ك به‌ره‌نگاری نه‌خۆشی ده‌بێته‌وه و له‌لایه‌کی دیکه‌ش رینگه‌ به‌ پلاویونه‌وه‌ی ده‌دات. ئازانه‌ ناخۆكه‌ی به‌پرسان ناگاداری ئه‌مه‌ ده‌بن!^{۳۱۹} - عه‌لی وه‌ردی

^{۳۲۰} عه‌لی وه‌ردی (شخصیة الفرد العراقي) ص ۴۴

بەرۆونی لە مە یخا نە گان دەردە کە و یت، ئە گەر یە کێک لە و ان سەر خۆش دە بێت ئە و
مە یلی بە لای گۆرانی کپۆزانە وە و نازار بە خش دە بێت (ئای دلی بێتو میندم!) ، بە لام
کاتێک هە ست بە سووکایە تیە ک دە کات روو بە رووی دە کړیت، جا بە ئە نقە سە ت بێت یان
نا، ئە و دە بێت درن دە و لە ئە نجامی ئە مە ش مە یخا نە کە دە بێتە مە یدان ی شە ڕێک
خە نجە ڕی تیدا بە کار دیت و کورسی بە ڕیە ک دە کە و ن و مێزە گان تێک دە شکێن.

وە ک دە رکە و یت ژنان لە مە دا جیا واز ییە ک ی ژۆریان لە گە ل پیا و ان نییە، بۆ یە جۆریکی
لە گۆرانی ماتمە ینیان هە یە بە ناوی (سە ردولکە: التعدید) دە ناسر یت. لە و انە شە ئە و
و شە یە لە عەرە بیدا لە وە وە هات بێت چاکی یە گانی مردو و لە کاتی گریان دە ژم یرن، ئە و
جۆرە سە ردولکە یە ش لە نێو ژنان ی شار و لادی با وە. ژنی عێراق کارامە یی بێ و یتە ی لە و
جۆرە گۆرانیە پێشان دا وە، بۆ یە بە ناوی مە جلیسی پرسە و گریان دە گە ر یت بۆ ئە وە ی
نە فە سیك بە ناخی دلی بدات، بە لام لە هە مان کاتیش سل لە وە ناکاتە وە بێتە
درن دە یە ک کاتێک شە ڕ لە گە ل ژنیکی درلوسی دە بێت لە گە ڕە گدا. ئە و کاتە دە بێن ی بۆ تە
ژنیکی دە نگ گ ڕ و ژۆر تو ڕ، بە جێتو دە ست را دە وە ش یت ی، قو ڕپە سەر ئە و کە سە ی
بەرۆی دە وە ست یتە وە.

لە یە کێک لە پە ندە گانی عێراق هاتو وە "قەرە ج خاتوونی گە ڕە کە". مە بە ست لە
قەرە ج ژنیکی بە دفە ڕی، دە مش یرە، ئە و یش خاتوونی گە ڕە کە مانای خاتمە بە رێزە کە ی
گە ڕە کە. جا ژنان مندالانیان بە و جۆرە رە فتارە پەر وە ردە دە کە ن، ئە و ان لە یا وە ش ی
نە م جۆرە ژنە پەر وە ردە دە بن، لە لایە ک جو ینفرۆش و لە لایە ک گریا و، لە م نێ و انە دا دین
و دە چن، بە و پێ یە ی پێ و یت بگات.

دە کړ یت بگوت یت پەر وە ردە ی کۆ مە لایە تی لە شارە گانی عێراق، تاک فێ ڕی ئە وە
دە کات لە بە رام بە ر مۆ قە درن دە بێت، لە یە رام بە ر قە دەر ش بێ دە سە لات بێت، ئە مە ش
یە کێک لە روالە گانی دو و فاقی کە سی یت ی لە عێراق دا.

بهشی دوازدهم

به دناکاری له شاره‌کاندا

هه‌ندیک له تویرهران پێیانوايه ژيان له‌شاره‌کان هاندهره بۆ به‌دبوونی ناکار، ئێین خه‌لدوونیش هه‌مان بۆچوونی هه‌بوو. ئه‌و به‌راوردی له‌نیوان ناکاری به‌دو و ناکاری شارنشین کردوه، له‌ئه‌نجامدا جیاوازییه‌کی زۆری له‌نیوانیان به‌دی کردوه. له‌ تێپوانینی ئه‌ودا به‌دو ناکاری له‌شارنشینه‌کان چاکتره، چونکه ئه‌وان دوورن له‌شارستانیته، به‌خۆشگوزهرانی وه‌له‌په‌ی مادده و خه‌ریک بوون به‌ ئاره‌زووه‌کانیه‌وه. ئه‌وه‌ی خواره‌وه به‌شیکه له‌قسه‌کانی ئێین خه‌لدون له‌باره‌ی ئه‌م بابه‌ته‌وه:

"... به‌دبوونی خه‌لکی شار له‌خۆیاندا به‌تایبه‌تی تاکه تاکه‌یان، ئه‌مه‌ش له‌به‌ر زه‌حمه‌تی و ماندوووبوون له‌پێناو داهات و جۆراوجۆری شه‌رانگیزی له‌به‌ده‌سته‌ینانیدا، له‌گه‌ڵ ئه‌و زیانانه‌ی له‌به‌ده‌سته‌ینانی بۆ ده‌روونیان ده‌بێت. له‌به‌ر ئه‌مه‌ش خه‌ریکه‌ری و شه‌رانگیزی و هاشوه‌وشی، فێلبازی له‌په‌یداکردنی بژێوی له‌نیواندا زۆر ده‌بێت. ده‌روونیش له‌ فیکر دوور ده‌که‌وتیه‌وه و به‌ دوا‌ی فێلبازی ده‌بێت، بۆیه ده‌بینین به‌دوا‌ی درق و ته‌له‌که‌بازی و ساخته و دزی و به‌دره‌وشی ده‌بن له‌ ئیماندا، فێری رییاش ده‌بن له‌فرۆشتن. دواتریش ده‌بینی له‌شیوازه‌کانی به‌دره‌وشی شاره‌زا ده‌بن و ده‌سته‌پێشخه‌رن لێی. دواتریش له‌داوینپاکی دوور ده‌که‌ونه‌وه، نه‌گه‌ر ئه‌مه‌ش له‌ناو شارێک یا نه‌گه‌لێک زۆر بێت ئه‌وا خوا فرمائی کاوالبوون و له‌ناوچوونی ده‌دات، ئه‌مه‌ش مانای ئه‌و نایه‌ته‌یه‌ که ده‌فه‌رموی (واذا اردنا ان نهلك قرية امرنا مترفها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا) له‌وێشه‌وه داهاتیان به‌شی پێویستیان ناكات، له‌به‌ر زۆر پێویستی و داواکانی

سروشتی کۆمه‌لگه‌ی عێراقی

ده‌روونه‌وه، بارودۆخیان جینگیر نابیت، ئەگەر بارودۆخی خەلکیش یەكە یەكە تیکچوو ئەوا رژیمی شارەكەش ئالۆز دەبیت و تیکدەچیت".

"لە بەدرەفتارییه‌كانی شارستانیەت سەرقالبوونه بە شەهوەت و زی‌ده‌روویی كردنه‌ له‌خۆشگۆزەهانی، ئەوا هونەرکاری لە شەهوەتەكانی سەك دەكریت وەك خواردن، شوێنی خەوانەوه، بە‌دوای ئەمانەش شەهوەتەكانی جۆوتیبوون جۆراوجۆر دەبیت وەك زینا و نێربازی، ئەمەش دەبێتە بە‌دبوونی جۆر، ئەگەر ئامانجی كۆمه‌لگا بریتی بێت لە شارستانی و خۆشگۆزەهانی، كاتیك ئەم ئامانجە دەگاتە ئەوپەڕی ئەوا تێك دەچیت و بە‌ره‌و پێربوون دەچیت وەك تەمەنی سروشتی بوونه‌وه‌ران".^{٣٥٠}

ئەوه‌ی شایەنی یاسە ئەم بۆچوونه‌ی ئێین خەلدون لە‌بارە‌ی بە‌درەوشتی لە‌شارە‌كان هیناویەتی، لە‌سەر هەموو شارە‌كان جێبە‌جێ ناکریت، بە‌تایبە‌تی لە‌سەر شارە‌ نوێیە‌كان، چونکە ئا‌کار بریتیە لە‌بابە‌تی رێژە‌یی، ئا‌کار مل‌کە‌چی ئە‌و پێ‌وه‌ره‌ رۆشن‌بیر‌پانە‌یە کە خە‌لک لە‌کۆمه‌لگا‌کە‌ی خۆیان لێ‌ی راهاتوون. ئە‌وه‌ی ئێمه‌ لە‌کۆمه‌لگای خۆمان بە‌ ئا‌کارێکی خراپی دە‌زانین ئە‌وا لە‌وانە‌یە لە‌کۆمه‌لگایە‌کی دیکە بە‌ره‌فتاری چاکە‌خوای بزانریت.

ئە‌وه‌ی تێبینی دە‌کریت لە‌ شاره‌ نوێیە‌کانی ولاتی پێشکە‌وتوو، بارودۆخی ئا‌کار نە‌گە‌یشتۆتە ئە‌و ئاستە‌ی کە ئێین خەلدون لە‌ بە‌دبوون وە‌سف‌ی کردووه‌، ئێمه‌ ن‌کۆلی لە‌وه‌ ناکه‌ین هە‌ندیک ناوچه‌ی دیاریکراو هە‌یە بۆ بە‌دئا‌کاری، بە‌ناوچه‌‌کانی (slums) دە‌ناسریت، کە‌چی ناوچه‌‌کانی دیکە لە‌زۆرە‌ی کائدا لە‌رووی ئا‌کارییه‌وه‌ بە‌د نین، مە‌به‌ستمان ئە‌وه‌یە ئا‌کار لە‌و شوێنانە‌ لە‌گە‌ڵ پێ‌وه‌ره‌ باوه‌‌کانی رۆشن‌بیری کۆمه‌لگا‌کە‌ گونجاوه‌".^{٣٥١}

وە‌ك دە‌رده‌که‌وت ئێین خەلدون بۆ‌چوونی خۆی لە‌بارە‌ی بە‌دئا‌کارییه‌وه‌ لە‌ ئا‌کاری ئە‌و شارنشینانە‌ وەرگرتوو کە‌خودی خۆی لە‌و شارانە‌ بینوییە‌تی و تێیدا ژیاوه‌. کاتی‌کیش ئە‌و ئا‌کارانە‌ی بە‌راورد کردووه‌ بە‌و رێ‌نمایە‌ بە‌رزاتە‌ی ئیسلام

^{٣٥٠} این خلدون (المقدمه) - تحقیق علی عبدالواحد رافی - ج ٢، ص ٨٧٧-٨٨٠.
^{٣٥١} Gist and Halbert (Urban society) p 163

ھىناۋىيەتى ئەۋا ئەۋكات بە ئاكارەكانى بەخراب ۋەسفىكرىدوۋە، ۋەك شارۋە نىيە لەمەشدا لەسەر ھەقە لەلایەنى ئىعتىباردوۋە.

كاتىك تونۇشەۋە لەبارەى ئاكارى شارەكانى غىراق دەكەين لەسەردەمى عوسمانىيەكان، دەبىن تا پلەكى بەرز بۆچۈنەكەى ئىبىن خەلدون لۆزىكى، خەلگى شارەكانى غىراق پىئودى ئەخلاقىان لە رىنمايىيە بەرزەكانى ئايىتەۋە ۋەردەگرت، كەچى لەزىانى واقىيى خۇيانەۋە لەسەر پىچەۋانەى ئەۋبەھا ۋ رىنمايىيانە دەپۇششت.

لەراستىدا بەدوۋەكانىش لە زۆر نەرىتيان پىچەۋانەى رىنمايەكانى ئىسلام بوۋن، بەلام ئەۋان دركىان بەمە تەدەكرد ۋەستىان پىتەدەكرد. كەچى خەلگى شارەكان، لەبەرئەۋەى زۆر نامۇزگارى ئايىنى ۋ مەشتومرى لۆزىكىان لەنىۋىلاۋە، ئەۋا جىاۋازى لەئىۋان نەرىتى خۇيان ۋ رىنمايىيەكانى ئايىنەكەيان دەكەن. ھەر لەۋ بارەيەۋە جىاۋازىيەكى دىكە لەئىۋان خەلگى شارۋىيەدوۋەكان ھەيە، ئەۋىش بىرىتە لەۋەى خەلگى شارەكان زۆرىك لە نەرىتەكانىان لە بەدوۋەكان ۋەرگرتوۋە، ۋەك لەيەشى پىشۋودا بىنىمان، بەلام نەيانتۋانىۋە بىگەردى ئەۋ نەرىتە بىارزىن كە لە بىبابانەۋە ۋەرىانگرتوۋە، بەلكو شىۋىاندوۋىيان ۋ بەدگۇرانيان تىداكردوۋە تا زۆر لە رىنمايى ئايىنى دوۋرىكەۋتۆتەۋە كەپىشتەر لەبەرەتەۋە ھەيىۋە. ھەر ئەمەش ۋايگردوۋە كارىگەرى دوۋقاقى كەسىتى لەسەرخەلگى شار زۆر روۋن بىت. ئەۋان ھەرچەندە لەروۋى واقىيەۋە بەدرەفتارن، كەچى لەبىرگرتەۋەى ئايديالى خۇيان بەرزەفەن.

ھەرچۇنىك بىت ئاكرىت لەمەدا گلەيى لەخەلگى شار بگەين، چۈنگە ئەۋان قۇربانى بارودۇخى كۆمەلەيتى دەۋرۋەريانن. پىشتىرىش ئامارەمان بۆ ئەۋەكردى مۇۋە بەشپەۋەكى گىشتى زىاتر بەرھەمى بارودۇخەكەيتى لەۋەى بەرھەمى ۋىستى ئاك ۋ بىرگرتەۋەى ئەبىستراكت بىت.

بۆلەۋەى بەروۋى لەمە بگەين، دەبىت تاۋتۋى ئەۋ بارودۇخە جىاۋازانە بگەين، كە لەسەردەمى عوسمانىيەكان دەۋرى خەلگى شارىان دابوۋ، دواجارىش چۈن

بوو ھۆى بەدئاكارى ئەوان، ئەمەش بەھىۋاي ئەۋەى وانەيەك يىت بۆ سەدەى نويمان.

پەيۋەندى ئىۋان دەسەلاتدار وخەلك:

حكومتى عوسمانى زۆر لەسەر ئەۋە موكر بوو، لەبەرچاۋى خەلك پارىزكارى لەشكۆى خۆى بكات، بەلەى ئەۋ گىرنگ نەبوو خەلك چى بەخۇيان دەكەن، مادەمەكى ئەوان رىز لەحكومت دەگىرن و خۇيان لەحكومت نرىك دەكەنەۋە. ئەمەش لەشارەكانى غىراق بىۋە نەرىتىكى كۆمەلەيەتى.

فەرمانبەران ئەۋەشەى لەسەدەى نۆزدەم بە ئەفەندىيەكان ناۋدەبران، ئەوان لەھەموو ھەلسوكەوتيان دەستيانگرتىۋو بەروالەكانى شكۆمەندى حكومتەۋە. ئەوان تىكەلى خەلك دەبوون، كە قسەيان بۆ دەكردن بەغىز و بەخۆمەزنكردنەۋە لەخەلكيان دەروانى، يانە و مەجلىسى تايبەت بەخۇيان ھەبوو، داب و زمان و يۇشاكى تايبەت بەخۇيان ھەبوو، بۆيە لەعوام خەلك جىادەكرانەۋە.

رۆژتىكان قسەم لەگەل ئەفەندىيەكى كۆن دەكرد، لەسەردەمى عوسمانىيەكان لە فەرمانبەرە گەۋرەكان بوو، بىنىم خەم وپەژاردى بۆ بارى ئەفەندىيەكانى ئەم زەمانەمان ھەبوو. بەتېروانىنى ئەۋ ئەم ئەفەندىيەنى ئىستا شكۆ و پىڭەى بالەى خۇيان لەدەستداۋە، لەگەل خەلك لەچايخانەكان دادەنىشن، لەداب و جلوبەرگ و بېركردنەۋەيان لە خەلك جياناكرىنەۋە. وتىشى "ئەۋ زەمان ئەفەندى بەماناى وشەكە ئەفەندى بوو!"

ئەفەندىيەكان لەشاردا جىنىك بوون لەسەروۋى خەلكەۋە، ھەندىك لە پىاوماقولان خۇيان لە ئەفەندىيەكان نرىك دەكردەۋە و ھاموشۇيان دەكردن، بۆئەۋەى شىتېكىان لەدەسەلات دەستكەۋىت، خانەدانىان زياتر بىت، لەئەجامى تىكەلېۋونەش ئۆيۆك دروست بوو بە ئەھلى جوبە ناۋدەبران، ئەۋانە موكر بوون لەۋەى ھەلسوكەوت لەگەل ئەفەندىيەكان بكن، ھەۋلىان دەدا بېنە ئەندامى ئەنجومەنى شارەۋاشى وئەنجومەنى كارگىزى. زۆربەى قسەكانىان ئەۋە بوو (فلان ئەفەندى وايگوت)، (فلان بەگ وايگوت)، ئەگەرىش پىڭەيان بۆ پلەى بەرز ھەلدەكشا، ئەۋا قسەكانىان لەبارەى (پاشا موشىر) دەبوو.

لە راستىدا تىكەلبوون بە ئەفەندىيەكان لە لای خەلكى شارەكەن بېووە ھۆى
شانازىكردن، تەنەت چەندىن پەند و گۆرانی مىللى ھەيە نامازە بۆ ئەمە دەكەن،
ھېشتا ئەو گۆرانیەم لەبىرماوہ كە لەمەندالى گۆنپىستى بووم، دەلى:
راح نەمىري حېي جاء من الميري حېي

ئەو گۆرانپىژە ستايشى خۆشەويستەكەى دەكات، بەوہ وەسفى دەكات گوايە
ھاتوچۆى فەرمانگەكانى مېرى دەكات، ئەمەش ماناي ئەوہيە خۆشەويستەكەى لە
خانەدانەكانە كە پەيوەندى و دۆستايەتيان لەگەل فەرمانپەرەن ھەيە. لىرەوہ
نوكتەيەك لەبارەى پياوچكى خەلكى شار دەگىردىتەوہ، گوايە ئەو پياوہ
بەشادىيەوہ دىتە لای ھاوچىيەكەى چونكە ئاغا پىتى گوتوہ "انت جفطە" ئەو وشەيە
(جفطە) بەشتىك دەگوتىت كەھىچ كەلكى نەبىت، كەچى پياوہكە رۆر شانازى
پىكردوہ چونكە ئاغا بۆ سوعبەت و خۆشى پىتى گوتوہ "تۆ بى كەلكى، دەم
چەفتى" ئەم نوكتەيە بۆتە پەندىك بۆ ئەو پياوہ ناست نزمائە دەگوتىت كە
شانازى بە قسەكردن لەگەل پياوچى گەرە دەكەن. بۆيە پىتى دەلىن "قال ئە الاغا انت
جفطە"^{٢٥٧}

كېشەى خەلكى شار ئەوہيە ئەوان لەناخى دلىانەوہ فەرمانپەرەواكانيان خۆش
ناوېت، لەوانەشە رقيان لى بىتەوہ. ئەمەش ماناي ئەوہيە ئەوان لەبەرەمبەر
دەسەلاندان پىچەوانەى ناخى خۇيان دەردەخەن، ئەمەش نەرىتيكە رەگى
لەناخى رۆرەيان داكوتاوہ، بەشەوہيەك لە ژيانى رۆژانەيان رىز لە كەسەك دەگىرن
خۆشەويست تىيە، كەسەكيان خۆشدەوئ رىزىشى ناگىرن.

لەئەتجامى ئەمەدا شتىك ھاوشىوہى گرتى دەروونى لەلايان دروست بېوہ،
ئەوان گرىمانەى ئەوہ دەكەن كەسى بەرىز دەبىت كەسەكى بەفیز بىت و لەگەل
ئەوان لووتبەرەز بىت، كەم قسەيان لەگەل بكات. ئەگەر لەگەلئان ساكار بوو،
بەيەكتەك لەخۇيان زانى ئەوا پىتى دەوتىرن و سوكايتى پىدەكەن. ئەوان وا
راھاتوون بە بەرزى لەئەفەندى بېوان، سەرەراى ئەمەش رىزى دەگىرن، تەنەت
خەيالى ئەوہ دەكەن، لووتبەرەزى و پىنگەى بەرز دوو بابەتى پەيوەست بن

^{٢٥٧} ئەم بەسەرھاتە لەناو كۆردەولرىش پاس دەكرىت بەلام بەشەوہيە "ئاغام پىنگوتم سەكە" - وەرگىز

به‌یه‌کتره‌وه، له‌یه‌کتر جیهانه‌کرتنه‌وه، نه‌گهر که‌سی‌کیش ساده‌ بی‌ت شه‌وا به‌لای شه‌وانه‌وه به‌لگه‌یه‌ بۆنه‌وه‌ی که‌سه‌که‌ پینگه‌ی به‌رزى له‌ده‌ست داوه‌.

ده‌بی‌ت شه‌وه‌ له‌بیر نه‌که‌ین خه‌لکی شار نه‌ریتێکی به‌دوه‌کانیان له‌به‌رامبه‌ر به‌ده‌سه‌لاتداران به‌پێچه‌وانه‌وه‌ وه‌رگرتوه‌وه‌، بینیمان به‌دوه‌کان له‌ بیابان رقیان له‌که‌سی‌ک ده‌بی‌ته‌وه‌ خۆی له‌ناو شه‌وان به‌گه‌وره‌ بزاتیت، شه‌وان له‌به‌رامبه‌ر سه‌رۆکه‌کانیان دیموکراسین، نه‌گهر بینیان خۆی به‌سه‌ریان ده‌سه‌پینێ شه‌وا لێی دوورده‌که‌ونه‌وه‌ و پش‌تی تیده‌که‌ن. شه‌وا نه‌ریته‌ گه‌یشته‌ته‌ خه‌لکی شارده‌کان، که‌م یان زۆر به‌و نه‌ریته‌وه‌ کاریگه‌رن، نه‌وانیش وه‌ک به‌دو رقیان له‌که‌سانی خۆسه‌پینه‌ر ده‌بی‌ته‌وه‌، به‌لام په‌یوه‌ندیان به‌ ده‌سه‌لاتدار وایکردوه‌وه‌ ریزی بگرن، سه‌ره‌پای رقبوونه‌وه‌یان.

شه‌وان له‌ دانیشنه‌ تایبه‌ته‌کانیان زه‌میکی توندی که‌سانی به‌فیز ده‌که‌ن، به‌لام هه‌رکه‌ له‌ریگا به‌لایان تیده‌په‌رێ یان ده‌چیته‌ مه‌جلیسه‌که‌یان شه‌وا بۆ پیشوازی هه‌لده‌ستنه‌وه‌ و زه‌رده‌خه‌نه‌ی کوشکیشی بۆ ده‌که‌ن، کاتێک شه‌وا که‌سه‌ قسیان بۆ ده‌کات شه‌وا پڕ به‌ گوێچکه‌ گوێ ده‌گرن، له‌وانه‌شه‌ به‌ده‌نگێکی به‌رز به‌ نوکته‌ بیتاماکانی پێ بکه‌ن. جاری وا رێک ده‌که‌وێت شه‌وا که‌سه‌ به‌سه‌ر زه‌می خۆی دادیت. له‌ناکاو بارودۆخه‌که‌ پێچه‌وانه‌وه‌ ده‌بی‌ته‌وه‌، ده‌شلی‌ن (باسی تۆمان ده‌کرد) مه‌به‌ستیان به‌چاکه‌ باسیان کردوه‌وه‌، که‌چی راستیه‌که‌ شه‌وه‌یه‌ به‌خرابه‌ باسیان ده‌کرد.

ده‌کریت شه‌وه‌ به‌جۆرێک له‌ دوورویی بزاتین، به‌هه‌رحال خالی نییه‌ له‌ هه‌ندێک مانای دووفاقی که‌سی‌تی. شه‌وه‌ دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی باوه‌، خه‌لک لێی راهاتوون و ته‌نها نیستا شه‌رمی لێ ناکه‌ن، ته‌نانه‌ت له‌وانه‌یه‌ هه‌ندێک شانازی به‌وه‌ بکات له‌م دوورویییه‌ کارامه‌یه‌یه‌. شه‌م دیارده‌یه‌ به‌شیوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌نیو شاعیران باوه‌، شاعیر شه‌رمی له‌وه‌ نه‌ده‌کرد قه‌سیده‌ی ستایشکردن بۆ هه‌رکه‌سی‌ک بنووسی که‌ داوای سوود و پاداشتی لێ ده‌کات. خه‌لکیش له‌وه‌ راهاتووه‌ چیژ له‌ دارشتن و کارامه‌یی شیوازه‌که‌ی وه‌ریگرن، به‌چاوپۆشین له‌وه‌ی شیعره‌که‌ درق و ماستاوچییه‌تی زه‌قه‌.

له‌په‌ندیکی میلی هاتوو (جیب نقش وکل عوافی) (نه‌خش بینه و بیخۆ نۆشی گیانت بی) ئەم په‌نده ناماژه بۆ راده‌ی بلاو بوونه‌وه‌ی کوشکێشی ده‌کات له‌ناو خه‌لکدا، په‌نده‌که‌ش مانای نه‌وه‌یه نه‌گه‌ر توانیت نه‌خش به‌ینی له‌ فیل و ماستا و چیه‌تی و به‌رژوه‌ندیت ده‌ستکه‌وت، نه‌وا مافی خۆته‌ چیژ له‌ به‌رژوه‌ندیه‌ وهریگری نۆشی گیانت بیت. چه‌ندین په‌ندی دیکه‌ی هه‌یه ناماژه بۆ هه‌مان مانا ده‌کات، له‌وانه‌ " نه‌گه‌ر کارت که‌وته لای سه‌گ، پیتی بلی حاجی سه‌گ" یان " نه‌وه‌ی دایگم ده‌یات پیتی ده‌لیم مامه‌" ...هتد.

خه‌لک بایه‌خ به‌وه نادات کێ له‌ نیویان ده‌سه‌لات ده‌گرێته‌ ده‌ست وکێی خانه‌دان ده‌بیت، به‌لکو بایه‌خانه‌که بۆ نه‌وه‌ی ره‌زانه‌ندی نه‌و به‌ده‌سته‌یه‌نین، بۆ نه‌وه‌ی خۆی له‌ شه‌پری ده‌سه‌لاتداره‌که به‌دوور بگرن و به‌رژوه‌ندی به‌ده‌ست به‌ینن. له‌راستیدا نه‌و نه‌ریته‌ هه‌شتا له‌ نیو هه‌ندیك خه‌لک باوه. نه‌وان ریز له‌که‌سانی خانه‌دان و خاوه‌ن پۆستی گه‌وره‌ ده‌گرن، سه‌ره‌پای کینه‌ ورقيان.

خه‌لکانیک ده‌ناسم، هه‌شتا له‌ ناخی ده‌روونیانه‌وه‌ گرێی (ریزگرتن له‌ که‌سانی لوتبه‌رزیان) هه‌یه، نه‌گه‌ر که‌ستیک له‌ گه‌لیان نه‌رمونیان و ساده‌ بوو، نه‌وان به‌که‌م سه‌پیری ده‌که‌ن، نه‌گه‌ریش لوتبه‌رز بوو له‌ گه‌لیان نه‌وا ریزی ده‌گرن و له‌به‌رده‌می کوشکێشی ده‌که‌ن، به‌لام نیستا نه‌و جووره‌ که‌سانه‌ ژماره‌یان که‌مبۆته‌وه، رۆژ له‌دوای رۆژیش که‌متر ده‌بنه‌وه. به‌های نویی دیموکراسی به‌مدوایه‌ هه‌لی نه‌وه‌یان پێنادات له‌سه‌ر ریگای کۆنی خۆیان برۆن.

دیموکراسی ته‌نها سیسته‌میکی سیاسی نییه، به‌لکو سیسته‌میکی کۆمه‌لایه‌تیشه. نه‌گه‌ر خه‌لک له‌ ژیانی کۆمه‌لایه‌تی خۆیان له‌ دیموکراسی رانه‌هاتوون، نه‌وا ناتوانن چاکه‌ی دیموکراسی له‌ ژیانی سیاسی بدۆزنه‌وه، نه‌گه‌ریش خه‌لک له‌سه‌ر خوی کۆنیان به‌ینه‌وه، ریز له‌ لوتبه‌رز ده‌گرن، نه‌وا ده‌سه‌لاتداریان له‌سه‌ر ریگای نه‌فه‌ندیه‌کانی کۆن ده‌پۆن و بۆیه‌ له‌فه‌رموده‌یه‌ک هاتوو " نیوه‌ چۆن بن، که‌سانی وه‌ک خۆتان حوکمرانیان ده‌که‌ن".

پالنه‌ری قازانج له‌شاره‌کاندا:

له‌به‌شیکێ رابردوودا، باسمان له‌سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی پالنه‌ری قازانج کرد له‌ هه‌ندیک لادیدا، له‌گه‌ڵ چۆنییه‌تی ده‌رکه‌وتنی ململانی له‌نیوان شه‌و پالنه‌ره و به‌هاکانی هۆز، به‌لام کاتیگ دێینه سه‌ر شاره‌کان شه‌وا ده‌بینین پالنه‌ری قازانج کاریگه‌ریه‌کی زۆری له‌سه‌ر پینکه‌هانی ئاكاره‌وه هه‌یه.

شار به‌سروشتی خۆی له‌ سه‌ر بته‌های پیشه‌گه‌ری وه‌ستاوه. تاك له‌ شاردا دواى شه‌وی كه‌سیته‌كه‌ی له‌كۆلان گه‌شه ده‌كات، به‌ره‌و ژيانى گشتی ده‌روات وه‌ه‌ول ده‌نات پیشه‌یه‌ك فیژ بیژ بۆ شه‌وی بژیوی دابین بکات، لی‌ره‌دا روویه‌رووی جوړه ژیانیک ده‌بیته‌وه جیاوازی له‌گه‌ڵ شه‌و جوړه‌یان هه‌یه كه له‌مندالییه‌وه لێی راهاتووه.

له‌راستیدا له‌م لایه‌نه‌وه جیاوازیه‌کی زۆر له‌نیوان تاکی شارنشین و تاکی به‌دو هه‌یه. تاکی به‌دو شه‌و کاته‌ی پێ راده‌گات و ده‌بیته‌ پیاو، ژیان له‌به‌رده‌میدا جیاوازیه‌کی زۆری له‌گه‌ڵ ژيانى مندالی نییه. شه‌و به‌های خۆزاکردن كه له‌مندالی لێی راهاتووه، شه‌وا هه‌ر هه‌مان شت له‌و کۆمه‌لگا گه‌وره‌یه باوه كه ده‌چیته ناویه‌وه، به‌مه‌ش مه‌یشه‌تی به‌ده‌ست ململانی نیوان به‌های مندالی و به‌های پیاوانه‌وه نابێت. ده‌کریت شه‌م قسه‌یه له‌باره‌ی زۆریك له‌ دانیشتوانی لای بکه‌ین، كه‌چی له‌شاره‌کان بابته‌كه زۆربه‌ی خاله‌ته‌کان جیاوازه.

به‌های خۆزاکردن كه تاکی شار له‌مندالییه‌وه له‌سه‌ری راهاتووه، له‌گه‌ڵ ژيانى بازار و پیشه‌گه‌ری ناگوتجی، چونكه‌ خاوه‌ن پیشه‌ ده‌بیته به‌دلسۆزییه‌وه خزمه‌تی موشته‌ریه‌کانی بکات، دلایان رابگریته و به‌په‌له وه‌لامی داواکاری بداته‌وه و دوو دلایان هه‌یتلێ، هه‌موو شه‌مانه بۆ شه‌وی متمانه‌ی شه‌وان به‌ده‌ست به‌یتنی و ناویانگی له‌نیویاندا هه‌بیته، كه‌چی شه‌گه‌ره‌هاتوو له‌مامه‌له‌کردن له‌گه‌ڵ موشته‌ریه‌کانی مه‌یلی به‌لای خۆزاکردن هه‌بوو، شه‌وا زوو یان دره‌نگ پیشه‌كه‌ی مایه‌پوچ ده‌بیته.

شه‌و بنه‌مایه‌ی پیشه‌گه‌ری سه‌رکه‌وتوو له‌سه‌ری ده‌روات شه‌وه‌یه "کریار هه‌رده‌م له‌سه‌ره‌قه". ئیستا ده‌بینین شه‌و بنه‌مایه له‌زۆربه‌ی ولاتیانی پێشکه‌وتوو له‌سه‌ر

ئاستىكى فراوان جىيەجى دەكرىت. خاۋەن پىشە لەۋى بازىرگان بىت، سەنەتكار بىت يان كرىكار، نايەۋى خۇي زال بىكات، چونكى دەزانى ئەمە كاتىيە ۋە ھەموو موشىتەرىيە كانى لى دەۋىتەۋە، دواجارىش دەبىتە ھۇي مايەپوچى، بەشىۋەيەك ئەمىر ۋە نەرىتە كەمىك قازانچ دەكات، كەچى بەيلى زىانەكەي زۆرۈر دەبىت.

زەخمەتە زۆرىك لە پىشەگەرلىك شارەكانى عىراق لەم بىنەمايەي سەرۋە بگەن، ئەوان مەيلىان بۇ ئەۋە ھەيە بەپەلە بەسەر موشىتەرىيەكان زال بىن، بەلەيەنەۋە گىرنگ نىيە سەبەي چى لەچارەنۋوسىيان ھەيە، ئەوان ۋەك نىچىرىك سەيىرى موشىتەرى دەكەن، بۇيە دەپەيتىن ۋە دەپەن، ھەموو شىۋازەكانى رازىكردن بەكار دەھىن. موشىتەرىيەكەش لەۋانەيە ۋەك ئەوان بىت، لە كۆلەنەكان گەۋرە بوۋە، بۇيە مامەلەكردن لەنىۋانىيان درىژە دەكىشى، لەۋانەشە ۋىنەي مەملانىي ۋ زۆرانبازى ۋەرىگىرت، ھەر لاپەك دەپەۋى سەرگەۋتوۋ بىت نەۋەك زۆرىكەۋتوۋ.

مامەلەكردن لەكەرىن ۋەقۇشتەن لە بازارەكانى عىراق بۆتە ھۈنەرىك پىۋىستى بەشارەزايى ۋ زۆرزانى ھەيە. ئەۋكەسەي لەۋ ھۈنەرە نەگات ئەۋا لەبازاردا بەستەزمان دەردەكەۋىت ۋ تەماعكار دەۋرى دەدەن، تەنەنەتە دەبىتە ھۇي گالتە ۋگەپى خەلكى بازار، بەلام كەسى شارەزا لەۋ ھۈنەرە ئەۋا شانازى بەخۇيەۋە دەكات. ۋەھا قسە لەسەر مامەلە پى قازانچەكانى دەكات، ۋەك ئەۋەي قسە لەسەر سەرفرازى پالەۋانى ئازا بىكات لە گۆرەپانى جەنگدا.

لەراستىدا زۆرچار لەبازارەكاندا دزايەتى لەنىۋان كىيەر ۋەقۇشيار دروست دەبىت، قۇشيار زالبۇ نايەۋى لەۋ قازانچانەي خۇي خۇش بىت كە بەشمىشېرى مامەلەكردن بەدەستى ھىناۋە، ھەرۋەھا كىيەرى زۆرىكەۋتوۋش نايەۋى بەزۆرىكەۋتوۋى بىمىنەتەۋە، بۇيە بابەتەكەي نىۋانىيان بە لىدان ۋ جىنىۋ كۇتايى دىت.

دەگمەن نىيە پىۋىكى دەۋلەمەند بىيىن، زۆر بەخشىندە بىت ۋ داۋەت ساز بىكات ۋ پارە بۇ كەژاۋەكان بىخشىتەۋە ۋ پارەي چاپخانەكان بۇ ناسىۋەكانى دات، كەچى لەھەمان كات دوۋد نىيە لەسەر پارەيەكى زۆرىكەم مامەلەيەكى توند

لەگەل خەمبال بىكات، لەوانەيە كرىي خەمبالەكە بخوات، بەلاي باشتر بىت ئەوەك خەمبالەكە فىلى لى بىكات، چەند غلىسىكى زياتر لى وەر بىگرىت.

خەزىكردن بەزالبوون تەنھا لەمامەلە نىيە، بەلكولە ساختە كوردنى كەلوپەلەكان و ئەنجامدانى كارەكان ھەيە. ئۆ كاتىك پىشەگەر ئۆك بۆ كارىك دەگرىت، دواتر ئاگادارى كارەكەي نابىت، ئەوا تەمبەللى دەكات و ھەوللى فىلگوردن دەدات، ئەگەر سەرزەنشەت كورد ئەوا بەپىرۆزترىن شەت سوپىند دەخوات بۆ ئەو ھەي پىشەلەمىنى لەكارەكەي دلسۆز بوو، دەشلى "خو شاھىدە راست دەلىم" ئەو پاپەتە ئەو كەسانە دركى پىدەكەن كە خانوور بۆخويان دروست دەكەن، ئەگەر زۆر لەچاودىرى كرىكارەكان توند نەبىت و ئامادەيى شەپ نەبىت، ئەوا يارى پىدەكەن و فىلىكى زۆرى لىدەكەن.

بوارىكى دىكە ھەيە خەزىكردن بەزالبوونى تىدا دەركەوئەت، ئەو ھەي ئەو ديار دەيەيە كە بە زمانى خەلك شارەكان بە (قص القيل) ئاودەبرىت، ماناي ئەم زاراوەيە ئەو ھەي كەسىك كەلوپەل بەقەرەز دەكرىت دواتر لەدانەو ھەي قەرەزەكە خۆي وئ دەكات. رۆژىك لەگەل پىاوئىك لەبازار دەپۆيشتم، تىبىنى ئەو ھەي ئەو كەلە دوكانىك سەل دەكاتەو، پاساوەكەشى ئەو ھەي بسو ئەم جۆرە قەرەزەي لەدوكاندارەكە كرىو، دوكاندارەكە بى ئابروويانە ھاواری دەكرد، وەك دەمزانى قەرەزەكە تواناي قەرەزەكە ھەي ھەبو، بەلام وەك ديارە ئەدانەو ھەي قەرەزەكە بەشپۆزىكى زالبوون دەزانى.

لەراستىدا شارەكانى غىراق ھىشتا ژمارەيەكى زۆرى ھاوشىو ھەي ئەو پىاو ھەي تىدايە. ئەو جۆرە كەسانەي شانازى بەو دەكەن توانيان ھەي ھەقى خەلك بخۆن و كەسىش ناتوانى ھەقيان بخوات، جا كاتىك يەككە لەوانە بىھوي بۆ شوپىنىك بىروا ئەوا بەرىگاي پىچ و پەنا دەروا بۆ ئەو ھەي خۆي لەو بازارە لابىدات كە قەرەزى تىدا كرىو، كە بىگومان ژمارەيان زۆرە، ئەگەر ھاتوو كەسىك لەخاوەن قەرەزەكان بەرىكەوت دەستگىرى بىكات، ئەوا سوپىندى بۆ دەخوا بەيانى قەرەزى بۆ دەگرىتەو، دواتر دەروا وئاگەپتەو.

خەزى سامان ئە شاردىكاندا :

خەزى سامان كۆكردىنەو يان ئەوئى ھەندىك چار بە (پوئەكى) ئاودەبىت، يەككىكە لەگىرنگىرەن خەسەلەتەكانى خەلكى شاردەكان، ئەوان لەو خالەدا زۆر بەروونى لە بەدوۋەكان جىاوازن. پىشتىر بىنيمان بەدوۋەكان ماددەيان خۆش دەوئى، بەلام لەبەر خۇدى ماددەكە نىيە، بەلكو لەبەر ئەوئەيە بەخەلكى بىخەشەو، تا پىتگەنى بەرز وئاوبانگى باش بەدەست بېيىن، ئەو بىنەمايەنى بەدو لەسەرى دەپۇن لەو دىرەئى زوھىر بىن ئەبو سولما دەردەكەوئىت:

ومن يك ذا فضل فيبخل بنفسه على قومه يستقن عنه ويدم

(واتە: ئەوئى سامانى ھەبىت و لەگەل قەومەكەنى بەخىل بىت، ئەوا وازى لى دەھىنن و گلەيشى لى دەكەن - وەرگىز)

كەچى خەلك شاردە لەسەر بىنەمايەكى دىكە دەپۇن " پارەئى سىيى بۆ رۆزى رەش". پارە لە شاردەدا كۆكسى زىان پىك دەھىنى، مەوۇ دەتوانى بەپارە پىداوئىستىيە ھەمسەجۆرەكانى دابىن بىكات، ئايىندەئى مەسۆگەر بىكات، لە دەسەلاتداران نەزىك بىتەو، خۆ بەھەندىك روخسارەو دەرىخات كە خانەدانى و دەسەلاتى بۆ دەھىنى.

دەولەمەند لەشارەكانى عىراق دەتوانى زىان و سوود بگەيئى، لەوانەيە تىواناى لە زىانگەياندىن زىاتر بىت لەسوودبەخشىن. ئەو ئەگەر بىەوئى زىان بەكەسى بگەيئى، ئەوا چەند شەقاوئەك بەكەرى دەگەرى بۆئەوئى ھىرش بگەنە سەر ئەوكەسە، يانئىش لەلاى حكومەت ناوئى دەبات و دەپخانئە زىندانەو، ھەر لەبەرئەمەش خەلك رىز لەدەولەمەندەكان دەگەرن و كوشكىشىيان بۆ دەكەن، وەك چۆن لەبەرامبەر دەسەلاتداران ئەو كارەيان دەكرد.

ئابىت ئەو لەبەر بگەيئىن خەلكى شار ئىرەيى بەدەولەمەند دەيەن و بەدواى نەنگەكانى دەگەرىن. زۆرجارىش لە مەجلىسەكانى پاس لەو شىوازە نەگىسانە دەكەن كە سامانى پى كۆكردۆتەو، بەلام ھەركە بىنيمان بۆلاى ئەوان دەچىت ئەوا وەك رىزىك لەبەرى ھەلدەستەنەو و دەيخەتە سەرى مەجلىسەو.

^{۳۴} الحسين بن احمد الزوزني (شرح المعقولات السبع) ص ۱۰۳

که‌سی ده‌وله‌مه‌ند ده‌زانی چۆن پالیشتی خانه‌دانی خۆی بکات و پینگه‌ی خۆی له‌ناو خه‌لک به‌رز بکاته‌وه. ئەو له‌ پیاوانی ئاینی نزیك ده‌بیته‌وه پاره‌یان بۆ سهرف ده‌کات و بۆ وه‌عه‌زه‌کانیان ده‌گری، وه‌ک ئەوه‌ی هارون ره‌شید له‌رۆژگاری پیتشووی ئەو کارانه‌ی ده‌کرد. ئەو ده‌وله‌مه‌نده‌ش هه‌لی جه‌ژن و که‌شه ئاینیه‌کان ده‌قۆزیته‌وه بۆ نه‌ه‌جامدانی داوه‌ت و ئاهه‌نگ و ده‌بیته سه‌رقافله‌ی که‌ژاوه‌کان، به‌شیکێ زۆر له‌ سامانه‌که‌ی له‌پیناوی خودا ده‌یه‌خشێ، ئەو جه‌وره‌ فیتلانه‌ له‌گه‌ڵ زۆریک له‌خه‌لک ده‌کات و ئەوانیش وا ده‌زانن ئەو پیاوه‌ پاداشتی خۆی له‌دوینا و قیامه‌ت و درگرتوته‌وه.

پیاویکی ده‌وله‌مه‌ند ده‌ناسم له‌سه‌ره‌تا دزیکی گه‌وره‌بوو ده‌چووه سه‌رمالان، داوی ئەوه‌ی سامانیکی زۆری کۆکرده‌وه، ویستی هه‌ج بکات و بچیته مائی خودا، یه‌کێک له‌ فه‌قیهه‌کان پیتی ده‌لی حه‌جی قبول ناییت ئەگه‌ر داوی لیخۆشبوون له‌و که‌سانه‌ نه‌که‌ی که‌ دزیت لی‌کردوون و ده‌بی پاره‌که‌ش بگه‌ڕێنیته‌وه. وه‌ک ده‌رده‌که‌وی به‌م قسه‌یه‌ رازی نه‌بووه، جا له‌ "چاوی فه‌قی" چووه هه‌ج، کاتی‌گیش گه‌ڕایه‌وه بووه خانه‌دان و به‌ریز خه‌لکیش هه‌لپه‌ی مه‌جلیس و داوه‌تی ئەویان ده‌کرد، خوداش غه‌فور و ره‌حیمه‌!

ده‌توانین ب‌لێن ریزگرتنی ده‌وله‌مه‌ندان به‌مشێوه‌یه‌ وایکردووه خه‌لک هه‌لپه‌ی کۆکردنه‌وه‌ی سامان بکات، بۆ ئەوه‌ی به‌هه‌ر شێوه‌یه‌ک ب‌یت بکه‌ویتته ده‌ستیان، بایه‌خیش به‌وه ناده‌ن ره‌وایه‌ یان نا، ئەوان له‌سه‌ر ئەو بئه‌مایه‌ ده‌رۆن که‌ پێشتر ئاماژه‌مان بۆ کرد "نه‌خش بێته‌ و بیه‌خۆ تۆشی گیانت بێ".

مه‌ینۆشی له‌شاره‌کاندا:

مه‌ینۆشی له‌ لادی‌کان ده‌گه‌مه‌نه، له‌ بیابانیش وه‌ک ئەوه‌یه‌ بوونی نه‌بیت. که‌چی له‌شاره‌کاندا به‌ ئاستیکی به‌رز بلاویوته‌وه، خه‌لکی عه‌وام له‌شاره‌کان پیتی ده‌لێن "شیری شیر" زۆریکیان شانازی به‌ خواردنه‌وه‌ی مه‌ی ده‌که‌ن و به‌یه‌کێک له‌رواله‌تکانی پیاوه‌تی ده‌زانن. له‌واته‌یه‌ ستایشی پیاویک بکه‌ن ب‌لێن "قاعده‌لی

مېلق^{۳۰۹} واتە (لەسەر خۇانى تەبەق دادەنىشیت) مەي دەتۆشى. ئەو كاتە تەبەق رەمزىك بوو بىق مەينۆشى لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا، كە ھىشتا خوانەكانى دىكە بەكار نەدەھات.

ئەو ەي جىگاي سەرنجە ئەفيون وخەشيش و ماددە ھۆشپەرەكانى دىكە، لەسەر ئاستىكى غراوان لەعىراق بلاۋنەبۆتەو. ھىشتا مەي ئەو خواردنەو ە خۆشەويستە لەدلى خەلكى شارەكانى عىراق. ئەفيون لە نىزان زۆربلاۋبۆتەو، زۆر لەمىژە ھەز لە نىزانەو بەرىگاي گەشتىار و ئەوانەي نىشتەجىي عىراقن بەرەو عىراق دەگۆيزايەو، كەچى عىراقىيەكان ئالودە نابن و مەيليان بۆي نىيە تەنھا لەسنوورىكى زۆر ديارىكراو نەبىت .

والەلەي عىراقىيەكان باۋە ئەفيون غىرەت و پىاۋەتى لاواز دەكات، ەك دەردەكەۋىت ئەمەش لەگىرنگىرەن ھۆكارە واىكردو ە مەيليان بۆي نەبىت، ئەوان شىتەكيان دەۋى پىاۋەتيان بەھىز بكات نەۋەك لاۋازى بكات، لەوانەشە ئەمەيان لە مەي دۆزىيىتەو، لەبەر ئەمەشە لەمەينۆشى دەبن بەپالەوان، نىشانەي سەرخۆشى و ئازاۋە و شەريان ئى بەدەردەكەۋىت. دەگمەن نىيە لەشارەكانى عىراق سەرخۆشەك لەسەر شەقام و سەرى كۆلان بوەستى، خەنجەرى ھەلكىشى، رىگە بە رىيواران بگىرىت. ەك زانراۋە ھەندىك خۇيان سەرخۆش دەكەن يىتەۋەي بەشىكى زۆريان خواردىتەو، لەوانەيە مەبەستيان دەرخستنى ھىز وپالەوانىتى خۇيان بىت. ھەندىك جارىش سەرخۆشەك لە مەيخانە ھەلدەسىتەو گىچەل بە دانىشتوان دەكات و جىنودەدات، ئەمەش سەرەتاي شەرىكى گەرم دەبىت لەنىوانيان...

ئەگەر كۆمەللىك برادەر لە مەجلىسىكى خواردنەو دانىشتن، گىرنگىرەن شت دەبىت رەچاۋى پكەن ئەۋەيە يە وشەيەك يان جولە و ئامازەيەك يەكتر تورە نەكەن. ئەوان زۆر ئاگادارى ئەو خالەن، چۈنكە زۆرجار تورەيەكى گەۋرە لەنىوان

^{۳۰۹} ئىمە ھەزىمان داۋە وئىزاي ۋەزگىرانەكە ھەندىك وشە و ئىدىيۋىيەمى غەرەبى ەك خۇي بگوازىنەو، بەبېۋاي ئەۋەي تام و چىزىك بە ۋەزگىرانەكە دەدات، زۆرىك لەر وشە و ئىدىيۋىيەش بەشىۋەيەك لەشىۋەكان لەئاز كوردەۋارى ھەيە، ئەمە سەردەي گىرنگىيەكەي ئەروۋى مېزۋوپەۋە^{۳۱۰} ۋەزگىر

سەرخۇشان ھەلدە گىرىست، ئەنجامەكەنى باش ناپىت، تەننەت قورىانىش دەپىت، لەبەر ئەمەش كۆمەلگەنى رىساي ورد لەكەنى خوارىنەو دىنراو دەپىت رەچاوىكرىت، واپلىھاتوو كەسىك لەگەل ھارپىيانى دەخواتەو، دەپىت لەگفتوگۇيان وشيارىت ھەستىيان رابگىت، وا باشترە سنایشيان بکات و نامازە بەمروە تيان بکات، ئەوانىش دەپىت بەھمان شىو ھاودەنى بن و بەمەش خۇشى دەكەوئە دلى ھەمووان.

يەكەك لەسروشنى سەرخۇشى ئەودىە ناخى مرقۇ بە بەھا و گرئىيە كىكرائەكانەوە ئاشكرا دەكات. زۆرىك لەخەلگى ولتانی پىشكەوتوومان بىنى بەھەموو شىوہەك ئالودەنى مەینۇشىن، تەننەت ھەندىكىان لەمندالىيەو لەگەلى راھاتوون، كەچى ئەوان مەیلیان بۇ لاسارى و پالەوانىتى نىيە لەكەنى سەرخۇشىدا. زۆر دەگمەنە ئەودەنى لەخوارىنەو شەرەكانى غىراق دەپىنرىت لەلای ئەوان ھەپىت.

وہك دەردەكەوئە خەلگى شەرەكان لە مەینۇشى دەرفەتەك دەدۆزەو بۇ ئەو كىپوونەوہەنى لەژيانى كۆمەلەپەتەن بەدەستىيەو دەنالتىن. ئەوان لەمندالى لەسەر بەھای خۇزالكردن راھاتوون، لەگەورەبى بۇيان دەرکەوتوو ئەم بەھایە ھەندىكجار جىئەجى ئاكرىت، ئەمەش لەناخى خۇيان كپ دەكەن، كەواتە ئەوان لەخوارىنەو ھەلەك دەدۆزىنەو بۇ ئەودەنى قەرەبووى ئەو شىئە بکەنەو لەژيانى واقعیدا لەدەستىيان داو.

ئەودەنى لەوبارەپەو شایەنى ياسە، بەدولە رۆزگارى جاھىلیەت ئالودەنى مەنى بوون، شانازيان بەمەینۇشى دەکرد، پىيانوابوو مەنى تەنھا شایەنى پىاوى ئازا وچەلەنگە، بەلام پىاوترسنۆك تەنھا شایەنى ئەودە (مەرگە) بخواتەو، موسلمان لەبەرەپەياتى جەنگى (بەدر) مەیان نۆشى، بۇئەودەنى لەبەرامبەر موشەرىكەكان ئازا وبوئىر بن.^{۳۵۵}

چەندىن نامازەپە بۇ ئەودەنى يەدوہەكان لەكەنى خوارىنەو مەیلیان بۇ سەرمەستىيەكى توند ھەبوو، ئەمەش لەگرتگرتىن ئەو ھۆكارانەبوو واپکردوہ

^{۳۵۵} احمد محمد الحوفي (الحياة العربية في الشعر الجاهلي) ص ۳۴۹

ئىسلام مەى لەپەردەوکارانى حەرام بکات. ئەوەى جىگای سەرتجە بەدووەکان دواى ئەوەى بوونە موسلمان توانیان واز لەخواردنەوێ مەى بهێنن، ئەمەش بەپێچەوانەى خەلکى شارەکان، ئەوان لەخواردنەوێ بەردەوام بوون سەرەپای ئەوەى ئىسلام حەرامى کردووە، ئایا ھۆکارى ئەمە چىيە؟

من مەزەندەى ئەو دەکەم خواردنەوێ مەى لەلای بەدووەکان نەرىتکى راگوزەر بێت، لەوانەى لەجەھىلەت لە ئەنجامى تێکەڵبوونى بەشارەکانەوێ ئەو نەرىتيان بۆ ھاتبى، ھاوشیوێ ئەوەى پتەرسى و چەندى نەرىتى دیکەى شارنشینان وەرگرتووە، بەدووەک خەلکى شار پتویستى بەمەى نییە بۆ نەفسدان بە ئارەزوو کیکراوەکانى. زۆر دەگمەنە لە بیابان کەسانى ترسنۆک و بێدەسەلات بدۆزیتەو، سەرخۆشى بکەن دەرفەتێک بۆ دەرخستنى پالەوانىتى وەک ئەوەى لەلای خەلکى شار بىنیمان.

نێریازى لەشارەکاندا:

لەراستیدا نەرىتى نێریازى لەسەردەمى عوسمانیەکان بەشپۆیەکی فراوان لەشارەکانى عێراق ھەبوو، دەگریت ئەمەش بۆ چەندى ھۆکار بگێرینەو، کە گرنگترینان ئەمانەى خوارەو:

١- پەروەردەى کۆلان: بىنیمان چۆن منداڵانى گەرەك نێریازى بە سىمايەکی زالبوون دەزانن و شانازى پتوودەکەن و بە (چاوشکاندننى ناودەبەن). (بکەر)ى کارەکە وا ھەست دەکات بە سەر(بەرکار) زالبووە و چاوى شکاندووە، ھەردەم ئەمەى بەچاودەداتەو، بەمەش کەسە (بەرکارەکە) تووشى گرتى دەروونى دەبێت و لەلای ھاوتەمەنەکانى کەسایەتى لاواز و تیکشاو دەبێت، ھاوپىيەکانىشى دەپەوتسینەو و بەسەرى زالب دەبن.

کاتێک ئەو منداڵانە گەرە دەبن، ئەو نەرىتە بەشاراویى لەناخى زۆرىکیان دەمىنیتەو، دەگمەن تىبە پیاوانى گەرە بىبینن شانازى پتووە بکەن، یان بیکەنە نازناوى خراپى ھەندىکیان، وەک رۆژگارى منداڵان. ھەربۆیەش لە نێو خەلکى عەوامى زۆربەى شارەکانى عێراق دیاردەیکە باوە بە (الشدد: لاقەکردن) ناودەبەرت، ئەگەر بیانەوى تۆلە لەپەکیک بکەنەو ئەوا فێلى لى دەکەن، دواتر

گرتی ده‌ده‌ن و به‌زۆری لاقه‌ی ده‌که‌ن، به‌مه‌ش که‌سی لاقه‌کراو هه‌موو ته‌مه‌نی به‌چاوشکاوی ده‌مینێته‌وه، که‌چی بکه‌ری لاقه‌کردنه‌که‌ شانازی به‌کاره‌که‌ی خۆی ده‌کات. به‌کێک له‌ خانه‌دانه‌کانی شه‌مێق ده‌ناسم، له‌روژگاری گه‌نجیته‌ی سه‌روکی مه‌سایه‌ی لاقه‌کردن، مه‌زنده‌ ده‌که‌م نێستاش شانازی به‌ (سه‌روه‌رییه‌کانی!) رابردووی بکات.

٢- توندی حجاب (دابڕانی ژنان): له‌رووی زانستیه‌وه سه‌لمیتره‌وه، هه‌رچه‌نده‌ دابڕانی ژنان له‌ کۆمه‌لگا زیاده‌ بێت شه‌وا رێژه‌ی نێربازی له‌نیوان تاکه‌کانی زیاتر ده‌بێت، شه‌مه‌ش شه‌نجامیکی سروشتیه، چونکه‌ مه‌روڤ ئاره‌زووی په‌یوه‌ندی سینکی هه‌یه و ده‌په‌وی چێژی لی وه‌ربگریت، شه‌گه‌ریش بێنی به‌هۆی هه‌ر هۆکارێکه‌وه ره‌گه‌زی به‌رامبه‌ر جیاکراوه‌ته‌وه، شه‌وا هه‌ول ده‌دات قه‌ره‌بووی بکاته‌وه، بۆیه ده‌په‌وی له‌گه‌ڵ هه‌وره‌گه‌زی خۆی جووت بێت. شه‌مه‌ش وایکردوه هه‌ندێک پیاو له‌و کۆمه‌لگایانه‌ی ژنانه‌ی تێدا دابڕاو و حجابی تێدا به‌یه‌یان بۆ جووتبوونی مه‌رمنداڵی تازه‌ پێگه‌یشتوو که‌ له‌ژنان ده‌چن، کاتیگیش شه‌وا منداڵه‌ گه‌وره‌ بوو مووی لێهات شه‌وا وازی لێده‌هێن.

٣- کولتوری ئینکیشاری: له‌به‌شیک رابردوو ئاماره‌مان بۆ شه‌وه‌کرد عێراق له‌لایه‌ن ئینکیشاریه‌که‌وه فرمانه‌روایی ده‌کرا، تا شه‌وا کاته‌ی له‌سالی ١٨٣١ له‌نێوبران، تاکه‌کانی شه‌وا سوپایه‌ هه‌ر له‌منداڵیه‌وه له‌ قوتابخانه‌ ناوخۆیه‌کان دانرابوون بۆ شه‌وه‌ی فێری هونه‌ری جه‌نگ بن، شه‌وه‌ی زانراوه شه‌وا قوتابخانه‌ناته‌ له‌سه‌رده‌میکێ دره‌نگدا له‌رووی ئاکاره‌وه دروست نه‌بوون، له‌وانه‌یه‌ قوتابیه‌کان له‌نیوان خۆیاندا نێربازیان کردبێت، یان له‌گه‌ڵ مامۆستاكان شه‌نجامیان داوه، مه‌مالیکیش (کوله‌ندیه‌کان) له‌مه‌دا هه‌وشیه‌ی ئینکیشاریه‌کان بوون، وه‌ک شه‌وان له‌منداڵیه‌وه بۆ به‌شه‌ ناوخۆیه‌کان ده‌بهران^{٣٥١}. مه‌مالیک نزیکه‌ی ٨٠ سال حوکمرانی عێراقیان کرد، له‌ناوچوونیشیان هاوکات بوو له‌گه‌ڵ له‌ناوچوونی ئینکیشاریه‌کان.

^{٣٥١} علي الوردي (مه‌زله‌ العقل البشري) ص ١٠٠٩

هه‌رچۆنک بیت نیریازی له‌نیۆ ده‌سه‌لاتداری ئه‌و سه‌رده‌مه‌ بڵاوبوو، ئه‌و کاته‌ش مه‌مالیک و ئینکیشاریه‌کان جله‌وی ده‌سه‌لاتیان له‌ده‌ست بوو، ئه‌مه‌ش وایکردوو نیریازی له‌نیۆ خه‌لک ئاسایی و ریژی هه‌بیت، ئه‌و له‌به‌رچاوترنه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌ش تا ماوه‌یه‌کی دره‌نگ له‌شاره‌کانی عیراق باو بو.

له‌باره‌ی راده‌ی بڵاوبونه‌وه‌ی نیریازی له‌شاره‌کانی عیراقدا له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان، ناماریکمان له‌به‌ر ده‌ست نییه‌، به‌لام مه‌زنده‌یه‌ک به‌نزیکه‌یی هه‌یه‌ نامازه‌ بۆ ئه‌وه‌ ده‌کات نیریازی له‌عیراق ئه‌وکات له ٤٠٪ دانیشنوان هه‌بوو، ئه‌مه‌ش ریژه‌یه‌کی زۆره‌ له‌هه‌موو ولاتانی دیکه‌ زۆتره‌، له‌ ئیماراتی که‌نداو نه‌بیت.

راده‌ی بڵاوبونه‌وه‌ی نیریازی وه‌ک نه‌ریتیک له‌چایخانه‌کان ده‌رده‌که‌وێت. ئه‌مه‌ش بابه‌تیکی ئاسایی بوو پیاو له‌چایخانه‌ دابنیشیت، غولامه‌ تایبه‌ته‌که‌ی هه‌رده‌م له‌گه‌ل دابیت ماوه‌یه‌کی که‌م نه‌بیت. خانه‌دان و ده‌وله‌مه‌دان و راهاتبوون پاره‌یان له‌ غولامه‌کانیان خه‌رج ده‌کرد و پۆشاکێ گرانبه‌هایان بۆ ده‌گیرن، پێداویستی بژیویان بۆ دابین ده‌کردن، ته‌نانه‌ت له‌گه‌ل کاره‌کانیان به‌شداریان پێده‌کرد. پیاویکی‌ش شه‌رمی له‌مه‌ نه‌ده‌کرد، له‌وانه‌شه‌ له‌زۆر حااله‌ت شانازی کردبیت، ئه‌م نه‌ریته‌ش تا ئیستا ماوه‌.

توێژه‌ران هاوڕه‌گه‌زیازی بۆ دوو جۆره‌ پۆلین ده‌که‌ن (لادانی سیکسی پۆزه‌تیف) و (لادانی سیکسی نیگه‌تیف). تیپینی ئه‌وه‌ ده‌کریت لادانی سیکسی به‌هه‌ردوو جۆره‌که‌یه‌وه‌ نیگه‌تیف و پۆزه‌تیف له‌ هه‌موو کۆمه‌لگا‌کانی مرۆڤایه‌تی هه‌یه‌. هاتلۆک ئه‌لیسی توێژه‌ر پتیوایه‌ له ٢٪ دانیشنوانی جیهان له‌هه‌موو ولاتان تووشبووی لادانی سیکسین که‌ ناتوانن لێی ده‌ربازین^{٣٥٧}. ئه‌مه‌ش لادانیکی سروشتیه‌ له‌ شه‌جامی هه‌له‌یه‌ک ده‌بیت له‌پێکهاته‌ی جه‌ستیانه‌وه‌، تێر خه‌زی له‌نێره‌، مێ خه‌زی له‌مێیه‌. تاکێک له‌وان جا نیگه‌تیف بیت یان پۆزه‌تیف به‌پێی هه‌روێخه‌ی ده‌وریه‌ری ده‌بیت که‌ له‌ سه‌ره‌تای هه‌یبوو، زانستی‌ش له‌چاره‌سه‌رکردنی ئه‌وانه‌ که‌م توانا ده‌رچوو، ته‌نها که‌مێک نه‌بیت. لاده‌ره‌ سروشتیه‌کان به‌وه‌ له‌لاده‌ره‌کانی دیکه‌ جیا ده‌کرێنه‌وه‌، خاوه‌ن مه‌یلیکی

سروشتى رېزىپەن، پياۋجەزى بەپياۋىكى تەۋا ھەيە خاۋەنى ماسولگەى بەھىز و موۋى چىر بىت، ژنىش ھەزى بە مېيەك ھەيە تەۋا نەرم و ناسكۆلە بىت. ئەمەش ماناى ئەودىيە جياۋازىيەكى زۆر لەنتوان لادانى سروشتى و لادانى ۋەرگىراۋ ھەيە، يەكەمىيان نەخۇشىيە و زۆرچار چاك نابنەۋە، كەچى دوۋەمىيان خاۋەنەكەى بەسروشتى خۇي لادەر نىيە، يەلگىر لادانە سىكسىيەكەى لە دەۋرۋەرە كۆمەلەيەتەكەى ۋەرگرتۋە، ئەۋ دەيكاتە قەرەبوۋكردنەۋەيەك بۆ لەدەستدانى رەگەزى بەرامبەر، كەۋاتە ئەمچۆرەيان چارەسەرى ھەيە، رېژە وچۆرەكەى بەپىتى بارۋىدۇخى دەۋرۋەر دەگۆرېت.

بەھەرھال دەتوانىن بلىن، لەروۋى توۋشبوۋانى لادانى سروشتى عىراق جياۋازى لەگەل ۋلاتانى دىكەى جىھان نىيە، ئەۋ كەسانەش بەپىتى مەزىندەكەى ھاقلۆك رېژەيان لە ۲% دانىشتۋان زىاتر نىيە، ئەۋانىش ۋەك يەك لە بىبابان ۋلادى و شارەكان ھەن، بەلام توۋشبوۋان بەلادانى ۋەرگىراۋ لەعىراق، لەشارەكان زۆرن، لەلادىكان كەمن، لەبىبابان بوۋنىان دەگمەنە.

ئەۋەى جىنگاى سەرنجە لادانى نىگەتيف (ئەۋ كەسەى دەيەۋى رەگەزىبازى لەگەل بىكرىت، ئەۋەك خۇي بىكەر بىت) لەشارەكانى عىراق رېژەى زۆركەمبۋە، كەچى لادانى پۆزەتيف ۋەك پىشتر ئامازەمان بۆ كىرد، دەگاتە ۴۰% . بەلام رېژەى لادانى نىگەتيفلە ۱% زىاتر نىيە، ئەم جياۋازىيەى نىۋانىان بۆ ئەۋ بەھا كۆمەلەيەتە دەگەپتەۋە كە لەشارەكان زال بوۋە.

خەك لەۋلاتانى رۆژاۋ بەيەك چار سەبرى لادانى پۆزەتيف و نىگەتيف دەكەن و جياۋازى لەنتوانىان ئاكەن. ئەۋان ھەردوۋ جۆر بەنەخۇشى دەروۋنى يان بەدزەباۋ دادەننن، ئەگەر ۋەسفى كەسىكى توۋشبوۋ بەلادانى سىكسى بىكەن، ئامازە بۆ جۆرى لادانەكە ئاكەن، گۆيگىرىش نازانى ئەۋ نىگەتيف يان پۆزەتيف، كەچى لە شارەكانى عىراقدا بابەتەكە پىچەۋانەيە، خەك رقىيان لە لادەرى نىگەتيف دەپتەۋە، ئەۋ جۆرە كەسانەش لە خراپترىن پارى سووكايەتى و شەرمەزارىن، كەچى لادەرى پۆزەتيف شەرم لەلادانى خۇي ئاكاتەۋە، رەنگە زۆرچارى شانازى پىۋە بىكات، ئەۋ سەركەۋتۋە تۋانىۋىەتى چاۋى خەك بىشكىتى، بىتەۋەى كەس

بتوانى چاۋى ئەمەش بىشكىتى، ئەمەش واكىردوۋە رىژەي لادانى پۆزەتەي ئەنئەنىۋى خەلگى شار لە لادانى نىڭەتەي زىاترىت.

لە راستىدا ئەم تىپوانىنە بۇ لادەرى پۆزەتەي بەشىۋەيەكى بەرچاۋ بەمدوۋىيە گۇراۋە، چۈنكە خەلگ رەقايان لە لادەرى پۆزەتەي بەقىزەۋەنى دەزانن. دەتوانن بلىتىن لادانى پۆزەتەي بەرە بەرە لەنئەۋەي نوۋى بەرەۋەنەمان دەچىت، لەمەشدا سفورى ژنان و دەركەۋەنى نوۋيان ھاۋكارى كىردوۋن. بۇيە دەپن گەنجان بەدۋاي كچانەۋەن، جۆرەھا ھۈنەرى غەزەل گوتن و دلدارى بەكار دەھىتن، بەدۋاي غولام راناكەن.

شۈينى رابواردن لە شارەكاندا :

مىرۇق لە سەرتاسەرى جىپان لەۋە راھاتوۋە، پەنا بۇ رابوردن و سەرگەرمى بىيەن، ئەمەش ۋەك نەفەسىك بۇ رىزگار بوۋن لەمەينەتى كىكرەنى ژيانى كۆمەلەيەتەن. ژيانى كۆمەلەيەتى بەشىۋەيەكى گىشتى لە ژىر قورسايى كۆت ۋەند و ھەندىك نەرىت بەرپوۋە دەچىت مىرۇق تەنگەتاۋ دەكات و رىگىرى لىدەكات بەدۋاي شەھەۋەت و ئارەزوۋە سروشتىەكانى بىت، بۇ ئەمەش لە ھەموو كۆمەلگەي مىرۇيى جۆرەھا رابوردن داتراۋە و كاتى ديارىكراۋ ھەيە بۇ چىژۋە رىگرتن لىتيان.

لە بىبابان و لادىكانى عىراق تىببىنى دەكرىت پىاۋان ئاھەنگى بۈۈك گواستەنەۋە ۋېۋنەكانى دىكە دەكەنە ھەلىك بۇخۇيان، بۇيە جۆرە سەمايەك دەكەن بە (چۆپى) ناسراۋە، ھەندىك جارىش ژنان بەشدارى لەچۆپى دەكەن. بۇرچارىش كات بۇ سوارچاكى و پىشېركى شەرەشمىر و دارەسا دەكەن، ژنان سەپريان دەكەن و ھەلەلەيان بۇ دەكەن، ئەۋانىش ھەست بەخۇشى وشادى دەكەن.

لەم لايەنەۋە لە لادىكانى عىراق قەرەج رۆلىكى گىرگى ھەيە، ئەۋان كچانى شارەزايان ھەيە لەسەما وگۇرانى. قەرەجەكان لەنئەۋەۋەكانى لادى دەگەرتن و ھەندىك سەرگەرمى و خۇشى ئەۋان داپن دەكەن. كاتىك دىيىنە شارەكانى عىراق دەپنن ئەم رابوردنەي ھەيە خەلگ تىرناكات. چىاكرەنەۋەيەكى توند لە نىۋان ژنان و پىاۋان لە شارەكان ھەيە، توندەۋەيەك بەرامبەر بە ژن ھەيە، ئەمەش

وايىرىدۇ ۋە كېڭىيىدىغان سىڭىسى لەنتىۋ دانىشتۇنى شارەكان ھەيىت، بەجۆرىك پەنا بۇ ئەۋ رابوردنانه دەپەن كە دروست نىيىن و خالى نىن لە بىئابروۋىيى.

لەشارەكانى غىراق جۆرىك لەرابوردن ھەيە، پىيى دەگوتىت (الكسلە)^{۳۵۸} ئەمە لەچەند رۆژىكى ديارىكراۋى سال روۋ دەدات. ئۇنان لە رۆژانە دەچەن سەر مەزارىك لەمەزارەكان و ماۋەي چەند كاتۇمىرىك لەۋى دەمىننەۋە، چا دەخوتەۋە و ھەندىك خواردن دەخۇم. ئەۋ كاتەش گەنجان دىن رىشيان تاشىۋە و نايابترىن جلى خۇيان پۇشيو، ئىدى دەۋرۋخولى ئۇنان دەدەن، ئەۋان چىزىكى گەۋرە لەمە دەۋزەۋە، ھەر يەكك لەۋان ۋاھەست دەكات بەجۋانىيەكەي ھۇشى ئۇنانى بىردۋە، گىچەل بەئۇنان دەكەن و چاۋبازيان لەگەل دەكەن، بۇ ئەۋەي يەككىيان (راۋ) بگەن. ھەندىك چار لەمەدا سەردەكەۋن.

دەتۋانىن بلىن ئەۋ دياردەيە، دەرفەتى بەھەندىك پىۋان دەدا بۇ كەمكىرەۋەي كېڭىرىنى سىڭىسيان. ھەندىك كەسەنى بەنرەيى ھەۋلىان دا مەزارگە پىۋزەكان لەۋ دياردەيەي خراپى ئاكار دەۋرۋخەنەۋە، بەلام سەرگەۋتوۋ ئەۋو، ئەۋانە چەند خراپەيەكەن لەسروشىتى ئەۋ باردۇخە كۆمەلەپەتتە ھەلقۇلۇۋە كە خەلگى شارەكانى تىيدا دەۋىن.

جۆرىكى دىكەي رابوردن ھەيە لەكاتى ئاھەنگى بۈۋك گۈاستنەۋە و ئاھەنگى سۈننەتكردن ئەنجام دەدرىت. پىۋان لەم رۆژدەدا ئىۋارە لەمالى خاۋەن ئاھەنگەكە كۆدەپنەۋە، بەدەف گۇرانى دەللىن، ھەندىك غۇلام و پىۋا ھەلدەستنەۋە لەگەن گۇراتىيەكان سەما دەكەن. ۋەك نەرىتىك ئۇنان لەسەر بەلەكۇنى مالىۋە يان لەسەريان سەيىرى ئاھەنگەكەن دەكەن، چا ئەۋ كاتە دەبنىن پىۋاۋى بەشدار بوۋ لەئاھەنگەكە كەسىتتەكى دىكەي دەپىت و كەسىتى ئاسايى نامىتى، ھەۋل دەدات جىيى سەرتجى ئۇنانى تەماشاكەر بىت، جۈلەي دەگۇرپىت و دەنگى لەگۇرانى بەرز دەكاتەۋە، رۆرجارىش بەتۋەيى ھەلدەچى ئەگەر ھەست پكات سۈكايتەي پىدەكرىت، بۇيە تەقەيەك دەكات يان خەنجەرەكەي ھەلدەكېشى، بەمەش

^{۳۵۸} الكسلە: جۆرىك لە سەفرەيە لەسەي مەزارەكان ئۇنان ئەنجامى دەۋەن بەتايىبەتى لەۋەرزى يەھاردا. - ۋەرىگىپ

ده‌یه‌وێ پالەوانتیی خۆی به‌ژنان نیشان بدات وەك چۆن جوانیه‌كه‌ی خۆی ده‌رخستوه، زۆر شه‌ڕی توندیش له‌ئه‌نجامی ئه‌م دیارده‌یه‌ كه‌وتۆته‌وه.

خه‌لكی شار وەك به‌دوو لادییه‌كان به‌ سه‌مای میلی دله‌خۆش نه‌ده‌بوون، ته‌نها سه‌مای تایبه‌ت به‌ پیاوان هه‌بوو، ئه‌ویش تاك تاكه‌ وەك پێشتر باسه‌مان كرد، له‌ ئاهه‌نگی بووك گواستنه‌وه و ئاهه‌نگه‌كانی دیکه‌ ئه‌نجام ده‌دا. هه‌ندێك تاك له‌و جۆره‌ سه‌مایان پسپۆڕ بوون به‌یه‌كێك له‌وان ده‌گوترا (الشعار) خه‌لكه‌كه‌ وای به‌لاوه‌ په‌سه‌ند بوو ئه‌و كه‌سه‌ می‌رمنداڵی لوس بیت، رووخسار و جه‌سته‌ی له‌ژنان بچیت، كاتێك ئه‌مه‌ له‌ نێویان سه‌مای ده‌كرد سك و سمتی ده‌لهراند هه‌. زۆرجار پیاوان عاشقی ئه‌و جۆره‌ غولامانه‌ ده‌بوون، كێركییان له‌سه‌ر ده‌كرد و شه‌ریان له‌ پێناو ده‌كرد.

عه‌بدولكه‌رمی عه‌لاف له‌ یاده‌وه‌رییه‌كانی خۆی له‌باره‌ی به‌غدا‌ی دواڕۆژه‌كانی عوسمانیدا، باس له‌وه‌ ده‌كات می‌رمنداڵی بینیه‌ به‌جلی ژنان هه‌ سه‌میان كردوه‌ و له‌ژنان ده‌چوون له‌سه‌ر ئه‌و ته‌خته‌ی شانۆ كه‌ له‌یه‌كێك له‌قاوه‌خانه‌كانی به‌غدا بۆیان ئاماده‌كرا بوو، ئه‌ویش قاوه‌خانه‌ی (سبع) بوو^{٣٥٩}.

قاوه‌خانه‌كان له‌به‌غدا:

شاری عێراقی به‌وه‌ ناوبانگی ده‌ركردوه‌، له‌هه‌موو شاره‌كانی دیکه‌ دنیا ژماره‌ی قاوه‌خانه‌كانی به‌گۆیژه‌ی دانیشتوان زۆره‌. یه‌كێك له‌گه‌شتیاره‌كان وه‌سفی ده‌كات و ده‌ڵێ "له‌نێوان هه‌ر دوو قاوه‌خانه، قاوه‌خانه‌یه‌كه‌ هه‌یه‌". وەك ئه‌وه‌ی ئاماژه‌ بۆ ئه‌وه‌ بكات ژماره‌ی زۆری قاوه‌خانه‌كانی عێراق وەك زۆری كه‌نیه‌كانی رۆمایه‌.

زۆری قاوه‌خانه، یه‌كێكه‌ له‌نیشانه‌كانی لاوازی ژبانی ماله‌ له‌شاره‌كانی عێراقدا، زۆریه‌ی پیاوان كه‌اتی ده‌سته‌به‌تالی خۆیان له‌قاوه‌خانه‌كان به‌سه‌رده‌به‌ن، كه‌ پێشتریش له‌دیوه‌خانه‌كان به‌سه‌ریان ده‌برد. وەك ده‌رده‌كه‌وت قاوه‌خانه‌كان له‌سه‌ره‌تای ده‌ركه‌وتنیان له‌عێراق كێركیسی له‌گه‌ل دیوه‌خانه‌كان ده‌كرد بۆ راكێشانی پیاوان، دواچاریش به‌سه‌ر دیوه‌خان زالیوو.

^{٣٥٩} عبدالكریم العلاف (بغداد القديمة) ص ١٢١

قاووخانە بۆیە بەناو ناودەبرێت، چونکە شوێنێک بوو، قاووی تێدا پێشکەش کراوە، تەنانت زۆرێک لەخەلکی عەوامی عێراق قاووخانە بە (القهوہ : گەمە) ناودەبن. زۆریکیش لەقاووخانەکان ئیستا لەبری قاو، چای تێدا پێشکەش دەکەیت، کەچی هێشتا ناوی قاووی پێو لکاوە.

یەكەم قاووخانە لەبەغدا لەسەردەمی والی عوسمانی (جفاله زاده)، خاوەنی شوێنەگەش بەناوی "خان جفان" بەناویانگ بوو، ئەمە نزیکەی ساڵی ١٥٨٣ بوو، شوێنەگەیی ئیستا دەکەوێتە نزیک قوتابخانە موسقەنسریو. دواى چەند ساڵێک قاووخانەیهکی دیکە، لەسەردەمی والی حەسەن پاشا کرایەو، شوێنەگەیی نزیک بوو لەمەزگەوتی وەزیر لە نزیک پردی کۆن^{٣٦٠}. دواتر یەك بەدواى یەك لەسەرتاسەری بەغدا قاووخانە دەکرایەو و دواچاریش لەشارەکانی دیکە قاووخانە دادەنرا.

مەزەندە ئەوێ دەگەین لەسەرەتادا قاووخانەکان تەنها کەسانی ئاست نزم و ئەهلی رابواردن ھاموشۆیان کردوو. وەك باس دەکەیت ھەندێک لە قاووخانە غولامی جوانی دانائو بۆ پێشکەشکردنی قاو بە میوانەکان و مۆسیقای تێدا ژەنراو^{٣٦١}، بەلام کاتیگ قاووخانەکان بەپێی تێپەربوونی رۆژگار ژمارەیان زیادی کردوو، ئەوا جۆریگ لەتایبەتمەندی تێدا دەرکەوتوو، بۆیە ھەر چێن و تووژێکی خەلگ قاووخانەیی تایبەت بەخۆی ھەبوو. دواچاریش ھەندێکیان ناویانگی چاکی وەرگرتوو، پیاوانی بازارگان و خانەدانەکان ھاموشۆیان کردوو، ھەندێکی دیکەش ناویانگی خراپی ھەبوو، کەسانی ئاست نزم و ئەهلی رابوردن و ئارەزووبازی باندە و ئییرازەکان سەردانیان کردوو. لەھەر گەرەکیکیش قاووخانەیی تایبەت ھەبوو، بەجۆرەیان دەگووتران (مقہی العرف).

بەھەر حال دەتوانین بڵێن زۆریگ لەقاووخانەکان شوێنی بەدناکاری بوو، بۆیە پیاوانی ئایینی و موخافزکاران لەخەلکی شار لەقاووخانە وچایخانەکان دانەدەنیشتن. وەك ئەریتیکیش قاووخانە شوێنی دانیشینی گەنجان نەبوو، تەنها

^{٣٦٠} یعقوب سرکین (مباحث عراقیة) ج ٢، ص ١٨٧-١٩٠

^{٣٦١} المصدر السابق، ج ٢، ص ١٧٩

ئەو کاتە نەبێت کە ریشی دەهات. ئەگەر گەنجێکی لۆسکە ی بێ موو لە چایخانه دانیشتیوایە ئەوا بە بەدره‌وشت ناودەبرا.

هەندێک لەخاوەن قاوه‌خانه‌کان، هونەری راگێشانی موشتەریان هەبوو، چارەن کەسانێکیان بەکری دەگرت بۆ ئەوەی گۆرانی بۆ موشتەریەکان بێ، یان چیرۆکی هاوشتیوەی عەنتەرە ی عەبسی و ئەبوزەیدی هیلالی و حمزە ی پالەوانیان بۆ بگێڕیتەو، دواتر قەوان هاتە عێراق بەکارهێنانی لە چایخانه‌کان زۆر باو بوو، بەکارهێنانی بەردەوام بوو تا رادیۆ دەرکەوت، ئێستا سەرەرای رادیۆ، تەلەفزیوتیش لەقاوه‌خانه‌کان بەکار دێت.

شوینەکانی سەماکردن لە عێراق:

یەکەم سەماگە (شوینی سەماکردن) لە عێراق سەماگە ی (سبع) بوو لە بەغدا. ئەم شوینە لە سەرەتادا قاوه‌خانه‌بوو نەوێک شوینی سەماکردن، خاوەنەکە ی کە ناوی (سبع) بوو، هەولێ دا بەسەر لەرکابەری بەسەر خاوەن قاوه‌خانه‌کان زالی بێت، بۆیە کۆمه‌لێک غولامی هێنا سەمایان دەکرد، لەمەش سەرکەوتنێکی بێ وینە ی بە دەست هێنا.

عەبدولکەریم عەلاف رووداوێکی دلتەزێن دەگێڕیتەو، کە لە قاوه‌خانه‌یە لە ساڵی ١٩٠٧ روویداوه، ناوەڕۆکی رووداوه‌کە ئەوەیە: پیاویکی جولەکە هەبوو ناوی سەلیم بووه، مێرمنداڵێکی مەسیحی بە ناوی نەعیم هەڵخەڵەتاندووه، ئەو کۆرە زۆر جوان و قۆز بووه، دەیهێتێتە سەماگە کە بۆ ئەوە ی لەوێ کار بکات، خەڵک هەموو شەوێک لەو شوینە کۆدەبنەرە بۆ ئەوە ی ئەو جوانیە ی وینە ی بپێن. هەندێک لەخەڵکی بەغدا خۆشیان دەوێت و دەیانەوێ خرابە ی لەگەڵ بکەن، بەلام دەروونی پاکە مێرمنداڵە کە ئەمە رەتدەکاتەو. زۆر چارەهەولیان داوه بە پارە و بە ئیننی گەرە فریوی بدەن، بەلام سوودی نەبووه. تا شەوێک پەکیکیان بەسەر خۆشی دیت، سەماگە کەش سەدان کەسی تێدا بووه، ئەو پیاوه تەقە لە غولامە کە دەکات، منداڵە هەتیوه فریودراوه‌کە دەرکەوتێتە سەر زەوی و خەلتانی خۆین دەبێت، ئەوکاتە دەریتە نەخۆشخانه ی غەریبان (مستشفى الغرباء) لەوێ لەسەر جیگای دەرکەوت لەتاو تازار و بەدبەختی خۆی، تا گیان لە دەست دەدات.

خوالیخۆشبوو مه‌عروف ره‌سافی شاعیر به‌قه‌سیده‌یه‌ک به‌ناو‌نیشانی (هه‌تیوێکی فریودراو) میژووی سالی مردنه‌که‌ی تۆمارکردووه...^{٦٢٢}.

یه‌که‌م ژن له‌سه‌ر ته‌ختی شانۆ له‌عێراق سه‌ما بکاته‌ پیشه‌ی خۆی (رحلو جراده) بوو، ئه‌و ژنه‌ خه‌لکی جه‌له‌ب بوو، له‌سالی ١٩٠٨ هاتۆته‌ به‌غدا، ئه‌مه‌ش له‌سه‌روبه‌ندی سه‌رکه‌وتنی بزوتنه‌وه‌ی ده‌ستووری بوو که‌ به‌مه‌شروویه ناسراوه. دوا‌ی ئه‌و زۆریک له‌سه‌ماکه‌ر هاتنه‌ عێراق هه‌موویان له‌سه‌ر ئه‌و ته‌ختانه سه‌میان ده‌کرد که‌ له‌هه‌ندیک قاوه‌خانه‌ی مه‌یدان بۆیان حازر کرابوو، وه‌ک قاوه‌خانه‌ی (سه‌بع) و (عه‌زاوی) و (سه‌واس).

زۆریک له‌ خه‌لکی به‌غدا شه‌یدای ئه‌و سه‌ماکه‌رانه بوون، بۆیه ده‌چوونه ئه‌و قاوه‌خانه‌ته‌ی ئه‌وان هه‌موو شه‌ویک سه‌مایان تێدا ده‌کرد و پارهی خۆیان له‌وێ خه‌رج ده‌کرد، ته‌ناته‌ هه‌ندیک له‌و پیاوانه به‌شێک له‌مالی خۆیان ده‌فروشت و کاروباری خۆ و خێزانیان فه‌رامۆش ده‌کرد. ئه‌و ماوه‌یه‌ی ژیا‌نی خه‌لکی به‌غدا له‌را‌بردوودا نموونه‌ی نه‌بووه، له‌ناکاویش ئه‌و ژنه‌ جوانه‌تیان بی‌نی سک و سمتیان ده‌له‌رانده‌وه. کاتی‌ک تازیان ده‌کرد و هونه‌ری فریودانیان به‌شیتویه‌کی سه‌یر به‌کارده‌هێنا، پیاوان سه‌ریان ده‌سوراند وه‌ک ئه‌وه‌ی دونیایان له‌سه‌ر کاول بووبی‌ت، مه‌عروف ره‌سافی له‌قه‌سیده‌یه‌ک ئاماژه‌ بۆ ئه‌مه‌ کردووه و ده‌لی:

أرى بغداد تسبح في الملاهي وتبث في الأوامر والنواهي^{٦٢٣}

(واته: به‌غداد ده‌بینم له‌ مه‌له‌هاکان مه‌له‌ ده‌کات، به‌شیتویه‌ک یاری به‌ باشه و خرایه ده‌کات - وه‌رگێتی)

کاتی‌ک جه‌نگی یه‌که‌می جیهان به‌رپابوو، ئه‌و یه‌کسه‌ر سه‌ماگه‌کان دامرکانه‌وه، خه‌لک ئه‌و کات سه‌رقالی ئه‌و کاره‌ساته بوو که‌ به‌سه‌ریان هاتبوو. پیاوان وه‌ک میگه‌ل بۆ جه‌نگ ده‌بران، زۆریکی‌ش له‌وان ده‌رویشتن و نه‌ده‌گه‌رانه‌وه، به‌نا‌بیسته‌تی

^{٦٢٢} عبدالکریم العلاف (المصدر السابق) ص ١٢١

^{٦٢٣} عبدالکریم العلاف (المصدر السابق) ص ١٢٢

ئەوانەي رەوانەي بەرەي قەققاسيا كرابوون، لەسەرما و برسېتى لەناو دەچوون، بەمەش پىرسە و كېوزانەو سەرتاسەرى شارەكانى گرتەو^{۳۶}.

ھېشتا جەنگ كۆتايى ئەھاتبوو، سەماگەكان سەرلەنوئ دەرگاكانيان كىردەو، وەك دەردەكەوئ ھەلۇسانى دراو لەدواي جەنگ ھۆكارىك بوو بۆ بووزانەوئەي سەماگەكان، ئەوانىش لەگەل ئەمە ژمارەيان زۆرېوو، ئەمە بەشىۋەيەكى تايبەت لە بەغدا و بەسرا دەرکەوت. خاوەن تياترۇكان سەماكەريان لە سوريا و لوبنان و مېسەر ھاوردە دەكرد، بەمەش كاغەزى دراو وەك باران دەپژايسە ژىر پىتى سەماكەرەكان.

دەسەلانى داگىركەر لەغىراق پارەيەكى زۆرى بۆ خۆراكى سەريازەكان و دروستكردنى سەريازگە خەرج كىردېوو، بۆيە گىرفانى زۆرىك لەخەلگى شار پىر بوو لەپارە، بەمەش ژمارەيەكى زۆر (دەولەمەندى جەنگ) لەنىوياندا دەرکەوت، ھەندىك لەوان، لە مەلھاكاندا، كېسەي ئەو پارانەيان بەتال دەكرد كە لەپىرىكدا دەستيان كەوتېوو.

ئەو سەماكەرەي لەدەردەو دەھات، غىراقى بە كانگەي ژىر دەزانى، ئەگەر ئەو جوان بووايە خاوەن لەشىكى سىفت و خروخۆل بوايە، لەكاتى سەماكەردىش لەوروزاندنى شەھەت شارەزا بوايە، ئەوا دەيتوانى زۆرىك لەپياوان بخاتە داواي خۆي و دەست بەسەر ھەموو شىتەكان بگىرەت. بۆيە كاتىك سەماكەر دەچوۋە سەرئەختەي سەماكەردن ئەوا بەپىتى رىكەوت غەمزە و زەردەخەنەي بەسەر ئامادەبووان دەبەخشىۋە. بەمەش ھەر يەكەك لەئامادەبووان وا ھەستى دەكرد غەمزە وزەردەخەنە بۆ ئەو، وا ھەستى دەكرد ئەو جوانترىن كەسە و لەھەموويان شىكتر و سەرنجراكىشتەر، بۆيە دەيتت سەماكەرەكە كەوتىتتە داواي دلدارى ئەو لەبەر جوان و نازدارپەكەي، ھەر لەبەر ئەمەش ديارى پىشكەش دەكرد بۆ ئەوئەي گىرى دلدارى لەدلى سەماكەرەكە بەگۆپتر بىكات.

^{۳۶} ئەوئەي شاينەي ياسە ھۆكۈمەتى عوسمانى بىريار بەسەريازكردنى ئىجبارى قەنھا بۆ خەلگى شار دەركىدېوو، خەلگى ھۆزەكانى لادى و بىدەركانى ئەدەگرتەو، ئەوانىش بەم بىريارە زۆر سوودمەندېوون، دەيتوانى بەرھەمى كىشتوكالى و شاۋەلى خۇيان بەگراترىن سىرخ بغۇش، بەمەش بىزۇيان بووزايسە، دىراجارىش ئەنجاسى سىياسى و ئابورى گىرنگى ھەبوو كاريگەرييەكى دواتر دەرگەوت - ھەي وەردى

شىۋازى باۋ لەپىشكە شىكرىنى دىارى بۇ سەماكەر ئەۋە بوۋ پىاۋەگە بوتلىك يان چەند بوتلىك لە خواردنەۋە ھاوردە بەنرخەكانى بۇ دەكرى، دواتر سەماكەرەكە نرخی بوتلەكانى لەگەل خاۋەنى مەلەكە دابەش دەكرى. زۆرىك لەخەك لەم پىناۋەدا شەۋ لەدۋاي شەۋ پارەيەكى زۆريان خەرج كىردۈۋە، چەندىن بەسەرھات لەۋ بارەيەۋە ھەپە گۈايە كەسانىك ساماننىكى زۆريان لەباۋىكان بۆماۋەتەۋە كەچى ھەموۋيان لە مەلھاكەن سەرف كىردۈۋە، ماۋەيەكى دۈۋر ئىيە ھەندىك لەشېخى ھۆزەكان ئەۋانەى تىكەل خەلگى شاربوۋن لەم دىاردەيەدا لاسايى ئەۋانيان دەكرىدەۋە، لەۋانەشە لەۋانيان تىپەپاندېت. ئەۋان سامان بەزەخمەتى جىروتيار لەلادى كۆدەكەتەۋە و دواتر لەسەماكەرەكانى شارى خەرج دەكن^{۲۶۵}.

ئەۋەى جىگاي سەرنجە ھەندىك لە ھەژاران، لاسايى دەۋلەمەندەكان دەكەنەۋە، ھەۋل دەدەن دىارى پىشكەشى سەماكەرەكان بگەن، بۆيە زۆرجارىش لەھەۋلەكانيان توۋشى ئاۋمىدى دەين. نىزىكەى سى سال لەمەۋيەر لە مەلھاي جەۋاھىرى روۋداۋىكم بىنى، ئىستا شاينى باسكردە، ئەۋكات گۇرانبېز سەلىمە موراۋ لەۋ مەلھايە كارى دەكرى، بە گۇرانى و زەردەخەنە سەرنجراكىشەكانى عەقلى دەبرد. نانەۋايەكى ھەژار ھەبوۋ ھاموشى ئەۋ مەلھايەى دەكرى. شەۋىكانى وىستى دىارىيەك پىشكەشى سەلىمە بكات بۇ ئەۋەى دلى رابگرىت. پارەى ئەۋ نانەى فرۇشېۋى كۆى كىردەۋە و قەرزەكانىشى ئەدەيەۋە، بۆيە چۈار دىنارى لەلا بوۋ، جا ھاتە مەلھا و بەكەشۈقشەۋە دانىشت ۋەك ئەۋەى بىيەۋى دونيا داگىر بكات. كاتىك سەلىمە ھاتە سەر شانق بوتل لەھەموۋ لايەكەۋە بۆى دەپۇشت، كابراى نانەۋاش يەك بوتلى نارد ھەر ئەۋەندەشى ھەبوۋ، بەداخەۋە دىارىيەكەى لەنتو دىارىيەكان ون بوۋ، لەمەش تەنھا زەردەخەنەيەكى راگوزەرى دەست كەوت كە ھىچ شىتنكى ئەۋتۇنەبوۋ، بۆيە كابرا بەخەسرەت و ئازارەۋە دەگەپتەۋە مالاۋە لەبەر دۇراني سەرۋەتەكەى كە زەخمەت قەرەبۇر دەكرىتەۋە^{۲۶۶}.

^{۲۶۵} علي الوردي (أسطورة الادب الرفيع) ص ۳۷۱-۳۷۲

^{۲۶۶} چارلىك ۋا رىكەۋت لە مەلھايەك لەتەنىشت پىاۋىكى سەرخۇش دانىشتىۋوم، پىاۋەكە دىارىيەكى بۇ سەماكەرەكە تارد، كەچى سەماكەرەكە ۋىزانى مەن ئارىۋە، بۆيە چەند زەردەخەنەپەكى بۇ بەخشىم، كابراى سەرخۇش، ئەتۇ خۇش! - عەلى ۋوردى

په‌شیوه‌ندی پیاو به‌ ئافرده‌ته‌وه‌:

مه‌زنده‌ی ئه‌وه‌ ده‌که‌م ئه‌و باروودخه‌ی له‌ مه‌له‌هاکانی عێراق هه‌یه‌ هاوشیوه‌ی له‌ مه‌له‌ای ولاتانی دیکه‌ نییه‌، ئه‌مه‌ش روخسارێکی کپیوونی سێکسیه‌ که‌ به‌شیوه‌یه‌کی گشتی قورسایی خۆی خستۆته‌ سه‌ر عێراق و به‌تایبه‌تی شاره‌کانی . نابێت ئه‌وه‌ له‌بیر بکه‌ین، عێراق ئه‌و ولاته‌یه‌ که‌ دیارده‌ی کوشتنی پاککردنه‌وه‌ی شه‌هره‌فی تێدا هه‌لقولآوه‌، به‌راده‌یه‌ک هاوشیوه‌ی له‌ولاتانی دیکه‌ که‌مه‌ . سه‌باره‌ت به‌ شاره‌ گه‌وره‌کانیش که‌ ئه‌و نه‌ریته‌ی تێدا لاواز بووه‌، ئه‌وا نه‌ریتی دیکه‌ شوێنی گرتۆته‌وه‌ له‌وانه‌ ده‌سته‌به‌رکردنی شافه‌رت و چاودێریکردن و شه‌رزکردنی حیجاب به‌سه‌ریه‌وه‌ .

له‌راستیدا حیجاب له‌دێرزه‌مانه‌وه‌ له‌ زۆریه‌ی ولاتانی ئیسلامی پلاویۆته‌وه‌، به‌لام له‌ولاتانه‌ کاریگه‌ریه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی به‌مشیوه‌یه‌ نه‌بووه‌ که‌ له‌عێراق هه‌یه‌ . له‌عێراق چه‌ندین نه‌ریتی توند هه‌یه‌ ده‌ستی ناوه‌نه‌ ئه‌وکی ئافرده‌تانه‌وه‌، ژنده‌روویی ناکه‌م ئه‌گه‌ر بێتم ته‌واوی ئه‌و نه‌ریتانه‌ ره‌گوریشیه‌ی له‌ نه‌ریتی پاککردنه‌وه‌ی شه‌ره‌ف و ده‌رگه‌راوه‌ و هێشتا پارێزگاری له‌ماناکانی ئه‌م نه‌ریته‌ ده‌کریته‌ .

ئه‌مه‌ش وایکردوه‌ ژنی عێراقی زۆر به‌حه‌یا و شه‌رم بێت، له‌وانه‌یه‌ له‌سه‌ر ئه‌م بابه‌ته‌ له‌هه‌موو ژنانی جیهان توندتر بێت . ئه‌و زۆر له‌پیاو ده‌ترسی، بۆیه‌ له‌هه‌لسوکه‌وتیدا له‌به‌رامبه‌ر پیاو زۆرتونده‌، ئه‌وا ده‌زانی ئه‌گه‌ر نه‌رمی بنوێنی و قسه‌یان له‌گه‌ڵ بکات و تیکه‌لیان بێت، ئه‌وا گومان و قسه‌وقسه‌لۆکی له‌سه‌ر ده‌کریته‌، ئه‌مه‌ش بۆ ئه‌و ده‌بیته‌ هۆی مردنیکی خێرا یان شه‌رمه‌زارییه‌کی هه‌میشه‌یی .

پیاوان له‌عێراق له‌گه‌ڵ ئه‌و توند و داخراویه‌ی ژنان راهاتوون، پیاو پێشبینی ده‌کات ژن له‌به‌رامبه‌ری سارووسه‌ر بێت چاوی له‌به‌رامبه‌ری داخه‌ت و هه‌رگیز زه‌رده‌خه‌نه‌ی بۆ نه‌کات . کاتیکی بێنی یه‌کێک له‌ژنه‌کان نه‌رمی ده‌نوێنی و زه‌رده‌خه‌نه‌ی بۆ ده‌کات ئه‌وا ده‌زانی دلداری به‌سه‌ر دایه‌که‌ زالبووه‌، به‌شیوه‌یه‌ک شه‌یدا بووه‌ بایه‌خ به‌ قسه‌وقسه‌لۆکی ره‌قیب و سه‌رزه‌نشتکاران ناکات . له‌وانه‌یه‌ راست بێت ئه‌گه‌ر بێن پیاوی عێراق له‌یه‌رده‌م ژنان لاواز بووه‌،

ئەگەر ژنیك بیهوێ ته‌فره‌ی بدات شه‌وا به‌ ناز و نورزێك ده‌توانێ عه‌قلی ببات و به‌سه‌ری زالی بێت، بێته‌وه‌ی توانای به‌رگرکردنی فێرودانی هه‌بێت.

نكۆلی له‌وه‌ ناكه‌ین لاوازی له‌ به‌رامبه‌ر ژنان له‌لای هه‌موو پیاوانی دنیا هه‌یه‌، له‌مه‌ش كه‌سیك جیاناكه‌ینه‌وه‌ ته‌نها نه‌وانه‌ نه‌بێت كه‌ لادانی سروشتیان هه‌یه‌، به‌لام شه‌م لاوازییه‌ش له‌رووی توندیه‌وه‌ به‌پێی بارودۆخی ده‌ورو به‌ ده‌گۆڕێت. زۆری شه‌م لاوازییه‌كان له‌لای خه‌لكی شاره‌كانی عێراق بێنی له‌كاتی سه‌ردانی مه‌زاره‌كان و ئاهه‌نگه‌كان، هه‌روه‌ها له‌سه‌ماگه‌كانیش تیپیینی هه‌مان لاوازیمان كرد، له‌وانه‌شه‌ له‌به‌واری دیکه‌ش بتوانین تیپیینی بکه‌ین. پیاوی عێراقی هه‌رکه‌ چاوی به‌ژنیك یان کۆمه‌له‌ ژنیك ده‌که‌وێ، ژنیکیش که‌ سه‌یری ده‌کات شه‌وا هه‌ست به‌شانا‌زی ده‌کات و جو‌له‌ی ده‌گۆڕێت و به‌قسه‌ خۆی هه‌له‌ده‌کێشی، له‌وانه‌یه‌ نوکته‌ی کرچ وکال به‌دوای یه‌ك بلێت، ئەگەر بێنی ژنیك به‌نوکه‌کانی پێده‌که‌نێ شه‌وا دنیای به‌به‌رچاوی لێل ده‌بێت وکرچوکالی و خۆمه‌لکێشی زیاتر ده‌بێت، شه‌وا ده‌زانی به‌سه‌ر عه‌قلی ژنه‌که‌ زالبووه‌، ناشزانی ژنه‌ عه‌قلی شه‌وی بردووه‌. شه‌م له‌دۆلێك و شه‌ویش له‌دۆلێکی دیکه‌!

هاوسه‌نگی کۆمه‌لایه‌تی له‌شاره‌کاندا:

له‌م به‌شه‌دا باسمان له‌هه‌ندێك له‌ رواله‌ته‌کانی به‌دناکاری کرد له‌شاره‌کانی عێراقدا. له‌وانه‌یه‌ یه‌کێك رووبه‌روومان بێته‌وه‌ بلی ئیمه‌ زیده‌پۆییان له‌و باب‌ه‌ته‌ کردووه‌، ته‌نها ئاگاره‌ خراپه‌کانی خه‌لكی شارمان کردووه‌، بێته‌وه‌ی باسی ره‌وشته‌ به‌رزه‌کانیان بکه‌ین.

ئه‌مه‌ ره‌خنه‌یه‌کی به‌جێیه‌. له‌راستیدا هه‌موو کۆمه‌لگای مرۆیی هه‌رچه‌نده‌ به‌دیه‌وست بێت له‌هه‌ندێك لایه‌نه‌وه‌، شه‌وا ده‌بێت لایه‌نی چاکه‌شی تێدا بێت، بۆ شه‌وی هاوسه‌نگی کۆمه‌لایه‌تی تێدا به‌دی بێت، ئەگه‌ریش ناهاوسه‌نگی هه‌بوو شه‌وا چاره‌نووسه‌که‌ی به‌ره‌و له‌ناوچوون ده‌چێت جا زوو یان دره‌نگ.

به‌هه‌رحال ده‌بێت ئیعتراف به‌وه‌ بکه‌ین، شاره‌کانی عێراق خالی نییه‌ له‌خه‌سله‌تی چاک، وه‌ك گیانی دراوسی، هاریکاری خێزانی، جوامێری، به‌فریاکه‌وتن، چه‌ندین خه‌سله‌تی دیکه‌، وه‌ك له‌به‌شیکی پێشوو دا ئاماژه‌مان بۆ کرد، شه‌و خه‌سله‌تانه‌

خه‌لکی شار له‌بیاباننشین و ده‌رگیراوه، خه‌لکی شار هه‌ولیان داوه به‌پیتی هه‌لی ره‌خساوی شارستانیان پارێزگاری لێ بکه‌ن. به‌لام پرسیارێک که‌ لێرده‌دا دێته‌پیشه‌وه نه‌وه‌یه: ئایا ته‌نها به‌و خه‌سه‌لته‌نه ده‌توانرێت هاوسه‌نگی بۆ نه‌و به‌دره‌وشتیانه بکریته که له‌ ئێویان باوه؟

وه‌لامدانه‌وه‌ی نه‌و پرسیاره قورسه، چونکه ملکه‌چی چه‌ندین بۆچوونی جیاواز ده‌بیت. نه‌گه‌ر پیتی تیۆری ئێه‌ن خه‌لدون بیت، نه‌وا ده‌لێین هاوسه‌نگی کۆمه‌لایه‌تی زیاتر به‌لای به‌دره‌فتارییه نه‌وه‌ک لایه‌نی چاکه‌خوازی. به‌ بۆچوونی ئێه‌ن خه‌لدون به‌دره‌فتاری له‌شاره‌کان نیشانه‌ی ده‌رکه‌وتنی به‌دره‌فتارییه له‌ سیسته‌می کۆمه‌لایه‌تی و به‌لگه‌یه به‌و نزیکه‌بوونه‌وه‌ی کۆمه‌لگا که له‌ دارووخان وه‌تاوچوون^{٣٦٧}.

به‌لام کاتێک گوئیستی له‌به‌سالاچووانی نه‌وه‌ی رابردوو ده‌بین، ده‌بین ئه‌وان بۆ پێچه‌وانه‌که‌ی تیۆری ئێه‌ن خه‌لدون ده‌چن، چونکه پێشانیوه شارده‌کانی عێراق له‌سه‌رده‌می عوسمانی پرپوه له‌ ئاکاری چاک، پیاو ئه‌وکات به‌مانای وشه‌که پیاو بووه، پایه‌ند ده‌بوون به‌هه‌لێنیان، دراوسێیان ده‌پاراست، که‌سێک خۆی ده‌خیل ده‌کردن نه‌وا پارێزگاریان لێ ده‌کرد، له‌ناخوشیدا خۆیان فیدای خه‌ک ده‌کرد. بۆنه‌وه‌ی له‌ سروشتی هاوسه‌نگی کۆمه‌لایه‌تی له‌شاره‌کانی عێراق تێگه‌یه‌ن، نه‌وا تاوتوێی که‌سیته‌ی شه‌قاوه‌دان ده‌که‌ن. نه‌وانه به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌کانیان به‌باش و خراپه‌وه ده‌نواند. شه‌قاوه‌دان له‌ژۆربه‌ی کات پێشه‌یان درزی بوو، شانازیان به‌ پیاوکه‌ژی و ده‌ستدریژی ده‌کرد، که‌چی له‌هه‌مان کات خاوه‌ن خه‌سه‌لته‌ی پیاوه‌تی وشه‌هامه‌تییه‌کی بێ وینه‌بوون، چونکه ئه‌وان پارێزگاریان له‌خه‌لکی گه‌ره‌کی خۆیان ده‌کرد و به‌رگریان لێ ده‌کردن، هه‌یج شتێکیان له‌گه‌ره‌کی خۆیان نه‌ده‌درزی. نه‌گه‌ر که‌سێک هه‌نا‌ی بۆ ده‌بردن نه‌وا ده‌ستیان بۆ سمیل ده‌برد و بۆ شوێنی فریاکه‌وته‌نه‌که ده‌چوون و باکیان به‌مه‌ترسی نه‌بوو.

چیرۆکی زۆر هه‌یه له‌باره‌ی چاکه‌ی شه‌قاوه‌دان، هه‌شتا خه‌لکی شاره‌کان ده‌یگێرنه‌وه. بۆ نمونه ده‌گوتریت: شه‌ویکیان درێک ده‌چیته سه‌رمالێک، له‌کاتی

^{٣٦٧} ابن خلدون (المصدر السابق) ج ٢، ص ٨٧٦-٨٧٧

دزىكرىن بى ئاگا تامى خويى دەكات، كاتىك درك بەسروشتى كارەكەى دەكات ئەوا مائەكە بەجىدە ھىلىت ھىچ نادى، چونكە نەكى مائەكەى كردووە، بەمەش پەيوەندى (الزاد و الملح: نان و خوي) ى بۆدروست دەبىت وەك مەروپ دەلئىن، جا نابىت دەستدرىزان يكاتە سەر و دزىان لى يكات، بەلكو دەبىت پارىزگارپان لى يكات.

ھەر لەسەر ئەم بابەتە چىرۆكىكى دىكە ھەيە، زۆرجار لە ئەو ى كۆنم بىستوھ باسى دەكەن. گوايە كۆمەلە دزىك شەوئىكىان دەچنە سەر مائىك، دەست دەكەن بەكۆكرىنەو ى ھەندىك قاپ و قاچاخ و كەلوپەلى ناو مال، خاتوونى مال ھەستىان پىتەكات و دەترسى. كۆرەكەى لەخەو ھەلدەستىنى و دەلئى" ھەستە ھاوکارى خالەكانت بكە". سەردەستەى دزەكان گوئى لەوقسەيە دەبىت قرمان بەھاوپىيەكانى دەكات شتە دزراوەكان جىبھىلن. ئەوان بوون بە براى ژنەكە و خالى منداكە، لەرىساي غىرەت و پىاوەتى رىگە بەو نادىت پىاو خوشك و خوشكەزاكەى تالان يكات.

ئەو چىرۆكانە وئەى سروشتى ئەو ھاوسەنگە كۆمەلەيەتيەمان بۇ دەكئىشى كە ئەو كات لە شارەكان باوبوو. خەلك رىزىان لەشەقاو ى دز دەگرت يەمەرجىك خواو ى شەھامەت و پىاوەتى بىت، دواى ئەمەش بايەخيان بەو نەدەدا و ھەلدەكوتىتە سەرمالان و خەلك دەترسىنى. رەنگە ئەمەش بەبەلگى ئازابەتى و بەھىزى ئەو بزان.

دەكرىت بلىين شەقاوە بوو نمونەيەك لەچاوى خەلكى شار، پىگەيەكى بەرىزان ھەبوو، بۆيە خەلكەكە خويان بە شەقاوە شوپھاندوو بۆئەو ى ئەو پىگەيە يەدەست بەئىن كە ئەوان بەدەستىان ھىناو. دەگىرنەو ى ھەندىك دەولەمەند ھەبوو، ھەندىك شەو دەچوونەسەر مالان، مەبەستى ئەوان دزى ئەبوو، بەلكو دەياتوىست تواناى خويان لەئازاى و شەقاو ى دەربخەن.

وەك دەردەكەوئىت ئەو بەھا كۆمەلەيەتيە ھىشتا بەسەر زۆرىك لە دانىشتوانى شارەكانى عىراق زالە، بەتايىبەتى لەلای خەلكى عوامەو ى. ئەوان لەمنداىيەو ى لەسەرى راھاتوون، دەبىن باوانيان پەيرەو ى دەكەن و بەمەزنى دەزانن، ھىشتا

پاڤه‌ندن به‌م به‌هایه‌وه سه‌ره‌رای گۆرانی بارودوخه‌که. ئه‌وان هه‌شتا ریز له (شیر)ی ترسناک ده‌گرن، رقیبان له‌ لوسکه‌له‌ی ملکه‌چی ده‌بیته‌وه، بۆیه ئه‌وه‌ی هه‌لسوکه‌وتیان له‌گه‌ڵ ده‌کات، ده‌بیته‌ له‌مه‌ بگات، بۆنه‌وه‌ی له‌گه‌لیان سه‌رکه‌وتوو بیته‌.

ئه‌گه‌ر تۆ بته‌وی رووبه‌رووی به‌کیکیان ببیته‌وه یان هه‌ول به‌ده‌ی له‌شتیک به‌سه‌ری زāl بیت، ئه‌وا ده‌بینی ئه‌و ده‌بیته‌ که‌سیکی دلره‌ق و توند و به‌زه‌بر، به‌لام هه‌رکه‌ کوشکێشیت له‌به‌رامبه‌ر کرد، له‌گه‌لی نه‌رمونیان بیت، هه‌نا‌ی بۆ به‌ریت ئه‌وا ده‌بیته‌ که‌سیکی دیکه‌، ئه‌وکاته‌ چوامێر و به‌خشنده‌ ده‌بیته‌، به‌هه‌موو کۆششی خۆی هاوکاریت ده‌کات. ئه‌مه‌ له‌کاتی قه‌ره‌بانه‌ی چوونه‌ژووره‌وه‌ی شوێنیک یان له‌ریگاویان تێبینی ده‌کریته‌، ئه‌گه‌ر بته‌وی پێش یه‌کێک بکه‌ویت، ئه‌وا به‌توندی له‌دژت ده‌وه‌ستێته‌وه‌، له‌وانه‌یه‌ بته‌خته‌ سه‌رزه‌وه‌ی و به‌سه‌رت که‌وی، به‌لام ئه‌گه‌ر وێت (فه‌رموو) ئه‌وا خه‌یرا ده‌لی "فه‌رموو" ده‌یه‌وی پێش ئه‌و بڕوێت، له‌مه‌ش به‌قه‌د تۆ پێداگری ده‌کات.

زۆر زه‌حمه‌ته‌ ره‌هه‌ستان له‌ریژیکی درێژ جێبه‌جێ بکه‌ن له‌کاتی قه‌ره‌بانه‌یدا، وه‌ک ئه‌وه‌ی ئه‌وه‌ی له‌ولاتانی دیکه‌ روو ده‌دات. ئه‌گه‌ره‌هاتوو ره‌سه‌یه‌کی وه‌هایان به‌سه‌ر غه‌رر بکریته‌، ئه‌وا هه‌ندیکیان له‌ریژ ده‌رده‌چن وه‌ه‌ول ده‌دن به‌ر له‌که‌ساتی دیکه‌ بگه‌نه‌ پێشه‌وه‌، شانازی به‌مه‌ ده‌کهن و به‌نیشانه‌ی هه‌یز و زālپوونی ده‌زانن، له‌وانه‌شه‌ پاراستنی ره‌سه‌یه‌که‌ به‌جۆریک له‌لاوازی و بێده‌سه‌لائی بزائن.

ئه‌وه‌ی تێبینی ده‌کریته‌ شه‌ڕ و ده‌مه‌قالی له‌کاتی قه‌ره‌بانه‌ی شوێنیک، له‌ئه‌وانیان دروست ده‌بیته‌. زۆرجار شه‌ڕی ئه‌وانیان به‌هۆی شتیکی هه‌چ وپوچ ده‌بیته‌، ده‌کریته‌ به‌و وشه‌یه‌کی ساده‌ به‌پۆرش وداوا‌ی لێبواردن تێپه‌ریت. له‌راستیدا وشه‌ی لێبواردن له‌تیو ئه‌وان بلاونه‌بووته‌وه‌ به‌م نزیکانه‌ نه‌یته‌، ته‌نانه‌ت هه‌ندیکیان نایانه‌وی ئه‌م وشه‌یه‌ ده‌ربه‌ڕن، له‌تیروانیی ئه‌وان مانای به‌دکاری و که‌م پیاوه‌تییه‌، بۆیه‌ کاتیک ببینی که‌سیک پێشی ده‌گریته‌ یان به‌رنه‌و ده‌که‌ویت ئه‌وا به‌تو‌په‌یی هاوار ده‌کات "ئایا کوێر بوویت!" که‌سه‌که‌ش به‌وشه‌یه‌کی توندتر

وھلامى دەداتەوھ، دواجار شەرەكە بەھەلگىشنى خەنجەر و خويىزىش كۆتايى دىت، زۆرىكىش لەئامادەبوون بە پالئەرى دەمارگىرى و قىياكەوتنى يەكتر لەشەرەكە بەشدار دەبن.

شاھەنى پاسبە ھىشتا رووخۆشى نىوان خەلگى شارەكان ھەتدىك لەماناكاني خۆى لە شەقاوھى كۆن وەرگرتوھ، تۆنەگەر بەلای يەكك تىپەرىت و سلاوئىكى گەرمە لىكرد، ئەوا بەسلاوئىكى گەرمە وھلامەت دەداتەوھ و دەلى "مەرحەبا لەتۆش باوكى فلان"، بەلام ئەگەر لەگەلى لووتبەرز بووى پىششىنى يەكەى ئەو زووتر سلاوت لى بكات، ئەوا شتىكت لەو دەست ناكەوى، رق و رووگرزى تەبىت.

پىشتەر باسى ئەوھمان كرد زۆرىك لەخەلگى شار رىز لە مرقى خۆبەزلزان دەگرن ورقىشيان لى دەبىتەوھ. وھك ديارە رىگايەكى مامناوھندى ھەيە، مرقە دەتوانى بەو رىگايە رىز و خۆشەويستى ئەوان بەدەست بھىنى، ئەمىش ئەوھە تۆرىك بەدانايى خۆى لەوان بەگەورەتر بزانىت و بەو بىرەى كە لەگەلىيان سادە دەبىت، واتە دەبىت لىيان دوور بىت، لەھەمان كاتدا لىيان نزيك بىت. مرق دەبىت درك بە پالئەرهكانى بىابانئىشنى و شارستانى ئەوان بكات و رەچاوى ئەوھيان بكات كە لەگەلى دەگونجىت.

بەھەرحال ئەمەش بابەتتىكى ئەستەمە، بەلام پىويستە بۆكەسىك بىھوى لەعىراق بژى و تىيدا سەرکەوتوو بىت!

بەشى سۆزدەم

سروشتى قۇناغى ئىستا

تەۋارى لىكۆلىنەۋەكەمان لەبەشەكانى رابردودا، لەبارەى ئەۋ بارودۆخە
كۆمەلەيتىە بوو كە لەعىراقى سەردەمى عوسمانىيەكان زال بوو، ئىستان
دەمانەى لەدوايىن بەش، تاوتوتى ھەندىك روالەتى قۇناغى ئىستا بىكەين لەعىراق
دواى نەمانى سەردەمى عوسمانىيەكان.

لەراستىدا بۆ تاوتوتىكردى قۇناغى ئىستا تەنھا بەشىك بەس نىيە، چونكە
قۇناغىكى كۆمەلەيتى زۆر گرنگە، لەوانەيە گرنگىر قۇناغ بىت كە عىراق
بەدرىزايى مېژوو دەۋرودرىزەكەى پىيدا تىپەپىووبىت، بۇيە بەۋردى لەكتىيى
داھاتوودا باسى دەكەين، كەچى ئىستا ھەندىك ھىلى گشتى دەردەخەين كە ئەم
قۇناغەى ئىستاي پى دەناسرىتەۋە، ئەمەش بۆ ئەۋەى لەزەينى خوئەردا
وئەيەكى گشتى كۆمەلگاي عىراق تەۋاۋ بىت لەميانەى گەشەككردى لەرابردو
وئىستادا.

كارىگەرى جەنگى يەكەمى جىهان:

دروستە نەگەر بلەين جەنگى يەكەمى جىهان گەردەترىن رووداۋى كۆمەلەيتىە
لە مېژوۋى عىراقى نويدا، ئەم جەنگە ۋەك خالى ۋەرچەرخانە، بەشىۋەكە
چەندىن ئاسۋى نوئ بەرچاۋى عىراقىيەكان كرايەۋە پىشتەر نەياندەناسى. عىراق
لەسەردەمى عوسمانىيەكان لە نىمچە داپرائىكى كۆمەلەيتى دەريا. خەلك بەشىكى
كەميان نەبىت، ئەگىنا ھىچيان لەبارەى شارستانىەتى نوئ و رووداۋەكانى جىھانى
دروو نەدەزانى، ئەۋىش زانبارىەكى زۆر كەم نەبىت. دواتر شارستانىەتى نوئ
بەكارىگەرى جەنگەۋە بۆ عىراق ھات، ھاتنىشى بە برىكى زۆر توند بوو، كە بوو
ھۆى گۆرائىكى توند لە ئاستىكى فراۋانى عىراق.

ده‌کرت له‌م لایه‌نه‌وه کۆمه‌لگای عێراقی به‌که‌سیکی خه‌وتوو بچووین، کاتیکی ئه‌و که‌سه بێدار ده‌بێته‌وه رووداوی سه‌یر ده‌بینی که‌پێشتر نه‌ییبینیوه، بۆیه سه‌ره‌تا هه‌موو چه‌سته‌ی ده‌هه‌ژێ و سه‌رسام و ئووشی شۆک ده‌بێت. کۆمه‌لگای عێراق پێشتر به‌به‌شی خۆی رازی بوو، دلتیابوو له‌ دروستی خۆی، وه‌ک ئه‌وه‌ بوو غه‌یری خۆی هیچ نه‌ناسی، به‌لام له‌ نا‌کاو هه‌ندیک بابته‌ی بۆهات لێی رانه‌هاتوه، به‌مه‌ش تووشی ململانیی دروونی و کۆمه‌لایه‌تی بوو، ئیستاشی له‌گه‌ڵدا بێت به‌ده‌ست ئه‌م ململانییه‌وه ده‌نالێنی، تا ماوه‌یه‌کی درێژخایه‌تیش ده‌نالێنی. به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌ی شارستانیته‌:

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی به‌کێک له‌خه‌سه‌ته‌کانی کۆمه‌لگای مرۆیی ئه‌وه‌یه‌ مه‌یلی به‌لای به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌ی بۆ روودانی هه‌ر گۆرانیکی دژه‌باو هه‌یه. ئه‌مه‌ش له‌هه‌موو کۆمه‌لگا‌کان ئێبینی ده‌کرت به‌پێشکه‌وتوو و داریووخواوه‌وه. ئه‌مه‌ش له‌ کۆمه‌لناسی به‌ (به‌رده‌وامی کولتوری: cultural inertia) ناوه‌برێت. له‌وانه‌شه هه‌ر کۆمه‌لگایه‌ک به‌پێی جیاوازی بارودۆخه‌که‌ی ئه‌م به‌ره‌نگاره‌بوونه‌وه‌ی توند یان لاواز ده‌بێت.

وه‌ک ده‌رده‌که‌وت بێت به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌ی شارستانیته‌تی نوێ له‌ عێراقدا زۆر تونده، له‌وانه‌شه‌ بتوانین توندی ئه‌م به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌یه‌ بۆ چه‌ندین هۆکار بگێڕینه‌وه له‌وانه‌:

یه‌که‌م، عێراق به‌ر له‌هاتنی شارستانیته‌تی نوێ له‌ نیمچه‌ دایرانیکی کۆمه‌لایه‌تی ده‌ژیا، وه‌ک پێشتریش باسمان کرد. سروشتی دایرانی کۆمه‌لایه‌تی ئه‌وه‌یه‌ و له‌خه‌ک ده‌کات به‌توندی ده‌ست یه‌نهریته‌ کۆنه‌کانیان بگرن و ترسیان له‌ روودانی هه‌ر گۆرانیکارییه‌ک هه‌بی. ئه‌گه‌ر هاتوو گۆرانیکاری رویدا، ئه‌وا وا هه‌ست ده‌که‌ن هه‌ره‌شه‌ بێت له‌و پیرۆزیانه‌ی که‌ ئه‌وان ماوه‌یه‌کی درێژه‌ له‌گه‌ڵیان ئاسووده‌ن، ئه‌وا ده‌بینین به‌ په‌رۆشی و به‌ توندی به‌رگری له‌ نه‌ریته‌کانی خۆیان ده‌که‌ن.

دووه‌م: وه‌ک باسمان کرد هاتنی شارستانیته‌تی بۆ عێراق له‌ نا‌کاو بوو. سه‌رباری ئه‌مه‌ش شارستانیته‌ته‌که‌ به‌شیوه‌یه‌کی زۆر پێشکه‌وتوو هات، زۆر داهێنراوی سه‌یر و سیسته‌می تێدا بوو، عه‌قڵی مرۆفی ده‌برد. ئه‌مه‌ش ده‌توانی کاردانه‌وه‌یه‌کی توند

لەبەرەمبەر شارستانىيەتەكە دروست بىكات، ئەگەر ئەو شارستانىيەتە بەشىۋە يەكى
 ھىۋاش ۋىلە بەپىلە دەھات، ھاۋشىۋەنى ئەۋەتى لە ھەندىك ۋىلايىتى غەربىي ۋەك
 لوبنان ۋىمىسىر روۋىدا، ئەۋا لەۋانە يە كاردانە ۋەكە كاريگەرى كەمتر دەبوو.
 سىيەم: ھاتنى شارستانىيەت بۇ عىراق ياور بىو لەگەل داگىركارى ئىنگىلىز ۋە،
 ئەمەش كاريگەرىيەكى زۇر لەسەر دەروۋنى خەلگەكە ھەبوو، لەۋانە شە ئەۋ ھۆكارە
 كاريگەرى لەھەر دوو ھۆكارەكەى پىشور زياتر بىت، بۇيە شايەنى ئەۋە يە تۈزىك
 وردتر قىسەى لەسەر بىكەن.

لەۋ بىروايە دام زۇرىك لەخەلگى عىراق شارستانىيەتى نوپيان بەدەستىردى ئىنگىلىز
 ۋ ھاۋشىۋە (كافىرەكانى) دەزانى، كەۋاتە دەبىت پىچەۋانەى ئايىنى ئەۋان بىت ۋ
 روختەرى ئايىن بىت. بىگومان ھەرچەندە ئەمە بۇچوۋىتىكى ساۋىلكانەيە، بەلام
 بەسەر عەقلى عەۋام ۋەندىك لە پىۋانى ئايىنى زالىۋە. ئەۋان ۋا سەبىرى ئەۋ
 شارستانىيەتەيان كىر، ئىنگىلىز لەكاتى داگىركىرەن لەگەل خۇيان ھەلگىرەۋە، بۇيە
 خەيالى ئەۋەيان كىر ئىنگىلىز ۋ شارستانىيەت يەك شىت بىت ۋ ناكىت لەيەكتر
 جىابىكەنەۋە، لەبەر ئەمەش ھەستىيان يەۋە كىر ئەركىكى ئايىنى ئەۋە يە بە
 بەرەنگار بىۋە ۋە بەسەر ھەردوۋىكىان زال بىن.

پروپاگەندەى عوسمانى لەكاتى جەنگ، بۇ خەلگ جەختى لەسەر ئەۋە
 دەكرەۋە، ئىنگىلىز ھاتوۋە خەلافەت ۋ ئىسلام لەۋاۋە رىت، خەلگى عىراقىش بەۋ
 پروپاگەندەيە كاريگەرىۋەن، پىۋانى ئايىنى فەتۋاى جىھادىيان دا ۋ بەپىۋىستى
 زانى شەرى (كافىران) بىكرىت، بۇنەۋەى دەست بەسەر ۋلات دانەگىر ۋ ئايىشەكە
 تىكەنەن، زۇرىك لەخەلگى شار ۋ ھۆزەكان خۇبەخشانە چوۋنە جەنگ بۇ ئەۋەى
 بەرگىر لەئايىنى خۇيان بىكەن ۋ لەپىناۋ خۇدا بىجەنگەن....

مەزىندەى ئەۋە دەكەين ئەم پروپاگەندەيەى عوسمانى دۋاى ماۋەيەكى زۇرىش
 لەنەمانى دەۋلەتى عوسمانى كاريگەرى بەسەر خەلگەۋە ماپىت، رۆلگى كاراشى
 ھەبوۋە لەزىادىۋونى بەرەنگار بىۋە ۋەى شارستانىيەتى نۆى. ئەۋ كەسەى شىتىكى
 لە شارستانىيەتى نۆى ۋەرگىرتىلى لەتېۋاتىنى زۇرىك لەعىراقىيەكان ۋەندىك

له‌پیاوانی ئایینی به‌ده‌رچوو له‌ئایین داده‌نرا و به‌هاوشیوه‌ی کافران داده‌نرا. شه‌م کاته‌ش شه‌و به‌مه‌یه‌ی له‌لای نه‌وان باو بوو که ده‌لی "هاوشیوه‌بوونی کافر حه‌رامه‌".
ماوه‌ی دوا‌ی جه‌نگ:

ماوه‌ی دوا‌ی جه‌نگی به‌که‌می جیهان، له‌هه‌موو روویه‌که‌وه‌ ماوه‌یه‌کی پڕ هه‌را بوو. له‌ دیارترین رووخساری شه‌و ماوه‌یه‌ شه‌وه‌بوو، هه‌موو شتیکی شارستانییه‌تی تێدا حه‌رام کرا، هه‌ر له‌ بێ‌کردنه‌وه‌ بگره‌ تا نه‌ریت و جلویه‌رگه‌ رۆژیک له‌خه‌لکی عه‌وام به‌تێله‌ی چاوی تو‌په‌یی سه‌یری هه‌رشتیکی نو‌ییان ده‌کرد ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر ره‌وا و به‌سوودیش بوویه‌، بۆیه‌ چوونه‌ قوتا‌بخانه‌ حه‌رام بوو، خو‌پنده‌وه‌ی رۆژنامه‌ حه‌رام بوو، قی‌ریوونی هه‌ر زمانیکی شه‌رو‌ویی حه‌رام بوو. هه‌روه‌ها له‌ سه‌رنانی کلاو، خو‌اردن به‌که‌وچک و له‌وانه‌په‌ دانیشتن له‌سه‌ر کورسیشیان به‌حه‌رام زانیوه‌، چه‌ندین شتی دیکه‌یان حه‌رام کردبوو که نا‌ژمێردێن.

براده‌ریک بۆی گێ‌رامه‌وه‌، له‌ رۆژانی گه‌نجیتیدا به‌نه‌یتی رۆژنامه‌ی خو‌پنده‌وه‌، له‌ ژێ‌ر عه‌باکه‌ی شارده‌وته‌وه‌ بۆ شه‌وه‌ی خه‌لک نه‌بیینی، دواتریش له‌گه‌ل کۆمه‌لێک هاو‌ریی له‌مالێک کۆبوونه‌ته‌وه‌ بۆ شه‌وه‌ی رۆژنامه‌ بخو‌پنده‌وه‌. نزیکه‌ی چل سا‌ل له‌هه‌وه‌ر خۆم پیاو‌ریکم له‌خه‌لکی عه‌وام بیینی، هێ‌رشێ ده‌کرده‌ سه‌ر په‌کیکی دیکه‌ له‌به‌ر شه‌وه‌ی وتویه‌تی باران له‌ هه‌لم دروست ده‌بی‌ت، له‌و رۆژگاریشدا کتێبی‌ک ده‌رچوو به‌ناو‌نیشانی (السیف البتار علی الکفار الذین یقولون العظم من البخار) (واته‌: شمشیری تیز بۆ شه‌و کافرا‌نه‌ی ده‌لێن باران له‌هه‌لمه‌).

شایه‌تی با‌سه‌ هه‌موو خه‌لک به‌مشیوه‌یه‌ شه‌بووه‌، ده‌بی‌ت له‌به‌رامبه‌ر شه‌و جه‌ماوه‌ره‌ زۆره‌ی خه‌لک که‌مینه‌یه‌ک هه‌بی‌ت په‌رۆشی شارستانییه‌تی نو‌ی بی‌ت و بانگه‌شه‌ی بۆ بکات، له‌م کاته‌شدا ده‌بی‌ت مشتوم‌ر و مل‌ملانی له‌نیوان شه‌و دوو گرو‌په‌ دروست بی‌ت. مل‌ملانیی نی‌وان مو‌حافی‌زکاران و نو‌یخوا‌زه‌کان له‌ بارودۆخیکی هاوشیوه‌ی شه‌وه‌ی عی‌راق پی‌ی تێپه‌ربووه‌ دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تیه‌ی روودانی حه‌تمیه‌، به‌لام ده‌توانم ب‌لێم شه‌و مل‌ملانییه‌ی له‌عی‌راق رووبدا زۆر توند بوو، هه‌ردوو لا‌تونده‌په‌ویان کرد ته‌مه‌ش چه‌ندین شه‌نجامی نه‌خوا‌زراوی له‌رووی فیکری و کۆمه‌لایه‌تی لێکه‌وته‌وه‌.

موحافیزکاران له‌ ئه‌ نجامی توندڕه‌وی خۆیان کهوتنه‌ کۆمه‌لێک هه‌له‌وه‌، نوێخوازه‌کانیش له‌لایه‌ن خۆیانوه‌ کۆمه‌لێک هه‌له‌یان ئه‌ نجام دا، دواچار هه‌قیقه‌تی مامناوه‌ندی له‌نیوان هه‌ملا و شه‌ولا وین بوو.

کێشه‌ی موحافیزکاره‌کان:

کێشه‌ی ئه‌و موحافیزکارانه‌ی به‌ره‌نگاری شارستانیه‌تی نوێ بوونه‌وه‌، شه‌وه‌ بوو نه‌یانتوانی بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر له‌سه‌ر به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ به‌رده‌وام بن. شارستانیه‌ته‌که‌ سه‌رنجراکێش و دلگیره‌، بۆیه‌ بینیمان ئه‌وه‌ی به‌ره‌نگاری بوونه‌وه‌ خێرا به‌ره‌وه‌پیری رۆیشتن، جا چۆن پێشتر هه‌رامیان ده‌کرد، وه‌هاش وه‌ریان ده‌گرت، شه‌وان له‌ ماوه‌یه‌کی کورتدا دژی خۆیان وه‌ستانه‌وه‌ پێشه‌وه‌ی هه‌ست بکه‌ن.

با بابه‌تی سفور و حجاب به‌ نموونه‌ وه‌ربگیرین. له‌ساڵی ١٩٢٤ له‌عێراق هه‌رایه‌کی گه‌وره‌ له‌سه‌ر ئه‌م بابه‌ته‌ دروست بوو، تێیدا ده‌سته‌بژێری بیرمه‌ندان به‌شدار بوو، هه‌روه‌ها خه‌لکی عه‌وامیش له‌و هه‌رایه‌ به‌شدار بوو، ته‌نانه‌ت عه‌وام ئاماده‌بوون هه‌رش بکه‌نه‌ سه‌ر هه‌ر که‌سیک بانگه‌شه‌ بۆ سفور بکات، چونکه‌ به‌ کافریان ده‌زانی، گوايه‌ ده‌یه‌وێ ئاکار و ئایینی خه‌لک تێک بدات، زۆرێک له‌ خوێنده‌واران پالێشتی خه‌لکی عه‌وامیان ده‌کرد، که‌چی ئه‌وانه‌ی بانگه‌شه‌یان بۆ سفور ده‌کرد ئه‌وا ژماره‌یان زۆر که‌م بوو، زۆربه‌شه‌یان له‌ئه‌فه‌ندییه‌ گه‌نجه‌کان بوون. ماوه‌یه‌ک له‌مه‌وبه‌ر پرسیارم له‌باره‌ی رووداوه‌کاشی ئه‌وکات له‌یه‌کتێک له‌و ئه‌فه‌ندییه‌ کرد که‌ چی رووداوه‌؟ ئێستا ئه‌و پیرێکی به‌سالاجووه‌، باسی ئه‌وه‌ی بۆ گێڕامه‌وه‌ هه‌ولی لێدای دراوه‌ کۆمه‌لێک خه‌لکی ئاست نزم له‌سه‌ر ئه‌وه‌ رێکه‌وتوون و له‌ رێگاکان به‌دای گه‌راون، له‌خۆشبه‌ختی ئه‌و نه‌یاندۆزیوه‌نه‌وه‌، به‌لکو پیاویکی هاوشیزه‌یان دۆزیوه‌ته‌وه‌، زۆریان لێداوه‌ و سوکایه‌تیان پێکردوه‌....

زۆرینه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی بانگه‌شه‌ی حجابیان ده‌کرد له‌ خه‌لکی عه‌وام بوون، ده‌گێڕنه‌وه‌ یه‌کتێک له‌وان وتاریکی له‌رۆژنامه‌یه‌کی به‌غدا نووسیه‌وه‌ و وتویه‌تی "سفور دروستکراوی رۆژه‌لاتناسه‌کانه‌ ئه‌وانه‌ی ده‌یانه‌وێ به‌ سفور ره‌وشت تێک بدهن". یه‌کتیکی دیکه‌ به‌ پرسیارکردنه‌وه‌ ده‌لی: "چۆن ده‌بێت سفور له‌ولاتێکی

وهك ولاتی ئیمه‌ی ئیسلام بلاویته‌وه، ئیسلام قرمان ده‌كات ژن له‌ماله‌وه بیست و وهك جاهیلیه‌ت خۆی ده‌رنه‌خات."

ئوه‌ی جینگای سه‌رنجه زۆریك له‌وانه‌ی ئه‌و جۆره قسانه‌یان له‌باره‌ی سفوره‌وه کردووه، کوێرانه دژایه‌تیان کردووه، ژیاثیان هێنده بوو تا کچه‌کانی خۆیان به‌ سفوری بینی. له‌ راستیدا سفور له‌نیۆ سال و ژنانی ئه‌وانیش ده‌رکه‌وت وهك چۆن له‌مالی خه‌لگانی دیکه هه‌بوو، ئه‌وان که‌وته به‌ر ته‌ورمی شارستانیته‌ت بۆیه وایان لێهات ریگه به‌و شتانه بده‌ن که‌پیشتر ره‌تیان ده‌کرده‌وه. ئه‌مه‌ش کێشه‌ی زۆریه‌ی موخافیزکاره‌کانه له‌سه‌رتاسه‌ری جیهان، وهك ده‌ریشکه‌وت له‌عێراق ئه‌م کێشه‌یان له‌ولاتانی دیکه زیاتر بووه، چونکه ئه‌وماوه‌یه‌ی له‌نیوان دوو هه‌لوێسته‌که‌یان هه‌بوو زۆر گورت بوو، ئه‌مه‌ش وایکرد بکه‌ونه هه‌لوێستی شه‌رمه‌زاریان، پاساو هێنانه‌وه بۆیان ئه‌سته‌م بوو.

هه‌سه‌له‌ی کاری حکومه‌ی :

بابه‌تیکی دیکه هه‌یه کێشه‌ی موخافیزکاره‌کانی به‌شیوه‌یه‌کی توندتر له‌ مه‌سه‌له‌ی حیجاب تیدا به‌ده‌رکه‌وت، ئه‌ویش بابه‌تی کاری وه‌زیفه‌ بوو له‌ حکومه‌تدا. له‌ راستیدا ئه‌و مه‌سه‌له‌یه گرنگیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی زۆری هه‌یه له‌ روودانی هه‌ندێک رواله‌تی ئه‌و عیلاملانییه‌ ده‌روونی وکۆمه‌لایه‌تیبه‌ی له‌قوانعی ئیستادا گه‌لی عێراق به‌ده‌سته‌یه‌وه ده‌نالێتی.

کاری فه‌رمانبه‌ری له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان له‌ لایه‌ن چینیکی دیاریکراو قورخ گرابوو، ئه‌ویش چینی ئه‌غه‌دیه‌کان بوو. ئه‌و چینه پێگه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی به‌رزى هه‌بوو، وهك له‌به‌شیکی پیشوودا باسما‌ن کرد. کاتیک ده‌وله‌تی عێراقی له‌دوای چه‌نگی یه‌که‌می جیهان دانرا، گۆرانکاری له‌ کار و وه‌زیفه‌ی حکومه‌ی روویدا. ئینگلیز ئه‌وکات هه‌ولی دا حکومه‌تی عێراقی بکاته روکه‌شیک له‌داوه‌وه‌دا خۆیان حوکمران بن، له‌به‌ر ئه‌مه‌ش هه‌موو ده‌رگا‌کاتیان له‌به‌رامبه‌ر دانیش‌توان کردووه به‌هه‌موو چین و توێژه‌کانه‌وه، بۆ ئه‌مه‌ش ده‌ستیان‌کرد به‌ راکی‌شانی خانه‌دان و خۆینده‌وار بۆ چوونه ناو حکومه‌ت بۆ ئه‌وه‌ی پالێشتی ئه‌و سیسته‌مه حکومه‌رانیه نوێیه بکه‌ن که‌ خۆیان بونیادیان ناوه.

وهزیفه کانیڤ سهرنجراکێڤ بوون و دهسه لات و مووچه ی زامنی تێدابوو، به لام هه ندیک له پیاوانی ئایینی ته حریمیان کرد و وهزیفه یان به هاریکاری کاغران زانی، لێره شه وه مملانییه کی دره وونی له لای هه ندیک خه لک دروست بوو، که وینه ناو دوو پالنه ری در به یه کتر: به کێکیان هانیان ده دات بۆ قبوڵکردنی وهزیفه و شه ویتیش رێگریان لی ده کات.

شه و مملانییه له سه ره تادا لاواز بوو، کاتی که بازاره کان بره ویان هه بوو، پێشه گه ری قازانجی به ده ست ده هینا، به لام چه ند سالی که تێپه رنه بوو تا بی بازاری شوینی بره وی گرتوه، پێشه ده سته کانیڤ ل ده برده م که لوپه لی هاورد هه ره و نه مان ده چوو، به مه ش خه لک روویان کرده وهزیفه حکومه یه کان سه ره پای ته حریمکردنی، ته نانه ت شه وانه ی له سه ره تادا وهزیفه یان ره تکرده وه، له کاره گه ی خۆیان په شیمان بوونه وه و گله بیان له یه کتر ده کرد.

له کاتی دامه زانی حکومه تی عێراقی، وهزیفه ی باش له به رده سته هه رکه سی که بوو شه گه ر شتیکی له خۆبندنه وه و نووسین ده زانی، دواتر به ره به ره زه حمه ت بوو. هه رکه خه لک زیاتر روویان تێده کرد، شه و به ده سته نانی کاری وهزیفه زه حمه تر ده بوو، کاتی که ش قه یرانه گه وره که ی ئابووری له سالی ۱۹۲۹ و سالانی دواتر هات، شه و وهزیفه ی حکومه ت ببوه خه وونیکی دوور، ته نها شه و که سانه به ده سته یان ده هینا که خاوه ن شانسێکی مه زین بوون.

زۆری که له خه لک ئاره قه یان ده رشت بۆ به ده سه پته نانی وهزیفه یه کی نزم، ته نها به ماندوو بوون ده سته یان ده که وت، لێره وه فه زمانبه رانی پێشوو لوتیان به رز بوو، خه لکیڤ بۆ واسیته و کاری تایبه تی خۆیان په نایان بۆ ده بردن و ماستا و جیه تیان بۆ ده کردن.

پیاوی که خانه دانی کارمه یه ده ناسم له سه ره تای دامه زاردنی حکومه تی عێراقی بوو به وه زیر، بایه خی به و خه رامکردنه نه دا که پیاوانی ئایینی رایانگه یاندبوو، له نه تجامی شه مه ش خه لک جنیویان پێده دا و نکۆلیان لی ده کرد، ته نانه ت هه ندیک رووبه رووی بوونه وه رێگه یان نه ده دا بچێته (سه حنی شه ریفه وه)، که چی چه ند سالی که تێپه رنه بوو بارودۆخه که پێچه وانه بووه، شه و پیاوه بووه خاوه ن

دهسه‌لاتیکى گه‌وره وپینگه‌یه‌کی به‌رز، هه‌موو خه‌لک بق داواکانیان روویان تێده‌کرد و ره‌زانه‌ندى شه‌ویان ده‌ویست.

ئه‌وه‌ی بووه‌ هۆی سه‌رسامی خه‌لک و تووشی شوکی کردن، بینیان هه‌ندیک له‌ موخافیزکاران و پیاوانی ئایینی نه‌وانه‌ی وه‌زیه‌یان هه‌رام کرد بوو، خۆیان وه‌زیه‌یان وه‌رگرت، یان متداڵه‌ و که‌سانی نزیکیان دامه‌زران، خه‌لکیش له‌ شه‌نجامی شه‌مه‌دا تووشی نا‌ئومێدی و به‌رپه‌رچدانه‌ویه‌کی توند بوون، بۆیه باوه‌ریان به‌زۆر شتی پیشوو لاواز بوو.

بابه‌تی قوتا‌بخانه‌کان:

بابه‌تی قوتا‌بخانه نوێیه‌کان وه‌ک بابه‌تی وه‌زیه‌ی حکومه‌ت بوو. قوتا‌بخانه‌کان له‌ کۆتایی ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان ژماره‌یان زۆر که‌م بوو، ته‌نها له‌سه‌ر منداڵی ئه‌فه‌ندییه‌کان قه‌تیس بوو. خه‌لکی عه‌وام به‌ گومان و تاوانبارکردنه‌وه سه‌یریان ده‌کرد، ته‌نانه‌ت هه‌ندیکیان به‌سه‌رچاوه‌یه‌کی به‌دره‌وشتی و لادانی سێکسیان ده‌زانی.

کاتێک حکومه‌تی عیراق له‌ سه‌ره‌تا قوتا‌بخانه‌ی ده‌کرده‌وه، هه‌ندیک له‌ پیاوانی ئایینی، چوونه قوتا‌بخانه‌یان به‌هه‌رام زانی. شه‌م ته‌خریبکردنه‌ش به‌دلی خه‌لکی عه‌وام بوو، بۆیه پیشوازی کردن له‌کردنه‌وه‌ی قوتا‌بخانه‌کان زۆر لاواز بوو، ته‌نها ژماره‌یه‌کی که‌می قوتا‌بیان خراته به‌رخوێندنه‌وه، که‌چی هێنده‌ی نه‌برد، له‌ماوه‌ی چه‌ند سالێکدا بارودۆخه‌که زۆر گۆرا و هه‌لوێستی خه‌لک به‌شێوه‌یه‌کی سه‌یر پێچه‌وانه‌وه بووه.

ئاره‌زووی خه‌لک بۆچوونه قوتا‌بخانه به‌پێی ئاره‌زووی به‌ده‌سته‌هێنانی وه‌زیه‌ زیادی ده‌کرد. ئه‌وه‌ی شایه‌نی باسه‌ زۆریک له‌و قوتا‌بیانه‌ی له‌سه‌ره‌تاوه چوونه قوتا‌بخانه، دواتر ده‌رچوون و دامه‌زران، له‌ئێ‌و خه‌لک پێگه‌یه‌کی دیاریان به‌ده‌ست هێنا، شه‌مه سه‌ره‌رای موچه‌یه‌کی زامنکراو. لێ‌ره‌وه شه‌و باوکانه‌ی هه‌لی دامه‌زراندنیان له‌کیس چوو شه‌وا منداڵه‌کانیان نارد به‌رخوێندن بق شه‌وه‌ی قه‌ره‌بووی شه‌وه بکه‌نه‌وه که‌خۆیان له‌ده‌ستیان چوو.

ھەندىك لەباوكان ھەر پابەند بوون بە مەيدەئى تەخريم كردنەو، بۆيە رېگريان لەمنداڵەكانيان كرد بچنە قوتابخانەو، گوايە پارىزگارى لە ئاكار و ئايىنى منداڵەكانيان دەكەن، كەچى بېنيان منداڵەكيان لەلايەكى ديكەو، تووشى بەدناكارى بوون، ئەوان تووشى گرتى دەروونى بوون، لەئەنجامى ئەوئە وەزىفە و پېگەيان لەدەستدايوو.

عەل خاقانى لەو بارەيەو بەسەرھاتىكى گرنگ دەگىرتەو، بەسەرگەنجىكى شارى نەجەف ھاتوو، ئەو گەنجە ويستويەتى وەك ھارپىكانى بچتە بەر خوێندن بەلام باوكى بەھۆى پەندانى يەكئەك لەپياوانى ئايىنى رېگري لەكوپەكەى كردوو، ئەو كوپە دواتر دەبىنى ھەمان پياوى ئايىنى كوپەكەى خۆى دەنيرتە قوتابخانە و دواتریش دەبىتە پزىشكىكى بەريز، بۆيە كوپەكە تووشى گرتى دەروونى دەبىت و قين لەدل دەبىت لەخەلك جنىو وسوكايەتى بە نەرىتى خەلك دەكات، دواچار لەسەر ئەم كارانەى دەچىتە زىندان، بەشىكى زۆر دەربەدەرى و ئەشكەنجە و ناخۆشى و بىبەشى دەبىنى.

قوتابخانەي كچان:

ھەلۆيسى خەلك لەبەرامبەر خوێندنى كچان توندتر بوو لەوئەو لەبارەى خوێندنى كوران ھەيانبوو. ژنانى عىراق وەك پېشتر ئاوازەمان بۆكرد، زۆر پەيوەست كراو، بەنەرىتى توندو، خەلك لەسەردەمى عوسمانىيەكان باوەريان وابوو تەنھا ئاقرەت فيرى خوێندنەو و نووسىن بكرىت ئەو دەبىتەھۆى بەدكارىوون و لادانى.

فەقيھىكى بەناوبانگى بەغدا كە ناوى شەيخ نعمان كورپى ئەبوسەناى ئالوسىيە كتيبيكى لەسالى ١٨٩٦ بەناونيشانى (الاصابة في منع النساء من الكتابة) (واتە: دروستى لە رېگرتنى ژنان لەنووسىن) ئەو كتيبە ھېشتا لە كتيبخانەى ئەوقاف لە بەغدا وەك دەستنووس ماوەتەو، لەم كتيبەدا دەلى "... لەبارەى فيركردنى نووسىن و خوێندنەو، ئاقرەتان، پشت و پەنامان خودا بىت، ھىچ شتێك لەمە زەرەرتەر نىيە، ئەوان لەبەر ئەوئەو خەسلەتى غەدريان ھەيە، ئەو فيريوونى ئەم پەھرەيە پۆ ئەوان مەزنترين ھۆكارە بۆ خراپە و بەدكارى. لەبارەى نووسىنيشەو ھەر كە ژن

بتوانی قسە بنووسیئەوه، ئەوا نامەیهکی بۆ زەید دەبیئت، یەکیك بۆ عەمر و دەبیئت، دێره شیعیکی بۆ سەلتیک دەبیئت، شتیکی دیکە بۆ پیاویکی دیکە. بابەتی ژن و کتیب و نووسین، وەك ئەوەیە شمشیرێك بە پیاویکی شەرانیگێز و هیج و پوچ بدریئت. یان بوتلیك مەیی بەسەرخۆشێك بدریئت، پیاوی عاقل ئەوەیە واز لەژەنکەیی بهیننی لە ئەزانی وکوێرەوار بیئت، ئەمە بۆ ئەوان چاکتر و بەسوودترە".

لەراستیدا ئەو بۆچوونەیی لەسەر وەه گواستمانەوه، بۆچوونیکی ریزبەر نەبووه، بەلکۆ ئاراستە گشتیەکی عێراق دەنوێنی لەو رۆژگاردا. ئەم ئاراستەیهش تا ماوەیهکی درەنگ لەهەندیککی نیوهندی عێراقی زال بوو. لەکاتیکیدا هەندیک کەس بەرامبەر قوتابخانەیی کۆڕان نەرمیان دەنواند، ئەوا لەبەرانبەر قوتابخانەیی کچان هیشتا توندبوون، بۆیە لە دەیهی دووهم ئەم سەدهیهدا دواي کردنەرویان هەندیک لەقوتابخانەیی کچان داخران لەبەرئەوهی باوکان رەتیان کردەوه کچەکانیان (لەترسی عەیبە) بنێرنە بەرخوێندن، بەلام دواتر بەرەبەرە ئەم راستیە لاواز دەبوو، تەنانەت دواچار نەما و ئاراستەیهکی پێچەوانە بەشیۆهیهکی سەرسوپهێنەر شوێنی گرتەوه.

سەیرە ئەم خەلگە، لەسەرەتا شتیکی نوێ قەدەغە دەکەن، کەچی دواچار هەلپەیی بۆ دەکەن، سەببەحە شیخ داود باس لەپیاویکی توندپەر و دەکات کە پێشتر کچەکی لەسەردانی دراوسی بێبەش کردبوو، تەنها ئەو کاتە بەدوو عەباوه پێچرا بیئت، دواتر هەولێ دەدا کچەکی بخاتە کولێژێکی تیکەلاو، بۆ ئەوهی لەلایەن کاربەدەستان واسیتەیی دەکرد. کاتیك پرسیاری لەبارەیی ئەو جیاوازیە لێکرا گوتی "ئەویان زەمانێك بوو، ئەمەیان زەمانێکی دیکە" ^{٦٨}. لەکردارەکی گلهیی لەم پیاوه ناکرێت، چونکە لەراپردوودا بەپێی بەها کۆمەلایەتیەکانی زالبوو هەلسوکەوتی کردووه، کەچی دواتر بەپێی بەها هەنوکهیهکان هەلسوکەوتدەکات، ئەو لە رەفتارەکی نەگۆراوه بەلکۆ بەها کۆمەلایەتیەکان گۆراوه.

وەك دەرەدەکهوێت ئەو گۆڕانە خێرایەیی بەها کۆمەلایەتیەکان، زۆریك لەقوربانی لێکەوتەوه. ئەو کچەیی باوکی لەچوونە قوتابخانە رێگری لێدەکات، بێگومان

^{٦٨} صبیحة الشيخ داود (المصدر السابق) ص ١٠٨

تووشی تالی بی ئومیدی و ئازار ده‌بیست، ده‌بینی دراوسی و هاوێکانی ده‌چه
قوتابخانه وهك نه‌وه‌ی بۆ جیهانیکی نایابی پڕ شانازی و سه‌رکه‌وتن بچن، كه‌چی
ئهو له‌نیۆ دیواره‌کانی ماله‌وه ده‌مینێته‌وه گله‌یی له‌به‌ختی ده‌كات.

ماوه‌یه‌کی زۆر دوور نییه له‌شاری نه‌جه‌ف مشتموێتی توند له‌نیوان پیاوماقوڵێك
و پیاوێکی توندپه‌وی ئایینی له‌مه‌جلیسیکی گه‌وره دروست بوو، پیاوماقوله‌كه
سه‌رژه‌نشستی پیاوه ئایینه‌كه‌ی ده‌کرد و ده‌یگوت "نه‌وه‌ی دامه‌زراندنی
قوتابخانه‌ی كچان قه‌ده‌غه بكات نه‌وا زالم و زۆرداره، وازیشتن ئیوه سه‌ره‌تا
ده‌ستخه‌پۆتان كردین به‌وه‌ی قوتابخانه‌ی كوێان بیدعه و به‌ده‌وشتییه، كه‌چی
كوپه‌کانی خۆتان چوون و بوون به‌ پارێز كوێانی ئیمه‌شتان وهك كۆیله كرده
قه‌راش لای ئه‌وان، كه‌چی كچه‌كانم ئه‌وا قبول ناكه‌م بینه خۆمه‌تکاری كچانی
ئیه" ٣٦١.

سروشتی په‌رچه‌كرداره‌كه:

ئهو هه‌لویستی هه‌لپه‌كراوه‌ی موخافیزكاران له‌به‌رامبه‌ر نوێكردنه‌وه‌یان
هه‌بوو، ئه‌وا کاریگه‌یه‌کی خراپی له‌سه‌ر نه‌وه‌ی نوێ هه‌بوو، وایكرد له‌ژيان
رنگایه‌کی لاواز بگرته‌به‌ر.

نه‌وه‌ی نوێ خه‌سه‌لتیان نه‌وه‌یه له‌گه‌ڵ ته‌وژمی شارستانییه‌تی نوێ بپۆن، نه‌رێته
كۆنه‌كان به‌سه‌ر ده‌روونیان زال نه‌بووه، وهك نه‌وه‌ی به‌سه‌ر باوانیان کاریگه‌ر بووه.
ئهو نه‌وه نوێیه ته‌ق‌ره‌دانێك به‌هێز له‌و نوێبوونه‌وه‌یه ده‌دۆزته‌وه كه‌به‌ره‌و خۆی
كیشیان ده‌كات، به‌لام كاتیك بینیان موخافیزكاران به‌ناوی ئایینه‌وه
له‌به‌ره‌وچوونی ئهو شارستانییه‌ته رێگریان لێده‌كات ئه‌وا له‌په‌ك گاندا هه‌ستیان
به‌دووڕكه‌وتنه‌وه كرد له‌موخافیزكاران و نایین. ده‌كرێت بڵێین ئه‌وان له‌دژی ئایین
تووشی گرتیه‌کی ده‌روونی بوون، به‌مه‌ش ناتوانن پا‌ه‌تیانه سه‌یری ئایین بكهن. وا
خه‌یالیان ده‌كرد ئه‌وه ئایینه پال به‌موخافیزكارانه‌وه ده‌نیت ئه‌و كارانه ئه‌نجام
بده‌ن، كاتیكیش بینیان موخافیزكاران دژی خۆیان ده‌وه‌ستته‌وه، سه‌ره‌تا
به‌ره‌نگاری شارستانییه‌ت ده‌بنه‌وه دواتریش له‌گه‌ڵی ده‌پۆن، ئه‌وا نه‌وه‌ی نوێ

^{٣٦١} علي الخاقاني (المصدر السابق) ج ١٠، ص ١٥٩

سروشنى كۆمەلگەي غىراقى

واتىنگە يىشت ئەو خەلپى ئايىنىش وايە، بۆيە لە ئايىن دوور كە وتىنەو و شانازيان بەو دەكرد رەخنە و سوگايەتى پى بگەن.

زۆرىك لە ئەوئى ئوئى وا بىريان دەكردەو رۆشنىرى ئوئى پىويست بەو دەكات خاوەنەكەي دىندار دەيىت، ئەوان پىيانوابو مەزۇ ناتوانى لەيەك كاتدا دىندار ومە دەنى بىت، بۆيە دەيىت يەككىيان ھەلبىزىت و يەككىيان بە دوور بخاتەو، لەبەرئەمەش كاتىك يەككىيان دەيىنى ھەولتى ئەو دەدات لەيەك كاتدا مە دەنى و دىندار بىت، ئەوا يەسەر سوپمانەو سەريان دەكرد، تەنانەت گالئەشيان پىندەكرد و پىنى پىندەكەن.

نامەوئى بەمە بەرگى لە ئايىن بگەم، بەلگە ئىعترافى بەمەش دەكەم ئەو بىروباوەرە ئايىنانەي لەسەردەمى عوسمانىەكان باو بوو، پىويستى بە چاكسازى و رىكخستەو ھەبوو. ئەوئى دەمەوئى بلىم ئەوئى توندروئى ئەوئى ئوئى لە دوور كە وتىنەوئى ئايىن واىكرد بۆشايەك لە زەيىن دىروست بىت، ئەمەش تووشى زۆرىك لەسەرسامى و دلەراوگى و نارووشنى كردنەو.

توندى وابەستە بوون بە ئايىن ئەنجامەكەي خراپ دەيىت، بەلام توندى دوور كە وتىنەوئى لە ئايىن ئەنجامەكەي خراپترە. بىروباوەرە ئايىنى بەشەوئى كە گشتى يەكانگىرى و ئاسوودەيەكى زۆر بە مەزۇ دەدات، بەلام كاتىك لەپىركدا مەزۇ لىيى دوور دەكەوئى ئەو دەكەوئى ئەو ئاوارە زوو و بەدواى رىبازە دۇبەيەكەكانەو دەيىت، ئەمەش پەرۇشى بۆ پرەنسىيەك دەيىت، سەبەي پەرۇشى بۆ پىچەوانەكەي دەيىت، ئەمەش يەككىكە لەكەشەكانى ئەوئى ئوئى لە غىراقدا. قوتا بخانەكان و كراتەوئى چىنايەتى:

خوئەنەر سەرسام دەيىت، كاتىك دەزانىت ژمارەي قوتا بىيانى سەرەتايى لە سالى ۱۹۲۰-۱۹۲۱ نەزىكەي ۸ ھەزار كەس بوو، كەچى لە ۱۹۶۳-۱۹۶۴ دا نەزىكەي ۹۵۸ ھەزار بوو^{۳۷۰}. لەوانەش ئىستا لەمىوئى تىپە پاند بىت، شاراوە نىيە ئەمەش بازدانىكى گەورەيە، سال لەدواى سالىك ئەم ژمارەيە لەبەر زىوونەو دايە، ئايا ئەنجامە دەروونى و كۆمەلەيەكانى ئەمە چىيە؟

^{۳۷۰} بۆ ئەم دوو ژمارەيە پشتمان بە فرەمانگەي نامارى وەزارەتى پەرەردە و قىزىكردن بەستورە - عەق وەردى

بىگومان ئەم بازدا ئەم ئامازىيە بۇ خىزايى رۈيشتى ئەۋەي نۆي بەرەو شارستانىيەتى نۆي، بەلام لەھەمان كاتىشدا ئامازە بۇ بىرى مەينەتى كۆمەلگەي غىراق بەدەست نىگەرانى و تەنگەژەۋە. قوتابى كە دەچىتە قوتابخانە بەر لەھەموو شىتەك خەز دەكات بېيتە ئەقەندىيەكى بەناۋيانكى گەرەك وشارەكەي، دايكى و باۋكى لەمەدا ھانى دەدەن. دايكىشى دەيەۋى لەنئو دراۋسىكانى شانازى بە كۆرەكەي بگات لەچارى خەسود و دوزمان.

ئەگەر وا رىكەوت يەككە لەكورانى گەرەك سەرکەوت و ۋەزىفەيەكى بەرز و ناۋيانكى بەدەستەيتە، ئەۋا دەبېتە ھۆي بەدەختى بۇ ھەموو كورانى گەرەك، ھەر دايكىك لەگەرەك دەيەۋى كۆرەكەي ۋەك ئەۋ بېت، بۇيە بەزمانىكى زىر پېي دەلى "بۇچى كۆرى غىلان سەرکەوت، تۆ سەرناكەۋى؟ ئايا چاۋ و گۆچكەت نىيە؟!". بەتېۋانينى ئەۋ دايكە كۆرەكەي لەۋانى دىكە زىرەكتر وياشتەر، بۇيە پېشېينى ئەۋەي لىدەكات لەقوتابخانە لەسەرۋى ھاورپېيانى بېت و بە بەرترىن پۇست بگات، ئەگەرەش لەمە سەرەكەوت، ئەۋا گلەيى لەبەختى خۆي و كۆرەكەي دەكات (ئاي دلى ئانومېد !).

قوتابى لەژىر ئەۋ فشارە توندەي دەۋرۋىيە زانستخۋازى بەلاۋە گرنگ ئەۋە، ھىندەي بەرۋونەۋەي لا گرنگ بوۋ، ئەۋ سىستەمىكى چىنايەتى نۆيى لەبەردەم كرايەۋە، دەيەۋى بە پلەكانى سەرفرازى بەسەر چىنەكەي باۋكىيەۋە ھەلگىشى. ئەگەر لەقۇناغى سەرەتاي دەرچوۋ ئەۋا ھەموو كۆششى بۇ ئەۋەي دەبېت بچىتە ناۋەندى، ئەگەر لەۋىش دەرچوۋ كۆششەكەي بۇ زانكۇ دەبېت. بەمشېرەيە. ھەر قۇناغىك قۇناغىكى دىكەي بەدۋاۋە دېت، ئەۋ پېشېينى دەكات رىگاگەي لەبەردەم كراۋە بېت تا كۇتايى، ھىچ كۆسپ و رىگرىك ئەبېت، ئەگەر ھەر كۆسپىكىشى ھاتە سەر رىگسا ئەۋ گلەيى دەكات و دەچىتە رىزى تۈپەبوۋان و سەرەنشتكارانەۋە.

ئەگەر ئەم بارۋىۋخەي خەك بەسەردەمى عوسمانىيەكانەۋە بەراۋرد بگەين ئەۋا جياۋازىيەكى زۆر لەنئوانيان دەۋزىتەۋە. سىستەمى چىنايەتى لەسەردەمى عوسمانىيەكان داخراۋ پان نىمچە داخراۋ بوۋ، زۆر زەھمەت بوۋ تاكىك بە چىنكى

ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی به‌رز بێته‌وه له‌هی یاوکی به‌رزتر بێت. ده‌گمهن بوو منداڵ بیر له‌ پیشه‌یه‌ک یان پێگه‌یه‌ک بکاته‌وه له‌ده‌ره‌وه‌ی ئه‌و چوارچێته‌یه‌ بێت که کۆمه‌لگا به‌سه‌ری سه‌پاندبوو. شایه‌تی ئاماژه‌پێدانه‌ یارودۆخێکی وه‌هاش خه‌ڵک له‌سه‌ر قه‌ناعه‌ت و رازیبوون به‌ (قسمه‌ت و نسیب) راده‌هێنی: ئه‌وه‌ی په‌سه‌ر مرقۆ دادیت له‌ژیانی دا له‌ منداڵیه‌وه له‌چاره‌ی نووسراوه، که‌واته‌ کۆشش، هه‌ولدان، چاوئێپرین بێسووده.

که‌چی ئیستا په‌نده‌که‌ پێچه‌وانه‌ بۆته‌وه، بۆیه‌ دروشمی خه‌ڵک بۆته‌ "ئه‌وه‌ی کردی، بردی" یان "ئه‌وه‌ی رنگای گرتبه‌ر گه‌یشته‌" ... قوتابخانه‌کان هاوشتیوه‌ی نهم جۆره‌ وتانه‌ ده‌خه‌ن مێشکی قوتابیانه‌وه‌ بۆیه‌ هه‌ریه‌که‌یان چاوده‌برێته‌ ئه‌وه‌ی بێته‌ وه‌زیرێکی گه‌وره‌، رێبه‌ریک خه‌ڵک هه‌تافی بۆ بکێشن، سه‌رۆکێک شۆرش به‌ریا بکات. منداڵانی گه‌ره‌که‌که‌ی یان چینه‌که‌ی بوون به‌شیت، ئه‌ی بۆ ئه‌و نه‌بێت؟ ئایا ئه‌وانی دیکه‌ له‌و چاکترن؟!

جا پره‌نسیپی خه‌ڵک له‌ رابردودا له‌و ته‌یه‌ پوخت ده‌کرایه‌وه: (هه‌موو شتی‌ک قسمه‌ت و نسیبه‌)، که‌چی ئیستا بنه‌ماکه‌ ئه‌وه‌یه‌: (ئه‌وه‌ی کردی، بردی). هه‌ر یه‌که‌ له‌م دوو بنه‌مایه‌ش لایه‌نی خراپه‌ وچاکه‌ی خۆیان هه‌یه‌، یه‌که‌میان کۆمه‌لگا تووشی داکه‌وتن وچه‌سپاوی ده‌کات، به‌لام ئاسووده‌یی و قه‌ناعه‌ت به‌تاک ده‌به‌خشێ. دووه‌میان کۆمه‌لگا ده‌جولێنی و به‌ره‌و پێشه‌وه‌ی ده‌بات، که‌چی له‌لایه‌کی دیکه‌ و له‌ تاک ده‌کات چاوئێپرینه‌کانی توند بێت و هه‌رده‌م له‌ هه‌له‌په‌دا بێت به‌هیچ شتی‌ک ئاسووده‌ و رازی نه‌بێت.

قۆچی قوربانی:

شایه‌تی باسه‌ پره‌نسیپی (ئه‌وه‌ی کردی، بردی) به‌مدواییانه‌ له‌نتۆ خه‌ڵک بلبۆته‌وه، زیاده‌پێویست بۆته‌ جینگه‌ی بایه‌خ و باوه‌ریان، که‌چی نهم بنه‌مایه‌ دروسته‌ به‌ منداڵ یگوتریت، له‌ پێناو هاندانیان له‌ پێناو کۆشش وه‌ه‌ولدان، به‌لام به‌شێوه‌یه‌کی واقعیی سروشتی ژیان نیشان نادات.

له‌راستیدا مرقۆ به‌ ته‌نها به‌ کۆشش و هه‌ول و هێزی ئیراده‌ ناتوانی به‌ خواسته‌کانی بگات، به‌ئکو ده‌بێت به‌هه‌ره‌ سروشتیه‌کانی له‌لایه‌ک و یارودۆخه‌

دەروونى وكمەلەتەكەى لەلەكەى دىكە ھاۋكارى بن. ئەگەر ھاۋكارى بەھرە و بارودۇخەكەى ھاۋكار نەبو، ئەوا ھەلەدان سوۋدىكى نابىت، كەمەك نەبىت. لە تواناى ھەر يەكەكەمان نىبە بۇ نموۋە بىت بە يەكەك لە (بىمارك)، (بىتھۇش)، (ئەدىسۇن)، (جەحىن)، (ئىبن خەلدون)، جا ھەرچەندەش ھەول و كۆشش بدات، خەبات بىكات، چونكە ئەم جۆرە كەسانە و بلىمەتەكانى دىكە مۇقايەتى بەھۇى بەھرە تايىبەتەكانىان لە خەلكانى دىكە جىاكراۋنەتەو، لە بارودۇخەكى شارستانى گونجاۋ ژىاۋن، ھەلى كرەنەو وگەشەكرەنى بەھرەكانىان بۇ رەخساۋە. ئەگەر ئەوان لەبارودۇخەكى دەژيان، ئەوا بەھرەكانىان ھاۋشىۋەى ونبوونى خاكى يۇرانيوم لەلەى گەلانى سەرەتايى ون دەبو.

دەكرىت ئەم قىسانەى سەرەو لەبارەى ھەموو سەرەكەوتنىك بىكەين لەبوارەكانى دىكەى ژيانەو. ھەر سەرەكەوتىك ھەرچەندە لاۋازىش بىت ئەوا دەبىت چەندىن ھۆكارى جۇراۋجۇر ھاۋكارى بىكەن بۇ سەرەكەون. ئىمە لىرەدا ناكرىت نكۆلى لە (كۆشش) بىكەين لەم دەرفەتەدا، لەوانەى راست بىت بگوترىت (كۆشش) پىۋىستە بۇ سەرەكەون، بەلام بەتەنھا بەس نىبە^{۳۷۱}.

كىشەى نەوۋى نۆى لەغىراقدا ئەوۋە، باۋەرىيان بەدروستى (ئەۋەى كرىدى، بىردى) ھىناۋە، باۋەرەكەشىيان سنووردار نىبە، بەلكو بەكلىلى سەرەكەون و رىنگاى مەزىنىتى دەزانن لەھەر بۋارىكدا. ئەوان كاتىك دەچنە قوتابخانە ھىوايان زۆرگەۋرە دەبىت، باۋك وداكىيان ھانىيان دەدەن بۇ ئەۋەى بەتروپىك بىگەن مامۇستايانىش شىعر و سرود و ئامۇزگارى پى خروشىيانىان پىشكەش دەكەن، كە وا نىشان دەدەن ئاينىدە لەبەردەستىيان كراۋەىە، بۆيە ھوتاف دەكىشن^{۳۷۲} بۇ پىشەۋە، بۇ پىشەۋە. بەلام زۆرىك لە ھىۋادار وگەشەبىنانە زوۋيان درەنگ سەريان بەر بەردى واقىع دەكەۋىت، ھەندىك لە قۇشاغى خۇندىن سەرنەكەون، ھەندىكى دىكە لەكاتى دەرجوۋنىان بۇ ژيان، ئەو وىنە نايابەى كە لە خەيالىيان

^{۳۷۱} ئەمە بابەتلىكى ئالۇزە، لە كىتەبى (خوارىق الاشعور) ھەلى ئىكۆلىتەۋەىم داۋە، ئەم كىتەبىش لەسانى ۱۹۵۲
بلاۋكرەۋەتەۋە، ئەگەر خۇنەر وىدەكارى زىاتىرى دەۋى لەم بابەتە با پىچىتەۋە سەرى - ھەلى ۋەدىرى

كېشراۋە بەرەبەرە سىس و ژاكاو دەپىت. كاتىكىش ھەست بە ئاۋمىدى دەكەن، ئەوا بەدۋاى ھۆكاريك دەگەرپىن كە سەرئەكەوتنى خۇيان بەدەنە پالى. نابىت ئەۋەش لەبىر بگەين مرقۇ بەشپۈەيەكى گىشتى كاتىك سەرناكەۋى، خەز ناكات سەرئەكەوتنەكەى بداتە پال خودى خۆى، بەلكو ھەردەم بەدۋاى ھۆكاريكى درەكى دەگەرپىت. بۆ نمۈنە ئەگەر قوتابىيەك بەدھالى بىت، زۆر زەخمەتە ئىعتراڧ بە بەدھالى بوۋنى خۆى بكات، لەۋانەيە خۆى بەزىرەكتىن كەس بزانى، ۋەك ئەۋ شىتەى كە خۆى بەتاكە عاقلى ناۋ خەلك دەزانى. چا قوتابىيەكە كاتىك لەخوئىندىن سەرناكەۋى ئەۋا گلەيى لەۋزمنايەتى مامۇستا و خراپى ۋانەگوتنەۋەى دەكات. ئەگەر لەخوئىندىن دەرچوۋ، نەيتۋانى ۋەزىفەى خوازۋا بەدەستبەيتى ئەۋا ھەست بەرەقبۈنەۋە دەكات لەۋاسىتەچىەكان ئەۋانەى ھاۋكارى خەلكى دىكەيان كىردۈۋە، كەچى ھاۋكارى ئەۋيان تەكردۈۋە، دۋاجار دەپىت نەفەسىك لە بوارى سياست بدۆزىتەۋە، ئەۋا دەنگى ھوتافى بەرز دەكاتەۋە بۆ كەوتنى حكومت و ئىستعمار.

ئەۋ باۋەپى بە "ئەۋەى كىردى، بىردى" دەپىت، بەلام لەسەرخۆى جىبەجى ناكات، ئەۋ خۆى دەپىنى لەمەموۋ كەسىك زياتر كۆششى كىردۈۋە، تەقەلاى داۋە، ۋەك ئەمەش خۆى بەزىرەكتىن و بىلمەتتىن دادەنى، ئەۋ بىرۋاى يەكلاكەرەۋەى بەۋە ھەيە باوردۇخە رىزپەرەكان رىگەى سەرگەوتنىان لىگرتۈۋەن ئەگەر ۋانەبوۋايە ئەۋا زياتر دەيتۋانى خزمەتى گەل و نىشتىمان بكات، كاتىكىش بلىمەتەكەى لەناۋچوۋ، ئەمەش لەناۋچوۋنىكى كوشندەى !.

دروستە بلىين قوتابخانەكان لەعترافدا ۋەك كاريگەرى بەرەمەھىتەنى ئاپەزانى سىاسى لىھاتۈۋە. قوتابى كاتىك كۆسپ لەبەردەم سەرگەوتنى خۆى دەپىنەۋە، ئەۋا لەپىناۋ نىشتىمان پەرۋش دەپىت، پەرۋشەكەى بەجۆرىك دەپىت ۋاخەيال دەكات بۆتە رىبەرىكى سىياسى ديار خەلك بەدەۋرىەۋەن ئەۋىش دەستى سلاۋكردن و شادى بەرزەدەكاتەۋە، ئەگەر بىنى كەسىكى دىكە بەسەرپۇكايەتى گەيشتۈۋە، ئەۋا ئەۋ نىگەرەن دەپىت و پىبۋايە ۋلات بەرەۋ دارۋخان دەپۋات.

تۈندى ھۇشيارى سىياسى :

زیده‌پۆیی نییه نه‌گهر بۆلیم گه‌لی عیراق له قۆناعی نیستادا له زۆریه‌ی گه‌لانی جیهان، په‌رۆش و سه‌رقالی بۆ سیاسه‌ت هه‌یه. به‌نزیکه‌یی هه‌ر تاکیک پیاویکی سیاسی له ناستی یه‌که‌م. تۆ هه‌رکه قسه‌ بۆ به‌قال و عه‌تار ده‌که‌ی ده‌بینی به‌ده‌م کیشانی شتومه‌که‌کانه‌وه باسی سیاسه‌ت بۆ ده‌کات و پرسیارت ناراسته‌ ده‌کات. جه‌مبال شته‌کانت بۆ هه‌لده‌گرێ له‌رێگای ناچارت ده‌کات قسه‌ له‌سه‌ر سیاسه‌ت بکه‌یت، پێیوايه کاتیک ته‌و جله‌وی ده‌سه‌لات ده‌گریته‌ده‌ست ته‌وا به‌یه‌ک که‌په‌ت چاگسازێ له‌ سیسته‌می سیاسی ده‌کات.

له‌راستیدا ته‌و سه‌رقالبوونه تونده به‌سیاسه‌ته‌وه له سه‌ره‌تای شه‌م سه‌ده‌یه بوونی نه‌بوو. خه‌لک ته‌و کات له به‌رامبه‌ر رووداوه‌کان په‌ره‌نسیچی "یه‌من چی" هه‌بوو، شه‌مش مانای شه‌وه‌بوو بابه‌ته‌که هه‌قی به‌منه‌وه نییه و من ته‌ده‌خولی ناکه‌م. باوک کاتیک ئامۆزگاری کوپه‌که‌ی ده‌کرد فێری پێشه‌یه‌ک بێت بژێوی په‌یدا بکات و له سیاسه‌ت دوور بکه‌وێته‌وه، چونکه (سیاسه‌ت نانێک به‌ مرۆڤ نادات).

له‌باره‌ی پیاویک ده‌گێڕنه‌وه، گوايه له سه‌روبه‌ندی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان رۆژیک له کوپه‌که‌ی توپه ده‌بێت، چونک زۆر به‌هه‌والی ته‌و شه‌پانه‌وه سه‌رقال بووه که له شه‌روپا هه‌بوو. شه‌م رۆژه کوپه‌که به‌ده‌خۆشی ده‌چێته لای باوکی و هاوار ده‌کات "وارشۆ که‌وت". باوکه ویستی وانه‌یه‌ک به‌کوپه‌که‌ی بدات، بۆیه کوپه‌که‌ی ده‌باته‌ بازار لای ژنیکسی دیکفرۆش (نه‌وانه‌ی درک و داری سوێتان ده‌فرۆشن) به‌ژنه‌که ده‌لی. ده‌ستیک درک به‌هه‌والی که‌وتنی وارشۆ ده‌فرۆشی؟ "بیگومان ژنه‌ رازی نابێت، شه‌وکاته باوکه به‌کوپه‌که‌ی ده‌لی" سه‌یری به‌های ته‌و هه‌واله بکه که تۆ هێناوته، ده‌ستیک درک ناکات.

شه‌م چیرۆکه ته‌و ناراسته‌ گشته ده‌نوێنی که ته‌و کات به‌سه‌ر زه‌ینی خه‌لکه‌وه زالبوو. له‌گه‌لته‌وه‌ش ده‌زانرێت جه‌نگ ته‌و کات کاره‌ساتی هێنا بوو، گه‌نجان وه‌ک می‌گه‌ل ده‌برانه جه‌نگه‌کان و ده‌کوژران. دیاره خه‌لکی ته‌و کات وا سه‌ری کاره‌سات و نه‌هامه‌تیه‌کانیان ده‌کرد که چاره‌نووسی‌که خوا له‌به‌لای خراپه‌کانیان به‌سه‌ری هێناون.

ئەمەى سەرەوۈە خالى رۇزىنەى عىراقىيەكان بوو لەجەنگى يەكەمدا، بەلام لەجەنگى دووۈەمدا بوون رۇزىنەى پەرۇشيان بۆ مەوالى جەنگ و ئەو رووداوۈە سياسىيانە مەبوو كە لە مەمور شوئىنكى جىهان رووى دەدا، مشتومريان لەبارەوۈە دەكرد، دەكەوتە شەر و مەملەتتەىو لەگەل يەكتر، بازار و چاپخانه و مائەكان پېرېوۈ لە مشتومرى توند. ئەمانەش كاريگەرى بەسەر ئەو ھۆشيارىە مەبوو كە لەبەرامبەر رووداوى سياسى ناوخت ھەيانبوو.

لەوانەىە يەكك بلى: ئەو پىروپاگەندە و رادىوئانەى لەجەنگى دووۈەمى جىهان گويوتىنى ھىتابوو، كاريگەرى لەسەر ئەم دياردەىوۈە مەبوو. ئەم قسەىە خالى ئىيە لە ھەقىقەت، يەلام نايتت ئەوۈ لەبەر بکەين كە پىروپاگەندە و رادىوكان ئاراستەى رۇزىك لەولائان مەبوو، بۆچى كاريگەرى بەسەر عىراق توندتر بوو لەولائانى دىكە؟

لەراستىدا ئەو گرۇپەى لە ھۆشيارى سياسى عىراق مەبوو تەنھا لە ماوۈەى جەنگى جىهانى دووۈەم نەبوو، ئەمە لە ناکاو لەبەيتى شەو ورۇزىك دروست نەبوو. ئەو پىشتر دروست بوو دواتر جەنگى بەسەرداھات و بۆ ھۆى فراوانبوون و زياتر كاريگەريوونى بەسەر خەلگەوۈە. كاتىك لەداوى جەنگىش جىهان بوو دوو بەرەى دژبەىەكتر، ئەمەش كاريگەرى بەسەر عىراقوۈە مەبوو، دانىشتوانى بوون بە دوو كۆمەلەى دوژمن و ھەريەكەيان دەپەويستى ئەوى دىكە ھەلۇشى و خويىنى غرىكات.

گومانى تىدانىيە كۆمەلئىك ھۆكار رۇليان لەھەلگىرسانى ئەو دابەشبوون و دژايەتيە مەبوو، بەلام من مەزندەى ئەوۈ دەكەن، رەوتى جەدەلى كە عىراقىەكان لەپىشووۈى خۇيان بۇيان ماپوۈە. ئەوا لە ئىو ئەو ھۆكارانە بوو، لەگرنگرتىيان بوو. لەبەشنىكى پىشوو ئاماژەمان بۆ ئەوۈكرد رەوتى جەدەلى لە دىژرەمانەوۈە كاريگەرى بەھىزى لە سەر كۆمەلگائى عىراق مەبوو، كەچى ئەم رەوتە تەنھا لە بابەتە ئاينىەكانەوۈە قەتەيس بوو، كەمىك نەيتت ئەگىنا پەيوەندى بە بابەتە سياسىەكانەوۈە نەبوو. ئەو كات خەلگ لەبارەى پىروپاوۈە ئاينىەكانەوۈە جەدەليان دەكرد، ھەر كۆمەلئىك

بانگەشەي ئەۋەي دەكرد ئەۋلەسەر ھەقە و دواترىش بەلگەي عەقلى و نەقلى دەھىنايەۋە بۇ پالېستىنى كىردنى خۇي.

كاتىك قۇناغى ھۈنەكەيى عىراق ھات، ئەۋا سىستەمى جىنايەتى كرايەۋە، باۋەرى ئايىنى لەلەي ئەۋەي نۆي لاۋاز بوۋ، بەمەش رەۋتى جەدەلى ۋجەدەلكرىن لەبۈارە ئايىنەكەۋە بۇ بۈارى نۆيى سىياسەت گۈيزايەۋە. ئەۋەي شايەنى باسە قۇناغى ئىستە بە چەندىن روۋداۋى گەۋرەي سىياسى جىادەكرىتەۋە، چەندىن شۆپش و راپەرىن ۋ قەلەمپەۋى يەك بەدۋاي يەك تىندا ھاتۋە. ھەر روۋداۋىكىش لەمانە ۋەك قۇتاخانىەكى مىللى بوۋ زەينى خەلگى بەرەۋ سىياسەت دەبرد و ژمارەي پەرۋشانى سىياسى زىاد دەكرد. كۆمەلگەي عىراق گۆرەپانىكى لىھاتىۋ خەلگ تىيدا ملەلانىتيان بە پرەسسىيە سىياسىيەكانەۋە دەكرد، ۋەك چۆن پىشتەر لەسەر پەرەنسىيە ئايىنەكانەۋە چىرت ۋىرتيان بوۋ، خەسانەۋە ۋئاسۋودەپوونيان بۇ نەبوۋ.

روۋداۋە سىياسىيەكان ۋەك بۈارىك نەفەسدان بوۋ، تاك دەيتۋانى لەۋ بۈارەدا ئارەزۋى خۇي لە ئارەزايى بېئىتتەدى ۋ گلەيى سەرکەۋتىنى خۇي لى بىكات، بۆيە بىنيمان خەلگ بەھەر كۆدەتايەكى سەر سىستەمى سىياسى دلخۇش دەبوۋن، ئەۋان موزدەپان بەيەكتەر دەدا ۋ دەكەۋتنە ھوتاف ۋ چەپلەلیدانەۋە، بەۋ باۋەپەي رىگاي ئومىدىان بۇ بىكاتەۋە. بەتتەپروۋنى رۆزگار كاتىك تروسكايى ئومىد لە چاۋيان نامىنى، بەۋ شتە ناگەن كەچاۋيان لىي بوۋ، ئەۋا داۋاي كۆدەتايەكى نۆي دەكەن، لىرەۋە ئەم ۋتەيە راستە كە دەلى" ھەر كۆدەتايەك تۆي دۆي خۇي ھەلدەگىت".

ھەر كۆدەتايەك، تەننەت ئەگەر فرىشتەش ئەنجامى بىدات، ئەۋا ناتۋانى سەرچەم داۋاكارىيەكانى خەلگ جىبەجى بىكات، بەتايىبەت ئەگەرھاتۋو ئەۋەمان لەبەرچاۋ ژمارەبەكى زۆرى ئەۋەي نۆي ھەيە رىگاي ھەلگشانىان لەبەرەدەم كراۋەتەۋە ھەموۋيان بەرز دەپۋان، دەبىت زۆرىك لەۋانە ھەست بەناتۋمىدى بىكات لەبەرەمبەر كۆدەتا، چا لەماۋەيەكى درىزخايەن بىت يان كورت خايەن، ئەۋان

دەبىنن غەيرى خۇيان ئەوانەى كەمتر دىسۆز و خەباتيان كەمتر بوو
بەخواستەكانى خۇيان گەيشتون، ئەى ئەوان بۆ نەگەيشتن؟!
سروششى دووقاقى نوئ:

ئەو بارىدۆخەى قسەمان لەسەركرد دووقاقىەكى نوئ بە كەسىتى نەوەى نوئ
دەدات، لەهەندىك روووە بە دووقاقى باوانيان دەچى كە لە سەدەى رابىردو
بىنيمان.

نەوەى نوئ لەو رانەهاتووە وەك باوانيان بە نامۆزگارىيە ئاينەكانەوە كارىگەر
بن، بەلكو ئەوان بە جۆرىكى نوئى نامۆزگارى راھاتوون كە لەقوتابخانە و
ھۆكارەكانى راگەياندن و پروپاگەندەى نوئ وەك رۆژنامە و رادىو و خەبەرەكان
پىتيان دەدرىت. نابىت ئەو لەبىر بگەين زۆرىك لەوان لە ژینگەى گەرەك پەرەردە
كراون، لە كۆلەنەكان ياريان كرىووە، ئەوان لە بەھاكانى زالبوو و دەمارگىرى و
شەقاوەبى رەھاتوون. كاتىك گەرە دەبن فىرى بىرۆكە و زاراوەى نوئ دەبن،
ئەمەش ماناى ئەو بە ئەوان دەكەونە ژىر كارىگەرى دوو كولتورى جياوازەو،
لەم حالەتەش بەلاوازى يان توندى دووقاقى كەسىتيان تىدا دەردەكەوت.
يەككە لەوان دەبىنى گرىگىر بنەما و چەمكى شارستانىەتى دىتە سەرزار، بەلام
ئەمە تەنھا رووگەشە لەژىرىدا كەسىتى كۆلان ھەيە، ھەركە دەستت بەچەند
ژىيەكى ھەستىارى كەوت ئەوا دەبىتە دپەندەيەك وەك شەقاوەكانى دىزەمانى لى
دىت.

ھەرچۆنىك بىت ھەموو رۆلەكانى نەوەى نوئ لە يەك ئاستى ئەم دووقاقىە نىن،
ھەندىكيان بەشۆرەيەك لەناو رۆشنىرى نوئ تەواو تەو، بەشۆرەيەك رووخسار
وناوەرۆكى لەيەكتر نرىكە، وەك دەردەكەوت ئەوانە لەمنداڭيان لەگەل ژيانى
كۆلان تەبانەبوون، بەلكو بەھەر ھۆكارىك بىت رقبان لەو ژيانە بو، بۆيە لە كۆلان
دووركەوتوونەتەو و سەرقالى خوئىدن وئارەزوو گۆشەگىرەكانيان بوون، بۆيە
كاتىك گەرە دەبن ئەوا زياتر لەخەلكى دىكە لەگەل رۆشنىرى نوئ دەگونجىن.

كەچى ئەوانەى لەمنداڭيان پالەوانى گەرەك بوون و سەركردەى شەرە گەرەك
بوون، زۆر زەحمەتە لە گەرەبوونيان خۇيان لە كارىگەرى بەھاكانى كۆلان نەجات

بدەن، ئەوان هەر شەقاوێ، بەلام شەقاوێی خۆیان بە هەندیک زاراوێ نوێ
پەردەپۆش دەکەن، ئەوان ئەم زاراوانە وەک چەکیک لەدرژی نەیارەکانیان
بەکار دەهێنن، وەک چۆن لەمەدالی دارەسا و بەردیان بەکار دەهێنن.

بوونی ئەو کەسە دووفاقیانە بەکیکە لەکێشەکانی کۆمەلگای عێراقی نوێ،
چونکە ئەوان بڕوانامەیی بەرز بەدەست دەهێنن، یان پێگەیان لەدەستەلات
وسەرۆکایەتی دەبێت. کاتێک شت دەنووسن یان وێژ دەخوێنتەو، بێهەمی
برێقەدار بەسەر خەلگەو دەبارێنن، کەچی کاتێک دەبینن یەکیک لەگەڵ ئەوان
تێیە، ئەوا رەفتاری واقیعیان جیاوازی لەگەڵ کەسانی دیکە نییە، لەوانەشە
زۆرتەین لادانیان بۆ ئەو بێهەمیانە دەبێت کە خۆیان بانگەشەیان بۆ کردووە.

ئەم پڕەنسیپە نوێیانە بەراگۆزەر هاتۆتە عێراق، واتە لە سروشتی رۆشنییری
کۆمەلایەتی رەسەنیووە هەلنەقولاو، بۆیە شیوەی سرود و هوشاف و دروشم و
ماددە ئەزەبەکرێوەکانی وەرگرتووە، کە تاک لەقوتابخانە فێریان دەبێت، لەیان لە
رۆژنامە و کتێبەکان دەیناخوێنتەو، لەرادیکان گۆییستی دەبێت، لە
خۆپیشاندان و ئاھەنگەکان دەگوترێتەو، کەواتە ئەو پڕەنسیپانە لەبەاری
قسەکردن و جەدەل و رەخنەگرتن کاریگەریان هەیە، زەحمەتە بۆ ناخی دەروونیان
شۆڕپێتەو، تاکێک لەسەر یەکیک لەو پڕەنسیپانە مشتومڕت لەگەڵ دەکات، کەچی
ناتوانی رەفتاری خۆی بگۆڕێت لە ئاستێکی زۆر بەرەتسک نەبێت.

ئەگەر ئەو ناکەین بەتێپەربوونی رۆژگار ئەمانە کاریگەریان بەسەر رەفتاری
کەسەکانەو دەبێت، ئەو دواي ئەو کاریگەرێکەشی زیاتر دەبێت. بەلام ئەمە
یەک کەرەت روونادات، بەلگۆ زۆر بەهێواشی و پلە بەپلە دەبێت، لەوانەشە
چەندین ئەو بۆیانە. کاتێک ئێمە سروشتی قوونای هەنوکه تاوتوێ دەکەین ئەوا
دەبێت ئیعتراف بەو بکەین جۆریک لە دووفاقی کەسێتی تێدا، بەشیوەیەک
خەلک راھاتووە، گوشتار و رەفتاریان وەک یەکتەر نەبێت.

کێشەیی واستەکردن:

کۆمەلگای عێراقی لەئێستادا بەدەست کۆمەلێک کێشەو دەنالێنی، ئێمە ناتوانین
هەموویان بژمێرین یان بەوردی قسەیان لەسەر بکەین، بەلام لەوانە بە گونجاو بێت

سروشستی گۆمه لگهی عیراقی

لهو بارهیه وه باس یه کێک له کێشه کان بکهین شهویش کێشه ی واستهیه، لهوانه یه دروست بێت بلێن شه م کێشه یه نموونه یه که بۆ شه دووفاقیه ی نهوێ نوێ له نهجای دژبه یه کتری رۆشنبیر کۆن و نوێ له که سیتهی خۆی دا تووشی بووه.

مه به سست له واسته شه وه یه مرۆڤ په نا بۆ ناوه ندگی یی بیات له لای کهسانی کاربه دهسته وه بۆ شه وه ی کارهکانی له فه زمانگهکانی حکومهت بریوات. له راستیدا شه واسته یه له رۆشنبیری کۆنی گۆمه لایه تیمان راگۆزه ر نییه، به لکو له ناوه خنی شه رۆشنبیری وه رگهراوه و ره گۆریشه ی قولی لهوێ دا کو تاوه. تاک کاتیک په نا بۆ واسته کردن ده بیات، شهوا ده بیست به پیتی به هاکانی کۆنی گه رهک، یان به ناوی خزمایه نی و دراوسیتی و نه مک قسه له گه ل که سه که بکات، یان هه ر مافیکی دیکه ده مارگیری و شه هامت و خۆ ده خیل کردن و شه جو ره شتانه، بۆیه هه ر کاتیک بیهوێ له ده رگای شه که سه ده دات که واسته ی له لا ده کات، شهوکاته داواکه ی لی ده کات و پێداگری له سه ر ده کات. شه م کاربه دهسته ش ناتوانی تکا که رهت بکاته وه یان بێزاری ده ر بپێ، به لکو ده بی به خیرهاتنی میوانه که بکات و له گه لی رووخۆش بێت، شه گه ر وا نه کات شهوا خه لک وا وه سفی ده کات که گوایه سه ر پێچی جوامیری و مروه تی کردووه، به مهش قسه وقسه لۆکی له باره وه ده کات و ژۆر زه می ده که ن، بۆیه ده بیست واسته که بکات و به په رۆشی شه نجامی دات، بۆ شه وه ی بسه لمیتهی شه جوامیر و شیر و کوپی باشه.

لیره وه شه م که سه تیره ده گلی، نازانی چۆن لێی ده رباز بێت، شه گه ر فه رمانبه رێکی گه و ره یان وه زیریک بێت شهوا ده که وێته نێوان دوو پالنه ری دژ به یه کتره وه، له لایه ک په یوه سه به به نه ماکانی داد په ره ری و په کسانی که نابیت جیاوازی له نێر هاو لاتیان بکات، له لایه کی دیکه وه ده بیست پایه ند بیت به واسته که وه سه ر پێچی به نه ماکانی داد په ره ری بکات، بۆیه شه گه ر له گه ل واسته که بێت شهوا نهوانه ی بانگه شه به بۆ به نه ماکان ده که ن هێرش ی ده که نه سه ر، شه گه ر له گه ل به نه ماکانیش بێت شهوا کهسانی واسته که هێرش ی ده که نه سه ر، له شه نجام دا شه پیاوه کاربه دهسته ده که وێته نێوان دوو به ردا شه وه نازانی چی بکات.

ئەگەر یەکنێک لە کاریبەدەستان ناوبانگی بە جوامێر و سروەت پەیدا کرد، ئەوا خەلێک لە بەردەرگاکی دەکەوێت هەڵپە و رینگای پێدەگرن، تا ناوبانگیشی زیاتر بێت ئەوا خەلێک زیاتر دەوری دەدەن، هەر کەسێک لەوان پێویستی بە شتێکە و باوەری وایە ئەم داوایە ئەو لەگەڵ بەرژووەندی گشتی و خزمەتی ولات یەکدەگرێتەوە، ئەگەر داواکەشی جێبەجێ بکۆت ئەوا پێی رازیبە، ئەگەریش لە داواکە بێتۆمێد کرا ئەوا دەست دەکات بەزۆم کردن و دەبێتە سەرسەختەین دوژمن.

ئەوان سەرجه‌میان بانگەشە بۆ بنەماکانی دادەپەرەری و یەکسانی و ریزگرتن لە یاسا دەکەن، بەلام لەبۆاری گوتار و هوتاڤکێشان، لەبۆاری رەخنە و نارەزایی، کەچی کاتێک خۆیان کارێکیان لە فەرمانگەکانی حکومەت دەبێت ئەوا ئەم بنەمایانە لەبەر دەکەن و دەکەوێت ستایشکردنی بەهای جوامێر و سروەت. ئەوان نەگۆلی لەوایستە دەکەن کاتێک کەسانی دیکە لێی سوودمەند دەبێت، بەلام ستایشی دەکەن ئەگەر بەرژووەندی خۆیان لەسەر واستە وەستابێت.

ئەوان دووفاقین، شارواوەش نییە ئەو خاوەن پۆستەیی ئەوان پەنای بۆ دەبەن ناچارە وەک ئەوان دووفاق بێت، چونکە خۆی بەر لەوەی پۆستێکی بەرز وەرێگرت رەخنە ئێند لەو کەسانە دەگرت کە پێش ئەو پۆستیان هەبوو، هێرشێ دەکردە سەرئەوان و رەخنەیی لێدەگرتن لەبەر ئەوەی رەچاوی واستەیان دەکرد، داواشی لێدەکردن داداپەرەری بێ لە مامەلەیی خەلێک یەکسانی تەواو رەچاو بکەن، کەچی هەرکە خۆی پۆستی وەرگرت ئەوا خۆی لەو دۆزیبەو کەوتۆتە هەمان هەڵبەو کە پێشتر رەخنەیی لێ گرتوو.

لەراستیدا لەسەردەمی عوسمانییەکان واستە هەبوو کاریگەری بەهێزی لەسەر دەمەزراوەی دەولەت هەبوو، بەلام لەگەڵئەو شەدا بەکێشەییکی کۆمەلایەتی نەدەزانرا. خەلێک ئەوکات هێشتا فێری بنەماکانی داداپەرەری و یەکسانی نەبوون، تێپروانییان بۆ فەرمانبەر وەک خاوەن مال بوو، کە دەتوانی لەمالەکی خۆی بدات یان بێبەشت بکات بۆ لێبڕسینەو و چاودێری، بۆیە کاتێک فەرمانبەر واستەکی بۆ دەکردن ئەوا ستایش دەکرا و بە پیاویکی بەخشندەیان دەزانی.

له‌و سه‌رده‌مدا شه‌و شته‌ نه‌بوو كه ئێستا به‌ (رای گشتی) ده‌ناسریت، رای گشتیش چاودیری حكومه‌ت و هه‌لسوكه‌وته‌كانی ده‌كات، یانیش فه‌رمانبه‌ر به‌ خزمه‌تکاری گه‌ل ده‌زانریت و له‌ به‌رامبه‌ری به‌رپرسیاره‌ . رای گشتی دیارده‌یه‌کی كۆمه‌لایه‌تی نوییه^{٣٧٢} ، له‌مێراقیش به‌کاریگه‌ری قوتابخانه و هۆكاره نوییه‌كانی راگه‌یاندن و بلاوكردنه‌وه‌ گه‌شه‌ی كردوه‌ . لێره‌وه‌ فه‌رمانبه‌ر وایلێهاتوه‌ كه‌م تا زۆر له‌ چاودیری رای گشتی بترسی، به‌ شیوه‌یه‌ك له‌ شیوه‌كان ناچاره‌ له‌ به‌رچاوی بگه‌ریت، له‌ گه‌ل شه‌و شه‌دا ناچاره‌ ره‌چاوی به‌هاكانی گه‌ره‌كیش بكات، لێره‌شه‌وه‌ كێشه‌كه‌ سه‌ره‌هه‌ل ده‌دات.

ئێمه‌ نكۆلی له‌وه‌ ناكه‌ین رای گشتی له‌ گه‌شه‌كردنێکی به‌رده‌وام دایه‌، كه‌چی به‌هاكانی گه‌ره‌ك له‌ لاوازیوون دایه‌ . دره‌نگ بیان زووش كاتێك دیت رای گشتی به‌سه‌ر به‌هاكانی گه‌ره‌ك زāl ده‌بیته‌ و کاریگه‌ره‌ كۆمه‌لایه‌تییه‌كه‌ی خالی ده‌كاتوه‌، به‌لام له‌ ئێستادا هه‌ردووکیان به‌یه‌كه‌وه‌ بوونیان هه‌یه‌، بۆیه‌ تاك ناچاره‌ ره‌چاوی هه‌ردووکیان بكات، هه‌ر یه‌كێکیان کاریگه‌ری به‌سه‌ر تاكه‌وه‌ هه‌یه‌ و فه‌رامۆشكردنی ئاسان نییه‌ .

با گریمانه‌ی شه‌وه‌ بکه‌ین پیاویکی پۆستی وه‌زاره‌ت یان هه‌ر پۆستیکی گه‌وره‌ی وه‌رگرت. ویستی شه‌وه‌شی هه‌بوو له‌ مامه‌له‌كردن له‌سه‌ر شه‌و بته‌ها ئایدیالیانه‌ بیوات كه‌ رای گشتی بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌كات. هات هه‌موو واسته‌چیه‌كانی ده‌ركرد و یاسایه‌کی توندی په‌یره‌وه‌كرد كه‌ نه‌رمی نواندنی تێدا نه‌بیته‌، سه‌ره‌پای شه‌مش مافه‌كانی ده‌مارگیری، دراوسێی، هاوڕێیاتی، نه‌مه‌کی ره‌چاو نه‌كرد، نه‌گه‌ر كه‌سێك هات به‌پیتی یه‌كێك له‌و مافانه‌ قسه‌ی له‌گه‌ل كرد شه‌وا سه‌رزه‌نشستی بكات و ده‌رگاكه‌ی به‌روو داخات و پیتی بلیته‌ "تۆ به‌ به‌رچاوی من جیاوازیته‌ له‌گه‌ل خه‌لك نییه‌". ئایا چاره‌نووسی شه‌م وه‌زیره‌ چی ده‌بیته‌؟ شه‌م پرسیاره‌ بۆ خوێنه‌ر جێده‌هێلم با خۆی وه‌لامی بداته‌وه‌.

بۆشايى نىۋان گەل و حكومت:

كەلگىنى نىۋان گەل و حكومت ديار دەيەكى كۆمەلەيە، لەنئە ھەموو نەتەۋەكەنى كۆن ھەبوۋە، ئەم بۆشايە يان كەلگەنە لە ئەنجامى رقى گەلەن بۆ دەسەلاتدارەكان دروست دەيەت. دەسەلاتداران باج دەخەنە سەر ھەلگ و بە قامچى لىيان دەدەن، لەبەر بچوكتەين ھەلە فرمانى كوشتيان دەدەن، لىرەشەۋە دەيەت گەل كەم يان زۆر رەقى بۆ دەسەلاتداران ھەيەت.

بەلام ئەم بۆشايەنى نىۋان دەسەلاتدار و گەل خەسەلەتتىكى نىگەتەيى ھەبوۋە، مەبەستەم ئەۋەيە نەبوۋە ھۆي پىكەتەنەنى راي گشتى تا چاودىرى دەسەلاتداران بىكات و بەرپەرچيان بداتەۋە لەكاتى ئەنجامدانى چەوساندەۋە و سەتەم، دەسەلاتداران لە سەتەمى خۆيان بەردەوام بوۋن و رەغەتەش لەرق و كىنەيان.

رەغەت دەسەلاتداريان بە خەسەتكارى خۆيان نەدەزانى ۋەك ئەۋەي ئىستە لەنئوگەلەنى نۆي ھەيە، بەلگە بەسەردارىان دەزانى، بۆيە ئەۋان گرەمانەنى ئەۋەيان نەدەكرە دەسەلاتداران بەھىچ كارىكى بەسوۋد ئەنجام بدەن، ئەگەرھاتوو بەكەك لە دەسەلاتداران كارىكى بەسوۋد ئەنجام دا، ئەۋا ئەم كارەيان بە چاكە و خىر زاتىۋە و باسيان كىرەۋە، شاعىرانىش چەتەين قەسىدەيە بەپىزيان لەبارەي ستايشكرەنى نووسىۋە.

ھەر ئەمەش ھالى خەلگى عىراق بوۋ لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا، بەلام دواتر زۆر خىرا گۆپا كاتەك ھۆشيارى سىياسى و راي گشتى لەنئوياندا گەشەي كىرد، بەم گۆپانكارىەش بۆشايى نىۋان حكومت و گەل لە خەسەلەتى نىگەتەيى ھەبوۋە خەسەلەتى پۇرەتەيى و نۆيى.

لامان شارەۋە نىيە، حكومتەنى عىراقىي توۋشى كۆمەلەك كەموكۆپى و نەخۇشى بۆتەۋە. حكومت لەۋ كۆمەلگەيە ھەلقولۇۋە كە تىيىدا دەۋىت، خەسەلەتەكەنى كۆمەلگە ۋەردەگرەت، جا كاتەك كۆمەلگە توۋشى كەموكۆپى و نەخۇشى بۆتەۋە

ئەوا دەبێت حکومەتیش تۆوش بێت^{٣٧٢}، کەچی رای گشتی لەو تەریقە ناگات، ئەو وا گەرممانە دەکات حکومەت دەبێت هاووشیوەی حکومەتە پێشکەوتووکان کارەکانی ئەنجام بدات، ئەمەش بێگومان سوودێکی گەورەیی هەیە، چونکە وا لە حکومەت دەکات بەردەوام بێت لە ئەنجامدانی نۆژەنکردنەوە و چاکسازی بەپێی توانای خۆی. ئەگەر ئەمەش نەبێت ئەوا حکومەت دەچیتەووە سەر تەریقە کۆنەکەیی خۆی و هیچ شتێک نەزانی زیاتر لە ئاوانکردنەوەی مزگەوت و کاولکردنی ولات.

ئێمە نەکۆلی لەو ناکەین حکومەتی عێراقی زۆر لە حکومەتی عوسمانی باشترە. ئەوێ حکومەتی عێراقی لەنیوسەدە ئەنجامی داوە، حکومەتی عوسمانی نەیتوانیوە لە نزیکەی چوارسەدە ئەنجامی بدات، بەلام کێشەکەیی حکومەتی عێراقی ئەوێ رووبەرۆی ھۆشیاریەکی سیاسی توند دەبێتەووە پێشتر بوونی نەبوو، رای گشتی داواي شتیکی زۆر لە حکومەت دەکات، کەچی حکومەتیش پەيوەستە بەو واقعە کۆمەڵایەتیەووە کە تێیدا دەژیت، ناشتوانی بەیەکجار لێی دەرباز بێت، تا بەو شیوەیە بێت کە رای گشتی دەیخوازی.

خەڵک لە سەردەمی عوسمانییەکان پێیانوابوو ھەموو بەلاکان لەلایە خوداوە دێت، ئەمەش لەئەنجامی گوناھەکانیانەووە. ئەمەش وایدەکرد یەکتەر نامۆژگاری بکەن، بۆئەوێ واز لە گوناھ بھێنن و تۆبە بکەن، کەچی ئێستا خەڵک خودایان بێرچوووە و نەھامەتیەکانیان دەدەنە پال حکومەت، ئەمەش وا دەکات رەخنە لە حکومەت بگرن و ھونافی بۆ رووخانی بکێشن.

ھەندێک خەڵک لەعێراق گەشتونەتە ئەو حالەتەیی حکومەت لەھەموو ئەو شتانە بە بەرپرسیار بزانن کە بەسەریان دێت، تەناتە ئەگەر شتەکە زۆر بچووکیش بێت. بۆ نمونە ئەگەر غوبار لە دەموچاویان نیشت ئەوا قسە بە حکومەت دەلێن لەبەر ئەوێ لەچۆلەوانی درەخت نانێژی. ئەگەر قەرەباڵغی دروست بوو ئەوا دەلێن:

^{٣٧٢} خوێنەر توێژێش دەبەکی ورد لەبارەیی کەموکوپیەکانی حکومەتی عێراقی دەگەڕێتە بەردەست، لەگەڵ پاسکردنی ئەوا ئەو دەردانەیی لە حکومەت ھەیە، ئەمەش لە کتێبی داھاتوودا، خوا پشتیوان بێت! - عەلی وەزیری

ئەمە چ حکومەتێکە ناتوانی رینگاوبان رێک بخات. ئەگەر زیانیکی گەورەیان بەرکەوت ئەوا جێئێ بۆ کۆمەت دەچیت لەهەموو شتێکدا.

دەتوانین بڵێین ئەم (کەلێنە پۆزەتیڤە)ی نێوان گەل و حکومەت رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر دەبێت. حکومەت کاتیگ دەیه‌وێ کارە سودبەخشەکان ئەنجام بدات، ئەوا دەیه‌وێ رای گشتی رازی بکات، کەچی نازانی رقی ئەوان لەبەرانبەر خۆی زیاد دەکات. بۆ نموونە کاتیگ حکومەت قوتابخانەیک دەکاتەوه، ئەمە مانای ئەوەیە چەندین کەسی پێخواست و نازازی دروست دەبێت، کاتیگ نەخۆشخانە دروست دەکات ئەوا خەلگ ئاپوورە لەوێ دروست دەکەن و دواتریش دەست دەکەن بەرەخەگرتن لەحکومەت لەبەر کەموکۆریەکانی. ئەگەر هاتوو کۆدەتا رویدا ئەوان پێشبینی دەکەن ئەو کۆدەتایە موەجیزە بێت بارودۆخی گشتی چاک بکات، هەست بە ناپەرەزایی دەکەن کاتیگ ئەو خواستەیان بە دەست نایەت کە هیواخوازی بوون.

سروشتی مرقۆ ئەوەیە ناپەرەزایی لەشتێگ دەرنابری تەنها ئەو کاتە نەبێت هەست بکات مافی تێدا هەیە، کۆیلە لەسەردەمی کۆیلاوەتی ناپەرەزایی لە دەرەقەکانی خاوەنەکەیی نەبوو، ئەو وایدەزانی خاوەنەکەیی وەک گوێدریژ بە پارەیی خۆی کڕیویەتی، کەواتە مافی ئەو لەلای خاوەنەکەیی وەک بەقەد مافی گوێدریژەکەییە، بەلام کاتیگ دەزانی ئەو وەک مرقۆەکانی دیکەییە، وەک ئەوان مافی هەیە، ئەوا ناپەرەزایی دەبێ و لەوانەشە شۆڕشی بەرپاکردبێت. هەستکردن بە ستم زیاتر لەخودی ستم مرقۆ دەورۆژێتی!

بەراورد لە نێوان دوو سەردەمەکە :

بەشیوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین عێراقییەکان لە قۆناغی ئێستایاندا فیزی جۆرە بێکردنەوهیەک بوون زۆر بەرزترە لە ئاستی بارودۆخی خۆیان و بەها کۆمەلایەتیەکانیان. بەمەش لە بێکردنەوهیان بازیکی گەورەیان بەرەو پێشەوه دا، لەگەڵئەوه‌شدا دەزانرێت ئەو کۆمەلگایەیی لەناوی دەژین نەیتوانی لەگەل بازدانی ئەوان بپوات، پێشکەوتنی کۆمەلایەتی بە سروشتی خۆی هیواش و پلە بە پلەییە، بۆیە ناتوانی وەک بێکردنەوهی ئەبستراکت بازبدات.

له‌وانه‌یه‌ دروست بێت قۆناغی ئێستا له‌هه‌ندێک رووه‌وه‌ له‌و قۆناغه‌ بشووبه‌یتزیت که‌ له‌سه‌ره‌تای ئیسلام عێراق پێی تێپه‌ریوه‌، ئه‌وکات له‌عێراق بیه‌ما به‌رزه‌کانی ئیسلام بلاویوه‌، خه‌لک یه‌کتریان پێی ئامۆزگاری ده‌کرد و به‌و بیه‌مایانه‌ ره‌خنه‌یان له‌یه‌کتی ده‌گرت و ته‌نانه‌ت وه‌ک چه‌کێک له‌درژی نه‌یاره‌کانیان به‌کاریان ده‌هێنا، که‌چی له‌ژیانی واقعی خۆیان به‌پێی به‌ها کۆنه‌کانی بیاباننشینی ده‌پێشتر.

میژوو باسی ئه‌وه‌مان بۆ ده‌کات یه‌که‌م کلێه‌ی شۆپش له‌درژی عوسمان له‌ کوفه‌ بوو ئه‌وکاته‌ سه‌رداری کوفه‌ وتبوری (انما السواد بستان قریش) ئه‌وا ئاماده‌بووان هه‌له‌ده‌چن و ناره‌زایی ده‌رده‌بهرن و ره‌خنه‌ ده‌گرن. له‌وکاته‌وه‌ تا ئێستا بازنه‌ی نارازیبوون و ره‌خنه‌گرتن له‌نیو موسلمانان لاواز ده‌بێت و تا زۆریک له‌ولاتانی دیکه‌ی ئیسلامی ده‌گرێته‌وه‌، به‌مه‌ش موسلمانان ده‌بنه‌ دوو کۆمه‌له‌ی درێ به‌یه‌کتی، هه‌ر کۆمه‌له‌یه‌کیان له‌لایه‌ن خۆیه‌وه‌ توندپه‌و ده‌بێت، توندپه‌ویش به‌ره‌ به‌ره‌ زیاده‌ ده‌بێت تا دواچار بووه‌ ه‌قی کوشتنی خه‌لیفه‌...

لێره‌دا بابته‌ی ئێمه‌ نییه‌ له‌ رووداوه‌کانی ئه‌و شۆپشه‌ بکۆلینه‌وه‌، به‌لام ده‌توانم بێم هه‌رچۆنێک بێت ئه‌و شۆپشه‌ وه‌ک هه‌موو شۆپشه‌کانی دیکه‌ میژووی گه‌لان بانگه‌شه‌ی بۆ بیه‌ماکانی دادپه‌روه‌ری و یه‌کسانی ده‌کرد. شۆرشگێڕان ره‌خنه‌یان سیاسه‌تی جیاوازیکردن و نایه‌کسانی عوسمانی ده‌گرت، داوایان لێده‌کرد یه‌کسانی له‌نیوان موسلمانان به‌رقه‌رار بکات و توێژێک به‌سه‌ر توێژیکێ دیکه‌ فه‌رز نه‌کات. ئێمه‌ به‌لامانه‌وه‌ گرنگ نییه‌ ئه‌وان له‌و تۆمه‌تانه‌ له‌سه‌ره‌ه‌ق بوون یان ناهه‌ق، به‌لکو به‌لامانه‌وه‌ گرنگه‌ ئه‌وه‌ بزانی که‌ ئه‌وان بانگه‌شه‌یان بۆ ئه‌و شتانه‌ ده‌کرد و ئه‌مه‌ داواکارییه‌کانیان بوو.

له‌دوای کۆژرانی عوسمان، عه‌لی کورێ ئه‌بوئالب خه‌لاقه‌تی گرتنه‌ده‌ست. وه‌ک ده‌زاتزیت ئه‌م پیاوه‌ نمونه‌یه‌کی زیندوو بوو بۆ ئه‌و بیه‌مایانه‌ی شۆپشگێڕان بانگه‌وازیان بۆ ده‌کرد. بارودۆخه‌که‌ خواستی، عه‌لی و شۆپشگێڕان بێنه‌ عێراق، لێره‌وه‌ دژایه‌تی معاویه‌یان ده‌کرد، که‌ خۆی به‌ شوێنگه‌ره‌وه‌ی عوسمان و تۆله‌سینی ئه‌و ناساندبوو، ئه‌م بابته‌ش گرنگیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی هه‌یه‌ چونکه‌ هه‌ر ئه‌وه‌ بوو عێراقی به‌وشیوه‌یه‌ ئاراسته‌ کرد که‌ ئێستاش پێی ناسراوه‌.

تېيىنى ئەو كرا زۆربەى ولاتانى ئىسلامى دواتر بەرە بەرە، بۆ ژيانى ئارامى و گۆپرايەلى دەگەپانەو، بەلگۇ خەرىك بوون بىنەماكانى شۆپشيان بىر دەچۆو، لەگەل رەوتى گىشتى دەپۆيشتەن، كەچى عىراق لەمەدا بە روونى رىزپەپبوو. دروستە بلىم زۆرىك لەعىراقىيەكان ئەوانەى لەسەرەتاو بەشدارى شۆپشيان كرد لە ناخى دەروونىانەو جىاوازيان لەگەل عەوامى خەلگ نەبوو، ئەوان لەدژى سياسەتى جىاوازيكردن راپەرين چونكە لەبەرژوەندى ئەوان نەبوو، ئەگەر لەبەرژوەندى ئەوان بووایە ئەوا رانەدەپەرين. ديارە ئەوان داوايان لەعەلى كوپى ئەبوتالب ئەو بوو چاودىريان بگات و بەرژوەندىان رەچاوبگات، وەك چۆن عوسمانى بەرژوەندى كەسانى خۆى لەبەرچاوگرىبوو، بەلام كاتىك بىنيان عەلى رىگای يەكسانى و دادپەرورەى دەگرىت ئەوا لىي بىزاربوون و لىي دورەكوتنەو، ئەا لە دوايىن رۆژەكانى كەسانى دلسۆزى بەدەرورەو نەمايو، چەند كەسەك نەيىت، لەعەلى دەگىرنەو ئەوا كات گوتىەتى "بەهەق بى، برادەرىكم نەماو".

نامەوى بەمەگلەى لەخەلگى عىراق بگەم، ئەمە سروشتى زۆرىك لەخەلگە لە ھەموو سەردەم و شوپىنىكدا، كاتىك توتويى سروشتى جەماوەر دەكەين ئەوانەى لە قۇناغە جىاجىاكانى مېژوودا بەشداريان لەشۆپشەكان كردووە، دەبيىن جىاوازيەكى بىنەرەتيان لەگەل خەلگى عىراق نىيە. بەشپۆەيەكى گىشتى مرۆڤ كاتىك بانگەشە بۆ بىنەما بەرزەكان دەكات، يان كاتىك لەپىناوى شۆپش دەكات، ئەوا مەبەستى بەرژوەندىە گىشتىەكەيەتى، كەچى ئەوانەى بۆ بەرژوەندى گىشتى لەسەرورەى بەرژوەندى خۆيان دادەنن ئەوا ژمارەيان زۆر زۆر كەمە.

ھەرچۆنىك بىت بىنەماكانى شۆپش لەعىراق لەنىو دانىشتوان عىراق جىگىر بوو، زياتر لەولاتانى دىكە پەناو دانىشتوانى عىراق شۆپبۆو. كاتىك دواى مردنى عەلى عىراق بوو مەلەپەندى دزايەتيكردنى دەولەتى ئەمەوى، خەلگى عىراق ئەم بىنەماكانى دادپەرورەى ويەكسيانان كردە چەكەك دژى دەسەلدارانى سەمەكار، ئەمەش واپكردووە ھەجەك كوپى يوسفى سەقەفى كردووە بە وتە بەناوبانگەكەى قسە لەگەل عىراقىيەكان بگات "اھل الشقاق والنفاق" (واتە: خەلگى دووبەرەكى و دووپووبى) ئەمەش بۆتە سيفەتەكى پەيوەست بەعىراق تا رۆژگارى ئىستامان.

بۆچوونىڭ:

مىژوونووسانى مۇسلمان ۋا راھاتوون، ئەۋەتەيە لەنىۋ خۇيان بلىنەۋە، كە
خەجەك لەۋەسقى خەلگى عىراق كىردۈيەتى، تەننەت باۋەريان بە دروستى
ۋەكەش ھەيە، بىنەۋەي دىقەت لە ھۆكارە كۆمەلەيە شاراۋەكانى دۋاۋەي
ۋەكە بەدەن. ھەندىك پىيانۋايە كەش ۋە ھەۋاي عىراق ۋ خاك ۋ ئاراكەي ۋا لە
خەلگەكە كىردۈۋە بەۋشۈۋەيە بىت (كە خەجەك ۋەسقى كىردۈۋە)، بۆيە
بەتپروانىنى ئەۋان ئەمە لە عىراقىەكان سىروشتىكى جىگىرە ۋ ناتۋان لىنى
دەريازن، ئەم بىرۆكەيە تا ئىستا لەناۋ خەلگ باۋە، بۆيە كاتىك كەشۋەۋاي عىراق
لەناكاۋ دەگۈرپىت ئەۋا دەللىن: سەيركەن ئەمەيە سىروشتى خەلگى عىراق!

چىرۆكىكى خۇش لەمبارەيەۋە ھەيە، پۈختەكەي ئەۋەيە ئەسكەندەر مەكدۇنى
دۋاي داگىركىدى عىراق نامەيەك بۇ ئەرسىتۇ تالىسى مامۇستاي دەنۋوسى ۋەدەلى
خەلگى عىراق ئۈۋشى مەينەتيان كىردۈۋم، ھەر پىلاننىكيان بۇ دادەنىم ئەۋا بەر
لەمن خۇيان نەجات دەدەن، ناتۋانم بىلانخەمە پىلانەكەۋە، چارەيەكم نىيە تەنھا
ئەۋە نەبىت ھەموويان لەناۋبەرم. ئەرسىتۇ تالىس ۋەلامى دەداتەۋە ۋەدەلى
لەبەرۋەندىت نابىت بىيانكۈزى، تەننەت ئەگەر ھەموۋشيان لەناۋبەرى... ئايا
دەتۋانى ھەۋاكەي ئەۋان لەناۋبەرى كە ئەۋ خەسلەت ۋ زىرەكەي پىنداۋن؟ بۆيە
ئەگەر ئەۋان بىرن ئەۋا لەشۋىنى ئەۋان ھاۋشۈۋەيان دەردەكەۋىتەۋە، ۋەك ئەۋەي
ھىچ شتىكت نەكردىت!

ۋەك دەردەكەۋىت ئەۋ چىرۆكە ھەلبەستراۋە، لەلەين مىژوونووسانى مۇسلمان
دانراۋە ۋ دۋاتىر دراۋەتە پال ئەسكەندەر ۋ ئەرسىتۇ تالىس بۇ ئەۋەي خەسلەتتىكى
دانايى قەلسەق پىتدەن كە قەيلەسۇقانى گىرگى كۆنى پى ناسراۋە، بەلام ئەۋەي
تىبىنى دەكەين خەلگى عىراق بە زىرەك ۋەسفى دەكات، ديارە جاحىز تۈيۋەرە
بەناۋبانگەكەي عەرەب كە لەسەردەي سىيەمى كۈچى ژاۋە، سۈۋدى لە چىرۆكە
بىنيۋە، بۆيە ھاتۋە ھۆكارى سىروشتى خەلگى عىراق لىك دەكاتەۋە ۋ بۆچوونى
ئەرسىتۇ ۋ بۆچوونى خەجەك بەيەكتەر دەپەستىتەۋە.

جاحیز ده‌لی" هۆکاری یاخییوونی خه‌لکی عێراق له‌ ده‌سه‌لاتداران نه‌وه‌یه خه‌لکی عێراق خاوه‌ن بیروبۆچوونی ژیرانه‌ن، له‌گه‌ڵ نه‌مه‌ش وردبوونه‌وه و گه‌پان دروست ده‌بی‌ت، له‌گه‌ڵ وردبوونه‌وه و گه‌پانیش تانه‌دان و ناوێراند و هه‌لسه‌نگاندنی پیاوه‌کان دروست ده‌بی‌ت، سه‌رۆکه‌کان له‌یه‌کتر جیا ده‌کێشه‌وه و که‌موکۆپی میره‌کان ده‌رده‌که‌وێت... بۆیه هه‌شتا عێراق به‌که‌می گوێزپایه‌لی و به‌دووبه‌ره‌کی له‌سه‌ر سه‌رۆکایه‌تی وه‌سف ده‌کری‌ت^{٣٧١}.

ئه‌و بۆچوونه‌ی جاحیز زۆر له‌وه‌ ده‌چێت که پێشتر له‌باره‌ی بلاوبوونه‌وه‌ی ره‌وتی جه‌ده‌لی له‌نیۆ خه‌لکی عێراق باسمان کردووه. ره‌وتی جه‌ده‌لی کاتێک له‌ نیۆا گه‌لێک بلاو ده‌بی‌ته‌وه و خه‌ست ده‌بی‌ته‌وه، ئه‌وا لایه‌ک و ده‌کات گه‌له‌که‌ زیره‌ک و زه‌ینی کراوه‌ بی‌ت، که‌چی له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ و ده‌کات به‌ره‌و ئاژاوه‌گیری و هه‌لگه‌پانه‌وه له‌ده‌سه‌لاتداران بچێت، نه‌مه‌ش دوو سیفه‌تی په‌یوه‌ستن به‌یه‌کتره‌وه زۆر کات ناتوانرێت له‌یه‌کتر جیا بکێشه‌وه.

ئه‌گه‌ر به‌راوردی نیۆان خه‌لکی عێراق و شام بکه‌ین له‌سه‌رده‌می نه‌مه‌وییه‌کاندا ئه‌وا دروستی ئه‌م بۆچوونه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌که‌وێت. خه‌لکی شام و ایهاتووه‌ خاوه‌ن گوێزپایه‌لی بن و باوه‌ر به‌و قسه‌ی سه‌رکرده‌کانیان بکه‌ن و فره‌مانی ئه‌وان هه‌لسوکه‌وت بکه‌ن، بۆیه هه‌یزێکی یه‌کگرتوو بوون ده‌وله‌ت سوودی له‌وان بینی و ئه‌وانیش سوودیان له‌ده‌وله‌ت بینی، به‌لام له‌هه‌مان کاتدا خاوه‌ن بیرکردنه‌وه‌یه‌کی سست بوون هیچیان له‌کاروباری دین و دنیا نه‌ده‌زانی ته‌نها ئه‌وه‌ نه‌بی‌ت که پێیان ده‌گوترا و فره‌مانیان پێده‌کرا.

که‌چی خه‌لکی عێراق پێچه‌وانه‌ی ئه‌وان بوون، مشتومر له‌سه‌ر هه‌موو شتێک ده‌که‌ن و ده‌که‌ونه‌ ململانیه‌وه، که‌چی له‌لایه‌نی سیاسیه‌وه خۆیان لاواز ده‌که‌ن، به‌لام له‌ رووی فیکریه‌وه به‌هه‌ین و هاوتایان نییه. تاکیش له‌م حااله‌ته‌دا که‌سی‌تییه‌که‌ی دووقاغی ده‌بی‌ت، له‌لایه‌که‌وه بیرکردنه‌وه‌ی زۆر له‌ئاسستی ژینگه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌که‌ی به‌رزتر ده‌کاته‌وه، به‌لام له‌هه‌مان کاتدا ده‌بی‌ت چاوکراوه‌ و زۆر هۆشیار و به‌ئاگا بی‌ت، ئه‌و باوه‌ر به‌وه‌ تاکات که پێی ده‌گوتری‌ت، به‌لکو مشتومر

^{٣٧١} عمرو بن بر الجاحظ (البیان و التبین) ج ٢، ص ٩٤

سروششی کۆمه‌لگه‌ی عیراقی

و که له‌په‌قی ده‌کات، له‌توانای که‌س نییه فیلی لی بکات و گوئچکه‌ی وه ک
گوئچکه‌ی به‌رخ رابکیشی!

سروششی جه‌ده‌ل شه‌وه‌یه پرسپارکردن و تیروانین له‌لای خه‌لک دروست بکات،
داکه‌وتنی فیکریش لاواز ده‌کات، شه‌وه‌ده‌له‌ی له‌نیوان دوو که‌س دروست ده‌بیئت
وا هانی گوئگران ده‌دات زۆر یان که‌م به‌شداری بکه‌ن، یازنه‌ی جه‌ده‌ل به‌ره‌ به‌ره
قراوان ده‌بیئت تا دواجار وا ده‌کات خه‌لکی عه‌وام تییدا به‌شداری بکه‌ن، به‌مه‌ش
کۆمه‌لگا ده‌بیته بۆته‌یه‌کی فیکری به‌هیز هه‌رده‌م شتی ته‌په‌وتازه‌ی لی به‌ره‌م
دیت!

له‌نیوان رابردوو و ئیستادا:

وه‌ک زانراوه عیراق له‌میژووی ئیسلامدا سه‌رچاوه‌ی دروست بوونی زۆریک له
مه‌زه‌ب و جولانه‌وه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان بووه، له‌ویشه‌وه بۆ ولاتانی دیکه‌ی
ئیسلامی چووه، له‌وانه‌ خه‌وارچ و شیعه و موعته‌زیله تییدا ده‌رکه‌وتوو، هه‌روه‌ها
جولانه‌وه‌کانی مه‌والیه‌کان و شعوبیه‌کان و زندقه‌کانی تییدا بووه، له‌دوای
ئه‌مانیش جولانه‌وه‌ی زه‌نج و قرامیته و عه‌یاریه‌کان په‌یدا بووه. هه‌ر له‌عیراق یه‌کم
شێوازی سۆفیگه‌ری له‌سه‌ر ته‌ریقه‌ی قادری ده‌رکه‌وتوو له‌گه‌ڵ ته‌ریقه‌ی (الفتوة) و
چه‌ندین رێبازی دیکه‌ش...

زۆریک له‌و جولانه‌وه مه‌زه‌بانه له‌لای هه‌ندیک له‌تویژه‌ران به‌ (روخینه‌ر)
داده‌نرین، به‌لام هه‌رچۆنیک بیئت له‌ شه‌نجامی گارلیکردن و به‌یه‌ککه‌یشتنی
بیرکردنه‌وه جیاوازه‌کان و مشتومری توندی ئیوانیان دروست بووه، شه‌مه‌ش یه‌کێک
له‌ گرنگترین هۆکاره‌کانی چالاکی داهینارانه بووه که‌ رۆشنیبری ئیسلامی پی
ناسراوه‌ته‌وه، شه‌گه‌ر شه‌مه‌ش نه‌بروایه شه‌وا رۆشنیبری ئیسلامی به‌ره‌و وه‌ستان و
چه‌قبه‌ستوویی ده‌رپۆیشت.

خه‌ریکه‌ بێمه‌ سه‌ر شه‌وا به‌وه‌په‌ی گه‌لی عیراق له‌ قۆناغی ئیستادا هه‌ول ده‌دات له
پیشینانی کۆنی بچیت، چونکه‌ ئیستا شه‌وا له‌خه‌زکردن به‌جه‌ده‌ل و مملانی له‌سه‌ر
بنه‌ما فیکریه جیاوازه‌کانه‌وه هه‌یچی له‌وان که‌مه‌تر نییه، هه‌روه‌ها له‌رووی کارانه‌وه‌ی
زه‌ین و ژیریش له‌وان که‌مه‌تر نییه، به‌لام ئیستا وه‌ک پیشوو نییه مه‌زه‌ب داهینراو

بیت، وهك پێشینیان دهیانکرد، به لكو له دهرهوه هاوردە دەكریت و ململانێتی له سەر دهكریت، دیاره هه لگشانی شارستانییهتی نوێ وایکردوه ئیستا مه زه به كان برژینه عێراقه وه، نه وهك له عێراقه وه هه لقوێ، كی ده زانی له وانه شه له رۆژانی ئایینده دا وهك زه مه نی پێشوو عێراق ببێته وه سه رچاوه ی مه زه به كان. ئیستا عێراق به وه وه سف دهكریت كه (شتی سپاوه ده خوێنێته وه) له وانه یه ئه و وه سف دروست یان هه له بیت، به لام ده زانی گه لیکی خوێنه ره، ئه و زۆرتین رۆژنامه و گۆزار و كتیبه ده خوێنێته وه، زیاتر له هه ر ولاتیکی عه ره بی. ده زگاكانی چاپیش له قاهره و به یروت هه ستیان به مه كردوه و حسینی بۆ ده كه ن، بۆیه به شی (شیر) له بلاو كراوه كانیان بۆ عێراق ته رخان ده كه ن.

ده توانم بڵێم كه سیك له عه وامی عێراق زۆر شت له هه قیقیه تی سیاسی و روداوه كانی جیهان تیده گات، هاوشانی خۆی له زۆر ولاتی پێشكه وتوو به قه ده ئه و تینا گه ن، ئه و پرسیار ده كات و مشتومپی له سەر ده كات وهك ئه وه ی با به ته كه په یوه ندی راسته وخۆی به ژیا نی تایبه تی ئه وه بیت.

نایا نه وان خائنین:

یه كێك له و وتانه ی به ئیستاشه وه له باره ی خه لکی عێراقه وه باوه، ئه وه یه نه وان خائنین، به ئێن ده دن و دواتر پاشگه ز ده بنه وه، وهك ئه وه ی له گه ل حوسینی كورپی عه لیان ئه نجام داوه، به دوا یان ئارد و داوایان ده كرد، دواتریش كوشتیان. عه لی بازركان ده گێرێته وه له سالی ۱۹۲۱ له میوانداری مه لیک حوسین بووه، كاتیك بروسكه یه ك له هه ندێك سه رو كه كانی عێراق بۆ مه لیک نێردراوه داوا ده كه ن قه یسه لی كورپی وهك مه لیکی عێراق دا بنین، مه لیک پرسیار له میوانه كه ی ده كات و ده لی" ئه ی شیخ، من له وه ده ترسم خه لکی عێراق به ر جوړه مامه له له گه ل قه یسه ل بكه ن كه پێشتر له گه ل حوسینی با په ره یان كرده وه"^{۳۷۹}.

من پێموایه ئه و وته یه كه له باره ی خه لکی عێراقه وه دهكریت خالی نییه له هه له، ئێمه كاتیك رووداوی حوسین به وردی ئاوتوویی ده كه ین ده بیسین زۆریك له وانه ی به دوا ی حوسینیان ئاردوه، به شدار نه یوون له كوشتنی، زۆریكیش له وانه ی

^{۳۷۹} عه لی ال بازركان (الوقائع الحقیقیة فی الثورة العراقیة) من ۲۳۰

به‌شداربوون له‌کوشتنی به‌دوای حوسینیان نه‌ناردوه، نه‌وکاته عێراق دوو چینی دژیه‌یه‌کتربوو: یه‌کیکیان له‌گه‌ڵ حوسین بوو، نه‌ویتیاریان له‌دژی حوسین بوو، رۆژێک له‌چینی به‌که‌م هات بۆ نه‌وه‌ی پالێشتی حوسین بکه‌ن، به‌لام بینیان کۆژراوه، نه‌گه‌ر چه‌ند رۆژێک کوشتنی حوسین دوا ده‌که‌وت نه‌وا له‌وانه‌بوو ئاراسته‌ی رووداوه‌کان بگوریت.

ئیمه‌ نکه‌لی له‌وه‌ ناکه‌ین، نه‌وانه‌ی به‌دوای حوسینیان ئارد، خه‌لکی کوفه‌ بوون و که‌مه‌ترخه‌م بوون له‌پالێشتی کردنی و له‌ماله‌وه‌ مانه‌وه، به‌لام دواي کۆژدانی حوسین هه‌ستیاریان به‌په‌شیمانیه‌کی توند کرد، بۆیه‌ رۆیشتن بۆ نه‌وه‌ی تۆله‌ی بکه‌نه‌وه‌ و هه‌مووشیان له‌ناوچوون، نه‌وان له‌میژوو به‌ (تۆبه‌کاران) ناسراون، نموونه‌یه‌کی وه‌فاداری تایاریان نیشان داوه‌.

دروسته‌ خه‌لکی عێراق به‌وه‌ وه‌سف بکه‌ین له‌ناوخۆیان په‌رتوبلاون، به‌لام دروست نییه‌ بلێن نه‌وان خائینن وه‌ک نه‌وه‌ی له‌باره‌یان بلابۆته‌وه‌. دیاره‌ عێراقیه‌کان جیاوازیان له‌گه‌ڵ خه‌لکانی دیکه‌ نییه‌، وه‌ک چۆن ناپاک و خائینیان تێدایه‌، که‌سانی وه‌فاداریشیان هه‌یه‌، به‌لام دووبه‌ره‌کی ئێوانیان هه‌ندێک جار واده‌کات وه‌ک ناپاک ده‌ریکه‌ون، چینیکی له‌ئێوانیان ده‌رده‌که‌وێت داوای شتیکی ده‌کات نه‌گه‌ر هاتوو نه‌م شته‌ هاته‌دی، نه‌وا چینیکی دیکه‌ ده‌رده‌که‌وێت داوا شتیکی پێچه‌وانه‌ ده‌کهن، لی‌ره‌شه‌وه‌ هه‌قیقه‌ت و ن ده‌بێت و ناویشیان ده‌زپێت.

ده‌توانین هه‌مان شت له‌کاتی ئێستادا له‌باره‌ی عێراقیه‌کان بلێین، لی‌ره‌شه‌وه‌ نه‌ینییه‌ک له‌گرتگرتین نه‌ینییه‌کانی کۆمه‌لگای عێراقی خۆی هه‌شارداوه‌!

دوا بەشى كىتپەكە

ئىعتراڧ بەۋە دەكەم، ئەم كىتپەي لەبەردەستى خويئەرە، بەس نىيە بۇ پىدانی
 ويئەيەكى تەۋالەبارەي كۆمەلگاي عىراقەۋە، مەبەستەم لەدانانى ئەم كىتپە ئەۋەبوۋ،
 بېكەم بە يېتەكچەكى گىشتى بۇ ئەو كىتپانەي لەدواۋەي دىن. كۆمەلگاي عىراقى ۋەك
 ھەموو كۆمەلگاكاني دىكە مۇۋاپىقەتى چەندىن لايەنى ھەيە، ھەر لايەنكىش پىۋىستى
 بەتويۇنەۋەيەكى سەرىخەۋە.

لەم كىتپەدا ھەولم داۋە گرىمانەيەك روون بىكەمەۋە، كە بۇ تويۇنەۋەي كۆمەلگاي
 عىراقەم بەكارھىتاۋە. دەشتى ئەو گرىمانەيە گونجاۋ يىت يان نەگونجاۋ، بەلام ھەرچۇنىك
 يىت ھەۋلىكى سەرەتايە، لەۋانەيە ھاندەر يىت بۇ كەسانى دىكە بۇ ئەۋەي بىچنە ناۋ
 ئەۋ بابەتە ئالۇزەۋە، دواترىش بەئەنجامى بەسوۋد بىگەن. لەبارەي كىتپەكاني
 دىكەشمەۋە، ھەول دەدەم تويۇنەۋە لەچەند لايەنكى كۆمەلگاي عىراق بىكە
 بەتپروانىنى مەن پىۋىستە بۇ تىگەيشەن لەم كۆمەلگايە، لەراستىدا مەن لەم كىتپەي
 ئىستامدا بەخىزايى بەلاي كۆمەلنىك لەۋ بابەتەنە تىپەپىۋوم، يىتەۋەي تويۇنەۋەيەكى
 تىروەسەليان لەبارەيەۋە بىكەم، كەۋاتە لەداھاتوۋدا دەگەرئىمەۋە سەريان بۇ ئەۋەي
 وردىر تويۇنەۋەيان لەبارەۋە بىكەم.

ئاتوانم بانگەشە بۇ ئەۋەي بىكەم دەتوانم ھەموو ئەو كىتپانە تەۋال بىكەم، كە بەنيازى
 نوۋسىنيانم، لەمەشدا چەندىن كۆسپ لەنىۋان مەن ئەم ويستەم ھەيە، لەۋانەش
 ئاستەنگى تەندروسىتى ۋەندىكىش پەيۋەندى بەتەندروسىتىۋە نىيە.. لەخويئەرى
 ئاشارمەۋە بەسالچىۋوم، ۋام لىپاتوۋە لەكاتى دەرچوۋنى ھەركىتپىكەم بۇ خەلگ
 ماندوۋىۋونىكى زۆر بىيىنم. لەۋانەشە مەرگ پىم رابگات، يىتەۋەي فرىاي تەۋاكردنى
 كارەكانم بىكەم.

بەھەرچال تاكە كىتپىكە ھەيە دەستەم بەنوۋسىنى كىردوۋە، بەناۋىشانى (مىژۋى
 مىللاننى تايڧى لەعىراقدا). خاۋىيارم بارودۇخ لەبارىت بۇ ئەۋەي بەزۋوترىن كات بلایى

بکه‌مه‌وه. به‌بروای من ئەم کتێبه‌ تاوتوێی لایه‌نیکی گرنگی لایه‌نه‌کان کۆمه‌لگای عێراقی ده‌کات، له‌وانه‌شه‌ گرنگترین لایه‌ن بیته‌، ئەم بابته‌ش میژوویه‌کی درێژی له‌عێراق هه‌یه‌ و ره‌گوریشه‌یه‌کی قوڵی له‌پێکهاته‌ی که‌سیتی وروشنییری کۆمه‌لایه‌تی عێراق داکوته‌وه‌.

من دانیام له‌وه‌ی توێژینه‌وه‌ له‌باره‌ی ململانیی تایفی، به‌دلی زۆریک له‌خه‌لکی عێراق ناییت، چونکه‌ نه‌وان و راهاتوون لایه‌نگرانه‌ سه‌یری ئەم ململانییه‌ بکه‌ن، هه‌ر تایفه‌یه‌ک له‌وان و ده‌زانی خۆی خاوه‌ن هه‌قیقه‌تی ره‌هایه‌ و بێگومان شه‌ویریش ناهاقه‌، ئەمه‌ش له‌واقیعه‌دا تێروانیی زۆریک له‌خه‌لکه‌ کاتیک ململانیی له‌سه‌ر بابته‌یک له‌بابه‌ته‌کان ده‌که‌ن. سروشتی خه‌لک وایه‌ کاتیک له‌سه‌ر شتێک ململانیان بوو، هه‌ر لایه‌ک له‌سه‌ر تێروانیی خۆی توندپه‌ویی ده‌کات، هه‌رچه‌نده‌ش ململانییه‌که‌ زیاتر بیته‌ نه‌وا هه‌ر لایه‌نێک بۆ خۆی توندپه‌ویه‌که‌ی زیاتر ده‌بیته‌، ئەمه‌ش به‌تێپه‌رپوونی روژگار که‌لێنی نێوانیان فراوانتر ده‌کات. ئەم کاته‌ش هه‌ر توێژه‌ریکیان ده‌وێ له‌گه‌ڵ توندپه‌ویه‌که‌ی نه‌وان بیته‌، به‌تێروانیی نه‌وان سه‌یری هه‌قیقه‌ت بکات، نه‌کاته‌ی توێژه‌ر پالێشتی نه‌وانی کرد نه‌وا به‌ دانه‌په‌روه‌ری ده‌زان و وێزی ده‌گرن، نه‌گه‌ریش پێچه‌وانه‌ی نه‌وان بوو، نه‌وا لێی توپه‌ده‌بن و جێئێی پێ ده‌ده‌ن، ته‌نانه‌ت هێرشیشی ده‌که‌نه‌سه‌ر.

یه‌کێک له‌پێویسته‌یه‌کانی توێژینه‌وه‌ی زانستی ئەوه‌یه‌ توێژه‌ر چه‌نده‌ بتوانی ده‌بیته‌ بیلایه‌ن بیته‌، نه‌گه‌ریش بیلایه‌نی خۆی له‌ده‌ست دا، نه‌وا له‌وه‌ ده‌رده‌چیت توێژه‌ر بیته‌، به‌لکه‌ ده‌بیته‌ بانگخوازی. جیاوازی له‌نیوان توێژه‌ر و بانگخواز هه‌یه‌، وه‌ک ده‌رده‌که‌وێت هه‌ندێک له‌نووسه‌ر و ده‌خه‌گره‌کانمان به‌روونی جیاوازی له‌نیوانیان ناکه‌ن. هه‌ر لایه‌نێک به‌ئوای که‌موکوپێ نه‌یاره‌که‌ی ده‌گه‌رێت و په‌رده‌پۆشی که‌موکوپه‌کانی خۆی ده‌کات، هه‌ولێش ده‌دات به‌ به‌لگه‌ی عه‌قڵی و نه‌قڵی پاساو بۆ که‌موکوپه‌کانی خۆی به‌یخه‌یه‌وه‌، به‌ هه‌تافکی‌شانه‌وه‌ ده‌شلی " ئەمه‌ هه‌قه‌ که‌ له‌ریگای توێژینه‌وه‌ی زانستی پێی گه‌یشته‌وم".

ئێمه‌ ئێستا زۆر پێویستمان به‌ توێژینه‌وه‌یه‌کی زانستی هه‌یه‌ له‌باره‌ی ململانیی تایفه‌یه‌وه‌، چونکه‌ تایفه‌گه‌ری بۆته‌ یه‌کێک له‌ده‌رده‌ کوژنده‌کان که‌ کۆمه‌لگای عێراقی به‌ده‌سته‌یه‌وه‌ ده‌نالیی، له‌وانه‌یه‌ دروست بیته‌ بلێن شێوه‌ی گرتیه‌کی شاراره‌ی له‌که‌سیتی تاکی عێراق و ده‌گرته‌وه‌. سروشتی گرتیه‌ ده‌روونیه‌کانیش ئەوه‌یه‌ هه‌رچه‌نده‌

له‌قولا‌ی ده‌روونه‌وه‌ به‌مێنێته‌وه‌ ئەوا زیاتر هه‌لده‌قولا، رۆژ له‌دوا‌ی رۆژیش مشتومری لایه‌نگرانی له‌سه‌ر ده‌کرت. ده‌بێت ئەم گرێبه‌ بخه‌ینه‌ به‌ر رووناکی و به‌هۆشیاریه‌وه‌ توێژینه‌وه‌ی بابته‌یانه‌ی له‌سه‌ر بکه‌ین، به‌مه‌ش هیواخوازین له‌ روویک له‌رووه‌کانه‌وه‌ بکه‌ینه‌ چاره‌سه‌رێک.

له‌باره‌ی رییازی توێژینه‌وه‌:

ده‌بێت لیژده‌ ئاماژه‌ بۆ ئەوه‌ بکه‌م، دوو رییاز (میتود)ی جیاوا‌ز له‌یه‌کتر بۆ توێژینه‌وه‌ی دیارده‌ وکێشه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان هه‌یه‌: یه‌کتیکیان کۆن و ئەویتریان نوێ. ده‌توانین یه‌که‌میان به‌ رییازی (عه‌قلانی) ناو ببه‌ین، ئەمه‌یان تیروانیییکی ئایدیالی و ئامۆژگاری بۆ کۆمه‌لگا هه‌یه‌، ئەم تیروانییه‌ش به‌سه‌ر رۆژیک له‌بیرمه‌ند و فه‌یه‌سوفانی کۆن زالبووه‌، ته‌نها ئێین خه‌لدون و ژماره‌یه‌کی که‌م نه‌بێت.

لیژده‌ یواری قسه‌کردن نییه‌ له‌باره‌ی که‌موکۆریه‌کانی ئەم رییازه‌وه‌، من له‌کتیبیکی پیشووم به‌وردی توێژینه‌وه‌م له‌سه‌ر کردووه‌^{٣٧٦}. لیژده‌ هێنده‌ به‌سه‌ ئاماژه‌ بۆ ئەوه‌ بکه‌ین رییازی (عه‌قلانی) له‌گه‌ڵ رییازی نوێی زانست ناگونجی، یان دوو جه‌مه‌سه‌ری دژه‌یه‌کترن، که‌چی جیگای داخه‌ ده‌بینم هه‌ندیک له‌خوێنده‌وارانمان هێشتا ئەو هه‌قیقه‌ته‌ نازانن، ئەوان پێیانوایه‌ هه‌ردوو رییاز یه‌ک شته‌، یان هه‌ردووکیان نه‌نجامی هاوشێوه‌ به‌ده‌ست ده‌هێتن؛ ئەوه‌ی عه‌قل به‌بیرکردنه‌وه‌ی ئەبستراکت به‌ده‌ستی ده‌هێتی، ناگریت پێچه‌وانه‌وه‌ی ئەنجامه‌که‌ی زانست بێت. رۆژیکیان مشتومریکی درێژ له‌نیوان من وکه‌سیک له‌وان له‌سه‌ر ئەم بابته‌ دروست بوو، چه‌ندین به‌لگه‌ی عه‌قلی جۆراوجۆری هێنایه‌وه‌ بۆ ئەوه‌ی بۆچونه‌که‌ی من پووجه‌ل بکاته‌وه‌، ئەو سه‌رکه‌وتوو بوو، له‌به‌ر ئەوه‌ی له‌جهدەل له‌من به‌تواناتر بوو، به‌لام هه‌قیقه‌ت وه‌ک خۆی مایه‌وه‌، ئەویش بریتییه‌ له‌وه‌ی هه‌قیقه‌ته‌که‌ له‌نێوه‌نده‌ توتیه‌کانی زانست باوه‌ له‌سه‌رتاسه‌ری جیهاندا، ئەو کاته‌ش زالبوونی ئەو یان زالبوونی من سوودی نییه‌.

خاوه‌نه‌کانی رییازی (عه‌قلانی) واراها‌توون به‌ بیرکردنه‌وه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌که‌یان له‌ کۆشکی بلوورین بژین، ئەگه‌ر له‌دوره‌تیکدا به‌ کۆلان و بازاره‌کان تێپه‌رین، تیکه‌لی عه‌وام بوون، ئەوا به‌تیروانیی خۆیه‌زلزانین و به‌هێزه‌وه‌ سه‌یریان ده‌که‌ن، نه‌رسته‌ هیچ

^{٣٧٦} (منطق ابن خلدون في ضوء حضارته و شخصيته) القاهرة ١٩٦٢

و پوچه‌کانین و باوه‌ره به‌تاله‌کانیان به‌قێزه‌وه‌ن ده‌زانن، ئه‌وان پێیانوایه خه‌لک له‌به‌ر نه‌زانی و خراپی بیرکردنه‌وه‌یان وایان لێهاتوو، بۆیه توانایان هه‌یه خۆیان چاک بکه‌نه‌وه، ئه‌مه‌ش ئه‌گه‌ره‌هاتوو عه‌قلیان به‌کارهێنا و به‌دروستی بیران کردووه.

شاراوه‌ نییه ئه‌م بۆچوونه له‌نێو کۆی ئه‌و کولتوره فیکریه هه‌یه، که له‌موه‌ت‌زیله‌کان و که‌لامیه‌کان بۆمان ماوه‌ته‌وه. ئه‌م کولتوره‌ش له‌فهلسه‌فه‌ی گریکه‌وه وهرگیراوه، که باوه‌ری ره‌های به‌عه‌قل هه‌بوو، به‌سه‌رچاوه‌ی هه‌موو باش و خراپه‌کانی کۆمه‌لگای ده‌زانن. کۆمه‌لگا به‌تێروانیی ئه‌م فهلسه‌فه‌یه شتێک نییه جگه له‌کۆمه‌لێک تاک، هه‌رتاکێک عه‌قلی هه‌یه له‌ریگای راست و گومرا‌بوون رێتمایی ده‌کات، که‌واته ده‌بیست کێشه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان له‌پله‌ی یه‌که‌مدا کێشه‌ی عه‌قلی بن، ئه‌گه‌ره‌هاتوو عه‌قلی ناکه‌کان چاک بوو، ئه‌وا ئاکاریان چاک ده‌بیست و سیسته‌می کۆمه‌لگا‌که دروست ده‌بیست، نه‌کێشه‌یان ده‌بیست و نه‌ دلته‌نگ ده‌بن!

لێ‌هه‌وه ئه‌م په‌نده هاتوو که ده‌لی "ئه‌گه‌ر خه‌لک دادپه‌روه‌ر بێت، دادوهر ئاسوده ده‌بیست". له‌راستیشدا خه‌لک ناتوانن دادپه‌روه‌ر بن به‌پێی ئه‌و مانایه‌ی بیرمه‌ندانی کۆن تێیگه‌یشتوون، چونکه دادپه‌روه‌ری بابه‌تیکی رێژه‌بیه، هه‌ر کۆمه‌له‌یه‌ک له‌خه‌لک پێیوابه زیاتر له‌خه‌لکانی دیکه دادپه‌روه‌رن، قورئانی‌ش ئاماژه‌ی بۆ ئه‌مه کردووه که ده‌فه‌رموی "کل حزب بما‌لایه‌هم فرعون".

گالته‌جاری عه‌قلی مرو‌قه:

له‌سالی ۱۹۵۵ کتێبی‌کم ب‌لا‌و‌کردووه به‌ناوی (گالته‌جاری عه‌قلی مرو‌قه). له‌وانه‌یه من له‌دانانی ناوێشانه‌که هه‌له‌ بوویم، یان به‌لایه‌نی که‌مه‌وه زنده‌بوویم له‌ناوه‌که کردووه، به‌لام من ئه‌م ناوه‌م بۆ ئه‌وه‌ بوو که موکۆریه‌کانی رێبازی (عه‌قلانی) ده‌ربخه‌م، که به‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی زۆری‌کمان زاله.

گومان له‌وه دانیه‌یه عه‌قلی گرنگیه‌کی مه‌زنی له‌ژیانی مرو‌قاییه‌تی هه‌یه، عه‌قل گرنگترین جیاوازیه‌ که مرو‌قه له‌ ئازده‌لی برای جیا ده‌کاته‌وه، به‌لام له‌همان کاتیشدا عه‌قل توانایه‌کی دیاریکراوی هه‌یه. هه‌له‌یه نکۆلی له‌گرنگی عه‌قل بکه‌ین، هه‌له‌یه‌کی دیکه‌ش ئه‌وه‌یه ته‌واو متمانه به‌عه‌قل بکه‌ین، بۆیه ده‌بیست ئاستی‌کی ناوه‌ندی له‌نێوان ئه‌م دوو لایه‌نه هه‌بیست.

عه‌قل له‌هه‌قیقه‌تی خۆیدا به‌ره‌مه‌ی کۆمه‌لایه‌تییه، دروستکراوی ئه‌و رۆشنییه‌یه کۆمه‌لایه‌تییه که مرۆفه‌که‌ی تێدا ده‌ژیت، ئه‌گه‌ره‌هاتوو مرۆفیک له‌و چوارچێوه‌ ده‌رچوو که رۆشنییه‌یه کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی به‌سه‌ری فه‌رز کردووه، ئه‌وا ئه‌مه‌یان به‌هۆی کاریگه‌ریبوونییه‌تی به‌ رۆشنییه‌ی دیکه‌وه، له‌م کاریگه‌رییه‌شدا به‌پێی چه‌ند رێسایه‌ک ده‌یوان ناتوانی لێ نازاد بێت، که‌مێک نه‌بێت. ئه‌گه‌ر ئه‌و که‌سه له‌ژینگه‌یه‌کی دابراو بوایه‌هیچی دیکه‌ نه‌زانیبوایه‌ ئه‌وا ده‌مانبێشی ناراده‌یه‌کی زۆر له‌گه‌ڵی گونجاوه.

با گریمان‌ه‌ی ئه‌وه‌ بکه‌ین که‌سێک له‌نیۆ خه‌لکانێک پێگه‌یشتیوه‌ بۆ نمونه‌ سه‌گ ده‌په‌رسن، ئه‌و که‌سه له‌ژیاویدا جگه‌ له‌و په‌رسنه‌هیچی دیکه‌ نازانی، ئه‌وا ئێمه ناتوانین پێشبینی بیکردنه‌وه‌یه‌کی دروستی لێ بکه‌ین له‌باره‌ی سه‌گه‌وه، ئه‌گه‌ر ئه‌و که‌سه توانای جاده‌لی هه‌بوایه‌ ئه‌وا په‌نای بۆ چه‌ندین به‌لگه‌ی عه‌قڵی ده‌برد بۆ ئه‌وه‌ی به‌ئێمی په‌رسنتی سه‌گ چاکترین دیندارییه له (بوون) دا !

ئه‌م سروشته‌ی عه‌قڵی مرۆیی ته‌نها له‌ به‌رامبه‌ر بیروباوه‌ره‌کان وانییه، به‌لکه‌ سروشته‌که‌ی له‌به‌رامبه‌ر هه‌موو بێژکه‌و سیسته‌م و ئه‌و نه‌ریتانه‌ وایه‌ که‌ باوه‌ری به‌راسته‌یه‌تی. زانیان توێژینه‌وه‌یان له‌باره‌ی سه‌رجه‌ گه‌لانی جیهان کردووه، بۆیان ده‌رکه‌وتووه، ئه‌وانه‌ی هه‌ندیکیان به‌هه‌قی ده‌زانن، له‌لای ته‌وانی دیکه‌ نادرسته، ته‌واویش له‌خۆیان دانیان وه‌ک چۆن ئێمه له‌شته‌کانی خۆمان دانیان^{٢٧٧}.

پوخته‌ی قسه‌کان ئه‌وه‌یه کاتی‌ک ئێمه ده‌بینین خه‌لک له‌نیۆ نه‌ریتی هیچ وپوچ و بیروباوه‌ری نادرست تقوم ده‌بن، ته‌نها ئه‌وه‌نده به‌س نییه بانگه‌ێشیان بکه‌ین بۆ بیکردنه‌وه‌ی دروست، چونکه‌ ئه‌وان کاتی‌ک بیریش بکه‌نه‌وه ناتوانن به‌شتیک بگه‌ن له‌وه جیاوازی بێت که‌ لێی راهاتوون. له‌هه‌مان کاتێشدا باوه‌ڕێکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌یان هه‌یه که‌ بیکردنه‌وه‌یان زۆر دروسته و ئه‌وه ئێمه‌ین بیکردنه‌وه‌مان بێکه‌لکه‌.

مرۆفه‌هه‌رده‌م واده‌زانی نازاده له‌بیکردنه‌وه‌دا، که‌چی له‌راستیدا ئه‌و تا راده‌یه‌کی زۆر کۆت ویه‌ند کراوه، له‌ نازادی بیکردنه‌وه‌یدا ده‌که‌وێته ژێر کاریگه‌ری کۆمه‌لیک هۆکاره‌وه به‌لام زۆر کات هه‌ستی پێ ناکات و له‌ نه‌ستی ئه‌و دا هه‌یه، توپه‌ش ده‌بێت ئه‌گه‌ر که‌سێک له‌مه‌دا ناگاداری بکاته‌وه.

یاساکانی کۆمه‌لگا:

ئێین خهلدون ده‌لی: کۆمه‌لگای مۆیی چه‌ندین رێسای هه‌یه، به‌رێوه‌ی ده‌به‌ن، وه‌ک یاساکانی سروشته‌). ئه‌وه‌ی ده‌یه‌وی کۆمه‌لگا چاک بکات، ئه‌وا ده‌بی‌ت ره‌چاوی ئه‌و رێسایانه‌ بکات، نه‌گینا سه‌رناکه‌وێت. ئه‌م بۆچوونه‌ی ئێین خهلدون خالی نییه‌ له‌ ژێده‌پۆیی له‌هه‌مان کاتیشدا خالی نییه‌ له‌ هه‌قیقه‌ت. کۆمه‌لگا ته‌نها کۆمه‌لێک تاک نییه‌، وه‌ک بیرمه‌ندانی کۆن تیگه‌یشتوون، به‌لکو له‌مه‌ زیاتره‌، قه‌واره‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆیه‌ به‌سه‌ر ئه‌و تاکانه‌ ژال ده‌بی‌ت که‌ لێیوه‌ پێکهاتوون، به‌شێوه‌یه‌ک له‌شێوه‌کانیش رێسای خۆی هه‌یه‌ له‌سه‌ری ده‌پوات.

ئکۆلی له‌وه‌ ناکه‌ین جیاوازی ژۆر هه‌یه‌ له‌نتوان رێساکانی مادده‌ ورێساکانی کۆمه‌لگا. یه‌که‌میان به‌کلاکه‌ره‌وه‌یه‌ هه‌موو گه‌ردیله‌کانی مادده‌ به‌ ته‌واوی ملکه‌چی ده‌بن، ریزیه‌ی ویاخیبوونی تێدا نییه‌، که‌چی رێساکانی کۆمه‌لگای ئه‌و به‌کلاکه‌ره‌وه‌یه‌ی نییه‌، له‌توانای هه‌ندێک له‌ تاکه‌کانی هه‌یه‌ ژۆریان که‌م ریزیه‌ی بن، به‌لام ده‌بی‌ت ئه‌وه‌ش له‌بیر نه‌که‌ین ئه‌و تاکانه‌ له‌خۆیانوه‌ ریزیه‌ر نابن یان ته‌نها به‌هۆی بیرکردنه‌وه‌ی نه‌بستراکته‌وه‌ (المجرد) نییه‌، به‌لکو ده‌که‌ونه‌ ژێر کاریگه‌ری بارودۆخێکی دیاریکراوه‌، جا کۆمه‌لایه‌تی یان ده‌روونی یان هه‌رشته‌تێکی دیکه‌ بی‌ت. ئه‌مه‌ش واده‌کات ره‌فتاریان له‌که‌سانی دیکه‌ جیاواز بی‌ت، ئه‌گه‌ر بارودۆخیان وه‌ک بارودۆخی ئه‌وانی دیکه‌ بووبه‌ ئه‌وا له‌ژۆرتیه‌ین حاله‌تدا جیاوازیان نه‌ده‌بوو.

ئێمه‌ له‌وانه‌یه‌ ببینین تاوانبارێکی خۆبێرژ خه‌لک نازار بدات وره‌چاوی هه‌یج هه‌تیکیان نه‌کات، ئێمه‌ مه‌زنده‌ ده‌که‌ین ئه‌مه‌ی به‌ خواستی خۆی کردوه‌، که‌چی له‌راسته‌یدا ئه‌مه‌ی به‌پالنه‌ری کۆمه‌لێک هۆکاره‌وه‌ کردوه‌ ویستی خۆی له‌و هۆکارانه‌وه‌ نه‌بووه‌، بۆیه‌ ده‌بینین گه‌لانی پێشکه‌وتوو هه‌ولی چاره‌سه‌کردنی تاوانبار ده‌ده‌ن ئه‌وه‌ک سزادانی، چونکه‌ به‌تێپوانینی ئه‌وان ئه‌و که‌سه‌ له‌ ره‌فتاره‌ ریزیه‌په‌کانی به‌پرپرسیاریتی ته‌واوی نییه‌. به‌پرپرسیاریتی زیاتر ده‌که‌وێته‌ سه‌ر بارودۆخه‌که‌وه‌ ده‌بی‌ت، لێره‌شه‌وه‌ ئه‌و وته‌ به‌ناوبانگه‌ هاتوه‌: (ئه‌گه‌ر هه‌موو شته‌یک بزانی ئه‌وا له‌ مڕۆڤ که‌سیک خۆش ده‌بی‌ت).

تکام لەخۆتێنەر ئەوەیە وا تێنەگات مەزۆ لە ھەموو کارەکانى ناچارکراوە و مەجبورە بیکات وەک ئەوەى غویار بێت بکەوتێتە دەم ھەلکردنى (با) وە. ئەمە توندپەرەوێە وەک توندپەرەوێ ئەو کەسانەى دەلێن مەزۆ سەرپشک و رێگە پێندراوە لە ھەموو کارەکانى. لە نىمامى جەغفەرى کورێ محەمەد دەگێرنەوێ گوتیوەتى "نە ناچارى و نە سەرپشتى، بەلگە بابەتە کە نێو بە نێو دە" . بە راستى ئەمە و نە یەکی گرنگە سروشتى مەزۆمان بە جوانترین شێو بۆ پوخت دەکاتەوێ. مەزۆ بێک لە نازاردى لە کارەکانى ھەيە، بەلام ئەو نازادى سنووردارە و لەکاتى سەرسامبوونى روودەدات، بەمەش سەرسامبوون و نازاردى پەيوەستن بەیە کترەوێ.

گەردیلەکانى مادە لەجولەکانیان سەرسام نابن، نازدەلێش ھەروایە، کەچى لەلای مەزۆ چەندین پالەى دەکەوێتە مەلەلانیى یە کترەوێ، ھەندیکیان بەرەو رێگایەکی دیاریکراوى دەبن و بە شێکی دیکەش بۆ رێگایەکی تر، ئەمیش لەوکاتەدا نوودل و سەرسام دەبێت نازانى بەرەو کۆى بچێت، لێرەدا ژیریە کەى ھاوکارى دەبێت لە گونجاندی ھەردوو رێگە کە یان دۆزینەوێ رێگای سێیەم و باشتر. ئەمەش خالەتى سەرکەوتوو و بلیمەتە کاتە، لەوانەشە مەزۆ لەو رێگایە لايدات و تووشى شیتى و تاوان بێت.

شایەنى پاسە ئەمەش روونادا تەنھا لەتێو کەسانى کەم نەبێت، کەچى زۆرینەى خەلک لەژانیان لەسەر رێگایە ک دەپۆن خالییە لە ھەر سەرسامى و مەلەلانییە ک. ئەمەش لەنێو خەلکی عەوام ھەيە، بەتایبەتى لەنێو ئەوانەى رۆشنبیریەکی کۆمەلایەتى داکەوتوو دەژین، ئەوان لەگەڵ تەوژمى گشتى دەپۆن و شتێک نازانن تەنھا ئەوەى نەبێت ئەوێ دواى ئەوێ لێى راھاتوون و تێیدا ئاسوودەن. ئەوان وا دەزانن ئەریت و بەھا و باوەرەکانیان ھەموو کێشە یەکی بۆ چارەسەرکەربوون ھەموو نارۆشنیەکی روونکردۆتەوێ، بۆیە بێ ھیچ گومان و سەرسامیە ک لەسەرى دەپۆن، تاکیش لەنێویاندا وا خەيال دەکات سەرپشکە لەکارەکانى کەچى لەراستیدا ئەو تارەدایەکی زۆر ناچارە لەئەجامدانى کارەکانیدا.

مەزۆ کاتێک مەلەلانی دەکەن یان ھاریکاری یە کتر دەبن، کاتێک باوەر دەھێتن یان کافر دەبن، کاتێک توپە دەبن یان رازى دەبن، کاتێک پێشکەوتوون یان دوکەوتوون، ھەر لەدێرەمانەوێ تا ئێستا بێنیومانە لەسەر یە ک هێلى ھاوشێوێ دەپۆن، لەوانە یە ئەوان لە

شېۋەى روۋكەشدا جىاۋاز دەبن، جلىان گۆراۋە ۋەچەكىان گۆراۋە و شارستانىە تىان پىتشكەوتوۋە، كەچى لە ناخىاندا ۋەك ھەموو مۇقەكەنى دىكەن كە لە مېژۇودا ھەبوون.

نەمۇنەكانى يوتوپىيا:

زانستە سروشتىەكن تۋانىۋىەتى لە زالىبون بەسەر ماددە سەرىكەۋىت، بەۋەى وزەكەى بەكاربەيتى، ئەمەش لەرىگەى تۋىژىنەۋەى بابەتەى ئەو رىسايانى كار بەماددەۋە دەكەن، بۆنمۇنە ئەۋەى دەپەۋى ۋەزى ئاۋى ئافگە بەكاربەيتىت، دەبىت شارەزايەكى زۆرى لە سروشتى رېرەۋى ئاۋ و رىساكانى ھەبىت، كەچى ئەگەر وىستى بەنداۋىك دروست بىكات، ئەۋا بى ئەزۋونەكەى پىشۋى، كارەكەى فەشەلىكى گەۋرەى دەبىت.

ئەم قەسەيەمان بۆ ئەو كەسانەش راستە كە دەيانەۋى رېرەۋى كۆمەلگا بگۆپن، يان وزەكانى بەكاربەيتن. ديارە كەسانى خاۋەن رىيازى (مەقلانى) درك بەم ھەقىقەتە ئاكەن، يان حەزناكەن دركى پى بگەن، چونكە لەرەگ ورىشەۋە پىچەۋانەى رىبازەكەى ئەۋانە. ئەۋان وا راھاتوون خەيالى چەندىن نەمۇنەى يوتوپىيا بۆ كۆمەلگا بگەن، دواترىش ئامۇژگارى بىرىقەدار دەختە مىشكى خەلكەۋە بەچاۋپۇشەن لە سروشتى ئەو كۆمەلگايە ئەۋ خەلكانە تىيدا دەژىن، كاتىكىش لەمە سەرکەتو ئابىن ئەۋا خۇيان لەخەلك لوتبەرز دەكەن ۋەقەز لە كۆمەلگا دەكەنەۋە، گەلىي لەخەلك دەكەن كەچى خۇيان شاينى گەيىن.

ئەفلاتون كەيەكتىك بوۋ لەقەيلەسوفانى گرىك نەمۇنەى كۆمەلگايەكى چاكەخۋازى لەكۆمارەكەى وىتتا كىردوۋە، فارابىش كە لەقەيلەسوفانى ئىسلام بوۋە لە (شارى چاكەخۋازى) لەسەر رىگەى ئەفلاتون رۆيشتوۋە. كاتىك كىتبەكەى فارابى دەخۋىنەۋە دەبىين شارى چاكەخۋازى بەۋە ۋەسەف دەكات خەلكەكە ھارىكارى يەكتەن بۆ بەدەسەپىنانى كامەرانى راستەقىنە، كاتىك ھەر كەسەك بە كارى خۋى ھەلبىستى و لەپىشەكەى كارامە بىت و كارەكەى تەۋاۋ كىرد ئەۋا كۆمەلەك كۆششى رىكخراۋ و گونجاۋ و خۇشەكى بى ئەندازە بەدەست دەھىتى كە ھەموو مۇقايەتى خەۋى پىۋەدەبىنى، ئەۋ دەلى ھەماھەنگى نىۋان ئەندامانى شارى چاكەخۋازى ۋەك ھاۋسەنگى نىۋان ئەندامەكانى لەشە، جىاۋازىش لەنۋان پىكھاتەى لەش و پىكھاتەى شارەكە ئەۋەپە

ئەندامانی لەش سروشتین و ناچارکراون هیچ درککردن و ھەڵبژاردنیان بۆ نییە، کەچی ئەندامی شار بە پێی کارو ڕەزامەندی خۆیان یە کەدە گرن، جا ئەگەر بیانەوی یە کگرتوو بن، یان پەرت و بۆلۆ بن، ئەگەر ویستیان بەدوای دانایی و کامەرانی دەچن، ئەگەریش نا ئەوا بەدوای نەزانی و گومرایی دەچن.^{۲۷۸}

فاریابی ئەو بۆچوونە (مەژنە)ی ھیتا و ئاسوودەبوو، وەک ئەوێ دەرمانیکی سیحری بە مەزقاییەتی داویت، دەتوانن بەو دەرمانە ھەموو ئەو کیشە و دەردانە چارەسەر بکەن کە بە دەستیوێ دەنالیین، کەواتە ھیچیان لەسەر نییە تەنھا بە کاری بەیتن و ئیتەر ھەتا ھەتایە لە نیعمەت دەژین. ئەو بۆ چرکەساتیک نەو سەتاوێ تا سەیری سروشتی مەزقاییەتی بکات کە ناچاری کردووە، ئایا ئەوان بەم سروشتە دەتوانن لەخودی خۆیان ئەو ھاوکاری و گونجانە دروست بکەن تەنھا بەوێ ویستی خۆیان ئاراستە بکەن.

ئەمە ھاوشیوێ ئەو چیرۆکە ڕەزنامیزە ناسراوێ، گواپە کۆمەلێک مشک کۆبوونەو، بۆ ئەوێ بەدوا رینگایەک بگەڕێن لە ھەترسیەکانی پشیلە ئەجاتیان بدات. دواجای لەسەر ئەو رێکەوتن بە پەتیکوێ زەنگولێک بخەنە ملی پشیلەکەو، جا ئەگەر ھاتوو ھەلیکوتایە سەریان گۆپیستی دەنگەکە دەبن، ئەوا دەتوانن لەکاتیکی گونجاو رابکەن. وەک شاراوێن نییە ئەو پێشنیاریە لەسەری رێکەوتوون زۆر دروست لەرووی تیۆریو، کەچی تاکە کەموکۆریەکە ئەوێ بە کرداری نییە، چۆن دەکرێت مشکەکان گەردەنی مشکە بگرن و زەنگولەکە بۆ بێستەن بێنەوێ بیانخوات؟!

کتێبی نووسەرێکی عێراقیم خویندەو بەم نزیکانە دەرجووە، تییدا ھاتووە:

"... بەلێ ئەگەر موسلمانان درکیان بە ئاسانترین خەسلەتی براپەتی نێوانیان بکردایە، کاریان پێدەکرد، ئەوا سەم و ئورژمناپەتی لەسەر زەوی نەدەما، ئەو کاتە مەزقەکان وەک برا دەبینی و کامەرانی کۆمەلایەتی لە نێوانیان دەبوو، خەونی فەیلەسووفانیش لە شاری چاکەخواری دەھاتەدی. کاتیک خۆشەویستیان لە نێوان دەبوو ئەوا پێتووستیان بە حکومەت و دادگا نەدەبوو، پێتووستیان بە پۆلیس، زیندان، یاسای سزادان، بریاری سزادان نەدەبوو، ملکەچی داگیرکەر و زۆردار نەدەبوون، سەمکار ئەوانی

نه‌ده‌چه‌وسانده‌وه، نه‌وکاته زه‌وی، زه‌ویه‌کی دیکه ده‌بوو، به‌هه‌شت و مالی کامه‌رانی ده‌بوو.^{٢٧٨}

ده‌مه‌وی له‌و نووسه‌ره به‌ریزه بیرسم: چۆن ده‌کریت مرقه‌کان برای یه‌کتر بن و هه‌موو نه‌ورق و کینه‌یان له‌بیر بکه‌ن که‌پنشت له‌ ده‌مارگیری و گۆته‌گۆته‌وه له‌سه‌ری راهاتوون؟ ئایا نووسه‌ر ده‌توانی خۆی نه‌مه له‌به‌رامبه‌ر نه‌یاره‌که‌ی بکات، مرقه‌ ناتوانی نه‌مه بکات، ته‌نها نه‌وکاته نه‌بیته له‌ مرقه‌بوونی خۆیان ده‌ریچن و وه‌ک فریشته له‌قورپکی دیکه بن!

(عه‌قلانییه‌کان) له‌وه راهاتوون نموونه‌ی ئایدیالی به‌رز دابنن، بێته‌وه‌ی بایه‌خ به‌شیوازی کرده‌یه‌که‌ی بده‌ن، وا هه‌سسته‌که‌م شه‌وان هه‌زناکه‌ن له‌مه‌دا به‌بیرکردنه‌وه خۆیان نیگه‌ران بکه‌ن، چونکه نه‌م ریگایه‌ فراهه‌مه، ماده‌مه‌کی مرقه‌کان عاقلن، چاکه و خراپه له‌یه‌کتر جیاده‌که‌نه‌وه، که‌واته له‌گه‌ڵ یه‌کتر هاوکار ده‌بن وه‌مه‌هه‌نگیان ده‌بیته، بۆ نه‌وه‌ی درک به‌ سووده‌که‌ی بکه‌ن.

سروشتی ده‌مارگیری (عه‌قلانی):

کاتیک که‌سیکی (عه‌قلانی) بیرۆکه‌یه‌کی هه‌بوو، بۆی په‌رووش بوو، واده‌زانی هه‌موو خه‌لک هه‌مان په‌رووشیان ده‌بیته، خه‌ون به‌وه ده‌بین بۆ بیرۆکه‌که‌ی هانیان یدات و فیزیان بکات. به‌تێپروانیی خۆی بیرۆکه‌که‌ی روونه وه‌بیچ گومانی تێدا نیه، بۆیه وا ده‌زانیت له‌تێپروانیی هه‌موو مرقه‌کانی دیکه‌وه وایه، نه‌مه نه‌گه‌ر عه‌قلیکی دروستیان هه‌بیته. کاتیک که‌سیکی (عه‌قلانی) پۆستیکی به‌ری ده‌بیته یان ده‌سه‌لائی ده‌بیته شه‌وا هه‌موو کوشکێشه‌کان (موجامه‌له‌چییه‌کان) له‌ده‌وری ده‌بن، چه‌پله‌ی بۆ لی ده‌ده‌ن و به‌ره‌و پیری ده‌چن، شه‌وا خه‌یاڵ ده‌کات خه‌لک هه‌مووی باوه‌ری به‌ بیرۆکه‌که‌ هه‌تاه‌وه، شه‌وا کاته بۆ خۆیان کامه‌رانی وخۆشگوزه‌راتی به‌ده‌ست ده‌هێنن، هه‌رکه که‌سیک پێچه‌وانه‌ی بۆچوونی شه‌وا بوو، شه‌وا توپه ده‌بیته و واده‌زانی نه‌وکه‌سه ده‌بیته که‌له‌په‌ق یان به‌ئیره‌یی و نه‌زان بیته، به‌هه‌رحاله قورپه‌سه‌ری^{٢٧٩}

زۆریک له‌ دژایه‌تیه تونده‌کانی نیوان بیرمه‌ندان وخۆینه‌واران له‌سه‌ر شه‌م بیه‌مایه‌وه ده‌بیته، شه‌وان له‌مه‌دا جیابازیان له‌گه‌ڵ عه‌وام وخه‌لگی نه‌زان نییه، ته‌نها له‌رووخسار

نه‌بیت. که‌سی نه‌زان کاتێک هێرش ده‌کاته سه‌ر نه‌یاره‌که‌ی و دلهره‌ق ده‌بیت ئه‌وا به‌پیتی نه‌ریت و ئه‌و باوه‌یه ده‌بیت که له‌سه‌ری په‌روه‌رده کراوه، که‌چی خۆینه‌ده‌وار نه‌ریت و باوه‌ری دیکه‌ی هه‌لگرتوو به‌پیتی باروئوخه جیاوازه‌که‌ی، به‌لام له‌گه‌شه‌وه‌شدا وه‌ک که‌سێکی نه‌زان ده‌مارگیر ده‌بیت، جیاوازییه‌که ته‌نها ئه‌وه‌یه له‌بیرکردنه‌وه‌ی به‌لگه‌ی عه‌قڵی ده‌هینیته‌وه بۆ پشتگیری بۆچوونه‌که‌ی، ئه‌وێتریان نازانی به‌لگه‌ی عه‌قڵی چیه‌ به‌لکو له‌ره‌فتاره‌که‌ی به‌ زگماکی و ساویله‌کی هه‌لسوکه‌وت ده‌کات.

چه‌ند وانه‌یه‌کی به‌سوود:

له‌عێراق بێژکی زۆری له‌م جۆره ململانییه‌مان له‌ته‌نجامی (له‌رزینه‌که‌ی) چوارده‌ی ته‌مموزی یه‌نی، له‌راستیدا ئه‌م (له‌رزینه) کۆمه‌لگای عێراقی هه‌له‌کاندا، ئه‌وه‌ی شاره‌وه بوو ده‌ریخست و ئه‌وه‌ی نارۆشن بوو روونی کرده‌وه، بۆیه دروسته ئه‌گه‌ر بڵێن چه‌ند قوربانی به‌ ئێمه داوه، هینده‌ش وانه‌ی فێرکردوین.

گه‌لی عێراق له‌سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان به‌ده‌ست ململانییه‌کی توندی نیوان توێژه جیاوازیه‌کانیه‌وه ده‌ینالاند، به‌لام ئه‌و ململانییه له‌سه‌ر بنه‌مای ده‌مارگیری و هۆزگه‌ری و شارچیه‌تی و تایفی و هاوشیوه‌ی ئه‌و شتانه‌ بوو، وه‌ک له‌به‌شه‌کانی پێشوشدا ئاماژه‌مان بۆکرد. دوا‌ی نه‌مانی عوسمانی نزیکه‌ی (٤٠) ساڵ ماوه‌یه‌کی دیکه هات، وه‌ک ده‌رکه‌وت ئه‌م ماوه‌یه به‌س نه‌بوو بۆ ئه‌وه‌ی گه‌ل ململانیی کۆنه‌کانی له‌یاد بکات. کاتیکیش (له‌رزینه‌که‌ی ١٩٥٨) رویدا ئه‌وا گه‌لی عێراق سه‌ره‌له‌نوێ که‌وته‌وه ململانی.

ئه‌م ململانییه نوێیه به‌ دروشم و بنه‌مای نوێ ره‌نگ کرایوو، که‌چی له‌ناخه‌وه ره‌گه‌زپیشه‌ی کۆنی هه‌بوو. له‌راستیشدا نه‌یتوانی خۆی له‌وه ده‌ریاز بکات که له‌ نه‌سته‌وه هه‌بوو بۆیه هه‌ولێ ته‌قینه‌وه‌ی ده‌دا له‌کاتی ره‌خساندی هه‌لێک. بۆیه بینیمان جووتیار له‌ لادی و کۆپی سه‌ره‌قام له‌ شار، جۆره‌کانی دیکه‌ی عه‌وام که زۆریه‌ی گه‌لی عێراقیان پێک ده‌هینا، خۆپیشاندانیان ده‌کرد وه‌له‌پایان ده‌کرد و په‌رۆشیبوون بۆ ده‌رفه‌ته‌که، به‌لام له‌قولا‌ی ده‌روونیانه‌وه مه‌به‌ستیان هه‌ر ئه‌وه‌بوو که له‌ هه‌راوه‌سه‌رکانی کۆن ته‌نجامیان ده‌دا.

هه‌ندێک له‌خۆینه‌ده‌واران هاتن هانی عه‌وامیان ده‌دات له‌م ئاراسته‌یه‌دا، به‌به‌لگه‌ی عه‌قڵی پالێشتیان ده‌کردن، هه‌ر که‌سیکیش پێچه‌وانه‌ی نه‌وان بووایه ئه‌وا ده‌بوایه (خائین) یان

سروششی کۆمەلگەى عىراقى

تۆكەرى نىستعمار بىت. بۆيە نازاۋەتچىران بەدوای خائىنەكان دەگىران بۇ ئەۋەى لىيان
بدەن، ۋەك چۆن لەسالى ۱۹۰۸ بەدوای لايەنگرانى (مەشروتىيە) ۋە لە سالى ۱۹۲۴
بەدوای لايەنگرانى (سغور) دەگىران، كەۋاتە ئەۋان نەگۆرەبوون بەلكو ئەۋ دروشم ۋ
بەمايانە گۆرەبوون كە خۆپىشاندىيان بۇ دەكرى.

لىرەدا مەيەستم جەماعەتتىكى دىيارىكراۋ ۋىان خىزىت كىيە، بەلكو مەۋويان ۋەك
يەكن، مەۋويان لەيەك چۈرچىۋەى فىكرى دەست پىندەكەن ۋەبارودۆختىكى ھاۋىتۋە
دەژىن، بۆيە كاتىك كۆمەللىك پەسەر نەپارەكەى دەكەۋىت ھەمان ئەۋ كارانە دەكاتەۋە
كە نەپارەكەى ئەنجامى داۋە، يان لەۋىش تىيەردەكات^{۲۸۰}.

ۋەبىرھاتتىكى گىرنگا:

ئەۋەى لىرەدا شاينى باسە رەۋتى(عەقلى) تەنھا تاييەت نىيە بەعىراقەۋە، بەلكو
رەۋتتىكى جىيەنە لە گىرىكى كۆنەۋە دەستى پىكرەۋە، دواتر بەتۈر زۆرىي گەلانى
شارستانىيەتى كۆن بىلاۋىتەۋە، تەننەت ھەتا ئىستاش لىرە ۋەۋى بىلاۋە، تىيىنى
دەكرىت لەئەۋروپا لە كۆنالىيەكانى سەدەى ھەزەم ۋەسەرەتاي سەدەى تۆزدەھەم
بوزاۋەتەۋە. ئەم رەۋتە يەكك بوۋ لەھۆكارەكانى ھەلگىرسانى شۆرپى قەرەنسا، ئەۋ
شۆرپەى كە يەكك لەسەرۋكەكانى سەماكەرىكى شۆخى ھىتايە سەر تەختى ھۆلىكى
گىشتى ۋەك رەمىتىكى عەقلى ئەم سەماكەرەى نىشان دا ۋداۋاشى لە خەلك كىرە لىبرى
خودا بىپەرستىن.

ئەم ھەلچونە فىكرىە لە ئەۋروپا ھاۋكات بوۋ لەگەل كۆمەللىك شۆرپى دىكە كە ناۋە
ناۋە بەدوای يەكەۋە دەھاتن، لە ناۋەپاستى سەدەى تۆزدەمىشەۋە عەقلى دەستى كىرە
بەۋەى لە بەرزايەكانى خۇى بىتەخۋارەۋە^{۲۸۱}. لەۋكاتەشەۋە تۈيۋىنەۋە زانستىيەكان
كە موكۇرپەكانى عەقلى مۇۋىيان ئاشكرا دەكرە لەگەل ئەۋ (دەبەنگىيانە)ى زۆرجار عەقلى
تۈيۋەدەگلى.

^{۲۸۰} سەبىرى كىتەبى (الاحلام بين العلم والعقيدة) بىكە كە لەسالى ۱۹۵۹ بىلۇم كىرەتەۋە، لاپەرە ۲۷۲ ۋ دواترى -

عەلى ۋەردى

^{۲۸۱} William Albright (Public Opinion) p. 9-11

ئەو توێژینه‌وه زانستیانه له ئەوروپا کاریگه‌ریه‌کی زۆریان له‌سه‌ر رای‌گه‌شتی هه‌بوو. به‌شیوه‌یه‌ک وایکرد به‌ره‌و پێگه‌یه‌شتن و دروستی بچن، به‌مه‌ش مەملانێتی توندی نێوانیان بووه مەملانێیه‌کی هێمن، خوێنی تێدا نه‌ده‌پژا و پێشیلی به‌هاکان نه‌ده‌کرا.

خه‌لك له‌وێ هێشتا مەملانێتی له‌سه‌ر بۆچوون و مه‌زه‌به‌ی و حه‌زب ده‌كه‌ن، به‌لام مەملانێیان له‌سه‌ر بنه‌مای رێزگرتنی هاویه‌شه تارا‌ده‌یه‌كه گالته‌ی پێ ناكریت. تاكه‌ك له‌وان كاته‌ك بۆچوونێکی ده‌بێت هه‌ول نادات به‌هێز به‌سه‌ر خه‌لكی دیکه‌ی بسه‌پێتی، بانگه‌شه‌ش بۆ ئەوه ناكات، ته‌نها ئەو خاوه‌ن هه‌قی ره‌هایه.

ئەو سیسته‌مه دیموکراسیه‌ی ئەوان په‌یره‌وی ده‌كه‌ن، له‌سه‌ر ئەم بنه‌مایه وه‌ستاوه. گومان له‌وه نییه ئەنجامدانی نه‌وه له‌هوا‌ی نه‌وه وایکردووه له‌سه‌ری رابێن و بێته به‌شێك له نه‌ریتی کۆمه‌لایه‌تیان به‌شیوه‌یه‌ک له‌مال و قوتابخانه و کۆپ و کۆبوونه‌وه‌کان له‌سه‌ری بڕۆن.

له‌وانه‌یه شیاو بێت بڵێم گه‌لی عێراق ئێستا له‌ هاوشیوه‌ی ئەو چوارچێوه فیکریه ده‌ژیت كه ئەوروپا به‌ر له‌دوو سه‌ده، یان به‌لایه‌نی كه‌می به‌ر له‌سه‌ده‌یه‌ك تێدا ژیاوه! له‌وانه‌شه زیاتر به‌و چوارچێوه فیکریه‌وه سه‌رقالبوو‌بێت له ئەنجامی ئەو ره‌وته جه‌ده‌لیه به‌هێزه‌ی له‌قه‌یله‌سوقانی کۆن بۆیان ماوه‌ته‌ره.

تاکی عێراقی بۆی قبول ناكریت كه‌سێك پێچه‌وانه‌ی بۆچوون و به‌روپای ئەو بێت. درك به‌وه ناكات كه‌سی دیکه بۆ بۆچوون و باوه‌ری خۆی وه‌ك ئەو دلسۆزه، نه‌گه‌ر له‌ مالی ئەو یان گه‌ره‌ك و له‌نێو تایفه‌ی نه‌رگه‌وره بوايه، ئەوا بیرکردنه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ ئەو جیاوازیه‌کی زۆری نه‌ده‌بوو، وه‌ك ده‌رده‌كه‌وێت تاکی عێراقی درك به‌م هه‌قیقه‌ته ناكات، بۆیه ده‌بینین مه‌یلی نوژمنایه‌تی بۆ ئەو كه‌سانه هه‌یه كه‌پێچه‌وانه‌ی ئەون و خۆشی به‌راسته ده‌زانێ.

پرسیار و ده‌لامێك:

له‌وانه‌یه كه‌سێك به‌پرسیت: تاكه‌ی گه‌لی عێراق به‌مشیه‌یه له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ره‌وتی (عه‌قلانی) توند‌ره‌و ده‌مێنێته‌وه و بۆنه‌وه‌ی به‌مشیه‌یه به‌ره‌و ئەم ئاراسته تونده‌ی به‌ریت؟!

من پێموایه گه‌لی عێراق ده‌بێت بیرکردنه‌وه‌ی خۆی به‌ره‌وه‌پێش ببات، وه‌ك چۆن گه‌لانی ئه‌وروپا پێشیان خستروه. له‌وانه‌یه‌ ه‌ی عێراق ه‌یواش بێت ئه‌مه‌ش له‌به‌ر توندی ده‌سه‌لاشی ره‌وشی (عه‌قلاشی) به‌سه‌ریه‌وه، به‌لام زوو یان دره‌نگ ده‌بێت بگۆڕدرێت، ئه‌و ئه‌زمونه‌ سه‌ختانه‌ی پێیدا تێپه‌ریوه، چه‌ندین وانه‌ی ره‌وانی فێزکړیوه، ئه‌گه‌ر ئه‌و له‌و وانه‌ نه‌گات ئه‌وا تووشی ئه‌زمونی سه‌ختتر ده‌بێت، له‌وانه‌شه‌ کاره‌سات و نه‌هامه‌تی به‌هواوه‌ بێت، ئه‌مه‌ش هه‌ر ناچاری ده‌کات چوارچێوه‌ی بیرکردنه‌وه‌که‌ی بگۆڕێت.

لێره‌وه‌ رووبه‌رووی پرسیارێکی دیکه‌ ده‌بینه‌وه: ئایا واز له‌گه‌لی عێراق به‌ئێین بۆ ئه‌وه‌ی چار له‌ه‌وای چار تووشی ئه‌زمونی سه‌خت بێته‌وه‌ نا له‌خۆیه‌وه‌ وانه‌ی لێوه‌ریگرت، یان ده‌بێت ده‌ستی بگرین و رێگای دروستی نیشان ده‌ین؟

ده‌توانین بڵێین بارودۆخی ئێستای عێراق پێویستی به‌پلاندانان و چاره‌سه‌رکردنی بابه‌تیانه‌ هه‌یه، به‌گۆڕه‌ی ئه‌وه‌ی بارودۆخه‌ ناوڤۆیه‌که‌ی به‌رگه‌ی ده‌گریت. خه‌یالی ئه‌وه‌ ده‌که‌م ه‌ۆکاری به‌سه‌ود بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ ئه‌وه‌یه‌ گه‌لی عێراق له‌ژایانی دیموکراسی رابه‌یتێرت، تا به‌شێوه‌یه‌کی کړه‌یی جێبه‌جێ بکات، به‌شێوه‌یه‌ك رێگا به‌هه‌ر توێژێك بدرێت ئازادانه‌ رای خۆی ده‌برێت و ده‌نگ بدات، بێته‌وه‌ی توێژێکی دیکه‌ بۆچوونی خۆی به‌هێز به‌سه‌ر ئه‌وانی دیکه‌ فهرزیکات. ته‌نها ئه‌وه‌نده‌ به‌س نییه‌ گه‌لێك له‌رووی تیۆریه‌وه‌ هه‌له‌کانی خۆی بدۆزێته‌وه، به‌لکو پێویسته‌ له‌رووی کرداره‌وه‌ شیوازی دروست جێبه‌جێ بکات و له‌و کاته‌ درک به‌ته‌نجامه‌کانی ده‌کات.

له‌وانه‌یه‌ به‌کێك ره‌خنه‌مان لێ بگرێت و ئه‌و بۆچوونه‌مان به‌ بوتوپیا وه‌سف بکات، چۆن ده‌کرێت گه‌لی عێراق واز له‌به‌هاکانی گه‌ره‌ك و ده‌مارگیریه‌کانی به‌ینێ، له‌ژایانیکی دیموکراسی بێ توندوتیژی و بوژمنایه‌تی بژیت؟ ئایا ئه‌وه‌ له‌بیر بکه‌ین ه‌وای چوارده‌ی ته‌مموز به‌خه‌لك گوترا (ئێوه‌ ئازادن له‌وه‌ی ده‌یڵێن و ده‌ینووسن) که‌چی ئه‌وان شه‌ریان له‌گه‌ل یه‌کتر ده‌کرد و یه‌کتریان ده‌کوشت؟

به‌راستی ئه‌مه‌ ره‌خنه‌یه‌کی دروسته، به‌لام ئه‌وه‌ی ده‌مه‌وێ سهرنجی بۆ رابه‌کێشم ئه‌وه‌یه‌، ئه‌وه‌کات خه‌لك له‌بارێکی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی ناسروششی دابوون، بارودۆخه‌که‌ دیموکراسی نه‌بوو، به‌لکو ئازاوه‌گیرێ بوو، خه‌لك به‌شێوه‌یه‌ك خه‌یالیان کرد که‌ دوتیا کۆتایی پته‌ات و ئه‌وه‌ی ئێستا ده‌یکه‌ن، به‌یانی لێپرسینه‌وه‌ی له‌سه‌ر نییه‌.

وهك دهردهكهوێت زۆریك له‌وانه‌ی له‌ و ئازاوه‌گیریه‌ تێوه‌گلان، ئیستا هه‌ست به‌په‌شیمانیه‌ ده‌كهن، ئه‌وان دركیان به‌وه‌ كرد له‌ وه‌همدا به‌وون كاتیك خه‌یالیان كرد دونه‌یا كۆتایی پێهاتوووه‌، ئه‌وه‌ی سته‌م له‌كه‌سانی دیکه‌ ده‌كات ئه‌وا ئه‌مڕۆ سته‌می لێ ده‌كرێته‌وه‌، رۆژگاره‌ به‌مشێوه‌یه‌ ده‌سوڕێته‌وه‌: رۆژێك بۆ تۆیه‌ و رۆژێك له‌دژی تۆیه‌!

ده‌بیته‌ ئه‌وه‌له‌ به‌قۆزینه‌وه‌ كه‌ ره‌خساوه‌، ئیستا عێراق له‌ دووریانیك وه‌ستاوه‌، ئیستا كاتی ئه‌وه‌هاتوووه‌ ده‌ست به‌جێبه‌جێکردنی سیسته‌می دیموكراسی بكرێت، ئه‌گه‌ر ئه‌م هه‌له‌مان له‌ده‌ست به‌جێت ئه‌وا بۆماوه‌یه‌كی دوور له‌ده‌ستی ده‌ده‌ین.

نكۆلی له‌وه‌ ناكه‌ین جێبه‌جێکردنی سیسته‌می دیموكراسی له‌ ئیستادا به‌ته‌واوی خالی نابێت له‌ توندوتیژ و هه‌را، گه‌لی عێراق له‌توانای نییه‌ له‌شه‌و ورۆژێكدا بیهێته‌ گه‌لێكی دیموكراسی جێگیر هاوشێوه‌ی گه‌لانی دیکه‌ پێشتر به‌ دیموكراسی گه‌یشتون، به‌لكو پتویستی به‌ ماوه‌یه‌ك جاری له‌دوای جار سیسته‌می دیموكراسی جێبه‌جێ بكات، له‌هه‌ر جاریكدا توانستی زیاتر ده‌بیته‌ و زیاتر له‌جاری پێشوو لێی رادێت.

دیموكراسی بیرۆكه‌یه‌كی نه‌بستراكته‌ نییه‌، تا له‌قوتابخانه‌كان بگوترێته‌وه‌ یان له‌ وتار و هه‌تاف باس بكرێت، به‌لكو راهاتن و جێبه‌جێکردنه‌ له‌رووی كرداره‌وه‌، ئه‌گه‌ر هاتوو به‌ گوشتار دیموكراسی ده‌ركه‌وتین و له‌رووی كرداریشه‌وه‌ ئه‌تجاممان نه‌دا، ئه‌وا به‌مشێوه‌یه‌ ده‌میتێنه‌وه‌ هه‌ندێكمان به‌سه‌ر هه‌ندێكی دیکه‌وه‌ زāl ده‌بیته‌ و ئه‌مه‌ش كۆتایی نایه‌ت!

له‌وانه‌یه‌ له‌كاتی جێبه‌جێکردنی دیموكراسی هه‌ندێك بیانه‌وی ساخته‌ له‌هه‌لبژاردن بکه‌ن و یاری به‌ ده‌نگه‌كان بکه‌ن، وه‌ك كه‌سانی پێشتر ئه‌تجامیان داوه‌، له‌وانه‌یه‌ جاریك یان چه‌ند جاریك له‌مه‌دا سه‌ریكه‌ون، به‌لام زوو یان دره‌نگ هه‌ست به‌وه‌ ده‌كات كه‌ کاری ئه‌و زۆر ناخایه‌نی، ئه‌وه‌ی ئه‌مڕۆ ئه‌و ئه‌نجامی داوه‌ پێشبینی ده‌كرێت سه‌به‌ی كه‌سانی دیکه‌ ئه‌نجامی بده‌ن، ئه‌مه‌ش زنجیره‌یه‌كی چه‌په‌له‌ له‌ چه‌ند ئه‌لقه‌ پێكهاتوووه‌، هه‌ر ئه‌لقه‌یه‌كیش ده‌بیته‌ هۆی هاتنی ئه‌لقه‌یه‌كی دیکه‌، جا له‌به‌ر ژوه‌ندی ئه‌وه‌ ئه‌م زنجیره‌یه‌ له‌ئیستاده‌ بپچڕێت و خۆی ئاسووده‌ و دانیای بكات!

يوختە:

گەلى عىراق لەناو خۆيدا دابەشبوو، چەندىن مەملەتتى
ھۆزگەرى و تايغى و ئەتەوھى، زياتر لە ھەر ولاتىكى دىكەى
مەرەبى تىدايە، جگە لەلەبنان، رىگاچارەيەك نىيە بۆ ئەم
دابەشبوونە، لە جىبە جىكردنى سىستەمى ديموكراتى باشتىر بىت،
بەشىويەك ھەر تويۇك بەيى رىژەى خۆى بەشدار لە ھوكمرانى
بكات.

پتويستى خەلكى عىراق وانە لە ئەزموونى رابردوويان وەر بگرن،
ئەمە كاتى لە بەرچا و گرتنە! ئايا كەس ئىك ھەيە گوئىيەست بىت؟!

۲۰۱۵ / ۱۰ / ۲۲

وەرگىزانەكەى تەواو بوو

پیرست

۳	پیشکەش
۴	پیشەکی
	بەشی یەکمەم
۱۳	مەملانئیی نێوان بیابانتشینی و شارستانئیتی
	بەشی دوووەم
۲۷	بیابانتشینی چییە ؟
	بەشی سێهەم
۵۸	بیابانتشینی وە یلی شەپخواری
	بەشی چوارەم
۸۹	قولاڤیەکانی رۆشنبیری بیابانتشینی
	بەشی پێنجەم
۱۲۶	عێراق لە سەر دەمی عوسمانیدا
	بەشی شەشەم
۱۵۱	مەملانئیی رۆشنبیری لە عێراقدا
	بەشی حەوتەم
۱۷۵	جەنگی هەمیشەیی لە عێراق
	بەشی هەشتەم
۲۰۲	پێکھاتەی کەسێتی لە لادیدا
	بەشی نۆیەم
۲۲۴	رووخسارەکانی دینداری لە عێراقدا
	بەشی دەهەم
۲۷۲	باروێدۆخی کۆمەڵایەتی لە شارەکاندا
	بەشی یازدەم
۳۰۰	دووقاقی کەسێتی لە شارەکاندا
	بەشی دوازدەم
۳۲۶	بەدئاکاری لە شارەکاندا
	بەشی سێزدەم
۳۵۸	سروشتی قۆناغی ئیستا
۳۹۲	دوا بەشی کتێبەکە
۴۰۷	پوختە

علی و مرلی

لیکۆلینە و ھیک

وێستگە
فەیسەل خەلیل

AME

علی و مرلی

لیکۆلینە و ھیک

لە سروشتی

کۆمەڵگای عێراقی

وێستگە
فەیسەل خەلیل

